IVO GOLDSTEIN

IRWSKI
iREDNJI
[JEK

NOVI TD
LIBEH

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Zagreb, 1995.

Knjiga 1

Za izdavače

Slavko Goldstein
Nikša Stančić

Urednik Ivan

Lovrenović

Recenzenti Prof. dr.

Ivan Kampuš
Prof. dr. Josip Lučić |
Prof. dr. Tomislav Raukar

Ovaj je tekst nastao kao dio projekata *Hrvatski rani srednji vijek* (voditelj I. Goldstein) i *Hrvatska povijest -sinteze* (voditelj N. Stančić) pri Zavodu za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Majci Veri
(1930-1983)

Fotografije
Nenad Gattin

Laboratorijska obrada fotografija
Vinko Nikolić

Izrada karata
Božidar Feldbauer

Lektura i korektura
Blanka Pečnik-Kroflin

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK949.75"06/10"

GOLDSTEIN, Ivo
Hrvatski rani srednji vijek / Ivo Goldstein ; [fotografije Nenad Gattin ; izrada karata Božidar Feldbauer]. - Zagreb : Novi Liber : Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995. -512 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Historiae ; knj. 1)

Bibliografija: str. 469-488 i uz tekst. -*Kazalo*. -Summarv.

ISBN 953-6045-02-8 (Novi Liber). -ISBN 953-175-043-2

950223044

Sadržaj

IX. Tomislavovo doba

X. Hrvatska poslije Tomislava

XI. Kraj 10. i prva polovina 11. stoljeća -prema novim dosezima

XII. Vladavina Petra Krešimira IV. i Dimitrija Zvonimira - vrhunac hrvatskog ranosrednjovjekovlja

I.

Uvod

2. *O počecima*

Rani srednji vijek na čitavom je evropskom prostoru doba "tišine", doba iz kojeg je doteklo neusporedivo manje pisanih izvora i ostataka materijalne kulture negoli iz antike koja mu je prethodila i razvijenoga srednjeg vijeka koji je slijedio poslije njega. Današnja Evropa duguje mnogo tom razdoblju: u tadašnjim se seobama miješaju različiti etnikumi i stvaraju začeci današnjih evropskih nacija - od Portugalaca do Rusa i od Engleza do Grka. Praktički se cijeli evropski prostor u tom razdoblju definitivno kristijanizira te se stvara i današnja civilizacijska slika. Dok su civilizacije Grčke i Rima bile sredozemne, novostvorena ranosrednjovjekovna evropska civilizacija afirmira u potpunosti termin Evropa, u smislu u kojem ga antika nije poznavala.

U posljednjih se dvjestotinjak godina, usporedo s afirmacijom modernih nacija, sve više proučavaju nacionalne povijesti. Oko nacionalne se povijesti okuplja čitava nacija, ona nastoji stvoriti nacionalni identitet putem određene interpretacije povijesnih događaja. Međutim, motivi kojima su se rukovodili istraživači prošlosti bili su različiti: politički, kulturološki ili znanstveni. No, značajna je i intrigantna osobitost istraživanja baš nacionalnih povijesti ranoga srednjeg vijeka da historičar "uranja" u prošlost do dna, do samih njezinih početaka. Kako su počeci i srednjovjekovne evropske civilizacije i svih evropskih naroda tamni, nejasni, tako svaki istraživač, pa i njegov čitatelj, može često uživati u izgradnji hipotetskih konstrukcija koje zamjenjuju izgubljene izvore.

Kao dio evropskog kulturnog miljea, i hrvatska kultura i historiografija bile su dio takvih općeevropskih stremljenja. Hrvatska povijest srednjega vijeka, i posebice ranoga srednjeg vijeka, istražuje se i o njoj se na znanstveni način piše već više od tristo godina. Tim su se razdobljem bavili neki od najboljih hrvatskih historičara i o hrvatskom su srednjem vijeku napisane neke od najboljih knjiga hrvatske historiografije uopće.

2. *Hrvatska historiografija o ranom srednjem, vijeku - temelj i polazište svakog novog pregnuća*

Iako je zanimanje za hrvatsku prošlost bilo razvijano još od 15. stoljeća, stvaranjem humanističkih krugova u dalmatinskim gradovima ili u pojedinaca iz kontinentalne Hrvatske, ipak na početku znanstvenog interesa za hrvatski rani srednji vijek nedvojbeno stoji Šest *knjiga o kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije* Trogiranina Ivana Lučića.[1] To briljantno djelo erudita 17. stoljeća po metodološkom obrascu kao i po znanstvenim dosezima ne zaostaje za najboljim radovima tadašnje evropske historiografije. U više od tri stoljeća, koliko je proteklo od izlaska Lučićeve knjige, napisano je o tom razdoblju hrvatske povijesti vrlo mnogo djela, a broj pojedinačnih rasprava narastao je praktički do neizmjerivog, pa se može reći da danas više nema osobe koja bi detaljno poznavala sva ta pregnuća. Neke od ovih rasprava iznimno su instruktivne, neke čak i danas dragocjene; to se, prije svega, odnosi na mnoge tekstove Franje Račkog, posebno na sedam njegovih rasprava pod zajedničkim naslovom *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća.* One su objavljivane u "Radovima JAZU" između 1884. i 1893. godine, a po kvaliteti i kvantiteti, pogotovo po modernom odabiru tema i, napokon, po važnosti za daljnji razvoj istraživanja, nimalo ne zaostaju za već spomenutim djelima[2]. Međutim, sve se te rasprave ipak bave samo jednim dijelom ili aspektom hrvatskoga ranoga srednjeg vijeka, a budući da ova knjiga nastoji što cjelovitije opisati i objasniti hrvatski rani srednji vijek, valja prvenstveno obratiti pozornost na one pokušaje cjelovite obrade tog razdoblja koji joj prethode. I među njima ima značajnijih i manje značajnih, boljih i lošijih, ali se ponajviše po kvaliteti (ali i nekim drugim kriterijima) izdvajaju četiri: *Poviest hrvatska I.* Tadije Smičiklasa[3], *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća* Vjekoslava Klaića[4], *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara* Ferde Šišića[5] i, napokon, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* Nade Klaić[6].

Tadija Smičiklas je, pišući prije više od sto godina, baštinio nazore romantičarske historiografije. Iako nije znao, jer nije ni mogao znati, mnoge povijesne činjenice koje su u stručnim krugovima danas općepoznate, njegova je *Poviest hrvatska* i krajem 20. stoljeća misaono vrlo svježa. Stoga ju valja čitati kao potencijalno vrlo inspirativnu za istraživanje i pisanje o tom razdoblju[7].

---

[1] Johannes Lucius, *De regno Croatiae et Dalmatiae libri sex,* Amstelodami 1666, *O kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije,* prijevod B. Kuntič-Makvlć. Zagreb 1986. Vidi, M. Gross, *Historijska znanost,* 2. izdanje, Zagreb 1980, 66; Antoljak, *Historiografija,* I, 124 i d.; Iscrpno, M. Kurelac, *Ivan Lučić Lucius,* Zagreb 1994. i tamo lit.

[2] O Račkom opširno, Antoljak, *Historiografija,* I, 88-157.

[3] Zagreb, 1882.

[4] Zagreb, 1899-1920, 2. izd. Zagreb 1972.

[5] Zagreb, 1925, 2. izd., Zagreb 1990.

[6] Zagreb, 1970, 2. izd., Zagreb 1975.

[7] Opširnije, Goldstein, *Periodizacija,* 253-4; Također, Antoljak, *Historiografija,* II, 373 i d.

I Vjekoslav Klaić je napisao *Povijest Hrvata* po obrascima romantičarske historiografije: tekst obiluje književnom naracijom, pri čemu znanstvena skrupuloznost i pravi povijesni sadržaj često dolaze u drugi plan. Iznesene podatke većinom nije moguće provjeriti, jer bilježaka nema, a ima i dosta teza koje su neodržive na današnjem stupnju razvoja historijske znanosti. Klaićeva se *Povijest* ovdje spominje ponajviše zato što je danas prisutnija u javnosti nego sva druga djela o povijesti Hrvata. Ona je i vrijedan dokument vremena u kojem je napisana i nezaobilazan svjedok razvoja hrvatske historijske misli[8].

Nasuprot tome, Šišićeva *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara* do sada je najiscrpnija i najobuhvatnija knjiga o tome razdoblju[9]. Bogatstvo podataka, autorova sustavnost u opisivanju prilika kako u Hrvatskoj, tako i na prostoru koji je Hrvatsku okruživao, nedvojbeno je vrhunac genetičkog pravca u hrvatskoj historiografiji. No, Šišić je veći dio knjige posvetio opisivanju, utvrđivanju pojedinačnih činjenica, pokušavao je, dakle, odgovoriti na pitanje "što se zapravo dogodilo?" i tek je u manjoj mjeri nastojao opisati procese i objasniti njihovu slojevitost[10].

Knjiga Nade Klaić zaslužuje pozornost već i po tome što je autorica jedini hrvatski historičar posljednjih desetljeća koji je jednom, odnosno dvjema knjigama (N. Klaić je napisala i *Povijest Hrvata* u *razvijenom srednjem vijeku)*[11] nastojala obuhvatiti jedno duže razdoblje hrvatske povijesti. Ona je ipak otišla korak dalje od Šišića pokušavajući objasniti i neke procese koji su se odvijali na prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske, iako se nužno bavila i razjašnjavanjem još dvojbenih tumačenja pojedinih događaja ili sklopova događaja[12].

---

8 M. Strecha, *O pitanju metodoloških obrazaca hrvatske historiografije u 19. stoljeću,* ČSPII. 1977, 67-76; D. Pavličevlć, *O metodološkim nazorima VjekoslavaKbaića,* HZ 41, 1988, 281-97.

9 Zagreb, 1925; 2. izd. Zagreb 1990.

10 Šišlćev mladi suvremenik, tragično preminuli M. Šufilav, u: *Ocjena "Povijesti Hrvata u doba narodnih vladara" F. Šišića,* SHP I, 1927, 118-23, naznačuje moderne metodske nazore pri eventualnom pisanju sinteze, u čemu ga je možda spriječila skora smrt - za njega povijesni razvoj uvjetuju "poglavito krv i zemlja", odnosno "životni elan, pa klima i plastika tla". On Hrvatsku vidi u "odsjevu borbe sredozemnog Istoka i Zapada". Šišića smatra dijelom "stare historijske škole" kojoj suprotstavlja "novu školu, koja shvata sile -smjernice razvoja i zahtijeva plastičko zrenje kolektivnog života u prošlosti", iako njegovo djelo smatra "bez sumnje najboljim, najpotpunijim, znanstveno i tehnički najdotjeranijim o staroj hrvatskoj državi" (123).

"Zagreb, 1975.

12 Po smrti Nade Klaić izašla je i njezina *Povijest Hrvata u srednjem vijeku* (Zagreb, 1990) u kojoj je autorica uglavnom sažela tekst dviju već objavljenih knjiga i pri tome samo radikalno (i nepotrebno) izmijenila svoje nazore o seobi Hrvata. Međutim, njezina su shvaćanja o metodama istraživanja i sveukupnosti hrvatskog ranosrednjovjekovlja ostala ista. Stoga o toj, najnovijoj knjizi nema potrebe posebno raspravljati.

Kada je ova knjiga već bila prelomljena za tisak, objavljena je knjiga N. Budaka, *Prva stoljeća Hrvatske,* Zagreb, 1994. To je korektno i informativno razmatranje o nekim pitanjima hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti, ali za detaljnije analize Budakovih stavova više nisam imao vremena.

3. Metodska načela i ciljevi

Namjeravajući pisati ovu knjigu, unaprijed sam bio svjestan da bi bilo nemoguće dostizati Šišića, a i neprilično natjecati se s njim u učenosti i sveobuhvatnosti, ili s Nadom Klaić u polemičnosti i lucidnosti. Smatrao sam da valja krenuti vlastitim putem i daje nakon otprilike četvrt stoljeća, koliko je proteklo od izlaska knjige Nade Klaić, hrvatskoj historijskoj znanosti i kulturnoj javnosti potrebna nova "sinteza", obogaćena novim pogledima, bez obzira na vrijednost već napisanih. Upravo stoga što je o hrvatskom ranom srednjem vijeku napisano toliko izvrsnih knjiga i što postoji toliko cjelovitih pristupa -pisanje nove knjige, temeljene na novim pogledima, predstavlja izazov. Naime, ako u razdoblju od nastanka knjige Nade Klaić, kao posljednje u spomenutom nizu, i nisu bitno izmijenjene osnovne spoznaje o hrvatskom ranosrednjovjekovlju iz aspekta političke i ekonomske povijesti, čini se da se bitno proširilo zanimanje historičara za rad i rezultate stručnjaka srodnih disciplina - povijesti umjetnosti i književnosti, arheologije, etnologije, antropologije, demografije, lingvistike, sociologije i drugih društvenih i prirodnih znanosti. S druge strane, i istraživači u tim znanostima i disciplinama uvećali su svoja znanja i, nadasve, interes da se rezultati njihovih istraživanja uklope u opće tijekove povijesnog kretanja. Historijska znanost posljednjih desetljeća širi horizonte - od proučavanja pojedinačne činjenice kreće prema razjašnjavanju procesa, od interesa isključivo ili, u najmanju ruku, ponajvećma za politička i ekonomska zbivanja prema povijesti društva koja bi obuhvatila mnoge aspekte društvenog razvoja[13]. To bi značilo da se pozornost posvećuje i opisivanju svakodnevnog života, mentaliteta i drugih vidova čovjekove egzistencije u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj[14].

U povijesnom istraživanju ili, bolje rečeno, traženju, historičar nastoji proniknuti u zbivanja što dublje i što detaljnije objasniti međusobnu uzročnost često raznorodnih čimbenika. Pri tome se nužno suočava s problemima teorije, kao i filozofije povijesti, te mu se postavlja pitanje: može li se i koliko daleko skrupulozni znanstvenik odmaknuti od manje ili više savjesne rekonstrukcije povijesnih činjenica i pokušaja da se one

---

[13] Usp. diskusiju T. Raukara, *Kontinuiteta v konceptu ili napredak u koncepciji?,* ZČ 41, 1987, 717-25.

[14] Na taj način baštinimo metodološke nazore francuskih analista (vidi, M. Gross, *Historijska znanost.* Zagreb 1980, 2. izd., 187 i d.; kao i detaljnije, *Faire de Vhistoire,* I - III, Pariš 1974, *LaNouvelle histoire,* sous la directlon de J. Le Goff, R. Chartier, J. Revel, Pariš 1978), ali donekle i nove metodološko-teoretske domašaje njemačke historijske znanosti, posebice socijalne historije -vidi, M. Gross, *Traženje novih putova na njemački način,* ČSP 3, Zagreb 1992, 197-225. Valja posebno upozoriti na rezultate one struje analista koji se bave proučavanjem "antropološke historije". Konačno, valja spomenuti uzore u hrvatskoj historiografiji - Sulć, *Antički grad;* M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske,* Zagreb 1985; M. Gross -A. Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu,* Zagreb 1992. Poticajne su i mnoge rasprave i knjige T. Raukara, N. Stančića, M. Bertoše, a za ranosrednjovjekovno razdoblje rasprave i knjige koje su u posljednjih petnaestak godina objavili Ž. Rapanić, I. Babič, N. Jakšić, L. Margetlć, R. Katičić i drugi. '

sintetiziraju, ali uvijek ostajući unutar okvira koje je nametnula željezna logika historiografske metode? Uistinu je mogućnost spoznavanja povijesne zbilje jedan od važnih problema historičarske struke[15]. Međutim, bez obzira kako ga razriješili, neprijeporno jest da neki suvremeni metodološki obrasci omogućuju mnogo dublje, cjelovitije i neposrednije spoznavanje realiteta prošlih zbivanja negoli tradicionalna historičarska metodologija koja se uglavnom zadovoljavala i zaustavljala na utvrđivanju pojedinačnih, neponovljivih činjenica. Dok je tradicionalna historiografija smatrala da je najvažnije ustanoviti "što se zapravo dogodilo" (po Rankeu - *wie ist es eigentlich geivesen),* u suvremenoj je historijskoj znanosti općeprihvaćeno mišljenje da historičar sam, iz bogate društvene zbilje prošlih vremena, sukladno svojim afinitetima i afinitetima svoga vremena i prostora, odabire istraživačka pitanja i na njih daje samo sebi svojstvene odgovore. Dakle, svaka generacija piše povijest iznova.

Kao privrženik suvremenih metodoloških nazora nastojao sam ih primjenjivati i pri pisanju ove knjige. Međutim, suočio sam se s neospornom činjenicom da su još i danas mnoge pojedinačne činjenice i vojno-politička zbivanja u hrvatskom ranosrednjovjekovlju predmet spora; stoga nisam to mogao zanemariti i pisati knjigu kao da ti prijepori i ne postoje. Iako sam uvjeren da svaki novi, ma kako originalan odgovor na ova, ili neka druga, već davno postavljena pitanja i ne mora nužno biti i bitno nov doprinos hrvatskoj medievistici, već da se pri tome često potpuno bespotrebno troši energija, ipak se iz načina na koji tumačim pojedina zbivanja često nazrijeva moj pogled na hrvatsko ranosrednjovjekovlje, odnosno, općenito govoreći, moj historičarski *credo.* Radi se, primjerice, o diskusijama koje traju više od sto godina - o tome je li Tomislav bio okrunjen ili nije; je li Zvonimir ubijen ili je umro prirodnom smrću. Znanosti općenito, pa tako i historiji, nije isključivi cilj da obara postojeća znanja, odnosno mišljenja, već je, čini mi se, još važnije da ih integrira u šire spoznaje. Ne radi se, dakle, isključivo o rušenju, nego o nadopuni. Pri tome ne mora suvremeni historičar prikupiti veću količinu novih znanja od historičara prošlih generacija, jer iza njegovih tvrdnji već stoje mnoga akumulirana znanja, ali valja biti svjestan mnogih zamki: jedna svakako jest u tome da, kada povijest različitih područja društvenog života, drugim riječima "totalnu povijest" ili povijest društva, piše netko tko se specijalizirao za povijest u užem smislu, a ne, primjerice, za povijest umjetnosti, povijest književnosti ili srodne znanosti i discipline, uvijek postoji opasnost da ciljevi i metode uže struke bitno utječu na rad i konačan tekst, pa da potrebna i pretpostavljena cjelovitost nekog istraživanja bude bitno siromašnija. Treba uvijek kombinirati i održavati ravnotežu između poznavanja struke i potrebe za interdisciplinarnošću, ali je, s druge strane, vrlo malo potrebno da se ta interdisciplinarnost izrodi u diletantizam. Zato se mora težiti tome da misli budu izrečene s dozom rezerve, prije u obliku pitanja negoli konačnog odgovora. Tada im je teže prigovoriti na netočnosti, a još manje na neistinitosti.

[15] M. Gross, *Historijska znanost* Zagreb 1980, 232 i d.

Hrvatski rani srednji vijek nužno je promatrati cjelovito, u zamršenom spletu tadašnjih zbivanja, bez obzira na to koliko to bilo teško. Pojam totaliteta u "novoj" historiji ostao je nedefiniran, pa to valja smatrati samo idealom kojem se teži. Međutim, polazeći od konkretnog stanja u hrvatskoj historijskog znanosti, držim da je bitno početi od konkretnih problema: ponajprije, želim se kloniti pokušaja da se na stara pitanja odgovara na stari način, jer se tako već isuviše često beskorisno trošila sva erudicija i polemički naboj hrvatske historiografije[16]. Mnogo je važnije, dapače bitno, postaviti prošlosti, odnosno određenim prošlim pojavama, nova pitanja. Ako ova pitanja budu dovoljno intrigantna da i drugi istraživači pokušaju na njih odgovoriti, jednim će dijelom moj zadatak biti ispunjen. Stoga se u ovim analizama neću libiti iznošenja i nekih pretpostavki koje ubrzo mogu biti dovedene u pitanje ili odbačene. Svjestan sam tih opasnosti, ali svjestan i nečeg drugog: ako se prošlosti ne postavljaju nova pitanja, pa onda i ne traže, ako treba i krivudajući, novi i pravi odgovori, neće biti pravog napretka. Na pitanja koja nas, kao historičare i intelektualce s hrvatskih prostora, zanimaju tražimo odgovore koji će nas privremeno zadovoljiti, ali nikako neće predstavljati "trajne" istine koje bi morale važiti i za historičare budućih generacija.

Potrebe za sintetičkim sagledavanjem ranosrednjovjekovlja danas su nužnije nego ikad (iako je očigledno da nedostaju i mnoge rasprave o pojedinačnim problemima). Naime, napretkom historiji srodnih znanosti, izgrađivanjem stručnjaka, akumulira se mnogo podataka, ali profesionalnom inercijom većine istraživača njihov se posao završava na razini opisivanja. Rijetke su u tome iznimke, kao što su primjerice *Starohrvatske nekropole* D. Jelovine ili *Materijalna kultura Hrvata...* J. Beloševića, a praktički postoji samo jedno djelo u kojem se hrvatsko ranosrednjovjekovlje obrađuje i shvaća cjelovito, kao što to čini Ž. Rapanić u svojoj knjizi *Predromaničko doba u Dalmaciji.*

4. Stoje "rani srednji vijek!', a što "hrvatski rani srednji vijek"?

Izraz "srednji vijek" pojavljuje se u 15. stoljeću kod talijanskih humanista koji su njime željeli označiti prijelazno razdoblje između antike i novih vremena renesanse, smatrajući to doba vremenom barbarskog nazadovanja.

O datumu kojim srednji vijek počinje, diskutira se već pola tisućljeća. Tradicionalna se periodizacija dvoumi između mnogih datuma - Konstantinovo preobraćanje na kršćanstvo 313. godine? Barbarski napadi i naseljavanje Rimskog Carstva, počev od 375. godine? Konačni nestanak Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine? Ili čak prekid pomorskih veza

[16] Na ovakav je način razmišljao i predlagao nova rješenja i T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje između tradicionalne i društvene povijesti,* HZ 40, 1987, 309-37, posebno 316 i d.

između Istoka i Zapada poslije arapskih osvajanja polovinom 7. stoljeća, kao što je to tvrdio H. Pirenne[17]. Marksistički historičari smatraju da "u osnovi marksističko-lenjinističke periodizacije istorije leži pretstava o progresivnom smenjivanju društveno-ekonomskih formacija ... epoha 'Srednjega veka' upravo i jeste doba feudalnih odnosa ... revolucija robova likvidirala je vlasnike robova ... i na njihovo mesto postavila feudalni oblik eksploatacije ... u skladu sa tim marksističko-lenjinistička periodizacija uzima za granicu između Srednjega veka i Novoga veka događaje koji obeležavaju obaranje feudalizma..."[18]. Koliko god ova tematika bila komplicirana, sigurno je da se srednji vijek ni na koji način ne može poistovjetiti s feudalizmom[19]. Pogotovo je pojam hrvatskog srednjeg vijeka nespojiv s pojmom feudalizma, jer se feudalizam na hrvatskom prostoru javlja vrlo kasno, tek od 11-12. stoljeća, a u nekim se sredinama, kao što su dalmatinske komune, nije nikada ni razvio.

Što se tiče užeg razdoblja kojim se bavim, dakle "ranoga srednjeg vijeka", taj se termin u svjetskim jezicima i pripadajućim povijestima ustalio kao oznaka prvog dijela srednjega vijeka[20]. Međutim, kada prestaje rani i počinje "razvijeni" srednji vijek zapravo se nikada i nije nastojalo točno odrediti (uglavnom se diskutiralo o kraju cijeloga srednjeg vijeka, a to je već drugi problem). Tako se može općenito kraj ranoga srednjeg vijeka stavljati nakon godine 1000., kada se u cijeloj Evropi pokrenuo intenzivniji društveni i gospodarski razvoj, šume su se sve više krčile i privodile obrađivanju, na valu povećanja trgovine počeli su se organizirati sajmovi, u Francuskoj (nakon 987) dinastija Capet s vremenom je sve neposrednije podvlašćivala i udaljene dijelove monarhije, a feudalni se sustav ubrzano razvijao[21], ili kada se oko 1000. počeo stvarati grad kao središte gospodarskog života[22]. Mogu se navesti i druga važna zbivanja: normansko osvajanje Engleske 1066. godine i početak vladavine Vilima Osvajača, intenzifikacija rekonkviste u Španjolskoj krajem 11. stoljeća i, napokon, poziv pape Urbana II. 1095. godine da Evropa krene u križarski rat, u oslobođenje Svetog groba u Jeruzalemu i početak prvog križarskog rata sljedeće godine.

Svi ovi događaji, koliko su god za neke evropske zemlje ili za čitavu Evropu bili od presudnog značenja, u Hrvatskoj su tek posredno i dugo-

[17] H. Pirenne, *Les villes du Moyen Age,* Bruxelles 1927; H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne,* Bruxelles 1937, 2. ed. Pariš 1970.

[18] *Istorija srednjega veka* I, u redakciji A, Udaljcova, J. Kosmlnskog i O. Vajnštajna, Beograd 1950, 3.

[19] Vidi, Brandt, *Srednjovjekovno doba,* 11-3; slično tako i O. Mandič, *Uz problem robovlasničke društveno-ekonomske formacije,* Šidakov zbornik, HZ 29-30, 1976-7, 21-35.

[20] Ista se riječ upotrebljava u engleskom i njemačkom - eariy *ifruh,* dočim u francuskom i talijanskom ona glasi *haut,* odnosno *alto* - što bi doslovno značilo "visoki", a u prenesenom značenju "koji je udaljen u vremenu".

[21] Vidi, primjerice, *Histoire de laFrance,* sous la direction de G. Duby, Pariš 1970, 130 i d.

[22] Usp., *Histoire de la France urbaine, t.* 2, *La ville medievale,* dirige par Jacques Le Goff, Pariš 1980, 31 i d.

ročno imali utjecaja. Stoga je hrvatska historijska znanost prisiljena određivati periodizaciju po nekim specifičnim domaćim događajima i procesima, uz nužnu potrebu da se takva objašnjenja prilagode događajima i procesima na evropskom prostoru.

5. Pokušaj periodizacije

Hrvatska je medievistika praktički jednoglasna u stavu da su hrvatsko ranosrednjovjekovlje omeđila dva događaja, na početku -doseoba Slavena i potom Hrvata u bivše rimske provincije Panoniju i Dalmaciju krajem 6. i početkom 7. stoljeća, i na kraju -stupanje ugarske dinastije Arpadovića na hrvatsko prijestolje 1102. godine. Značajnijih diskusija o tome nije bilo, i čini se da je Tadija Smičiklas jedini raspravljao o periodizaciji u uvodu *Poviesti hrvatske*[23], naslovivši ga *O razdiobi poviesti hrvatske*.... Iako se Smičiklasova razdioba poklapa s izmjenama dinastija, on karakteristike svakog razdoblja određuje po drugačijem kriteriju od tradicionalnog - po utjecaju vanjskih sila na povijest Hrvatske. Prema tome, rani srednji vijek bi bilo doba Franačke i Bizanta[24]. Iako je, dakle, takva kakva jest, periodizacija hrvatskog ranosrednjovjekovlja generacijama hrvatskih historičara i čitatelja nesporna činjenica, valja je dovesti u pitanje: jesu li ti događaji ili procesi uistinu od tako presudne važnosti da mogu označavati početak i kraj čitavih povijesnih razdoblja? Da li u vremenima koja prethode doseobi Slavena i Hrvata i onima koja slijede nakon dolaska Arpadovića na hrvatsko prijestolje uistinu postoje bitno različita obilježja povijesnog razvoja od onog što se smatra hrvatskim ranosrednjovjekovljem? Odgovor može biti potvrdan ako se imaju u vidu samo politički događaji, ali, ako se pokušaju obuhvatiti gospodarstvo, kultura, u najširem smislu, i drugi vidovi ljudske djelatnosti, pa se o političkim događajima prosuđuje zajedno s drugima, onda i ovo omeđivanje ranoga srednjeg vijeka mora biti dovedeno u pitanje. Naime, u tom slučaju valja postaviti određene kriterije periodizacije.

Jednostavna definicija pojma "periodizacija" bila bi "postupak distribucije povijesnih događaja po nekim shematičnim jedinstvima koja historičar uspostavlja na temelju vlastitog znanstvenog viđenja"[25], odnosno "kronološko-predmetna konstrukcija složenih povijesnih procesa, njihovo raspoređivanje u pregledna vremenska razdoblja". Konkretno, u slučaju hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti (ali i drugih nacionalnih povijesti) mora se voditi računa i o različitim dugotrajnim društvenim procesima

---

[23] Zagreb 1882, XXIII-XXXII.

[24] O periodizaciji hrvatske povijesti u cjelini gotovo i nema specijalnih rasprava, pa iznimku čini (ponajprije za povijest književnosti) J. Jurčević, *Problem periodizacije hrvatske povijesti*, HZ 36, 1983, 239-53.

[25] Vidi, objašnjenje iz aspekta metodologije i teorije historije: M. Gross, *Historijska znanost*, 2. izd., Zagreb 1980, 213 i d.

kojima je teško uočiti početak i nazrijeti kraj, a valjalo bi im odrediti rezultate i domašaje[26].

Stoga valja navesti samo osnovnu tezu: hrvatska ranosrednjovjekovna povijest ne bi nužno trebala počinjati 600. godinom, odnosno doseljavanjem Slavena i Hrvata u današnju Hrvatsku. Naime, situacija koja je stvorena tijekom doseljavanja Slavena i Hrvata na ove prostore određena je s dva bitna čimbenika: sa cjelokupnom situacijom koju su Hrvati (i Slaveni) zatekli prilikom doseobe u tadašnje rimske (ili bizantske) provincije Panoniju i Dalmaciju i sa činjenicom da su ti Hrvati (i Slaveni) donijeli sa sobom određenu kulturu, društvenu organizaciju, rasna obilježja i da je, zapravo, njihova povijest starija od doseljavanja na teritorij nekadašnjeg Rimskog Carstva. S druge strane, povijesne znanosti posljednjih desetljeća sve više uočavaju da doseobom Hrvata i Slavena nije došlo ni do kakvog radikalnog prekida, odnosno diskontinuiteta u povijesnom toku[27]. Stoga u razmatranje o hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj povijesti valja uklopiti i opis društvenog stanja koje su Slaveni i Hrvati zatekli u provincijama Panoniji i Dalmaciji, a koje će umnogome određivati njihov život u prvim stoljećima po doseobi, kao i sve ono što se o Hrvatima i Slavenima zna za njihova boravka u Zakarpaću. Iako bi bilo neprimjereno tvrditi da tim događajima (ili procesima), koji se odvijaju od 3. ili 4. stoljeća, počinje i hrvatski rani srednji vijek, on, s druge strane, ne počinje ni slavensko-hrvatskim doseljavanjem početkom 7. stoljeća. Prvih dvjesta godina po doseobi bilo je doba mrtvila, ništa se bitno nije događalo i tek se od početka 9. stoljeća, kada dolazi do svakovrsne aktivizacije hrvatskog društva ponajprije u Dalmaciji, ali i u Panoniji, jasno uočavaju promjene. Taj se trenutak može nedvojbeno označiti kao puni početak hrvatskoga ranoga srednjeg vijeka.

Što se kraja ranosrednjovjekovnog razdoblja tiče, njega, čini se, valja datirati drugom polovinom 11. i početkom 12. stoljeća, bolje rečeno iznimno značajnim događajima i procesima od vladavine Petra Krešimira IV. i Dimitrija Zvonimira do kraja stoljeća. Vladavine te dvojice istaknutih hrvatskih vladara na mnoge su načine odredile zbivanja za dugo vremena. Sve ono što se zbivalo krajem 11. i na samom početku 12. stoljeća u Hrvatskoj umnogome je bilo određeno događajima što su se odvijali nekoliko desetaka godina ranije. Po svojoj važnosti za hrvatsku povijest razdoblje njihove vladavine nimalo ne zaostaje za važnošću očigledno prevratnih događaja oko 1100., uključujući tu i bitku na Gvozdu 1097. godine i dolazak Arpadovića na hrvatsko prijestolje 1102. godine[28].

---

26 U nekim aspektima sličan problem predstavlja periodizacija bizantske povijesti, jer se radi o srednjovjekovnoj povijesti "par excellence", stoga, usp.: G. Ostrogorski, *Die Perioden der byzantinischen Ceschichte*, Historische Zeitschrift 163, 1941, 229-54; te u prijevodu: *Periodizacija vizantijske istorije*, Dela 3, Beograd 1969, 7-29.

27 I. Goldstein, *Kontinuitet i diskontinuitet u hrvatskoj povijesti 6-9. stoljeća*, Referat na simpoziju "Prvi hrvatski kulturni pejzaž", Zagreb 1992, neobjavljeno.

28 Goldstein, *Periodizacija*, 253.

Možda će poneki čitatelj smatrati da za ovakvu periodizaciju nema još dovoljno čvrstih argumenata. Mnogi su, uostalom, skloni prihvaćati starija mišljenja i nepovjerljivi su prema novostima. Svjestan sam da za neke od ovdje izloženih teza i ne postoje potpuno zadovoljavajuća objašnjenja, do kojih bi se moglo stići tek u nekim budućim istraživanjima, ali to je rizik koji mora preuzeti svaki istraživač.

Naposljetku, čini se važnim, dapače nužnim, da se unutar ranosrednjovjekovnog razdoblja odredi neka vrsta periodizacije. Tijekom više stoljeća, koja se smatraju ranosrednjovjekovnim, hrvatski prostor i hrvatsko društvo prolazili su, čini se, kroz razdoblja izrazitijeg napretka, pa zatim kroz razdoblja stagnacije, čak i krize. Bilo je i razdoblja kada su se ti elementi napretka (ili konjunkture) i stagnacije (ili krize) miješali. Ta bi razdoblja valjalo nazvati etapama u razvoju hrvatskog ranosrednjovjekovnog društva i mogli bismo ih razdijeliti i poredati na sljedeći način (a tome sam i prilagodio podjelu po poglavljima):

1. Razdoblje u kojem počinju procesi važni za rani srednji vijek zapravo je kasnoantičke Radi se o sveobuhvatnim reformama još za vladavine Dioklecijana i Konstantina, krajem 3. i početkom 4. stoljeća, potom in tenzivnoj građevinskoj djelatnosti, stvaranju pretežno kolonatskih odnosa u poljoprivredi i pokrštavanju, te naposljetku općoj krizi od polovine 6. stoljeća. Sve je to umnogome utjecalo i na tijekove hrvatske povijesti. U isto doba, i ne manje važno, pleme Hrvata seli iz kavkaskih područja prema Zakarpaću, području Slavena, s kojima kasnije zajedno kreće u rimske provincije Panoniju i Dalmaciju. Iako Slaveni i Hrvati nisu bili prvi barbari koji su došli i prošli budućim hrvatskim prostorom, jer je takvih seoba bilo od 4. stoljeća priličan broj, ipak je njihov dolazak bio od presudne važnosti. Za razliku od drugih, oni su se na ovim prostorima i trajno zadržali. Teška društvena kriza koja se obično datira 7. i 8. stolje ćem nije započela s dolaskom Slavena, pa potom Hrvata krajem 6. i početkom 7. stoljeća, već barem pedesetak godina prije. Bila je to opća kriza koja je u drugoj polovini Justinijanove vladavine zahvatila čitavo Carstvo. Napokon, ni Slaveni ni Hrvati nisu, u prvih dvjesta godina boravka na ovom prostoru, stvorili nikakve nove kvalitete, tako da se "pasivni kontinuitet antike" produžava sve do početka 9. stoljeća.

2. Drugo razdoblje počinje nakon 800. godine. Poslije intenzivnog i raznolikog angažmana Franaka i Bizanta u Hrvatskoj i na okolnom pros toru, hrvatsko društvo doživljava bitne promjene. U tome je svakako najvažnije pokrštavanje koje se odvija tijekom čitavog 9. stoljeća i koje određuje dužinu ovoga prvog "vremena događanja" u hrvatskoj povijesti. Međutim, istodobno dolazi i do gospodarstvenog napretka ili razvoja, potom se stvara jača državna organizacija, a Hrvati, do tada pretežno orijentirani na život u zaleđu, sve češće i neposrednije izlaze na Jadran i sudjeluju u zbivanjima na njemu. Sve je to bilo praćeno ujedinjavanjem raštrkanih slavenskih, hrvatskih i drugih plemena i rodova ujedan entitet

pod specifičnim imenom Hrvati. Ovo razdoblje traje otprilike do kraja Tomislavove vladavine.

3. Treće se razdoblje proteže od vremena Tomislavovih nasljednika pa do vladavine Petra Krešimira IV., otprilike do 1060. godine. To je razdoblje stagnacije. U odnosu na prethodno razdoblje, u ovom je nastalo vrlo malo natpisa u kamenu, rijetki su zapisi u kronikama, a i vojna snaga Hrvatske se smanjila, sudeći barem po prilično lako ostvarenim prodorima Mlečana i Samuilove vojske. Vjerojatno razlozi stagnacije (ili zastoja) leže u sljede ćem: čini se da hrvatsko društvo nije moglo duže vrijeme izdržati tako velike izdatke za povećanu gradnju crkava i drugih objekata te za financi ranje države koja se tek počela čvršće organizirati.

4. Oporavak je započeo otprilike sredinom 11. stoljeća, vjerojatno djelomično i pod utjecajem općeevropskog napretka koji je uslijedio nakon godine 1000. Započinje novi krug gospodarske konjunkture. Jedan od primjera takvih poboljšanja jest i sve veća važnost zemlje i njezino in tenzivno kupovanje i darivanje (više se proizvodi, i zemlja je dragocjena). Zahvaljujući tome intenzivira se trgovina kojom se bogate određeni slojevi stanovništva, što znači i novo snaženje Hrvatske, a sve to konačno rezul tira integracijom sjevernijih dijelova bivše bizantske teme Dalmacije u hrvatsku državu. Potom je došlo do ujedinjavanja dalmatinskih dijelova Hrvatske s panonskima, stoje predstavljalo najviši domet tadašnje hrvat ske politike. Okretanje novim snagama - papi i Mađarima - samo je potvrda mogućnosti hrvatskog društva da se prilagođava novim uvjetima i da se razvija u ritmu općeevropskih tijekova. A i postupna feudalizacija još je više pridonijela usklađivanju sa situacijom u Evropi. Napokon, dolazak ugarske dinastije Arpadovića na hrvatsko prijestolje 1102. godine predstavlja prije svega izmjenu dinastija na vladarskom prijestolju, koja je u suvremenoj Evropi bila uobičajena, a ne neki katastrofični prijelaz iz hrvatskoga ranog u razvijeni srednji vijek.

Ove ću teze, a i neke druge koje ovdje nisu mogle biti ni spomenute, još manje detaljno eksplicirane, nastojati obrazložiti na stranicama što slijede.

II.

Počeci hrvatske povijesti - priča o Postanku

J. *Podrijetlo imena Hrvat i prva stoljeća hrvatske povijesti*

Počeci hrvatske povijesti sežu daleko u vrijeme koje prethodi doseobi Hrvata u današnju domovinu. Međutim, iz toga je razdoblja vrlo malo sačuvanih podataka, a još će mnogo više toga vjerojatno ostati vječna nepoznanica. I to stoje poznato, može se tumačiti na različite načine. Tek je u vrijeme kada su Hrvati stigli u rimske provincije Panoniju i Dalmaciju nastalo i odonda se sačuvalo nešto više pisanih izvora i arheoloških nalaza.

Kad bi uopće postojala mogućnost da se nešto više sazna o tim tamnim vremenima, od prvenstvenog bi interesa bilo upoznavanje društva tih prvih Hrvata, odnosno u kakvom su odnosu bili prema Slavenima na čije su se područje doselili. Da bismo se približili odgovoru, uostalom, i za knjigu ovog naslova, svakako bi najvažnije bilo objasniti što znači i kako je nastalo ime "Hrvat". Iako su o tome pisali mnogi, i inozemni i domaći autori, prilazeći problemu na različite načine, ništa se u svim tim prijeporima bitno novo nije otkrilo. Odnosno, ako čak i jest, onda to nije vodilo i nekim pouzdano ustanovljenim istinama. Sve su te teorije plod rezultat napora da se nekoliko podataka spretno poreda, ali uglavnom i ništa više od toga -Šišić smatra da treba "pustiti na stranu etimološke igrarije"[1]. No, mnogi su zanemarili autoritativan Šišićev sud, te je i u posljednjih nekoliko desetljeća objavljen velik broj historiografskih pokušaja kojima se nastoji odgovoriti na to pitanje. Odgovori su vrlo različiti, gotovo toliko brojni i različiti koliko ima tekstova na tu temu; tako se na temelju spomenutog natpisa na pločama iz Tanaisa smatralo da ime Hrvat znači "Sunčev put". Ono navodno označuje čovjeka "koji ima svojih privrženih prijatelja". Drugi su, pak, kao M. Budimir, tvrdili da "ime Hrvat obeležava ono pleme slovenskoga naroda koje se naročito isticalo svetlim pigmentom. Churvatu spada grupi etnikona čije se onomasiologije osnivaju na boji kose ili kože. Takva su imena npr. Beli Hrvati, Crvena Hrvatska,

[1] Šišić, *Povijest,* 236 i d., s ocjenom obilne literature. O tom pitanju iznimno se mnogo pisalo, ponajviše u 19. i početkom 20. stoljeća, a od starijih priloga koji je dostupan svjetskoj znanosti važan je, primjerice, H. Gregoire, *L'origine et le nom. des Croates et des Serbes,* Byzantion 17, 1944/5, 88-118.

Bjelaja Rus..."[2] U najnovijem radu o toj temi M. Marčinko[3], uz citiranje opsežne bibliografije, ali s vrlo malo pravih dokaza, tvrdi da ime Hrvat "dolazi od indoeuropskoga korijena 'ar' od kojega je načinjena riječ 'Arijac' ... od oblika 'Huri' nastao je u Mezopotamiji najstariji poznati oblik današnjeg hrvatskog imena 'Huravat', a od oblika 'Hari' nastao je na Iranskoj visoravni oblik 'Harahvat' i 'Harvat' u značenju: Vodoplodan', 'bogat vodama, rijekama'." Budući daje bibliografija o ovom historiografskom problemu narasla do nepreglednosti, moguće je navesti samo manji dio radova[4]. Čini se daje svim autorima zajedničko jedno -bez obzira na to koliko su željeli biti originalni u iznošenju teorija, do bitno novih saznanja nitko od njih nije došao. I danas, kao i prije nekoliko desetljeća, sve se obavezno svodi na nekoliko općih konstatacija. Čini se da riječ "Hrvat" potječe s područja istočno od Zakarpaća, gdje je boravila jezgra slavenskih plemena, ali se ne može ustanoviti njezino značenje: izvorno je mogla označavati osobno ime, neki toponim ili neku imenicu. Iako je čitav niz istraživača tvrdio da se radi o imenu slavenskog podrijetla, danas ipak prevladava mišljenje da ono potječe iz iransko-kavkaskog kulturnog kruga.

Kako proizlazi iz nekih suvremenih izvora (ponajviše iz *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta), Hrvate valja u najranijem razdoblju (barem do 7., ako ne do 9. stoljeća) jasno razlikovati od Slavena koji su se doselili na teritorij današnje Hrvatske. Car Konstantin ih nikada ne poistovjećuje, ali i ne ukazuje na razlike između njih[5]. Koje su to razlike bile, odnosno jesu li se Hrvati od Slavena razlikovali samo po imenu - to se više ne može saznati. Očigledno su Slaveni po doseobi u buduće hrvatske krajeve u dugotrajnom procesu prihvatili od Hrvata hrvatsko ime. S druge strane, moguće je da su se Hrvati razlikovali od Slavena po jeziku i drugim običajima, ali su se opet u dužem razdoblju te razlike potpuno izgubile.

Neki su istraživači na temelju tog razlikovanja, kao i činjenice da se u *Ljetopisu Popa Dukljanina* i *Kronici* splitskog arhiđakona Tome Hrvati nazivaju Gotima, stvorili tzv. "gotsku" teoriju[6]. Naime, poljski je sociolog H. Gumplowicz doseljavanje i kasnije stvaranje država u Hrvata i Srba tumačio osvajanjem njihovih ratničkih družina[7]. On je na osnovi izvještaja Tome Arhiđakona i Popa Dukljanina neosnovano zaključio da su Hrvati slavizirani Goti, i to potomci onih Gota koji su se nakon 375. godine povukli u današnju Galiciju, pošto je glavnina Vizigota i Ostrogota prešla Dunav ili odmakla dalje na zapad. Tamo su Hrvati-Goti zavladali nad

---

[2] M. Budimir, *Hrvat,* Šišićev zbornik, Zagreb 1929, 616-7.

[3] M. Marčinko, *Podrijetlo i značenje imena Hrvat,* Kačić 25, Split 1993, 369-84.

[4] Vidi, osim V. Klaić, *Hrvati i Hrvatska [Ime Hrvat u povijesti slavenskih naroda),* I. izd. Zagreb 1930, II. izd. Split 1991, samo najnovije priloge: H. Kunstmann, *Ober den Namen der Kroaten,* Welt der Slawen 27, 1982, 131-6; kao i iscrpan pregled, A. Gluhak, *Podrijetlo imena Hrvat,* Zagreb 1990.

[5] DA/29-31; *Viz. izv.* II, 1-60; Klaić, *Izvori,* 2-6.

[6] Mošin, *LJPD;* Toma, *Kronika,* na raznim mj.

[7] H. Gumplovvicz, *Allgemein.es Staatsrecht. Anhang: Die Staatengnindungen der Serben und Kroaten,* Innsbruck 1907, 799; Vidi i Šišić, *Povijest,* 257; Klaić, *Povijest,* 60.

T

Slavenima, a pritom prihvatili njihov jezik i njihovu kulturu. No, Toma Arhiđakon je Hrvate nazivao Gotima iz dva, čini se, mnogo prozaičnija razloga: prvi, što o tom razdoblju kasne antike i ranoga srednjeg vijeka Toma, koji živi u prvoj polovini 13. stoljeća, nije mogao posjedovati relevantne dokumente, pa se morao domišljati. Znao je da su Goti boravili u ovim krajevima, odnosno, suvremenici su zabilježili da su osvajali neka mjesta, a o doseobi i osvajanjima Slavena otprilike dvjesta godina kasnije nije ostalo zapisano gotovo ništa. Stoga je do ovakve zamjene i moglo doći. Pop Dukljanin je vjerojatno zbog sličnih razloga došao do istih spoznaja. To bi ukazivalo na činjenicu da je identifikacija Hrvata s Gotima bila donekle i prihvaćena u krugu pismenih ljudi - svećenika u istočnojadranskim gradovima 12-14. stoljeća. Drugi razlog poistovjećivanja Hrvata š Gotima jest da Toma, kao Splićanin, gaji iznimnu nesnošljivost prema žiteljima u zaleđu svoga grada. Goti su uništili Salonu, a Hrvati svakodnevno prijete Splitu. Na razini puke simbolike, bilo je svejedno hoće li mrske susjede nazvati Slavenima, Hrvatima ili Gotima[8].

"Gotska" se teorija vrlo lijepo uklopila u romantičarske nazore o »pitomosti slavenske duše, o konstruktivnosti Slavena«, što ih je formulirao još J. G. Herder (1744-1803). Krajem 19. i početkom 20. stoljeća taje teorija bila osobito privlačna za neke historiografske krugove kojima su sitni politički probici bili važniji od znanstvenih obzira - naime, ona je na još jednom primjeru pokazivala kako "Slaveni" nisu "državotvoran" element: "Protobugari" su zapravo bili Tatari, prvu rusku državu -Kijevsku Rusiju - navodno su osnovali Skandinavci - Normani ili Varjazi, a "Srbi" ili "servi" su već po svojem imenu bili "robovi"[9]. Gotska je teorija bila grubo instrumentalizirana u političke svrhe u Drugom svjetskom ratu. Dolaskom mirnijih vremena historiografija je polako sve teze o "državotvornosti" i "nedržavotvornosti" pojedinih naroda jednu po jednu odbacivala[10].

Imena "Horoathos" i "Horovathos", ispisana na dvjema nadgrobnim pločama iz 2. i 3. stoljeća koje su pronađene u nekadašnjem Tanaisu (danas Azov), potakla su istraživače da podrijetlo Hrvata potraže na Kavkazu i u Iranu. N. Županić ovako sažima njezinu bit: "Prvobitni Hrvati nisu bili Sloveni, već tuđe pleme iz Azijske Sarmatije, koje je u oluji Seobe Naroda udes bacio u transkarpatsku slovensku domovinu, pa je sebi podvrglo neki dio puka, a taj se počeo nazivati Hrvatima"[11]. Županić je oslonac svojim tezama nalazio u filološkim istraživanjima M. Vasmera. U njima se na osnovi posuđenih riječi i imena mjesta nastoji dokazati da su

[8] N. Ivlć, *Domišljanje prošlosti,* Zagreb 1992, 84 i d.

[9] Vidi, pregled, H. Lovvmianski, *ha genese des etats slaves et ses bases sociales et economiques.* La Pologne au Xe Congres international des sciences historiques a Rome, Warszawa 1955, 29-34.

[10] O ovoj teoriji i o sudjelovanju Gota u etnogenezi Hrvata nedavno je raspravljao i I. Mužić. *Podrijetlo Hrvata,* Zagreb 1989, 14 i d., 170 i d., a potom takve teze razložno analizira R. Katičić, *Ivan Mužić o podrijetlu Hrvata,* SHP 19/1989, 243-70.

[11] N. Županić, *Prvobitni Hrvati,* Prethodno saopštenje, ZKT, Zagreb 1925, 291; M. Dabo - Peranić, *Teza istovjetnosti Harvata - Sarmata,* pos. otisak NSD, IT - 681, sv. 2, Pariš 1962, neutemeljeno, ali iscrpno piše o iranskoj Hrvatskoj 2000-653. pr. Kr.

svi poznati povijesni narodi na području južne Rusije od Kimerijaca, Skita, Sarmata i Alana do današnjih Oseta u Kavkazu podrijetlom Iranci. To su, naravno, i Hrvati, jer njihovo ime "hu+urvatha" na iranskom znači prijatelj[12]. Glavni zastupnik ove teorije bio je Lj. Hauptmann koji je stvorio vrlo detaljnu i prilično zaokruženu sliku o iranskoj komponenti hrvatske etnogeneze[13], te njoj u prilog iznio tri glavna argumenta: čerkeške narodne pjesme (zabilježene u 19. stoljeću) o antskom junaku Baksanu koji bi odgovarao kralju "Bozu" iz djela *De origine actibusque Getarum* (O podrijetlu i djelima Gota -odnosno povijest Gota) pisca iz 6. stoljeća Jordanesa, zatim, kao drugi, kasezi ili kosezi, koji navodno nose ime "jednog od bjelohrvatskih plemena", a po njemu su identični današnjim Čerkezima (kosezi = kasazi = Čerkez) i, kao treći argument, etnografska obilježja koja su u četiri slučaja i u Kavkaziji i u Zakarpaću vrlo slična -naime, "i ovdje i ondje vidimo odjednom na okupu Ante, Hrvate, Kasege i Srbe". Stoga je Hauptmann naposljetku zaključio da su Hrvati, Srbi i Kasezi alanskog, odnosno, kavkaskog roda[14].

M. Barada je pokušao nadograditi Hauptmannove teze dokazujući antsko podrijetlo Hrvata[15], a F. Dvornik smatra da se, zato što na Donu (Tanaisu) u vrijeme nastanka već spomenutih ploča obitavaju Sarmati, može govoriti, ako ništa drugo, o sarmatskom podrijetlu imena Hrvat[16]. No, poslije svih oblikovanih teorija koje bi se mogle nazvati slavensko-karpatskom, autohtono-balkanskom, gotsko-nordijskom, kavkaskom, iransko-arijskom, čini se da se nijedna ne može smatrati čak ni vjerojatnom. Možda bi se samo moglo tvrditi daje od svih njih iranska teorija "najmanje nevjerojatna"[17], jer je očigledno da u hrvatskoj narodnoj tradiciji, onako kako je prenesena u *DAI* Konstantina Porfirogeneta, postoji određen sloj koji je dospio u doticaj s iranskim kulturnim i civilizacijskim krugom. Vjerojatno se ne radi o prostoru današnjeg Irana, nego o području Kavkaza i pricrnomorskim stepama koji s iranskim prostorom u užem smislu ima prilično mnogo etničkih i civilizacijskih sličnosti[18]. Imena petero braće i dviju sestara - Klukas, Lobel, Kosenic, Muhlo, Hrvat, Tuga i Buga, koji su po jednoj verziji predaje bili vođe pri seobi na jug[19], očigledno nisu slavenskog podrijetla[20], ali je očigledno i to da već u vrijeme seobe, dakle, krajem 6. i početkom 7. stoljeća, hrvatska rodovska organizacija govori

---

12 M. Vasmer, *Untersuchungen uber die altesten Wohnsitz der Slaiven,* T. 1, *Die Iranier in Sudrussland,* Leipzig 1923, 56; Također, P. S. Sakač, *Iranische Herkunjt des Kroatischen Volksnamens,* Orientalia Christiana Periodica, 15, 1949, 313-40. Vidi i Klale, *Povijest,* 61.

13 Lj. Hauptmann, *Kroaten, Goten und Sarmaten,* Germanoslavica III, Brno 1935; Isti, *Seoba Hrvata i Srba,* JIČ 3, 1937, 59-82.

14 Lj. Hauptmann, *Seoba Hrvata i Srba,* JIČ 3, 1937, 59-61.

15 M. Barada, *Hrvatska dijaspora i Avaru* SHP IH/2, 1952, 7-77.

16 F. Dvornik, les *Slaves, Histoire et civilisation.* Pariš 1970, 35-6.

17 Katičić, *Filološka razmatranja,* 89.

18 M. Vasmer, *Untersuchungen uber die altesten Wohnsitze der Slauten,* T. 1. *Die Iranier in Sudrussland,* Leipzig 1923, 40 i d.

19 *DAI* 30/63-7; *Viz. izv.* II, 30; Klaić, *Izvori,* 3.

20 Katičić, *Filološka razmatranja,* 89.

slavenskim jezikom i baštinik je slavenske kulture - to se može zaključiti po karakterističnim imenima mjesta u hrvatskim županama Karantanije, kojima su čini se vladali hrvatski ratnici na konjima, slični onima koji su, prema tekstu Konstantina Porfirogeneta, stigli u Dalmaciju[21].

Vrlo je karakteristično da se ovim problemima mnogo više bavila starija historiografija. Suvremena etablirana historija uglavnom se bavi drugim temama, odnosno, prošlosti postavlja drugačija pitanja od onih do sada uobičajenih, ali se u dijelu javnosti u posljednje vrijeme ponovno budi interes za iransku teoriju. Međutim, većina priloga, u kojima se pronalaze krajnje sumnjivi dokazi o postojanju navodne hrvatske države na mezopotamsko-iranskom prostoru prije 3000 - 4000 godina, nije zasnovana na znanstvenoj metodologiji[22].

Koliko su god razmišljanja istraživača o ovim pitanjima različita, čini se izvjesnim da su u prvim stoljećima naše ere Hrvati bili relativno mala skupina nomada ili polunomada. Teško je govoriti o "plemenu", jer bi to pretpostavljalo i veći broj ljudi, a da je Hrvata toliko bilo, ne može se tvrditi. Selili su se, vjerojatno ponešto nošeni vlastitom voljom, a ponešto vihorom burnih zbivanja oko sebe, kroz pricrnomorske stepe, od Kavkaza prema Karpatima. Bili su dio slavenskog svijeta, odnosno, ako to i nisu bili, njihov predslavenski supstrat u doba dolaska u Zakarpaće, a pogotovu kasnije, kada su došli u Panoniju i Dalmaciju, više nije bio od presudne važnosti. Taj se supstrat održao samo u najranijim slojevima narodne tradicije koji se očituju u djelu *DAI* Konstantina Porfirogeneta. Jesu li Protohrvati bili iranojezično pleme koje je naknadno poslavenjeno, ili su preci Hrvata već u pradomovini bili Slaveni koji su potom prihvatili iransko ime, vjerojatno se neće nikada utvrditi.

Na temelju arheoloških nalaza u današnjoj Poljskoj i Hrvatskoj, odnosno krajevima oko Hrvatske, ne može se ustanoviti po čemu su se Hrvati razlikovali od Slavena. Kada su Hrvati došli u kraj oko Krakova, odnosno na šire područje koje su nastanjivali Slaveni, bili su okruženi slavenskom većinom. Vjerojatno je tada počelo stapanje Hrvata i Slavena u jedan etnicitet stoje trajalo tijekom doseobe Hrvata i Slavena na teritorij rimskih provincija Dalmacije i Panonije i, čini se, produžilo se još nekoliko stoljeća.

---

[21] Lj. Hauptmann, *Karantanska Hrvatska,* ZKT, 297-317; O. Kronsteiner, *Gab se unter den Alpenslaiven eine kroatische Gruppe?,* Wiener Slawistisches Jahrbuch 24, 1978, 148-54. Nazivi ovih hrvatskih naselja jasno se razlikuju od ostalih alpsko-slavenskih, ali su oni nedvojbeno slavenski -vidi i Katičić, *Filološka razmatranja,* 89.

[22] Primjerice, T. Heres, *Hrvatska povijest od 6. st. pr. Kr. do 10.* st. *poslije Krista,* Poljica 15, Poljica 1990, 81-91; M. Vidović, *Hrvatski iranski korijeni I,* Zagreb 1991; N. M. Ćurić, *Staroiransko podrijetlo Hrvata,* Zagreb 1991. U recenziji ovih priloga A. Gluhak, *Hrvatski iranski korijeni i staroiransko podrijetlo Hrvata?,* Kolo 1, Zagreb 1992, 132-43, pokazuje neodrživost takvih teza. Prilog o ovim i drugim pitanjima najstarije povijesti Hrvata (prado movina i seoba, pokrštenje) napisao je S. Pantelić, *Najstarija povijest Hrvata,* Mainz 1993, ali ga je zaobilaženje domaće literature i često nekritičko tretiranje izvora (autor nepotvrdive sličnosti nekih imena i imena "Hrvat" često bez zadrške uzima kao dokaz hrvatske nazočnosti u prošlosti) onemogućilo da njegovo marno istraživanje postigne i bolje rezultate. I M. Marčinko, *Podrijetlo i značenje imena Hrvat,* Kačić 25, Split 1993, 369-84, bez uvjer ljivosti traži "prvu poznatu prahrvatsku državu u Mezopotamiji oko pol. 16. st. pr. Kr., a zvala se u domaćem jeziku 'Kraljevstvo Huravat"1.

2. Podrijetlo i pradomovina Slavena

Kao i u slučaju imena "Hrvat", podrijetlo imena Slavena još nije objašnjeno. Ono se, uostalom, javlja relativno kasno, tek početkom 5. stoljeća u djelu *Dialogi* Pseudo-Cezarija[23]. Stoga su vrlo slabo poznati kako formiranje skupine plemena koja se kasnije nazvala Slavenima, tako i osnovne značajke najranije slavenske povijesti. Istraživači su pokušali Slavene poistovjetiti s imenom nekog od naroda koje spominje još Herodot u 6. stoljeću pr. Kr. (Neuri, Budini, Skoloti, Skiti "Orači"), ali takva teza nije potvrđena čvršćim argumentima[24]. Publije Kornelije Tacit u djelu *Germania* spominje "Venete", a to nije jedini izvor u 1. i 2. stoljeću koji ih spominje: radi se zasigurno o Slavenima, iako ime nije slavenskog podrijetla. Tako su, naime, Germani nazivali u prvo vrijeme sve Slavene, a u srednjem vijeku i pojedina plemena i narode *(Wenden* su bili Polapski Slaveni, *Windische* Slovenci, itd.). No, do 6. stoljeća vijesti o Slavenima su vrlo rijetke i šture, tako da se počeci povijesti Slavena mogu pratiti uglavnom na temelju filoloških proučavanja i arheoloških nalaza. Slavenska su plemena do oko 500. godine boravila na prostorima koje su pisci grčko-rimskog civilizacijskog kruga vrlo slabo poznavali, prvenstveno zbog toga što su između Slavena i središta antičke civilizacije bila velika prostranstva nastanjena germanskim i skitsko-sarmatskim plemenima. Stoga su i vijesti o Slavenima stizale do pisaca posrednim putem, pa su zato često i nepouzdane i dvosmislene.

Interdisciplinarnim je istraživanjima tek približno utvrđeno gdje se *nalazi* "pradomovina" Slavena. Neki su smatrali da se prostire čak od Dunava na jugu, pa daleko na sjever, drugi su je pak sužavali na srazmjerno malo i za naseljavanje većih skupina vrlo nepovoljno močvarno Polesje (istočni dijelovi današnje Poljske). Iako za ovu drugu hipotezu postoje vrlo razložni argumenti, danas se uglavnom prihvaća treće mišljenje - pradomovina Slavena se određuje područjem sjeverno od Karpata i južno od Baltika, između istočnog porječja Odre i srednjega toka Dnjepra. Dakle, radi se o porječju srednje i gornje Visle, gornjeg toka rijeke Prut, Dnjestra i Južnog Buga, srednjeg i gornjeg Dnjepra, Pripjata i Zapadnog Buga[25]. Usporedna istraživanja indoevropskih jezika pokazala su daje praslavenski jezik tijesno povezan s jezikom starih Balta (Litvanaca, Prusa, itd.), nešto manje sa starim germanskim jezicima, a posve malo s iranskim jezicima. Slavenska pradomovina nalazila se između ta tri govorna područja, pa su stoga u njoj zaostali različiti toponomastički tragovi: pored praslavenskih i praindoevropskih imena ima i onih koja potječu od Iranaca, Tračana, Balta, Germana, Kelta, Ilira, Ugro-Finaca i drugih[26]. Antropološka istraživanja kostura nađenih u najstarijim slojevi-

---

[23] *Viz. izv.* I, 4-5.

[24] Herodot, *Istorija,* Novi Sad 1959 - Neuri (IV, 17, 51, 100, 102, 105, 119, 125), Skoloti (IV, 6), Budini (IV, 21. 22, 102, 105, 108, 109, 119-23, 136) i Skiti (IV, 1-142) i na raznim mj. I -VII.

[25] *Welt der Slcuven,* 12 i d.

[26] *Welt der Slaiven,* na i. mj.

ma slavenskih nekropola jasno pokazuju pomiješanost različitih humanih tipova (istočnoevropskih, sredozemnih, nordijskih, kromanjonskih). Sve to dokazuje kako su se na području slavenske pradomovine različiti elementi spajali u novu cjelinu. Pri tome je, naravno, najvažniji bio onaj dio tamošnjeg miješanog stanovništva koji je u tu novu cjelinu unio temeljne crte budućih slavenskih jezika. Danas se općenito tvrdi daje taj dio stanovništva stigao s istočnih obala Kaspijskog mora. Vrijeme njihove doseobe nije utvrđeno i mišljenja se razilaze -od 2000. do 500. godine pr. Kr., jer je očigledno daje nastajanje nove zajednice slavenskih plemena bilo vrlo dug proces u kojem su važnu ulogu imali i starosjedioci. Arheološki podaci ne sugeriraju da je doseobom Slavena došlo do nekog loma, prekida u kontinuitetu, jer se raznorodni elementi različitih materijalnih kultura postupno šire, zbližavaju i ujednačuju. Etnogeneza Slavena ne može se isključivo vezivati uz jednu od tadašnjih kultura (primjerice černjahovsku, tripoljsku ili lužičku), iako je nedvojbeno da su nosioci svih tih kultura sudjelovali u procesu stapanja i ujedinjavanja. Taj proces završio je u posljednjim stoljećima prije Krista.

Tacit[27] tvrdi da Slaveni (koje zove Veneti i misli da su bliži Germanima nego Sarmatima) na svojim pohodima krstare čitavim teritorijem između Karpata i šuma uz južnu obalu Baltika, a ipak "grade kuće i nose dugoljaste štitove i rado, i to vrlo brzo, pješače". Ptolemej u djelu *Zemljopisna uputa* spominje te iste Venede i smatra ih "vrlo velikim narodom", a Baltičko more naziva "Venedskim zaljevom". I Plinije svjedoči o *Venedima*[28].

Otada se Slaveni iz užeg područja svoga naseljavanja očigledno šire na sve strane - tako je na *Tabuli Peutingeriani*, itineraru koji je nastao vjerojatno u 3. stoljeću (a čiju je kopiju u 16. stoljeću izradio K. Peutinger), narod *Venedi Sarmati* smješten u područje sjeverno od Dacije (današnje Rumunjske), a *Venedi* sjeverno od ušća Dunava, pa prema Dnjestru.

Od polovine 4. stoljeća čitavu je Evropu zahvatila velika seoba naroda. Tadašnji nalet Huna pokrenuo je prvo Vizigote i Ostrogote iz pricrnomorskih stepa prema zapadu. Potom se u sljedećih nekoliko desetljeća obrambeni sustav Rimskog Carstva na Dunavu i Rajni u potpunosti slomio. Tako su i druga germanska plemena napustila svoja staništa i krenula prema zapadu i jugu, pa su oslobodila prostor za naseljavanje. Stoga su se u 5. stoljeću Slaveni mogli proširiti na zapad do Odre, pa zatim čak do Labe i Saale. Potom stižu i u Sudetsku kotlinu i preko nje nadiru i u današnju Bavarsku. Na putu prema jugu valjalo je prijeći Karpate, a zatim već početkom 6. stoljeća naseljavaju dijelove Panonske nizine i stižu na lijevu obalu Dunava. Do početka 7. stoljeća stići će i preko Drave i Save, pa sve do u neposrednu blizinu jadranske obale.

Život stanovnika na širokom prostoru slavenske pradomovine, od današnje Njemačke na zapadu do crnomorskih stepa na istoku, odlikovao se mnogim zajedničkim značajkama, ali je ipak bilo i važnih posebnosti,

[27] R B. Tacitus, *Germania*, hrsg. J. Borst, Tusculum 1959, 21.

[28] Šišić, *Povijest* 181-2.

kako ovisno o vremenu, tako i o prostoru. Zbog tih posebnosti nemoguće je točno opisati život Hrvata i predaka onih Slavena koji su se doselili u Panoniju i Dalmaciju. Međutim, sa seobama Slavena prema jugu preko karpatskih prijevoja širi se i kultura tipa Prag-Korčak kojoj je vrlo srodna grupa Sukow-Szeligi, i prilično je izvjesno da su Hrvati i Slaveni naseljeni u Dalmaciji i Panoniji morali barem posredno doći u doticaj s nositeljima te kulture. Njezina nalazišta svjedoče o životu usklađenom s prirodnim uvjetima: kuće su bile od drveta, veličine u prosjeku 4x4 m, a stupovi su zabadani u zemlju do 1,5 m dubine. U jednom od kutova, nasuprot ulazu, nalazilo se ognjište. Zidovi su bili od drveta ili zemlje, ili od oba materijala, jer je time okoliš obilovao. Krov je bio slamnat. Kuće su bile nepravilno razbacane na nevelikom prostoru, u krugu od pedesetak metara. Izvor pitke vode morao je biti u neposrednoj blizini, a obradivo tlo bilo je posvuda naokolo. Jedna od bitnih promjena u životu onih Hrvata koji stignu u krševite predjele Dinarida, bit će privikavanje na drugačije tlo i na izgradnju od kamena.

Nositelji Prag-Korčak kulture obično su pokojnike spaljivali na lomači, a ostatke pohranjivali u urnama. Po načinu gradnje kuća, načinu ukopa i keramici mogu se pratiti od polovine 6. stoljeća, kada se kroz Karpatska vrata spuštaju prema donjem Dunavu, a zatim im se tragovi gube u sjevernim dijelovima Bugarske[29]. Iz tog vremena, dakle s kraja 6. i početka 7. stoljeća, na području rimskih provincija Panonije i Dalmacije gotovo da nema nalaza koji bi se mogli pripisati Slavenima. Stoga se valja poslužiti analogijama, a čini se logičnim da se podacima o kulturi Prag-Korčak nastoji barem približno oslikati uvjete u kojima su živjeli Hrvati i Slaveni prije doseobe u Panoniju i Dalmaciju.

Međutim, dolaskom Slavena i Hrvata u Panoniju i Dalmaciju taj će slavensko-hrvatski svijet doći u bitno novu situaciju: na njega će snažno utjecati nove prilike, koje će ovdje zateći, i radikalno ga promijeniti. Stoga se danas može govoriti o kontinuitetu narodnog imena i kontinuitetu osnovnih obilježja slavenske kulture -jeziku, nekim običajima, te nekim elementima mitologije i religije. Sve se ostalo izmijenilo u dodiru s novim tlom, te su manje-više slučajne i rijetke vijesti o predseobenom razdoblju sve stoje ostalo iz toga, prvog razdoblja hrvatske povijesti.

3. Hrvatska u ranom srednjem vijeku - određenje prostora

Prostor što su ga naselili Hrvati i Slaveni koji su kasnije prihvatili hrvatsko ime ne može se *a priori* poistovjetiti s prostorom koji je Hrvatska zapremala u kasnijim stoljećima: pojam "Hrvatska" tijekom stoljeća mijenjao je značenje. Očigledno jest da su Hrvati u prvim ranosrednjovjekovnim stoljećima naselili mnogo veći prostor nego što je obuhvatila hrvatska država od 9. do 11. stoljeća, odnosno da se hrvatsko etničko ime

[29] *Welt der Slmven,* 37-9.

u kasnijim stoljećima proširilo na mnogo veći prostor nego stoje zauzimala ta ranosrednjovjekovna hrvatska država. Stoga valja jasno razlikovati termine "Hrvatska", "hrvatska država" ili "hrvatski politički prostor" s jedne strane, od "hrvatskog etničkog prostora", "hrvatskog prostora" ili "hrvatskih prostora" s druge strane. Ovom prvom pojmu, primjerice, u većem dijelu ranoga srednjeg vijeka neće pripadati teritorij bizantske Dalmacije, a uopće neće pripadati Istra, ali se oba područja nedvojbeno mogu smatrati "hrvatskim prostorom".

Po svemu sudeći, u ranom srednjem vijeku postojala je "Bijela Hrvatska", pokrajina iza Karpata, iz koje su Hrvati i došli u Dalmaciju i Panoniju, iako su neki istraživači sumnjali u vjerodostojnost takve tvrdnje[30]. "Bijela Hrvatska" je smještana u istočnu Galiciju, na Labu u Češkoj, u Malu Poljsku oko Krakova, a smatralo se i da je Bijela Hrvatska zapravo Samova država. Nijedna se od ovih teza ne može potkrijepiti čvršćim argumentima, ali se čini najvjerojatnijim daje Bijela Hrvatska bila smještena oko Krakova. Ponajprije zbog tvrdnje Konstantina Porfirogeneta da su "daleko od mora ... more do koga se dolazi kroz 30 dana, nazvano je tamno"[31]. To bi značilo da Hrvati moraju stanovati u području koje je bliže ili koje gravitira prije Crnom negoli Jadranskom moru, a to je svakako prije krakovski kraj negoli Češka.

Na drugom kraju svijeta nalazila se Crvena Hrvatska, a spominje se u *Ljetopisu Popa Dukljanina,* kada se opisuje kako kralj Svetopeleg daje novo ime nekim zemljama: "... isto tako teritorij od rečenog mjesta Dalma do grada Bambalone, koji se sada zove Drač, nazove Crvena Hrvatska, koja se pokrajina zove i Gornja Dalmacija". Na drugom mjestu u *LJPD* tvrdi se da kralj Tišemir "krene u borbu protiv bana koji je upravljao Prevalitanskom oblašću ... njegov, pak, sin Predimir dobije bitku i zauze čitavu Crvenu Hrvatsku, pa bude okrunjen za kralja"[32]. O Crvenoj Hrvatskoj pisano je iznimno mnogo, često i s unaprijed stvorenim uvjerenjem da valja pobijati vijesti Konstantina Porfirogeneta o naseljavanju Srba južno od Cetine[33]. Međutim, skrupulozno istraživanje teško može dovesti do takvog rezultata, jer, između ostalog, vjerodostojnost Konstantina Porfirogeneta valja pretpostaviti vjerodostojnosti *LjPD.* Ipak, ne može se zanemariti činjenica da je svijest o postojanju "Crvene Hrvatske" živjela u narodnom sjećanju, pa se čini da je najbliži razrješenju problema bio Milan Šuffiav koji je na uspomenu na Crvenu Hrvatsku gledao kao na dokaz da je "na rubu arbanaske jezgre, u mješovitoj slovenskoj dukljan-

[30] *DM* 31/83; 32/5-6; *Viz. izv.* II, 46-7 i tamo opsežna lit. Barada, *Hrvatska dijaspora,* 7-8, pregledno je Izložio mišljenja o tom problemu.

[31] *DM* 31/90-1; *Viz. izv,* II, 46.

[32] Mošin, *LJPD,* 51; Šišič, *Letopis,* 170-1.

[33] *DM* 32/15-25; 33/8-10; 34/1-3; 36/5- 7; *Viz. izv.* II, 49, 59, 61, 64; N. Z. Bjelovučtć, *Crvena Hrvatska,* Dubrovnik 1929; S. M. Štedimlija, *Crvena Hrvatska,* II izd., Split 1991; D. Mandlć. *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora,* Chicago 1957; Šišić, *Povijest,* 456-7; Klaić, *Povijest,* 18-22; E. Peričić, *Sclavorumregnum Grgura Barskog,* Zagreb 1991, na raznim mjestima.

skoj zoni pod srpskom političkom vlašću, bilo elemenata jednakih onima sjevernije hrvatske sfere"[34]. Epitetima "Bijela" i "Crvena" ljudi ranoga srednjeg vijeka su, označavajući lokalitete određenim bojama, određivali strane svijeta na kojima se one nalaze.

"Hrvatska" je u ranom srednjem vijeku bila prostor omeđen zaleđem istočnog Jadrana s jedne strane, zatim se prostirala u dijelu zapadne Hercegovine, zapadne i središnje Bosne, pa u Liku, Gacku i Krbavu, a u primorskim krajevima do Vinodola i Labina. Tek su na izmaku ranoga srednjeg vijeka, krajem 11." i početkom 12. stoljeća, pod vlast hrvatskog vladara dospjeli i do tada gradovi bizantske teme Dalmacije i njihova neposredna okolina *[ager)* - bili su to Split, Trogir, Zadar, zatim Osor, Krk i Rab. Napokon, hrvatsko je ime obuhvatilo današnji kontinentalni dio Hrvatske, dakle, sjeverozapadnu i sjevernu ili Panonsku Hrvatsku -Slavoniju tek u razvijenom srednjem vijeku, od 12. stoljeća i kasnije, jer se taj prostor u ranom srednjem vijeku nazivao Slovinje, s podjelom na istočno i zapadno[35].

U ovoj će se knjizi, naravno, nužno voditi računa o tim promjenama, ali se izlaganje neće sužavati na prostor koji je u onom trenutku predstavljao pojam "Hrvatska" ili na onaj na kojem su bili naseljeni Hrvati. Ako se povijest shvaća kao splet mnogih međusobno isprepletenih dinamičnih i složenih procesa, ako jedan ovisi o drugome s obzirom na prostor, na vrijeme, na svekoliku povezanost odnosa u društvu, onda se ni povijest Hrvata ili povijest Hrvatske ne može ograničiti jasnim međama. Zbog toga se valja baviti ponekada i poviješću krajeva koji u ranom srednjem vijeku nisu pripadali hrvatskoj državi, a valja se baviti i slavenskim stanovništvom koje se ne naziva "Hrvati", nego jednostavno *Sclavi* ali koji je tada, a i kasnije će biti neosporan dio hrvatskoga nacionalnog korpusa. Bit će to ponajprije u slučaju teritorija bizantske teme Dalmacije i Istre, pa i čitavog jadranskog akvatorija.

Iako se Hrvatska protezala i na istočnije krajeve, sve do doline Vrbasa, pa možda još i dalje na istok[36], središnji, dinaridski dio bio je i relativno najuži dio hrvatskog teritorija u odnosu na širinu hrvatskog teritorija na istočnojadranskoj primorskoj fasadi, te na izduženi oblik hrvatskog prostora u Panoniji. Dakle, i u ranom srednjem vijeku hrvatski teritorij oblikom podsjeća na potkovu, iako je ona postala još izraženija tek od vremena turskih osvajanja u 16. stoljeću. Hrvatsko se područje u pri-

---

[34] M. Šufflav, *Srbi i Arbanasi Njihova simbioza u srednjem vijeku,* Beograd 1925, 75. Fenomen posebnosti humsko-dukljanskog prostora iscrpno je analizirao N. Budak, *Prilog valorizaciji humsko-dukljanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka* (do 12. st.), SHP 16/1986, 125-40; Detaljno o povijesti tog prostora: *Istorija Crne Gore I,* Titograd 1967; E. Peričič, *Sclavorum regnum Grgura Barskog,* Zagreb 1991, 31-43.

[35] Usp. Bosendorfer, *Istočna granica,* 163.

[36] Ovako je istočnu granicu Hrvatske odredio još P. J. Schafarik, *Slavische Alterthumerll,* Leipzig 1847, 298; F. Rački, *Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni opseg i narod.* Rad JAZU 56, 67 i d.; Šišić, *Povijest,* 450, smatra daje Hrvatska na istoku dopirala najmanje do donjeg toka Bosne. Opsežan pregled svih mišljenja vidi u *Viz. izv.* II, 35-6.

morju lepezasto širilo od zapadnih obala Istre, odnosno u užem smislu, od Labina[37] do Cetine i Imotske krajine[38]. U kasnijim stoljećima hrvatski kulturni i etnički prostor protegnuo se sve do Boke Kotorske. Može se s priličnom sigurnošću tvrditi da su neki Hrvati još u razdoblju doseljavanja nastanili i područje Dukljе[39]. S druge strane, Hrvati se naseljavaju i u panonskom prostoru, u porječju Save i Drave, a na istok granica se vjerojatno već u vrijeme doseljenja, a najkasnije do 9. stoljeća, protegnula do Dunava, pa onda i u Srijem[40]. Tako su Hrvati na širem prostoru koji su bili naselili ipak prednost dali krajevima u blizini mora od kojeg su mogli imati raznolike koristi, kao i plodnim regijama, gdje su prinosi mogli biti relativno visoki.

[37] *DAI*30/114-6; *Viz. izv.* II, 35; Klaić, *Izvori,* 41-2.

[38] DAT 30/91, 30/116-7; *Viz. izv.* II, 33-35; Klaić, *Izvori,* 41-2.

[39] Šišić, *Letopis,* 170-1; Klaić, *Povijest,* 20, 140.

[40] DAJ 30/75-8; *Viz. izv.* II, 31-2; Klaić, *Izvori* 4. Činjenica da bizantski pisac 12. stoljeća Niketa Honijat naziva prostor između Save i Dunava "Op<XYYOXG5piov" - dakle, "franačka zemlja", što govori da su Franci preko svog slavenskog, odnosno hrvatskog namjesnika u 9. stoljeću morali držati i taj prostor. Usp., *Viz. izv.* IV, 118-9; *Nicetae Choniatae Historia,* rec. I. Dekker, *Bonnae* 1835, I, 25.

III.

Fizička obilježja prostora

J. *Utjecaj okoline na povijesna zbivanja*

Da bi bila jasnija sva zbivanja koja su uslijedila po dolasku Hrvata u bivše rimske provincije Dalmaciju i Panoniju, valja se vratiti u nešto raniju povijest ovih prostora. Očigledno jest da su Hrvati, i nedugo prije njih doseljeni Slaveni, donijeli sa sobom određenu kulturu i način života, ali su se morali prilagođavati fizičkim i civilizacijskim obilježjima tla na koje su se doselili. Hrvati i Slaveni zatekli su u Dalmaciji i Panoniji određenu društvenu situaciju i prirodne osobitosti koje će biti i te kako značajne i bitno utjecati na svakodnevni život, pa naposljetku i na formiranje srednjovjekovne hrvatske države.

Nedvojbena je činjenica da su različiti klimatski fenomeni i reljefne osobitosti važan čimbenik u odvijanju društvenih procesa, pa su na taj način i dio svake nacionalne povijesti, iako je to tradicionalna događajna historiografija i suviše često zanemarivala[1]. Takav neposredan utjecaj prirodne okoline na događanja u društvu mnogo je karakterističniji za predindustrijsko negoli za suvremeno društvo, u kojem zbog tehnološkog napretka čovjek umnogome izbjegava neposredan kontakt s prirodom. Međutim, u predindustrijsko doba čovjek se ponajviše suočavao sa ćudima prirode baš u srednjem vijeku, a pogotovo u njegovu ranijem razdoblju. Naime, i u starom vijeku, odnosno u antici i u razvijenom srednjem vijeku, a pogotovo u novom vijeku, opća tehnička razina bila je viša negoli u ranom srednjem vijeku. Ustrojstvo, kako Rimskog Carstva, tako i evropskih država 12. - 15. stoljeća, bilo je mnogo naprednije i funkcionalnije negoli državnih tvorevina između kasne antike i 11. stoljeća. Iako su pojedinca u nepostojanju čvršće države trebali štititi tradicionalni oblici organiziranja (velika obitelj) ili oni koji u ranom srednjem vijeku tek nastaju (feudalni društveni odnosi), ipak je taj pojedinac u ranom srednjem vijeku objektivno bio nesigurniji, u većoj opasnosti od raznih prirodnih i društvenih fenomena. Osim što je bio slabo štićen od različitih vanjskih opasnosti, i efikasnost čovjekova rada bila je ipak niža negoli u

[1] Iscrpno je o ciljevima i rezultatima historijske geografije (koja uključuje veći dio ovdje naznačenih tema) pisao s obilnom literaturom, J. Lučić, *Prilog pitanju historijske geografije,* HZ 29-30, 1976-7. 61-76.

A

drugim razdobljima. U vrijeme gladi nije bilo čvrste organizacije koja bi u ugrožena područja dopremala žito, u doba epidemija kuge nije bilo jake komunalne strukture koja bi rigorozno nametala karantenu za eventualne namjernike u grad, a ni samostani nisu bili toliko moćni kao u zapadnoj Evropi da bi poticali krčenja i privođenje velikih površina poljoprivredi... Čovjek je u ranom srednjem vijeku u Evropi, a onda i u Hrvatskoj, bio posebno žestoko izložen svim ćudima neprijateljske prirode.

U malobrojnim i uglavnom šturim izvorima s ranosrednjovjekovnog hrvatskog prostora o takvim situacijama i procesima nema izravnih podataka, ali neke vijesti, dijelom i iz kasne antike, ukazuju da život nije mogao biti lagan ni nekoliko stoljeća kasnije. Čini se da se početkom 6. stoljeća nad ostrogotsku vojsku u bogatom Srijemu nadvila opasnost gladi[2], pa tamošnji zapovjednik dobiva strogu naredbu da to spriječi. Tridesetak godina kasnije svećenstvo srednje Bosne žali se kako u njihovu kraju ima mnogo sirotinje koju bi crkva trebala pomagati[3]. *U Supetarskom kartularu,* nastalom u drugoj polovini 11. stoljeća, na više mjesta Splićanin Petar Crni tvrdi kako je od ljudi kupovao njihovu djecu da bi bili *servi* (dakle, neslobodni seljaci) na nekom imanju[4] - očigledno je roditeljima bio prijeko potreban novac. Ili, isti taj Petar od nekog Zula kupuje zemlju za samo četiri sira i četiri kruha. Prije nekog vremena taj je Zulo prodao Petru nešto zemlje za tri stara žita, sedam galeta vina i - ručak za obitelj[5].

Najnovija antropološka istraživanja na kosturima vrlo jasno ukazuju na čestu pojavu hipertrofiranih mišićnih hvatišta, potom na osifikaciju pojedinih tetivnih vlakana, što svjedoči o općenito visokom stupnju fizičke aktivnosti - o teškom fizičkom radu, posebice podizanju i nošenju teških predmeta, bacanju koplja ili obaranju stabla sjekirom. Na nekim su kosturima karakteristične promjene od čestog jahanja[6].

I ovi, fragmentarni i manje-više slučajno zabilježeni podaci jasan su dokaz da se ranosrednjovjekovni čovjek u Hrvatskoj morao neprestano boriti s prirodom, a krajnji je rezultat uvijek bio neizvjestan. Sušne i nerodne godine stizale su a da seljak na to nije mogao utjecati. Država i trgovina bili su isuviše slabi da bi mogli spriječiti ili barem ublažiti nastupe gladi[7]. Napadale su i razne bolesti koje se u izvorima u pravilu nazivaju *pestis* - "kuga"[8], ali su antropolozi uočili na manjem broju

[2] Šišić, *Priručnik,* 145.

[3] Šišić, *Priručnik,* 157-8.

[4] Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 213-32, na raznim mj.; Klaič, *Izvori,* 78.

[5] Novak - Skok, *Supetarski kartular,* 216.

[6] Šlaus, *Kraniometrijska i paleopatološka analiza,* 89.

[7] O tim temama, karakterističnima za novija historičarska strujanja zapažene članke napisali su francuski historičari, sakupljene u knjigama: *Faire de l'histoire - Nouveaiuc approches, Nouveaivc objets, Nouveaux problemes,* 2. ed.. Pariš 1974. Vidi, i F. Braudel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od 15. do 18. stoljeća,* I-III, Zagreb 1992, posebno I, 64 i d.

[8] Vidi, općenito, Goldsteln, *Bizant,* 64-7; specijalno za kugu: J. N. Biraben - J. Le Goff, *La Pešte dans le HautMouenAge,* Annales ESC 24, 1969, 1492-1507; W. H. Me Neill, *Les temps de lapeste,* Pariš 1980, 107 i d.

r

kostura (ukupno 3) i promjene karakteristične za koštanu tuberkulozu[9].1 životinjski je svijet bio opasan -životinje su u svakom slučaju bile brojnije, a čovjek ih često nije mogao učiniti bezopasnima niti ih držati podalje od svojih staništa. Koliko se god čovjek srednjega vijeka trudio da privede zemlju obradi, često se, usprkos naporima, događalo da na njoj opet počne izrastati šuma, da oranica, primjerice negdje u današnjoj Slavoniji, više ne daje plodove zbog dugotrajnih kiša ili stalnih poplava. Negdje su se i močvare mogle širiti promjenom riječnih tokova. U krškim se predjelima Hrvatske (pogotovo uz obalu i na otocima) zasigurno događalo da se brižljivo podizani kameni zidovi i tako stvorene terase plodnog tla uslijed nebrige počnu urušavati.

Iako nema konkretnih podataka da su se slični procesi uistinu odigravali u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, to se čini vrlo vjerojatnim; naime, takve promjene događale su se i događaju se u svim razdobljima i na svim prostorima[10]. Čini se da su upravo kasna antika i rani srednji vijek mogli biti doba velikih promjena. Mogla se brže negoli u drugim vremenima stvarati golet, jer je drvo bilo potrebno za gradnju relativno velikog broja brodova i krovova (posebice kasnoantičkih bazilika), a veliki broj termi tražio je i velike količine ogrjeva[11]. Iako je rimska vlast nastojala zemlju štititi podzidavanjem i ograđivanjem, a eroziju je sprečavala sustavnim pošumljavanjem, u 6. stoljeću u južnoj Argolidi zbog nesustavne obrade dobar dio zemlje biva degradiran u polupustinju. S ratarstva se prešlo na stočarstvo - većinom koze koje nemilosrdno brste makiju - kao i na intenzivan uzgoj kultura koje gutaju mnogo minerala i vode (kao što je limun)[12]. Moguće je daje do smanjivanja kultiviranih površina, a potom i do uništavanja terasa i prelaska na stočarstvo, došlo i u krškim dijelovima Hrvatske na prijelazu iz antike u srednji vijek - donekle zbog prelaska na stočarstvo, ali još više zbog nebrige prouzročene manjkom radne snage - jer se procjenjuje daje u odnosu na rimsko doba broj stanovnika Hrvatske pao za pola, pa i više, to jest na oko 5 st./km^2, pa i manje[13]. Čini se da su u istočnoj Slavoniji Rimljani izgradili kompletan sustav odvodnih i dovod-nih kanala kojima su u slučaju pogibli mogli preplaviti čitav kraj, a poslije pogibli opet ga privesti kulturi, ali, kada je Rimsko Carstvo propalo, kanali su se s vremenom zatrpali, ustave urušile i visoka se voda rijeke Vuke razlila na sve strane. Tada je nastala poznata močvara Palača *{Paludes).*

---

[9] Šlaus, *Kraniometrijskaipaleopatološka analiza,* 89.

[10] Istraživanje američke ekipe o promjenama u ekosustavu južne Argolide na Peloponezu vrlo su instruktivne: T. H. van Andel -C. Runnels, *Beuond the Acropolis [A Rural Greek Past),* Stanford 1987. Autori su promatrali povijest ovoga kraja kao neprekidnu izmjenu povijesno--poljoprivrednih ciklusa: doba uređenih terasa, zatim doba uništavanja terasa s maslinama, erozije zemlje, pa opet doba čišćenja i uređivanja, vrlo slično onome što se može s velikom sigurnošću pretpostaviti da se događalo i u krškim predjelima Hrvatske.

[11] A. H. M. Jones, *Later Roman Empire,* II, Cambridge 1964, II, 817 i d.

[12] T. H. van Andel - C. Runnels, *Beyond the Acropolis {A Rural Greek Past),* Stanford 1987, 135 i d., 143 i d.

[13] V. Rogić, *Regionalna geografija Jugoslavije,* knjiga 1 (prirodna osnova i historijska geografija), Zagreb 1982, 71.

Taj je kraj ponovno priveden kulturi krajem 19. i početkom 20. stoljeća[14]. Može se s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da su ovi opći procesi tijekom hrvatskoga ranoga srednjeg vijeka značili mnogo pojedinačnih i kolektivnih borbi, pobjeda, patnji i tragedija, kako u prirodnoj, tako i u društvenoj okolini, iako o njima izvori najčešće ne svjedoče direktno, nego vrlo posredno -jedina zabilježena prirodna nepogoda jest ona u kojoj je Dubrovnik 850. godine bio teško oštećen nevremenom, udarcima mora i vjetra[15]. Ta ogorčena borba između čovjeka i prirode znala je završiti i smrću mnogih od gladi, studeni i bolesti. Po svim dosadašnjim antropološkim istraživanjima prosječan očekivani životni vijek nije mogao prelaziti 30. godinu, uz veliku smrtnost dojenčadi i djece. Preživjeli su pak vodili i dalje život na egzistencijalnom minimumu[16]. Pri tome ne treba zaboraviti da je jezgra ranosrednjovjekovne Hrvatske -današnja Dalmatinska zagora i Bukovica -oduvijek bila jedan od najsiromašnijih dijelova Hrvatske.

Prirodni faktori koji utječu na razvoj društva stoljećima ostaju gotovo nepromijenjeni. Zato je moguće sadašnju klimu, reljef, vode, itd., u današnjoj Hrvatskoj, uz relativno male varijacije, smatrati stanjem koje je vladalo i u ranom srednjem vijeku.

2. Pejzaž i reljef, kretanje ljudi

Izgled hrvatskog ranosrednjovjekovnog prostora i njegovo značenje uvjetuju prirodni elementi. Na sjeverozapadu su ogranci Alpa, na jugoistoku Dinarsko gorje. Velike visine sjeverozapadnog planinskog masiva i krška priroda Dinarskog gorja pojačavaju njihovu međašnju ulogu. Međutim, nekoliko postojećih prijevoja znatno su niži od 1000 metara nadmorske visine, pa je to bila vrlo važna pogodnost i u ranom srednjem vijeku: u razdoblju kada je država općenito slaba, društvo dezintegrirano, komunikacije loše održavane, nesigurnost velika, a tehnika i tehnologija na niskom stupnju, moguće je bilo preko tih prijevoja održavati svakovrsne veze. Upravo zbog tih kontakata između pojedinih dijelova Hrvatske opravdano je i logično hrvatsku povijest u ranom srednjem vijeku promatrati cjelovito. Stanovnike unutrašnjosti, a posebice Panonske zavale, uvijek je privlačilo pitomije Sredozemlje, a vrata između Alpa i Dinarida bila su ujedno i glavni prolaz iz Panonske zavale na Sredozemlje. Prohodno Pounje, stočarski krajevi južne Like i sjevernodalmatinska zaravan olakšavali su umnogome vezu od sjevera prema jugu i obratno.

O kretanju ljudi u ranomu srednjem vijeku nema neposrednih podataka, a istraživanja o toj temi za ranosrednjovjekovno razdoblje u Hrvatskoj tek su započela. Čini se da srednjovjekovne komunikacije uglavnom sli-

---

[14] BSsendorfer, *Istočna granica,* 148-50.

[15] *Johannis chronicon uenetum,* VII, 18; Rački, *Documenta,* 356.

[16] Vidi. pojedinačne sudbine siromaha, spomenute u *Supetarskom kartulani,* kada ih prodaju u roblje -vidi, primjerice, sudbina dječaka Zlobe i druge -Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 221.

jede opće pravce pružanja antičkih prometnica[17], ali, kako rimski putovi, koji su inače bili kolni, nisu stoljećima po propasti Carstva održavani, s vremenom su postali neupotrebljivi i nevidljivi (prekriveni travom, zemljom, uništeni), pa su se tako nužno stvarali (ili određivali) novi, "konjski" putovi. Stoga je cesta od obale prema unutrašnjosti u antici prelazila Krku preko mosta kod Burnuma (kod Ivoševaca), a od bitaka u ostrogotsko-bizantskom ratu 535. godine promet se kanalizira preko Knina[18]. Rajmund iz Agilesa koji prolazi Dalmacijom krajem 11. stoljeća tvrdi kako je "slavenska zemlja pusta, brdovita i neprohodna (odnosno, bez putova)" - što donekle valja shvatiti kao pretjerivanje i aluziju na *Bibliju*[19], ali dijelom i kao podatak koji odražava stanje u onodobnoj Hrvatskoj, kada putova poput onih u suvremenoj zapadnoj Evropi nema.

Krševitost značajnog dijela ranosrednjovjekovne Hrvatske druga je bitna osobina njezina prostora. Krški dio obuhvaća dobar dio središnjeg prostora i cijelu primorsku fasadu. Iako je to po svojem prometno-zemljopisnom položaju važan prostor, mogućnostima za bogat život vrlo je oskudan. Upravo zbog te činjenice vrlo je zanimljivo da su se središta hrvatske države u ranom srednjem vijeku nalazila upravo ovdje, na prostoru koji je tradicionalno bio siromašan, ali u prometnom vidu izuzetno značajan, otvoren svakovrsnim utjecajima s raznih strana. O tom čimbeniku valja voditi računa kada u 9. stoljeću dođe do svakovrsnog poleta u hrvatskoj državi, posebice u njezinu dalmatinskom dijelu, u zaleđu istočnojadranskog priobalja.

3. Klima

Raspored klimatskih pojava u Hrvatskoj određen je položajem uz Jadransko more, planinskom barijerom duž obale Jadranskog mora i Panonskom kotlinom u kontinentalnom zaleđu[20]. Osim toga, na klimu u Hrvatskoj utječu i velika barometarska akcijska središta, u prvom redu Atlantskog oceana, koja općenito određuju vrijeme u Evropi. U evropskoj cirkulaciji atmosfere Hrvatska se nalazi na vrlo prometnom mjestu, između suptropskog pojasa visokog tlaka i arktičkog, odnosno subpolarnog pojasa niskog tlaka. Jak utjecaj ima i monsunska cirkulacija. Na klimu

[17] Konkretno, N. Jakšić, *Topografija pravca "Via magna cesta vocata tendens perLucam"*, SHP 14/1984, 325-46; Usp. i: I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANU BiH, sv. 47, Sarajevo 1974; E. Pašalić, *Antička naselja i komunScacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960; M. Vikić -M. Gorenc, *Prilog istraživanju antičkih naselja i putova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 1968. opširno, L. Čoralić, *Izvori i literatura o povijesti cesta i puteva u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama i Bosni* Radovi ZHP 24, 1991, 23-40

[18] N. Jakšič, *Prilozi urbanizmu srednjovjekovnog Knina*, Izdanja HAD 15, Zagreb 1992, 123 i d.

[19] *Biblija, Postanak*, 1.2. - "zemlja bijaše pusta i prazna".

[20] O klimi na hrvatskom prostoru, vidi: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4, Zagreb 1960, 133 i d.; Također, Šegota, *Klimatologija*, 404 i d.

utječu i sredozemne depresije (ciklone). Prema tome, do Hrvatske dopire i polarni i tropski zrak, a te se osobine ne mijenjaju već stoljećima.

Sredozemno i kontinentalno klimatsko područje podijelili su Hrvatsku: prvo je ograničeno na uzak pojas niskog jadranskog primorja i otoka, a kontinentalno obuhvaća cijelo kopneno zaleđe.

Sredozemnu klimu obilježavaju blaga i kišovita zima te suho i vedro ljeto s visokim temperaturama. U cijelom primorju prosječna temperatura najhladnijeg mjeseca ne pada ispod 5 °C. Na sjeveru je područje sredozemne klime znatno suženo zbog klimatske barijere Velebita. Zimsko je razdoblje u godini kratko - najviše četiri mjeseca, oko današnjeg grada Rijeke pet mjeseci. Hladan kontinentalni zrak može prodrijeti u primorje preko planinskih prijevoja, gdje pojačava snagu. To je bura koja znatno snižava prosječne mjesečne temperature. U sjevernom dijelu primorja zna biti i snijega, ali se rijetko održi duže vrijeme. Ovakva je klima bila vrlo pogodna za ljude ranoga srednjeg vijeka, pa nije neobično da su se središta hrvatske države formirala na području sredozemne klime, da je velika većina nalaza pronađena upravo ovdje, te da je, vjerojatno, u ovoj klimatskoj regiji živjela i većina stanovništva.

Krajevi u Hrvatskoj izvan sredozemne klime imaju umjerenu kontinentalnu klimu s izrazitom zimom koja traje više od četiri mjeseca, a prosječna je zimska temperatura ispod 0 °C. Kontinentalna klima ima na ovom području više varijanata. Po režimu oborina, najbliži su izrazito kontinentalnoj varijanti najsjeverniji dijelovi Hrvatske, dok cijeli niži dinarski rub pripada modificiranoj panonskoj klimi. Za panonsku klimu karakteristična su vrlo vruća ljeta. Zbog strujanja hladnijeg *zraka,* iz planinskih predjela u dinarskom rubnom pojasu ljeta su nešto hladnija, a zime nešto toplije negoli u središnjim dijelovima Panonske zavale. Ove klimatske osobine vjerojatno su umnogome utjecale na razmještaj stanovništva - po svemu sudeći, kontinentalni je dio vjerojatno bio razmjerno rjeđe naseljen negoli neposredno zaleđe obale, sama obala i otoci, iako je izostanak značajnijih ranosrednjovjekovnih *nalaza* na ovom prostoru rezultat, između ostalog, i višestoljetne gradnje u suhozidu i drvetu, kao i djelomično nomadskog načina života tamošnjih stočara.

Najviši planinski krajevi imaju pravu planinsku ili alpsku klimu, koju karakteriziraju hladna ljeta, vrlo hladne zime i mnogo snijega koji se dugo zadržava. Međutim, najnaseljeniji dijelovi države, i oni od vitalnog značenja (prijevoji preko Dinarida i prolazi između krških dolina), bili su uglavnom pošteđeni tako ekstremnih vremenskih prilika, iako su one uvijek bile moguće.

Ove opservacije o klimi u Hrvatskoj odnose se na vrijeme današnje, jer su znanja o klimi u Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku vrlo oskudna. Međutim, kako klima u Hrvatskoj nije mogla biti bitno drugačija od klime na širem evropskom prostoru, moguće je upotrijebiti rezultate istraživanja koja su obavljena u drugim evropskim zemljama. Primjerice, mjerila se količina izotopa kisika (0 18) u vječnom ledu, jer je to prvorazredni pokazatelj smjene "toplih" i "hladnih" (ledenih) razdoblja u prošlosti - "što je temperatura bila u nekom razdoblju viša, to je više 0 18 u kiši i snijegu

i obratno". Tako je analiza leda na Camp Centuryju na Grenlandu pokazala daje u razdoblju od 7. do 11. stoljeća (ili do 1125. godine) došlo do zatopljenja[21]. Druga istraživanja pokazuju nešto drugačiju sliku: nakon relativno toplog razdoblja do 10. stoljeća klima još više zatopljava, da bi zatopljenje doseglo vrhunac oko godine 1300. Tada počinje hladnije razdoblje s vrhuncem u 17. i 18. stoljeću, da bi do zatopljenja ponovno došlo u 19. i 20. stoljeću[22]. Čini se da su podaci toga drugog niza vjerojatniji - povezu li se s općeevropskim događanjima, može se tvrditi da su ljudi na sjeveru (ne zovu se slučajno Normani!) vrlo dobro iskoristili činjenicu daje na tamošnjim morima i obalama bilo manje leda, pa se i lakše putovalo. Tako su Normani - Vikinzi stigli tijekom 9. i do kraja 10. stoljeća do Islanda, Grenlanda (tada "zelene zemlje"!) i obala Labradora ("Vinlanda" - dakle, tada "vinorodne zemlje")[23]. Nakon toga, otprilike tri stoljeća zatopljenja koincidira s gospodarskom i općedruštvenom konjunkturom koja je u Evropi trajala od oko 1000. do otprilike prve polovine 14. stoljeća, kada počinju godine gladi, a sve kulminira "crnom smrću" -najstrašnijom epidemijom kuge 1346-9. godine.

Klima u Hrvatskoj, usprkos mogućnosti da postoje regionalne specifičnosti, nije mogla biti bitno različita od klime koja je vladala u čitavoj Evropi. Može se pretpostaviti daje klima na našem kontinentu, pa prema tome i u Hrvatskoj, bila u ranom srednjem vijeku otprilike slična današnjoj, odnosno daje bila za nijansu toplija nego krajem 20. stoljeća. Jedini podatak koji bi mogao o tome posredno posvjedočiti jest vijest da Ljudevit Posavski u prosincu 819. godine iz Panonije upada u Dalmaciju i pljačka po njoj[24]. Moralo je uistinu biti toplo kada su putovi koji vode iz Posavine prema jugu i zimi bili tako prohodni. Valja tome pridodati da Ljudevita, sudeći po navodima ljetopisca, nije gonila neka prijeka potreba da kreće u Dalmaciju, a obično se u vojne pohode polazilo u proljeće i vraćalo u jesen. Osim toga, u izvještaju Rajmunda iz Agilesa o prolasku križara kroz Hrvatsku za pohoda 1096. godine tvrdi se da su "bili u slavenskoj zemlji gotovo četrdeset dana, a za to vrijeme doživjeli smo tako guste magle da smo ih mogli opipom osjetiti i kretnjom ponešto sa sebe uklanjati"[25], premda se čini da je to ipak pretjerivanje iz kojeg se o klimi teško može išta zaključiti.

---

21 E. Le Roy Ladurie, *L'histolre de la pluie et du beau temps*, u: *Faire de Vhistoire, Nouveaivc objets*. Pariš 1974, 3-30.

22 Šegota, *Klimatologija*, 371 i d.; J. M. Moran and M. D. Morgan, *Meteorologu*, 2. ed. 1989, 481 i d.; D. Balešić, *Malo ledeno doba*. Priroda 62, 2, Zagreb 1973, 40-2; Z. Katušin, V. Juras, K. Pandžić, *Analiza klimatoloških elemenata na području SR Hrvatske u 1987. godini*, u: *Izvanredne meteorološke i hidrološke prilike* u *SR Hrvatskoj*, Zagreb 1988, 1 -24; H. H. Lamb, *The Changing Climate*, London 1968.

23 Vidi, detaljnije, E. A. Koster, *Assessment qf climate change impact in high-latitudinal regions*, Terra 103, 1, Helsinki 1991, 3-13.

24 *ARFZSL* 819; Rački, *Documenta*, 324; Klaić, *Izvori*, 17.

25 Šidak, *Historijska čitanka*, 32-3, Klaić, *Izvori*, 84.

Vjerojatno je tijekom 11. stoljeća, baš kao i u drugim evropskim krajevima, došlo i na hrvatskom prostoru do zatopljenja, pa se čini da se i tome jednim dijelom, koji je nemoguće točnije odrediti, može zahvaliti tadašnji gospodarski i društveni razvoj[26]. Tijekom sljedećih stoljeća (od 11. do otprilike 1350. godine), kada je klima toplija, hrvatsko društvo doživljava intenzivan razvoj, ali je teško i nezahvalno suditi u kojoj je mjeri za to zaslužna promjena klime.

Inače, opsežniji izvještaji o vremenu u Hrvatskoj postoje tek za 17. i kasnija stoljeća, kada se za godine 1620. i 1621. tvrdi da se u Vrbniku na Krku smrzavalo vino u bačvama[27].

4. Vode

U antičko je doba stanovnik grada mogao vodu dobivati putem akvadukta, a kada oni u kasnoj antici ili ranom srednjem vijeku više nisu funkcionirali, morao je tražiti stanište u blizini vode, pa je stalan boravak u blizini izvora pitke vode, potoka, rijeke ili jezera bio uvjet opstanka pojedinca u ranomu srednjem vijeku.

Iz Hrvatske vode otječu u Crno i Jadransko more. Razvodnica između ta dva sliva pruža se Dinarskim gorjem nedaleko od obale Jadrana, od kojega je u sjevernom dijelu udaljena samo 18 km (Risnjak), dok se prema jugu sve više od njega udaljuje. Riječna mreža crnomorskog sliva, naročito u nizinskim područjima, vrlo je dobro razvijena. Za te je rijeke karakteristično da imaju mrtve rukave, napuštena korita, meandre, pa, prema tome, i nestalan tok. Stoga se s velikom vjerojatnošću može pretpostaviti da u ranom srednjem vijeku ljudi u Panoniji nisu imali problema pronaći vodu kraj koje bi stanovali, ali, s druge strane, moguće je da su ti tokovi danas na drugim mjestima negoli nekada. Čovjek koji osniva naseobine morao je to uzimati u obzir. To su, čini se, činili i Slaveni, pa onda i Hrvati. Sudeći po dostupnim podacima, nastojali su se naseljavati uz vodu, uz koju su onda ostvarivane i bitne egzistencijalne potrebe. Tako izvor zvan Pseudomaurikije iz 6. stoljeća tvrdi da "sela Slavena leže na rijekama jedno do drugog ... a u blizini su im šume ili močvare ili ritovi..."[28] Posebice *Annales regni Francorum* obiluju takvim podacima; kada se opisuju zbivanja u zapadnim dijelovima Panonije, stalno se spominju

---

26 Šegota, *Klimatologija*, 373 - primjer količine ubranog grožđa u Badenu u Njemačkoj, klasificirane po razdobljima od 50 godina, od 850-1950. godine, ukazuje na značajnu pozitivnu korelaciju s klimatskim promjenama.

27 Šegota, *Klimatologija*, 372; A. Gilić, *Bilješke o vremenu u 17. stoljeću*, Hidrometeorološki glasnik 1, Zagreb 1948, 128; P. Vujević, *Documents historiaues sur les variations de ctimat dans les territoires du Rotjaume de Yougoslauie et des contrees avoisinantes.* Union Geographique Internationale, Comite National du Rovaume de Yougoslavie, Beograd 1931, gdje se navode podaci i s hrvatskog prostora, ali od 18. stoljeća i iz kasnijeg vremena.

28 *Arriani tactica et Mauricii ars militaris libri duodecim*, ed. J. Scheffer, Upsaliae 1864, 284; *Viz. izv.* I, 139.

r

Kupa, Sava ili Drava[29]. Nije slučajno da je i većina karolinških mačeva i uopće ostataka pronađena uz Dravu[30], a nekropole u istočnijim dijelovima Hrvatske nalaze se također na vodama - ona kod Brodskog Drenovca u blizini Orljave, koja dvadesetak kilometara dalje utječe u Savu[31], ona na ciglani Daraž u Bošnjacima kod Županje u blizini je Save[32], ona u Privlači kod Vinkovaca u blizini Bosuta[33], a ona kod Bijelog Brda istočno od Osijeka nalazi se uz Dravu[34]. Ne može biti slučajno da su jedina dva ranosrednjovjekovna natpisa s peripanonskog prostora (iako im je funkcija nepoznata) nađena u blizini uz Savu - u Sisku i u Kijevcima kraj Bosanske Gradiške[35]. Naseljeno je i uže područje Osijeka, dakle, prostor uz rijeku Dravu[36]. Čini se da postoje vrlo čvrsti arheološki dokazi da se u rimsko doba plovilo Karašicom i Vukom[37], a 827. godine Bugari su s brodovljem provalili uzvodno uz Dravu i tamošnjim Slavenima nametnuli svoju vlast[38]: kroničar ne spominje nikakve kopnene odrede. Varaždinski privilegij iz 1209. spominje čak luke na Dravi[39]. Kada Bela III. 1185/6. godine navodi svoje biskupe, spominje i "biskupa zagrebačkog na Savi"[40], iako savska obala jamačno nije bila uz sam zagrebački Kaptol, ali je funkcija zagrebačkih naselja bila da kontroliraju prilaz rijeci i prijelaz preko nje. Uglavnom, od 74 lokaliteta bjelobrdske kulture, koja traje od oko 900. godine do otprilike polovine 13. stoljeća u međurječju Dunava, Drave i Save, praktično su svi u blizini tih triju rijeka ili njihovih pritoka[41]. Međutim, nije svaka voda bila poželjna -u Panoniji je dobar dio nizina bio močvaran[42], tako da u cijeloj Hrvatskoj na potencijalno močvarna tla

29 *ARFza* 819-23; Rački, *Documenta,* 320-7; Klaić, *Izvori,* 16-7.

30 Ž. Tomičič, *Prilog istraživanju karolinškog oružja u Međimurju i varaždinskoj regiji,* SHP, 14/1984.209-30.

31 K. Vinski-Gasparini -S. Ercegovlć, *Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu,* VAM, 3. serija, 1, Zagreb 1958, 129-61.

32 S. Ercegović, *Istraživanje srednjovjekovne nekropole u Bošnjacima,* VAM, 3. serija, 2, Zagreb 1961, 225-39.

33 M. Šmaljcelj, *Privlaka - "Gole Njive" (općina Vinkovci) - nekropola VIII-DC stoljeća - sistematska iskopavanja,* Arheološki pregled 15, Beograd 1973, 117-9.

34 Ž. Tomičić, *Novi prilozi vrednovanju ostavštine srednjovjekovnog groblja Bijelo Brdo* II, Prilozi Odjela za arheologiju Instituta za povijesne znanosti 8, Zagreb 1991, 95-118.

35 *Namentragende Steininschriften,* 101, 102.

36 M. Bulat, *Neki nalazi ranog srednjeg vijeka iz Osijeka,* SHP 10,111. ser., 1968, 11-21.

37 Bosendorfer, *Istočna granica,* 148 i tamo lit.

38 *ARF* za 827; Rački, *Documenta,* 333.

39 *CD* III, 89; Klaić, *Izvori,* 193.

40 Klaić, *Izvori,* 97.

41 Ž. Tomičić, *Neuere Erforschung der Bijelo Brdo - Kultur in Kroatien,* Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 9, Zagreb 1992, karta 1, 123. U najdetaljnijem popisu svih srednjovje kovnih lokaliteta - Sekelj, *Stanje istraživanja i statistika,* također je uočljiv trend njihova grupiranja uz velike riječne tokove.

42 Tako nijednog nalaza bjelobrdske kulture nema na području koje omeđuju Sava. Medvednica, Kalnik i Bilogora, Drava, te Psunj i Papuk -Ž. Tomičić, *Neuere Erforschung der Bijelo Brdo - Kultur in Kroatien,* Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 9, Zagreb 1992. karta 1, 123.

h

čak i danas otpada vrlo značajnih 8% ukupnog teritorija. Močvare se u 10. stoljeću spominju i u Istri[43]. Jedan stranac, Vilim Tirski koji opisuje put križara kroz Dalmaciju krajem 11. stoljeća, tvrdi daje i Dalmacija "gotovo čitava močvarna, neke dane isparuje toliku vlagu i toliko gustu maglu da čine zrak gotovo zagušljivim"[44]. Nezdravost Slavonije osjetili su i ljudi ranoga srednjega vijeka - tako je franačka vojska 820. godine prelazeći Dravu dobila neku bolest koja je uzrokovala proljev i smrt mnogih[45]. Stanje se umnogome mijenja s melioracijama u 19. stoljeću koje su u velikom dijelu Slavonije omogućile intenzivniju poljoprivrednu proizvodnju. Stoga se čini da su se u ranomu srednjem vijeku naselja stvarala uz obradivo tlo i dijelom nasljeđivala položaje rimskih naselja.

Na području Dinarida ima relativno mnogo oborina, razmjerno više negoli u drugim dijelovima ranosrednjovjekovne Hrvatske. Međutim, nepovoljno je da u tom području koje se nalazi s obje strane razvodnice voda vrlo često otječe kraškim podzemnim putem, pa izbija na površinu u niskim krajevima ili na morskoj obali. U tome su iznimka relativno dugi vodeni tokovi Zrmanje (69 km), Krke (73 km), Cetine (100 km) i Neretve (218 km). Donekle to važi također i za Rašu i Mirnu (41 km) te neke još kraće rijeke i potoke koji se neposredno i samostalno ulijevaju u Jadran. No, čini se daje već spomenuti Vilim Tirski stekao dojam kako je Dalmacija "prepuna velikih rijeka"[46] - vjerojatno zbog toga što ih nije bilo lako prijeći, pa čak ni kretati se uz njih. Naime, na kraškom prostoru rijeke tendiraju stvaranju strmih obala, čak i kanjona (primjerice, kanjon u donjem toku Cetine). Tako se jedan od glavnih putova u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, onaj od Nina do Knina, pružao od Nina do Islama Latinskog i Grčkog, Kašica i Smilčića, Kule Atlagića i Benkovca, pa sve do Knina, vješto izbjegavajući bilo kakvu vodenu prepreku[47]. Takva je situacija bitno različita od panonskog dijela Hrvatske, gdje se ceste često pružaju uz vodene tokove.

Svi ostali kraški vodeni tokovi, naročito ponornice, daju kraškom području poseban hidrografski značaj. Ponornice izviru iz kraških vrela, teku po površini, pa se iza kraćeg površinskog toka gube u ponorima. Ponori se nalaze uz rub kraškog polja ili u samom polju. Za visokog vodostaja ponori ne mogu brzo gutati velike količine vode, pa su zbog toga u kraškim poljima poplave vrlo česte. Za kraške krajeve, naročito one u primorskom pojasu, karakteristična je pojava bujica. Nastaju na goletima u vrijeme naglih i jakih kiša ili ubrzanog otapanja snijega. To je još jedan razlog zašto su se naselja u zaleđu obale stvarala na prisojnim padinama kraških dolina, a ne u njima.

---

43 P. Kandler, *Codice diplomatico istriano*, a. 921; Klaić, *Izvori* 63.

44 Šišić, *Priručnik*, 402-3; Klaić, *Izvori*, 85.

45 *ARFZSL* god. 820; Račkl, *Documenta*, 325; Klaić, *Izvori*. 17.

46 Šišić, *Priručnik*, 402-3; Klaić, *Izvori*, 85.

47 N. Jakšić, *Topografija pravca 'Via Magna cesta vocata tendens per Lucam"*, SHP 14/1984, 325-46.

Jezera se u Hrvatskoj nalaze većinom u kraškim predjelima. Njihova je površina mala (primjerice, Crveno i Modro jezero kod Imotskog, Babino jezero u Velebitu, itd.). Vodostaj im tijekom godine koleba, ali ona nikada ne presušuju, stoje bilo vrlo važno u vrijeme kada su mogućnosti prijenosa vode bile ograničene. Neka kraška jezera za kišnog razdoblja pokriju čitava polja ili samo neke dijelove. Za ljetne suše veći dio ih presuši ili se voda zadržava samo u nižim dijelovima polja. U Panonskoj se nizini jezera stvaraju u napuštenim dijelovima nekadašnjih riječnih tokova., To su presječeni riječni zavoji (meandri), pa ta jezera imaju više obilježja bara oko velikih nizinskih rijeka. Može se, dakle, s velikom sigurnošću zaključiti kako su stanovnici Dalmacije često oskudijevali vodom, dok stanovnici Panonije na putovanjima često nisu znali kako je prijeći. Dok su putnici u Dalmaciji morali voditi ponajviše računa kako izbjeći planine i pronaći najlakši i najniži prijevoj, u Panoniji je trebalo znati kako prijeći (ne izbjegavati!) preko voda i što bolje se njima poslužiti.

Putove je u Panoniji često određivala mogućnost prijelaza preko rijeke. To je bilo toliko važno da anonimni notar kralja Bele III., opisujući neku provalu Mađara čak do Splita koja se navodno odigrala oko godine 900., ne propušta napomenuti da su na povratku prešli Kupu i stigli do Save, a potom i do Zagreba[48]. Ili, u doba Ljudevita Posavskog franačkoj je vojsci, tvrdi ljetopisac, "smetnja bila rijeka Drava"[49].

Sve su ove okolnosti imale neposredan utjecaj na svakodnevni život u ranomu srednjem vijeku.

5. *Flora*

Kako je izgledao biljni pokrov i što se moglo uzgajati u Hrvatskoj ranoga srednjeg vijeka za sada je nemoguće točnije utvrditi, jer osim općih znanja o nekim pojavama u vezi s florom u prošlosti, preciznijih podataka nema -sustavna istraživanja do sada nisu provedena. Međutim, zna se prilično točno kako je izgledao evropski pejzaž u srednjemu vijeku, pa se i s obzirom na te opće prilike može pretpostaviti izgled flore u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj.

Šuma je bilo više nego što ih ima danas. Poznato je da su sustavnom sječom i krčenjem od srednjega vijeka do 20. stoljeća neke šume u Dinaridima i Panonskoj nizini nepovratno uništene, a drugdje je, kao primjerice na Velebitu, ljudska djelatnost - ponajprije krčenje, a potom i utjecaj stočarske ekonomike zasnovane na uzgoju ovaca i koza - samo pripomogla ogoljivanju uzrokovanom prirodnim procesom erozije tla i ispiranja plodne zemlje[50]. Međutim, te promjene ipak nisu korjenito izmi-

---

48 V. Klaić, *Slavonija od X do XIII stoljeća,* Zagreb 1882, 14-5.

49 ARFza god. 820; Rački, *Documenta,* 324; Klaić, *Izvori,* 17.

50 M. Nikolanci, *Šume Dalmacije u antici,* VAHD 82/1989, 157-68. *Geografija Hrvatske,* Zagreb 1974,1, 78; V, 21-6, 128.

jenile izgled hrvatskog teritorija, nije došlo do ogoljivanja velikih područja, niti je mnogo novih, prilagođenijih vrsta postalo dominantno. I početkom devedesetih godina 20. stoljeća pod šumom je oko 35% površine Republike Hrvatske[51]. Biljnogeografske osobitosti na hrvatskom prostoru nisu se mijenjale od posljednjeg ledenog doba, prije otprilike deset tisuća godina[52]. Stoga još i danas u preostalim šumama Hrvatske pretežu autohtone ilirsko-balkanske vrste koje se miješaju sa srednjoevropskim flornim elementom. Stoga se može reći da se u ovih tisuću godina, koliko je proteklo od ranoga srednjeg vijeka do danas, u pejzažu Hrvatske ništa bitno nije promijenilo, pa nema čak ni podataka da se, recimo, crnogorica širila nauštrb bjelogorice ili obratno, kao što se to događalo u nekim drugim evropskim zemljama[53].

U ranosrednjovjekovnim izvorima spominju se samo *amigdalus,* hrast, brijest i *pogana arbor*[54], no jasno je da to nije i sav biljni pokrov u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj. Po vrstama drveća koja su rasla pojedinačno ili kao šuma nazivana su mjesta u okolici, pa je na taj način po drveću dobio ime čitav niz naselja od srednjega vijeka do danas, što svjedoči o trajnoj važnosti biljnoga pokrova i posebice drveća. Tako, primjerice, "grab" - Grab kod Ljubuškog i Sinja, Grabovac kod Belog Manastira i Omiša, Grabovci kod Konjica, Grabovica kod Duvna, Grabrk na Dobri, Grabovnica kod Čazme. Ili, "brijest" - Brest kod Petrinje i kod Buzeta, Brestovac Požeški; "breza" - Brezovac Daruvarski, Brezje kod Donje Stubice i kod Varaždina i drugi. Zatim čitav niz "Dubrava" - Dubrava kod Vrbovca i Šibenika, i drugdje, pa Dubrave, Dubravice; "dub" -Duba Konavoska, Pelješka, Stonska; "hrast" - Hrastin blizu Osijeka i drugi; nadalje, "jablan" - Jablan kod Vrbovskog, Jablanac, Jablanica; "jasen" - Jasenak, Jasenica; "javor" - Javorje kod Senja; "bor" - Borik, Borovo; "lipa" - Lipik, Lipa i Protulipa kod Duge Rese, Lipice ispod Male Kapele; "cer" - Cerovac Tušilovički kod Karlovca[55]. Postoje i toponimi koji spominju "glog", "orah" i "vrbu" -primjerice, Glogovnica, Orahovica i Vrba. Još za putnika s kraja 11. stoljeća Dalmacija je "prepuna brda i šuma ... pašnjaka, na daleko i široko razasutih, tako da ima vrlo malo obrađenih polja"[56]. Takve su šume budile u ljudima srednjega vijeka strah, jer su bile uglavnom nepoznate. U njima su se skrivali bjegunci, odmetnici, razbojnici, inovjerci[57], pričalo se da su u njima bića s onu stranu mašte (vještice, vilenjaci), kao i božanstva slavenskog panteona - tako se *ime* vrhovnog boga

---

[51] *Šume u Hrvatskoj,* ur. Đ. Rauš. Zagreb 1992, 7.

[52] M. Herak, *Geologija,* Zagreb 1990, 288.

[53] Nažalost, istraživanja o stanju šuma u prošlim stoljećima na hrvatskim prostorima nema -u knjizi *Šume u Hrvatskoj,* ur. Đ. Rauš, najstariji su podaci iz 16. stoljeća -n. dj., 273 id.

[54] *CD* I, 90, 105, 107, 149.

[55] Vidi, opširnije, M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske,* Zagreb 1979, 816- 95.

[56] Šišić, *Priručnik,* 402-3; Klaić, *Izvori,* 85.

[57] J. Le Goff, *Les marginaux dans l'Occident medieval,* u: *Les marginawc et les exclus dans Vhistoire,* Pariš 1979, 72 i d.

Slika 1. *Vinogradi Stonskog polja, pogled prema Sv. Mihajlu*

Peruna pojavljuje na samotnim, brdovitim i šumovitim mjestima[58], a ime staroslavenskog gromovnika Vida, nosi, između ostalih, i najviša gora na Braču i na istočnojadranskim otocima uopće (Vidova gora)[59].

Ipak, nisu sve šume bile daleke i nepristupačne - neke su, zajedno sa pašnjacima, predstavljale dio neobrađenih površina nekih posjeda *(terrae incultae),* za razliku od obrađenih[60].

Osim šuma, postojala su i prostrana područja livada, kamenjara i vriština, teritoriji pod močvarnom vegetacijom i stepe u Panonskoj nizini. Pašnjaka je bilo i u primorju -u Diklu kod Zadra[61].

Od vrsta koje je uzgajao čovjek vrlo je karakteristična maslina. Može se reći daje područje sredozemne klime određeno na neki način područjem

58 Radi se o lokaciji vinograda - Rački, *Documenta,* 153; Perun je i ime brda kraj Splita (1660 m), između Jesenica i Podstrane, uz Tugare, kao i ime iznad Mošćenica u Istri, na padini Učke prema Plominu - Skok, *Etimologijski rječnilc* II, 643-4; P. Šimunović, *Uvod u kaštelansku toponimiju, u: Kaštel-Sućurac od prapovijesti do 20. stoljeća,* Split 1993. 87; Čini se daje "Perun" ponegdje malo izmijenio oblik, pa postoji "Borun" nad Ostrogom u Kaštelima -Šimunović, na i. mj.

59 P. Šimunović, *Toponimija otoka Brača,* Supetar 1972, na raznim mj.

60 Rački, *Documenta,* 15, 21, 92, 94, 95, 164, 167, 172; Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 105. 205.

61 Rački, *Documenta,* 69.

uzgoja masline koja se na istočnoj obali Jadrana na pojedinim mjestima uzgaja više od 2000 godina. Spominje se uzgoj maslina u Istri[62], a Konstantin Porfirogenet tvrdi da na "Mljetu, Korčuli, Braču i Hvaru ima mnogo maslinjaka"[63]. Građani Biograda obvezuju se 1076. godine da će samostanu sv. Ivana Rogovskog podavati desetinu proizvodnje maslina[64]. Moguće je da se uzgoj maslina širio u nekim razdobljima, a potom da su se stabla uništavala ili da su propadala - na otočiću Maslinoviku kod Primoštena danas nema maslinjaka, ali, s druge strane, u razvijenom je srednjem vijeku očigledno nastojanje da se proširi uzgoj maslina[65].

Vinova je loza uzgajana na hrvatskoj obali još od brončanog ili željeznog doba, mnogo prije dolaska Grka u te krajeve. Kao tipična sredozemna kultura ona je duboko srasla sa civilizacijom na hrvatskim prostorima, jer se s vremenom proširila i prema unutrašnjosti[66]. Tako su postojale mnoge sretne okolnosti da Hrvati vrlo lako nauče sve o uzgoju vinove loze i pravljenju vina, jer to nisu mogli poznavati u prapostojbini. Budući daje vinova loza nezaobilazni dio kršćanske liturgike i simbolike, Hrvati su najkasnije do vremena kada su prihvatili kršćanstvo morali početi s uzgojem vinove loze; uostalom, dokumenti iz priobalnih dijelova Hrvatske od početka 9. stoljeća pokazuju koliko je uzgoj vinove loze za to gospodarstvo bio važan. Očito se veći dio vinograda koristio za pravljenje vina, jer vojvoda svjedoči kako je sa posjeda u Novigradu Istarskom "dobivao za dobre ljetine više od 200 vrčeva *(amphoras)* vina"[67], a vino i vinovu lozu potom spominju i mnogi drugi izvori[68]. Uzgoj vinove loze i preradba u vino spominje se u Slavoniji prvi put u ispravi kralja Andrije II. 1209. godine kojom je podijelio Varaždinu prava slobodnog kraljevskog grada[69], no zasigurno je vinova loza na ovim prostorima uzgajana i ranije[70]. U ispravama se spominju i posude za vino *{butte),* kao i klijeti u vinogradima *(cella)*[71].

[62] *Placito del Risano,* 59; Margetlć, *Rižanski platit* 430-1; Klaić, *Izvoru* 11.

[63] DAT 30/111; *Viz. izv.* II, 35.

[64] CD I, 146-7.

[65] Od brojnih slučajeva, vidi, na primjer. *Prva knjiga reformacija Trogira,* 12 - "oni koji obrađuju zemlju ... dužni su na svakom vritu nasaditi najmanje 5 sadnica maslina...", u: *Statut grada Trogira,* ur. M. Berket, A. Cvitanić i V. Gligo, Split 1988. 173-4; 137.

[66] Vidi, M. Zaninović, *Riri i vinova loza,* Godišnjak 13, Centar na balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1976, 261-72.

[67] *Placito del Risano,* 59; Margetić, *Rižanski platit,* 430-1; Klaić, *Izvori,* 11.

[68] *DM* 30/137; *Viz. izv.* II. 36; Klaić, *Izvori,* 27; *Codice diplomatico istriano* a. 932; Klaić, *Izvori,* 39; *Codice diplomatico istriano* a. 1017; Klaić, *Izvori,* 52; *CD* I, 23, 26-7, 88, 91. 99, 107, 150-3, 173-4, 176-8, 185, 193-6, 200-1, 209.

[69] *CD* III, 89; Klaić, *Izvori,* 113.

[70] O rasprostranjenosti vinove loze uopće, a za nas u posebno zanimljivom ranomu srednjem vijeku, relativno bi se lako mogle prikupiti informacije na sljedeći način: kako se maslina nasadivala zajedno s lozom (takav je primjer zemlje na Pašmanu, gdje se spominju "brojni vinogradi i zasađene masline" -Rački. *Documenta,* 70) na danas zapuštenim jadran skim i prijadranskim površinama preostali su jedino maslinjaci kojima je starost relativno lako ustanoviti.

[71] Rački, *Documenta,* 18, 46, 59, 70, 79; Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 105, 207.

Od prehrambenih proizvoda u užem smislu najčešće se spominju žitarice, i to *žito, krma*[72], *ječam*[73], ali njihov je urod vjerojatno za naše pojmove bio vrlo slab. Čak i u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, u 14. i 15. stoljeću, urod je u Dalmaciji bio samo četiri puta veći od količine posijanog sjemena[74]. Iako se ne spominje mnogo različitih plodova - u *Rižanskom* se *pladtu* spominju kostanji[75], a u Istri 991. godine kruške[76], može se pretpostaviti da je jelovnik bio relativno raznovrstan. Čini se da su od povrća i voća Hrvati u ranom srednjem vijeku poznavali još grah, leću, bob, lan, konoplju, mak, hmelj, crveni i bijeli luk, zelje, a od voća nezaobilazne jabuke, kruške, višnje, orahe, šljive, trešnje, pa čak i južno voće kao smokve, bademe i limune[77]. Jaka abrazija zuba kod pokojnika na nekropoli pokraj ciglane Daraž u Bošnjacima kod Županje pokazuje da su jeli mnogo biljne hrane, vrlo vjerojatno kruh od grubo mljevenih žitarica[78]. Stoga se može zaključiti da se jelo uglavnom slično kao i danas, izuzev onih biljki koje su dolazile s Istoka preko trgovaca (mirodije i drugo) ili križara (na primjer, marelica), te onih koje su dospjele u Evropu nakon otkrića Amerike (rajčica, krumpir, kukuruz, duhan). Nije bilo ni riže ni šećera. Šećer se nadomještao medom koji je bio ne samo hrana i sredstvo za slađenje, nego i važan korigens lijekova, pa i lijek sam po sebi. Iako u dokumentima nema izravnog dokaza o uzgoju pčela, spominju se voštanice (cerei][79], pa je "više nego vjerojatno da su se Hrvati pčelarstvom zanimali"[80].

6. Fauna

Na području koje je obuhvaćala ranosrednjovjekovna Hrvatska životinjski je svijet i danas prilično sličan svijetu ranoga srednjeg vijeka, iako su se u posljednjim stoljećima nestajanjem šuma i močvara, a širenjem obradivih tla i naselja divlje životinje morale skloniti s najizloženijih mjesta, premda uglavnom nisu izumrle. Pojedine životinjske vrste nastavale su prostore s kojih su danas potpuno iščezle - na primjer, na Medvednici kod Zagreba već odavno nema medvjeda, na planini Risnjak nema risova, a nema ni vukova u Vučjoj Gorici kod Krapine, kao ni na brojnim toponimima tipa "Vučjak" kod Karlovca, Zadra, Požege i Našica.

---

[72] *Placito del Risano,* 59-63; Margetić, *Rižanski placit,* 430-1; Klaić, *Izvori,* 11-2; Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 105, 206.

[73] *Codice diplomatico istrianoa.* 1017; Klaić, *Izvori,* 52.

[74] O sustavu tzv. "četvrtina" vidi S. Ćirković, *Četvrtina,* Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, VII-1, 1963, 273-6; M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji,* Beograd 1973, na raznim mj.; T. Raukar, *Zadar u 15. stoljeću,* Zagreb 1977, 172 i d.

[75] *Placito del Risano,* 59; Margetić, *Rižanski placit,* 430-1; Klaić, *Izvori,* 11.

[76] Margetić. *Rijeka, Vinodol Istra,* 139.

[77] Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 105, 204; Grmek, *Razvoj medicine,* 58.

[78] Vidi, općenito, S. Ercegović, *Istraživanje srednjovjekovne nekropole u Bošnjacima,* VAM, ser. III, 2, Zagreb 1961, 225-39.

[79] Rački, *Documenta,* 77, 124.

[80] Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 105, 207.

Slavenska toponomastika, koja u priličnoj mjeri potječe od imena životinja govori o suživljenosti čovjeka sa životinjskim svijetom tijekom stoljeća i zasigurno se stvarala od doseobe Hrvata i Slavena, dakle, još od ranoga srednjeg vijeka. Ljudi su se kitili raznovrsnim obilježjima životinja: od gizdava pauna (prezimena Paun, Paunović), oštrooka sokola ili jastreba (Sokol, Sokolić, Sokolović, Kragulj), orla (Orlić, Orlović, Oralić), jastreba (Oreb), kosa (Kos, Košić), goluba (Golub, Golubović) do lukava lisca (Lisac, Lisičar, Lijić), zeca (Zec, Zečić, Zečević), vuka (Vuk, Vučić, Vukić, Vučica, Vulić, Volf, itd.), medvjeda (Medved). Zato na hrvatskom prostoru postoje mjesta Medviđa, Medvednica, Jelenska, Vidrenjak, Vuka, Sokolovac, Orlovac, Košutarica, Srnetica, Zmijštan[81]. Franački putopisac krajem 11. stoljeća tvrdi da "ima vrlo malo obrađenih polja, i stanovnici Dalmacije žive jedino od stada i krda"[82].

I uistinu, na hrvatskom prostoru u ranom srednjem vijeku na seljačkim posjedima spominju se volovi, konji, ovce, koze, pijetao, tegleća ili krupna stoka *(iumentum)*, janje (Zanata), mazga, jarac *[tragus]*[83]. Stoka se općenito naziva *animalia ipecora*[84]. Za jadranske i prijadranske prostore posebno je bio važan uzgoj ovaca i koza koje su vrlo dobro prilagođene tom podneblju - mogle su pasti na većem dijelu hrvatskog prostora, pa su ih, na primjer, Zadrani u kasnijim stoljećima slali na Kornate, Maun, Dugi otok, Pag, Olib i Molat[85]; nema razloga sumnjati da tako nije bilo i u ranom srednjem vijeku. Uzgoj ovaca bio je vrlo raširen, sudeći barem po čestom spominjanju u izvorima - od ovčjeg se mlijeka pravio sir[86], a od vune predivo[87]. Selilačko, transhumantno stočarstvo stoljećima je bila svakogodišnja aktivnost brojnih pastira[88]. Čini se da je i uzgoj konja bio prilično raširen, iako njihova vrlo visoka cijena u prijadranskom dijelu Hrvatske svjedoči da konj u tim krajevima baš i nije bio isuviše čest. U panonskom dijelu zasigurno je bilo više.[89] Činjenica da se za konja na hrvatskom prostoru u latinskom jeziku upotrebljavaju sinonimi - *caualllus* i *equus* - mogla bi biti dokazom njegove važnosti.

Spominje se sakupljanje žira, a potom se logično spominju i svinje, te psi[90]. U grobovima su kosti konja, goveda, teladi, ovaca, koza, svinja,

[81] Za jadranske krajeve, vidi, opširno, P. Šimunović, *Istočnojadranska toponimija,* Split 1986.

[82] Klaić, *Izvoru* 85.

[83] Rački, *Documenta,* 18, 46, 89, 95, 96, 130, 131, 133, 134, 153, 155; CD I. na raznim mj., Klaić, *Izvori,* na raznim mj. Vidi i Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 105, 207.

[84] Rački, *Documenta,* 46, 59, 70, 79.

[85] T. Raukar, *Zadar* u *15. stoljeću,* Zagreb 1977, 197-206.

[86] *Caseus* - Rački, *Documenta,* 130, 131, 157, 160.

[87] Rački, *Documenta,* 130.

[88] J. Lučić, *O vezama Ravnih kotara s prekovelebitskim područjem u srednjem vijeku,* u: Benkovački kraj kroz vjekove. Zbornik I, Benkovac 1987, 101-12.

[89] O tome podrobnije str. 292-4.

[90] *Codice diplomatico istriano* a. 1017; *PLacito del Risano,* 55-69; Margetić, *Rižanskiplacit.* 430-433; Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 225; Klaić, *Izvori,* 11-13; 52, 79.

kokoši vrlo česti prilozi[91]. Lov, primjerice, na srne, zečeve i veprove bio je uobičajen, a meso divljači vrlo cijenjeno[92]. Očito je na ovim prostorima živio i makrokeratni tur, rimski "urus" *(bos primigenius),* jer je po njemu Turopolje dobilo ime, a hrvatsko-ugarski kralj Andrija II. daruje oko 1215. godine srpskom kralju Stefanu Prvovenčanom "ture" i "turice" kojih je onda još bilo u Karpatima[93].

Iako francuski putopisac tvrdi da "mali broj stanovnika nastanjuje morske obale"[94], ribarenje je očigledno bilo jedno od osnovnih privrednih aktivnosti ljudi uz obalu. Tako se u *Rižanskom placitu,* početkom 9. stoljeća, tvrdi "da je sav narod zajednički ribario..." te da vojvoda Ivan "posjeduje mjesta gdje se lovi riba"[95], što znači da su mnogi ribarili i da se znalo za mjesta *[piscatio)* gdje se riba pojavljuje[96]. U kriznim vremenima orijentacija na ribolov mogla se samo intenzivirati. Od kraja 10. stoljeća umnožavaju se dokumenti u kojima se spominje ribarenje, pa tako, primjerice, samostan sv. Krševana 995. godine dobiva podavanja u ribi[97], a prvi privilegij o pravu ribarenja spominje se na Rabu 1059. godine[98]. To znači da na tim mjestima, osim onoga koji je stekao to pravo, nitko nije bez njegove dozvole smio loviti ribu[99].

Jelo se i mnogo mesa, pa se čini da je konzum mesa u Hrvatskoj u srednjem vijeku bio prosječno veći negoli u novom vijeku[100]. Dublje *razloge* nije teško dokučiti: uzgajalo se mnogo stoke (i zbog gnoja, vune, kože), a meso nije lako pokvarljivo kao riba i može se sušiti.

Sve što je ovdje izneseno o klimi, vodama, flori i fauni samo je niz osnovnih informacija do kojih historičar može doći tradicionalnim metodama, a o tim bi temama valjalo pokrenuti interdisciplinarna istraživanja. Bilo bi dragocjeno da se o tome zna više, jer bi se na taj način mnogo neposrednije upoznalo i hrvatsko ranosrednjovjekovlje.

---

91 Vidi, primjerice, K. Vinski - Gasparini - S. Ercegović, *Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu,* VAM, 3. serija, 1, Zagreb 1958, 135.

92 Grmek, *Razvoj medicine,* 58.

93 Bosendorfer, *Istočna granica,* 151.

94 Šišić, *Priručnik,* 402; Klaić, *Izvori* 85.

95 *Placito delRisano,* 61; Margetić, *Rižanskiplatit,* 428-31; Klaić, *Izvori* 11.

96 Izvjesno je da se ovdje radi o plavoj ribi, vjerojatno srdelama - vidi, opširno, Š. Županović, *Ribarstvo Dalmacije* u *18. stoljeću,* Split 1993, na raznim mj.

97 Rački, *Documenta,* 25, 123. Potom, *CD* I, 49-51, 82-84; Vidi i J. Basioli, *Trgovina i raspodjela ribe u Dalmaciji u prošlosti* Adriatica maritima I, Zadar 1974, 219-39.

98 Rački, *Documenta,* 56-7. Opširno, J. Basioli, *Povlastice i daće od ribolova u Hrvatskom primorju i na Kvarnerskim otocima (11 - 18. stoljeće).* Jadranski zbornik 13, Pula - Rijeka 1989, 92.

99 Rački, *Documenta,* 157.

100 Grmek, *Razvoj medicine,* 58.

IV. Panonija i Dalmacija u antici

J. *U osvit pisane povijesti - Iliri, Kelti, Grci*

Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku mnogo duguje kulturi, civilizaciji, etničkoj, gospodarskoj i političkoj situaciji koju su Hrvati po doseobi zatekli na tom prostoru. Na primjer, stanovništvo što je živjelo na teritoriju koji su u ranom srednjem vijeku naselili Hrvati bilo je vrlo heterogeno, izmiješano uslijed čestih seoba, ratova, asimilacija.

Iliri su najstarije povijesno zajamčeno stanovništvo Balkana koje je, barem djelomično i u nekim predjelima, očuvalo identitet i do ranoga srednjeg vijeka. Isprva su "Iliri" predstavljali samo ime jednoga, još neodređenog plemena na sjevernim granicama klasične Grčke, ali u vrijeme kada izvora ima sve više, dakle od 1. stoljeća pr. Kr. i kasnije, pojam je znatno proširio značenje. Tada je obuhvatio veći broj etnički, posebice jezično i kulturno srodnih indoevropskih plemena od jadranskih obala današnje Italije, preko današnje Slovenije, pa sve do doline Vardara.

Na teritoriju ranosrednjovjekovne Hrvatske, kao i na teritoriju u to vrijeme naseljenom Hrvatima, živjela su ova plemena: Histri -u današnjoj Istri (po kojima je Istra i dobila ime - ali oni nisu Iliri); južno od njih duž Hrvatskog primorja i dalmatinske obale, do rijeke Krke, živjeli su Liburni, nekadašnji gospodari Jadrana, narod iskusnih pomoraca - za koje nije sigurno ustanovljeno da pripadaju Ilirima; južno od Liburna, uz jadransku obalu, pa sve do Cetine i Livanjskog, Duvanjskog i Glamočkog polja, živjeli su Delmati. Zbog uloge u dugotrajnom otporu rimskim legijama postali su eponim nove balkanske provincije *(Dalmatia).* U području donjeg toka Neretve živjeli su Daorsi, ali samo ušće rijeke bilo je pod vlašću Ardijejaca. Još južnije živjeli su Plereji, a nakon njih Enheleji. U unutrašnjosti se vrlo razvijenom kulturom ističu Japodi koji su naselili područje današnje Like i zapadne Bosne. U krajevima prema Vrbasu živjeli su Mezeji, a nešto istočnije od njih u središnjoj i istočnoj Bosni Desitijati. Jaši su nastavali krajeve današnje sjeverozapadne Hrvatske, a panonsko pleme Breuci živjelo je uglavnom u današnjoj istočnoj Slavoniji i Srijemu.

Dolazak Kelta na Balkan u 4. stoljeću pr. Kr. imao je više utjecaja na daljnji kulturni razvoj ovih krajeva negoli na promjenu etničke slike. Međutim, Kelti su se ponegdje saživjeli i pomiješali sa starosjedilačkim ilirskim življem (primjerice Japodi). Oni su i nositelji kulture mlađeg

željeznog doba koja, iako se snažno manifestira u mnogim krajevima naseljenim Ilirima (osobito sjeverno od Save), ipak nije u potpunosti zamijenila tradicionalnu kulturu Ilira starijeg željeznog doba. Lončarsko kolo, čija je pojava jedna od karakteristika ,nazočnosti Kelta ili barem njihova utjecaja, nije prodrlo na čitavo ilirsko područje, pa ima dosta krajeva koji još u klasično antičko doba znaju samo za ručnu obradu keramike. Otprilike istovremeno s prodorom Kelta sa zapada i sjeverozapada krajevi u primorju postaju meta drugog stranog elementa: grčki gradovi još od 6. stoljeća pr. Kr. nastoje stvoriti kolonije na Jadranu. Njihovi su pomorci dobro upoznali jadranske obale u trgovačkim putovanjima na sjever Jadrana. Pod vodstvom i zaštitom Sirakuze nikla je na Visu dorska kolonija "Issa". Ona je postala matica nekoliko drugih grčkih gradova na susjednim otocima i obali. Primorski krajevi Ilirika doživljavaju znatan gospodarski, kulturni, a i društveni preobražaj, jer su se nalazili u blizini naprednih poljoprivrednih, trgovačkih kolonija.

2. Dolazak Rimljana - Panonija i Dalmacija postaju dio rimskog civilizacijskog kruga

Pod pritiskom sve snažnije rimske države i drugih, izmijenjenih okolnosti na Sredozemlju, većina se ilirskih plemena ujedinila u snažan savez. Nekoje vrijeme osnivač tog saveza Agron uspijevao smirivati stalno nazočne i vrlo heterogene plemenske interese, ali neka su plemena nastavila s gusarenjem, što je neposredno pogađalo jadranske trgovačke gradove. Sukob Agronove nasljednice Teute s Rimom završio je teritorijalnim i političkim slabljenjem Ilira, koji su 228. god. pr. Kr. morali prihvatiti diktat pobjednika. Nova faza u jačanju rimskog utjecaja nastupa od 178/7. godine, kada su poslije bojeva kod Nezakcija Histri, kao prvo pleme na današnjem hrvatskom prostoru, pali pod neposrednu rimsku vlast. Ilirska država, koja i dalje postoji, u južnijim se krajevima za vladavine Teutinih nasljednika, a pogotovo za Pleuratova sina Gencija, konačno raspala na nekoliko samostalnih plemenskih saveza. Od Gencija su otpali Delmati, a rimska se vlast proširila na jug sve do Neretve. Nakon neuspješnog ustanka, Gencije je poražen, a članovi njegove obitelji bili su pokazani svjetini 167. godine pr. Kr. u trijumfu Lucija Anicija u Rimu[1]. Međutim, rimska pacifikacija budućih ilirskih pokrajina neće biti lagan ni brzo izvodljiv zadatak. Za rimskim trijumfima i vojnim pobjedama često su slijedila razdoblja slabljenja rimske vlasti i ilirskog osamostaljivanja. Japodi su pokoreni 129. pr. Kr., a Delmati 117. No, tek poslije ugušenja velikog i krvavog ustanka godine 6. do 9. u svim ilirskim krajevima (nositelji su bili Delmati, uz sudjelovanje Desitijata i Breuka) njihov je otpor i konačno skršen. Uspostavom rimske administracije ilirske su

[1] Šišić, *Povijest,* 90. Tit Livije (XLV, 43) piše daje u trijumfu bilo 27 funti zlata, 19 funti srebra, 13.000 denara, itd.

zemlje doživjele osjetniji gospodarski i kulturni razvoj. Iliri su, međutim, još dugo nastavili otpor u svim domenama, gdje je to god bilo moguće. Autohtona ilirska kultura, ili barem jasni autohtoni elementi, u simbiozi s importiranom klasičnom kulturom, razaznaju se vrlo dugo, gotovo do kraja antičkog razdoblja. Većih promjena u etničkoj strukturi bilo je samo u gradovima i administrativnim središtima koja su zahtijevala odgovarajući kadar i u tim je sredinama prevladavao latinski jezik. Međutim, Iliri su u unutrašnjosti, s manjim ili većim uspjehom, nastavljali živjeti po prastarim običajima i uredbama, ljubomorno čuvajući domaće kultove i zadržavajući stara domaća imena.

Rim je oprezno i inteligentno postupao u provođenju romanizacije, ne forsirajući, već polagano slamajući najosjetljivije točke ilirske samosvojnosti. U početku su čak ponegdje ostali i zatečeni oblici društvenog uređenja: na čelu nekih plemena i manjih organizacijskih jedinica postavljani su i dalje predstavnici domaće aristokracije *(principes).* Kasnije su mnogi gradovi i naselja dobivali status municipija, a ilirski su mladići novačeni i odašiljani na daleke granice Carstva ili u mornaricu. Nadasve se smišljeno radilo na likvidaciji ilirskih epihorskih (tj. domorodačkih) kultova, pa zatim davalo građanska prava domaćem, ilirskom življu. Taj je proces tekao polako, širio se od primorskih krajeva prema unutrašnjosti, ali uza svu tu formalnu romanizaciju i latinizaciju, ilirski je element u krajevima podalje od Jadrana u vrijeme dolaska Slavena i Hrvata imao važnu ulogu. Čini se da je moralo proći više stoljeća, možda čak i čitavo tisućljeće, da se taj ilirski, odnosno "vlaški" element asimilira u slavensko-hrvatsku okolinu. I zbog toga je ilirski doprinos etnogenezi hrvatskog naroda, iako nedvojbeno vrlo značajan, do danas vrlo slabo poznat[2].

Rimljani su prvu provinciju na budućem hrvatskom teritoriju osnovali u 1. stoljeću pr. Kr. i nazvali je Ilirik *(Rhjricum).* Prije Augusta Ilirik nije imao zasebnu upravu, već je njime upravljao izravno Senat. Konačnu reorganizaciju uprave proveli su August i Tiberije. Panonija je bila zasebna provincija, koja je kasnije podijeljena na Gornju Panoniju *[Superior)* na zapadu i Donju Panoniju *{Inferior)* u istočnijim krajevima, uz obalu Dunava u današnjoj Mađarskoj. I Ilirik je podijeljen na dva dijela -južni ili Gornji Ilirik, te sjeverni ili Donji Ilirik. Ova nova provincija na jugu počinje se od 27. godine pr. Kr. nazivati Dalmacija. Granica između njih išla je od Raše u Istri prema Snježniku, Kupi, ušću Sane u Unu, području današnje Banje Luke i Doboju, sve do Majevice.

Poslije reorganizacija u Carstvu krajem 3. i početkom 4. stoljeća, Ilirik je dobio posebnu ulogu i zahvatio širi teritorij. Bio je razdvojen na dvije dijeceze: Zapadni i Istočni Ilirik. Zapadni Ilirik je u vojnom i u administra-

[2] Vidi djelo bogato podacima: I. Mužić, *Podrijetlo Hrvata,* Zagreb 1989; te R. Katičić, *Ivan Miižić o podrijetlu Hrvata,* SHP, 19/1989, 243-70; I. Mužić, *U povodu Katičićeve recenzije,* na i. mj., 271-84; R. Katičič, *Još jednom o Mužiću,* na i. mj., 285-7; O Ilirima najpotpunije djelo, iz kojeg su crpljene sve općenite informacije: D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet,* Split 1989. Također, *'EJ,* I. izd., 1960, IV, 328-34.

tivnom pogledu potpao pod jurisdikciju prefekta pretorija Italije, a u njegovu se sklopu nalazila i provincija Dalmacija, čiji je glavni grad i dalje bila Salona.

Rimski građani, u prvom redu trgovci, počeli su već u prvoj polovini 1. stoljeća pr. Kr. intenzivno naseljavati lokacije današnjih gradova Senja, Zadra, Solina, Visa, Cavtata i drugih. Plansko naseljavanje započelo je Augustovom kolonizatorskom akcijom koju su nastavili Tiberije i Klaudije. Rimski građani, pretežno veterani, slani su u gradove u čijoj su im okolici dodjeljivana zemljišta na obradbu. Takve su kolonije, primjerice, postojale u Jaderi (Zadru), Saloni (Solinu), Aequumu (Čitluk kod Sinja), Naroni (Vid kod Metkovića), Epidauru (Cavtatu). Od vojnih jedinica na ovim su prostorima bile stacionirane dvije legije - sedma i jedanaesta. Logori su im bili u Tiluriumu (Gardun kod Trilja), odnosno u Burnumu (Ivoševci kod Kistanja). Do sedamdesetih godina 1. stoljeća premještene su u druge pokrajine, pa je Ilirik postao *provincia inermis* - "provincija bez oružja".

Gospodarsko značenje Ilirika i Panonije bilo je za rimsku državu priličпо. Još u predrimsko doba ovo je područje bilo glasovito po prirodnim bogatstvima, poljoprivredi i stočarstvu. Iz njega su za Rim odlazili drvo, žitarice, stoka i slično, proizvodi kojima je i ondašnja Italija bila deficitarna. Za rimske vladavine poljoprivreda je podignuta na viši stupanj, čemu su mnogo pridonijeli kolonisti koji su nastojali proizvodnju dovesti na razinu proizvodnje u Italiji. Posebice se to očitovalo u vinogradarstvu i maslinarstvu kojima su temelje na jadranskim otocima i nekim mjestima na obali postavili još grčki doseljenici. Veći dio obradiva tla ubrzo je prešao u ruke veleposjednika, a zemljište je obrađivalo domaće stanovništvo ili robovi, a u kasnoj antici koloni. Stočarstvo je bilo važna grana privrede, osobito u unutrašnjosti. Na primorju je bilo razvijeno ribarstvo, a ribe iz Dalmacije i tada su bile na visokoj cijeni. U razdoblju prije Rimljana postoje podaci samo o proizvodnji soli, a po njihovu dolasku eksploatacija rudnog bogatstva se intenzivira[3]: kopa se željezo na području današnje središnje Bosne, a rimski izvori izvještavaju da iz Ilirika stižu srebro i zlato. Postojali su i kamenolomi, u prvom redu na Braču i na području današnjeg Trogira.

Razvoju privrede i trgovine pridonijela je gradnja cesta, zapravo, ona je *conditio sine qua non* toga razvoja. Međutim, Rimljani su ih gradili i iz vojno-strateških razloga. Za čitavo Carstvo dvije su ceste imale ključno značenje, jer se njima odvijao kopneni promet iz zapadnih dijelova Carstva na istok i obratno -jedna je išla od Tergeste (Trsta), do Tarsatike (Trsata, Rijeke), Zadra, Skardone (Skradina), Salone, Narone, Epidaura do Dirahija (Drača) u današnjoj Albaniji. Druga se pružala od Emone (Ljubljane), Siscije (Siska) i onda s varijantama uz desnu i lijevu obalu Save do Cibalae (Vinkovci), Sirmija (Srijemske Mitrovice) i Singidunuma (Beograda). Jedan je krak išao od Emone do Poetovia (Ptuj) i duž dravske

[3] I. Bojanovski, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije* u *svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora.* Arheološki radovi i rasprave 8-9, 1982, 89-120.

obale do Murse (Osijeka), pa opet do ušća Save u Dunav. Iako je Rim imao neospornu vlast nad Sredozemljem, kopnene su komunikacije bile i te kako važne - i njima se mnogo putovalo, pogotovo u razdoblju od četiri zimska mjeseca, odnosno ukupno osam mjeseci godišnje, kada je plovidba Sredozemljem bila vrlo opasna ili barem rizična. Zapisano je kako su 333. godine hodočasnici iz Burdigale (Bordeaux) putovali cestama preko Ptuja prema Carigradu i dalje sve do Jeruzalema[4]. Zbog značenja za čitavo Carstvo, prvenstveno u vojno-strateškom pogledu, ove su prometnice bile i prve izgrađene na prostoru buduće Hrvatske. Cestovna mreža, koja je gradove na obali povezivala s bližim i daljim zaleđem, planirala se i gradila od 1. stoljeća. Tako su do izražaja dolazile pogodne luke, kao Senia, Jadera, Salona, što je još više ubrzalo napredak. Jedna je cesta išla od Senie, odnosno od Jadere (sjedinjavala se u današnjoj Lici) do Biviuma na Mrežnici, a otamo jedan krak prema Emoni, a drugi prema Sisciji. Druga je išla od Zadra i Salone do područja današnjeg Knina, pa preko današnjeg Bosanskog Petrovca, dolinom Une do Posavine. Treća je od Salone prelazila Cetinu i onda se njome preko današnjeg Livanjskog i Kupreškog polja stizalo do doline Vrbasa i opet do Save. Najznačajnija je za Rim bila (jer je povezivala dva najveća središta) cesta od Solina prema današnjoj sarajevskoj kotlini do Srebrenice *[via Argentaria)* i onda uz Drinu sve do Sirmija. Jedan ogranak kretao je od Narone, dolinom Neretve, da bi se kod današnjeg Sarajeva spojio sa cestom Salona - Sirmij. Sve su ove ceste, osim za Carstvo u cjelini, bile vrlo važne i za protok ljudi i roba na užim područjima, iako u unutrašnjosti nije bilo politički značajnijih i gospodarski jačih, pa ni stanovništvom brojnijih naselja (tim će se okolnostima dugo morati prilagođavati i srednjovjekovna Hrvatska, jer će se od 9. do 11. stoljeća razne aktivnosti odvijati ponajprije na prijadranskom prostoru, a s nešto manjim intenzitetom i u panonskom). Dinaridski pojas aktivirat će se tek u kasnijim stoljećima. Tako je, primjerice, provincija Ilirik - Dalmacija bila podijeljena na tri sudska područja *(conventus iuridicus):* sjeverno, sa sjedištem u Skardoni, srednje, sa sjedištem u Saloni, i južno, sa središtem u Naroni. Čitava Dalmacija s Panonijom bila je jedinstveno carinsko područje. Carina *{portorium)* plaćala se prilikom uvoza robe iz susjednih oblasti. Naplata carine vršila se na pograničnim stanicama -jedna od najvažnijih bila je u Poetoviju. Povezivanje obale s unutrašnjošću, stvaranje vrlo logičnog sustava komunikacija, uspostava isto tako logičnog carinskog jedinstva (na čitavom budućem hrvatskom teritoriju, od Jadrana do Drave) i mnoge druge okolnosti, koje će živjeti kroz mnoga stoljeća rimske vlasti, neće se nestankom vlasti Carstva na ovim prostorima moći izbrisati. Mnogo će toga novi doseljenici - Hrvati prihvatiti; mnoga će antička rješenja, kao što su administrativna podjela ili način života, zaživjeti ponovno u hrvatskoj državi ranog ili razvijenog srednjeg vijeka, a da tih činjenica tadašnji Hrvati neće ni biti svjesni.

Stvarno, ali i simbolički, građevina koja povezuje hrvatsku kasnu antiku i hrvatski rani srednji vijek jest Dioklecijanova palača - ona se iz

[4] O. Cuntz, *ItinerariaRomanal,* Leipzig 1929, Antonine Itinerarv, Bordeaux Itinerarv.

reprezentativne carske palače u kojoj je Dioklecijan boravio od abdikacije 305. do smrti 313. godine transformirala u ranosrednjovjekovni grad od ključne važnosti za hrvatsku povijest. Takva transformacija palače u grad jedinstven je slučaj na čitavom evropskom prostoru.

3. Prva kristijanizacija budućih hrvatskih prostora

Jedan od važnih čimbenika koji će dočekati Hrvate i umnogome utjecati na zbivanja u njihovoj državi bit će kršćanstvo. Zbog nešto kasnije izgradnje cesta, relativno sporog procesa romanizacije, te zbog toga i zakašnjelog razvitka gradova, nije čudno da prvi tragovi kršćanstva sežu tek u drugu polovinu 3. stoljeća, a sve su brojniji s kraja 3. i početka 4. stoljeća, dakle, u doba posljednjih progona za vladavine Dioklecijana koji je abdicirao 305. godine. U njima su pale i prve žrtve, obično propovjednici i prvaci kršćanskih općina koji su uporno ispovijedali svoje uvjerenje - najviše ih je bilo u Saloni, u koju je, nimalo slučajno, dolazilo i najviše misionara; još je oko 270. godine u njoj pogubljen prvi salonitanski biskup Venancije, a za vladavine Dioklecijana i Dujam, te Stas. Kršćanske su zajednice osnivane i u drugim gradovima -u Poli, Parentiju, Poetoviju, Sisciji, Cibalama (današnjim Vinkovcima), Sirmiju. I tamo je bilo mučenika - Viktorin u Poetoviju, Kvirin u Sisciji, Polion u Cibalama, Irinej, Demetrije, Sinerot i drugi u Sirmiju.

Galerijevim ediktom objavljenim u Sardici (današnjoj Sofiji) 311. godine, te Konstantinovim Milanskim ediktom o toleranciji dvije godine kasnije, kršćanima je priznato pravo slobodnog propovijedanja, pa se otada kršćanstvo moglo slobodno širiti. Ideje i osobe počele su slobodno kružiti, što ubrzo rezultira podizanjem crkava, krstionica, memorijalnih kompleksa, velikih grobalja. Utjecaji s istoka stižu u Panoniju i Dalmaciju i kopnom i morem - iz Soluna ili Filipija, odnosno iz Rima, Ravene i Akvileje. Tada osim propovjednika u tom slojevitom i mnogovrsnom širenju kršćanstva djeluje i golemi broj neimenovanih, danas posve zaboravljenih sljedbenika Kristova učenja koji su poticali sugrađane i sve ostale s kojima su se susretali da prihvate kršćanstvo. Bili su vrlo uspješni, jer su se primjerno ponašali - skromno, čedno, samozatajno, požrtvovno. Mreža rimskih cesta bila je krvotok kojim su tekle spoznaje o Radosnoj vijesti, o spasenju i Kristu[5].

U gradovima su, kao i drugdje u tadašnjem svijetu bile organizirane općine, kršćanske zajednice. Međutim, izvan gradova, ali i glavnih prometnih tokova, evangelizacija nije imala većega zamaha, jer su tamo

---

° R. Bratož, *Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6.* stoief/a, ZČ 40/1986, 4, 363-96; Također, Šanjek, *Kršćanstvo,* 4 i d. Za prilike u rimskoj Dalmaciji i Panoniji postoji obilna lit.: J. Zeiller, *Les origtnes chretiennes dans la province romaine de Dalmatie,* Pariš 1906; Isti, Les *origines chretiennes dans les provinces danubiennes de Vempire romaine.* Pariš 1918; R. Rogošić, *VeWđ Ilirik (284-395) i njegova konačna dioba,* Zagreb 1962; J. J. Wilkes, *Dalmatia,* London 1969; J. Buturac -A. Ivandija, *Povijest katoličke crkve među Hrvatima,* Zagreb 1973.

pretpovijesne i rimsko-helenističke tradicije i lokalni kultovi, često sinkretističkoga obilježja, bili duboko ukorijenjeni, potom razni orijentalni misterijski kultovi i vjere, posebice mitraizam. Tamošnje nepokršteno stanovništvo zadobiva i naziv pogani - pagani, tj. stanovnici sela *{pagusd)*. Kasnije će, u 10. stoljeću, to ime dobiti čitava pokrajina oko rijeke Neretve -Paganija -kako svjedoči Konstantin Porflrogenet[6]. To je vrlo indikativan podatak jer pokazuje kako se proglašenjem kršćanstva za službenu državnu vjeru evangelizacija polagano i nesmetano širila[7].

Sv. Jeronim u svojim djelima tvrdi da je na dalmatinskim otocima boravio krajem 4. stoljeća "velik broj svetih"[8]. Oni su se izdvojili iz svijeta i živjeli samotnjačkim životom. O pustinjačkom životu monaha svjedoči i salonitanski natpis monaha Petra. Takve pojave ukazuju na veze Jadrana s egipatskim stranama i Levantom i tamošnjim izvorištima monaštva, pustinjaštva i samostanskog života, a to dodatno potvrđuju nalazi ampula sv. Menasa u kojima su hodočasnici donosili ulje s njegova groba u svetištu pokraj Aleksandrije. Četvrto je stoljeće bilo razdoblje u kojem su se odvijale mnogovrsne dogmatske i teorijske rasprave, sučeljavala se različita mišljenja unutar kršćanstva, pa i ona koja su se kasnije posve izdvojila[9]. Njih nisu bili pošteđeni ni ovi krajevi, dapače, ponekad su se nalazili i u samom središtu sporova. Tako su biskup Sirmija Anemije i crkva u njegovu gradu bili na čelu borbe pravovjerne dogme protiv arijanstva. I izopćenik Arije je proveo niz godina u Sirmiju u izgnanstvu, pošto je njegovo učenje osuđeno na crkvenom saboru u Nikeji 325. godine. Germanski najamnici u rimskoj vojsci, pa onda i Vizigoti i Ostrogoti, koji će se kraće ili duže vrijeme zadržati u našim krajevima, bit će gorljivi pristaše Arijeve doktrine. Nju su u jednom trenutku podržali i neki panonski biskupi, kao, primjerice, Valens iz Murse.

U tim mnogovrsnim kontroverzama današnji hrvatski, ali i slovenski i bosanskohercegovački prostori, postupno se sve više vezuju uz zapadne krajeve, uz akvilejsko i rimsko, a kasnije i ravensko područje.

4. Reforme, kriza, seoba naroda, građanski ratovi

Na prijelazu iz 3. u 4. stoljeće ustrojstvo rimske države korjenito se izmijenilo. Ona je podijeljena na četiri prefekture, one pak na 12 dijeceza, a dijeceze na ukupno 120 provincija. Potpavši pod prefekturu za Italiju i Ilirik, područje današnje države Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine

---

[6] *DM* 30/104, 31/56, 32/21, 32/84, 36/14; *Viz. izv.* II, 14, 43, 49, 54, 64; Klaić, *Izvori,* 43-4.

[7] O tom razdoblju vrlo detaljno i studiozno raspravlja M. Suić, *Hijeronim Stridonjanin - građanin Tarsatike,* Rad JAZU 426, Zagreb 1986, 213-78.

[8] Usp. I. Markovič, *Izabrane poslanice sv. Jeronimall,* Zagreb 1908, 242.

[9] Primjerice, židovstvo - vidi, I. Goldstein, *Proces marginalizacije Židova u Bizantu: državna vlast, treći stalež i Židovi od 5. do 7.* st.. Radovi ZHP 23, 1990, 8 i d. Vidi i T. Sagi Bunić, *Povijest kršćanske literature* I, Zagreb 1976.

bilo je unutar dijeceze Zapadni Ilirik podijeljeno na četiri provincije. I kršćanstvo je svoju organizaciju prilagodilo tom administrativnom sustavu, pa su se granice biskupija i drugih crkvenih okružja usuglašavale s granicama administrativnih jedinica.

Nakon 297. godine područje Panonije organizirano je u četiri provincije - Gornja Panonija podijeljena je, da bi njezin južni dio postao *Pannonia Savia* sa sjedištem u Sisku. Isto se zbilo s Donjom Panonijom (njoj na istoku) gdje je na južnom dijelu organizirana *Pannonia Inferior, Secunda, Sirmensis*, sa sjedištem u Sirmiju. Dijelovi panonskih granica, posebice onih na Dunavu, bili su ujedno i rimska državna granica, pojačana utvrdama -bio je to *limes*. Uz njih je, prirodno, izgrađivan lanac manjih ili većih vojnih logora od kojih su neki prerasli u civilna naselja. U Srijemu su tako postojali Carnacum, Cuccium, Acumincum i drugi. Veći legijski logori nalazili su se dublje u unutrašnjosti - u Poetoviju, Emoni, Sisciji, itd.

Od vladavine Konstantina I. u zakonodavstvu se sve više afirmirao kolonatski odnos. Za razliku od robova koloni su pravni subjekti, ali u stvari su i dalje vezani za zemlju, baš kao i njihovi potomci. Takav je odnos odgovarao i bivšim robovlasnicima (sada vlasnicima zemlje) i bivšim robovima (sada kolonima): prvi su i u to krizno vrijeme i dalje dobivali određenu količinu ili određeni dio proizvodnje, a drugi su ipak osjetno poboljšali svoj položaj u odnosu na ropski odnos. I carska je blagajna profitirala, jer su koloni kao pravne osobe plaćali glavarinu *(capitatio)*.

No, ova organizacija i uopće takav način života doživljavali su u 3. i 4. stoljeću teške udarce. Kako je panonsko-dalmatinski prostor bio jedini kojim se kopnom moglo stići iz zapadnih u istočne dijelove Carstva, to kontaktno područje nisu zaobišli ni neki od neizbrojivih građanskih ratova i uzurpacija koji su u nemirnom 3. i 4. stoljeću pogodili državu; tako je uzurpator Ingenuus, koji se pobunio protiv cara Galijena (253-268), izgubio 258. godine bitku i život kod Osijeka (Murse). Zbog panonske i mesijenske dijeceze izbio je spor između Konstantina Velikog i Licinija, što završava Licinijevim porazom 314. godine kod Vinkovaca (Cibalae). Car Teodozije je 388. godine kod Siska razbio vojsku uzurpatora Magna.

Zbog zemljopisnog položaja Panoniju nije moglo zaobići nijedno germansko ili drugo pleme koje seli s istoka na evropski zapad. Još se tridesetih godina 4. stoljeća barbarsko germansko pleme Vandala, pošto su ga iz Dacije (današnje Rumunjske) istisnuli Goti, s dopuštenjem cara Konstantina naseljava u sjevernijim dijelovima Panonije. Za sedamdeset godina boravka na ovim prostorima (početkom 5. stoljeća dolazak Huna potakao ih je na selidbu prema zapadu) Vandali će biti mirni, ali njihova nazočnost zasigurno neće djelovati smirujuće na stanovnike panonskih provincija, čak ni onih, kao što je bio slučaj s prekodravskim i prekosavskim predjelima, koje su se nalazile relativno daleko od vandalskih staništa. No, 380. godine upali su u Panoniju Goti i Alani (Alatej i Safrak) i opljačkali je sve do Stridona, grada za koji nije točno ustanovljeno gdje se

nalazio[10]. Stradala je i Mursa, a do 395. godine Panoniju pljačkaju razna germanska plemena. Ipak u Sirmiju i dalje stoluje pretorijski prefekt, po utvrdama se nalaze rimske posade, po gradovima i selima živi romanizirano stanovništvo. Kada je tridesetih godina 5. stoljeća Panonijom zavladao Hun Atila, prilike su se još više pogoršale. 455. godine zapadnorimski car Avit bezuspješno je pokušavao podvlastiti Panoniju, kao posljednji car s tih strana.

Konstantinove reforme značile su i pokušaj bitnog smanjivanja svih mogućih državnih troškova. Zbog toga su i osjetno smanjena davanja za održavanje *cursus publicusa,* sustava državnih pošta koji se za tadašnju financijsku situaciju u Carstvu pokazao suviše skup. Tako je smanjen broj postaja, smanjen je broj konja u njima, što se ponajviše osjetilo u Panoniji kroz koju je prolazila glavna transverzala u Carstvu. To se posredno osjetilo u sigurnosti, brzini i udobnosti puta, ali su neposredno bili pogođeni i brojni poljoprivrednici i trgovci koji su dijelom ili isključivo radili za opskrbu ovih službi[11]. Taj je čimbenik, uz opću nesigurnost uvjetovanu blizinom barbarskih plemena i uz druge manifestacije kasnoantičke krize, morao pridonositi postupnoj depopulaciji Panonije i selidbi stanovništva prema južnijim krajevima. Vjerojatno su u tom procesu manje stradali veći i relativno dobro utvrđeni gradovi negoli sela i druga naselja u unutrašnjosti. Naime, neki gradovi na širem hrvatskom prostoru - Celeia, Emona, Siscija, Sirmij -postoje i u 6. stoljeću. Međutim, to su morali biti tek slabi odsjaji onoga što je bilo u 4. stoljeću, premda ni tada panonski prostori nisu bili posebno gusto naseljeni[12].

Vizigoti su se počeli naseljavati po čitavom Balkanu pošto su 378. godine pobijedili bizantsku vojsku i ubili samog cara Valensa u bitki kod Adrianopola (Jedrena). Vjerojatno su pri tome naselili i dijelove buduće ranosrednjovjekovne Hrvatske. Desetljeće kasnije Vizigoti su opustošili čitav Balkan, a potom postali i saveznici *(foederat§* Istočnog Carstva. Tada im je Carstvo i dopustilo da se nasele u Iliriku, ali su oni ubrzo, ne ostavivši u njemu i trajnije tragove, krenuli u dalju selidbu prema Italiji i, konačno, u Hispaniju.

Nedugo potom u Panoniji se učvrstila vlast Huna pod koju su, u jednom trenutku, potpali i Ostrogoti, Gepidi, Heruli i drugi narodi. Svoj je vrhunac dosegla u vrijeme Atile (433^154), ali su već nakon bitke na Mauricijakovu polju u istočnoj Francuskoj (starija je historiografija govorila o Katalaunskim poljima) 451. godine pojedini narodi počeli otpadati od hunske vlasti, pa će sve veći utjecaj imati Ostrogoti.

---

[10] M. Suić, *Hijeronim Stridonjanin -građanin Tarsatike,* Rad JAZU 426, Zagreb 1986, 213-78.

[11] A. H. M. Jones, *Later Roman Empire,* I, 520; II, 830-4.

[12] Putem od Ptuja (Poetovio) do Carigrada ima 14 gradova, 28 mansiones i 53 mutationes, a u Italiji, od Hvdruntuma na jugu do Mediolana (Milana) čak 42 grada, 6 mansiones i 36 mutationes -vidi, O. Cuntz, *ItinerariaRomanal,* Leipzig 1929, Antonine Itinerarv, Bordeaux Itinerarv.

Rimsko se Carstvo 395. godine zauvijek podijelilo na Istočno i Zapadno, pa iako se i dalje smatralo da se radi o jedinstvenoj državi, često se događalo da se ni kratkoročni ni dugoročni interesi više nisu poklapali, nego bili čak i suprotstavljeni. Jedna od posljedica takvog razvoja jest da se postupno smanjivalo i značenje prometnica u pravcu istok -zapad, pa će se tako sve više isticati potreba povezivanja sve nemirnijeg i nesigurni - jeg panonskog limesa i dinaridskog zaleđa te, preko njega, i jadranske obale[13]. Tim se pravcima sada prvenstveno putovalo, pa se, primjerice, tijekom avarsko-slavenske opsade Sirmija 581/2. godine očekivao dolazak bizantske vojske iz Dalmacije, ali ona nije došla[14]. Da takav put nije bio nesvakidašnji, svjedoči i detalj iz priče Konstantina Porfirogeneta o padu Salone; ona počinje odlaskom odreda Salonitanaca čak na Dunav[15].

U prijeporima, koji su se javljali između dvojice careva inače jedinstvenog Carstva, vidnu ulogu imali su i neki dijelovi buduće ranosrednjovjekovne Hrvatske. Ako je unutrašnjost i bila stalno pod vrhovništvom zapadnog cara, istočna obala Jadrana i njeno zaleđe, odnosno, Dalmacija neko su vrijeme bili pod vlašću Zapada, kasnije, pak, pod Istokom[16]. U to su vrijeme, dakle u 4. i 5. stoljeću, jadranske obale bile pod intenzivnim utjecajima sa sirijsko-palestinskog prostora, a mnogo ih je manje bilo iz maloazijskog i grčkog svijeta, odnosno iz područja Bizanta od vremena Heraklija[17].

Situacija se na ovom području bitno izmijenila 476. godine, kada je germanski vojskovođa Odoakar svrgnuo u Raveni posljednjeg zapadnorimskog cara Romula Augustula. Doduše, moglo bi se tvrditi daje posljednji car bio Julije Nepot koji iz Ravene bježi u Salonu i tamo vlada sve dok nije bio ubijen 480. godine, ali to u biti ništa ne mijenja[18]. Odoakra su na vlast izdigli najamnici u rimskoj vojsci, ali je on u Carigrad poslao znakove carske vlasti, pa se time odrekao carske titule. Za rimsko stanovništvo

13 J. Medini, *O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji* u *djelu Cosmographia anonimnog pisca iz Ravene,* Materijali 17, Peć 1978, 69; M. Zaninović, *Neki prometni kontinuiteti* u *srednjoj Dalmaciji,* na i. mj., 39-53; E. Pašalić, *Romische Strassen in Bosnien und der Herzegouiina,* Archaeologia Iugoslavica 3, Beograd 1959, 61-73; Rapanić, *Doba,* 10-11.

14 Menandar, *Excerpta de Isgationibus,* Berlin 1903,1, 220; *Viz. izv.* I. 97.

15 DAJ 29/14-46; *Viz. izv.* II, 10-1; Klaić, *Izvori,* 3.

16 Ferluga, *Uprava,* 20-3 i tamo navedena lit. Isti, *L'amministrazione,* 35 i d.

17 Dokazuju to mnogi autori, primjerice, E. Dvggve, *Historg oj Salonitan Christianitu,* Copenhagen 1950, na raznim mjestima. Isti, *Izabrani spisi,* Split 1989, 23-122. Polemiku]e nastavio L). Karaman, *Nova knjiga o ranokršćanskoj Saloni,* Peristil 1, 179 i d, Split 1954; također, K. Cicarelli, *Dva malajiguralna reljefa od kosti iz Solina,* VAHD 63-64, Split 1961-2, 138-142; J. Nikolajević, *O poreklu orijentalnih uticaja u ranokršćanskoj umetnosti u Dalmaci ji,* Zbornik radova Filozofskog fakulteta 12. Beograd 1974, 125 i d.; Rapanić, *Doba,* na raznim mj. I rad D. Škiljana, *La langue grecaue des monuments salonitains de la basse antiquite,* VAHD 77/1984, 265-272. pokazuje postojanje grčkogjezika, ali je očigledno da su se stanovnici njime služili relativno malo u odnosu prema latinskom. Međutim, činjenica jest da helenistički i uopće orijentalni elementi imaju jake odjeke u solinskoj arhitekturi, skulp turi, mozaiku, terakotama, staklu, bronci. To je bilo doba procvata graditeljstva i pojačane mode ukrašavanja orijentalnim uzorcima.

18 O tome više M. Nikolanci, *O dalmatinskoj dinastiji.* Radovi IHP 18, Zagreb 1985, 16-8.

nad kojim je vladao i za ostali svijet bio je u praktičnom smislu samo carev opunomoćenik. Vladao je Italijom i Dalmacijom koje su, sukladno tome, i dalje bile integralni dijelovi Istočnog Rimskog Carstva. Odoakrova vladavina na hrvatskim prostorima nije ostavila znatnije tragove: postoji zapis da je u Salonu poslao namjesnika, ali nije imao snage braniti panonske prostore, te su tim krajevima vladali Ostrogoti[19]. Odoakru je Carstvo dalo titulu patricija, a njegovim germanskim vojnicima omogućilo da dobiju zemlju po načelu trećine *[tercije)*. Međutim, oni su ubrzo počeli vršiti pritisak na stanovništvo i oduzimati mu više zemlje nego što je sporazumom bilo predviđeno. I sam je Odoakar počeo prisvajati kompetencija političke vlasti nad italskim stanovništvom, odbacujući svaku podložnost Carigradu[20]. Zbog toga je Carstvo moralo poduzeti neku akciju koja će se, igrom slučaja, velikim dijelom odvijati na budućem hrvatskom teritoriju. Ostrogoti pod Teodorikom Amalijcem i njegovim prethodnicima nastanili su se u Meziji *{Moesia* - područje istočno od Zapadne Morave i Beograda) te vladali njome i dijelom Panonije pošto je na tim prostorima nakon Atiline smrti 452. godine utrnula hunska vlast. Teodorik se nekoliko puta pobunio protiv cara, čak je ugrožavao i Carigrad, a čini se da ni u krajevima pod njegovom neposrednom vlašću stanje nije bilo sjajno, pa je to caru bio dodatan motiv da se riješi njegova plemena. Stoga je car Zenon nakanio i 488. godine i uspio nagovoriti Teodorika da krene protiv Odoakra, ukloni ga i zavlada Italijom i Dalmacijom po carevu mandatu i u njegovo ime, sa strogo određenim ovlastima. Na svom su putu Ostrogoti morali prije svega slomiti otpor Gepida. U porječju Vuke, negdje između današnjih Vinkovaca i Vukovara, došlo je do bitke u kojoj su Ostrogoti pobijedili[21], čime im je omogućen dalji put na zapad. Nakon višegodišnjeg putovanja i pobjeda na Soči, kod Verone, zatim i opsade Ravene, Teodorik i Odoakar su se sporazumjeli da vladaju zajednički, ali je 493. godine Teodorik ubio Odoakra i zavladao samostalno. Tako je stvorena ostrogotska država u Italiji i Dalmaciji[22].

5. Ostrogotska vlast i bizantski odgovor

Fragmentarni podaci o razdoblju ostrogotske vladavine otkrivaju opće značajke toga vremena: na salonitanskom saboru 530. godine, na kojem su, osim salonitanskog, bili i jadertinski, rapski, siscijski, epidaurski, skardonski, naronski, bestoenski i martaritanski biskup[23], raspravlja se

[19] Šišić, *Priručnik,* 140.

[20] Opsežno o tome piše E. Stein, *Histoire du Bas-Empire,* Pariš 1949, 54-8.

[21] Šišić. *Priručnik,* 141.

[22] Ostrogorski, *Istorija,* 82-4.

[23] Bulić -Bervaldi, *Kronotaksa,* 41-2; Tekst u: Šišić, *Priručnik,* 157-64. Šišić, *Priručnik,* 155-6, ubicira bestoensku biskupiju u današnju srednju Bosnu, sa središtem u Bistue (Bestoe) Vetus kod Zenice, a drži daje "tumačenje imena martaritanske biskupije još uvijek tamno".

o stanju u crkvi i društvu, koje je bilo vrlo teško, tako da se svećenstvo bestoenske biskupije žali da je njihova crkva u velikim dugovima, da se uzdržava zajmovima od bogatijih ljudi, a da većina stanovništva, umjesto da daruje crkvu, traži od nje pomoć. Na sljedećem saboru, 533. godine, zbog nemogućnosti da se prostrani teritorij salonitanske biskupije valjano nadzire, osnovane su još tri biskupije: prva Sarsenterum (po svoj prilici u blizini današnjeg Aržana) koja se, izgleda, proteže od današnjeg Buškog blata pa do današnjeg Stoca, druga Muccur (današnja Makarska), treća Ludrum (po svoj prilici u blizini današnjeg Knina) s pripadajućim prostorom od Sinja preko Drniša, pa na sjever do današnjeg Glamoča[24].

Unatoč lošem stanju u crkvi, tendencije prema sređivanju stanja i centralizaciji bile su očigledne, pa se s vremenom salonitanska crkva sve više nametala kao matica priobalnim biskupijama od Raba do Epidaura, te biskupiji u Sisciji koja je obuhvatila posavsku Panoniju *[Savia)*.

Goti su preuzeli zatečeni fiskalni sustav i često ga bezobzirno provodili[25], ali na ruku im nisu išle i druge opće okolnosti; između njih i starosjedilaca postojali su antagonizam i nepovjerenje - tako, primjerice, Prokopije tvrdi da Rimljani koji su živjeli u Saloni nisu bili skloni Gotima[26]. U provinciji Saviji došlo je do pobune zbog pohlepe posjednika[27], a to su dobrim dijelom bili baš Goti. U provinciji Saviji bilo je otimačina stoke, krađa i ubojstava, a tome se Teodorik nastojao suprotstaviti[28]. Međutim, zasigurno nije nevažno da su Ostrogoti bili arijanci, dakle, neprijatelji pravovjerne dogme, i prema tome neprijateljski raspoloženi prema crkvi ili joj, u najmanju ruku, nisu bili skloni.

Animoziteti između Ostrogota i starosjedilaca nisu i jedina značajka toga vremena. Naime, nakon kriza koje su zahvatile Carstvo još od 2-3. stoljeća - prvih barbarskih prodora, niza epidemija, vojničkih pobuna, smanjivanja broja stanovnika, gospodarskog nazadovanja, depopulacije gradova i drugih nepovoljnih trendova - čini se da je u prvoj polovini 6. stoljeća došlo do nešto dužeg razdoblja oporavka na čitavom Sredozemlju. On je, čini se, zahvatio dalmatinske i panonske krajeve još dok su bili pod ostrogotskom vlašću; tako se zna da su posebni plovidbeni nadzornici *(tribimes maritimi)* trebali zaštićivati trgovce, ribare i proizvođače soli. Po naseljima u provinciji Saviji (okolica Siska) djelovali su *defensores* i *curiales (decuriones)*, službenici koje je biralo stanovništvo, a potvrđivao kralj; njihov je zadatak bio da brane zakonitost, da određuju cijene namirnica, da se brinu za blagostanje[29]. Glavna hrana bila je pšenica, a proizvodilo se

[24] Šišić, *Priručnik,* 156-7; 161-4. Šišić, na i. m)., tvrdi da je makarskoj biskupiji, uz Oneslinum (sada Omiš) pripadao i Delminense (današnje Duvno) i Redditicum (Riditae. danas Danilo - između Perkoviča i Šibenika), stoje teško povjerovati, jer bi se na taj način teritorij makarske biskupije na vrlo čudnovat način preklapao s teritorijima drugih novoo snovanih biskupija i same salonitanske.

[25] Suić, *Grad i selo,* 35.

[26] Prokopije, *BelLum Gothicum,* I, 7, 10; I, 7, 31.

[27] Šišić, *Priručnik,* 146-7.

[28] Šišić. *Priručnik,* 144-5.

[29] Šišić, *Priručnik,* 144.

i mnogo maslinova ulja, vina, uzgajale su se ovce i koze, manje svinje i goveda[30].

Iako je ostrogotska vlast uspostavljena nad bivšim provincijama Dalmacijom i Panonijom, dakle, na prostoru od Jadrana do Drave, Ostrogota u toj državi nije bilo mnogo, odnosno, očigledno su bili manjina, baš kao i drugi germanski osvajači na teritoriju bivšeg Zapadnog Rimskog Carstva. Oni nisu mogli bitno izmijeniti etničku sliku Panonije i Dalmacije, jer, sudeći barem po dosadašnjim nalazima, uopće ih nije bilo zapadno od crte koja vezuje Zadar i porječje Vrbasa, te sjevernije od Save. Njihova naselja, odnosno lokacije na kojima su pronađena karakteristična obilježja njihove kulture, grupirana su na tri uže regije: u Dalmatinskoj zagori, od Kašica, preko Knina do Unešića, Sinja i Salone; zatim oko Neretve, od Narone do Han Potoka s malo udaljenijim Koritima kod Duvna; napokon, oko gornjeg toka Vrbasa i Bosne, s malo udaljenijim Kovačevim Dolom u pravcu Drine i Rakovčanima na Sani[31]. Osim toga, Goti nisu stvorili vlastitu urbanu kulturu i u razdoblju njihove vlasti nužno su se osjećale dvojnosti, od etničke i vjerske do one u upravi - s jedne strane gotski *comes*, a s druge zatečene municipalne institucije, te u kulturi - s jedne strane istočni, s druge zapadni utjecaji.

Tako Bizantincima, kada su 535. godine krenuli u rat protiv Ostrogota u Dalmaciji, nije bilo suviše teško skršiti otpor njihove krhke države. Prvo je vojskovođa Mund iz Ilirika krenuo u Dalmaciju, pa napao i zauzeo Salonu. Goti su poslali iz Italije "veliku vojsku". Negdje u okolici Salone, vojske su se sukobile, i bitka je završila bez odluke. Goti su vjerojatno ostali u okolici Salone, a Bizantinci su se, opet vjerojatno, vratili u Ilirik (dakle, prema istoku)[32]. No, mnogo je važnije uočiti da u ovim borbama ne sudjeluju, barem po iskazu vrlo pouzdanog pripovjedača Prokopija iz Cezareje, ni dalmatinski Goti, a ni autohtono dalmatinsko stanovništvo. Po tome je stanje na istočnojadranskoj obali i u unutrašnjosti bilo bitno različito od onog u Italiji, gdje se rat između Gota i Bizantinaca odužio punih dvadeset godina, a i domaće je stanovništvo svoje simpatije poklanjalo čas jednoj, a čas opet drugoj strani.

Goti su uz pomoć još jednog pojačanja naposljetku zauzeli Salonu, ali su ubrzo Bizantinci pristigli s velikom flotom i pod vodstvom Konstancijana, opet čini se bez borbe, ušli u Salonu, a odbjegli Goti su se za sedam dana povukli i otplovili za Ravenu. Otprilike 537/8. godine ostrogotski kralj Vitigis šalje još jednu vojsku u Dalmaciju. Bizantinci su pobijedili u bitki "kod Skardone", kako izvještava Prokopije, odnosno, negdje u njezinoj okolici, pa su se Goti morali povući u nedaleki Burnum (kod današnjeg Kistanja), gdje su iščekivali glavninu snaga pod vojskovođom Asinarijem. Kada se i ona sakupila, krenuli su na Salonu[33]. U međuvremenu,

---

30 Šišić. *Priručnik,* 143 1 d.

31 Vidi, J. Medini, *Provincia Liburnia,* Diadora 9, Zadar 1980, 408-421; Goldstein, *Bizant* 20 i d.

32 Prokopije, *Bellum Gothicum,* I, 4-7; *Viz. izv.* I, 31-3; O tome detaljnije, Goldstein, *Bizant* 16 i d.

33 Prokopije, *Bellum Gothicum,* I, 11-6; *Viz. izv.* I, 33; Goldstein. *Bizant,* 18 i d.

Konstancijan je u gradu koncentrirao vojnike iz "svih tvrđava" koje su vjerojatno funkcionirale duž kopnenih i pomorskih komunikacija. Goti su opsjeli grad s kopna i s mora, i usprkos teškom porazu svoje mornarice (što je vrlo karakterističan podatak) zadržali premoć na kopnu. Nisu se povlačili duže vrijeme, ali su konačno morali odustati i vratiti se u Italiju. Time su završene borbe u Dalmaciji i ona je za više stoljeća ostala bizantska[34]. Do kraja 30-ih godina Bizantinci su zauzeli i sjevernije dijelove obale, dakle Liburniju i Istru, i time zaokružili svoje posjedovanje istočnojadranskih prostora.

Ovi prostori bili su im za vođenje rata u Italiji od izuzetne važnosti. Za razliku od sjeverne Afrike i Sicilije, koje su kao sklonište i odmorište bile pogodne tek u trenucima kada je linija fronte bila na samom jugu Italije ili na obalama Tirenskoga mora, s istočne obale Jadrana mogla se vrlo lako dosegnuti svaka točka na talijanskoj obali. To je bilo vrlo važno kada su se borbe primakle Raveni, dolini Poa i sjeveru Italije, jer su ta područja teško pristupačna s Tirenskoga mora. A i onda kad na njemu nema borbi, istočni Jadran i njegovo zaleđe od ključnog su značenja, jer služe za prijevoz jedinica, zatim kao područje za odmor vojnika, za proizvodnju hrane i drugih potrepština. Vrlo je karakteristično da upravo u ovo vrijeme u Saloni postoji vojna kovnica novca, dakle mjesto iz kojeg se isplaćuju vojnici angažirani u ratu protiv Ostrogota.

U ovo je doba funkcija istočne obale Jadrana bila vrlo specifična i vrlo ju je korisno usporediti s funkcijom koju je to područje imalo u ranom srednjem vijeku. Dok je u klasično antičko vrijeme Rim imao ničim osporivu vlast nad čitavim Sredozemljem i njegovim zaleđem, u kasnoj antici i poslije, dakle od vremena velike seobe naroda, ta se vlast mora često dijeliti s drugim snagama. Stoga je bilo vrlo važno zauzeti strateške točke na moru i uz obale i držati ih. To je bilo bitno i u ovom slučaju, pa se može tvrditi: tko drži istočnu obalu Jadrana, taj će vrlo lako vladati (ili u budućnosti ovladati) i zapadnom (talijanskom) obalom. Vrijedi i obratno. Stoga ne bi trebala iznenaditi u budućim stoljećima -dapače, valjalo bi ih smatrati logičnima - nastojanja mnogih evropskih sila (Franci, Venecija, Bizant, čak i Arapi, možda i Normani, na jedan specifičan način i istočnojadranske Sklavinije) da posjeduju obje obale ili da barem na obje imaju uporišta. Ciljevi takvih pokušaja bili su ovladavanje čitavim jadranskim priobaljem, ali još više osiguravanje slobodne plovidbe na tom akvatoriju. Oko tog će se pitanja voditi početkom 9. stoljeća bizantsko-franački rat, pa tijekom 9. i 10. stoljeća mletačko-hrvatski (ili mletačko-neretvanski) sukobi.

---

[34] S. Antoljak, *Zadar unter ostgottischer Herrschajt* Diadora 6, Zadar 1973. 207-20 (također u Antoljak, Hrvati, 255-66); Isti, *Da lije Istra upravo 539. potpala pod Bizant* ZRV1 4, 1956, 31-45; J. Medini, *Provincia Liburnia,* Diadora 9, Zadar 1980. 363-435; iznose teze da su Goti i u kasnim tridesetim, pa i tijekom četrdesetih godina, boravili i vladali barem dijelom Dalmacije i Liburnijc. Pokušaj osporavanja ovih teza, vidi u: Goldstein, *Bizant,* 20 i d. gdje se dokazuje da je s hrvatskih prostora gotski element nestankom gotske vlasti praktično iščezao.

Bizantinci su, dakle, zauzeli istočni Jadran i to im je, u tom trenutku, osiguravalo i vlast u unutrašnjosti. Naime, nema podataka da su se gotska naselja održala i po uspostavi bizantske vlasti, odnosno, da su joj davala otpor. Vjerojatno su se Ostrogoti relativno brzo asimilirali u specifičan etnički ambijent na ovom prostoru, baš kao što se to dogodilo s Ostrogotima u Italiji. Takva je pretpostavka realna, jer je prilično izvjesno da je Ostrogota u Italiji bilo u odnosu prema autohtonom stanovništvu više nego u Dalmaciji[35]. Kako je Gota u krajevima podalje od obale bilo još i manje, Bizantinci nisu imali nikakvih problema da ponovno zavladaju područjem nekadašnje provincije Dalmacije i dijelovima nekadašnje provincije Panonije, što će reći prostorom od Jadrana do Save i Drave. No, što se događalo u kratkom razdoblju od ponovne uspostave bizantske vlasti, pa do pedesetih godina kada panonske prostore zauzimaju Gepidi, pa zatim Langobardi, da bi konačno stigli Avari, Slaveni i Hrvati, ostat će uglavnom nepoznato. Arheoloških je istraživanja i *nalaza* vrlo malo, a suvremeni pisani izvori najčešće govore o zbivanjima na obali (primjer tome je Prokopije koji opisuje samo bizantsko-ostrogotski rat). O unutrašnjosti gotovo uopće ne vode računa.

Povijest hrvatskog prostora od kraja 5. pa do početka 7. stoljeća, upravo zbog brze izmjene političke vlasti, a isto tako i brze izmjene razdoblja krize i razdoblja napretka, nameće logično pitanje: što je tim mijenama prvotni uzrok, onaj primarni pokretač koji uzrokuje ili dalje potiče sve druge? Naravno da to nije samo problem koji se javlja prilikom razvrstavanja i osmišljavanja povijesnih činjenica u ovom, konkretnom zadatku, nego i općenito, dakle na jednoj od prvih razina historiografskog posla. Međutim, on je nazočan i na bitno višim razinama generalizacije, u teoriji povijesti (kao samostalnoj disciplini) pa, napokon, i u filozofiji. Što se tiče hrvatskog prostora u 6. stoljeću, o procesima koji se odvijaju na njemu, podataka je vrlo malo, a potrebno ih je promatrati u širem kontekstu sredozemne ili opće povijesti.

6. Bizantska vlast - polet i propadanje

Uspostava bizantske vlasti značila je, u usporedbi s vlašću Ostrogota, razdoblje poleta, iako je taj polet relativno kratko trajao. Primjerice, čim je Konstancijan ušao u Salonu, započeo je s popravkom zidina koje su bile ruševne[36]. Taj se podatak potvrdio i arheološkim istraživanjima[37]. U Zadru se u tom razdoblju gradi posve novi trakt zidina[38], a isto se događa i u

---

[35] A. Guillou, *Regionalisme et independance dans VEmpire buzantin au Vile siecle, L'exempledeVexarchatetdelaPentapoled'Italie,* Rome 1969, 101, procjenjuje, po analizi Imena, da je Gota u drugoj polovini 6. stoljeća u Italiji bilo 7%.

[36] Prokopije tvrdi da su zidine slabe - Prokopije, *Bellum Gothicum,* V, 7, 31-6; ali i da ih vojskovođa Konstancijan poboljšava -*Bellum Gothicum,* V, 16, 4.

[37] Suić, *Grad,* 234.

[38] Suič, *Grad,* 234.

nekim drugim gradovima (Pula, Varvarija, Dokleja). Međutim, kvaliteta tih popravaka i nadogradnja dvojbene su, jer se često upotrebljavao svaki materijal koji je bio pri ruci[39]. Čitav niz crkava obnavlja se oko polovine 6. stoljeća u Saloni[40], slično je i u Zadru[41], pa zatim i u Kotoru i u Stonskom polju[42].

Konstantin Porfirogenet iznio je priču o propasti Epidaura, zatim o bijegu preživjelih stanovnika na stjenoviti poluotok gdje osnivaju "Rausij". Taj se događaj povezuje sa slavensko-hrvatskim osvajanjima u Dalmaciji, odnosno s padom Salone i bijegom Salonitanaca i stanovnika drugih dalmatinskih gradova u Dubrovnik te osnutkom Dubrovnika[43]. Sličnu su priču o postanku Dubrovnika, pošto su nedaleki Epidaur (današnji Cavtat) navodno razorili neki došljaci podrijetlom iz Rima, zabilježili i Toma Arhiđakon[44] i Pop Dukljanin[45]. Vjerojatno su sve verzije priče izrasle iz iste jezgre narodne predaje - legende koja je kružila među stanovnicima Dubrovnika, a nastala je još u ranom srednjem vijeku[46].

Nema razloga uvjetovati nastanak Dubrovnika nestankom Epidaura i datirati taj događaj dobom naseljavanja Slavena, dakle u početak 7. stoljeća. Naime, Epidaur je kao rimska zemljoradnička kolonija, smješten na kraju otvorenih Konavala, bio vrlo neprikladan za stanovanje u atmosferi opće nesigurnosti koja vlada u kasnoj antici. Kao što će se središte života na salonitanskom području tijekom dužeg razdoblja seliti iz Salone u Split, slično se vjerojatno događalo i u slučaju Epidaura i Dubrovnika. No, čini se da Epidaur ne nestaje tako brzo, jer je, prema dubrovačkom Anonimu, Epidaur bio cilj Arapa koji su ga i razorili, a arapskih prodora na Jadranu zasigurno nije bilo prije 840. godine[47].

Život na mjestu današnjeg Dubrovnika kontinuira još od pret- i protohistorije, a naselje je postojalo vjerojatno i u ilirsko doba. Ne zna se je li

---

39 Suić, *Grad,* 234.

40 I. Nikolajevlć, *Salona cristiana awc* Vfe *et Vile siecle,* DS I, Split 1975, 91-5.

41 I. Petricioli, *Contribution a la recherche de laplus ancienne phase de la construction de la cathedrale de Zadar,* DS II, Split 1984, 243-53.

42 I. Fisković, *Ranokršćanske crkvice na Sutvari, Gubavcu i Lučnjaku kraj Majsana u Pelješkom kanalu,* VAHD 65-7, 1963-5, 141-68.

43 *DAI*29/217-36; *Viz. izv.* II, 21; Klalć, *Izvori,* 5, 7.

44 *Thomas,* 30; Toma, *Kronika,* 37.

45 Šišić, *Letopis,* 318 1 d. Međutim, za razliku od Konstantina Porlirogeneta, ni Toma ni Pop Dukljanin ne spominju selidbu stanovnika Salone. Vidi i komentar u: *Viz. izv.* II, 20-1. Literatura koja spominje takav slijed događaja vrlo je obilna: G. Novak, *Povijest DubrovnUca od najstarijih vremena do početka VH stoljeća (do propasti Epidauruma),* Anali Dubrovnik 10-11, Dubrovnik 1962-3, 3-84, uz detaljan prikaz prethistorijskih i antičkih događaja i procesa na dubrovačkom području; Vidi i J. Lučić, *Povijest Dubrovnika II (od VII. stoljeća do g. 1205),* Zagreb 1973, 10 i d. V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808,* Zagreb 1980,1, 17-8.

46 Okolnosti pod kojima o postanku Dubrovnika pišu Konstantin Porfirogenet, Toma Arhiđakon, Pop Dukljanin i Milecije iscrpno je analizirao R. Katičić, *Aediflcaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa,* u: *Uz početke,* 131-60.

47 U *Analima* stoji 740. godine, što, naravno, ne može biti točno. *Annales ragusini anonymi,* ed. Sp. Nodilo, Zagreb 1883, 8-11; Vidi i opširno B. Krekić, *DubrovnVt (Raguse) et le Levant au Mouen Age,* Pariš 1961, 151 d.; također, opširno, Goldsteln, *Bizant,* 34-8.

položaj bio naseljen u antičko doba, jer značajnijih ostataka nema, ali neki dubrovački historičari tvrde da je Dubrovnik utemeljen još u 3. stoljeću. Tako M. Orbini priča da su Goti 260. godine porušili Epidaur, a izbjeglice su navodno 265. utemeljile i podigle Dubrovnik[48]. U toj tezi, dakle, daje Dubrovnik osnovan između 258. i 283. godine, slijede ga i J. Luccari, S. Cerva i H. Cons[49]. Takve tvrdnje djeluju neuvjerljivo, jer je po svojem urbanističkom karakteru Dubrovnik tipično naselje kasne antike i ranoga srednjeg vijeka[50]. Iz toga razdoblja ima i više podataka - na Pustijerni su pronađeni i arheološki ulomci iz starokršćanskoga doba, otprilike iz 5. i 6. stoljeća, zatim i jedan kasnoantički kapitel, pa granitni stup iz istoga razdoblja[51]. Osim toga, i Konstantin Porfirogenet priča da su po slavenskom osvajanju i uništenju Epidaura i Salone ove izbjeglice "preselile u Raguzu: Grgur, Arsaf, Viktorin, Vital, arhiđakon Valentin, Valentin otac protospatara Stjepana ... a otkad se oni iz Salone preseliše u Raguzu do danas ima 500 godina..."[52] S obzirom na to da Konstantin piše 949. godine, znači da bi godina osnivanja Dubrovnika bila 449. Budući da se car u svom spisu vrlo rijetko služi takvom apsolutnom datacijom[53], valja, ako ništa drugo, taj podatak ozbiljno uzimati u obzir. Na temelju svih podataka može se s priličnom sigurnošću pretpostaviti da je doseljavanje na dubrovačku hrid postalo intenzivnije tek od 4. ili 5. stoljeća[54], ali Dubrovnik se ipak u potpunosti afirmira i pronalazi svrhu postojanja vjerojatno od prve polovine 6. stoljeća. Naselje bez boljih i jačih veza sa zaleđem odjednom se pretvara u jedno od ključnih uporišta bizantske vlasti na ovom dijelu obale. Otkriće bazilike i drugih nalaza u njezinoj blizini 1979. i kasnijih godina umnogome produbljuje spoznaje o počecima dubrovačke povijesti, ali potiče i stvaranje novih teorija o postanku Dubrovnika[55].

---

48 M. Orbini, *R regno degli Slavi*, Pesaro 1601, 180-3.

49 Vidi opsežan prikaz izvora i literature u J. Lučić, *Povijest Dubrovnika*, II dio, Zagreb 1973, 16.

50 M. Prelog, *Urbanistički razvoj Dubrovnika*, Peristil 21, Zagreb 1978, 127-30.

51 J. Lučić, *Povijest Dubrovnika*, II. dio, Zagreb 1973, 17.

52 *DAI* 29/230-5; *Viz. izv.* II, 21, Klaić, *Izvoru 7.*

53 Goldstein, *Bizant.* 37-8.

54 Kako to tvrdi Suić, *Grad*, 255-7.

55 Nažalost, iako su prvi nalazi otkriveni još 1979. godine do sada je u stručnim publikacijama o njoj objavljeno razmjerno malo. Jedina je neposredna informacija J. Stošić, *Sažeti prikaz istraživanja, nalaza i problema prezentacije pod katedralom i Bunićevom poljanom* u *Dubrovniku*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 12, Zagreb 1986, 241-8, u kojoj se pokušava datirati objekt, ali se ne objašnjavaju tadašnje društvene prilike ni povijesno značenje takvog nalaza. Sljedeća rasprava J. Stošića, *Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku*, Izdanja HAD 12, Zagreb 1988, 15-38, svakako je bitan pomak u tom pravcu, ali su i dalje mnoga pitanja ostala otvorena. Također su Instruktivne i rasprave V. Foretić, *Pisana povijesna vrela o najranijim stoljećima Dubrovnika,* na i. mj., 9-13, i tamo lit.; Ž. Rapanić, *Marginalije o "postanku" Dubrovnika,* na i. mj., 39-50. Također, isti. *Doba,* 67. V. Košćak, *Epidaurum - Ragusium - Laus - Dubrovnik,* Anali Dubrovnik 27, Dubrovnik 1989, 7-39, iznova vrednuje izvore o najranijoj povijesti Dubrovnika, ali su njegovi zaključci o diskontlnultetu, višestrukom uništavanju i naseljavanju neprihvatljivi.

Slika 2. *Bizantska utvrda Toreta na otoku Kornatu*

Nasuprot prvotnom mišljenju daje dubrovačka bazilika izgrađena u 6. stoljeću, čini se da se to ipak dogodilo krajem 8. ili u 9. stoljeću[56], što ne mijenja činjenicu da su bitni dijelovi grada podignuti i privedeni funkciji u 6. stoljeću. Vrlo je vjerojatno prvo naseljen južni dio grada, tada otok, koji je tek kasnijim nasipavanjem potpuno povezan s kopnom[57].

Čini se daje graditeljskim poletom bilo zahvaćeno čitavo istočnojadransko priobalje. Dijelom i zbog bizantsko-ostrogotskog rata počinje se forsirati pomorski pravac istok-zapad (s istoka -iz Carigrada prema jadranskim gradovima - ponajviše Raveni), pa se intenzivno gradi čitav niz postaja uz istočnojadranski pomorski put (od Drača pa do zapadne obale Istre) koji je uvjetno nazvan *limes nuzrtitimus*[58]. To je bio detaljno isplani-

[56] J. Stošić, *Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku,* Izdanja HAD 12, Zagreb 1988, 15-38; Isti, *Slijed oblikovanja sakralnog središta u Dubrovniku,* Dubrovački horizonti 29, Zagreb 1989, 56-9.

[57] Vidi i I. Stevovič, *Prospetto della. citta di Ragusa, novi izvor za najraniju istoriju vizantijskog Dubrovnika,* ZRVI 29-30, 1991, 137-154.

[58] Rapanić, *La costa,* 838; Opširno, Goldstein, *Bizant,* 31 i d., i tamo opsežna lit. Također, najnoviji prilozi s lit.: Ž. Tomičić, *Tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva na sjevernom hrvatskom primorju,* u: *Umjetnost na istočnoj obali...* 91-6; M. Domijan, *Ostaci utvrde su. Damjana u Barbatu na otoku Rabu,* Diadora 14, 1992, 325-344.

ran i organiziran sustav gusto izgrađenih utvrda koje su kontrolirale promet, a istovremeno bile i pribježište za stanovništvo uže i šire okolice[59].

U unutrašnjosti, na području današnjeg dinaridskog lanca, graditeljski polet ipak nije bio tako snažno izražen. Naime, bizantska se strategija vladanja umnogome razlikovala od rimske. Dok je Rimsko Carstvo bilo ničim osporavani vladar nad čitavim poznatim svijetom, dotle je Bizant u teoriji imao iste, ali u praksi bitno manje zahtjeve - realistički se postavljao i želio je kontrolirati samo strateški važne točke. Njih je ponajviše bilo na obali Jadrana, kojom je tekao put prema Raveni, središtu bizantske uprave u Italiji.

Vrlo se malo zna o zbivanjima duž koridora koji su jadransko priobalje povezivali s Panonijom. Međutim, valja imati na umu da se u kasnoj antici na području i Zapadnog i Istočnog Rimskog Carstva očituje jasna tendencija da se život koncentrira oko jednog utvrđenog, lako branjivog mjesta[60]. To se događa na čitavom balkanskom prostoru (prostoru bivše Jugoslavije, ali i Bugarske i Grčke)[61]. Tako se u istočnijim dijelovima Balkana, u današnjoj Srbiji i Bugarskoj, kompletira u 6. stoljeću niz utvrda, *limes*, koji je trebao štititi taj prostor, a onda i sam Carigrad, od prodora barbara koji su nastavali sjeverne obale Dunava[62]. Intenzivan proces kastrizacije odvija se i na istočnoalpskom prostoru[63]. Ima arheoloških nalaza koji potvrđuju da se u to vrijeme na sličan način organizirala obrana i na teritoriju današnje Bosne i planinskih dijelova Hrvatske, iako na ovom prostoru ipak nisu branjeni tako važni gradovi kao što su Carigrad ili Solun. Te su utvrde služile za prihvat izbjeglog stanovništva, imale su, dakle, i funkciju zbjega *(rejugija)*, iako im je prvenstvena namjena bila obrana i kontrola komunikacija koje su se nalazile pod njima. Tako su

---

59 Budući da bizantski historičar Prokopije u djelu *Građevine* opisuje izgradnju za Justinijanove vladavine u svim dijelovima Carstva, osim u Italiji i Dalmaciji (vjerojatno je taj dio spisa izgubljen ili uopće nije napisan), valja se poslužiti analogijom s drugih, čak i vrlo udaljenih prostora, jer su tendecije kastrizacije na čitavom prostoru Carstva bile manje-više iste ili vrlo slične: tako tvrdi (G. II, 4, 18) da je car Justinijan sagradio jednu utvrdu u Mezopotamiji kako bi seljaci iz okolnih sela "mogli tamo skloniti najdragocjenije stvari, ali i spasiti se pred bilo kojim neprijateljem".

60 U *Strategikonu,* izvoru 6. stoljeća, eh. 10, u: *Three Byzantine MtLitary Treatises,* Corpus Fontium Historiae Bvzantinae, Vol. 25, Text, translation and notes G. T. Dennis, VVashington 1985, 30, poglavlje "O gradnji grada" počinje karakterističnom tvrdnjom: "Tko god namjerava izgraditi grad mora prvo pažljivo ispitati mjesto, da vidi je li pogodno, tako da sagrađeni zidovi budu sposobni izdržati opsadu."

61 Vidi, *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije,* Materijali 22, Novi Sad 1986. Za hrvatski su prostor posebno zanimljivi: Z. Gunjaca, *Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima,* 124-36; V. Paškvalin, *O utvrđenjima* u *BiH* u *rimsko doba,* 153-63.

62 Taj je sustav ocrtao Prokopije, u: Prokopije, *Građevine,* IV, 11; *Viz. izv.* I, 53-72. Usp., J. Kalić - D. Mrkobrad, *Gradina, Nosotjin kod Raške, ranovizantijsko utvrđenje.* Arheološki pregled 25, Beograd -Ljubljana 1986, 68-71; M. Brmbolić, *Momčilov Grad, Potočac, Paraćin, ranovizantijsko naselje,* na i. mj., 66-8.

63 S. Ciglenečki, *Hohenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum,* Ljubljana 1987.

postojale utvrde Gradina i Karaula kod Kaknja[64] koje su kontrolirale dolinu Bosne. Kontrolu nad dolinom Une, desetak kilometara sjeveroistočno od današnjeg Bihaća, blizu naselja Brekovica, obavljala je utvrda na brdu Kulišta[65], a desetak kilometara u pravcu sjeverozapada, u blizini sela Gata, na desnoj obali Korane, stajala je utvrda Bugar grad[66]. Obje utvrde stajale su na važnim putovima između Panonije i Dalmacije, baš kao i Ključ na Sani[67]. Pet do šest kilometara od puta koji od Livna i Glamoča vodi prema sjeveru, prema području Prijedora i dalje, u blizini izvora Sane, stajala je utvrda Gornji Vrbljani[68]. Pronađene su i kasnoantičke utvrde na jugoistočnim obroncima zagrebačke Medvednice[69].

Intenzivan popravak starijih crkava i izgradnja novih izvan gradskih naselja svjedoči o novom poletu kršćanstva na hrvatskom prostoru u 6. stoljeću. Naime, stanovnici gradova su u načelu već od 5. stoljeća morali biti kršćani, jer je nekršćansko stanovništvo bilo restriktivnim propisima postupno dovođeno u sve teži položaj. Vjerski fanatizam Justinijana i njegovih prethodnika na prijestolju rezultirao je nestajanjem mnogih nekršćanskih i nepravovjernih učenja -pogani su praktički nestali za Justinijana, kao i manihejci, samaritanci, montanisti, a vrlo sličnu sudbinu doživjeli su i donatisti, privremeno i paulikijanci, te arijanci[70]. Židovi su se odupirali pritisku crkve i države[71]. Poletu kršćanstva na dalmatinskom i panonskom prostoru u priličnoj mjeri pridonosi i pobjeda pravovjernih Bizantinaca nad Ostrogotima - arijancima. Ekspanzivna je pravovjerna dogma u zajedničkom nastupu s ekspanzivnim Bizantskim Carstvom poticala izgradnju crkava, a tome su pogodovale i netom sređene političke prilike i barem privremen gospodarski polet[72]. Stoga se kršćanstvo u 6. stoljeću ubrzano širi prema seoskim sredinama - među žitelje nekih zabačenijih naselja na jadranskim otocima, na obali i u neposrednoj

[64] V. Paškvalin, *Gradina, Karaula, Kakanj, kasnoantičko utvrđenje.* Arheološki pregled 25, Beograd -Ljubljana 1986, 50-1; Isti, *Gromile, Karaula, Kakanj, kasnoantičke građevine tipa kastron*, na i. mj.

[65] S. Ciglenečki, *Hohenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum,* Ljubljana 1987, 105-6.

[66] Isto, 106; D. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini* Sarajevo 1972, 54 i d.

[67] Basler, n. dj., 58.

[68] I. Bojanovski, *Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani,* Glasnik Zemaljskog muzeja 34, Sarajevo 1979, 105 i d.

[69] V. Sokol, *Razdoblje između antike i ranoga srednjeg vijeka na području Zagreba,* Referat na simpoziju "Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža", Zagreb 1992.

[70] Vidi, H. G. Beck, *Das Buzantinische Jahrtausend,* Munchen 1978, 562-3; E. Steln, *Histoire de BasEmpire* 476-565, II, Pariš 1949, 23-5, 370-3; Goldstein, *Bizant,* 30, 60 i tamo lit.

[71] I. Goldstein, *Proces marginalizacije Židova u Bizantu: državna vlast, treći stalež i Židovi od 5. do 7. st,* Radovi ZHP 23, 1990, 5-40 i tamo lit.

[72] U sustavu bizantske teokratske vladavine, svaka je pobjeda države bila pobjeda kršćanske vjere i obratno - vidi, S. Runciman, *Buzantine Theocracu,* Cambridge 1977; G. Ostrogorski, *Odnos crkve i države u Vizantiji,* Dela V, 224-38.

unutrašnjosti[73]. Radi se, primjerice, o Srimi kod Šibenika[74], ili o Posedar-ju kod Zadra[75]. Vjerojatno su kristijanizaciji i izgradnji crkava pridonosili i redovnici u samostanima na području istočnojadranskih biskupija[76]. Čini se daje nešto od graditeljskog poleta s priobalja zahvatilo i unutrašnjost, ali su o tome podaci prilično oskudni: nedavno je u kompleksu dvorca u Ozlju, na desnoj obali Kupe, pronađena crkvica iz 6. stoljeća, kao prva iz tog razdoblja na hrvatskom prostoru u Panoniji[77]. Takvu graditeljsku aktivnost vjerojatno je poticao i Justinijan koji je oko 535. godine nedaleko od svoga rodnog .mjesta podigao grad Justiniana Prima (kod Skopja) i u njega smjestio nadbiskupiju ili metropoliju, te joj podložio, između ostalih, i dio provincije Druge Panonije. Tako je sirmijski metropolit postao običan biskup, a pod justinijanskog biskupa došao je čitav prostor današnjeg Srijema i Slavonije[78].

No, čini se da na većem dijelu buduće ranosrednjovjekovne Hrvatske kršćanstvo i dalje nije bilo u potpunosti prihvaćeno. Jedan dio (ako ne i većina) autohtonog stanovništva štovao je i dalje svoje tradicionalne kultove, a tako je, čini se, bilo i po doseljenju i pokrštavanju Hrvata i Slavena. Postojanje tih nekršćanskih elemenata očitavalo se oko 1020. godine[79]. Oni su vjerojatno bili jezgra "crkve bosanske", bosanskih "krstjana", koji se u izvorima pojavljuju tek krajem 12. i u 13. stoljeću.

O gospodarskom poletu 6. stoljeća svjedoče i količine sačuvanog novca na pojedinim dijelovima obale (jer u unutrašnjosti nalaza nema): u Arheološkom muzeju u Splitu 65% sačuvanog bizantskog novca je iz razdoblja 491-641. godine, a ostatak je od tog doba pa do pada Carigrada 1453. godine. U toj prvoj grupi novac 6. stoljeća iznimno je bogato zastupljen, a Justinijanova vladavina iskače -u odnosu na broj godina na vlasti indeks za Anastazija je 1,3, za Justina I. (518-527) 4,8, za Justinijana (527-565) čak 18,8, Justina II. (565-578) 8,6, Tiberija (578-582) 8, Maurikija (582-602) 3,2, Foku (602-610) 7,2 i Heraklija samo I[80]. U drugoj splitskoj zbirci podaci se tek malo razlikuju od opće slike: nakon 13 zlatnika pripisanih carevima do Foke (602-610) postoji čak 14 zlatnika pripisanih Herakliju (610-641), ali otada nema više novca sve do Konstantina V. (741-775)[81]. I

[73] I. Fiskovtć, *O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti,* Arheološki radovi i rasprave 8-9, Zagreb 1982, 198.

[74] Z. Gunjaca, *Kompleks starokršćanske arhitekture na Srimi kod ŠibenUca,* Arheološki Vestnlk 29, Ljubljana 1978, 626-40.

[75] A. Uglešić, *Neobjelodanjeni nalazi prerotnaničke kamene plastike s područja sjeverne Dalmacije,* Radovi FF u Zadru 31 (18), Zadar 1993, 151-4.

[76] Na salonitanskom saboru 530. godine spominju se "predstojnici samostana" - *monasteriipresidentes* -Šišić, *PriručnOc,* 159.

[77] O tome još ništa nije objavljeno u literaturi - samo u Vjesniku 29.8.1993.

[78] Šišić, *Priručnik,* 165-70.

[79] L. Margetić, *O nekim vrelima hrvatske povijesti XI. stoljeća (s osobitim obzirom na Osor),* HZ 42, 1989, 119-21.

[80] I. Marović, *Rejlexions about uear oj the Destruction of Salona,* DS II, Split 1984, 293-314.

[81] V. Delonga, *Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu,* SHP 11/1981,201-228.

nalaz brončanog novca (22 primjerka) datiran je isključivo vladavinom Justinijana[82]. Zbirka Arheološkog muzeja u Zadru nije toliko bogata, ali je karakteristično da je Justin II. (565-578) posljednji vladar uz čiju se ličnost može atribuirati primjerak novca. Nakon njegova doba nalaza nema sve do vladavine Konstantina V. (741-775)[83]. Možda je najkarakterističnija ostava bizantskog novca s Majsana u kojoj su za 6. stoljeće gotovo isključivo zastupljeni Justinijan i Justin II., s time da prvi primjerak (od 13) datira iz 541/2, a posljednji iz 574/5. godine[84].

Ovi podaci svjedoče (a da oni s nešto šireg prostora, iz Italije ili iz Albanije, bitno ne odudaraju)[85] daje oporavak za Justinijanove vladavine ipak bio kratkotrajan. Očito se ne radi o gospodarskoj konjunkturi koja bi bila rezultat povećane proizvodnje na čitavom budućem hrvatskom teritoriju ili samo na nekim njegovim dijelovima. Naime, kriza koja je zahvatila ovaj prostor za ostrogotske vladavine samo se mogla produbiti bizantsko--ostrogotskim ratom, a naredno razdoblje mira bilo je isuviše kratko da se kriza u potpunosti prevlada. S bizantskom pobjedom nije stiglo blagostanje, već samo prilična novčana injekcija; ona, međutim, ni količinom, a ni kao izolirana mjera nije omogućavala da se budući hrvatski prostori počnu oporavljati na gospodarskom i općedruštvenom planu. Iscrpljeni krizom i ratom, oni novac nisu mogli adekvatno prihvatiti i upotrijebiti da bi se sustigle po stupnju razvoja bogate središnje pokrajine Carstva, odakle je novac i dolazio. Takvom razvoju pridonosili su i interesi onih koji su novac slali, ali i opća atmosfera: umjesto da se pridošli novac investira u novu proizvodnju, on se trošio u beskrajnim ratovima ili u izgradnji vrlo skupih utvrda ili se zbog sveprisutnog straha pohranjivao u tajna skrovišta gdje opet ničemu nije služio. Štetnosti takvih običaja bili su svjesni i tadašnji vladari, pa su nešto pokušavali. Tako Ostrogot Teodorik, šaljući komeša Šimuna oko 510/11. godine u Dalmaciju, tvrdi da "zlato oživljuje promet i da je glavna žila države", pa stoga "neka krije mramor grob, ali neka nitko ne meće u grob zlata"[86] - drugim riječima, da oni grobovi, za koje se naslućuje da bi u njima moglo biti zlata i srebra, pripadaju državi, ali da se u tijelo pokojnika ne smije dirati.

Uostalom, da bi se taj novac zaradio, domaće je stanovništvo moralo uložiti određen trud, a to nije bilo nimalo jednostavno. Primjerice, kada su se podizale utvrde, to se vjerojatno nije plaćalo adekvatno. Svjedočanstva iz drugih bizantskih provincija pokazuju kako je to u osnovi moglo izgle-

[82] I. Mlrnik, *Skupni nalaz bizantskog brončanog novca 6. stoljeća iz Kaštel Starog,* VAM, 3. serija, svezak IX, Zagreb 1975, 161-6.

[83] R. Jurić, *Srednjovjekovni novac na zadarskom području, u: 20 stoljeća upotrebe novca na zadarskom području,* Zadar 1987, 65-90 (n. mj. 77-8).

[84] I. Mlrnik, *Ostava bizantskog novca s Majsana*, Numlzmatičar 5, Beograd 1982, 141-6.

[85] H. Spahiu, *Monnaie bgzantines des Ve-XIIIe siecles decouvertes sur le territoire de VAlbanie,* Iliria 9-10, 353-422, tekst na francuskom 357-361, Tirana, 1979-80; F. Panvini Rosati, *Monetazione bizantina inltalia,* u: *Bizantini*... 655-69; S. Me A. Moser, A*Bibliographu ofBuzantine Coin Hoards,* Numismatic Notes and Monographv, 67, American Numismatic Society, NewYork 1935.

[86] Šišić, *Priručnik,* 143, 146.

dati na hrvatskom prostoru: u slučaju donje Armenije car je dao "velike količine novca stanovnicima ovog kraja, potakao ih je da posvuda na svojoj vlastitoj zemlji izgrade ili nove utvrde, ili one koje su se srušile da budu obnovljene"[87]. Ili, za jedan posao u mezopotamskom gradu Darasu okupljeno je "veliko mnoštvo majstora"[88]; oni su nadgledali obične radnike, vjerojatno domaće stanovništvo, "koje je iskopalo dugi rov". Kako su u načelu i u izgradnji crkava i drugih objekata očito sudjelovali većinom domaći ljudi[89], bio je to za njih ozbiljan napor. Budući da su ti poslovi jednim dijelom zasigurno kolidirali i s poljoprivrednim radovima, indirektno je to moglo značiti i slabije žetve, nerodnije godine, pothranjeno ili gladno stanovništvo -stoje već prva najava ili mogući poticaj sveobuhvatnoj krizi.

U isto vrijeme razilaze se i stavovi dalmatinske i istarske crkve (i drugih na Zapadu) i one u Carigradu: na Petom crkvenom koncilu u Carigradu 553. godine pod Justinijanovim pritiskom osuđen je spis Teodora Mopsuestijskog, Teodorita Kirskog i Ive Edeškog nazvan "Tri poglavlja", sumnjiv zbog nestorijanskih tendencija[90]. Bio je to neuspješan pokušaj da se zadovolje monofiziti koji su pretežno nastanjivali istočni dio Carstva, a u međuvremenu su se pobunile i zapadne crkve. Posebnu su ulogu u tome imale Dalmacija i Istra. Naime, odmah nakon crkvenog koncila salonitanski biskup Frontinijan potjeran je sa svoje stolice "zbog toga stoje branio Tri poglavlja", a salonitanskoj je crkvi nametnut vjerski sljedbenik nove crkvene politike, Petar, koji je ostao na tom položaju od 554. do 562. godine. Otpor Petru očigledno je bio značajan, pa je po njegovoj smrti izabran Probin, ali je on ubrzo morao pod pritiskom protivničke struje pobjeći u Akvileju[91]. Još je veći otpor carskoj politici bio u Istri, pa se ponekad shizma "Tri poglavlja" naziva i "istarskom shizmom". Istarski biskupi pružaju otpor sve do 698. godine. Iako je u početku "shizma" bila prožeta snažnim religijskim osjećajem, sukob je ubrzo prerastao u stranački, u kojem je bitan bio rivalitet dvojice metropolita -bizantskog u Gradežu (Gradu) i langobardskog u Akvileji - oko vrhovništva nad istarskim crkvama.

Produbljavanje svakovrsne krize - gospodarske i političke - još od polovine 6. stoljeća ukazuje na to da dolazak Hrvata i Slavena početkom 7. stoljeća nije bio i početak kriznog razdoblja na prostoru njihova naseljavanja, kao što se do sada obično prikazivalo u historiografiji, nego je *kriza* trajala već više od pola stoljeća u vrijeme kada su se doseljavali Slaveni i Hrvati. Još je važnije istaći da njihovo doseljavanje, čini se, neće

87 Prokopije, *Građevine,* III, 4, 8.

88 Prokopije, *Građevine,* II. 2, 10-11.

89 Jedino bi arhitekt - glavni graditelj stigao možda iz Carigrada ili nekoga drugog provincijskog središta - vidi primjer Sv. Sofije u Carigradu koju grade Izidor iz Mileta i Antemije izTrala -Prokopije, *Građevine,* I, 1, 24 i d.

90 Ostrogorski. *Istorija,* 96.

91 O tim događajima obavještava kroničar Victor Tonnonnensis iz Afrike -MGH, *Auctores antiquissimiXl,* 204; Također, Margetić, *Odnosi Liburnije i Istre,* 43.

tu krizu značajnije produbiti. Teško održavana ravnoteža u ponudi i potražnji hrane narušena je ponajprije pritiskom totalitarne vlasti da dobije što više novca od domaćeg stanovništva, kako bi se nastavila intenzivna gradnja i osvajanja (odnosno, nahranila vojska na ratištu u Italiji). Već spominjani nalazi novca pokazuju kako se gospodarski život gasio gotovo jednakim ritmom, približavanjem kraja 6. stoljeća, bez obzira na to koliko su u tom trenutku od mjesta nalaza bili udaljeni Slaveni ili Hrvati (vrlo je karakterističan već spomenuti nalaz novca na otoku Majsanu, a do njega u prvom naletu napadači zasigurno nisu stigli ni blizu) i koliko je njihova nazočnost mogla negativno utjecati na gospodarske tijekove. Dodatne teškoće stvarali su pokreti izbjeglica iz unutrašnjosti prema obali - prvo, oni su se sklanjali u refugije (što doslovno znači "pribježište", "sklonište"), koji su ih po funkciji morali primati, ali su im svojim boravkom zasigurno otežavali druge poslove, kao što je obrambena i kontrolna zadaća. Osim toga, kada bi ti ljudi i stigli na more ili u njegovo neposredno zaleđe, vrlo bi se teško, barem u prvoj generaciji, mogli uklopiti u specifične oblike zemljoradnje na kršu (vinogradi, maslinjaci) ili, još teže, u maritimnu privredu (ribarstvo, pomorstvo)[92]. Nekropola u Koritima kod Duvna, u koju se autohtono stanovništvo (prije dolaska Slavena) pokapalo krajem 6. stoljeća, svjedoči o teškom životu, nepovoljnim zdravstvenim uvjetima i kratkom životnom vijeku[93].

Kriza koja je počela još za Justinijanove vladavine produžila se i zapravo produbila u sljedećih dvjestotinjak godina na čitavom hrvatskom prostoru, a jedna od popratnih i bitnih manifestacija bile su i epidemije kuge. Posebno je to bilo očito na jadranskim obalama, zato što samo o njima postoje koliko-toliko sigurni podaci, ali su se opća kriza i bolesti najvjerojatnije širile i u unutrašnjost, baš kao što se to događalo i zaleđu sredozemnih obala Galije ili Italije u isto vrijeme. Prvi napad kuge godine 541, po riječima Prokopija, stigao je iz Egipta i proširio se čitavim svijetom, uvijek od obale prema unutrašnjosti[94]. Pisac na ovom mjestu ne spominje pojedinačno napadnute zemlje, ali da se epidemija kuge proširila po budućim hrvatskim zemljama, svjedoči komes Marcelin za 543. godinu: "Nije veliki pomor uništio samo Italiju, već su i Istok i Ilirik bili isto tako satrti"[95]. Kakve je strahote ova epidemija nanijela "Iliriku", koji su njegovi dijelovi bili napadnuti i što se u tim krajevima izmijenilo, nemoguće je ustanoviti[96]. Može se s priličnom sigurnošću tvrditi da je u Carstvu u cjelini kuga unijela znatnu pomutnju, što se neposredno odrazilo, primjerice, i na zbivanja u ostrogotskom ratu - baš je u to vrijeme ostrogotski kralj Totila praktički bez otpora zauzeo veći dio Italije. Neki dijelovi

[92] Rapanlć, *Doba,* 57-8.

[93] Mlletić, *Nekropola,* 141-204.

[94] Prokopije, *BellumPeTsiajm,* II, 23, 21; 21, 6-9.

[95] MGH, *Auctores antiquissimi,* 11/2, 107.

[96] Moguće je da bi se nešto više saznalo ciljanim arheološkim istraživanjima i kasnijim antropološkim ispitivanjima (primjerice, uzroci smrti na kosturima).

Hrvatske (prvenstveno oni priobalni) bili su kontaktno područje preko kojeg je istočnjačka trgovina išla prema zapadnoj Evropi, pa je lokalno stanovništvo bilo na udaru i vrlo vjerojatno moralo stradavati. Dobar je primjer putovanje Belizarove vojske iz Salone za Pulu i dalje prema Italiji 544. godine, pa sljedeće godine preko Dalmacije na jug[97] - to su bili pokreti kojima se lako mogla širiti bolest, koja je tih godina baš na vrhuncu. Sljedeća epidemija pogodila je 559-561. područje Ravene, Grada i Istre, što znači daje barem dotakla rubno područje Hrvatske[98]. Može se pretpostaviti da su ovaj, kao i budući naleti bolesti pogodili mnogo širi prostor nego što to šturi izvor kazuje, dakle, i druge dijelove buduće Hrvatske. Pojava kuge krajem 7. stoljeća zabilježena je u Siriji, Mezopotamiji, Egiptu, Carigradu i Narboni (Galija), pa je očito daje niz stanica na putu širenja bolesti morao stradati, a da to ne bude zabilježeno[99]. Niz epidemija kuge pustošio je Sredozemljem sve do kraja 6. stoljeća, a i kasnije su, sve do otprilike polovine 8. stoljeća, epidemije bile vrlo učestale. Barem prema raspoloživim podacima, kuga se na Jadranu ponavlja godine 565., pa 591., i 599/600. Kuga je dezintegrirala i uništavala kasnoantičko društvo na prostoru buduće Hrvatske. Ona je, ipak, bila samo jedna od manifestacija sveobuhvatne gospodarske, vojno-političke, pa onda i zdravstvene krize koja je zahvatila područje od Male Azije do Apeninskog poluotoka od kraja tridesetih godina 6. stoljeća.

Sveobuhvatna kriza uvjetovala je smanjivanje broja stanovnika u gradovima, potom onemogućavala da se oni djelotvorno brane protiv napadača. Ne može biti slučajno da se baš u to vrijeme posljednji put spominju neki kasnoantički gradovi —tako se na salonitanskim crkvenim saborima 530. i 533. godine spominje Siscija[100]. Na lokaciji grada pronađen je i kovani novac iz doba Justinijana (527-565)[101], i onda o njemu nema nikakva spomena sve do Ljudevita Posavskog u 9. stoljeću. Celeia (Celje) i Emona (Ljubljana) spominju se prije 587. godine[102]. Za Sirmij, iako bizantska vlast u njemu nestaje pod naletom Avara i Slavena 582. godine[103], tvrdi se da su već u tridesetim godinama 6. stoljeća "grad i njegova okolina sasvim opustjeli ... dio stanovništva istrijebio je rat, a druge bolest i glad..."[104].

Čini se da je Bizantsko Carstvo zapravo već od tog vremena počelo shvaćati daje panonski teritorij oko Sirmija i sjeverno i zapadno od njega,

[97] Prokopije, *Bellum Gothicum*, III, 10, 13; 11, 1; 13, 19.

[88] Vidi, opširnije, Pavao Đakon, *Langobardi*, IV, 4; J. N. Biraben - J. Le Goff. *La peste dans le Haut Moyen Age*, Annales ESC 24, 1969, 1497. [99] Vidi, opširnije, Goldstein, *Bizant* 61 i d.

[100] Šišić, *Priručnik*, 160, 164.

[101] A. Alfoldi, *Der Untergang der Romerherschaft inPannonien*, Ungarische Bibliothek 10, Berlin-Leipzig 1924, 35.

[102] B. Grafenauer, *Nekoj vprašanj iz dobe naseljevanjajužnih Slovanou*, ZČ IV, 1950, 1 -4, 61.

[103] Menandar, *Excerpta de legationibus*, Berlin 1903, II, 443-77; *Viz. izv.* I, 87-97.

[104] Prokopije, *Anekdota*, 18, 18-19; *Viz. izv.* I, 87.

dakle i područje današnje sjeverne Hrvatske, vrlo teško obraniti, te da im je strateški interes samo obrana dunavskog *limesa,* dakle putova koji vode prema Solunu i Carigradu. Preciznijih podataka nema, i može se uglavnom samo nagađati da je na hrvatskom prostoru s većim snagama branjen samo priobalni jadranski pojas. Naime, još 536. godine Gepidi su osvojili Sirmij i okolne prostore, pa iako su Bizantinci ponovno zauzeli grad, Langobardi, Gepidi, a s vremenom sve više i Avari, s kojima su u specifičnoj plemenskoj zajednici živjeli Slaveni, postajali su pravi gospodari ravnice. Bizantski car Justin II. obećao je 566. godine Gepidima predati Sirmij i "zemlju unutar rijeke Drave"[105], što vjerojatno označava područje današnje Slavonije. Kada su Avari zajedno sa Slavenima 579. godine zaprijetili Sirmiju, car je poslao "vojne zapovjednike u Ilirik i po Dalmaciji"[106] kako bi doveli pomoć, ali izvori ne spominju daje ona i stigla - uostalom, Sirmij je 582. godine pao pod avarsko-slavenskim naletima.

U demografskoj je povijesti višekratno potvrđeno da određena grupa ili stanovništvo na nekom području vrlo suptilno reagira kada gotovo nesvjesno osjeti daje žitelja na tom prostoru premalo ili previše[107]. Hrvatski je prostor tradicionalno "migracijsko područje", a migracije su, između ostalog, poticane i spomenutim demografskim razlozima: ako je stanovnika bilo previše, onda se iseljavaju, ako ih je premalo, onda željno iščekuju dolazak i nastanjivanje novih doseljenika, bez obzira na to što su oni pripadnici druge etničke skupine. Općenito se može reći da nakon doseobe Hrvata i Slavena iz prapostojbine migracije stoljećima uglavnom teku iz Dinarida prema Jadranu na jednu i prema današnjoj Slavoniji na drugu stranu. Budući da se stanovništvo Rimskog Carstva od 2. pa do 6. stoljeća smanjivalo (iako je moglo biti prostorno i vremenski ograničenih poboljšanja, vjerojatno je budući hrvatski prostor bio pod utjecajem tih nepovoljnih kretanja), ono je osjećalo potrebu da naseljava novo stanovništvo na ispražnjenu, pustu zemlju. Pošto su sva četiri jahača Apokalipse složno projahala ovim prostorima i uništavala njegovo stanovništvo, bilo je prijeko potrebno unijeti svježu krv. Tako je demografska, mikroparazitološka kriza u svakom slučaju pogodovala provali stranog, barbarskog elementa[108].

Nakon prelaska mnogih germanskih i drugih naroda preko budućeg hrvatskog teritorija na njega su se, u drugoj polovini 6. stoljeća, sve do Jadrana, počeli naseljavati Slaveni, a zatim i Hrvati.

---

105 Menandar. *Excerpta,* II, 455; *Viz. izv.* I, 87.

106 Menandar, *Excerpta,* II, 476; *Viz. izv.* I, 95.

107 Takve postupke detaljnije objašnjava E. R. Coleman, *L'infanticide dans le HautMogen Age,* Annales ESC, III-IV. Pariš 1974, 315-35. Također, općenito, C. M. Cipolla, *Economic Histonj ofthe World Population,* Hamondsworth 1962, 13 i d; J. C. Russell, *LateAncient and Medieval Popidation,* Philadelphia 1958, na raznim mj.

108 jviiietlć, *Nekropola,* 201, ustanovljava da su "vremena bila teška, jer je izražen rani mortalitet". Nekropola je datirana otprilike razdobljem od bizantsko-ostrogotskog rata do dolaska Slavena i Hrvata, dakle, oko 600. godine. Bilo bi vrlo važno kada bi se mogli ustanoviti uzroci smrti pokojnika.

V.

Seoba Slavena i Hrvata iz prapostojbine u novu domovinu - priča o Izlasku

1. Seoba Slavena

O seobi Slavena i Hrvata na današnje prostore Hrvatske postoji vrlo malo podataka, iako su ipak brojniji negoli za ranija razdoblja hrvatske povijesti. Na hrvatskom teritoriju nije bilo pisaca koji bi zabilježili sve relevantne suvremene događaje, kao što su približavanje i naseljavanje Hrvata i Slavena (na primjer, mogli su to biti neki pisci nastanjeni u, recimo, Sisciji, Saloni ili Jaderi), ili su takvi zapisi izgubljeni. Sačuvana djela iz toga doba pisali su oni koji su boravili ili živjeli u Carigradu ili nekom drugom bizantskom gradu (primjerice, Solunu) ili u Italiji. Budući da su hrvatski krajevi bili na periferiji tih prostora, ostali su i na periferiji interesa.

Seobom Slavena i, zasebno od toga, seobom Hrvata od zakarpatskih ravnica prema podunavskim prostorima, te dalje, prema obali Jadrana, bavilo se do sada vrlo mnogo autora i sve ih spomenuti bilo bi vrlo teško, a i suvišno. Čak je vrlo teško obuhvatiti sve aspekte kojima su se istraživači bavili. Za nas je, u ovom trenutku, polazna i neosporna činjenica da se u izvorima (ponajprije u *DAI* Konstantina Porfirogeneta) spominju i Hrvati i Slaveni, te da Konstantin jedne od drugih jasno razlikuje. Koje su to bile razlike - da li samo u imenu - ostaje za sada nepoznato. No, prije četrdesetak godina izgrađena je slika seobe po kojoj je, shematski gledano, na tadašnjem hrvatskom teritoriju došlo do dvije seobe: u prvoj su se selili Slaveni, a nedugo potom, otprilike desetljeće-dva kasnije, za njima su došli i Hrvati[1]. Čini se daje takav stav postao s vremenom općeprihvaćen, pa su ga čak neki historičari doveli do krajnosti. Naime, L. Margetić[2], a potom i N. Klaić[3], tvrdili su kao i većina drugih istraživača da su se Slaveni doselili u prvoj polovini 7. stoljeća, ali su ostali prilično usamljeni

---

[1] B. Grafenauer, *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata,* HZ 5, Zagreb 1952, 1-56.

[2] Margetić, *Konstantin.*

[3] N. Klaić, *Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju u djelu De administrando imperio cara Konstantina Porfirogeneta* SHPIII/15, 1985, 31-60; Ista, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku,* Zagreb 1990. 18-27.

u mišljenju da su Hrvati došli mnogo kasnije, tek oko 800. godine. Nakon dugotrajne, detaljne i brojem stranica prilično opsežne diskusije[4] čini se daje i sam začetnik teorije o doseobi Hrvata 800. godine u bitnim postavkama odstupio od svoje teze[5]. Devedesetih je godina intenzitet pisanja o tom problemu pao, ali se pojavljuju prilozi u kojima se vrlo studiozno analiziraju i većim dijelom odbacuju Margetićeve postavke[6].

Budući da u načelu valja prihvatiti teoriju o dvije seobe koje su se dogodile u kratkom razmaku u prvoj polovini 7. stoljeća, valja obratiti pozornost prvo na doseobu Slavena, pa tek onda Hrvata.

Slaveni kao narod (ili kao skupina plemena), ili barem njegov najveći dio, nije bio, poput germanskih osvajača, organiziran kao ratnička skupina. Germana je prilikom doseljavanja na teritorij unutar granica Carstva uvijek bilo mnogo manje od starosjedilaca. Nedvojbeno su germanski barbarski narodi prilikom doseljavanja na teritorij Carstva uvijek bili u golemoj manjini (osim u slučaju Alamana koji u istočnoj Galiji naseljavaju napuštene *agri decumantes),* ali brojke koje istraživači navode mogu biti jedino procjene[7]. Iznimka bi mogao biti iskaz Pavla Đakona koji tvrdi da Sasa, inače langobardskih saveznika i suputnika u osvajačkim pohodima po Italiji, nije bilo više od 20 000 zajedno sa ženama i djecom[8]. U isto vrijeme, barem po općim procjenama, stanovništvo Italije, Hispanije i Galije broji između 5 i 10 milijuna, a Vizigota je prilikom dolaska u Hispaniju bilo oko 90 000. I na području današnje Francuske galorimski su starosjedioci bili u odnosu na novodoseljene Franke "veoma izražena većina"[9]. S druge strane, Slavena je bilo više - u svim zemljama koje su naselili izmijenili su radikalno etničku strukturu u svoju korist (što se za Germane ne može tvrditi), i tako je, s iznimkom Mađarske te nekih

[4] M. Suić, *Ocjena radnje L. Margetića: Konstantin Porftrogenet...,* Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8, Zagreb 1977, 89-100; V. Košćak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925-928,* HZ 33-34, 1980-1, 291-355. Na Margetićev odgovor, *Marginalije uz rad V.Košćaka, "Pripadnost istočne obale...",* HZ 36, 1983, 255-86, uzvratio je V. Košćak, O *nekim pitanjima hrvatske povijesti u ranom srednjem vijeku,* HZ 37, 1984, 211-34, pa L. Margettć, Još o dolasku Hrvata, HZ 38, 1985, 227-40. Konačno P. Štih, *Karantanija = stara domovina Hrvatov?,* Zgodovinski časopis 41, 1987, 3, 537- 50, vrlo razložnim argumentima pobija Margetićeve teze, a još i više teze N. Klaić, *O problemima stare domovine, dolaska i pokrštenja dalmatinskih Hrvata,* Zgodovinski časopis 38/1984, 4, 253-70, te, čini se, u velikoj mjeri dokazuje njihovu neodrživost. Opširno obrazlažem kritički stav prema Margetićevim tezama, u: Goldstein, *Bizant,* 125 i d.

[5] L. Margetić, *Još o dolasku Hrvata.* HZ 38, 1985, 237-40; Isti, *Još o pitanju vremena dolaska Hrvata,* ZČ 42, 1988. 2, 234-40, ostavlja mogućnost da vrijeme dolaska Hrvata bude i 670. godina i kraj 8. stoljeća. Konačno je zaključio da "istraživanje o vremenu dolaska Hrvata ne smatramo ni izdaleka zaključenim" (n. dj., 239).

[6] M. Lončar, *Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije literature,* Diadora 14, Zadar 1992, 375-443.

[7] Tako F. Lot, *Les invasions germaniaues.* Pariš 1939, 128, tvrdi daje Salijskih Franaka u prvoj fazi naseljavanja moglo biti najviše 100 -150.000, ali takve procjene ne daje za druga plemena ili narode.

[8] Pavao Đakon, *Langobardi,* II, 6.

[9] Brandt, *Srednjovjekovno doba,* 68.

dijelova današnje Italije, Austrije i Njemačke, ostalo sve do danas. Nije slučajno da izvor 6. stoljeća - Pseudo-Maurikijev *Strategikon* bilježi kako su slavenska plemena "mnogoljudna"[10]. Dakle, čini se da su, za razliku od Germana, Slaveni (a uz njih možda i dio Hrvata) bili pretežno poljoprivrednici, a tek manji dio stanovništva sudjelovao je u osvajanjima i pljačkama (poznatima iz pisanih izvora): to bi vjerojatno bile ratničke skupine "Hrvata" ali i "Srba" koje spominje i car Konstantin. Selidba je vjerojatno bila poticana, čak ako je i bilo želje za osvajanjem, ponajprije potragom za novim ispašama i oranicama. Tako se stanovnici Istre početkom 9. stoljeća žale da Slaveni "oru naše zemlje i naša neobrađena zemljišta, kose naše livade, napasaju (svoju stoku) na našim pašnjacima"[11]. Može se pretpostaviti da su takva zaposjedanja bila spora i predvidljiva, za razliku od dobrog dijela germanskih u kojima su se konjanici- -osvajači za kratko vrijeme mogli pojaviti na neočekivanim mjestima. Pa čak su se i ti konjanici-osvajači, a radi se ponajprije o Germanima i plemenima koja u Evropu stižu iz dubina Azije, u najvećem broju slučajeva selili za današnje pojmove vrlo sporo. Na primjer, Vizigoti su 410. godine opljačkali Rim, a potom u konstantnoj seobi tek 415. godine stigli do pred Barcelonu. Pošto su 419. izbacili Vandale iz Hispanije, Vandali su tek 429. stigli u sjevernu Afriku - današnji Tunis[12]. Slaveni, pa i Hrvati, mogli su biti samo sporiji.

Zbog razlika između Germana i Slavena i načina njihovih seoba, i posljedice njihova doseljavanja na neko uže ili šire područje morale su biti ponešto drugačije. S obzirom na razinu današnjih spoznaja, takav stav može biti samo teza, jer za najraniju povijest slavenskog doseljavanja ima osjetno manje pisanih spomenika negoli za povijest germanskih doseljavanja. Osim toga, i arheološki su nalazi iz ovog razdoblja iznimno rijetki. Arheolozi tome čak i ne mogu pronaći razloge - radi li se uistinu o tome da tih nalaza nema ili su znanja još nedostatna da bi se taj najraniji sloj uopće prepoznao[13]. Kako bilo da bilo, istraživači su bili prisiljeni određene posljedice germanskih seoba, o kojima su čitali u zapisima suvremenika i provjerili na relativno izdašnim arheološkim nalazima, poistovjećivati s nekim događajima ili etapama u slavenskim seobama, o kojima je mogao svjedočiti samo poneki podatak često dvojbene vrijednosti.

Za barbarska društva srednje i sjeverne Evrope pokret prema jugu bio je, između ostalih razloga, i želja da se stigne na klimatski pogodnija područja višestoljetne antičke civilizacije, ali i rezultat demografskog rasta zbog kojeg višak stanovništva mora tražiti nova staništa. Demografska analiza antropologa i arheologa na širem prostoru pradomovine pokazuje

[10] *Arriani tactica et Mauricii ars militaris libri duodecim,* de. J. Scheffer, Upsaliae 1864, 272; *Viz. izv.* I, 130.

[11] *Plactio del Risano,* 59; Margetić, Rižanski placit, 430-1; Klaić, *Izvori,* 11.'

[12] Brandt, *Srednjovjekovno doba,* 49-54.

[13] Kapanić, *Doba,* 70-1.

da se relativno nizak prirast od 1,53% u posljednjim stoljećima antike, ponajviše u 6. stoljeću, naglo povećao i do 11. stoljeća bio prosječno 2,78%[14]. "Selidbena analiza", primijenjena u ovom slučaju, može, čini se, biti i manjkava, jer ne može dovoljno precizno registrirati i one koji se iseljavaju s analizom obuhvaćenog područja. Budući daje baš u 6. stoljeću došlo do pojačanog iseljavanja Slavena prema jugu, to povećanje broja stanovnika moglo je biti samo veće. Šumovito i močvarno tlo stare postojbine u današnjoj Poljskoj, Bjelorusiji i Ukrajini nije bilo suviše plodno[15], a i primitivan sustav zemljoradnje iziskivao je potragu za novom zemljom, jer njihove su oranice mogle dati plodove tek svake treće godine.

Kada su slavenska plemena prešla iz svoje pradomovine, preko Karpata u Panonsku nizinu, postala su susjedi Bizantskog Carstva. Po Prokopijevoj priči, kada je langobardski knežević Ildiges morao oko 549. godine bježati s langobardskih područja u južnijim dijelovima Panonije - "zajedno s pratiocima i nekim dobrovoljcima Gepidima ode odmah među Slavene"[16], koji su, po svemu sudeći, bili u neposrednoj blizini, dakle u sjevernijim dijelovima Panonije[17]. Međutim, iz bizantskih izvora 6. stoljeća čini se da su slavenska plemena najžešće nastojala prodrijeti prema jugu na području donjeg Dunava, na području koje se proteže od Srijema prema istoku. Bili su to uglavnom krajevi koji se nalaze istočnije od prostora srednjovjekovne Hrvatske, pa podaci bizantskih pisaca mogu služiti samo kao korisna usporedba za prilike u rimskim provincijama Dalmaciji i Panoniji. Kakve su uistinu bile prilike u njima i što se događalo za vrijeme seobe Slavena u nju, vrlo je slabo poznato.

Bizantski pisci, osim ranijih sporadičnih vijesti, spominju kontinuirano Slavene od otprilike tridesetih godina 6. stoljeća, kada su im Slaveni svojim doseljavanjem na donji Dunav postali susjedi, pa je logično da i njihov interes naglo raste. Tako Prokopije tvrdi da su neki Slaveni i Anti bili oko 537. godine[18] bizantski plaćenici u ostrogotskom ratu, te da su s Bizantincima ratovali u Italiji, a već od tog vremena, pa prema kraju 6. stoljeća, sve se češće registriraju stalni upadi Slavena u krajeve južno od Dunava (uglavnom u današnju Srbiju i Bugarsku). To znači daje dobar dio Slavena već tada, posredno ili neposredno, dolazio u doticaj s bizantskim (ili kasnoantičkim) društvom. Uostalom, na istom mjestu Prokopije tvrdi da su Slaveni bili "naseljeni s onu stranu Dunava, ne daleko od

14 A. Pleterski, *Etnogeneza Slovanov [Obris trenutnega stanja arheoloških raziskav),* Ljubljana 1990, 16-7.

15 B. Ferjančlč, *Vizantija i Južni Sloveni,* Beograd 1966, 5-7; H. Evert-Kappesowa, *Quelques remaraues sur la colonisation slave,* Actes du XIIe Congres international d'etudes bvzantines, t. II, Ochride 1961, 79 i d., tvrdi da su uzgajali proso, ječam, raž i pšenicu.

16 Prokopije, *Bellum Gothicum,* III, 35, 16-21; *Viz. izv.* I, 40.

17 Vidi komentar u *Viz. izv.* I, 40, bilj. 72.

18 Prokopije, *Bellum Gothicum,* I, 27, 2. Detaljno je o tim prodorima pisao, iako je pozornost koncentrirao na istočnije krajeve Balkana, te na opće prilike: Lj. Maksimović, *Severni Ilirik u VI veku,* ZRVI 19,1980, 17-53; Vidi i B. Ferjančič, *Invasions et installation des Slaves dans les Balkans, u: Villes etpeuplement dans VRluricum protobuzantin,* Collection de l'Ecole Irancaise de Rome 77, Rome 1984, 85-109.

njegovih obala". Stoga je logično da su za jednog od tih svojih upada 548. godine stigli čak do Drača[19], premda je to vjerojatno bio više plod slučaja negoli izrazite želje da se stigne baš do tog grada[20]. Taj podatak svjedoči o činjenici da nisu svi upadi bili usmjereni točno prema Carigradu ili nekom drugom središtu, pa su, teoretski uzevši, Slaveni mogli prijeći i Dravu i Savu i doći sve do današnje Bosne i Dalmacije. To se, uostalom, i dogodilo već pedesetih godina, jer Prokopije tvrdi da se neki Slaveni "prešavši redom sve ilirske planine, stvoriše u Dalmaciji"[21], a slične događaje spominje i Ivan Malala.[22] Vrlo je značajna vijest Menandra Protektora koji tvrdi daje 568. godine 10 000 Kutrigura prešlo Savu i da su pustošili po Dalmaciji[23], što potvrđuje da obrana više nije bila takva da bi zadržala sve napade. S druge strane, još 579. godine car Tiberije sakuplja vojsku po Iliriku i Dalmaciji[24], iz čega slijedi da u to doba bizantska vlast nad zapadnim dijelovima Balkanskog poluotoka još koliko-toliko funkcionira. U jednom dužem procesu čini se da manje-više stalni slavenski upadi na prostore južno od Dunava (a vjerojatno i preko Save) prerastaju (to bi se moglo odnositi ponajprije na upade 578. i 581. godine) u kvalitativno novu pojavu -naseljavanje[25]. Napokon, i Menandar, a i Teoftlakt Simoka-ta detaljno opisuju pad Sirmija (Srijemske Mitrovice) 582. godine, pa zatim i drugih dunavskih gradova u donjem toku rijeke i pljačkaške upade u Trakiju[26]. Situacija se pogoršavala, iako je car Maurikije (582-602), postoje s Perzijom 591. sklopio povoljan mir, prebacio vojsku na dunavski *limes* i otpočeo rat u kojem se rješavala sudbina Balkana[27]. U početku su Bizantinci imali uspjeha, prelazili su u krajeve sjeverno od Dunava (bivša rimska provincija Dacija - otprilike današnja Rumunjska) i tamo pobjeđivali. Ipak, takva izolirana akcija nije mogla izmijeniti opće prilike koje su za Carstvo bile nepovoljne - rat se otegao, bizantska vojska nije mogla podnositi tegobe ratovanja, a goleme su slavenske mase i dalje svim silama nastojale stići na teritorij Bizanta. Naposljetku, nakon sve izraže-

[19] Prokopije, *BeUum Gothicum,* III, 29, 1; *Viz. izv.* I, 38.

[20] Šišić, *Povijest* 209, smatra da se otada može govoriti o pokušajima osnivanja stalnih slavenskih naseobina u krajevima južno od Dunava, ali takav zaključak ne proizlazi iz Prokopljeva teksta - on samo piše da Slaveni "obilažahu naokolo po miloj volji".

[21] Prokopije, *BeUum Gothicum,* III, 40, 7; *Viz. izv.* I, 46.

[22] *Ioannis Malalae Chronographia,* ed. L. Dindorf, Bonnae 1831, 490; *Viz. izv.* I, 84.

[23] Menandar, *Excerpta de legationibus,* ed. de Boor, Berlin 1903. I. 170-221; II, 442-77; *Viz. izv.* I, 90-7.

[24] Menandar, *Excerpta de legationibus,* ed. de Boor, Berlin 1903, II, 474; *Viz. izv.* I, 93.

[25] Tako tvrdi Lj. Maksimović, *O hronologiji slovenskih upada na vizantijsku teritoriju krajem 70-ih i početkom 80-ih godina VI veka,* ZRVI 8/2, 1964, 263-71. Menandar i Ivan Efeski koji opisuju ove upade obratili su veću pozornost Istočnim dijelovima Balkana, pa se ne zna koliko Maksimovićeve konstatacije vrijede i za zapadnije krajeve. Primjerice, Menan dar izričito spominje Trakiju kao cilj napada, ali i "mnoge druge zemlje" (Menandar, *Excerpta de legationibus,* ed. de Boor, Berlin 1903, I, 209-10; II, 468-77; *Viz. izv.* I, 90-7) - što bi to značilo u zemljopisnom smislu, nemoguće je odgonetnuti.

[26] *Theophulacti Simocattae historiae,* ed. de Boor, Lipsiae 1887, I, 3-4, 44-7; *Viz. izv.* I, 105-7.

[27] Ostrogorski, *Istorija,* 100; B. Grafenauer, *Nekoj vprašanj iz doba naseljevanja južnih Slovanov,* ZC 4, 1950, 23-126; Također, Goldstein, *Bizant,* 72 i d.

nijih izljeva nezadovoljstva u bizantskoj je vojsci 602. godine izbila otvorena pobuna zato što vojnici nisu prihvatili da još jednom zimuju sjeverno od Dunava. Maurikije je bio zbačen, Fokaje proglašen za cara, i čini se da su od tog vremena bili potpuno otvoreni putovi slavenskom naseljavanju na prostore južno od Dunava. U izvještajima bizantskih autora nema decidiranih potvrda o tome da su Slaveni ili Hrvati stigli na područje buduće Hrvatske. Iako je očigledno da su Bizantinci pozornost obratili ponajviše prostorima istočnog Balkana i da bizantski pisci bilježe svaki značajniji slavenski upad na taj teritorij, poneki se put bave i zapadnijim područjima. Tako Menandar spominje Savu i priča o pljački Huna, a Euagriju je jasan razmještaj barbarskih plemena po čitavom Iliriku i Panoniji, pa sve do Alpa i čak preko njih. Ipak, ni Menandar ni Euagrije, a ni iznimno dobro informirani Prokopije, ne opisuju bilo kakav slavenski upad u savsko-dravsko međurječje ili u krajeve južnije od Save. Možda bi se moglo govoriti o djelomičnoj neinformiranosti pisaca ili o njihovoj nezainteresiranosti, ali to je svakako samo dio istine. Drugi je dio, čini se, u tome da vjerojatno većih ili barem po posljedicama dalekosežnijih slavenskih prodora u ovo vrijeme na današnje hrvatske prostore nije ni bilo. Čini se da jedino Teofilakt Simokata pripovijeda o krajevima zapadnije od onih koje bizantski pisci obično opisuju. Naime, tvrdi da je avarski kagan (dakle, ni sada pisac izričito ne tvrdi da se radi o Slavenima!) 597. godine[28] krenuo prema Jonskom zaljevu (drugim riječima, Jadranu), tamo gdje se nalazi Dalmacija. Stigao je u grad zvan Bonke ili Vonke i, osvojivši ga pomoću ratnih sprava, poruši 40 tvrđava[29]. Gdje je bio taj Bonke? Šišić logično zaključuje da to mjesto leži na cesti Sirmij -Salona, što će reći negdje u današnjoj središnjoj Bosni[30]. Inače, to što Teofilakt Simokata spominje samo "avarskog kagana", a ne i Slavene, ne mora značiti da Slavena nije bilo. Njih je bilo u avarskoj vojsci tijekom 6. i na početku 7. stoljeća, i različiti izvori, pa i arheološki nalazi, pokazuju da Slaveni gotovo pola stoljeća, od otprilike 582. pa do 626. godine, ratuju zajedno, pa i žive vrlo skladno s Avarima[31]. Iako neki podaci govore i o mogućnosti drugačijih lociranja grada Bonkea, čini se da ga valja uistinu tražiti negdje jugozapadno od Sirmija i Singidunuma[32]. Vjerojatno i podalje od Dunava i Save kada je kaganu bilo potrebno "dovoljno konačišta", odnosno više dana da stigne[33], a jedan dan hoda za nenatovarenog putni -

[28] *Theophaactae Simmocaitae Historia,* VII, 12, p. 265; *Viz. izv.* I, 121. Ova je datacija prilično važna, jer se događaj zbiva petnaestak godina nakon pada Sirmija i već se može pretpostaviti da Slaveni polako prelaze Savu i kreću prema jugu.

[29] *Viz. izv.* I, 121, bUj. 74.

[30] Šišić, *Povijest,* 225; Istorija srpskog naroda I, Beograd 1980, 122, smatra da se radi o antičkom gradu Baloe, jugoistočno od Banja Luke, na magistrali Servicio - Salona, ali osim relativne sličnosti imena, ne navodi se neki drugi argument.

[31] *Viz. izv.* I, na raznim mj., 92-240.

[32] Goldstein, *Bizant,* 73.

[33] Xdćpa^ - prvotno znači kolje, odnosno od kolja napravljen opkop, utvrda, tvrđava, obrana, zaštita. Kako je takvu utvrdu vojska podizala svaki dan, u prenesenom smislu x'>'pai; znači i "dan hoda" i "konačište".

ka bila je razdaljina od 38,5 km[34]. Ako je Bonke doista bio u današnjoj Bosni, onda su Slaveni vjerojatno pokazali kojim su se putovima kretali i kojima će se kretati u južnije krajeve. Osim toga, ovaj Simokatin podatak svjedoči da je i na ovom prostoru bilo slavenskih napada i osvajanja i da se naseljavanje nipošto nije moglo odvijati samo mirno - međutim, jasno je da će suvremene pisce zanimati prvenstveno incidenti i bitke, a da će primjere mirnog naseljavanja, kojih je zasigurno bilo (i bili su većina), vrlo vjerojatno zanemariti. Očima bizantskih pisaca, toliko o seobi Slavena u krajeve buduće ranosrednjovjekovne Hrvatske. Da nema kasnijih izvještaja Konstantina Porfirogeneta, ne bi se ni po čemu moglo tvrditi da su Slaveni zajedno s Avarima stigli na ovo područje do početka 7. stoljeća, te da su im se koje desetljeće kasnije pridružili Hrvati.

S druge strane, zapadni izvori isto tako, vrlo šturo, govore o ovom procesu. Zna se da Slaveni do 587. godine ruše biskupije u Celju (Celeia) i Ljubljani (Emoni), te langobardsko naselje u Kranju, a 591. godine nestaju na ovom prostoru i posljednje antičke biskupije - u Teurniji i Aguntu na Dravi. Godine 593. Slaveni se sukobljavaju s Bavarcima u zapadnoj Karantaniji[35]. Papa Grgur I. (590-604) piše u ljeto 600. godine salonitanskom biskupu Maksimu, zabrinut što su Slaveni "ušavši u Istru već počeli nadirati u Italiju"[36], ali je nemoguće ustanoviti jesu li ti Slaveni do Istre stigli preko današnje Slovenije ili s kvarnerskog područja[37]. Papa tvrdi da slavenski narod prijeti i primaocu pisma Maksimu, pa se čini kao da su se Slaveni približili i Saloni. No, dokle su točno došli, to se čak ne može ni pretpostaviti[38]. Izvjesno je daje Slavenima koji su krenuli u Italiju pružen otpor. Ravenski je egzarh imenom Kalinik o tome obavještavao papu. Njegovi izvještaji nisu očuvani, ali 598. godine Grgur spominje u svom pismu neke slavenske pobjede o kojima ga je Kalinik izvijestio[39]. Može se pretpostaviti da su te pobjede postignute negdje na prilazima moru, vjerojatno na pravcu prema Istri ili prema pojasu talijanskih laguna. Sve ukazuje na to da su Slaveni na hrvatski teritorij stizali iz nekoliko pravaca koje je, zbog malobrojnosti i oskudice izvora, moguće tek naznačiti: očito jest da je većina slavenskih seoba išla iz unutrašnjosti prema obali ili iz dubine panonskih prostranstava prema Italiji. Dakle, opći pravac seoba bio je prema jugu, jugozapadu ili zapadu; jedni tako napreduju od Sirmija prema Saloni, pa se njihovo približavanje očituje i u Maksimovim jadikovkama. Drugi, pak, idu prema Istri, jer Pavao Đakon

---

34 Prokopije, *BellumVandalicum*, I, 1, 17.

35 B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* I, 288 i d.

36 MGH, *Epistolae* II, 249.

37 Margetić, *Odnosi Liburnije i Istre*, 47, pretpostavlja da "Slaveni iz Dalmacije (Liburnije) dolaze preko Učke..."

38 Rački. *Documenta*, 258: *Et quidem de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet...* Detaljno ovu vijest analizira L. Margetić, *"Histria"* u *dvije vijesti iz prve polovice VII. stoljeća*, Živa antika 32, 2, Skopje 1982, 171- 2.

39 *Inter hoc, quod mihi de Sclavis victorias nuntiastis* - Rački, *Documenta*, 255; Vidi, opširno, i L. M. Hartmann, *Untersuchungen zur Geschichte der Byzantinischen Venvaltung imltalien* (540- 750), Leipzig 1889, 11-2.

bilježi da su oko 600. "Langobardi s Avarima i Slavenima napali granice Istre i sve su opustošili ognjem i pljačkom"[40]. Papa otprilike iste godine u pismu salonitanskom biskupu Maksimu tvrdi da Slaveni pustoše po Istri[41], a Pavao Đakon bilježi da su 611. godine "nitkovi Slaveni, ubivši vojnike, opljačkali Istru na način dostojan suza"[42]. Čini se da je u tom naletu porušena starokršćanska crkva u priobalnom Vrsaru[43], potom bizantska crkva sv. Foške, u Žminju, u unutrašnjosti[44], a i Nezakcij je ili porušen ili je napušten zbog nemogućnosti obrane[45]. U mnogim kraškim spiljama sjeverne Istre utvrđena je nazočnost čovjeka koji je u to vrijeme u njima tražio i našao privremena skloništa[46].

U prva dva desetljeća 7. stoljeća Avari su, zajedno sa Slavenima, u više navrata čak pomagali Langobardima u njihovoj ofenzivi protiv bizantskih posjeda u sjevernoj Italiji, pa su tako sudjelovali u osvajanju Cremone, Mantove, Brescella, kao i utvrde Vulturina[47].

Međutim, svi ovi podaci svjedoče samo o seobenim procesima koji su zahvatili periferiju hrvatskog prostora. Glavnina Slavena je na teritorij bivših rimskih provincija Panonije i Dalmacije stigla prelazeći Dravu, pa onda i Savu, te dalje nastavila prema jugu, tradicionalnim transdinaridskim putovima. Bio je to vrlo spor i postupan proces: "Došljaci, pak, koji su se naseljavali, nisu bili samo osvajači i pljačkaši, rušitelji, bili su prije svega narod u pokretu koji se naseljuje u skladu s prostorom na koji dolazi"[48]. Kako su pisani izvori malobrojni, a i krajnje šturi, čini se da je zaključak o sporosti događanja presmion; ipak, kraniometrijske i paleopatološke analize populacije s nekropola u Panoniji od 6. do 9. stoljeća svjedoče o postupnom procesu slavizacije, jer se postupno povećava postotak populacije slavenskih obilježja na nekropolama koje su datirane od najranijeg do najkasnijeg horizonta[49].

Postoji jedan podatak koji možda svjedoči o stanju na panonsko-dalmatinskom prostoru upravo u vrijeme najintenzivnijih slavenskih seoba; čini se da se na samom početku 7. stoljeća, otprilike između 601-603. godine, ipak relativno sigurno moglo komunicirati i putovati. Naime, tada

---

40 Pavao Đakon, *Langobardi* IV, 24; Račkl, *Documenta*, 257-8.

41 Račkl, *Documenta*, 258.

42 Pavao Đakon, *Langobardi*, IV, 40. Čini se logičnim da je to bio samo jedan od mnogih slavenskih upada u Istru i da Pavao Đakon druge ne spominje, jer ga prvenstveno zanima uže talijansko područje. Naime, ako su Avari 1 Slaveni tako Intenzivno ratovali u sjevernoj Italiji, nema razloga vjerovati da to nisu činili u Istri koja je bila kudikamo slabije branjena negoli sjeverna Italija.

43 B. Marušić, *Avaro-slavenski napadi u Istru u svjetlu arheološke grade,* Peristil 2, Zagreb 1957.

44 Marušić, n. dj.

45 Goldsteln, *Bizant* 96-7 i tamo lit.

46 Marušić, n. dj.

47 Pavao Đakon, *Langobardi* IV, na raznim mj. 20, 25, 28, 36-7.

48 Tako razmišlja Rapanlć, *Hrvatska za Branimira,* 15.

49 Zahvaljujem mr. M. Šlausu na ljubazno ustupljenim zaključcima iz još neobjavljenog rada.

je langobardski kralj Agilulf poslao avarskom kaganu "graditelje za gradnju brodova s kojima je taj kagan osvojio neki otok u Trakiji"[50]. Uz obalu tadašnje Trakije (područje današnje Bugarske uz Crno more) uopće nema otoka. Moguće je da se vijest odnosi na neki otok u Egejskom moru, ili pak na neki otok na Dunavu. Međutim, bez obzira na lokaciju, karakteristično je da Pavao Đakon ne spominje da su langobardski majstori imali bilo kakvih nevolja na dugom putu iz sjeverne Italije duboko u Balkanski poluotok, očigledno dijelom i preko hrvatskog teritorija.

Neki su autori pokušavali dokazati daje, zajedno sa Slavenima i Hrvatima, u dubinu bivše rimske provincije Dalmacije stigao i relativno velik broj Avara koji su čak neko vrijeme držali i političku vlast u njegovu neposrednom zaleđu[51]. Arheoloških podataka o avarskom življu u Panoniji ima, ali u krajevima južnije od Save takvi nalazi izostaju. S druge strane, činjenica jest da Konstantin Porfirogenet tvrdi kako se "slavenska plemena ... zvahu i Avari"[52], ali Je kod bizantskih pisaca česta pojava da nekoliko plemena, koja zajednički napadaju Carstvo, kao što su to činili Slaveni i Avari, nazivaju jednim imenom, po ljudstvu koje ih je vodilo, pa su ih promatrači izvana logično povezivali u jednu cjelinu. Tako je, primjerice, i bizantski pisac Ivan Efeski povezivao Avare i slavenska plemena[53]. Smatralo se da su toponimi tipa Obar (Obrovac, Oborovo, itd.) nastali od "Obar" = "Avar", te da je to argument u prilog tezi da se zapravo radi o "Avarima". Takvi su dokazi opravdano osporeni[54]. Diskusija o ovom pitanju još ni izdaleka nije završena - po današnjim znanjima čini se da o avarskoj nazočnosti na prostorima južno od Save svjedoče tek pisani izvori dvojbene ili nejasne vrijednosti, prije svega pisanje Konstantina Porfirogeneta - "Hrvati zateknu Dalmaciju pod vlašću Avara ... Hrvati odnesu pobjedu ijedne od Avara pobiju, a preostale prinude na pokornost ... u Hrvatskoj još uvijek ima avarskih potomaka i po njima se vidi da su Avari"[55]. Kada jedan drugi bizantski pisac - Prokopije - opisuje Hune, dakle, isto tako mongolski narod, tvrdi da im je "izraz lica bio ružan"[56], pa nije jasno kako bi trebalo tumačiti Konstantinove proturječne izjave o prepoznavanju Avara s jedne i o poistovjećivanju njih i Slavena, s druge

---

50 Pavao Đakon, *Langobardi,* IV, 20. Koji bi to otok bio, vidi Pauli Diaconi, HL, commento Elio Bartolinl, bilj. 20, za IV knjigu; *Zgodovina Langobardov,* bilj. 27.

51 U obilju literature, vidi uži izbor i tamo lit.: J. Kovačević, *Avarski kaganat,* Beograd 1977, na raznim mj.; W. Pohl, *Aivaren,* Wlen 1988; Margetić, *Konstantin;* N. Klaić, *Najnoviji radovio29, 30. i 31. poglavlju u djelu DAI cara Konstantina Porfirogeneta,* SHPIII/15, 1985, 31-60.

52 *DAI*29/33; *Viz. izv.* II, 10; Klaić, *Izvori,* 10.

53 Usp. B. Grafenauer, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov,* ZČ 4, 1950, 85; *Viz. izv.* II, 10 i tamo opširan komentar. Avarima se u najnovije vrijeme detaljno iz tog aspekta bavio M. Lončar, *Porfirogenetovi Avari: pripovijest i povijest,* referat na simpoziju "Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža", Zagreb 1992.

54 Suić, *Ocjena.*

55 DAT 30/67-71; *Viz. izv.* II, 30-1; Klaić, *Izvori,* 3- 4.

56 Prokopije, *Bellum Persicum,* I, 3, 4.

strane. Naime, Konstantin tvrdi da su Avari porobili i Zahumljane[57] i Dukljane[58] i Pagane[59] i da su te zemlje ostale puste.

Jedno od mogućih objašnjenja takvih Konstantinovih tvrdnji jest da Avare ni Bizantinci ni drugi Evropljani nisu razlikovali od Slavena zato što su u avarskoj vojsci prevladavali Slaveni[60]. I relativno malobrojna antropološka istraživanja pokazuju da se u primorskim krajevima pokapalo uglavnom stanovništvo s obilježjima sličnima autohtonim Romanima - primjerice, takvi su rezultati dobiveni analizom lubanja s nekropole u Mravincima kod Splita koje je još 1938. godine otkrio Lj. Karaman. Ustanovljeno je da se u to vrijeme (9-10. stoljeće) pokapa autohtono dinaridsko stanovništvo, te da još nije došlo do miješanja s novopridošlim Hrvatima i Slavenima[61]. Međutim, u Istri je stanje malo drugačije: u grobovima etnički heterogenih bizantskih graničara nađeni su ostaci ne samo romaniziranih starosjedilaca već i slavenskih doseljenika[62].

S druge strane, u populaciji Slavonije ranoga srednjeg vijeka pronalaze se tragovi raznih doseljenika - Avara, Bugara i Franaka[63]. Različitim se istraživanjima došlo do sličnih rezultata: populacija je rezultat intenzivnijeg miješanja Avara sa susjednim slavenskim plemenima ili su tako miješani naseljavali ove krajeve[64], odnosno, ustanovljena je etnička heterogenost istočnoslavonske populacije pokopane između 650. i 800. godine, pri čemu je udio mongolske populacije (to bi trebali biti Avari) bio ispod 10%[65]. Materijal s istočnoslavenskih nekropola srodan je materijalu s drugih nekropola s perifernih područja avarske države[66].

Avarski se utjecaji u krajevima južno od Save toliko rijetko uočavaju da ih se može smatrati gotovo slučajnošću (stoga ću u daljnjem tekstu kao o novodoseljenom etnikumu govoriti isključivo o Hrvatima i Slavenima). Naime, očigledno jest da su se odnosi Avara s jedne, i Hrvata i Slavena s druge strane, mijenjali ovisno o vremenu i prostoru. Naime, u nekim se izvorima govori o njihovoj prisnoj suradnji, a u drugima, kao u već

---

57 DAJ 33/4- 6; *Viz. izv.* II, 59.

58 DAJ 35/7-8; *Viz. izv.* II, 63.

59 DAJ 36/7-9; *Viz. izv.* II, 64.

60 M. Barada, *Hrvatska dijaspora,* 12; Naime, Theophvlacti Svmmocattae Historia, VIII, 120 (Rački, *Documenta,* 260), tvrdi da su 601. godine Bizantinci nakon bitke zarobili 3000 vojnika Avara, 6200 pripadnika drugih naroda, kao i 8000 Slavena. Doduše, i u već navedenom citatu Pavao Đakon *[Langobardi,* IV, 36-7) tvrdi da su stigli do Venecije, ali ih se na tim prostorima njihova nazočnost ne može potvrditi arheološkim dokazima - vidi, *Storia d'Italia,* I, a cura di G. Galasso, Torino 1980, 38-9.

61 Ž. Mikić, *Antropološki profil srednjovekovne nekropole u Mravincima kod Splita,* VAHD 83/1990, 225-32.

62 M. Bertoša, *Pregled povijesti Istre od 6. stoljeća do godine 1102,* rukopis.

63 Vidi, M. Bulat, *Neld nalazi ranog srednjega vijeka iz Osijeka,* SHP 10, III. ser., 1968. 11-21.

64 G. Pilarić, *Fenotipske značajke bjelobrdskih lubanja iz ranog srednjeg vijeka,* Arheološ ki radovi i rasprave 6, Zagreb 1968, 263-91.

65 Šlaus, *Kraniometrijska i pateopatološka analiza.*

66 M. Šmaljcelj, *Privlaka - "Gole Njive" (općina Vinkovci) - Nekropola VIII - IX stoljeća* - sistematska istraživanja, Arheološki pregled 15, Beograd 1973, 117-9.

spomenutom odjeljku Konstantina Porfirogeneta, da su Hrvati zaratili na Avare,[67], ili kod bizantskog pjesnika 7. stoljeća Georgija Piside koji opisuje borbe Slavena protiv Avara, koje su vjerojatno uslijedile po propasti avarsko-slavenske opsade Carigrada 626. godine: "... i Skit (Avar) ubija Slavena i potom biva ubijen"[68]. Iako se radi o pjesmi (epu), u kojoj se posebno ističe težnja za vanjskim efektom, ipak osnovne informacije[69] valja prihvaćati kao vjerojatnije.

Čini se, dakle, da su Slavenima koji su kraće ili duže vrijeme obitavali u bivšim rimskim provincijama Panoniji i Daciji bila u daljnjim seobama primarna dva pravca koji su se potom dijelili u nekoliko manjih - na prvom je trebalo prijeći Dunav u njegovu donjem toku, od Singidunuma (današnjeg Beograda) na istok, te dolinama rijeka (Morave, Vardara, Marice i drugih) nastaviti spuštanje prema velikim gradovima - Solunu, Draču i posebice Carigradu. Drugim su se pravcem kretali na zapad, preko područja današnje Slovenije i Postojnskih vrata prema Istri i Italiji. Oni, koji su došli do Carigrada i opsjeli ga, iskazali su i visok stupanj vojničke zrelosti, jer čak i samo opkoliti i napasti Carigrad iznimno je zahtjevan organizacijski i vojnički napor. Taje zrelost vjerojatno ponajviše odraz društvenog razvoja, jer su Slaveni bili više od pola stoljeća u kontaktu (ako ništa drugo, onda barem kao pljačkaši) s kasnoantičkom civilizacijom: Prokopije tvrdi da su još oko 550. godine Slaveni, iako bez pravog iskustva u napadima na gradove i njihove zidine, bili u tom poslu vrlo uspješni[70]. Sedamdesetak godina kasnije Teodor Sinkel hvali njihovu pomorsku vještinu (njegov tekst odnosi se na 626. godinu)[71], a slično svjedoči i Ivan Efeski izvještavajući o slavenskim provalama u Trakiju i Grčku 581-584. godine: "Naučili su (Slaveni) ratovati bolje no Romeji, iako jednostavni ljudi koji se ne usuđuju izići izvan šuma i predjela bez drveća i koji ne znaju što je oružje, izuzev dva-tri kratka koplja "[72]. Ako se smije suditi po razlikama u ovim izvještajima, očito je da se već treća ili četvrta generacija naviknula živjeti na rubu civiliziranoga svijeta, daje preuzimala civilizacijske plodove, bez obzira što na tim prostorima kasnoantički život više nije bio tako bogat kao u prethodnim stoljećima ili kao u krajevima u kojima nije bilo barbarskih provala.

Treći seobeni pravac možda nije tako značajan za cjelinu evropske povijesti, ali jest za hrvatsku: očigledno je da je krajem 6. i početkom 7. stoljeća mnogo Slavena prešlo Savu i krenulo na jug. Ako su napadači na središnje dijelove Bizanta, kao i na Italiju, s pravom računali na bogat plijen u pljački velikih gradova, doseljenici na područje buduće ranosred-

---

67 *DAI*30/67-70; *Viz. izu.* II, 30. Klaić, *Izvori*, 5.

68 *Georgii Pisidae Restiiuiio crucis*, ed. L. Sternbach, Wiener Studien 13, 1891, 4-8, stihovi 78-81; *Viz. izv.* I, 158.

69 *Viz. izv. I,* 151-3.

70 Prokopije, *Bellum Gothicum,* III, 38. 7.

71 *Analecta avarica*, ed. L. Sternbach, Cracoviae 1900, 14; Vidi i *Viz. izv.* I, 165.

72 Iohannes Ephesius, *Historia ecćiesiastica,* VI, 25, ed. Schonfelder, Miinchen 1862, 255; Također, *Viz. izv.* I, 165, bilj. 19.

njovjekovne Hrvatske to jednostavno nisu mogli. Salona, eventualno i Narona i još možda poneki grad ili naselje ni u kojem slučaju nisu bili toliko bogati, pa stoga ni toliko privlačni za pljačku. Stoga je Slavenima u Hrvatskoj, kao i samim Hrvatima, uglavnom preostalo da se mirno naseljavaju i da, kao krajnjom mjerom, u eventualnim sukobima s autohtonim stanovništvom, sa zatečenom vlašću i svojim sunarodnjacima pronađu i izbore pravo na posjedovanje što bolje zemlje. Čini se da ni u ovim slavenskim napadima, barem u prvo vrijeme -u početku 7. stoljeća -ni u krajevima o čijoj se sudbini mnogo više zna - dakle u istočnijim dijelovima Balkana, ne treba pripisivati tako katastrofalne posljedice kao što se to obično čini u literaturi. Čini se da u razdoblju Fokine vladavine (602-610) nije došlo do potpunog sloma bizantske vlasti na tom prostoru[73].

2. Seoba Hrvata

Nekoliko godina ili desetljeća po slavenskoj doseobi na ovo su područje pristigli (ili -počeli pristizati) Hrvati. O seobi Hrvata ne svjedoči niti jedan tim događajima suvremen izvor. Najviše podataka nalazi se u *DAI* Konstantina Porfirogeneta, izvoru nastalom sredinom 10. stoljeća -u izvorima 6. i 7. stoljeća spominju se samo Slaveni, ali ne i Hrvati[74]. U Konstantinov tekst prenesena je očigledno hrvatska narodna predaja čiji je posljednji redaktor bio (prije cara i njegove kancelarije u Carigradu) carev informator koji boravi u nekom od bizantskih gradova na istočnojadranskoj obali (vjerojatno Zadar ili Split). Tako je i tekst pisan - iz aspekta nekoga tko seobu i zbivanja oko nje promatra s priobalnog prostora.

Konstantin Porfirogenet tvrdi da su Hrvati "stanovali s one strane Bagibarije, gdje su sada Bijeli Hrvati"[75], te da se jedan dio Hrvata odvojio od Bijelih Hrvata i pod vodstvom petero braće - "Klukasa, Lobela, Kosenica, Muhla i Hrvata i dvije sestre Tuge i Buge, stigao sa svojim narodom u Dalmaciju"[76]. I Toma Arhiđakon, iako ne spominje Hrvate, već "Lingonce pod vodstvom Totile", u osnovi tvrdi slično: "... od poljskih strana ... došlo je sedam ili osam plemenitih rodova"[77]. To bi pretpostavilo organiziranu seobu, pokret koji je izveden relativno brzo i u kojem nije bilo lutanja. Međutim, taje predaja zapisana u DAJ više od tristo godina po doseobi i u

[73] F. Barišić, *Car Foka i podunavski Avaro-Sloveni*, ZRV1 4, 1956, 73- 86, ali njegova je analiza odmah naišla na oštru kritiku redakcije.

[74] Hrvatsko ime navodi se tek 852. godine u Trpimirovoj darovnici, čiji original nije sačuvan, a najstariji prijepis je iz 1568. godine - vidi, *CD* I, 3, a na kamenu na natpisu iz Šopota kod Benkovca, na kojem se spominje i knez Branimir. Tek u 10. stoljeću hrvatsko se ime počinje pojavljivati u inozemnim izvorima - prvenstveno u dokumentima splitskih sabora 925. i 928. godine, pa potom u *DAI*. Očigledno je trebalo proći određeno vrijeme da se hrvatsko ime afirmira u inozemstvu -vidi, Goldstein, *Srbi*, 238-9; L. Margetić, *Još o dolasku Hrvata*, HZ 38, 239-40, 1985; Goldstein, *Bizant*, 127.

[75] O tome što znači i gdje se nalazi "Bijela Hrvatska" -vidi, str. 29-32.

[76] *DAI* 30/62-7; *Viz. izv.* II, 30; Klaić, *Izvori*, 3.

[77] Toma, *Kronika*, 32; Rački, *Thomas*, 25.

nju su utkani elementi koje su generacije i generacije unosile u priču: petero braće dobro je poznata kozmologijska predodžba svijeta u nomadskih naroda -radi se o jednom središtu i četiri strane svijeta, a jedan od braće, Hrvat, jest taj najvažniji vođa[78]. Ne treba stoga postavljati pitanje -je li ova ili neka druga priča legenda ili povijest, nego u kojoj je mjeri legenda, a u kojoj povijest i gdje to konkretno. Priča mnogo duguje biblijskom predlošku po kojem je stvaranje naroda poistovjećeno sa stvaranjem porodice[79], što se ponavlja i u *origo gentis* drugih barbarskih naroda[80]. Međutim, u Konstantinovu se tekstu na drugom mjestu tvrdi da je u vrijeme doseobe, odnosno vladavine cara Heraklija, "ovim Hrvatima bio arhont Porga"[81], stoje, vrlo vjerojatno, rezultat promjena tradicije o seobi i stvaranju države kako bi se legitimirala stanja koja su nastajala u 10. stoljeću, u vrijeme kada su se legende zapisivale - kneževska se tradicija tu suprotstavlja plemenskoj[82]. I nešto kasniji opis zaposjedanja prilagođava se općim shemama -jedan od njih glasi: "Tada su Hrvati, na zapovijed cara Heraklija, pograbili oružje, istjerali iz tih krajeva Avare i naselili se po naredbi cara Heraklija"[83], što se može usporediti s mnogim literarnim opisima zaposjedanja, od kojih je najstariji primjer osvajanja Izraelaca u Kanaanu[84]. Čini se da se ni seoba Hrvata ne smije promatrati suviše kruto, shematizirano, jednostavno i pojednostavljeno, jer različiti podaci svjedoče da se radilo o vrlo difuznom i vjerojatno prilično sporom procesu, pa bi podatak Konstantina Porfirogeneta mogao svjedočiti o sporosti selidbe i događanja: "... otkada se naseliše spomenuti Slaveni, zauzmu čitavu okolinu Dalmacije; romanski gradovi obrađivali su otoke i živjeli od njih. Pošto su ih Pagani stalno zarobljavali i uništavali, oni te otoke napuste..."[85] Dakle, prvo su Pagani naselili kopno, a tek onda počeli naseljavati otoke. Neki drugi podaci svjedoče o tome daje hrvatska seoba istovremeno bila i proces koji je zahvatio i mnogo širi teritorij od onoga na kojem je hrvatsko ime napoljetku prevladalo i na kojem je stvorena ranosrednjovjekovna hrvatska država.

Toponomastički dokazi o selidbama i boravku Hrvata na vrlo širokom području od srednje Evrope do Egejskog mora prilično su brojni i nipošto ne mogu biti slučajni. Činjenica jest da su Hrvati boravili u Bavarskoj[86].

[78] W. Pohl, Dos *Avarenreich und die "kroatischen Ethnogenesen"*, u: *Die Bayern und ihre Nachbarn*, T. I, Wien 1985, 293-8. Broj pet susreće se u različitim prilikama u životu nomadskih naroda - u bojnom redu, u diobi pašnjaka, ili naseljenja, u dvorskim službama.

[79] *Biblija*, Postanak, 5.

[80] Primjerice, Langobardi Imaju Gambaru, majku prvih vođa Ibora i Ajona - Pavao Đakon, *Langobardi*, I, 3.

[81] DAI31/17-21; *Viz. izv.* II, 41-2; Klaić. *Izvori* 5.

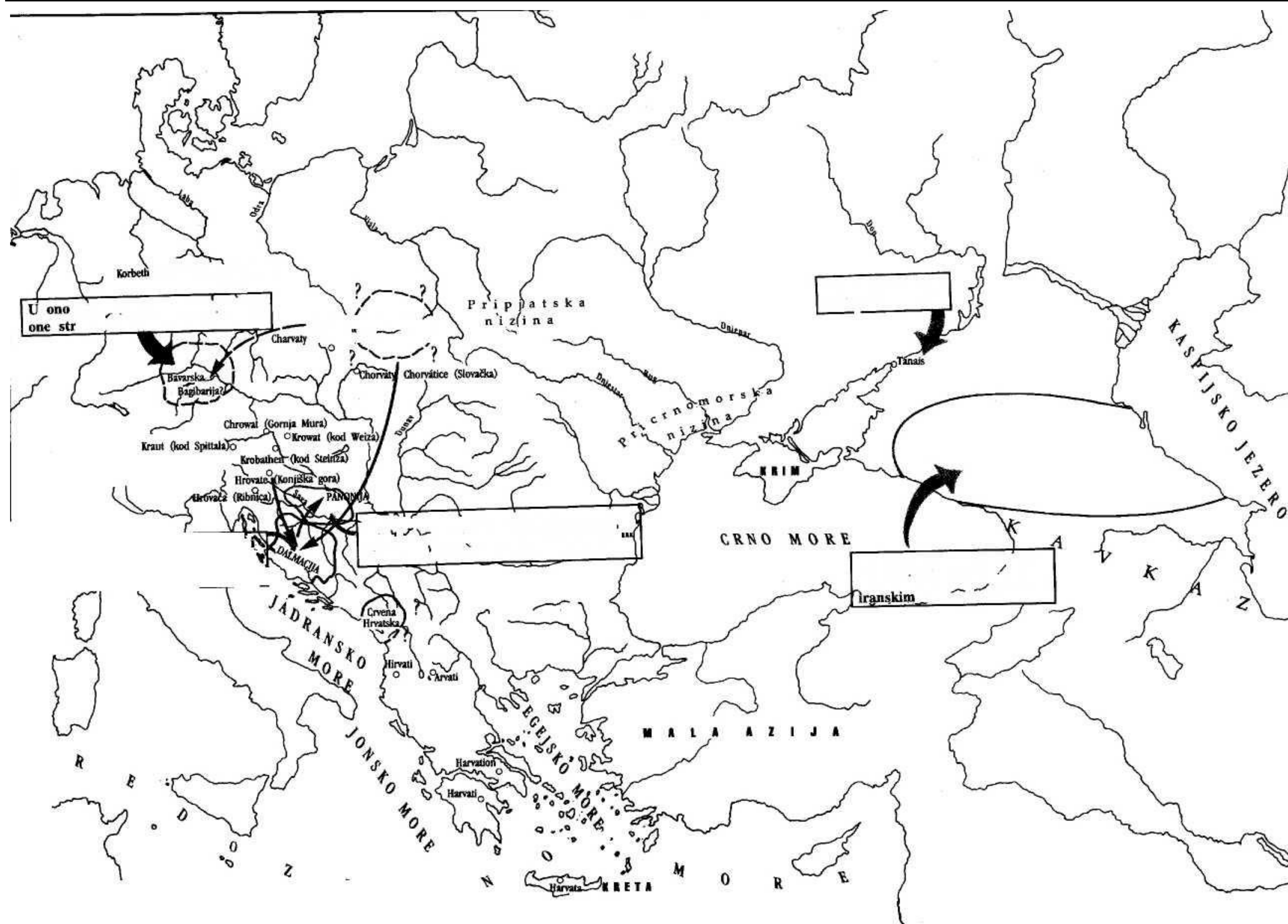
[82] Katičić, *Od Konstantina Porfirogeneta*, 33-4 i tamo lit.

[83] DAT31/17-20; *Viz. izv.* II, 39; Klaić, *Izvori, 5.*

[84] Po suvremenim historičarsklm spoznajama, čini se da to "osvajanje" nije bilo velika vojnička pobjeda nego postepen proces -vidi. *Biblija*, Jošua 1-11; Također, T/MES - *Atlas biblijske povijesti*, Zagreb 1990, 62-3.

[85] DAJ 30/119-23; *Viz. izv.* II, 36.

[86] DAJ 30/62; *Viz. izv.* II, 37-8; Klaić, *Izvori*, 3.

U ono
one str
Korbeth
Labe
Odra
Visla
Charvaty
Bavarska
Bagibarija?
Chorvaty
Chorvátice (Slovačka)
Pripjatska
nizina
Dnjepar
Don
Tanais
Dnjestar
Bug
Pricrnomorska
nizina
Dunav
Chrowat (Gornja Mura)
Krowat (kod Weiza)
Kraut (kod Spittala)
Krobathen (kod Steinza)
Hrovate (Konjiška gora)
Hrovača (Ribnica)
Sava
PANONIJA
DALMACIJA
Crvena
Hrvatska
KRIM
CRNO MORE
KASPIJSKO JEZERO
KAVKAZ
iranskim
JADRANSKO
MORE
Hirvati
Arvati
JONSKO MORE
EGEJSKO MORE
MALA AZIJA
Harvation
Harvati
Harvata
KRETA
SREDOZEMNO MORE

Najbrojniji su takvi tragovi na nekadašnjem (dakle, uglavnom jugoistočni dijelovi današnje Austrije) i današnjem slovenskom teritoriju; postoji tako "Hrvatski kotar" -*pagus Chrouuatiiuz* gornju Glinu sjeverozapadno od Št. Vida u Koruškoj, zatim područje "Hrvati" *(Chroivat)* uz gornju Muru zapadno od Leobena. Još u srednjem vijeku zabilježena su pojedina imena mjesta u Koruškoj -Krobathen, Krottendorf i Krautkogel u blizini *pagusa Ch.rouu.atii,* kod Poreča na Vrbskom jezeru u 17. stoljeću postoji "hrvatski urad", zatim Kraut - nekoć Chrowat i Croat - kod Spittala, Krobace kod Št. Lipša. U Štajerskoj uz gornju Muru postoje Chraberstorf i Krawerspach (okolica Muraua), Chrawat kod Laasa u blizini Judendorfa i Kchrawathof i Krawbaten blizu Leobena. Uz Muricu je toponim Krawerseck, a uz srednju Muru Krowot kod Weiza, Krobothen kod Stainza i Krobathen kraj Straganza. Napokon, na području današnje Slovenije nalaze se Hrovate (Konjiška gora) kod Konjica i Hrovača kod Ribnice (tragovi tih toponima danas su samo djelomično očuvani, što ukazuje na činjenicu da su nazivi vrlo stari). Ime Hrvat očuvalo se i u nekim krajevima uz njemačku rijeku Saalu (Chruuati kod Hallea, Churbate, odnosno Grawat u 11. stoljeću; Korbetha 20 km zapadno od Leipziga), u Moravskoj (Charvatv kod Olomouca), u Slovačkoj (Chorvatv i Chorvatice kod Varada)[87], potom sela Arvati kod Donje Prespe u Makedoniji, Harvati na Atici i Harvation u području Mikene kod Arga na Peloponezu, Harvata kod Kandije na Kreti[88], selo Hirvati (Kruatje) između rijeka Seman i Shkumbi u Albaniji[89], te konačno "Crvena Hrvatska", ime kojim *Ljetopis Popa Dukljanvna* označava prostor Duklje, inače današnje Crne Gore[90]. Svi ti toponimi svjedoče o tome da se hrvatsko ime raširilo na većem prostoru. Seoba Hrvata, osim glavnog pravca koji je tekao iz Zakarpaća prema srednjovjekovnoj Hrvatskoj, imao i druge, možda i mnogo drugih pravaca, a neki su od njih doticali i prostore vrlo udaljene od današnje Hrvatske[91].

Povijest i seobe germanskih naroda opisani su mnogo bolje od hrvatske i slavenskih općenito i iz njih se vidi kako čak i germanske ratničke skupine, maksimalno usmjerene na ratovanje i pljačku, lutaju prilično sporo prema svom konačnom odredištu. Tako Langobardi iz Skandinavije kreću još u 1. stoljeću i onda preko današnje Poljske, Njemačke (čak i

87 V. Klaić, *Hrvati i Hrvatska,* 17; Šišić, *Povijest,* 300; Lj. Hauptmann, *Karantanska Hrvatska,* ZKT, 297-317; B. Grafenauer, *Hrvati u Karantaniji,* HZ 11- 2, 1958-9, 207-31; B. Grafenauer, *Hrvati* EJ 4, 37-8.

88 M. Vasmer, *Die Slaiven in Griechenland,* Abhandlungen der Preussischen Akademie derWissenschaften, Phil. hist. Kl. No. 12, Berlin 1941, 123-75.

89 V. Markotić, *The Croats inAlbania,* sep. ot. NSB - IT 1.106.

90Mošin, *LJPD,* 54; Šišić, *Povijest* 456-7; Klaić, *Povijest,* 18-22; D. Mandić, *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora,* Chicago 1957.

91 Bez obzira na sve nejasnoće i nepoznavanje vrlo kompliciranih procesa tijekom seobe Hrvata, vrlo je izvjesno kako nije bilo nikakvog značajnijeg seobenog vala s juga na sjever, kako je ponajviše 80-ih godina dokazivao u brojnim raspravama H. Kunstmann, a potom nekritički prihvatila i N. Klaić, u nekim tekstovima koje je u posljednjim godinama života napisala, ponajprije u dnevnicima i tjednicima (Iznimka je N. Klaić, *Kine erfolgreiche neue Theorie iiber die Frungeschichte der Slaven,* Ars philologlca Slavica, Festschrift fur Heinrich Kunstmann, Munchen 1988, 231 - 8; Osim toga, vidi. Ista, *Sjever i jug u Hrvata i Srba,* OKO,

zapadno od Labe) i Panonske nizine tek 568. godine stižu u Italiju, gdje konačno stvaraju trajniju državnu tvorevinu.

Doseoba Hrvata (a onda i Srba) nije bila jednostavan proces koji se odvijao na kompaktnom teritoriju naseljenom Slavenima, da bi se prema tome moglo utvrditi kako su se Hrvati naselili do nekih određenih točaka na istok, jug i zapad. Po Konstantinu Porfirogenetu, Hrvati su se naselili u Dalmaciji, vjerojatno u zaleđu dalmatinskih gradova, a i nešto dublje u unutrašnjost (Cetina i Livno su po Konstantinu Porfirogenetu, jedinom izvoru za tu vrstu obavijesti, u 10. stoljeću bili prema granici sa Srbijom). "Od Hrvata koji su došli u Dalmaciju, odvoji se jedan dio i zavlada Ilirikom i Panonijom"[92], pa po ovoj tvrdnji cara Konstantina proizlazi da su Hrvati naselili i Panoniju, ali i područje nekadašnjeg rimskog Ilirika, što obuhvaća i današnju Crnu Goru i dijelove Srbije. Hrvatsko je ime u Duklji nestalo najkasnije do 12. stoljeća, a na prostoru nekadašnjih rimskih provincija Dalmacije i Panonije Hrvati su u prvo vrijeme vjerojatno bili manjina u slavenskoj i iliroromanskoj većini - može se pretpostaviti da ih nije bilo više od nekoliko tisuća. Bili su pretežno ratnici koji se po kulturi, jeziku i običajima nisu bitno razlikovali od slavenskih susjeda, a Slavenima su dali svoje ime. O tim "Protohrvatima" vjerojatno se ni u budućnosti neće znati više negoli danas - teško je da će se naći novi pisani izvori, a ni minuciozna arheološka istraživanja najvjerojatnije neće moći napraviti razliku između Hrvata i Slavena. "Protohrvate" i suvremenu hrvatsku naciju povezuju kontinuitet povijesti, kontinuitet imena, kontinuitet naseljavanja na istom ili sličnom prostoru, ali pitanje je može li se između njih povući etnički kontinuitet, ponajprije zbog toga što su se ti Hrvati (ili "Protohrvati") asimilirali u etničku sliku svojih susjeda - Slavena. Osim toga, od ranoga srednjeg vijeka do kraja 20. stoljeća opseg Hrvatske i hrvatskog etničkog prostora prilično se mijenjao - od jezgre u dalmatinskom zaleđu odmah po doseobi do današnje sjeverozapadne Hrvatske u doba turskih provala i suvremenog oblika Hrvatske, uključivo i krajeve s pretežnim ili značajnim postotkom hrvatskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, Vojvodini i Crnoj Gori. A na tom prostoru dolazilo je protokom stoljeća do nebrojenih emigracija i imigracija, pokrštavanja, prekrštavanja, islamizacije, deislamizacije, tako da nema osobe koja bi danas u svom rodoslovnom stablu mogla identificirati te, u 7. stoljeću, doseljene Hrvate. A što se tiče ranoga srednjeg vijeka, od "Protohrvata" 7. stoljeća do stvaranja hrvatske države, pa onda, slijedom toga, i do stvaranja hrvatskog etnosa u 9. i 10. stoljeću, hrvatsko se ime značajno proširilo, pa je

HI. 15 - 29. 1. 1987; 29. - 12. 2. 1987; Ista, *Hrvatska povijest: od mita do stvarnosti,* START 498 - 499, veljača - ožujak 1988). Kunstmannove pokušaje krajnje je oštro ocijenio i uvjerljivo dokazao njihovu neosnovanost R. Katičić, *Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena sjuga na sjever,* SHP 20/1990. 225-38.

[92] *DM* 30/75-7; *Viz. izv.* II, 31; Klaić, *Izvori,* 4. Istraživači su smatrali (B. Grafenauer, *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata,* HZ 5, 1952, 30-1; Katičić, *Filološka razmatranja,* 79) da se radi o zbivanjima u 10. stoljeću, kada se hrvatska vlast navodno proširila na Panoniju, ali to ne može stajati, jer se u 10. stoljeću glede Panonije nije dogodilo ništa radikalno -vidi, str. 281-7.

čak, smijemo pretpostaviti, u nekim slučajevima bilo i nametnuto slavenskim plemenima i rodovima koji su se zatekli na tom, novom hrvatskom teritoriju.

Nije jasno koliku su važnost u napredovanju Hrvata imale njihove pobjede; Konstantin Porfirogenet u *DAI* piše da su "Hrvati po dolasku nekoliko godina ratovali protiv Avara i potom ih pobijedili"[93]. Da lije vijest istinita, i ako jest, radi li se o nekom užem području, treba liju (i može li se uopće?) povezivati s već spomenutom viješću Georgija Piside, nije jasno. Naime, Slaveni su, pa i Hrvati, krajem 6. i u 7. stoljeću, barem po vijestima mnogih pisaca, ostvarivali s Avarima vrlo skladnu suradnju. Moguće je da su Hrvati, odnosno Slaveni napredovali i proširivali teritorij na račun Avara (odnosno, oslobađali se njihove vlasti). Doduše, iz Dalmacije o tome nema nikakvih neposrednih izvještaja, osim što se tvrdi da je 641. godine neki opat Martin putovao po Istri i Dalmaciji i "otkupljivao sužnjeve (taoce)"[94]. Ime Dalmacija bi se najvjerojatnije odnosilo, poznavajući tadašnju papinsku i općenito zapadnu terminologiju, na znatniji dio teritorija antičke provincije koja bi sezala čak i do Save, a ne samo na uzak priobalni dio, koji je teritorij Dalmacija obuhvaćala u kasnijim stoljećima[95]. Međutim, u ranomu srednjem vijeku bizantska je arhontija, a kasnije tema Dalmacija, zapremala uski priobalni pojas. Uostalom, suvremenicima misije opata Martina nisu ni mogle biti još potpuno jasne posljedice hrvatskog i slavenskog doseljavanja u Dalmaciju, pa tako nisu ni mogli Dalmaciju odrediti u potpuno novim okvirima, kao što će to učiniti izvori 9. i još više 10. i 11. stoljeća. Njima se povlačenje većeg dijela iliroromanskog stanovništva prema obali i, što je čak i bitnije, nestajanje bizantske vlasti na mnogim dijelovima priobalnog prostora i u unutrašnjosti nije u prvo vrijeme ni moglo učiniti sudbonosnim za mnoga naredna stoljeća.

Graničnu crtu između bizantskih posjeda i hrvatskih doseljenika ne određuje točno niti jedan izvor, ali car Konstantin tvrdi da se "palača i hipodrom cara Dioklecijana u zemlji istih Hrvata do danas čuvaju u gradu Saloni"[96]. Terenska istraživanja pokazala su da dalmatinski gradovi - primjerice Zadar, Split, Trogir -i u ranom srednjem vijeku kontroliraju u potpunosti svoj kasnoantički ager[97].

---

93 *DAI*30/68-9; *Viz. izv.* II, 30; Klaić, *Izvori,* 3-4.

94 Rački, *Documenta,* 277.

95 Promjena značenja pojma "Dalmacija" zbila se, jasno, uslijed doseobe Hrvata 1 Slavena. Kasnoantička provincija je sužena na uski priobalni pojas koji će kasnije postati bizantska tema Dalmacija. Međutim, ta promjena još nije jasno izražena u franačkim izvorima počet kom 9. stoljeća koji dosljedno preuzimaju antičku terminologiju (vidi, *ARF,* na raznim mj.), nego tek s pojavljivanjem imena *Croatia, Chroatia, Chorvacia, Corbatia, Chrobatia* i si., od druge polovine stoljeća, čime se jasno Dalmacija odjeljuje od Hrvatske.

96 *DAI* 31/27-30; *Viz. izv.* II, 42.

97 M. Suić, *Ostaci limitacije naših primorskih gradova* u *ranom srednjem vijeku,* SHP, III. ser., 5/1956, 7-19. Sveobuhvatnije vidi, Suić. *Grad,* 253 i d.

VI.

7. i 8. stoljeće - suživljavanje s novom okolinom

1. Reakcije autohtonog stanovništva i bizantske vlasti na dolazak Hrvata

O ponašanju autohtonog iliroromanskog stanovništva i njihove, bizantske vlasti u vrijeme seobe Slavena i Hrvata nema mnogo neposrednih podataka. Ono u svakom slučaju osjeća strah, bilo da je slavenska opasnost bila neposredna ili tek prijetnja u bližoj ili daljoj budućnosti.

S panonskog područja, s kraja 6. stoljeća stiže jasan dokaz postojanja straha, kada nepoznati građanin Sirmija, za vrijeme avarsko-slavenske opsade, odnosno pred sam pad grada, urezuje na grčkom u ciglu tekst: "Kriste Gospode! Pomozi gradu i odbij Avara i čuvaj Romaniju" (tj. carstvo rimsko -'Pcop-avioc).[1]

U Panoniji su neki gradovi osvojeni, kao što je Sirmij[2], u drugima se pak stanovništvo bitno smanjilo, kao što su to primjerice Sisak - Siscija ili Ptuj - Poetovio. Činjenica da se očuvao kontinuitet imena, svjedoči o kakvom-takvom kontinuitetu naseljenosti. Međutim, opustjela su mnoga manja naselja i osamljene *ville ništice.* Vjerojatno je dobar dio panonskog stanovništva izbjegao i cestovnom mrežom prema jugu, u Dalmaciju, ili na zapad ili istok Carstva[3]. Općenito se može tvrditi da se žitelji povlače iz naselja u ravnicama na potencijalno lako branjive položaje - primjerice, stanovnici rimskog naselja Andautonia (danas Šćitarjevo na desnoj obali Save, 8 km od Velike Gorice) u nesigurna vremena napustili to naselje i da su naselili obližnje visove iz kojih su se kasnije razvile srednjovjekovne jezgre *Zagreba.* - Kaptol i Gradec. Naime, neka je utvrda na Gradecu postojala oko 679. godine[4], ali podaci o drugim utvrdama postoje tek za

---

[1] Cigla se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu -vidi, Šlšlč, *Priručnik,* 116.

[2] *Viz. izv.* I, 92-8, 100, 105-6, 284-5.

[3] Primjerice, opatica Ivana bježi iz Sirmija u Salonu (vidi, B. Gabričević, *Question de* (a *datation* đu *sarchophage de l'abbesse Jeane,* DS I, Split 1975, 96-101), a čini se da je Seusovo blago s Balatona stiglo u Istru.

[4] Vidi, str. 287-9.

10. stoljeće (Požega, Vuka).[5] Čini se da su Hrvati (i Slaveni) i na bilogorskom prostoru naselili gradine odmah po doseobi u 6. i 7. stoljeću[6].

Na području Dinarida autohtono iliroromansko stanovništvo sklanjalo se s komunikacija koje su vodile prema jugu i nastanjivalo nepristupačni - je planinske predjele ili bježalo prema obali. Enklave u unutrašnjosti očigledno su s vremenom nestajale ili bile potpuno izolirane i nevažne, jer car Konstanta u 10. stoljeću bilježi da se "Slavenima jedino primorski gradovi nisu predali, nego ostadoše u vlasti Romeja, jer im je more omogućavalo da žive"[7]. Toma Arhiđakon dobro uočava osnovu njihove egzistencije: "Ovi obrađuju zemlju, oni, trgujući, brodovima krstare amo-- tamo po moru."[8].

Napokon, na obali, većina se stanovništva povlači u dobro branjene gradove ili u naselja koja se nalaze na lako hranjivim položajima ili bježi na otoke, baš kao što to tvrde Konstantin Porflrogenet i Toma Arhiđakon[9]. Kastrizacija (zatvaranje u utvrđene prostore) bila je, uostalom, u kasnoj antici opći proces koji ponegdje i nije bio uvjetovan dolaskom barbara, već samo osjećajem posvemašnje nesigurnosti[10]. Međutim, na istočnojadranskoj obali nije bilo "bezglavog", nesustavnog "bježanja", kako bi se moglo shvatiti iz kazivanja Tome Arhiđakona[11], a nije ni naprasno prekinut život.

Međutim, nisu Slaveni i Hrvati osvajali i naseljavali Panoniju i Dalmaciju bez ikakva otpora: Sirmij je pao tek nakon višegodišnje opsade, a branitelji su očekivali dolazak bizantske vojske iz Dalmacije[12]. Iako ona nije došla, očigledno takvi obrambeni pohodi nisu bili neuobičajeni, jer o njima posredno svjedoči i detalj iz priče Konstantina Porfirogeneta o padu Salone, koja počinje odlaskom odreda Salonitanaca čak na Dunav[13]. Osim toga, i u Zadru se 596. godine očigledno nalazio kontingent carske vojske[14].

Tako je velik broj istraživača, povezavši ove podatke s onima o misiji opata Martina i "otkupu sužnjeva", ocrtao prijelaz iz 6. u 7. stoljeće kao trenutak propasti kasnoantičke civilizacije na čitavom prostoru srednjovjekovne Hrvatske. Takva je ocjena zbivanja mnogo primjerenija za Panoniju i jedan dio planinskog područja, iako ni na tim prostorima nije došlo do radikalnog prekida, ali je, s druge strane, izvjesno da je u krajevima

---

[5] *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumaue sttrpis arpadianae.* Vol. I, Budapest 1937, 87.

[6] Z. Lovrenčevlć, *Srednjovjekovne gradine u Bilogori,* Izdanja HAD 14, Zagreb 1990, 139.

[7] *DAI*30/59-60; *Viz. izv.* II, 29; Klale, *Izvori,* 3.

[8] *Thomas,* 29; Toma, *Kronika,* 36.

[9] *DAI* 29/49-50; *Viz. izv.* II, 12-3; Toma, *Kronika,* 36-8. Općenito i vrlo pregledno ove događaje opisuje F. Bulić, *Dolazak Hrvata i pohrvaćivanje Dalmacije,* Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930, 1-5.

[10] Vidi, opširno, Goldstein, *Bizant* 96 i d., 136 i d.

[11] Toma, *Kronika,* 34-8.

[12] Menandar, *Excerpta de legationibus.* Berlin 1903, I, 220; *Viz. izv.* I, 97.

[13] *DAI* 29/14-46; *Viz. izv.* II, 10-1; Klaić, *Izvoru* 3.

[14] MGH, *Epistolael,* 421; Vidi. detaljnije, Margetić, *Odnosi Ilburnije i Istre,* 44.

bližima jadranskoj obali i na samoj obali i otocima kontinuitet s kasnom antikom bio neusporedivo jači. Iako Toma Arhiđakon tvrdi da su stanovnici Salone pobjegli na udaljene otoke, za to nije ni bilo prijeke potrebe - čini se, uostalom, da otoci i nisu doživjeli brojčano veliku imigraciju romanskog stanovništva. Na istočnojadranskim otocima nije stvoren niti jedan jači kasnoantički ili ranosrednjovjekovni centar koji bi bitno ojačao u odnosu na antičko razdoblje (kao stoje to slučaj, na primjer, s gradovima u lagunama - Ravenom ili, još više, s Venecijom, uz nedaleku talijansku obalu). Ni Rab, ni Osor, ni Krk, koje spominje car Konstantin kao mjesta useljavanja preostalih Romana[15] - a to su najznačajnija otočka mjesta -nisu doživjeli izrazitiji gospodarski ili demografski rast. Štoviše, i Osor i Rab su čak i manji u ranom srednjem vijeku nego u antici[16], pa je vrlo izvjesno da se ni njihovo gospodarsko ili političko značenje u odnosu na obalne gradove - Zadar i Split - nije izmijenilo. I dalje su gradovi na obali bili važniji dio onoga stoje ostalo izvan vlasti Hrvata. Još je karakterističnije da srednjodalmatinski otoci i otoci današnjeg šibenskog arhipelaga nisu imali znatnije povećanje broja stanovnika, iako su trebali -barem po nekim historiografskim konstrukcijama -primiti brojem znatno stanovništvo izbjeglo iz Salone i njezine šire okolice te iz doline Krke - gradova Skardone i Burnuma.

Štoviše, neki od otoka ili neki od položaja na njima uopće nisu bili prikladni za osnivanje naselja. Car Konstantin tvrdi da na Mljetu, Korčuli, Braču i Hvaru postoje "opustjeli gradovi", iako su ti otoci bili "vrlo lijepi i plodni"[17]. Nadalje, tvrdi se da su "neki otoci nenaseljeni i da imaju puste gradove ovih imena: Katatrebeno, Pizuh, Silba, Skerda, Aloip, Skirdakisa, Pirotima, Meleta, Estiuniz i mnoge druge čija se imena ne znaju"[18]. Svi se ovi "gradovi" i otoci nalaze u okolici Zadra[19]. Iako se vijest Konstantina Porfirogeneta odnosi vjerojatno ponajprije na njegovu suvremenost, na polovinu 10. stoljeća, realno je pretpostaviti daje takva situacija trajala više stoljeća i da je nenaseljenih gradova i važnih lokacija duž čitave istočnoj adranske obale bilo i više[20].

Da bi se detaljnije opisali i objasnili procesi koji se odvijaju po doseljenju Slavena i Hrvata, nedostaju mnogi podaci. Vrlo je malo preciznih informacija, pa se velik dio argumentacije svodi na više ili manje logične pretpostavke. Mnoge pojedinosti, koje bi se mogle pokazati kao

15 DAT 29/51; *Viz. izv.* II, 13; Klaić, *Izvori,* 5.

16 Za Osor, vidi: E. Imamović, *Antička naselja na otočnoj slaipini Cres-Lošinj,* Otočki ljetopis Cres -Lošinj 2, Mali Lošinj 1977, 212-23; za Rab: N. Budak, *Neki elementi demograf sko-ekonomskog razvoja i prostorne organizacije otoka Raba od XI. do Icraja XIII. stoljeća,* Rapski zbornik, Zagreb 1987, 194.

17 *DAI*30/109-11; *Viz. izv.* II, 35.

18 *DAI* 29/290-3; *Viz. izv.* II, 25-6; Klaić, *Izvori,* 43. O Pizuhu, vidi, opširno: *Pizuch na Dugom otoku,* SHP, ser. III, 4, 1955, 135-40.

19 Vidi komentar, *Viz. izv.* II, 25-6, te navedena lit. Također, Ferluga, *Uprava,* 40; Isti, *L'amministrazione,* 90 i d.; N. Klaić, *Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću.* Slovo 15-6, Zagreb 1965, 254. Također, str. 168-70.

20 Goldstein, *Bizant,* 138-9.

dragocjene, pa i čitavi kompleksi zbivanja, potpuno su nepoznati. Najvažnije bi bilo pitati i potom saznati: kako su se ponašali novopridošli Slaveni i Hrvati, kako su organizirali društvene odnose, koliko su uzeli od zatečene kasnoantičke civilizacije, koliko su *zadržali* od svoga? Nešto o tome, barem posredno, može reći podatak cara Konstantina daje car Heraklije "naredio (npootd^ev...KeA£i5o£i) da se Hrvati nasele u toj zemlji Avara, u kojoj i danas stanuju"[21]. Dugo se vremena raspravlja o tome da li je Heraklije naredio, odnosno je li uopće mogao bilo što naređivati doseljenicima u neku udaljenu balkansku provinciju. Siguran se odgovor nakon svih rasprava ne nazrijeva. Čini se da bi Konstantinov podatak mogao u nekoj mjeri biti vjerodostojan, jer je nemoguće dokazati daje Heraklijeva uloga u potpunosti izmišljena ili iskonstruirana[22], kao i da se sve dogodilo tako kao stoje u tekstu preneseno[23]. Činjenica jest da ovaj podatak vjerno dočarava način na koji su se bizantski carevi obraćali stranim vladarima, među njima i knezovima dalmatinskih Slavena, jer formula glasi otprilike ovako: "Zapovijed od kristoljubivih gospodara za toga i toga kneza te i te (zemlje)"[24] što bi moglo ukazivati na vjerodostojnost podatka. S druge strane, očigledno je da u to doba središnja vlast u Carigradu nije mogla neposredno kontrolirati zbivanja u Dalmaciji niti vladati nad doseljenim Slavenima ili Hrvatima. Iako je Dalmacija u svojim kasnoantičkim granicama bila *de ture* sastavni dio Carstva, ona to nije nikako mogla biti i *de factc*[25].

Stoga bi ovdje spomenuti Heraklije mogao biti samo personifikacija one uloge koju su imali predstavnici bizantske vlasti u gradovima na istočnoj obali Jadrana u stvaranju dugoročnijih odnosa sa slavenskim ili hrvatskim doseljenicima[26].

---

[21] BAJ31/17-20; *Viz. izu.* II, 39; Klaić, *Izvori,* 5.

[22] U ranijoj historiografiji negativno je ocjenjivao ove vijesti Lj. Hauptmann, *Seoba Hrvata i Srba,* JIČ 3, 1937. Isti, *Karantanska Hrvatska,* Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925; Isti, *Kroaten, Goten und Sarmaten,* Germanoslavica J. III. H. 1-2, 3-4, Brno 1935. Vidi navedene radove L. Margetića i N. Klaić, ali i P. Štih, *Karantanija - stara domovina Hrvatov,* ZČ 41, 1987, 3, 537- 8. Štih se poziva na Grafenauerov "Prilog kritici izvještaja Konstantina Portirogeneta o doseljenju Hrvata" HZ 5, 1952, 21 i d. koji afirmira neke dijelove, pa i čitav *DAJ,* ali ipak smatra da su ovi citati "tendenciozni", te da ih valja "brisati"; S. Cirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države,* Beograd 1964, 37, smatra da su balkanski Slaveni "bar jednim delom zaista priznavali vrhovnu vlast vizantijskih careva". Iscrpno su o ovom problemu raspravljali, uz navođenje dodatne literature i *Viz. izv.* II, 39-41; Klaić, *Povijest,* 63-6; Vidi, najnovije priloge o pouzdanosti Konstantinova izvještaja, ponajviše na temelju 13. poglavlja, P. A. Yannopoulos, *Histoire et legende chez Constantin VII,* Bvzantion 57 (1987), 158-66; Isti, *Verite et diplomatie chez C. Porphyrogenete. A propos d'un passage* đu *DAI,* na i. mj., 167- 80.

[23] Na takvoj je tezi bez velike uvjerljivosti u više navrata inzistirao F. Dvornik, posebice u: *Les Slaves, Byzance etRome,* Pariš 1926, 71.

[24] *De ceremoniis* 2, 38, ed. Bonn, p. 691; Vidi i Katičić, *Memoriae,* 26-7.

[25] O tome raspravlja opširno A. Dabinović, *Državnopravni odnos Hrvata prema istočnom carstvu.* Rad JAZU 270, Zagreb 1941, 49-148.

[26] Čini se da bi takva konstatacija približno odgovarala zaključku Katičića, *Filološka razmatranja,* 89-90, koji smatra daje "ratnički rodovski savez Hrvata ... pri naseljavanju zemlje sklopio *Joedus* s Rimskim Carstvom".

Razmišljanja u kategorijama "dopustio je" - "nije dopustio" ne vode pravom rješenju. Što bi se dogodilo da "Heraklije" nije "dopustio" naseljavanje? Hrvati bi se jednostavno oglušili, jer im je to dopuštao odnos snaga na terenu. No, ako je "Heraklije" i "dopustio", pa neki naseljenici dolaze s njegovim dopuštenjem, drugi pak, koji se zovu Slaveni, "ruše" Salonu. Konstantinov je podatak o "dopuštenju" ideološko-propagandna konstrukcija. Po njoj bizantski car kao nasljednik prvog kršćanskog vladara jedini je zakoniti vladar jednog legitimnog carstva na cijelom kršćanskom svijetu[27] - kada su Hrvati ulazili u taj svijet, mogli su to jedino po carevoj "naredbi". U bizantskom sustavu mišljenja osnova svakog sklapanja ugovora s barbarima bila je fikcija o podjeljivanju privilegija, pa čak i ako je on predstavljao poniženje za Carstvo[28]. Ti su se barbari, po takvim ideološko-političkim shemama, uvijek pokoravali Carstvu[29]. Iako vjerojatno zasnovan na stvarnim zbivanjima, ovaj podatak se u *DAI* prilagodio bizantskom tumačenju situacije. Realnijom se čini pretpostavka da se radilo o prešutno poštovanom sporazumu, a ne o pismenom ugovoru.

Analogni ovim zbivanjima bili su događaji u Istri -u svojim su seobama Slaveni stizali na bizantski tefritorij i postajali *limitanel* Stoga je logično da su i Hrvati, kao i Slaveni, pa i Srbi, mogli s bizantskim gradovima sklapati sporazume. Takvih je sporazuma moglo biti i više, jer se, u vrijeme kada u slavenskim društvima nema jače kohezione sile, ugovor morao utanačivati sa čelnikom svake uže zajednice. Mogao je to biti i prešutan sporazum, a i takav je vrijedio čak i nekoliko stoljeća unaprijed. Očita je potvrda takvoj pretpostavci da neposredno zaleđe dalmatinskih gradova, a inače integralni dijelovi hrvatske države, nisu nikada dospjeli u okvir bizantskog tematskog sustava[30]. Međutim, postojanje ugovora ne bi bilo tome i osnovni razlog, prije bi to bila nezainteresiranost Carstva da prisvaja teritorije u unutrašnjosti. S druge strane, ni dalmatinski gradovi, primjerice Zadar, nisu u ranom srednjemu vijeku izgubili ni najmanji dio kasnoantičkog agera[31].

Eventualno vjerovanje Bizantinaca u sklopljene ugovore temeljilo se prije svega na vojnoj nadmoći koju su neosporno zadržali. Naime, koncentracija stanovništva u priobalnim gradovima bila je veća nego u raštrka-

---

[27] Ostrogorskl, *Vizantijski sistem hijerarhije država,* Dela 5, 238-63.

[28] O. Treltinger, *Vom ostroemischen Staats und Reichengedanken,* Leipziger Vierteljahrschrift fur Sud-Osteuropa, IV, 1940, 24.

[29] U skladu s time su 1 Konstantinove tvrdnje da je "arhont Hrvata od početka, tj. od vladavine cara Heraklija, podanički potčinjen caru Romeja i nikada ne bijaše potćinjen arhontu Bugarske" (DA731/58- 60; *Viz. izv.* II, 43- 4; Klaić, *Izvori,* 5), odnosno, daje "arhont Srbije odavno, naime od vlade cara Heraklija, pokorno potčinjen caru Romeja i nikada ne bijaše potčinjen arhontu Bugarske" - *[DAI*32/146-8; *Viz. izv.* II, 58).

[30] O odnosu Slavena i Bizanta na prostorima istočno od Hrvatske, vidi: M. Ljubinković - Ćorovič, *Odnosi Slavena centralnih oblasti Balkana i Vizantije od VII. do XII. veka.* Materijali 9. Beograd 1972, 81-100. Također, B. Ferjančič, *Vizantija i Sloveni* Beograd 1966, 20 i d.

[31] Suić, *Limitacija,* 7-19; Goldstein, *Bizant* 130.

nim hrvatskim selima, što je u mogućim sukobima vodilo jednostavnoj brojčanoj nadmoći koja se teško neutralizirala nekim zasjedama, smicalicama, jer su obje strane teren vrlo dobro poznavale. Osim toga, ukoliko se dobro organizirala, bizantska je vojska bila superiorna slavenskom načinu ratovanja. Da su Bizantinci znali kako se valja boriti protiv Slavena, svjedoči i *Strategikon* napisan krajem 6. stoljeća[32]. U njemu se obrazlaže kako Slavene iznenaditi, kako izbjeći zasjedu, kako logorovati, kako se odnositi prema njihovim poglavarima, itd. Iako je veliko pitanje jesu li takve konkretne upute uopće mogle stići do vojskovođa na bojištu, izvjesno je da su se mogle primjenjivati samo tamo gdje je bizantska obrana bila konsolidirana, kao što je to vjerojatno bio slučaj u prijadranskim krajevima. Na područjima gdje se bizantska obrana raspala - u Panoniji, u istočnim dijelovima Balkana, logično je da ni najbolja taktika ili doktrina, ni najvještiji vojskovođe nisu spašavali vojsku od neminovnosti poraza.

Naposljetku, strah bizantskih podanika na istočnoj obali Jadrana da će Hrvati i Slaveni, ili bilo koji drugi slavenski narod u zaleđu, počiniti izdaju i prekršiti utanačene sporazume nije izvirao samo iz konkretnih prilika, nego i iz cjelokupnog bizantskog stava prema barbarima, kao vjerolomnom, nepouzdanom i neciviliziranom elementu[33].

2. Prve aktivnosti Slavena i Hrvata, zameci jačeg državnog ustrojstva

O doseobi Hrvata i Slavena, o njihovim odnosima sa starosjediocima, najznačajnije bi podatke trebale dati arheologija i discipline koje su joj srodne (antropologija, povijest umjetnosti). Iako su neka istraživanja u tom pravcu već obavljena i objavljena[34], znanost je na ovom polju tek na počecima, pa su arheolozi prisiljeni dijelom se vraćati na tradicionalnu historiografsku argumentaciju. Tako je Z. Vinski početkom sedamdesetih tvrdio, primjerice, da se "s povijesnog vida mora uzeti u obzir prisutnost (Hrvata i Slavena -op. I. G.j"[35]. Čini se da se ni u posljednja dva desetljeća takva praksa nije bitno izmijenila, pa se događa, iako sve rjeđe, da se malobrojne arheološke informacije o prva dva stoljeća života Slavena i Hrvata u novoj domovini podređuju saznanjima iz narativnih izvora.

---

32 *Viz. izv.* I, 130-41.

33 Detaljno, Goldstein, *Kriteriji,* 56-60 i tamo lit.

34 Šlaus, *Kraniometrijska i pcdeopatološka analiza;* G. Pilarić, *Fenotipske značajke bjelobrdskih lubanja iz ranog srednjeg vijeka.* Arheološki radovi i rasprave 6, Zagreb 1968, 236-91; Ž. Mlkić, *Antropološki profil srednjovekovne nekropole u Mravincima kod Splita,* VAIID 83/1990, 225-32; F. Veljanovska, *Srednjovjekovni skeleti sa Zapadne nekropole Salone,* VAHD 83/1990, 233-55.

35 Z. Vinski, *Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400-800. godine,* VAM, 3. serija, sv. 5, Zagreb 1971, 59.

Kako je uistinu vrlo teško odgovoriti na pitanje koje se čini krajnje jednostavno i logično -što se događalo u prvim stoljećima po doseljavanju Hrvata i Slavena na teritorij buduće ranosrednjovjekovne Hrvatske, valja to pitanje postaviti na drugačiji način: mnogo kompleksnije, jer kompleksnije pitanje dopušta i općenitiji odgovor, upravo onakav kakav je primjeren današnjoj razini znanja o tom vremenu. Dakle, valja se zapitati - u kojim su omjerima iliroromanski supstrat i slavensko-hrvatski superstrat sudjelovali u stvaranju buduće hrvatske države[36]. Na ovo pitanje moguće je odgovarati i danas, ali preciznije nakon niza specijalnih istraživanja, prvenstveno nakon antropološke analize velikog broja za kostura. Iako je nedvojbeno da će i tada mnogo više biti onoga nepoznatog, nerješivog ili dvojbenog negoli nepobitno ustanovljenog, jedno je sigurno: broj takvih nepoznanica daljnjim će istraživanjima ipak biti sve manji. Zasad je nemoguće stvoriti cjelovitu predodžbu o onome što se događalo. Valja se oslanjati na "slučajne podatke" koji često znaju biti proturječni, a slika o doseljavanju u velikoj će mjeri ovisiti o tome koji se "slučajni podaci" pronađu ili odaberu.

Logično bi bilo postaviti prošlosti i druga, danas isto tako teško razrješiva pitanja: kakvi su bili prvi doticaji doseljenih Hrvata i autohtonog stanovništva? Kakvi su se utjecaji isprepletati, kakvi dominirali? U svim tako usmjerenim analizama nužno je da se etničko ne poistovjećuje s političkim, odnosno, da se pretpostavi kako je na hrvatskom teritoriju zaostalo još iliroromanskog stanovništva i kako su se na teritorij bizantske Dalmacije neometano i praktički bez prekida doseljavali Hrvati (i Slaveni) iz zaleđa. Proces doseljavanja Hrvata bio je uvjetovan stalnim manjkom stanovništva u primorskom pojasu, u gradovima, i mogućnošću da se nasele otoci na kojima u ovo vrijeme nije ni blizu bio dosegnut idealan broj stanovnika. Vjerojatno ni sjedne strane nije bilo prisile -niti su bizantski podanici prisiljavali Hrvate (i Slavene) da se naseljavaju, niti su Hrvati isključivo silom priskrbljivali sebi novu zemlju i privodili je obradi. Do gospodarskih kontakata i miješanja dvaju etnikuma moralo je doći vrlo brzo - svakako mnogo brže nego što su to smatrali Bulić i Karaman[37]. Uostalom, stanovnici priobalnog pojasa i otoka takve kontakte trebaju - malo ih je, treba im "svježa krv", i još će ih dugo biti toliko malo da će i prilično skromne poljoprivredne mogućnosti zadovoljavati njihove osnovne životne potrebe. Osim toga, i život na moru ili u njegovoj blizini omogućavat će posve drugačiju organizaciju života - od prodaje vlastitih proizvoda trgovcima-pomorcima (maslinova ulja, usoljene ribe i sličnog), pa do pljačke putnika. Čini se da je tako bilo tijekom čitavog

[36] Na to pitanje pokušava odgovoriti I. Mužić, *Podrijetlo Hrvata,* Zagreb 1989, na raznim mj.; R. Katičić, *Ivan Mužić o porijeklu Hrvata,* SHP 19/1989, 243-70, opširno i kritički analizira Mužićeve stavove.

[37] F. Bulić - Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu,* Zagreb 1927. 185, tvrde da je, pošto su Hrvati zauzeli "svu okolicu tik do zidina palače", do uspostavljanja odnosa došlo tek u 9-10. stoljeću, što bi značilo da su živjeli 8 do 10 generacija bez ikakvog kontakta. Naravno da takvo shematiziranje odudara od prirodnih tokova života u kojem se svi kontakti, uključivo i uspostavljanje brakova, odigravaju kudikamo brže.

ranoga srednjeg vijeka, jer svjedok s kraja 11. stoljeća tvrdi da "stanovnici (misli na Hrvate - op. I. G.) žive jedino od stada i krda, osim onih koji nastavaju morske obale"[38], što će reći da se primorci ne bave samo stočarstvom ili da se uopće ne bave njime.

Osobitost hrvatske povijesti 7. i 8. stoljeća jest da se većina događaja odigravala na lokalnom planu, a u većini njih sudjelovao je relativno malen broj ljudi. Neki su događaji zabilježeni, a očigledno ih ima mnogo koji su zauvijek zaboravljeni. Čini se da razloge zašto je neki događaj zapisan, a drugi pak ne, nije moguće precizno objasniti. Vjerojatno je mnogo ovisilo o pukoj slučajnosti, ali i o tome da li se nešto odvija na Jadranu ili u njegovu neposrednom zaleđu. Jadranski i prijadranski krajevi bili su zanimljivi za kroničare iz okolnih zemalja, a i vijesti su do njih lakše stizale, dočim im je kontinentalna Hrvatska bila manje zanimljiva, a i teško su vijesti o tamošnjim zbivanjima uopće mogle doprijeti do priobalnih prostora.

Jedan od mogućih primjera su slavensko (hrvatsko)-langobardski odnosi: Pavao Đakon, kroničar koji živi u drugoj polovini 8. stoljeća, opisuje kako su kod talijanskog grada Siponta oko sredine 7. stoljeća (čini se 642. godine)[39] Langobardi pobijedili Slavene[40]. Ovaj je događaj Pavao opisao vjerojatno ponajprije zato što su Langobardi naposljetku pobijedili[41]. Izvjesno je, međutim, da su se Langobardi i Slaveni na Jadranu i oko njega od kraja 6. stoljeća mnogo puta sučelili, pa da je pri tome moralo biti i slavenskih pobjeda. Neki od spominjanih Slavena vjerojatno su bili stratioti u bizantskoj vojsci ili su barem imali status federata, jer bi inače bilo nemoguće objasniti intenzivno naseljavanje Slavena u Italiju, na teritorij Ravenskog egzarhata[42]. Čini se da bi realistički pogled nalagao zaključak - Langobardi i Slaveni (Hrvati) međusobno su se borili, a Slaveni su svjesno ili nesvjesno bili na bizantskoj strani ili barem radili na korist Bizanta. S druge strane, godine 599. Slaveni su, po pričanju istog Pavla Đakona, zajedno s Langobardima i Avarima sudjelovali u pljački i paležu po bizantskoj Istri[43].

I o odnosima Slavena (i Hrvata) s Avarima vijesti su raznorodne. U jednom trenutku Konstantin Porfirogenet u DA/čak poistovjećuje slavenska plemena s Avarima[44], kao što je i neosporna činjenica da su Slaveni i Avari krajem 6. i početkom 7. stoljeća zajednički osvajali i pustošili Balka-

38 Klaić. *Izvori,* 85.

39 Pavao Đakon, *Langobardt* IV, 42; Rački, *Documenta,* 276; Klaić, *Izvori,* 1.

40 Ti su Slaveni došli vjerojatno s otoka srednje Dalmacije ili obale od Cetine do Neretve, jer je taj prostor Sipontu najbliži na istočnojadranskoj obali. Stoga se te Slavene može smatrati Hrvatima, odnosno, ovaj se događaj može smatrati dijelom hrvatske povijesti - Pavao Đakon, *Langobardi,* IV, 28.

41 Pavao Đakon, *Langobardi,* IV, 44; Rački, *Documenta,* 276.

42 Guillou, *Regionalisme et independence,* 98-108. Vidi i isti, *Migration et presence des SlavesenItalieduVJeauXIesiecle,ZRVl* 14-15, 1973, 11-16.

43 Pavao Đakon, *Langobardi,* IV, 25.

44 *DM*29/17-8; *Viz. izv.* II, 10; Klaić, *Izvori,* 4.

r

nom i stigli sve do Carigrada[45]. S druge strane, Konstantin Porfirogenet tvrdi da su Hrvati ratovali protiv Avara i pobijedili ih[46].

Ukoliko bi se ova situacija mogla poopćiti, proizlazi da odnosi Hrvata sa susjedima nisu mogli imati karakter stalnosti, pa se ne može jednoznačno utvrditi kakvo je bilo opće stanje - čini se da su se trenuci pobjeda i agresivnosti izmjenjivali s porazima i obranom posjeda, a da se te mijene, tako različite i bogate detaljima ovisnima o konkretnom prostoru i vremenu, u nedostatku izvora danas tek mogu naslućivati.

Rijetki podaci u malobrojnim sačuvanim izvorima očigledno ilustriraju tek pojedine trenutke u razvoju slavensko-hrvatskog društva, a i nedovoljni su da bi se bez domišljanja u cijelosti shvatili procesi koji su se odigravali. Iako su izvori malobrojni i fragmentarni, to ne bi smjelo biti zapreka pokušajima sintetiziranja, jer se ne može prihvatiti stajalište po kojem je nemoguće spoznati predmet ako se ne poznaju svi njegovi elementi. Međutim, u slučaju hrvatske povijesti 7. i 8., a u manjoj mjeri i kasnijih stoljeća, nesporno je da se pisani podaci odnose ponajviše samo na jedan dio povijesne zbilje (politički i vojni događaji), a da se o gospodarskim i uopće društvenim kretanjima valja obavještavati na temelju ostataka materijalne kulture, analogija s drugim prostorima, itd. Osim toga, nije sigurno da i ti sačuvani podaci neće pružiti iskrivljenu sliku -primjerice, kako protumačiti činjenicu da su Slaveni 642. godine napali Sipont na talijanskoj obali Jadrana, u blizini Monte Gargana? Je li to bio izdvojen slučaj ili je takvih slavenskih napada i pljački bilo više, ali je nekim slučajem samo o ovom ostao zapis.

Očigledno su informacije toliko fragmentarne, a i toliko raznorodne po smislu, da zaključke i konačna znanja o tim vremenima nužno valja relativizirati: bilo bi pogrešno govoriti o jedinstvenoj hrvatskoj "politici" (jer se na temelju izvora samo o politici može govoriti), nego bi trebalo razmatrati "politike" koje su se mijenjale ovisno o vremenu, o lokalnim specifičnostima, ličnostima i, vjerojatno, često i o slučaju. Ne bi valjalo prepričavati događaje koji su zapisani i na osnovi njih generalizirati, jer njihova eventualna specifičnost može iskriviti opću sliku. Valja stoga stvarati "opće slike" zasnovane na svim dostupnim podacima. Da li će manja skupina Hrvata napasti i opljačkati neki grad, naseliti otok, ili poduzeti neku sličnu akciju odlučivala je vjerojatno nekolicina ratnika nastanjena na užem prostoru. Kategorije srednjovjekovlja i suvremenosti konfrontiraju se baš u istraživanju ovih problema, kada se o tim vremenima razmišlja i sudi na suvremen način. Ustrojstvo države, ako se o "državi" uopće može govoriti u modernom smislu riječi, sa svim atributima koji se tom pojmu pripisuju, bilo je tada isuviše slabašno, nerazvijeno i možda naivno koncipirano, utemeljeno na konkretnim odnosima u druš-

45 *Viz. izv.* I, na raznim mj.

46 *DM* 30/67-9; *Viz. izv.* II, 30; Klaić, *Izvori*, 3-4. O Avarima i njihovu odnosu prema Hrvatima piše i W. Pohl, *Das Aivarenreich und die "Kroatischen" Ethnogenesen*, u: *Die Bagern und ihre Nachbam*, T. 1, hrsg. H. Wolfram und A. Schwarz, Wien 1985, 294-8.

tvu, da bi ta država (odnosno, njezina središnja vlast) mogla poticati akcije koje bi obilježile duže razdoblje ili se manifestirale na širem prostoru.

Ovo su sve pretpostavke, zasnovane na uvjerenju daje hrvatska državna organizacija, barem u najjednostavnijim oblicima, i postojala u 7. i 8. stoljeću. Hrvati i neke slavenske plemenske skupine, koje su se doseljavale na budući hrvatski teritorij, vjerojatno su u trenutku seobe bile u stanju veće "ujedinjenosti", ali su se te organizirane skupine po dosezanju sebi zadanog cilja ubrzo raspadale, a onda opet organizirale zbog normalnih težnji i potreba, čak nužnosti neke zajednice da na zadanom prostoru uspostavi određene odnose po kojima je jedan broj ljudi čuvao mir unutar zajednice i od eventualne vanjske prijetnje. To je bio dugotrajan, štoviše, čini se, stoljetan proces[47].

Ti najjednostavniji oblici značili su daje određena vlast, personificirana u osobi vladara, uspijevala na nekom teritoriju provoditi svoju volju: u Pseudo-Maurikijevu *Strategikonu* tvrdi se da kod Slavena krajem 6. stoljeća "ima mnogo glavara (pr|yG5v) i oni se međusobno ne slažu"[48]. Vjerojatno u hrvatskom društvu u 7. i 8. stoljeću nije bilo bitno drugačije, te bi bilo nerealno pretpostaviti daje integracija bila viša od razine rodova i porodica, odnosno, od područja koje su u budućnosti u 9. i 10. stoljeću *zauzele* pojedine županije u hrvatskoj državi. Dakle, nemoguće je u ovo vrijeme govoriti o "hrvatskom društvu", prije bi to bila "hrvatska društva" koja se na sličan ili istovjetan način razvijaju na području kasnije jedinstvene hrvatske države. Društvene okolnosti poticale su takve procese - trgovina tako reći nije ni postojala (arheološki dokazi neke razmjene gotovo su iznimka). Pritisak izvana bio je povremen i, u mnogo slučajeva, zbog slabosti napadača mogao je pogađati samo izdvojene skupine. Uostalom, nema ni podataka o nekom općem napadu na hrvatski teritorij u 7. ili 8. stoljeću, pa čak nema napada ni na širem prostoru naseljavanja Slavena. Na čitavom području od Alpa pa do istočnih dijelova Balkana jedino je Bizant napadao i podvlašćivao Slavene na području današnje Bugarske, Makedonije i Grčke -to su počeli carevi Konstans II., Konstantin IV. i Justinijan II.[49] Situacija na prostoru oko Hrvatske, bez obzira na nepostojanje bilo kakvih podataka o napadima, pokazuje da njih zapravo i nije moglo biti -Avarski kaganat u Panonskoj nizini bio je suviše daleko na sjeveru i suviše neaktivan prema južnijim područjima, a bizantski gradovi na istočnom Jadranu bili su nezainteresirani za angažman u krajevima podalje od obale koju su ljubomorno čuvali. Stoga se hrvatskim društvima i nije nametala potreba za stvaranjem složenijeg društvenog ustrojstva koje bi moglo izdržavati mnogobrojnu i skupu ratničku družinu i njihove vođe. Pitanje je, uostalom, jesu li takvo ujedinjavanje i povećana gospodarska eksploatacija mogli biti provedeni u okolnostima kada seljak

[47] O postojanju državne organizacije raspravljaju Šišić, *Povijest* 26; Klaić, *Povijest,* 146-8; Beuc, *Povijest institucija,* 9-12.

[48] *Viz. izv.* I, 138.

[49] *Viz. izv.* I, 208-11; 221-2; 226-7; Ostrogorski, /storija, 131 i d.

jedva namiruje vlastite prehrambene potrebe, a trgovina s vanjskim svijetom je vrlo ograničena. Takvo, potpuno decentralizirano društvo najbolje bi se definiralo kao "segmentirano". Ovakav način života određivale su prvenstveno društvene jedinke, a ne zahtjevi njegova vrha koji se ionako tek trebao formirati. Dakle, za te "Protohrvate" okružene Slavenima (baš kao i za druga slavenska plemena na tom prostoru — Srbe, Rinhince, Velegezite i dr.), koji se po načinu života vjerojatno nisu razlikovali, mnogo su važniji bili rod ili porodica negoli hrvatsko ime. To je ijedan od razloga zbog kojeg se hrvatsko ime pojavljuje u izvorima tek u 9. stoljeću (a stoljeće kasnije i srpsko), kada se slavensko društvo, do tada dezintegrirano po rodovima u plodnim krškim dolinama i panonskoj ravnici, integrira na mnogo višoj, plemenskoj i narodnoj, odnosno "hrvatskoj" (i "srpskoj") razini[50]. Tu će razinu integracije ocrtati izvori 9. i 10. stoljeća - ona će se već nazirati u *Franačkim analima* koji opisuju događaje oko 820. godine, jer spominju slavenske (odnosno hrvatske) knezove u Panoniji i u Dalmaciji (vjerojatno je do sličnog izrastanja organizacije došlo i u drugim istočnojadranskim Sklavinijama: Paganiji, Zahumlju, Trabuniji i Duklji). Još je to izrazitije kod Konstantina Porfirogeneta, u čijem je tekstu jasno označen prostor koji je obuhvatila hrvatska država. Gdje je bila ta, prvotna jezgra hrvatske države, koja je sredina prva sebe smatrala "hrvatskom", pa onda širila svoje ime na susjedna područja, danas je nemoguće ustanoviti. Iako je očigledno da je jezgra hrvatske države u 9. stoljeću bila u neposrednom zaleđu jadranske obale, u porječjima Cetine, Krke i Zrmanje, ne mora značiti da je tako bilo i u 7. stoljeću, odmah po doseobi. Moguće je, ali se ne može dokazati, da je bila i podalje od obale, da se hrvatsko ime spuštalo prema obali i sve se više na njoj afirmiralo, baš kao što se spuštalo i hrvatsko stanovništvo.

Međutim, o snazi te prvobitne hrvatske etnogenetske jezgre svjedoči nepobitno činjenica da su po doseobi na širokom prostoru slavenskog naseljavanja od Alpa do Carigrada samo Hrvati (uz Srbe) zadržali ime koje su donijeli iz pradomovine. Svi ostali, ako su i zabilježeni pod svojim plemenskim imenima (Velegeziti, Rinhinci, Duljebi, itd.), ubrzo su se, već u 9., a najkasnije u 10. i 11. stoljeću, utopili u hrvatsku, srpsku ili općeslavensku okolinu.

U ovakvim razmatranjima dobiva se dojam daje u kasnijim stoljećima hrvatskog ranoga srednjeg vijeka (od 9. stoljeća) novonastala državna organizacija bila stabilna, te daje na taj način sebi osiguravala dugotrajnost, ali te njezine značajke ne bi valjalo prenaglašavati. Jest da se u pojedinim dokumentima spominje vrhovni vladar - *dux, rex* ili nešto treće, što se prevodi kao "knez" ili "kralj", svejedno -jest da uz njega postoje i

[50] Katičić, *Filološka razmatranja,* 91, smatra da se Hrvati ne spominju zbog toga što nema razloga da se "spominju federati koji su se, sve u svemu, držali reda, odbijali Avare i ostavljali gradove na miru". Ovdje izloženi stavovi detaljnije su obrazloženi u članku: Goldstein, *Srbi,* 238-9; neke je teze iz njega osporavao L. Margetlć, *Još o dolasku Hrvata,* HZ 38, Zagreb 1985, 239-40.

L

župani, zatim i crkvena hijerarhija, i svi oni, u tom trenutku, djeluju u jednom zajedničkom interesu. Međutim, takva su razdoblja bila više iznimka nego pravilo. Iz šturih izvora saznaje se da je bilo i prevrata, i ubojstava knezova, da je bilo građanskih ratova, da hrvatski vladar često i nije mogao svoju volju nametnuti čak ni relativno slabim bizantskim gradovima u primorju. Događalo se, naravno, da "karizmatski" vođe, kao što su bili Trpimir, Domagoj, Branimir, možda Tomislav, pa Petar Krešimir IV. i Dimitrije Zvonimir, ujedine narod, ali bi to bilo više povremeno i prigodno negoli trajno, i trajalo bi dok prijetnja izvana ne bi minula ili dok vladarev autoritet ne bi bilo moguće izigrati.

3. Opće prilike i običaji - nastambe, naselja, promjena pogrebnih običaja, svakodnevni život

Kakve su nastambe novopridošli doseljenici gradili, može se uglavnom samo pretpostavljati, jer su arheološki nalazi o naseljima i nastambama na priobalnom prostoru vrlo siromašni, a s dinaridskog i panonskog prostora ih uopće nema. Razlog je u tome što su kuće građene od materijala koji relativno brzo propadaju (drvo, blato) ili tehnikama koje su prilično nesolidne (suhozid i tome slično). Logično je stoga da većina građevina (osim, primjerice, crkava i drugih reprezentativnih zgrada), čak i one izgrađene od kamena, nisu bile dovoljno kvalitetno napravljene da bi se očuvale do naših vremena, pa je ponovna gradnja ili temeljita obnova na starom mjestu, pošto bi stara kuća dotrajala, bila posve logična. No, na taj su se način uklanjale za suvremene arheologe dragocjene informacije.

Dvorovi (ili nastambe) hrvatskih ranosrednjovjekovnih vladara spominju se neizravno u nekoliko dokumenata u 9. stoljeću, vjerojatno na Klisu[51] i u Bijaćima, ali arheološkim istraživanjima još nisu otkriveni njihovi pouzdani ostaci. I dalje ostaju mnoge dvojbe: da li se uopće radilo o građevinama, izgrađenima u tu svrhu u ranome srednjem vijeku, ili su za dvorove korišteni postojeći kompleksi antičkih gospodarskih zgrada kakvi su ustanovljeni u Bijaćima, nije jasno, jer su na tom lokalitetu otkriveni i nadvratnici koji dokazuju da je bio izgrađen i predromanički kompleks[52].

U panonskom prostoru od građevinskih materijala najlakše je bilo nabaviti drvo, pa je logično pretpostaviti, iako nema neposrednih dokaza, da se u ranomu srednjem vijeku u tim područjima gradi uglavnom od drva. Potvrde za takve pretpostavke postoje tek iz kasnijih stoljeća, jer je, primjerice, zagrebački Gradec dobio svoju prvu kamenu kulu Lotrščak u

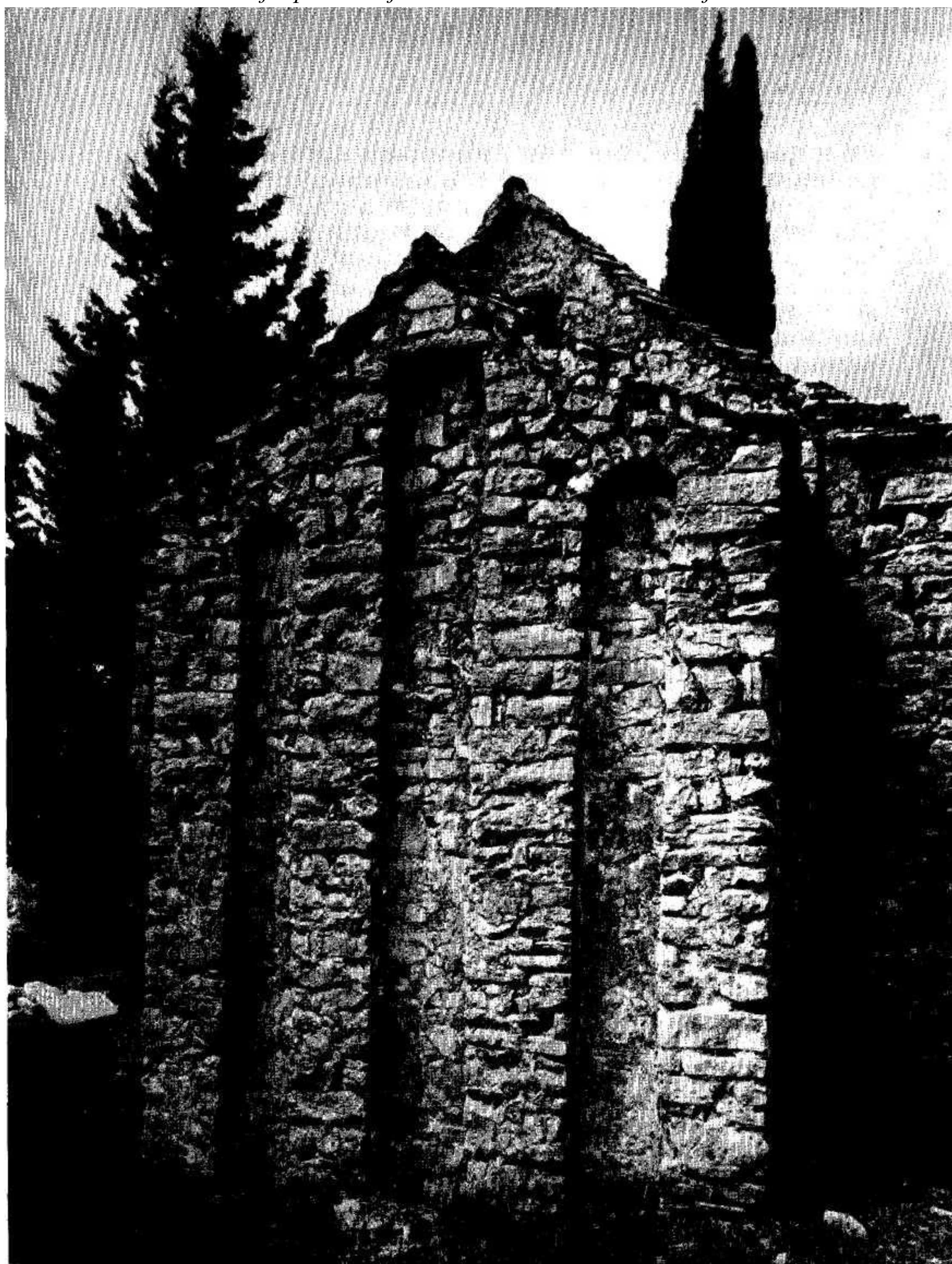
---

51 Gottschalk govori o "dvoru" - *v&la* - Katič, *Rasprave i članci,* 108, 115-7: Klaić, *Izvori,* 22.

52 T. Marasović, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitelcture u Dalma ciji,* 12, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture,* Split 1978, 12.

r

Slika 3. *Primjer povezivanja kamena žbukom: crkva sv. Jurja* u *Radunu*

kod Kaštel Staroga

12. stoljeću, a još je 1242. godine imao dobrim dijelom drvene palisade. Kako je Gradec bio jedan od najvećih i najvažnijih slavonskih gradova, prvi je među njima dobio "vrlo čvrst zid"[53], po čemu je prednjačio u Slavoniji sve do druge polovine 15. stoljeća[54]. Međutim, kuće će u njemu još dugo, zapravo stoljećima, i dalje biti drvene.

Izvjesno je, usprkos mnogim nepoznanicama, da su u krškim predjelima oblici pučkih nastamba nastali kombinacijom općih kontinentalnih slavenskih rješenja s konstrukcijom starosjedilačkog ilirskog suhozida - kuće su bile pravokutne i okrugle jednoprostorne građevine. Na suhozidne kamene konstrukcije nastavljaju se drvene konstrukcije krovišta ispremiješane trskom i šibljem[55], ali je suhozid vjerojatno često bio učvršćivan malterom pravljenim od vapnenca kojeg u krševitim predjelima ima u izobilju[56]. Čini se vrlo vjerojatnim daje priličan broj nastambi, mnogo veći nego u kasnijim vremenima, bio ipak izgrađen od drva ili pruća te potom oblijepljen blatom[57], jer kamenolomi nisu radili, pa je bilo vrlo teško doći do kvalitetnog kamena[58]. Stoga nije čudno da se starohrvatska groblja (a onda su vjerojatno i naselja morala biti u blizini) često nalaze uz ruševine antičkih rustičkih vila, jer se s njih mogao skidati kamen. Moguće je da su Slaveni i Hrvati, doseljeni na područje Dalmacije, nastojali zadržati običaje gradnje u drvu i na tom prostoru, pogotovo tamo gdje su to omogućavale relativno bogate šume[59]. Da se uglavnom gradilo od drva potvrđuju podaci iz kasnijih vremena - primjerice u Dubrovniku u 15. stoljeću većina je kuća bila drvena[60], a Dubrovnik je, po svom bogatstvu, mogao biti prva sredina koja je sebi mogla priuštiti gradnju u kamenu. No, u gradovima koji kontinuirano postoje još iz.antičkih ili kasnoantičkih vremena, kao što su Trogir, Split i Zadar, stanje je bilo ponešto drugačije - primjerice, u Splitu, po tvrdnjama Tome Arhiđakona, doseljenici iz Salone u Dioklecijanovu palaču nastanjivali su dijelom kule, a dijelom podzemne svodove i kripte[61]. U Splitu (manje u Trogiru) na petnaestak je mjesta i sačuvana, u većim ili manjim tragovima, gradska ranosrednjo-

53 *Povjestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba* I, izdao I. K. Tkalčić, Zagreb 1889, 17; Klaič, *Izvori,* 142.

54 Klaić, *Zagreb.* 85.

55 A. Mohorovičič, *Sjeverozapadna granica teritorijalne rasprostranjenosti starohrvatske arhitekture.* Peristil 2, Zagreb 1957, 92; A. Mohorovićić, *Analiza razvoja pučkih nastamba na otočkoj skupini Lošinj-Cres,* Ljetopis JAZU 60, Zagreb 1955, 392. Također, Jelovina, *Glavne značajke,* 30-1; Jelovina, *Nekropole* 83-4.

56 Takvu logičnu pretpostavku iznosi B. Grgin, *Zadarsko otočje 1350-1450,* magistarska radnja, Zagreb 1993, neobjavljeno.

57 A. Mohorovičić, *Osnovne determinante starohrvatske kulture i umjetnosti,* u: Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, 169, 173; P. Šimunović, *Toponimija otoka Brača,* Supetar 1972. 66, 264-5, toponimijskim indikacijama ukazuje na tradicije gradnje u drvetu. Vidi. i Babić, *Prostor,* 80, 98.

58 Suić, *Grad,* 248.

59 Vidi, str. 43-9. Također, Jelovina, *Glavne značajke,* 30-1.

60 J. Lučić, *Obrti i usluge u starom Dubrovniku do početka 14. stoljeća,* Zagreb 1979, 38.

61 Toma, *KronOca,* 55.

vjekovna kuća - radi se uglavnom o uskim višekatnim (od dva do četiri kata) jednoćelijskim građevinama od kamena. U jednoj su stambeni prostori bili na prvom i drugom katu, a kuhinja u potkrovlju, a u drugoj u prizemlju konoba ili neka obrtna radionica, stanovalo se na prvom katu kamo se dolazilo posebnim ulazom s vanjskim stubištem (tzv. *balatura),* a kuhinja je bila na drugom katu[62].

Činjenica da su se, ponajviše u Dinaridima, a vjerojatno i u Panoniji, naselja generacijama i stoljećima nalazila na istim mjestima također je otežala istraživanja. Za razliku od naselja u Panoniji, kojima je teže odrediti točan smještaj, u Dinaridima su se ona obično formirala na južnim padinama krških polja, baš kao i danas, ali ta južna strana nipošto nije pravilo. No, nikada se nisu nalazila u dolini, jer bi se time uništavalo plodno tlo, a postojala bi i opasnost od poplava. Sela su bila relativno mala, a oblik im je bio različit. Mogla su biti "nepravilno grupirana" ili "ušorena" u kuće u redu, sve uz put (gotovo identično ravničarskom naselju), kao i "izdužena"[63]. Takva "izdužena" sela mogla su imati i nekoliko zaselaka. Bez obzira na tip, stanovnika je u tim selima bilo malo: tome je dokaz i vrlo skroman broj pokojnika pronađenih uz seoska groblja. Čak i relativno malen broj istraženih grobalja i mogućnost da su neki grobovi uništeni, kao i to daje dio stanovništva bio spaljivan, ne mijenja u osnovi ovu tvrdnju. Nekropola na "Begovači" u Biljanima Donjim imala je 604 groba -radi se o za sada najvećoj poznatoj starohrvatskoj nekropoli, ali se u nju pokapalo praktički punih pola tisućljeća (od 8. do 13. stoljeća)[64]. I Ždrijac kod Nina s više od 300 grobova (točno 334)[65] ističe se po veličini, ali je i ta nekropola primila više generacija pokojnika nedalekog naselja. Za njima slijede nekropole u Žminju sa 260 pokojnika[66], zatim na brdu Spas kod Knina sa 228[67], te nedaleka nekropola Knin - Greblje sa 224 pokojnika[68]. Potom nekropola Galovac u zaleđu Zadra s više od 150 grobova[69], te nekropola u Mravincima sa 130 grobova[70] i ona u Gajinama (Kaštel Sućurac) također sa 130 grobova[71]. Ipak valja reći da su manje

[62] T. Marasovlć, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture* u *Dalma ciji,* 9-12, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture,* Split 1978, 8-12.

[63] D. Drljača, *Naselja, kuće i ostale zgrade,* Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, t. 15-16, 1960-1, 142.

[64] D. Jelovina - D. Vrsalovlć, *Srednjovjekovno groblje na "Begovači"* u selu *Biljanima Donjim kod Zadra,* SHP 11/1981, 55-136.

[65] Beloševtć, *Materijalna kultura,* na raznim mj.

[66] B. Marušič, *Starohrvatska nekropola u Žminju,* Histrta archaeologica, 17-8/1986-7, 5-125.

[67] D. Jelovina, *Starohrvatska nekropola na brdu Spas kod Knina,* SHP 19/1989, 121-241.

[68] Z. Vinski, *Razmatranje o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje,* SHP 19/1989, 5-73, te K. Simoni, *Knin - Greblje -Kataloški opis grobova i nalaza,* na i. mj., 75-119.

[69] J. Belošević, *Galovac - Crkvina - kompleks starokršćanske i srednjovjekovne arhitektu re s nekropolom.* Obavijesti HAD 3/1991, 63-8.

[70] Lj. Karaman, *Iskopine društva "Bihaća" u Mravincima i starohrvatska groblja.* Rad JAZU 268. Zagreb 1940, 14-39.

[71] T. Burić, *ViUaSanctiGeorgidePutalio,* SHP 14/1984, 316.

Slika 4. *Nekropola na Kosi Donje polje kod Šibenika*

nekropole i pronađeni pojedinačni grobovi mnogo brojniji i da se radi o malim seoskim grobljima najranijeg horizonta, čak iz 7. i 8. stoljeća. Tako su, primjerice, u Dubravicama kod Skradina do sada istražena 44 groba, ali ima još i neistraženih[72], na "Majdanu" nedaleko od izvora rijeke Jadro pronađeno je 26 grobova[73], a na nekropolama Nin - Materiza i Nin - Ždrijac otkriveno je 25, odnosno 55 starohrvatskih grobova[74]. U "Barama" kod Sinja pronađeno je 25 grobova[75], a na lokalitetu Gorica u Vinodolu pronađena su 32 groba.[76]

Na većini tih nekropola ukopi su se obavljali duže vrijeme -pedesetak, možda i stotinjak godina[77], a na groblju (koje ima 50 grobova) u blizini kaštela Dvigrad "svi su grobovi izrazito porodičnog značenja, a broj kostura u pojedinim grobovima dokazuje da su u istom grobu stoljećima pokapani pripadnici iste porodice"[78]. Čini se stoga da je na većini ovih nekropola pokopano više generacija stanovnika nekog naselja, što bjelodano pokazuje koliko su ona zapravo bila mala. Tu se, čini se, baš radilo o rodovima, a na to upućuju i neka imena ranosrednjovjekovnih sela sačuvana u diplomatičkim izvorima - to su, na primjer, Vukići, Trejčići, Kokici i drugi[79]. U ovim se nazivima vjerojatno održalo i ime roda, a takav se običaj održao ne samo u Dalmaciji i Dalmatinskoj zagori, nego i na drugim područjima. Osim takvih imena, ima i drugih - koja potječu od karakterističnih pojava u neposrednoj okolini - po vodi (rijeci, potoku), vegetaciji, osobitostima tla. Takvi toponimi, kao Vilar (potok), Jagodnje, Lešane, Hraštane, Humnjane, Kamenjane, jasno pokazuju da se radi o manjoj prostornoj jedinici[80].

Uz već spomenutu nekropolu u "Barama", 4 km zapadno od Sinja, vjerojatno se nalazilo naselje (koje nije pronađeno). To bi se pretpostavljeno selo moglo smatrati tipičnim ranosrednjovjekovnim hrvatskim naseljem: bilo je smješteno u strateški značajnoj, plodnoj i dobro zaklonjenoj dolini koja je pružala sigurnu gospodarsku podlogu[81]. Na širem saloni-

---

72 Vidi. Z. Gunjaca, *Du.bra.vice kod Skradina. Ranosrednjovjekovno groblje.* Arheološki pregled 27/1986, Ljubljana 1987, 127-8; Isti, *Dubravice kod Skradina. Ranosrednjovjekovno groblje.* Arheološki pregled 28/1987, Ljubljana 1989, 148-50.

73 Lj. Karaman, *Starohrvatsko groblje na "Majdanu" kod Solina,* VAHD (za 1930-4), Split 1940. '

74 Belošević, *Materijalna kultura,* 19-22.

75 A. Milošević, *Srednjovjekovna nekropola u "Barama" kod Sinja,* SHP 14/1984. 285-304.

76 Ž. Cetinić, *Istraživanja starohrvatskog groblja Gorica - Strance 1983. i 1984. godine.* Izdanja HAD 13, Zagreb 1989, 129-33.

77 Potencijalno najveća ranosrednjovjekovna nekropola (inače bjelobrdskih obilježja) mo gla bi biti "Crkvište" u Borincima kod Vinkovaca na kojoj je, iako je posve devastirana, procijenjeno daje bilo 1000-2000 grobova, sada preoranih i uništenih -ali, i na toj nekropoli su se pokapanja obavljala duže vrijeme. Vidi, S. Dimitrijević, *Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla.* Izdanja HAD 4, Vinkovci 1979, 194.

78 B. Marušić, *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća,* Izdanja HAD 11, 1986, 86.

79 CD I, 149, 157; Vidi i Rapanić. *Doba,* 62.

80 *CD* I, 156, 160; Vidi i Rapanić, *Doba,* 62.

81 A. Milošević, *Srednjovjekovna nekropola u "Barama:' kod Sinja,* SHP 14/1984, 285-304.

L

tanskom području hrvatski se živalj naseljava pretežno na istim položajima na kojima su se nekoć nalazili zaseoci autohtonog ilirskog svijeta, na terasastim padinama okolnih brda i planina. Na to upućuju i starohrvatske nekropole datirane uglavnom između 9. i 11. stoljeća i, općenitije, arheološki utvrđeni položaji i njihovi spomenici. Radi se o nekoliko relativno malih ranosrednjovjekovnih naseobina koje traju i nekoliko stoljeća - na području Bijaća uz crkvu sv. Marte i njezinoj široj okolici, uz crkvu sv. Jure u Radunu, na uzvisini Gajine nad Kaštel Sućurcem, uz samostan na Rižinicama, u široj okolici Klisa, na Majdanu nad Jadrom na padini Mosora, na uzvišenju Glavičine kod današnjeg sela Mravince[82].

Kada su u 11. stoljeću stvorena velika gospodarstva, u vlasništvu novoobogaćenih pojedinaca i samostana, ona postaju važne naseobinske jedinice na hrvatskom prostoru. Najednom takvom dobru bana Stjepana navode se tri dvorca *(curtes):* na prvom je bilo šest *serva* i četiri *ancile,* na drugom 12 obitelji, a na trećem 8 obitelji -ako su *curtes* bili blizu jedan do drugog, činili su "selo" *(vilici).* Jedno selo spominje se i kao vlasništvo stanovitog Petrica[83].

Čini se daje dolazak slavenskih plemena na balkanski prostor, baš kao i Slavena i Hrvata na teritorij Panonije i Dalmacije, značio vrlo duboku promjenu koja se odrazila i na one aspekte života koji se smatraju teško promjenjivima. Čini se da je u doba seobe na Balkan u većine Slavena prevladavao običaj incineracije (spaljivanja mrtvaca); naime, bizantski pisac Teodor Sinkel, kao i anonimna *Oratio historica,* kada opisuju avarsko-slavensku opsadu Carigrada 626. godine, tvrde da Slaveni "nisu mogli ni pokupiti i spaliti poginule"[84], odnosno, da "živi nisu stizali spaljivati mrtve"[85].

Postoje podaci o spaljivanju pokojnika iz drugih slavenskih zemalja, i to u vrlo kasna vremena. U Kijevskoj se kronici[86] tvrdi da su u 11. stoljeću ukrajinski Krivici, Vjatići i neka druga plemena spaljivala svoje pokojnike. U češkom mjestu Devinska Nova Ves pronađen je slavenski grob iz 10. stoljeća s tragovima spaljivanja[87]. O spaljivanju kod poganskih Poljaka postoje podaci čak iz 11. stoljeća[88], a taj se običaj sporadično zadržao kod Litvanaca sve do 14. stoljeća[89].

Ako su Hrvati i Slaveni na prostoru Panonije i Dalmacije u prvo vrijeme uistinu spaljivali mrtve, očito je daje taj običaj napušten relativno brzo te zamijenjen inhumacijom (pokapanjem). Vjerojatno je toj promjeni bitno

82 Za okolinu Kaštel Sućurca, vidi, T. Burić, *Villa Sancti Georgii de Putalio,* SHP 14/1984, 305-24. Općenitije, Babić, *Prostor,* 78, 97; Jelovina, *Starohrvatslte nekropole.* 32, 41, 58.

83 Rački, *Documenta.* 152-3; Raćki, *Nutarnje stanje.* Rad 70, 166.

84 *Viz. izv.* I, 166; *Analecta avarica,* ed. L. Sternbach, Cracoviae 1900, 15.

85 *Viz. izv.* I. 172; *Patrologia graeca* 92, 1860, col. 1361 A.

86 Ed. A. Šahmatov, *Povest vremmenih letl/1,* Moskva 1916, 25.

87 M. Ćorović-Ljubinković, *Starinar* 20/2, Beograd 1951, 22.

88 *Viz. izv.* I, 166.

89 K. Jireček - J. Radonić, *IstorijaSrbal,* Beograd 1952, 122-3. Vidi još opširnije, *Viz. izv.* 1, 166-7.

pridonio i jak utjecaj kasnoantičke i bizantske baštine, kao i Avara koji su samo pokapali svoje mrtve, a takvih utjecaja kod Slavena nastanjenih u sjevernijim krajevima nije bilo[90]. Čini se da bi slučajno otkriveni tragovi pepela izmiješani s fragmentima zemljanih lonaca iz sela Kašica kod Zadra mogli ukazivati na to da se i na hrvatskom priobalnom prostoru barem neko vrijeme održao obred spaljivanja, iako se to ne smije prihvaćati kao definitivna potvrda[91], baš kao ni nalaz groba s paljevinom iz Smrdelja kod Skradina[92] ili karbonizirane letvice trodjelnog koštanog češlja[93] . Međutim, čini se da je u Dubravicama kod Skradina pronađen čvrst dokaz: radi se o četiri paljevinska groba[94]. Obrede vezane za smrt Hrvati vrlo brzo prilagođavaju običajima koje su zatekli - preuzimaju obred pokapanja, kultno mjesto, grobnu arhitekturu[95]. S druge strane, čuvaju one značajke društvenog života koje nužno nisu morali mijenjati: tako se u *Vinodolskom* zakonu iz 1288. godine, prvom pravnom spomeniku na hrvatskom jeziku, jasno očituje pravna tradicija praslavenskog prava, prvenstveno u pravnoj terminologiji[96]. No, očito je na hrvatskom prostoru bilo mnogo vrlo specifičnih situacija, pa svako uopćavanje valja primati s rezervom. Tako u Istri nekropola s miješanim slavensko-romanskim pučanstvom i s karakterističnim poganskim pogrebnim običajima upućuje na zaključak da su novodošli Slaveni prihvatili od starosjedilaca mnoge tekovine razvijene sredine, ali su, zbog nedvojbene brojčane premoći, utjecali i na to da dio autohtonog stanovništva prihvati poganske pogrebne običaje[97].

Iz tog, ranog razdoblja relativno je malo nalaza skupocjenog nakita ili drugih vrijednih predmeta, u odnosu na 9. i kasnija stoljeća, ali zato ima mnoštvo drugih predmeta koji služe u svakodnevnoj upotrebi i svjedoče o skromnim uvjetima života. Od kovinskih predmeta 7. i 8. stoljeća ponajviše je noževa, sjekira, srpova, pređica, igala, šila, ognjila i raznih okova, a

[90] Lj. Karaman, *Iskopine društva "Bihaća" u Mravincima i starohrvatska groblja.* Rad JAZU 268, 1940, 24.

[91] Beloševlč, *Kultura,* 46-8, 67-9. Belošević je nalaz pepela izmiješanog s fragmentima zemljanih lonaca protumačio kao otkriće obreda spaljivanja pokojnika i smjestio ga u 7. stoljeće, što su istraživači prihvatili s rezervom (vidi, Jelovina, *Glavne značajke,* 28). Belošević je svoje tvrdnje ponovio u *Welt der Slaiuen,* Wiesbaden, 1986, što je potaklo kritiku Z. Vinskog, *Glose uz dvije novije knjige o prošlosti Slavena,* SHP 16/1986, 200-1. Vinski datira spomenuti nalaz u 8. stoljeće, odnosno u njegov kraj ili početak 9. stoljeća, a groblje bi, po njegovu mišljenju, moglo biti biritualno.

[92] Lj. Karaman, *Iskopine društva "Bihaća" u Mravincima i starohrvatska groblja,* Rad JAZU 268, Zagreb 1940, 22.

[93] B. Marušić, *Starohrvatska nekropola u Žminju,* Histria Archaeologica 17-8/1986-7, 66.

[94] Vidi lit. u bilj. 72, str. 109. Do sada su u istraživanjima 1986-8. godine pronađena ukupno 44 groba i u njima dva ritusa pokapanja. Paljevinskih bi grobova trebalo biti još i više (sada ih je jedva 10%), ali su ova četiri pronađena na dubini od 15-30 cm. pa se može pretpostaviti da su drugi uništeni čovjekovim aktivnostima.

[95] Jelovina, *Glavne značajke,* 29.

[96] Katičić, *Praslavenski pravni termini i formule u Vinodolskom zakonu,* u: *Uz početke,* 161-70.

[97] B. Marušić, *Materijalna kulturalstre od 5. do 9. stoljeća.* Izdanja HAD 11/1986, 100.

od kosti i rogovlja pronalaze se češljevi, iglenici, recipijenti za sol. Iznimni nalazi staklenog posuđa potvrđuju daje to bio rijedak luksuz u skromnim životnim uvjetima prvih generacija po doseobi[98].

4. *7. i 8. stoljeće - kontinuitet ili diskontinuitet?*

Pitanje koje se logično nameće pri istraživanju 7. i 8. stoljeća hrvatske povijesti jest omjer sudjelovanja romano-ilirskog i slavensko-hrvatskog supstrata u stvaranju državne organizacije, materijalne kulture, kulture u užem smislu, a odgovor ne može biti ni jednostavan ni jednoznačan. To je, drugim riječima, pitanje o tome koliko je u hrvatskom ranomu srednjem vijeku bilo "prekida", a koliko "nastavljanja" kasnoantičkog života, zapravo pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta. Razmišljati i pisati o tim pojmovima, kada bi se radilo samo o izdvojenom slučaju Hrvatske, bilo bi relativno lako. Međutim, tako postupiti praktički je nemoguće, a metodološki bi bilo potpuno pogrešno. Prijelaz iz kasne antike u rani srednji vijek, kontinuitet i diskontinuitet, razlozi kasnoantičke i ranosrednjovjekovne dekadanse, uloga germanskih i slavenskih doseljenika u svemu tome, i s time povezana pitanja, sporna su u evropskoj medievistici već nekoliko desetljeća, pišu se nove rasprave i knjige, a vrlo je teško nazrijeti kraj diskusije - stalno se pronalaze novi i revidiraju stari podaci, izlažu nove teorije. Za Hrvatsku, baš kao i za cjelinu evropske povijesti, ključno pitanje jest: kada se kasna antika "pretopila" u rani srednji vijek i kako se i zbog čega to dogodilo?

Dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća belgijski historičar Henri Pirenne formulirao je tezu daje do nestajanja antičkog svijeta, pa onda i do početka razdoblja koje je nazvano srednjim vijekom, došlo ne provalama barbara na teritorij Carstva u 4. i 5. stoljeću i padom Zapadnog Carstva 476. godine, kako se do tada općenito smatralo, nego tek širenjem islama i stvaranjem kalifata od Damaska i Bagdada do Cordobe u 7. i 8. stoljeću. Na taj se način Sredozemlje podijelilo na arapski i kršćanski dio, došlo je do zamiranja sredozemne trgovine. Budući da je grčko-rimska (antička) civilizacija postojala upravo kao sredozemna civilizacija, prosirivši se po svim obalama Sredozemlja, ona je ovim promjenama izgubila bitnu osobitost i, po Pirenneovu mišljenju, u dužem razdoblju zapravo prestala postojati". Zbog zanimljivosti, a i neosporne važnosti takvih zaključaka, o Pirenneovoj se tezi već desetljećima diskutira[100]. Valja na taj

[98] Belošević, *Materijalna kultura,* 128-31; Jelovina, *Glavne značajke,* 27.

[99] H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne,* Bruxelles 1937; 2. izd. 1970, a teza se već pojavila i u: H. Pirenne, *Les villes duMoyenAge,* Bruxelles 1927.

[100] Literatura je o tome narasla do nepreglednosti, vidi: A. Riising, *The Fate of H. Pirenne's Thesis on the Conseauences ofthe Islamic Invasions,* Classica et Medievalia, revue danoise de philologie et d'histoire 13, Copenhagen 1952, 87-130; A. F. ITavlnghurst, *The Pirenne Tliesis. Analtjsis, Criticism and Revision, Problems in European Civilization,* Boston

način razmišljati i u slučaju hrvatskog prostora, pri čemu je vrlo važno uočiti da historičari koji su razvili teze o prekidu sredozemne trgovine zapravo govore o prekidu komunikacija, a u hrvatskoj se historiografiji smatralo daje rušilačka aktivnost Hrvata i Slavena bila presudan čimbenik u najavi novog doba. Naime, brojni su historičari nestanak antike i početak srednjega vijeka u Panoniji i Dalmaciji opisivali kao katastrofično razdoblje u kojem su Hrvati i Slaveni po miloj volji pustošili, uništavali sve čega su se dočepali i ubijali koga su stigli. Malobrojne izbjeglice, čuvari starih civilizacijskih tekovina, po tim su se mišljenjima sklonili u nepristupačnije dijelove Dinarida ili izbjegli na dalmatinsku obalu i otoke. Iz toga bi proizlazilo da je utjecaj tih kasnoantičkih zasada na daljnju povijest hrvatskih krajeva bio praktično bez većeg značenja. U 9. i kasnijim stoljećima mnoge su se stvari, navodno, morale izgrađivati od samih početaka, neovisno o baštinjenoj civilizaciji koja je već ionako izumrla[101].

Iako su u tom smjeru donekle vodili i zaključci istraživanja F. Račkog ("uz novi gospodujući živalj hrvatski sačuvao se samo u njekih primorskih gradovih ... davni romanski živalj ... koji je dugo ostao nosiocem društvenih, prosvjetnih i državnih rimskih uredaba...")[102], takve je teze razvio i do krajnosti doveo I. Strohal u knjizi *Pravna povijest dalmatinskih gradova,* kada je u poglavlju "Istrebljenje romanskog pučanstva" utvrdio da su "Avari i Slaveni imali sad prilike uništiti i posljednje ostatke romanskoga pučanstva na istočnoj obali Jadranskog mora", a kasnije iznosi i tezu[103] da su Nin, Zadar, Trogir, Skradin i druge gradove osnivali Hrvati u 9. stoljeću.

Historiografija posljednjih desetljeća takve nazore postupno odbacuje, ali se i dalje općenito prihvaća stav da je prijelaz iz 6. u 7. stoljeće bio obilježen katastrofom koja je za mnoga stoljeća odredila sudbinu Hrvatske i drugih slavenskih područja.

Primjeri preživljavanja ili prestanka života u nekim kasnoantičkim gradovima, o kojima će biti riječi[104], pokazuju kako je problem "kontinuiteta" ili "diskontinuiteta" vrlo složen: u najmanju se ruku može govoriti o

---

1958; P. E. Hubinger (ed.), *Bedeutung undRolle des Islams beim Ubergang vomAltertum* zum *Mittelalter*. Wege der Forschung, vol. 202, Darmstadt 1968; R. Hodges - D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe*, London 1983, 46-8, 52-3, smatraju da je pravi prekid trgovine nastupio u drugoj polovini 6. stoljeća, prvenstveno kao posljedica Justinijanovih uništavajućih ratova, ali i općeg stanja u kojem se Carstvo našlo. Vidi i Goldstein, *Bizant,* 67 i d.

101 Od takvih se stavova razlikovala analiza A. Dabinovića u pomalo zaboravljenom radu *Državnopravni odnos Hrvata prema istočnom carstvu.* Rad 270, Zagreb 1941, 110 i d.; iako i on govori o hrvatskom "osvajanju" Dalmacije, tvrdi 1 da su "iste zemlje danas oranice, koje su to bile prije seobe naroda, iste su zemlje namijenjene danas kao nekada maslinarstvu, iste vinovoj lozi..."

102 F. Rački, *Hrvatska prije XII. vieka glede na zemljišni obseg i narod,* Rad 57, 1881, 102-49.

103 I. Strohal, *Pravna povijest dalmatinskih gradova* I, *Osnovka razvitku pravne povijesti dalmatinskih gradova,* Zagreb 1913, 9, 50 i d.

104 Vidi, str. 115-23.

dvojakom kontinuitetu -negdje postoji kulturno-etnički i topićki kontinuitet (Krk, Osor, Rab, Zadar, Trogir i Kotor), negdje samo kulturno-etnički (Split i Dubrovnik)[105].

Ako se govori o kontinuitetu ili diskontinuitetu na širem prostoru (na primjer, istočnojadranska obala, panonski prostori), i tada je moguće višeznačno razumjeti te pojmove, već prema tome razmatra li se kontinuitet političke vlasti ili vojne nazočnosti ili, pak, kontinuitet naseljenosti ili etničkog stanja. Može li se govoriti o kontinuitetu ako je, primjerice, došlo novo stanovništvo na neki prostor i radikalno izmijenilo etnički sastav, ali je, s druge strane, "kulturni pejzaž" ostao manje ili više sličan. Stoga "kontinuitet" valja shvaćati općenito, kao "neprekidnost, neprekinutost, stalnost kasnoantičke civilizacije" na hrvatskom prostoru, bez obzira na to što i ovakvo razjašnjenje može poticati nova pitanja i iziskivati nova objašnjenja. Prvenstveno zbog toga što je on očigledno nejednak po pojedinim regijama: u 7. i u 8. stoljeću, a možda i kasnije, kontinuitet je bio izrazitiji na jadranskim otocima nego na obali, izrazitiji na obalnom prostoru nego u bližoj unutrašnjosti, u unutrašnjosti sve slabiji što je obala dalje, ali u Panoniji jači negoli na području Dinarida. Čini se da se zamiranjem kasne antike i dolaskom Slavena i Hrvata spušta neki zastor koji prvo zakriljuje Panoniju, a zatim, nejednakom snagom, zatamnjuje sve prostore od Panonije prema Dalmaciji. Dakako, i u ovom ima "nepravilnosti", od kojih su neke poznate, neke se mogu tek naslutiti, a razlozi zašto je tako ostaju nepoznati: primjerice, toponomastička istraživanja pokazuju kako je utjecaj Hrvata na Krku bio osjetno jači negoli na susjednom Rabu[106].

Kada su se Hrvati (i Slaveni) doselili na budući hrvatski teritorij, organizirali su život na vrlo sličan način kao i autohtono stanovništvo. Nije u tome bilo nikakvih bitnih razlika, kako je često *znala* isticati starija historiografija. Novodoseljeni Hrvati i Slaveni morali su prilagoditi život osobitostima različitih dijelova hrvatskog prostora - i panonskog, i dinaridskog, i primorskog. Dublje u dinaridskoj unutrašnjosti bilo im je lakše, jer se mogao oponašati zemljoradničko-stočarski oblik proizvodnje, sličan onome u prapostojbini (oko Visle, Pruta, itd.), ali je na krševitom tlu u bližem jadranskom zaleđu bilo teže: na tom se prostoru samo iznimno može odmah orati, te je kopanje, krčenje i uklanjanje kamena moralo prethoditi oranju. Napokon, more samo po sebi otvara mnoge nove mogućnosti kontakata i razvoja. No, da bi se ti doseljenici privikli na život uz more, na maritimnu privredu, trebat će dosta vremena. To iz današnje perspektive, nakon 1300 i više godina, i nije mnogo, ali za novopečene primorce zasigurno je to bilo vrlo dugo i teško vrijeme prilagodbe. Županije koje su se stvarale u procesu jačanja i širenja Hrvatske imale su granice gotovo identične granicama antičkih administrativnih okruga[107]. Ni omjer autohtonog stanovništva koje se zadržalo u Hrvatskoj i doseljenih Hrvata-

105 Suič, *Grad,* 257.

106 P. Šimunović, *Istočnojadranska topontmija,* Split 1986, 66-81.

107 Vidi primjere u Smiljanić, *Beitrag,* 371-4. Također, str. 151-65.

-Slavena nije bitno pretezao na hrvatsku stranu, kako se do sada smatralo[108]. Za crkve u unutrašnjosti, za koje se prije kratkog vremena vjerovalo da su bile napuštene i tek u 9. i kasnijim stoljećima obnovljene, sada se zna da su kontinuirano bile u funkciji[109].

Većina je historičara ključni argument o "diskontinuitetu" na prijelazu iz 6. u 7. stoljeće pronalazila u priči o "padu" Salone i u nestanku drugih gradova, kao primjerice: "padne najzad i slavna Salona ...as njome i vlast Bizantiske Carevine u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka"[110], odnosno "padom Salone ... zaključuje se sudbina Dalmacije u njenim kasnorimskim okvirima"[111], "razorena je Salona ... time je u zapadnom delu Poluostrva propast rimsko-vizantiske vlasti i civilizacije bila zapečaćena"[112], ili, konačno, "snažni slavensko-avarski naleti na Balkan oko g. 615 iz temelja su promijenili političku, ekonomsku, etničku i kulturnu strukturu Dalmacije"[113]. Slično pišu i drugi autori[114]. Stoga, da bi se objasnilo što se uistinu događalo u Hrvatskoj nedugo po doseobi Hrvata i Slavena, tom se događaju mora posvetiti posebna pozornost.

5. Salona i drugi gradovi na hrvatskom prostoru na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek

Iako se o padu Salone piše kao o neprijeporno utvrđenoj činjenici, samo dva izvora svjedoče o tom "padu"; to su zapisi Konstantina Porfirogeneta iz 10.[115]iTomeArhiđakonaiz 13. stoljeća[116], nastali, dakle, 350, odnosno 600 godina nakon opisanih događaja. Doduše, o padu Salone i događajima koji su po njemu uslijedili piše i Dujam Hranković (umro 1421/2. godine) u djelu *Opis otoka Brača,* ali taj je opis očigledno preuzet od Tome Arhiđakona ili neposredno povezan s njegovim pripovijedanjem[117]. Drugi pisani izvori takav razvoj događaja ni implicitno ne spominju[118], a nema ni izravnih arheoloških nalaza koji bi potvrđivali tezu o "padu"[119].

108 I. Mužić, *Podrijetlo Hrvata,* Zagreb 1989.

109 Jurković, *Arhitektura,* 65-71.

110 F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda,* Zagreb 1962, 76.

111 Ferluga, *Uprava,* 37; isti, *L'amministrazione,* 81.

112 Ostrogorski, *Istorija,* 110.

113 Gunjaca, *Ispravci i dopune* 2, 35.

114 Primjerice, D. Obolensky, *Byzantine Commomvealth,* London 1971, 93, kao i Jakšić, *Constantine,* 315-26.

115 DAJ 29/1-46; 30/5-56; *Viz. izv.* II, 9- 11; 27-9.

116 Rački, *Thomas,* 24-8; Toma, *Kronika,* 31-5.

117 D. Hranković, *Braciae insulae descripUo,* u: *Legende i kronike,* Split 1977, 208-9, 218-9.

118 Trebalo bi se tu raditi ponajprije o različitim papinskim izvorima ili Pavlu Đakonu, koji su u načelu relativno dobro obaviješteni o zbivanjima na istočnoj obali Jadrana u drugoj polovini i krajem 6. te na samom početku 7. stoljeća. Opširno, Rački, *Documenta,* 254 i d.; Vidi i Klaić, *Izvori,* 1-2.

119 Ž. Rapanić, *Dalmatien,* u: *Lex0con des Mittelalters,* Dritter Band, Mtinchen -Zurich 1984, 455-8.

O padu Salone iznimno je mnogo pisano, a čini se da je na formiranje mišljenja o katastrofičnom svršetku grada presudan utjecaj imala znamenita i danas već klasična rasprava F. Bulića[120]. U njoj Bulić ne kombinira rezultate arheologije i historije, kao što je to običavao, nego se u potpunosti oslanja na povijesne dokumente, jer arheoloških nema. Pri tome ocjenjuje tekst Tome Arhiđakona o padu dvostrukim kriterijima - s jedne strane, bezrezervno vjeruje da je priča o padu u osnovi točna, a s druge ipak piše: "Ovaj opis nema nikakve historijske vrijednosti. On je tako općenit da ono što se u njemu nalazi moglo bi se reći za bilo koji opsjednuti grad. Donosimo ga ovdje više radi kurioziteta nego bilo kojeg povijesnog interesa"[121].

Opisima Konstantina i Tome valja se baviti toliko, koliko je potrebno da se odredi u kojoj su mjeri odraz stvarnih zbivanja, a u kojoj utjecaja nekih drugih činilaca, prvenstveno njima suvremenog mentaliteta. Iako ih razdvaja tri stoljeća, iako su to djela različitog karaktera, čini se da su i carev opis, baš kao i Tomin, u dobrom dijelu više prepričavanja ili čak nagađanja o tome kako je pala Salona negoli rezultat stvarnog posjedovanja konkretnih podataka[122]. Pisci nisu raspolagali dokumentima koji bi neposredno svjedočili o padu, nego samo prilično neodredivim i posrednim podacima, te narodnom predajom, čiju je vjerodostojnost često nemoguće provjeriti. Toma često iskićuje pripovijedanje onim kako je to moglo biti u smislu njegova *opinionem sequentes*[123].

U odjeljku u kojem Toma Arhiđakon, opisuje pad Salone ima mnogo netočnosti i nelogičnosti. Često se brkaju Goti i Slaveni, a Slaveni se proglašavaju arijancima. Ne razlikuje se ni gotsko od tobožnjeg slavenskog osvajanja Salone, odnosno, miješaju se događaji koji su se zbili krajem 5. i, navodno, početkom 7. stoljeća. Čitav Tomin opis pada sadržava u sebi tipičan motiv povijesne krivnje. Toma tvrdi da "zbog mnogih grijeha zajednički i pojedinačno počinjenih po sudu višnje osvete grešni će grad neprijateljskim mačem morati da bude uništen"[124]. Kako su Solinjani zgriješili, tako moraju biti kažnjeni. Takvo je razmišljanje vrlo često u kršćanskim i srednjovjekovnim spisima, a da se događaj zbog kojeg je

120 F. Bulić, *Sull'anno della distruzione di Salona,* u: Spisi, 291-332; Vidi i E. Dvggve, *Izabrani spisi,* Split 1989, 105 i d. I u novijem prilogu M. Suić, *Nova post vetera -ponovnipad Salone,* Mogućnosti 3-4, Split 1988, 329-36, i dalje tvrdi daje došlo do pada. Tvrdi se da su neki Tomini navodi "naivni i historijski neodrživi", ali se ipak nastoji ustanoviti kako je uistinu mogla teći opsada i propast grada.

121 F. Bulić, *Sulianno della distruzione di Salona, u:* Spisi, 299.

122 N. Klaić, *Povijest Trogira* kn). 2, sv. 1, Javni život grada i njegovih ljudi. Trogir 1985, 12-3; smatra daje u *DAI* relativno točno opisan pad Salone, te daje varka odlučila, a Tomin opis drži manje pouzdanim. O Tominu tekstu kao književnom djelu piše opširno N. Ivić. *Domišljanje prošlosti (Povjesnica kao žanr srednjovjekovne književnosti},* Književna smotra 84, 1991, 11-26; Isti, *Domišljanje prošlosti (Kako je trinaestostoljetni splitski arhidalcon Toma napravio svoju salonitansku historiju), Zagreb* 1992.

123 Katičić, *Memoriae,* 20 i d.

124 Toma, *Kronika,* 34.

narod morao "patiti" uopće nije ni trebao odigrati[125]. Salonitanci su morali biti krivi zato što kršćanstvo općenito, a i Toma kao tipičan njegov predstavnik, na poseban način uzajamno povezuju "krivicu" i "patnju". To je svijet moralnih pojmova i uvijek se postavlja pitanje: u kojoj mjeri patnja može namiriti "dugovanja"? U kršćanstvu patnja otvara mogućnost iskupljenja i konačnog spasenja, pa obrazovan čovjek, kakav je Toma bio, može lako konstruirati takvu priču. Salonitanci su morali platiti za svoje grijehe - poganstvo, progon svetaca i mučenika. Jedino se takvom katastrofom, odnosno općom scenom katastrofe grada, kako Toma opisuje "pad", moglo doći do katarzičnog stanja u kojem se otvara nov, sadašnji Tomin grad - Split, lišen svih tih grijeha[126].

Osim priče o "padu", u verzijama cera Konstantina i Tome nema mnogo zajedničkog. Primjerice, po posljedicama koje se pripisuju "padu": dok Toma pad povezuje s bijegom Salonitanaca i njihovim kasnijim povratkom u Split, te s "rađanjem" Splita, Konstantin Porfirogenet tvrdi u 29. poglavlju da su se "Slaveni naselili, poslije kratkog vremena počeli pljačkati Romane... unište ih i zavladaju njihovim zemljištem"[127], a u 30. poglavlju su Slaveni "ovladali čitavom Dalmacijom i naselili se u njoj"[128]. Tako i jedan i drugi izvode iz svojih verzija one konzekvence koje im odgovaraju - Toma zato što piše o Splitu, a Konstantin jer piše o Dalmaciji i tamošnjoj bizantskoj vlasti.

O padu Salone pripovjeda se u *DAI* dva puta, na poprilično sličan način. Obje priče nedvojbeno potječu iz iste narodne predaje, ali one tek u bizantskom, grčkom kulturnom krugu, upoznatom s grčkim književnim naslijeđem, bivaju obogaćene nekim detaljima, *loci communes* iz literature, i tako zapisane u *DAI;* to i nisu morala biti korjenita prekrajanja, bio je potreban tek mali pomak prema starijem uzoru koji, u principu, nije morao naškoditi općem karakteru priče. Pisci iz čijih su djela neki motivi posredno ili neposredno preuzeti u *DAI* bili su Homer, Herodot, možda

125 Vidi, detaljnije, Goldstein, *Bizant,* 87-8.

126 Predložak ovom tekstu je biblijsko uništenje Sodome zbog krivice njezinih stanovnika -oholosti i negostoljubivosti *[Biblija, Postanak,* 19), ali se sličnosti time ne iscrpljuju; kao što su neki Salonitanci pobjegli na otoke, tako je i Lot s kćerima uspio pobjeći u nedaleki Soar, jer je bio pravedan i dobar. Nadalje, Tomina misao da će se izbjegli narod vratiti na prvobitna ognjišta i nakon dužeg vremena, prisutna je još u Starom zavjetu: Jeremija je narodu židovskom prorokovao napad Babilonaca i potom progonstvo, ali i povratak zasnovan na uvjerenju da će Bog povratiti sreću njegovu narodu kada jednom njegovi grijesi budu iskupljeni *[Biblija, Jeremija,* 29-33). Katičić, *Memoriae,* 35 i d. dobro primjećuje kako je Tomino spominjanje Velikog Severa koji povezuje Salonu sa Splitom vrlo slično ulozi Mojsija u izbavljenju Židova iz Egipta do ulaska u Kanaan; a zatim, 39 i d. uočava kako se ključni izrazi u Tominoj priči podudaraju s onima u *Čudima Dimitrija Solunskog* (što ne znači da je Toma morao znati za *Čuda),* pa se potvrđuje kako je ona "zasnovana na vrelu koje se temelji na autentičnim tekstovima bizantskih kancelarija". O nastanku i najranijoj povijesti Splita raspravlja G. Novak, *Nekoja pitanja iz istorije srednjevjekovnoga Splita,* SHP 2, 1928, 28-36.

127 *DAI* 29/46-9; *Viz. izv.* II, 12; Klaić, *Izvori* 4- 5.

128 *DAI* 30/56-8; *Viz. izv.* II, 29; Klaić, *Izvori,* 3.

Dionizije Halikarnaški i Prokopije iz Cezareje, bizantski pisac 6. stoljeća[129].

Car Konstantin je poistovjetio sudbinu carske provincije Dalmacije sa sudbinom Salone. Kako Carstvo do njegova doba, do 10. stoljeća, nije zadržalo vlast nad područjem od Drača do Istre, a na sjever sve do Dunava[130], njemu je bilo prirodno da je ista sudbina zadesila i sjedište provincijalne uprave. Konstantin, naime, na istom mjestu nagovještava da će opisati "kako su Dalmaciju zauzeli narodi Slavena", pa onda priča o padu Salone, te zaključuje da su "ovladali Dalmacijom i naselili se u njoj". Tako je pad Salone trebao pokazati kako je osvojena i cijela Dalmacija[131]. Narodna predaja ili tradicija, međutim, događaje iskrivljava po svojim sklonostima i načinu pučkog razmišljanja i u bitno kraćem razdoblju nego stoje 300 ili 600 godina (koliko je prošlo od "pada", pa do careva i Tomina pisanja). Naposljetku, i Konstantin Porfirogenet i Toma su trebali pronaći trenutak kada je sjajna kasnoantička civilizacija na ovom prostoru nestala, te ju je u dužem razdoblju zamijenila civilizacijska situacija u kakvoj su i oni manje-više živjeli. U njihovu je mentalitetu, pa tako i u mentalitetu srednjovjekovnog stanovništva, bio moguć samo katastrofičan kraj tako velikog grada, pa se i sudbina provincije s njim poistovjećivala[132]. Svi drugi kasnoantički procesi, koji su nedvojbeno pridonijeli nestajanju Salone i još nekih drugih naselja na obali, bili su im nepoznati ili, vjerojatnije -neshvatljivi.

Stoga se valja prikloniti mišljenju Ž. Rapanića koji tvrdi, nasuprot do sada uvriježenom mišljenju, da "doseljavanje u palaču nije prekinulo stvarni kontinuitet..." a "Salona je propadala više zato stoje bila napuštena nego što bi bila porušena"[133]. Razlozi "napuštanja" ili "odumiranja grada" bili su mnogostruki: veliki grad nije više mogao u vrijeme kasnoantičke dekadanse prehranjivati svoje brojno stanovništvo, u njemu je bilo opasno živjeti, jer su veliki gradovi uvijek bili meta napada prije negoli raštrkana sela. Blokadom prometnica u bližem i daljem zaleđu Salona gubi gospodarsku funkciju.

---

129 Vidi, detaljnije, Goldstein, *Bizant,* 83-95. Moju analizu o "padu Salone" kritizirao je i iscrpno izložio svoje mišljenje M. Lončar, *Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije literature,* Diadora 14, Zadar 1992, 418- 9.

130 Upravo su tako u *DAI* opisane granice Dalmacije -*DAI*30/13-4; *Viz. izv.* II, 28; Klaić, *Izvori,* 3.

131 Ako to i izgleda u Konstantinovu izlaganju "logično", čini se da takav "pad" demanti raju novija istraživanja po kojima se život oko Salone odvijao i nakon tobožnjeg pada; Rapanić, *Kontinuitet,* 189-217, tvrdi da titulari pojedinih crkava, osobito oni vezani uz imena mučenika i apostola ukazuju na kasnoantičke i ranosrednjovjekovne kultne tradicije. Vidi M. Marasović-Alujevič, *Hagionimi srednjovjekovnog Splita,* SHP 15, 1985, 269-304.

132 Oni su bili i svjedoci raznošenja solinskog kamena s kojim su podizana okolna naselja, jer kamenoloma u blizini nije bilo -vidi, C. Fisković, *Rušenje i raznošenje solinskih spomenika,* VAHD 53, Split 1952, 197-206; Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 116, 177, navodi mnoge primjere s istočnojadranske obale iz 17. stoljeća.

133 Rapanić. *Doba,* 60.

Ne može se, usprkos svim argumentima, odbaciti mogućnost da je uistinu došlo do nekog napada Slavena ili Avara, ili Slavena i Avara, ili Hrvata na Salonu, ali se eventualnom napadu ne može pridati ključno ili presudno značenje, a još bi manje bilo opravdano uspješan završetak takvog napada smatrati "padom"[134]. Opisima o padu Salone i navodnoj barbarskoj agresivnosti proturječi i nedvojbeno postojanje vrlo jakih gradskih središta u neposrednoj blizini koja se nisu ugasila. Tako se u slučaju Salone i Splita radi o preseljavanju života na pogodnija mjesta, s očevidnom tendencijom kastrizacije. Nedaleki Trogir ostao je *in situ* od grčkih vremena sve do danas, baš kao i nešto mlađi Zadar, ali su se i oni utvrđivali i prihvaćali izbjeglice iz okolnih, manje sigurnih područja[135]. Primjera kastrizacije na teritoriju buduće Hrvatske bilo je još -navodno je i srušeni Epidaurus (današnji Cavtat) bio okružen kasnoantičkim refugijima i utvrdama -Gradac, Spilan[136], obrambene konstrukcije na otocima Mrkanu i Bobari[137], a najvažniji je među svima njima Dubrovnik. Osim toga, u već postojećim gradovima neki su dijelovi opustjeli, pa onaj manji, naseljem dio sasvim prirodno postaje neka vrsta *castruma.* U Saloni je to bilo nemoguće postići, jer je grad bio suviše velik, čak i kada je podijeljen na istočni i zapadni dio, da bi se mogao, napušten od većine stanovnika, efikasno braniti[138]. Kao glavni grad provincije Salona je u usporedbi s drugim dalmatinskim gradovima bila najzahvalniji cilj potencijalnim pljačkašima. Stoga su se i njezini stanovnici morali osjećati vrlo nesigurno i nastojali su naći bolja skloništa. Osim toga, Salona je u ovo vrijeme sve više gubila na ekonomskoj i administrativnoj važnosti[139]. Komunikacije u unutrašnjosti postajale su sve nesigurnije, a potom i neprohodne; posljednji put neku vojsku iz Dalmacije očekuju branitelji Sirmija[140], ali čini se da su poslije pada grada pod avarsku vlast 582. godine[141] veze gotovo prekinute. Najvjerojatnije je sve bilo gotovo hrvatsko-slavenskim zaposjedanjem zaleđa u sljedećim desetljećima[142]. Prirodno je da se u takvim uvjetima gase funkcije koje su u gradu postojale stoljećima: nije se više

134 Ne zna se kako je Toma ustanovio da su napadači opljačkali "samo malo plijena" (Rački, *Thomas,* 24.; Toma, *Kronika,* 35) - moguće je da je takav dojam stekao gledajući relativno dobro očuvane ostatke grada -ali i ovaj podatak govori protiv katastrofalne propasti.

135 Zahvaljujem I. Babicu koji nam je pokazao ostatke paljevine unutar trogirske jezgre za koje smatra da bi mogle ukazivati na neki kasnoantičko-ranosrednjovjekovni napad na grad.

136 I. Marović, *Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika,* Anali Dubrovnik IV-V, 1955-6,24.

137 I. Fisković, *O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja.* Izdanja HAD 5, Split 1980, 233, 246.

138 Radi se o *urbs orientalis* E. Dvggvea, u: *Izabrani spisi,* Split 1989, 105 -vidi i M. Suić, *Nova post vetera -ponovni pad Salone,* Mogućnosti 3-4, 1988, 330 i d.

139 Vidi, za usporedbu, M. Kozličić, *Pomorska orijentacija antičke Salone. Raslcršće antič kihputeva,* Karaka 1- 2/1988, 16-7.

140 Menandar, *Excerpta de legationibus,* ed. de Boor, Berlin 1903, I, 220; *Viz. izv.* I, 97.

141 Rapanić, *Kontinuitet,* 207.

142 O tome posredno svjedoči i prekid ukapanja u nekropoli na Duvanjskom polju: Miletlč, *Nekropola,* 141-204.

mogla dopremati ni hrana, a gradsko je stanovništvo bilo isuviše brojno da bi ga samo moglo proizvoditi u dovoljnim količinama. Kako je vjerojatno prestao raditi gradski akvadukt, nestalo je i vode, pa su stali i mlinovi na vodeni pogon[143].

Većina je autora pokušala odrediti točnu godinu "pada" Salone. Bulićevo mišljenje da se to dogodilo 614. godine je naposljetku općenito prihvaćeno[144]. Međutim, danas postoje mnogi argumenti koji takvu dataciju pobijaju - Bulić je smatrao da indikciju na sarkofagu opatice Ivane valja čitati kao 612. godinu, ali nema nikakva razloga da to ne bi mogle biti i 506. i 551. godina[145]. U Saloni je pronađena ostava novca koja je pohranjena najranije 631. godine (jer je to godina kada je najranije mogla biti iskovana najmlađa kovanica, tzv. "Heraklijev novčić"[146]), pa je izvjesno da je netko, tko je bio relativno dobrostojeći, živio u gradu i nakon njegova tobožnjeg pada. Jasno je da takve svote novca nije mogao ni imati ni pohraniti slučajan stanovnik koji bi ostao živjeti u njemu pošto je grad opljačkan, srušen i spaljen.

Čini se daje misija opata Martina, koji 642. godine sakuplja relikvije dalmatinskih svetaca i odnosi ih u novoposvećenu i sagrađenu crkvu u Rimu[147], argument protiv teze o "padu" Salone i katastrofičnom kraju kasnoantičke civilizacije na ovim prostorima. Iako literatura tumači kako su kosti salonitanskih mučenika Dujma i Anastazija preuzete u Splitu[148], čini se logičnijim i vjerojatnijim da su one bile prenesene direktno iz Salone. Kada grad prestane postojati ili počne zamirati, onda se sveci-zaštitnici mogu odnositi, jer njihovim odlaskom i grad definitivno "nestaje"[149]. Trgovina relikvijama u kasnoj antici i srednjemu vijeku posebno je razvijena, a posjedovanje relikvija jest prestiž i pitanje identiteta gradova[150], pa nema razloga vjerovati da bi ih se Split odrekao, pogotovo stoga što nije bio neposredno ugrožen.

Smatralo se da je i Nin doživio sudbinu sličnu Saloni[151], ali ni za takve tvrdnje nema dokaza. U Ninu ima, u odnosu na klasično antičko razdo-

---

143 Vidi, opširnije, Goldstein, *Bizant*, 87-8.

144 Bulić, *Spisi*, 320-32.

145 B. Gabričević, *Question de la datation du sarchophage de Vabbesse Jeane*, DS I, Split 1975, 96-101.

146 I. Marovič, *Reflexions about Year oj the Destniction oj Salona*, DS II, Split 1984, 293-314.

147 *Mber pontificalis* I, 330.

148 Katlć, *Vjerodostojnost*, 102; Isti, *Rasprave i članci*, 254 i d. Vidi, detaljnije objašnjenje: Goldstein, *Bizant*, 88-90.

149 O značenju relikvija za opstanak ili napredak kršćanskog grada u srednjemu vijeku, vidi: G. Subotić, *Pećici patrijarh i ohridski arhiepiskop Nikodim*, ZRVI 21, 1982, 213-36. O tome kako Toma prikazuje povijest salonltanske crkve, s bogatom lit.: M. Matijević-Sokol, *Toma Arhiđakon i crkvena organizacija* u *Saloni*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU 15, Zagreb 1988, 11-26.

150 J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Beograd 1973, 478.

151 Peričić, *Nin*, 110; Š. Batović, M. Suić, J. Belošević, *Nin, problemi arheoloških istraživa nja*, Zadar 1968.

bije, relativno malo kasnoantičkih nalaza[152], a kako se približavao rani srednji vijek, nalaza je sve manje. U to vrijeme Nin postupno gubi obilježja antičkog grada, u njemu polako zamire život, pa se vjerojatno pretvara u tipičnu utvrdu toga razdoblja. Čini se da u 7. stoljeću autohtono (romansko ili romanizirano) stanovništvo u Ninu nije bilo uništeno ili nije u potpunosti izbjeglo. Osim kontinuiteta imena, dokazi za to postoje u pisanim izvorima kasnijih stoljeća[153]. Ni novo slavensko-hrvatsko stanovništvo nije zasigurno tada još u većem broju ni pristiglo do obale. Ukapanja na velikoj nekropoli na Ždrijcu kod Nina počela su u drugoj polovini 8. stoljeća, ili čak krajem tog stoljeća, ali ostaci kostura svjedoče o tome da je većina pokopanih bila antropološkim karakteristikama vrlo bliska autohtonom življu[154]. Tako se, izgleda, vrlo slična etnička situacija zadržala na području Nina dva, pa možda i više stoljeća. Iz bizantske perspektive bilo je na istočnom Jadranu i povoljnije smještenih luka nego što su to bili i Nin i Salona, pa je to svakako bio jedan od činilaca u slabljenju, a zatim i u depopulaciji i napuštanju Nina (i Salone) kao značajne uporišne točke Bizantskog Carstva. Za ova dva mjesta, kao i za neke druge gradove na Jadranu, nametao se problem: mogu li oni svoju prvotnu antičku funkciju (gospodarsku, administrativnu, prometnu), transformirati u poziciju pogodnu za obranu, a da samo naselje povoljno stoji na pomorskom putu uz obalu. Ako su i Salona i Nin bili za bizantsku vlast od relativno male važnosti, za Hrvate će Nin biti mnogostruko značajan, jer će predstavljati siguran izlazak na more i omogućiti Hrvatima da se približe Zadru. Stoga će Nin postati jedno od važnih središta hrvatske države.

Sličan je slučaj Narone: smještena u delti Neretve, na prometnici koja povezuje jadranske krajeve i Panonsku nizinu, kao važno kršćansko središte ona[155] gubi na značenju onoga trenutka kada se Slaveni počinju naseljavati na komunikacije koje vode iz doline Neretve u Panoniju, a pogotovo kada se u naronitanskoj daljoj ili bližoj okolici naseljavaju Slaveni. Egzistencija nekog grada na tom prostoru pokazuje se sve više suvišnom, a stanovništvo seli prema obali. Život se u Naroni i njezinoj okolici postupno gasio, a *termvnus post quem non* bile bi ostave s novcem bizantskih careva krajem 6. i početkom 7. stoljeća[156]. Neki rušilački napad

[152] Isto, 80; Z. Bruslć, *Podmorska arheološka istraživanja kod Nina,* Radovi Zadar 19, 1972, 245-53, raspravlja o amforama koje su slične onima iz Grčke i Male Azije u razdoblju 4-6. a najkasnije ih se datira početkom 7. stoljeća; Vidi i: V. Maštrovič, Grad *Nin i naše pomorstvo.* Zadar 1969, 14-7.

[153] Goldstein, *Bizant,* 95 i d.

[154] Beloševlć, Kultura 23.

[155] Naronitanski biskup se spominje 530. i 533. godine (N. Klaić, *Historia Salonitana Maior,* 81 i d.). Vidi o Naroni općenitije, N. Cambi, *Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici* Radovi FF-a u Zadru 24/11, 1984-5, 58.

[156] Ž. Rapanić, *Arheološka topografija Poganije,* Izdanja HAD 5, Split 1980, 269; Isti. *Doba,* 59-60; također, Goldstein, *Bizant,* 96. E. Marin, *Kontinuitet i diskontinuitet u Naroni,* Referat na simpoziju "Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža", Zagreb 1992, također, E. Marin, *Krstionica u Naroni od V. stoljeća do vremena Domagoja?,* Kačić 25, Split 1993, 361-8, ustanovljava daje posljednji nalaz novca datiran 602. godinom, ali da nakon toga nije "dokumentirana neposredna destrukcija".

mogao je taj proces samo ubrzati. U to se vrijeme već afirmira Ston, naselje i utvrda na pomorskom putu, a to bi trebala potvrđivati ekvacija Ravenskog geografa - *Pardua id est Stamnes*[157], jer se *Stamnes* vjerojatno odnosi na Stonsko polje i zaljev[158]. Čini se daje u isto vrijeme, početkom 7. stoljeća, zamro život i u gradu *Colonia ClaudiaAequum* (današnji Čitluk kod Sinja)[159], a na južnijem području središta života iz stare se župe Grbalj na visoravni premještaju u primorski Kotor koji se pod tim imenom prvi put spominje u 7. stoljeću u djelu Ravenskog Kozmografa[160]. Na čitavom jadranskom prostoru, a i u unutrašnjosti (na mjestima gdje se očuvao kasnoantički kontinuitet) naselja dobivaju novu funkciju[161].

Iako je slavenska kolonizacija na istarskom području bila osjetno intenzivnija negoli prema južnijim dijelovima obale, dakle, iako su opće prilike bile ponešto drugačije, istarski grad Nezakcij (kod Vizače) doživio je vrlo sličnu, ako ne i istu sudbinu kao i gorenavedeni. Ni Nezakcij nije "propao", baš kao ni drugi gradovi, nego je vjerojatno odumirao polako, možda čak tijekom čitavih dvjesta godina do početka 9. stoljeća[162]. Čak i da su Slaveni osvojili Nezakcij, čak i da su ga djelomice spalili, život se na tom mjestu mogao održati - ili se autohtono stanovništvo zadržalo, ili se vratilo, pa se moglo i pomiješati s pridošlicama.

---

157 *Ecclesia Ravennatis,* 208.

158 Tako locira Parduu M. Zaninović, *Antička osmatračnica kod Stona,* Situla 14/15, Ljubljana 1974, 163-73, i isti, *Limitacija Stonskog polja,* Adriatica praehistorica et antiqua, *G. Novak dicata,* Zagreb 1970. 489, dočim J. Medini, Značajke, 72-5, te I. Bojanovski, *Rimska cesta Narona - Leusinum kao primjer saobraćajnog kontinuiteta.* Godišnjak Centra za balkanološka istraživanje, knj. 8, Sarajevo 1973, 137-87, lociraju Parduu na lokalitet Gradac, 5 km jugoistočno od Ljubinja u istočnoj Hercegovini. Čini se da je Zaninovićeva pretpostavka logičnija, što opširno objašnjava Goldstein, *Bizant,* 96.

159 A. Milošević, *Mjesto nalaza i porijeklo ranosrednjovjekovne brončane matrice iz Arheo loškog muzeja u Zagrebu,* VAHD 83/1990, 117-24.

160 "Stari je Agruvij propao početkom 7. vijeka nadolaskom Slavena i Avara. Obično se uzima godina 638. kao godina propasti ovoga grada" -vidi, P. Butorac, *Teritorijalni razvitalc Kotora,* Anali Dubrovnik 10-11, Dubrovnik 1962-3, 43-4. Vidi *i Ecclesia Ravennatis,* 208, s. IV, 26; 379, c. V, 14.

161 Goldstein, *Bizant,* 83 i d.

162 Vidi, općenito, Marušić, *Slavenski,* 63-70; Isti, *Prilog poznavanju kasnoantičkog Nezalccija,* SHP 16/1986, 63 i d. Marušić citira izvore 13-15. stoljeća koji svjedoče o postojanju naselja u to doba, što bi čak moglo poticati ideje o kontinuitetu naseljenosti. Međutim, isti autor u: *Prilog poznavanju,* 57 i d. tvrdi da "prostor bazilike gemine doživljava određene promjene... na koje upozoravaju tragovi vatre na zidovima sjeverne crkve i dva željezna trokrilna vrška strelica. Pojedini zazidani ulazi i ostaci običnih ognjišta zidanih kamenjem svjedoče rječito o profaniranju sjeverne i dijela južne crkve u razdoblju kada su bili crkveni zidovi još srazmjerno dobro očuvani. Može se pretpostaviti (sic!) da su pri istraživanju iskopani također predmeti materijalne kulture, koji, međutim, nisu privukli pozornost kopača (radi se o ranijim istraživanjima)..." Čini nam se, ipak, da tragovi vatre, naknadne dogradnje i dvije strelice, čije podrijetlo nije pobliže objašnjeno, nisu dovoljan dokaz o nazočnosti Slavena, a još manje o njihovu rušilačkom pohodu. Naposljetku, teško je na osnovi ovih podataka tvrditi daje Nezakcij pao pred slavenskim napadom -u njega se mogao netko naseliti pošto su ga napustili starosjedioci, a da su to bili Hrvati - Slaveni, to bi valjalo tek dokazati.

6. Postupan prodor i naseljavanje Slavena i Hrvata uz istočnojadransku obalu i u neposredno zaleđe

Čini se da su se Hrvati i njima pridruženi Slaveni relativno sporo spuštali od bivše granice Carstva na Dunavu ili od Save prema jugu. Da se život nije baš odjednom ugasio na tom prostoru svjedoči i nešto pronađenog novca: jedan je solid iz vremena Foke (602-610) pronađen u Sisku[163], a sa čitavog panonskog područja, dakle s prostora što su ga zauzeli Avari i Slaveni od 568. do 679. godine, sačuvano je 6 komada novca Mauricija Tiberija, 7 Foke, te 12 Heraklija I. i Heraklija Konstantina, od čega je značajan dio krivotvorenih[164]. Dakle, čini se da se gospodarski život gasio postupno, kako su Slaveni i Avari zaposjedali ta područja. Postoje i doduše rijetki nalazi novca s početka 7. stoljeća s jadranskog priobalja: jedan solid Heraklija i sinova iz Zadra, jedan Heraklijev tremissis iz Vrbnika, te konačno jedan Heraklijev solid iz Nerežišća, zakopan nakon 668. godine[165]. Stoga se može pretpostaviti daje od dolaska Hrvata i Slavena u zaleđe Jadrana do njihova širenja i zaposjedanja većeg dijela obale moralo proći barem dvije stotine godina. Činjenica jest da na području omeđenom Cetinom i Zrmanjom ima vrlo malo arheoloških dokaza slavenske (ili hrvatske) nazočnosti sve do kraja 8. stoljeća. Zbog toga i priču cara Konstantina o borbama Hrvata i Avara, o kojoj raspravljaju i najnoviji historiografski prilozi, valja preuzimati s mnogo rezerve[166]. Stoga je moguće da se većina Hrvata (baš kao i Slavena općenito) u prvom razdoblju doseljavanja nalazi relativno daleko od priobalnih gradova (iako su neki Slaveni, odnosno Hrvati, već 642. godine izašli na more i uspjeli kod Siponta doseći talijansku obalu) i da se ono "naredio" - *Kelevoei* i TCpOGtd^ei Konstantina Porfirogeneta odnosilo na neki načelni sporazum o naseljavanju[167]. Ne mora se takva situacija tumačiti samo sporazumom s Bizantom i strahom Hrvata od bizantske vojne sile, nego i mogućnošću da ostanu na područjima koja su bila barem malo slična onima u postojbini. Pri tome su pretežno šumoviti predjeli Dinarida bili povoljniji negoli krševito jadransko zaleđe. Tamo su gradili svoje nastambe u drvetu, jer im se

---

163 I. Mirnlk, *Skupni nalaz zlatnUca iz Zrmanje*, VAM, 3. ser., 23, Zagreb 1990, 167.

164 Po Mimiku, n. dj., D. Csallany, *Vizantiiskie moneti v avarskih nahodkah. Resume: L'importance de la circulation monetatre bgzantine pour* le *legs archeologiaues des Avares,* AAHung, 2/1952, 235-50. Čini se da ne može biti baš slučajno, da u isto vrijeme u koje se datira Fokin novac u Sisku, nastaje i mala ostava u relativno dalekom Caričinu gradu u istočnoj Srbiji, od 6 folisa - Foke 2 i Heraklija 4, zakopana 613. godine -vidi, V. Popović, *Petits tresors et tresors demembres de monnaie de bronze protobyzantins de Serbie. Male i rasturene ostave ranovizantijskog bronzanog novca u Srbiji,* Numizmatičar 71, Beograd 1984, 57-90.

165 I. Mirnik, *Skupni nalaz zlatnika iz Zrmanje,* VAM, 3. ser., 23, Zagreb 1990, 167.

166 DAT 30/67-72; *Viz. izv.* II, 30-1; Klaić, *Izvoru* 3-4; Vidi, N. Klaić, *Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju u djelu De administrando imperio, cara Konstantina Porfirogeneta,* SHP 111/15, 1985,31-60.

167 DA/31/17- 9; *Viz. izv.* II, 38-40; Klaić, *Izvori* 5.

teško bilo privići na kamen i na život uz more. Trebalo je proći dosta vremena da ljudi koji su generacijama bili tesari, zemljoradnici i stočari postanu vješti klesari i ribari. Stoga će se vjerojatno veći interes ljudi iz *zaleđa* za životom na obali javiti nešto kasnije -u 9. stoljeću. Tada će se to manifestirati i u politici njihovih država - Sklavinija, koje će prisiliti primorske gradove na za njih nimalo povoljan sporazum[168] i zapravo će po bizantske, dalmatinske gradove biti mnogo nepovoljniji negoli onaj koji je, valja pretpostaviti, uglavljen prije dva stoljeća.

Dokaze o postepenoj penetraciji Hrvata-Slavena valja tražiti u arheološkim nalazima. Dok slavenski *nalaz* matrica za otiskivanje iz Biskupije kod Knina nedvojbeno pripada 7. stoljeću, možda čak i njegovoj prvoj polovini[169], nalaz iz Kašica, udaljenog oko 25 km od Zadra i bližeg obali, pripada nešto kasnijem vremenu (kraju 7., a možda čak kraju 8. ili početku 9. stoljeća)[170]. Groblje kod Dubravica u blizini Skradina moguće je datirati čak i u kraj 7., ali zasigurno u 8. stoljeće. Čini se daje tako rani dolazak Hrvata u neposrednu blizinu obale na tom mjestu i bio moguć, jer su sjedišta bizantske vlasti, Trogir ili Zadar kao najbliža, bila prilično daleko[171]. Nešto kasnijem vremenu, otprilike u 8. stoljeće, pripada i grob u Lišanima Ostrovičkim[172]. Napokon, kraju 8. i početku 9. stoljeća pripada i veliko groblje Ždrijac kod Nina[173]. Dakle, u to se vrijeme Hrvati spuštaju barem na neke dijelove obale. U 9. stoljeću nastalo je starohrvatsko groblje na položaju Kosa u šibenskom Donjem Polju[174], a dokaza o boravku Hrvata uz obalu u kasnije vrijeme ima sve više[175]. Na primjer, i na prostoru današnjih Kaštela postoje jasni dokazi o radikalnoj etničkoj promjeni oko 800. godine; nakit koji je datiran 7. i 8. stoljećem isključivo je mediteransko-bizantskih obilježja[176], da bi od 9. do 12. stoljeća pre-

---

168 *DAI*30/133-8; *Viz. izv.* II, 36; Klaič, *Izvori*, 27.

169 J. Korošec, *Ostava brončanih matrica za otiskivanje u Biskupiji kod Knina,* SHP, III. serija, 6/1958.29-44.

170 Belošević, *Kultura,* 46-8, 67-9. Usp., Z. Vinski, *Glose uz dvije novije knjige o prošlosti Slavena,* SHP 16/1986, 200-1.

171 Z. Gunjaca, *Dubravice kod Skradina. Ranosrednjovjekovno groblje,* Arheološki pregled 27/1986, Ljubljana 1987, 127-8; Isti. *Dubravice kod Skradina. Ranosrednjovjekovno groblje,* Arheološki pregled 28/1987, Ljubljana 1989, 148-150; Isti, *Istraživanja u Dubravicama kod Skradina* (radni naslov), referat na simpoziju "Etnogeneza Hrvata", Zagreb, 17-8. siječnja 1989. Grobne su rake bile obložene drvetom, a pronađeni su noževi, vršak strelice, te jedan rimski i jedan bizantski primjerak novca.

172 R. Jurić, *Ranosrednjovjekovni grob iz Lišana Ostrovičkih kod Benkovca,* Diadora 10, Zadar 1988, 185-91.

173 Belošević, *Kultura,* 95-139.

174 Z. Gunjaca, *Grob jedne hrvatske plemenske odličnice iz 9. stoljeća.* GZ, 121-32.

175 O granici do koje su stigli Hrvati mogu poslužiti istraživanja N. Jakšića: iako analizira primjere iz kasnijih vremena, njegovi rezultati mogu poslužiti i za rani srednji vijek - *Draga svetog Krševana u Dildu o tisućitoj obljetnici osnutka samostana.* Radovi FF u Zadru, Razdio povijesnih znanosti 12, Zadar 1986, 205-28.

176 Z. Vinski, *Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju* u *Zagrebu s posebnim osvrtom na naušnice srebrnog nakita Čađavica,* SHP 2, ser. III, 1952, 32-3; Isti, *Kasnoantički*

vladavao "ranohrvatski nakit izrađen prema kasnoantičkim i bizantskim uzorcima u domaćim radionicama"[177]. Upravo od 9. stoljeća gradi se čitav niz naselja na padinama brda koja su okruživala prostor između Splita i Trogira[178]. Spuštanje iz prenapučenog i siromašnog krškog zaleđa prema obali odvija se neprekidno od ranoga srednjeg vijeka do danas. Hrvatsko stanovništvo "teži k moru i k ovladavanju kakvim-takvim ondašnjim dalmatinskim (bizantskim) gradovima, odnosno lukama"[179], a to će biti još očiglednije od 9. stoljeća nadalje, kada to bude i otvorena nakana ojačale kneževske vlasti. Međutim, upravo primjer šire trogirske i splitske okolice pokazuje da se dobar dio naselja (iznimka je Nin, ali u ovom je slučaju riječ o utvrđenoj luci) izgrađuje relativno daleko od mora, otprilike jedan ili čak više kilometara, a razlog tome je vjerojatno sigurnost od eventualnih gusarskih napada. O spuštanju Hrvata prema obali postoje svjedočanstva za prostor od Zadra do Splita, a za prostore južnije i sjevernije podataka je mnogo manje, ili ih uopće nema.

U takvim je procesima donekle iznimka Istra. Doseoba i stalni boravak Hrvata-Slavena potiče starosjedioce da organiziraju vlastite vojne odrede i mrežu kaštela[180]. S druge strane, tih je starosjedilaca bilo, zbog iseljavanja (bježanja), epidemija, gladi, manje nego prije, pa oni smišljeno naseljavaju pridošle Hrvate na opustjele teritorije. Etnički sastav ostao je nepromijenjen jedino na najjužnijem dijelu Istre, u Puljštini[181]. U tom se procesu ipak izdvajaju dva razdoblja u kojem je naseljavanje bilo intenzivnije. Prvo je bilo oko 600. godine, a "druga" kolonizacija događala se oko 800. godine. *Rižanski platit,* koji je nastao 804. ili neku godinu kasnije, bilježi događaje po "drugoj" kolonizaciji, tijekom koje se još manje nego prije postavljao problem etničke različitosti; osim što je došlo do sukoba zbog uvođenja feudalnih odnosa, koji su za nekadašnje bizantske podanike bili potpuna novost, bitne su bile razlike u kulturi, posebice u gospo-

---

starosjedioci u *salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata,* VAHD 69 (1967), Split 1974, 5-61: R. Jurić, *Srednjovjekovni nalđt u Kaštelima,* u: *Zbornik Kaštel-Sućurac od prapovijesti do 20. stoljeća,* Split 1992, 136-7.

177 Jurić, n. d]., 137.

178 Babić, *Prostor,* 78; Jelovina, *Starohrvatske nekropole,* 32, 41, 58. O naseljavanju sućuračkog prostora: T. Burić, *Srednjovjekovno selo Sućurac i njegovi spomenici,* u: *Zbornik Kaštel-Sućurac od prapovijesti do 20. stoljeća,* Zagreb 1992, 101-33.

179 Rapanić, *Hrvatska za Branimira,* 16.

180 Vidi, općenito, B. Benussi, *Nel medio evo /Pogine di storia Istriana,* Parenzo 1894; B. Marušić, Istra *u ranom srednjem vijeku,* Pula 1960; Isti, *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća,* Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, Izdanja HAD 11, Pula 1987, 91. Čini nam se, ipak, daje pravi uzrok (kao stoje to bilo u već objašnjenim slučajevima u Dalmaciji) ipak kasnoantički strah koji je djelovao na podizanje obrambenih zidova i mnogo prije dolaska Hrvata i Slavena. Tako je zid Pucinum - Forum Iulii (Cividale, Čedad) trebao štititi ulaz u Italiju, a podignut je neposredno nakon provale Huna polovinom 5. stoljeća (vidi kartu, Marušić, *Kultura,* 82).

181 Marušić, *Kultura,* 91 i tamo lit.; Također, L. Margetić, *Neka pitanja u vezi s Istrom* (I - VII. stoljeće), Živa antika 32, 1, Skopje 1982, 53-82; Isti, *"Histria" u dvije vijesti iz prve polovice VII stoljeća, Živa* antika 32, 2, Skopje 1982, 171-6.

darstvu između nekada bizantskih, a sada franačkih gradova u priobalju s jedne, te slavenskog zaleđa s druge strane. Ta se različitost također postupno gubi po franačkom osvajanju na prijelazu iz 8. u 9. stoljeće. Franci su, a potom i vlasti koje su slijedile za njima, u dužem razdoblju, u ranomu srednjem vijeku, uspjeli integrirati pretežni dio Istre u jedinstven politički, gospodarski i kulturni prostor.[182]

Drugi su predjeli hrvatsko-slavenskog naseljavanja mnogo slabije istraženi. Osim toga, čak i tim malobrojnim prilozima nedostaje sintetički duh; nakon vrlo iscrpne i precizne analize pojedinačnih nalaza, autor ne postavlja pitanje: "Što bi takav podatak značio u cjelini povijesti toga vremena?" A odgovori na takva pitanja bili bi dragocjeni.

Iako je neosporno da su sve datacije prilično dvojbene (mogu varirati nekoliko desetljeća, pa čak i čitavo stoljeće), iako su i mnogi drugi elementi nesigurni, naseljavanje Hrvata (i Slavena) teče, barem što se tiče zaleđa Zadra, Trogira i Splita, riječnim dolinama Krke, Cetine i Zrmanje i prohodnijim krajevima mnogo brže prema morskoj obali nego prema teško pristupačnim krajevima, primjerice planinama Svilaje i Promine. Možda su ovaj proces bržeg i snažnijeg naseljavanja nekih prostora uvjetovali čimbenici o kojima se može samo nagađati. Moguće je, na primjer, da je brzo hrvatsko-slavensko naseljavanje Nina i okolice bilo poticano potrebom za solju koja se tamo mogla proizvoditi, kao i vrlo pogodnim izlazom na more. Napokon, početkom 9. stoljeća Aachenski ugovor Bizantu ostavlja *civitates maritimae,* a Hrvati (izvor, doduše, kaže - Slaveni, ali se podatak mora odnositi ponajprije na Hrvate) pod franačkim vrhovništvom drže zaleđe[183]. Samo nekoliko desetljeća kasnije množe se izvori koji svjedoče da su se Hrvati spustili na more[184] - Gottschalk tvrdi da je Trpimirov dvorac bio na samoj granici budućeg rata[185], a car Konstantin da su "palača i hipodrom cara Dioklecijana u zemlji Hrvata"[186], što znači da su se u 9., odnosno 10. stoljeću Hrvati približili Splitu na samo koji kilometar.

Možda bi za pobliže određivanje nekih omjera u broju doseljenih Hrvata i starosjedilaca ili barem utjecaja njihova jezika i kulture općenito na nekom teritoriju mogla poslužiti toponomastika: Karin, Nadin, Aserija, Bribir, Skradin, Promina, Knin, Sinj, Trilj, Dicmo i Klis[187] sačuvali su

182 B. Marušić, *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća,* u: *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju.* Izdanja HAD 11, Pula 1987, 100.

183 Tekst Aachenskog ugovora, djelomičan i prenesen, vidi u: *Vita Karoli Magni,* c. 15; Također, Rački, *Documenta,* 315.

184 O tim događajima opsežno na drugom mjestu, gdje će se to obraditi kronološkim redom -vidi, Rački, *Documenta,* 6, 334-6. 363-6, 374; Klaić, *Izvori,* 19- 29.

185 Katić, *Gottschalk,* 10. Katić smatra da se radi o Klisu, Bijaćima ili Podstrani u Poljičkom primorju, što se čini vjerojatnim, ukoliko se napadao Split ili Trogir, ali se kao neprijatelj spominje samo "narod Grka", tako da bi se moglo raditi i o nekom drugom dijelu obale i gradu na njoj (primjerice Zadru).

186 OAJ31/26-30; *Viz. izv.* II, 42.

187 Jakšić, *Constantine,* 325.

antička imena. I u salonitanskom ageru, gdje su već od 9. stoljeća zasigurno naseljeni Hrvati, utjecaj prethodnih razdoblja na toponomastiku ostao je i dalje iznimno jak[188]. No, relativno je malo toponima koji su očuvali antička imena između Dinare i Drave, kao što su, primjerice, *Delm.in.iwn* - Duvno, *Siscia* - Sisak, *Strmium* - Srijemska Mitrovica, *Colapis* -Kupa, pa zatim *Urpanus* — Vrbas, *Basanius (Basinus, Bathinus, Bosina, Bosond)* - Bosna, *Drinus* - Drina, *Corcora* - Krka (u Sloveniji), uz, naravno, Savu, Dravu i Dunav *(Savus, Dravus* i *Danubius).* Radi se prvenstveno o imenima rijeka, a velika većina drugih toponima kasnijeg je postanka.

Neki su istraživači smatrali da je očuvanje antičkih imena mjesta uz Cetinu dokaz da se duž ove rijeke protezala bizantsko-slavenska granica, i to u vrlo kratkom razdoblju: od trenutka kada Hrvati i Slaveni stižu sa sjevera do Cetine, otprilike krajem 6. i početkom 7. stoljeća, pa do navodnog pada Salone koje desetljeće kasnije[189]. Takvu je tezu vrlo teško prihvatiti; to bi, naime, značilo da se sva imena na tadašnjim slavenskim područjima slaveniziraju u tih 10-20 godina, koliko je navodno granica bila na Cetini, a da se potom, kada Slaveni prijeđu na prostor južno od rijeke, ne mijenja nijedno ili tek pokoje ime. Čini se stoga da je ipak vjerojatnija pretpostavka da Slaveni prelaze u većem broju Cetinu i Zrmanju te da se spuštaju prema obali u vrijeme kada se civilizacijskom razinom[190] umnogome približavaju primorskim gradovima i romanskom elementu. Zato i priobalna područja koja zaposjedaju ne preživljavaju potrese slične onima koje su sjeverniji krajevi pretrpjeli od početka 7. stoljeća.

Vjerojatno je na obali i na otocima još dosta dugo bilo i manje Hrvata (i Slavena) u odnosu na broj starosjedilaca. Osim toga, jaka prisutnost kasne antike održala se u priobalju i na otocima zahvaljujući i tradicijama (ako ne i u kontinuitetu) crkvene organizacije i municipaliteta. Naime, u trenutku kada je proces pokrštavanja bio intenziviran, prvo je bilo zahvaćeno neposredno zaleđe i oni krajevi gdje je bilo Romana i gdje su djelomično ili potpuno bili sačuvani sakralni objekti, pa je ostalo i kršćanskog stanovništva[191]. Time se opet mogao nametati i latinski jezik čak i Hrvatima (Slavenima), pa su se i stara, antička imena mogla održati. Uostalom, granica između bizantskog i hrvatskog teritorija nije značila i etničku jednoobraznost, bilo s jedne, bilo s druge strane granice. Podaci iz kasnijih razdoblja govore o dugoj nazočnosti latinskog elementa u Ninu, dakle na području koje je čak postalo i središte hrvatske države[192]. Takvih

188 Ž. Rapanić, *Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku,* VAHD 74, Split 1980, 189-217.

189 Vidi, detaljno, Jakšić, *Constantine.*

190 prvenstveno se pri tome misli na kršćanstvo, ali i na gospodarsku razvijenost i društvenu organiziranost koja će im omogućiti da se kao samosvojan čimbenik pojave na istočnojadranskoj obali.

191 Rapanić, *La costa,* 848-50.

192 Peričić, *Nin,* 107-8.

podataka o isprepletanju raznih kulturnih utjecaja i jezika - grčkog, latinskog i hrvatskog (ili slavenskog) ima mnogo; o tome da jedan određeni krug ljudi poznaje grčki svjedoče i ostaci u toponomastici Dubrovnika (ime vrata *"ntXr\"* točno odgovara istoznačnoj grčkoj imenici), kao i vijesti Konstantina Porflrogeneta o postanku imena Kotora (od AeicoĆTepa)[193]. Takvo je stanje bilo na južnijim dijelovima istočnojadranske obale, što uključuje i Duklju, jer se u njima utjecaj helenskih, središnjih dijelova Bizantskog Carstva ipak jače osjećao. Međutim, dvojbe oko prvenstva grčkog i latinskog u sjevernijim krajevima gotovo i nije bilo - čak i na južnijim dijelovima prevladao je jedan od dalmatinskih dijalekata, a i on je bio derivat latinskog. Činjenica da romanski jezik istočnojadranske obale ima više dijalekata -južnodalmatski, srednjodalmatski, gornjodalmatski te staroromanski u Istri[194] -govori o slaboj međusobnoj jezičnoj komunikaciji, kao i o činjenici da su jezična, etnička i društvena situacija bile različite od sredine do sredine. Osim toga, antropološka istraživanja svjedoče o izmiješanom stanovništvu - neki posjeduju antropološke karakteristike rornansko-ilirskih starosjedilaca, drugi, pak, slavenskih doseljenika[195].

Migracija Hrvata-Slavena prema obali nije nužno morala imati agresivno obilježje. Nisu Hrvati samo osvajali zemlju. Moglo je biti čak upravo suprotno - mogla je to biti i akcija samih bizantskih gradova, slična već spomenutoj u Istri, ili onima kakve su poduzimali neki bizantski carevi u 7. i 8. stoljeću[196], zato da bi se naselile i ponovno privele obradi opustjele zemlje (odnosno otoci u okolici Zadra) koje spominje i Konstantin Porfirogenet[197]. Slaveni su doseljavali i u Italiju, na teritorij Ravenskog egzarhata i na druge prostore, s kojih nema nikakvih vijesti o eventualnim sukobima starosjedilaca s doseljenicima[198].

No, gradovi na obali su se u pravilu nalazili na teritoriju bizantske Dalmacije. Ta ih činjenica ne čini manje značajnima za hrvatsku povijest. Naprotiv, iz njih su na hrvatski teritorij pristigle sve civilizacijske tekovine u vrijeme kada je hrvatsko društvo bilo dovoljno zrelo da ih prihvati.

193 vidi. I. Đurić, *Romejski govor ijezik Konstantina VII Porfirogenita,* ZRVI 24/25, 1986, 117-21.

194 P. Skok, *Dolazalc Slovena na Mediteran,* Split 1934, 113-22.

195 Belošević, *Kultura,* 61; Također, F. Veljanovska, *Srednjovjekovni skeleti sa Zapadne nekropole Salone,* VAHD 83/1990, 233-55; Ž. Mikić, *Antropološki profil srednjovekovne nekropole u Mravincima kod Splita,* VAHD 83/1990, 225-32; G. Pilarić, *Fenotipske značajke bjelobrdskih lubanja iz ranog srednjeg vijeka.* Arheološki radovi i rasprave 6, Zagreb 1968, 236-91; Šlaus, *Kraniometrijska i paleopatološka analiza.* Iako antropološke razlike ne znače odmah i etničke, jer slučajevi romanizacije i slavizacije nisu vjerojatno bili izuzetni, ovi podaci ipak mogu poslužiti da su ti procesi bili vrlo kompleksni.

196 Vidi, Ostrogorski, *Istorija,* 132, 145 i d. s primjerima naseljavanja Slavena u Maloj Aziji.

197 *DAI*29/289-90; *Viz. izv.* II, 25; Klaić, *Izvoru* 43.

198 A. Guillou, *Migration etpresence des Slaves en Italie du* V/e *auXIe siecle,* ZRVI 14-5. 1973, 11-6.

Uostalom, u Hrvatskoj nisu ni postojali gradovi kao središta trgovine, crkvene i državne vlasti. Formiranje i postupno jačanje državne organizacije (od 9. stoljeća) nametalo je i organiziranje i kontrolu komunikacija. Otprilike tada je zapisano (ili možda u 10. stoljeću) da postoje utvrde - motpa -i da ih je najviše u Hrvatskoj, ali da ih ima i u drugim istočnojadranskim Sklavinijama. Ukupno ih je nabrojeno čak 30[199], a one su u prvo doba samo kontrolirale komunikacije, da bi s vremenom preuzimale i druge funkcije.

Bez obzira na to što su se novi doseljenici mogli relativno brzo prilagoditi životu na novonaseljenim prostorima, bez obzira na to što su ti prostori stoljećima omogućavali relativno sigurnu egzistenciju i stalnost prihoda (rudno bogatstvo, šume, stočarstvo i ratarstvo, trgovina, koristi od blizine mora ili života na samoj obali), opća situacija u 7. i 8. stoljeću nije pogodovala razvoju hrvatskog društva. Štoviše, bila je, čini se, i presudan čimbenik koji je održavao Hrvatsku u posvemašnjoj anonimnosti za krugove na evropskom istoku i zapadu i izoliranosti od bilo kakvih događanja.

7. *Prvi izlasci Hrvata na Jadran. Hrvati kao susjedi Bizanta, Langobarda i Avara*

Kako je stanovnicima zaleđa istočnojadranske obale bilo vrlo teško kontaktirati s udaljenijim prekomorskim ili kontinentalnim krajevima, logično je da su se povezivali s neposrednim susjedima -a to je prvenstveno bila bizantska Dalmacija. Plod tih veza u 7. i 8. stoljeću su i mali, polagani pomaci u razvoju društva koji postaju vidljivi tek u događajima bogatom 9. stoljeću. Čini se da bijedan događaj iz toga razdoblja mogao poslužiti kao vrlo dobar primjer i pokazatelj što se općenito moglo događati: radi se o pomorskom pohodu Slavena na talijanski grad Sipont 642. godine[200]. Po Pavlu Đakonu zbivanja su tekla ovako: Slaveni su brodovima stigli u blizinu Siponta, iskrcali se i utaborili. Jedan od langobardskih moćnika, Ajon, napao ih je sa svojim vojnicima i poginuo. Kasnije je došao njegov brat Radoald, razgovarao sa Slavenima na njihovu jeziku, time ih zbunio, pa ubrzo na njih i navalio. Neke je ubio, a ostale natjerao u bijeg, te se oni na tim prostorima više nisu pojavljivali[201].

---

199 DAI31/68-70; 32/149-51; 33/21-2; 34/19- 20; 35/12-3; *Viz. izv.* II, 44, 58, 61. 63-4; Klaić, *Izvori,* 43.

200 Taj je događaj zabilježen u djelu Pavla Đakona koji dosljedno govori o "Slavenima" i ne zna za posebna plemenska ili narodna imena. Međutim, kako su ti Slaveni očigledno došli sa suprotne obale Jadrana, a najbliži Sipontu su srednjodalmatinski otoci i obala, ova se epizoda bez rezerve može uklopiti u hrvatsku povijest.

201 Pavao Đakon, *Langobardl* IV, 28.

U vrijeme vrlo intenzivnih langobardsko-bizantskih sučeljavanja na Apeninskom poluotoku logično je pretpostaviti da su Slaveni djelovali, ako ne pod vrhovništvom, a onda barem u dogovoru s Bizantom i na njegovu korist[202]. Koliko se dade zaključiti iz pripovijedanja Pavla Đakona, na putu do Siponta brodovi nisu imali problema s neprijateljem, a nisu se ni sakrivali od pogleda stanovnika grada. S njihovim punim znanjem iskrcavaju se u blizini grada i utaboruju se, ali istovremeno kopaju pred taborom sakrivene natkrite jame *{occultas faveas).* Čitava priča odgovara pretpostavci da se akcija izvodi pod bizantskim vrhovništvom (jer Carstvo uistinu ima moćnu flotu i preko nje potpunu vlast na Jadranu), a izvode je Slaveni (čije ratovanje karakteriziraju iznenađenje i lukavstvo). Nije slučajno cilj napada bio Sipont. Bila je to važna luka i uporišna točka na putu od bizantske Kalabrije prema Raveni i Pentapolu. Poluotok Gargano i Sipont na njegovoj jugoistočnoj strani nisu se mogli zaobići. Dakle, Slaveni su zauzeli okolicu grada i zatim se vjerojatno utvrdili uz putove koji vode od grada prema unutrašnjosti Apulije i Beneventa, i tako ga odsjekli od moguće pomoći[203]. Stoga su Langobardi morali napasti.

Sudeći po spomenutoj priči, čini se da su Hrvati-Slaveni na istočnojadranskoj obali mogli relativno brzo naučiti ploviti, baš kao što su u prvoj polovini 7. stoljeća neki Slaveni stigli do Krete i tamo pljačkali[204].1 Teodor Sinkel, u opisu avarsko-slavenske opsade Carigrada 626. godine, tvrdi da su "Slaveni stekli golemo iskustvo u borbi s morem otkad i oni uđoše u poslove Romeja"[205]. Otiskivali su se daleko od sredozemnih obala, kao što su stoljeće-dva prije ili poslije njih jednako dobro i brzo (za samo jednu ili dvije generacije) naučili pomorsku vještinu i Vandali ili Arapi[206]. Može se pretpostaviti da ti vješti pomorci jednim dijelom i nisu bili direktni potomci vandalskih ili arapskih osvajača, nego autohtono sredozemno stanovništvo koje je prihvatilo njihovu vlast i nastavilo se baviti starim zanimanjem[207]. I zbivanja na Jadranskom moru općenito odgovaraju sredozemnima - na talijansku su obalu Slaveni mogli prijeći samo uz suradnju stanovnika bizantskih posjeda na istočnoj obali Jadrana ili na njihovim brodovima. Takva se suradnja iskazivala i u "otkupu sužnjeva" - *redemp-*

---

202 Tako tvrdi Šišić, *Povijest* 287, a sličnog je mišljenja i Jireček, *Istorija,* I, 59-60, *Viz. izv.* II, 40, te Katičić, *Filološka razmatranja,* 90. Antoljak, Pohod, 12, pretpostavlja "da napad nije izvršen u dogovoru s Bizantom ili na njegov nagovor. Bizant samo nije bio protiv takve akcije..." Nasuprot tome, A. Guillou, *Migration et presence des Slaves en Italie auXIe siecle,* ZRVI 14-5, 13, povezuje ove podatke s izvještajima u *DAI* i smatra da su ovi Slaveni napustili dalmatinsku obalu zato što su ih s nje potjerali Hrvati, kojima je, pak, car Heraklije dopustio da se nasele. Međutim, u Pavlovu pričanju nema naznaka da su Slaveni bili protjerani - naprotiv, čini se da su oni vrlo jaki, sigurni u postupcima, a ni u jednom izvoru nema ni naznaka da su Slaveni ratovali protiv Hrvata. Vidi, opširnije, Goldstein, *Bizant* 146 i d.

203 Vidi, detaljno, Goldstein, *Bizant,* 146 i d.

204 Jireček, *Istonja,* I, 56.

205 Homilija *O mahnitom nasrtaju bezbožnik Avara i Perzijanaca...,* u: *Viz. izv.* I. 165; *Analecta avarica,* ed. L. Sternbach, Cracoviae 1900, 14.

206 H. Ahnveiler, *Le Byzance et la mer.* Pariš 1966, 11-4.

207 Vidi, opširnije, Goldstein, *Bizant,* 178-9.

tio captivorum, koja se odvijala i nedugo po dolasku Hrvata i Slavena u ove krajeve[208], i u relativno mirnoj koegzistenciji Hrvata i Slavena s jedne i starosjedilaca pod bizantskim vrhovništvom s druge strane.

Još od vremena Justinijana (527-565) Bizantsko se Carstvo postupno sve manje angažira i sve manje zanima za svoje zapadne posjede na obalama Jadrana i u Italiji. Razlozi su tome jasni: od kraja 6. stoljeća središnjim dijelovima Carstva (Balkanu, zapadnoj Maloj Aziji, pa čak i samom Carigradu) zaprijetili su redom Slaveni, Avari, Perzijanci i Arapi[209]. Veze između pojedinih dijelova Carstva sve će više slabiti i dezintegracija prostora, tipična pojava kasne antike, sada će sve više postajati opća karakteristika. Osim toga, Bizantsko je Carstvo, odnosno Carigrad i središnje pokrajine, s vremenom postajalo sve više grčka država s grčkim jezikom kao jezikom administracije i komunikacije. Latinski je postupno bio istiskivan, pa će i to biti zapreka intenzivnijim odnosima sa zapadnim pokrajinama u koje je svakako spadala i bizantska Dalmacija, što će se neposredno odraziti i na druge hrvatske prostore[210]. Ni stanje u kršćanskoj crkvi neće biti povoljno; spor koji je potresao crkvu još od polovine 5. stoljeća - monofizitizam (ili problem jedne jedinstvene Kristove naravi) smirio se polovinom 7. stoljeća, kada su pretežno monofizitske istočne bizantske pokrajine potpale pod vlast Arapa, pa je razlog za svađu nestao sam od sebe[211]. Do polovine 8. stoljeća izbio je novi spor, ovaj put oko kulta ikona, da bi sukob kulminirao praktički do raskola između Rima i Carigrada[212]. Time su bizantska crkva, a i Carstvo u cjelini, gubili utjecaj na svojim istočnojadranskim posjedima, pa će trebati velik angažman u 9. stoljeću da se on obnovi. Stoga odluka cara Lava III. (717-741) 732. godine da papi oduzme jurisdikciju nad nekim zemljama, među ostalima i Ilirikom, Prevalitanom i Dalmacijom, u tom trenutku nije bila od velikog značenja, ali bit će bitan preduvjet za akcije u 9. stoljeću[213]. Ipak, slijedom tih odluka dalmatinski su biskupi sudjelovali na Šestom općem saboru 754. godine u Nikeji, na kojem je, pod pritiskom cara Konstantina V. (741-775), zauzet vrlo čvrst ikonoklastički stav, što njima najvjerojatnije nije bilo po volji[214]. Tridesetak godina kasnije, 787. godine, na crkvenom koncilu u Nikeji spominje se da sudjeluju solinski biskup Ivan, rapski biskup Urso, osorski biskup Lovrijenac i kotorski biskup

208 Rački, *Documenta*, 277.

209 Ostrogorski, *Istorija*, na raznim mj.; Goldstein, *Bizant*, na raznim mj.

210 Vidi, Goldstein, *Bizant* 112 i d. Tim se problemima najopsežnije bavio P. Goubert, *Byzance avant l'Islam*, t. II, *Byzance et VOccident* II, Rome, *Bijzance et Carthage*, Pariš 1965, 78 i d.

211 Ostrogorski, *Istorija*, 123-5.

212 G. Ostrogorski, *RimiVizantijauborbizakultikona*, Dela 5, 164-81.

213 Šišić, *Povijest*, 289-90. O odnosu hrvatske crkve prema istočnoj i zapadnoj, vidi opširno, Rački, *Nutarnje stanje*. Rad 79, 170 i d.

214 O saboru Izvještava Mihael Sirijac, koji svjedoči o "dalmatinskim biskupima", ne navodeći gradove iz kojih dolaze - vidi, I, B. Chabot, *ha chronique de Michel le Syrien*, Pariš 1901. vol. 2, 520.

Ivan[215]. Čini se da je i u tim vremenima "muka" izvora i "mraka" Bizant ipak imao neposredan upliv na zbivanja na dalmatinsko-hrvatskom području, o čemu bi mogao svjedočiti danas izgubljeni pečat ravenskog egzarha Pavla (723-726) koji je pronađen u Solinu[216]. Pitanje je samo jesu li dalmatinski prostori bili ovisni o ravenskom egzarhu i tamošnjem egzarhatu, ili su bili posve samostalni[217]. Da su neke veze Dalmacije s Ravenom postojale svjedoči i ravenski nadbiskup Damjan (692-708) koji je bio rodom iz Dalmacije.[218]

Iako stanovnici istočnojadranskih krajeva pod bizantskim vrhovništvom po mnogo čemu nisu bili bliski carigradskim vlastima i tamošnjem kulturnom krugu, ponajprije po tome što nisu govorili grčkim ili nisu bili dio grčkog (helenskog) naroda, ipak ih oni koji obavještavaju o lokalnim prilikama zovu "Grci"; tako papa Hadrijan I. (772-795) u jednom pismu piše o "Grcima koji nastavaju istarski kraj"[219], a benediktinac Gottschalk govori da Trpimir ide u borbu protiv "naroda Grka" *[gens Graecorum)* misleći nedvojbeno pri tome na stanovnike dalmatinskih gradova[220]. U sljedećem navodu, međutim, Gottschalk spominje "ljude Latine podvrgnute carstvu Grka" *[homines Latini Graecorum nihUhominus imperio* subtecti)[221], što potvrđuje da termin "Grci" označava samo političku, a ne etničku pripadnost. I grčki izvori, odnosno Konstantin Porflrogenet, svjedoče o tome da se stanovništvo istočnojadranske obale razlikuje od stanovništva u drugim dijelovima Carstva: iako su i oni "Romeji", dakle carevi podložnici, jezik kojim se služe u Zadru nedvojbeno je latinski[222].

Komunikaciju s Hrvatskom s južne i zapadne, dakle s jadranske strane, otkuda je za okolni svijet i Evropu općenito bila najpristupačnija, umnogome su ometali Langobardi, odnosno njihove državne tvorevine na Apeninskom poluotoku. Langobardi su doselili u Italiju 568. godine, dakle samo desetak godina po bizantskoj pobjedi u ratu protiv Ostrogota i tri godine po Justinijanovoj smrti. U samo nekoliko desetljeća osvojili su najveći dio sjeverne Italije, potisnuli italorimsko stanovništvo iz gradova u unutrašnjost prema lagunarnim prostorima i suzili Ravenski egzarhat na

---

215 J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et ampUssima collectio,* Firenca 1 Mleci 1759-1798, sv. 13, 139-42, 366-8, 373, 387-8, 723-4, 732; Te je podatke obradio J. Darrouzes, *Listes episcopales du concile de Nicee* (787), Revue des etudes bvzantines 33, 1975, 5-76; Za naše prostore nezaobilazna je analiza R. Katlčića, *Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa* u *aktima ekumenskoga koncila u Niceji godine 787,* u: Uz početke, 25-35.

216 I. Nikolajević-Stojković, *Solinski pečat egzarha Pavla (723-726), ZRVI 7,* 1961, 61-6.

217 Šišič, *Povyest,* 183, 290; Ferluga, *Uprava,* 45; Isti, *Uamministrazione,* 117 i d.; Goldstein, *Bizant,* 136 i d.

218 Šišić, *Povijest,* 284.

219 MGH, *Epistolae* III, 715.

220 Katić, *Rasprave i članci,* 108, 117 i d.

221 Katić, *Rasprave i članci* 109.

222 Tako proizlazi iz *DAI*29/272-3; *Viz, izv.* II, 23- 4, jer se tvrdi da *ladera* dolazi od *iam erat,* što znači "već bijaše" -a to je latinski. Vidi 11. Đurić, *Romejski govor ijeziia Konstantina VII Porfirogenita,* ZRVI 24-5, Beograd 1986, 120 i d.

relativno uski priobalni pojas. Potom su prodrli i do srednje Italije, osnovali vojvodstva Spoleto i Benevent i zaprijetili prekidom kopnenog kontakta između Rima i Ravene, pa čak i Rimu samom. U takvoj situaciji prirodno je da se papinstvo našlo u krizi -moralo se braniti od nadirućih Langobarda, pa je bilo nemoguće djelovati na istočnojadranskoj obali i u još nepristupačni)em zaleđu. Tako će akcija papinstva u Hrvatskoj izostati sve do 9. stoljeća, kada će langobardska vlast već biti daleka prošlost. Međutim, 7. i 8. stoljeće je razdoblje duboke krize kršćanske Evrope koja se našla u okruženju islama - s istoka će Arapi pritisnuti sam Carigrad, a na zapadu će doprijeti čak do Poitiersa. Stanje će se početi korjenito mijenjati pobjedama bizantskog cara Konstantina V. (741-775) u ratovima protiv Arapa, pa onda i pojavom i cjelokupnom djelatnošću Karla Velikog (768-814). Što se tiče Langobarda, oni jesu djelomično sprečavali Hrvate da kontaktiraju s evropskim središtima, ali Hrvati u 7. i 8. stoljeću, čak da su te odnose i uspostavili, ne bi mnogo dobili. A odnosi Langobarda s Hrvatima nisu bili pretjerano intenzivni.

Izvori pretežno obavještavaju o langobardsko-slavenskim (hrvatskim) sukobima ili zajedničkim vojnim pohodima - kao što su, primjerice, Slaveni ubijali rimske vojnike i pljačkali u dogovoru s Langobardima.[223] Čini se da su Slaveni i Langobardi kontaktirali samo kada su ratovali, jer jednostavno nije bilo, ili je bilo vrlo malo, ekonomskih dobara, kulturnih zasada ili nečega trećeg što bi mogli jedni drugima posredovati. Jest daje langobardski moćnik Radoald razgovarao u opisanoj epizodi kod Siponta 642. godine sa Slavenima na njihovu jeziku[224], ali su Slaveni ostali zbunjeni, pa se čini daje takvo znanje bilo iznimno. No, to je ipak svjedočanstvo da kontakti postoje, a vjerojatno se ostvaruju plovidbom s jedne na drugu stranu Jadrana, kao i na području Istre i sjeverne Italije, gdje se langobardsko i slavensko etničko područje dodirivalo. Na sjevernom su Jadranu Langobardi mogli naučiti slavenski, a Slaveni, koji stižu vjerojatno sa srednjodalmatinskih otoka ili obale, mogli su uspostaviti kontakt, jer u to vrijeme razlike između slavenskih narječja gotovo da i nije bilo.

Zasnovavši svoju teoriju na očiglednoj zemljopisnoj blizini i na postojanju određenih kontakata, povjesničar umjetnosti J. Strzygowski je pretpostavio da je predromanička umjetnost u Hrvatskoj nastala pod langobardskim utjecajem, ali taje teza ubrzo odbačena i zaboravljena[225].

Negdje u blizini Trogira pronađen je zlatnik langobardskog vojvode Grimoalda III. (788-806), iskovan između 788. i 792. godine[226], koji bi mogao svjedočiti o postojanju trgovačkih odnosa, iako njihovo značenje i njihov intenzitet ne bi trebalo prenaglašavati. Naime, ne zna se ni točno mjesto ni okolnosti nalaza; nije jasno je li pronađen zlatnik sredstvo

[223] Pavao Đakon, *Langobardi* IV, 28.

[224] Pavao Đakon, *Langobardi,* IV, 28.

[225] J. Strzygowskl, *Die Kunst der Langobarden,* Munchen 1940, 40.

[226] M. Ivanišević, *Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine.* Mogućnosti 10/11, Split 1980,969.

i.

bizantsko-langobardske ili hrvatsko-langobardske razmjene ili je langobardski novac bio samo način plaćanja u razmjeni nekih trećih?

Langobardi su ipak vladali zakratko i jednim dijelom hrvatskog prostora - Istrom, i to od 751. godine, kada je podvlašćuju istovremeno s Ravenom. Langobardsko osvajanje pogoršalo je opće prilike, jer su novi gospodari nametnuli mnogobrojne poreze i samovoljno se ponašali. Bizantski su činovnici uklonjeni i Istra je uređena kao dukat kojemu je na čelu bio sam langobardski kralj Deziderije (756-774) kao *dux*[227]. Langobardi su iskoristili prilike nastale u doba "istarske shizme tri poglavlja" i ikonoklastičke krize da istarske crkve izvuku iz ovisnosti o metropoliji u Gradežu, pa je pulski biskup pristao uz akvilejskog patrijarha. Na taj se način Istra u crkvenom pogledu našla pod jurisdikcijom oba patrijarha što je, osim dugoročnih političkih i vjerskih, imalo i teške gospodarsko-socijalne posljedice. Dok su biskupi pristajali uz novu vlast, jer je pomagala u ostvarivanju njihovih ambicija, niže svećenstvo i istarsko žiteljstvo moralo je snositi nove izvanredne poreze. Porez na stoku i zemlju plaćali su i seljaci i crkva, samo stoje crkva terete, kojima ju je opteretila nova vlast, prebacila na leđa donjih slojeva[228]. Za svoje vladavine Langobardi su ostavili vrlo specifične kulturne biljege, kao što je konjanička grob na brežuljku Brežac kod Buzeta[229]. Langobardska se vlast u Istri održala samo do 774. godine, jer je rat protiv Franaka značio i kraj langobardske države u Italiji, pa je Istru ponovno zauzeo Bizant.

Avarski je kaganat zauzeo velik dio Panonske nizine i Avari su bili prvi hrvatski susjedi puna dva stoljeća. A u najranijem razdoblju, još tijekom seobe, Avari su pomagali Slavenima da svladaju svoju društvenu nezrelost pri stvaranju većih jedinica koje su bile nužne da bi se zauzeli prostori južno od središta avarske države. Do otprilike 630. godine počeo se raspadati taj avarsko-slavenski plemenski savez, stvaraju se samostalne slavenske plemenske i državne cjeline, a Avari oko 660. godine obnavljaju svoju državu u Panoniji koja se povremeno širi još u gornje Posavlje do Furlanije, uz Dunav do bavarske međe na Aniži i u srpsko Pomoravlje[230]. Avarski utjecaj na Hrvate u dinaridskim i prijadranskim krajevima bio je relativno malen, dočim je u Panoniji hrvatsko stanovništvo prihvaćalo neke avarske običaje i kulturu, a to se ponajviše uočava na grobnim

---

[227] B. Benussi, *Nel medio evo. Pogine di storia istriana*, Parenzo 1897, 105 i d.

[228] M. Bertoša, *Pregled povijesti Istre od 6. stoljeća do 1102,* u rukopisu.

[229] B. Marušić, *Langobardski i staroslavenski grobovi na Brešcu i kod Malih vrata ispod Buzeta,* Arheološki radovi i rasprave 2, Zagreb 1962, 453 i d.; Isti, *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. st.* Izdanja HAD 11, Pula 1987, 81-3.

[230] Šišić, *Povijest,* 243, smatrao je da su Avari naseljeni u ringovima među slavenskim selima izrabljivali Slavene i od njih dobivali ratarske proizvode, ali je tu i slične teze *razložno* osporio B. Grafenauer, *Nekoj vprašanj iz dobe naseljevanja Južnih Slovanov,* ZČ 1950, 29 i d.; Isti. *Kronološka vprašanja selitve Južnih Slovanov 6b podatkih spisa Miracula S. Demetrii,* Zbornik Filozofskog fakulteta v Ljubljani II, 1955, 91 i d., tvrdeći da su Slaveni bili uključeni u zajednicu s Avarima, ali samo kao kolektivna jedinica, dakle, kao plemena. Avari su imali u tom savezu, dakako, premoćan položaj, ali su slavenska plemena znala kretati u pohode i samostalno.

nalazima: baš kao i u slučaju Langobarda, upravo je konjanički grob iz Brodskog Drenovca u blizini Broda jasan pokazatelj avarskog utjecaja[231]. Očito su Hrvati (odnosno Slaveni) zahvalno prihvatili neke od avarskih kulturnih i političkih domašaja, ali kako je vrijeme pretjecalo, pogotovo postoje Avarski kaganat nakon 796. godine nestao, ubrzano je nestajalo avarskog utjecaja iz hrvatskih (i slavenskih) grobova. To se događalo i zbog toga što se avarski utjecaj poslije pokrštavanja dobrim dijelom mogao smatrati i ostatkom poganske prošlosti.

Način na koji strani čimbenici utječu na zbivanja u Hrvatskoj dobro se ogleda u priči o Ivanu Ravenjaninu, iznesenoj u kronici splitskog arhiđakona Tome. Radi se o neposrednom religijskom i posrednom kulturnom utjecaju Bizanta na hrvatsko (ili općenito - slavensko) zaleđe.

8. *Priča o Ivanu Ravenjaninu - od legende prema stvarnim događajima*

Ivan je, navodno, stigao u Dioklecijanovu palaču i tamo pokrštavao stanovništvo koje je nakon propasti Salone ponovno prešlo na poganstvo. Daje priča o Ivanu Ravenjaninu, onako kako je iznesena u kronici Tome Arhiđakona, zapravo legenda, izlišno je dokazivati[232], isto kao što je vrlo teško poistovjetiti nadbiskupa Ivana, čije se ime nalazi na jednom splitskom sarkofagu, s Ivanom iz Tomine priče[233]. Toma je u svojim projekcijama nastanka Splita morao još jednom kazniti nekadašnje salonitansko stanovništvo (pošto su već pretrpjeli razorenje Salone), jer je teško zgriješilo time što se "klanjalo lažnim idolima"[234]. Dokazano je da Ivan nije

---

[231] K. Vinskl-Gasparini -S. Ercegović, *Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu*, VAM, 3. ser., 1, Zagreb 1958, 131.

[232] To su već dokazali Bulić i Bervvaldi, *Kronotaksa*. Za pregled mišljenja starije historio grafije, vidi Lj. Karaman, *Sarkofag Ivana Ravenjanina*, Starinar 3, III. ser., Beograd 1925, 43-4; M. Barada, *Nadvratnik VII. stoljeća iz Kaštel Sućurca*, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, 401-18, bez uvjerljivijih je argumenata povezivao sarkofag sa sućuračkim nadvratnikom koji je vrlo teško preciznije datirati. B. Gabričević, *Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače*, VAHD 62, Split 1967, 87-104, tvrdi da je sarkofag nemoguće točno datirati, niti ga se može uvjerljivo likovno valorizirati. Usprkos takvim argumentima, priču bogatu legendarnim elementima i sarkofag nepoznata vremena nastanka pokušalo se povezati, i sve to uklopiti u događaje vezane za obnovu metropolije i pokrštenjem Hrvata; Vidi i G. Novak, *Nekoja pitanja iz istorije srednjevjekovnoga Splita*, SHP 2, 1928, 15 i d., koji osnutak biskupije stavlja najranije u 791. godinu; N. Klaić, *Ival^ Ravenjanin i osnutak splitske nadbiskupije*, VAHD 65-7, Split 1971, 209-49; S. Gunjaca, *Dva arheološka objekta u pogrešnoj primjeni na historijsku problematiku, u:* Ispravci i dopune I, 271-321, 451-4, posebno 271-89; Ž. Rapanić, *Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga*. Arheološki radovi i rasprave, VIII - IX, Zagreb 1982, 233-58; Također, Isti, *Doba*, 69-70; te I. Ostojić, *Još o čitanju natpisa na sarkofagu splitskog nadbiskupa Ivana*, VAHD 72-3, Zagreb 1979, 199-209.

[233] N. Jakšić, *Još o splitskim srednjovjekovnim sarkofazima*, VAHD 70-1, 1968-9, 187-92.

[234] Toma, *Kronika*, 41.1 tobožnje idolopoklonstvo Splićana odraz je biblijskog predloška (usp. priču o zlatnom teletu - *Biblija, Izlazak*, 32, 25 - "padnu u idolopoklonstvo"), kao i mnogi drugi elementi u Tominoj *Kronici*.

mogao djelovati ni u 7. ni u 8. stoljeću, kao stoje mislio Farlati[235], ali bez većih su uspjeha završavali pokušaji da se odredi u koje je vrijeme "Ivan" uistinu živio i stoje učinio[236]. Odbacivši dijelom Tominu priču, N. Klaić je pretpostavila daje Ivan zapravo onaj papinski poslanik koji je 925. godine osnovao splitsku metropoliju na crkvenom saboru u Splitu[237]. No, pri tome je odbacila jedini podatak koji bi u priči trebao biti najmanje dvojben -a to je daje Ivan bio podrijetlom iz Ravene ili daje u njoj čak i živio[238]. A Ravena je mogla biti značajna za istočnu obalu Jadrana u 7. stoljeću i u prvoj polovini 8. stoljeća, dakle, od vremena kada propada Salona a sve važniji postaje nedaleki Split, pa do pada Ravene pod vlast Langobarda 751. godine. Po Tominu pripovijedanju, papinstvo je, pritisnuto Langobardima, u dubokoj krizi. Podatak da Ivana šalje papa i ne mora biti točan i možda je Tomin anakronizam, jer on živi u doba vrlo jakog papinstva, čiji je najistaknutiji predstavnik Inocent III. (1198-1216). S druge strane, jasno je da se kršćanski život unutar palače održao i da "Ivan" nije morao u njoj pokrštavati. Moguće je, međutim, da je Ivan Ravenjanin simbol misionarskog djelovanja koje je pokrštavanjem nastojalo uspostaviti prisne kontakte sa stanovništvom u bližoj i daljoj splitskoj okolici, a to su mogli biti jedino Hrvati. Da lije neka osoba, koja je rodom bila iz Ravene i zvala se Ivan, uistinu bila nositelj tog misionarstva, Ilije "Ivan" tek personifikacija za neko šire događanje koje je iz Rima potaknuo papa, a narodna mu predaja nadjenula određeno ime i pripisala stanovite rezultate, teško je reći. O svemu tome ostao je samo pola tisućljeća mlađi Tomin zapis.

S imenom Ivana povezana je i obnova salonitansko-splitske nadbiskupije i njegovim imenovanjem za prvog nadbiskupa. Čini se daje tom činu pridavano suviše veliko značenje. Naime, dogodilo se to vjerojatno onda kada je u Saloni nestala crkvena organizacija te se sva zbivanja i crkvena hijerarhija sele u Split. Crkva u Splitu zadržava neko vrijeme salonitansko ime kao tradicionalno - Toma Arhiđakon tvrdi da se "sami nadbiskupi nisu nazivali splitski, nego solinski..."[239] Međutim, kasnije se salonitansko (solinsko) ime napušta i crkva postaje ono što zapravo jest - splitska nadbiskupija. To se događa najkasnije 925. godine, jer se u 9. stoljeću u izvorima pretežno pojavljuje solinsko ime - u Trpimirovoj darovnici 852. godine splitska se crkva još naziva *Salonitana ecclesia*[240], godine 873. papa Ivan VIII. govori o "solinskom kleru" - *clerus Salonitanus*[241], godine

[235] D. Farlati, *ttlyricum sacrum*, Venezia 1765, III, 35. Gradeći teze pretežno na teško dokazivim pretpostavkama, stavio je Ivanovu smrt u 680. godinu, ili 30. godinu njegova djelovanja.

[236] Opširno o mišljenjima o Ivanu -vidi Gunjaca, *Ispravci i dopune* 2, 77-126, koji smatra daje Ivan stigao u Split 642. godine.

[207] N. Klaić. *Ivan Ravenjanin i osnutalc splitske nadbiskupije.* VAHD 65-7, Split 1971, 209-49.

[238] Takvu pretpostavku iznosi Šišič, *Povijest*, 295, te drži da je Ivan bio bjegunac iz Ravene nakon njena pada 751. godine, pa daje tek onda osnovana splitska metropolija.

[239] Toma, *Kronika*, 42.

[240] *CD* I. 4-6.

[241] CD I, 10.

Slika 5. *Sarkofag nadbiskupa Ivana kojeg su poistovjećivali s Ivanom Ravenjaninom*

887/8. papa Stjepan VI. piše o "solinskoj crkvi"[242], a gotovo istovremeno i o "splitskoj crkvi" - *ecclesia Spalatina*[243]. Stoga ne bi trebalo "osnutak" splitske nadbiskupije povezivati ni sa kakvim kvalitetno novim odnosima, ni s bitnim povećanjem broja vjernika. Bio je to formalan čin u nepoznato vrijeme.

[242] *CD* i, 22.
[243] *CD* I, 21 - ovaj se dokument datira 886/7. godinom.

VII.

Razvoj hrvatskog društva u prvoj polovini 9. stoljeća

1. Počeci "konjunkture" - Hrvatska između Bizanta i Franaka

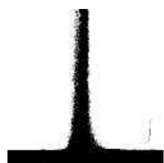
U 7. i 8. stoljeću hrvatsko se društvo vrlo malo mijenjalo, pisani izvori su malobrojni i vrlo oskudni, a arheološki nalazi takve su prirode da je vrlo teško stvoriti stratigrafiju i ustanoviti neki "napredak". Sve se to bitno mijenja početkom 9. stoljeća, jer se hrvatsko društvo počelo ubrzano razvijati. Te relativno brze promjene trajat će otprilike nešto više od stotinjak godina i u njima je u Hrvatskoj stvoreno društvo koje se može zvati tipično ranosrednjovjekovnim: veći dio Hrvatske je pokršten, stvorena je crkvena organizacija, Hrvatska se mnogo više počela povezivati s okolnim svijetom. Čimbenici koji su uvjetovali takav zamah bili su u prvo vrijeme više vanjski negoli unutrašnji.

Doduše, u 7. i 8. stoljeću Hrvati i Slaveni su se počeli spuštati iz dinaridskog zaleđa prema istočnojadranskoj obali te se polako uklapaju u maritimnu privredu. Tada podižu nova naselja na mjestima antičkih, državna organizacija jača, i tako dalje. Sve su to bili preduvjeti da se Hrvatska od 9. stoljeća postupno integrira u evropski civilizacijski krug, ali su toj "konjunkturi zbivanja", čini se, ipak prvenstveni uzrok zbivanja na evropskom prostoru[1]. Došavši u neposredan dodir s evropskim događanjima, koja su je u prethodnom razdoblju ponajvećma mimoilazila, Hrvatska se u 9. stoljeću uključuje u evropske političke, kulturne, pa čak i gospodarske tokove[2]. To znači da su naslijeđe antike i polagani, ali teško prepoznatljivi napredak 7. i 8. stoljeća na području naseljenom Hrvatima (pa i na okolnom prostoru naseljenom drugim južnoslavenskim plemenima, iako u nešto sporijem ritmu) bili dovoljni da taj "skok u civilizaciju", iako po mnogim vanjskim odlikama dramatičan, uopće bude moguć. Posrednici, koji su Hrvatskoj prenijeli evropske domašaje, bili su u prvoj

---

[1] O sličnim dvojbama u vezi s uzrocima evropskog napretka oko godine 1000. - "vanjski izazov ili unutrašnji polet" - raspravlja i J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope,* Beograd 1974, 85, kada se pita: "da li je to protuudar formiranju muslimanskog svijeta ... ili je to buđenje koje valja pripisati tehničkom napretku koji povećava obradive površine i prinose..."

[2] O tome raspravlja i Rapanić, *Hrvatska za Branimira,* 14-5.

polovini 9. stoljeća Bizantsko i Franačko Carstvo, a potom Venecija i Rim. U takvim se akcijama vrlo često nije radilo o inicijativi koja bi stigla iz središta države, iz Carigrada ili Aachena, već od krugova ili čak pojedinaca s rubnih područja dvaju carstava.

Nazočnost Bizanta i Franaka ili bilo koje druge zapadne sile valja preciznije definirati. Što ih to uistinu predstavlja na ovom području, stoje to što dokazuje njihovu nazočnost? U toj analizi valjalo bi lučiti tri, po dužini i posljedicama trajanja, različite razine zbivanja: prva bi bila pojedinačan događaj ili kraće vrijeme intenzivnog događanja (npr., ratni pohod), druga bi razina bila mnogo manjih događanja koji čine jedinstvenu cjelinu, traju godinama i desetljećima i obično ih nazivamo procesom (npr. proces pokrštavanja), a treća bi razina bila spoznaja koju stanovnici hrvatskih prostora imaju o tome da bilo bizantska (mnogo duže), bilo franačka vlast postoji na ovim prostorima[3]. Istraživanja i razmišljanja u ovim kategorijama ukazuju da su se utjecaji isprepletali na sve tri razine: mnogo toga danas nije poznato ili je u najmanju ruku nejasno, ali se čini da je jedan zaključak neprijeporan - bilo bez doprinosa Bizanta, bilo bez doprinosa Zapada, ono što se danas naziva hrvatskom kulturnom baštinom bilo bi nemoguće zamisliti.

Za vladavine Karla Velikog Franačka je uspjela hrvatske prostore staviti pod svoje vrhovništvo. Njegova blistava vladarska karijera počinje 768. godine, kada mu je umro otac, kralj Pipin Mali, a po franačkim je običajima državu podijelio sa svojim bratom Karlomanom. Karloman je ubrzo abdicirao, otišao u samostan, a ubrzo i skončao život pod nejasnim okolnostima. Sposobni i ambiciozni Karlo sam je zavladao državom. Iako nigdje nisu izričito navedeni ciljevi koji su ga potakli na osvajanja, tijekom tridesetogodišnjih pohoda Karlo ih je jasno naznačio: njegova ambicija da obnovi Zapadno Rimsko Carstvo značila je da će nastojati zaposjesti i značajne dijelove sredozemnog i srednjoevropskog prostora i time neposredno utjecati na zbivanja u Hrvatskoj, odnosno, zauzeti ju. Stoga je Karlo prvo pošao na kraljevstvo Langobarda u Italiji, čijeg je kralja Deziderija papa optužio za kršenje prije uglavljenih ugovora. U dva je pohoda zauzeo sjevernu Italiju, svrgnuo Deziderija i 774. godine proglasio se kraljem Langobarda. Ovime su Franci postali susjedi bizantskih pokrajina uz jadranske obale i u Italiji: Venecije s Istrom, Napulja i Sicilije. Približili su se i Hrvatskoj i području naseljenom drugim južnoslavenskim plemenima. Godine 776. Karlo je pripojio Furlaniju i pomakao granicu svoje države do Soče, a četiri godine kasnije osvojeni su Toskana, Spoleto, Benevent i Korzika. Čini se da je Karlova strategija bila jasna: ojačati pozicije u Italiji i biti utjecajan faktor u papinskoj državi, a istovremeno postati pomorska sila na Jadranu i na Ligurskom moru. Time bi se mogao nositi s dvjema velikim sredozemnim silama - Arapima i Bizantskim Carstvom i uznastojati da prodre ili da barem proširi utjecaj dalje na istok.

[3] I. Goldstein, *O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali 6-12. stoljeća.* Radovi IHP 24, 1991, 5-12; Isti, *Kroatien und Dalmatien zivischen Ost und West,* TOurzburg 1994, u tisku.

U isto vrijeme franačka je država krenula i u širenje prema istoku i jugoistoku, dakle na prostor današnje srednje Evrope. I ovdje je strateška zamisao bila jasna: skršiti otpor vječno nemirnih germanskih i drugih plemena i država, pa se time na toj strani i trajno osigurati. Prva je meta Franaka bila Saska i tamošnja saska plemena. U dugotrajnoj borbi i poslije žestokog otpora Franci su uspjeli pobijediti, pokoriti i pokrstiti Sase, iako su i kasnije morali pokretati kažnjeničke pohode, jer su se Sasi konačno smirili tek početkom 9. stoljeća. Potom su uslijedila osvajanja u krajevima preko Rajne - 788. godine Karlo je poveo vojsku niz Dunav i smijenio bavarskog vojvodu Tasila koji je umnogome vladao samostalno.

Posebno je za bizantsko-franačko sučeljavanje na hrvatskim prostorima karakterističan slučaj Istre. Naime, iako je već tada na istarskom području živjela slavenska (odnosno, hrvatska) većina, za razliku od hrvatskih teritorija dalje na istok i jugoistok, Istra nikada nije bila organizirana kao Sklavinija, već je bila pod neposrednom bizantskom, odnosno franačkom vlašću.

Langobardska se vlast u Istri održala samo do 774. godine, jer je rat protiv Franaka značio i kraj langobardske države u Italiji, pa je Istru ponovno zauzeo Bizant. Donekle je uspostavljeno staro stanje - nesuglasice između biskupa i dvojice patrijarha (gradeškog i akvilejskog) su prestale, popustio je i porezni pritisak na lokalno stanovništvo.

Iako je nastao već za franačke vladavine, *Rižanski placit* daje mnoge obavijesti o razdoblju bizantske vlasti. Tada je državna blagajna dobivala porez iz Buzeta, Pićna, Motovuna i Labina[4], ali je očigledno da su na tom području živjeli Slaveni kao bizantski podanici. Najviši vojnoupravni organ u Istri zvao se *magister militum Grecorum,* u Istru dolaze carski izaslanici *[missi imperiales, missi imperij,* a vlast u Carigradu istaknutim Istranima podjeljuje počasnu titulu konzula *[ypatus* - hipat). Za carsku se blagajnu iz istarskih gradova prikuplja novčano podavanje u ukupnoj visini od 344 zlatnika, a od stanovništva su se tražili i posebni (počasni) darovi za cara *(exenia).* Kod Novigrada u Istri nalazio se veliki državni posjed *[fischo publico)* s više od 200 zakupnika[5]. Iako se po svemu ovome čini da je bizantska vlast u Istri bila osobito jaka, neki drugi podaci svjedoče da baš i nije bilo tako. Naime, čini se da se u Istri nisu provodile ikonoklastičke odredbe[6], a *magister militum Grecorum* vjerojatno se birao iz redova domaćih ljudi. Kada bi očito rijetki carski izaslanici došli u Istru, nisu baš bili rado viđeni gosti - crkva se obvezala da će im osigurati stan i da će snositi polovinu troškova, dok se druga polovina ishrane osiguravala podavanjem jedne ovce od onih koji su ih imali najmanje stotinu[7].

[4] Margetić, *Rižanski placit,* 428-9; Klaić, *Izvori,* 11.

[5] *Placito delRisano,* 55-69: Margetić, *Rižanski placit,* 412-3; 426-37, na raznim mj.; Klaić. *Izvori,* 9-13.

[6] To proizlazi iz pisma gradeškog biskupa papi i potom dvaju papinih pisama -vidi, MGH, *Epistolaelll,* 712-5; Margetić, *Rižanski placit,* 413.

[7] *Placito del Risano,* 57-8; Margetić, *Rižanski placit,* 413-4; 428-9; Klaić. *Izvori,* 11-2.

U isto se vrijeme franački utjecaj iz susjednih italskih pokrajina sve više širio u Istru. Karlo Veliki i njegov otac Pipin Mali mnoge su svoje ciljeve ostvarili uz pomoć crkve, pa je bilo logično da i dalje promiču svjetovnu moć pape i klera. Oni imenuju biskupe i opate na visoke funkcije. Patrijarsi Gradeža i Akvileje priklanjaju se novim moćnicima, a profranačku orijentaciju sve otvorenije zastupaju i istarski biskupi. Sukobi između pristaša Bizanta s jedne i Franaka s druge strane poprimaju u Istri sve otvorenije forme. Tako je po Karlovoj preporuci papa pulskog biskupa Mauricija imenovao ubiračem prihoda s patrimonijalnih dobara rimske crkve u Istri, ali ga je probizantska struja, zbog sumnje da Istru namjerava predati Francima, otela i oslijepila. Mauricije je uspio pobjeći i potužiti se papi, a ovaj se obraća Karlu potičući ga da osveti zločin. Prošlo je desetak godina do trenutka kada je franačka vojska osvojila Istru i pripojila je italskom kraljevstvu - bilo je to između 787. i 791. godine - bizantska vojska iz središnjih dijelova Carstva bila je predaleko da bi mogla intervenirati, a lokalne su snage bile preslabe[8].

Godine 791. franačka je vojska krenula u rat protiv Avara. Glavnina snaga stigla je do srca avarske države dolinom Dunava, a neki su odredi došli i preko današnjeg slovenskog i hrvatskog teritorija. Čini se da avarska država nije u tom naletu i srušena, iako je ugrabljen velik plijen, a zarobljeno je 150 Avara[9]. Avarski kagan Tudun podvrgnuo se Francima, pokrstivši se sa svim prvacima *(comes)* i obvezavši se na vječnu vjernost[10]. Tim činom bivšeg avarskog vladara i njegovih podložnika po tadašnjem franačkom shvaćanju bila je predana čitava avarska država pod carsko vrhovništvo, pa tako i hrvatski prostori u Panoniji. No, Hrvati nisu bili samo pasivni promatrači, nego su sudjelovali u borbama: konačnom pokoravanju Avara 795/6. godine pridonio je i Vojnomir, očigledno knez panonskih Hrvata kojem je u tom trenutku nedvojbeno bilo u interesu da se oslobodi avarske opasnosti. Njega je poslao furlanski markgrof Erik na čelu svoje vojske. Inače, Vojnomir je i prvi knez s hrvatskog prostora čije se ime očuvalo u izvorima. Čini se da je on bio prethodnik Ljudevita Posavskog[11]. Ovim su događajima Hrvati stigli ne samo u sferu franačkog utjecaja, nego je i jedan dio stanovništva na hrvatskom etničkom teritoriju

[8] Najčešće se franačko osvajanje datiralo 788, a ponekada i 791. godinom, ali točnog podatka o padu Istre u franačke ruke nema. Iako ni u jednom izvoru ne stoji 788. godina, većina istraživača ju je prihvaćala bez diskusije - naime, postoje podaci koji takvu dataciju posredno potvrđuju: kada je 791. franačka vojska kretala na Avare, istarski se *dux* ubraja u "vjerne" Karlu (vidi, *Epistolae Carolinae,* ep. 6, u: *Monumenta Carolina,* MGH 349, Berlin 1867). Pregled mišljenja: G. Manojlović, *Jadransko pomorje 9. stoljeća u svjetlu istočno-rimske (bizantinske) povijesti* I. dio. Rad JAZU 150, Zagreb 1902, 9; Šišić, *Povijest* 306; Klaić, *Povijest,* 167, 175 i d.; Goldstein, *Bizant,* 150 i d.; Opširno o tom razdoblju istarske povijesti B. Benussi, *Nel Medio Evo* (pagine di storia istriana), Parenzo 1897, 121 i d. vidi i L. Margetić, Neka pitanja prijelaza vlasti nad Istrom od Bizanta na Franke, Acta Histriae II., Koper-Milje 1994, 5-24.

[9] Rački, *Documenta,* 295-7; Iscrpno, *Kari der Grosse,* B. I, 719-92; *CMH,* 608-9.

[10] *Fidus per aevum* - Rački, *Documenta,* 299. Beuc, *Povijest institucija,* 13.

[11] Rački, *Documenta,* 298; Šišić, *Povijest* 303, argumentirano pobija teze daje Vojnomir bio slovenski knez, dakle, da pripada slovenskoj povijesti.

već bio unutar granica franačke države. Naime, granica Franačke pomakla se daleko na istok; ako nije bila određena Dunavom, onda je dosezala ušće rijeke Raab (Rabe) u Dunav na sjeverozapadu (sjeverozapadni dio današnje Mađarske), pa išla prema Mohaču i Fruškoj gori[12].

Napokon su 803. godine "mnogi Slaveni i Huni prisustvovali svojoj skupštini, te su se sa svim, što su posjedovali, podvrgli carevoj vlasti"[13]. Vjerojatno su među tim Slavenima bili i oni iz panonskih dijelova Hrvatske, jer kroničar iz samostana Laubach iz druge polovine 10. stoljeća tvrdi da je podvrgnuta "Panonija s okolnim (ili susjednim) kraljevstvima *(flnittmis regnis)".*[14]

Sukob Franačke s Bizantom naslućivao se još od polovine 8. stoljeća, kada su se Franci, Bizant, papa i Langobardi sporili oko sudbine bivšeg bizantskog posjeda - Ravenskog egzarhata. Bizant i Franačka bili su već tada na protivnim stranama, a kasnije se stanje sve više zaoštrava.

Posljedice ovog sučeljavanja osjetile su se vrlo brzo, na ovaj ili onaj način, i na hrvatskom teritoriju. Moguće je daje već 797. godine talijanski kralj Pipin krenuo prema Hrvatskoj, zajedno s nekim bavarskim i langobardskim četama.[15] Međutim, 799. godine furlanski je markgrof Erik na povratku s kažnjeničkog pohoda protiv Avara, koji su se ponovno pobunili, pokušao, izgleda, proći cestom od Senja prema zapadu[16], ali je "ubijen zasjedom stanovnika liburnijskog grada Tarsatike"[17]. Čini se da nije sporno kako je ovakvim odabirom puta izražavao franačke želje da se vlast proširi niz jadransku obalu prema jugoistoku, prema središnjim dijelovima Hrvatske i, stoje čini se još važnije, prema gradovima bizantske Dalmacije. Erikovu pogibiju spominju, što baš i nije uobičajeno, mnogi franački izvori[18], a to bjelodano govori o priličnom interesu Franaka za događanje na ovom prostoru i, posredno, za širenje vlastite države. Iako su Trsaćani vrlo vjerojatno bili bizantski podanici, isto tako su vjerojatno bili i Hrvati-Slaveni, pa se time i Hrvatska uključuje u ratna zbivanja[19].

Godine 800. Karla Velikog je u Rimu za cara proglasio papa Leon III., stavivši mu za vrijeme proslave Božića u crkvi sv. Petra krunu na glavu, čemu se, kako kaže nešto kasniji izvor, Karlo protivio[20]. Historičari općenito sumnjaju u to daje takva interpretacija događaja vjerodostojna, jer je

---

12 Klaić, *Povijest,* 168.

13 Rački, *Documenta,* 305.

14 Rački, *Documenta,* 305; Beuc, *Povijest institucija,* 13.

15 Šišić, *Povijest,* 306.

16 Margetlć, *Rijeka, Vinodol, Istra,* 32.

17 Margetić, *Rijeka, Vinodol, Istra,* 22.

18 *Životopis Karla Velikog, Einhardovi anali, Annales Laurissenses* - vidi, Rački, *Documenta,* 300; Klaić, *Izvori,* 15.

19 Margetlć, *Rijeka, Vinodol, Istra,* 32, na temelju naziva *Tarsatica* koji upotrebljava suvremeni kroničar smatra da je tada još postojala rimska Tarsatica, utvrda na ušću Rječine, a tek da je kasnije nastala utvrda Trsat na uzvišenju. Međutim, franački kroničari toga vremena skloni su uporabi antičkih, zastarjelih imena pri opisu suvremene situacije - vidi, Goldstein, Srbi, 238-9.

20 Elnhard, *Karlo,* c. 28, p. 95.

očigledno krunidba bila dugo i vrlo pozorno pripremana. Papine pretenzije na uplitanje u svjetovne poslove zasnivaju se ponajviše na falsificiranoj Konstantinovoj darovnici[21]. Stoga je papa okrunio Karla, računajući da će preko njega ostvariti i svjetovni utjecaj, a Karlo je s još više ideološke samouvjerenosti mogao krenuti u konačno zaokruživanje tridesetogodišnjih osvajačkih uspjeha. U prvo je vrijeme nastojao realizirati fantastičan plan ujedinjenja carstava svojim vjenčanjem s tadašnjom bizantskom caricom Irenom (797-802). Kada je u Carigradu Nikefor (802-811) svrgnuo Irenu, ideja je propala, pa se protivnici nisu više trebali libiti otvorenih neprijateljstava.

Trebalo je proći neko vrijeme kako bi vijesti o svrgnuću Irene stigle do zapadne Evrope i kako bi se, u skladu s tim, razradilo što dalje činiti. Stoga je već 803. godine izbila pobuna u oblasti Venecije, na tadašnjem bizantskom teritoriju. Vodili su je i privremeno uspješno okončali patrijarh Gradeža Fortunat i tribun Malamocca Obelijerije, te su ova područja došla praktički pod franačku vlast. Pošto su pobijedili, novi dužd Obelijerije i njegov brat i sudužd Beat jasno iskazuju tadašnje franačke težnje koje će za nekoliko desetljeća postati i mletačke (kada od 30-ih godina 9. stoljeća Mlečani krenu u zaposjedanje istočnojadranske obale) i kreću s mletačkom mornaricom na Dalmaciju kako bi na franačku stranu pridobili dalmatinske gradove, tada u sastavu bizantske arhontije Dalmacije.

O tome kako su se stanovnici Istre odnosili prema Bizantu s jedne, te Francima s druge strane postoji dosta podataka u izvorima, posebice u *Rižanskom placitu.* Za razliku od istarskog slučaja, o odnosu stanovnika Dalmacije prema dvjema silama ima vrlo malo podataka: zna se da je mletačka mornarica privremeno uspjela u nakani da pridobije dalmatinske gradove, pa su oni poslali Karlu svoje izaslanike, zadarskog *duxa* Pavla i biskupa Donata, te su njih dvojica 805. godine došli na Karlov dvor i postali njegovi *vazali*[22]. Činilo se tada da je Zapadno Carstvo i konačno pobijedilo. Karlo je smatrao ove teritorije integralnim dijelovima svoje države, pa je početkom 806. godine, pri novoj diobi države, sinu Pipinu prepustio Dalmaciju, Veneciju i Istru.

No, istovremeno s franačkom prevlašću čini se da još postoje bizantski privrženici. Kao znak bizantsko-dalmatinskog prijateljstva, možda još 804. ili koju godinu kasnije, u Zadar su iz Carigrada stigle relikvije srijemske mučenice sv. Anastazije[23], a u Kotor relikvije sv. Tripuna[24].

Ubrzo je došlo i do bizantskog vojnog odgovora: 806. godine car Nikefor na Jadran šalje flotu pod zapovjedništvom patricija Nikete. Jedini izvor o tim zbivanjima - *Annales regni Francorum* - ništa ne kaže o neposrednim

---

[21] U tom dokumentu, inače falsifikatu iz druge polovine 8. stoljeća, stoji da je rimski car Konstantin, preselivši prijestolnicu Carstva 330. godine u Carigrad, predao papi svjetovnu vlast na Zapadu -Brandt, *Srednjovjekovno doba,* 150.

[22] *ARFza* 805; Rački, *Documenta,* 310.

[23] Tekst "Prijenos relikvija sv. Anastazije" - Rački, *Documenta,* 306-9; o tim događajima, Šišić, *Povijest,* 309-10; Goldstein, *Bizant,* 150-5.

[24] *DAI* 29/269; *Viz. izv.* II, 23. Ovom nizu prebacivanja relikvija iz Bizanta na Zapad, posebice na Jadran, valja pribrojiti i relikvije sv. Marka koje su iz Aleksandrije 828. godine stigle u Veneciju.

Franačke vojske 820. napadaju Ljudevita

Franci 795-6. i Vojnomirova pomoć

Put markgrofa Erika i mjesto pogibije 799.

Sukob Borne i Ljudevita 819.

Ljudevitov bijeg i pogibija 822/3.

Ljudevitov pohod u prosincu 819. u Dalmaciju

Bugarsko brodovlje 827. I provaljuje Dravom ^

Slaveni vjerojatno iz srednje Dalmacije 642. dolaze do Siponta

Conunachio

| Bizant

Mura
Drava
Soča
Sava
Kupa
Una
Vrbas
Sisak
Tarsatika
Krk
Cres
Rab
Pag
Lošinj
Ugljan
Pašman
Dugi otok
Brač
Hvar
Mljet
Velika Kapela
VELEBIT
Plješevica
Gvozd
Cincar
Vlašić
Vran
Čvrsnica
Golija
Zrmanja
Krka
Neretva
JADRANSKO MORE

Karta 2. *Vojni pohodi*

rezultatima ovog pohoda. Šutnja se može smatrati potvrdom da je u Dalmaciji pa zatim i u Veneciji ponovno uspostavljena bizantska vlast. Do takvog je preokreta došlo, po svemu sudeći, a da Franci nisu pružili nikakav ili možda tek vrlo slab otpor. Niketa se, pošto je sklopio mir s Pipinom, još iste godine vratio u Carigrad[25]. Pipin je bio osuđen na poraz stoga što nije imao snažnije mornarice, a oni brodovi koji su prije neku godinu krenuli iz Mletaka u Dalmaciju, vjerojatno su ili pobjegli ili se pokorili u trenutku kada su Bizantinci navalili.

Vjerojatno i zbog molbe Mlečana koji su se bojali eventualnog Pipinova protunapada, već sljedeće godine nova bizantska flota pod vodstvom "prefekta" Pavla stiže na Jadran[26]. Pošto Bizantinci nisu uspjeli osvojiti sjedište franačke vlasti Commachio, krenuli su natrag prema Carigradu. Nedugo potom Pipin je navalio na nepokorne primorske krajeve i ubrzo skršio otpor Mlečana. Pokušao je krenuti i na Dalmaciju, ali čim je njegovu brodovlju dojavljeno da stiže bizantska mornarica, ono se povuklo. Time je i bizantsko-franački rat na Jadranu bio završen.

Iako u sukobu Hrvati nisu sudjelovali, njegov je kraj označio i početak drugačijeg i bizantskog i franačkog angažmana. Oni će se od sada sukobljavati na političkom, pa onda i na gospodarskom i na kulturnom planu. A to će se sučeljavanje odvijati na području na kojem su se njihovi utjecaji sučelili već u ratu: ponajprije na rubnom hrvatskom području, u Dalmaciji. To će bitno utjecati na poticanje svakovrsnog razvoja u Hrvatskoj u 9. stoljeću.

2. Aachenski mir 812. godine - od visoke evropske politike prema konkretnim odnosima u Hrvatskoj

Kada su ratne operacije završile na opisani način, pristupilo se pregovorima. Obje su strane bile zainteresirane za smirivanje, jer su uvidjele da je rat nemoguće dobiti. Bizantinci su bili nadmoćni na moru, ali Franke s većeg dijela jadranskih obala nisu mogli potisnuti. Osim toga, Bizantincima je trebao mir na zapadu, kako bi mogli povesti rat protiv sve opasnijih Bugara, a i Karlo je računao na ustupak, tj. da će mu Bizant konačno priznati carski naslov. Karlo se, naposljetku, odrekao spornog mletačkog teritorija, pa je sporazum perfektuiran u Aachenu 812. godine. Bizantsko je poslanstvo nazvalo Karla "imperatorom i carem", a cijeli je ugovor sadržavao osnovnu ideju o slozi "braće careva" i o miru ustanovljenom uz pomoć jedinstvene crkve. Konačno su mirovne odredbe potvrdili tek njihovi nasljednici Lav V. (813-820) i Ludovik Pobožni 814. i 815. godine[27].

[25] ARFza 806; Raćki, *Documenta*, 311; Vidi i Ferluga, *Uprava*, 49.

[26] ARFza 807; Raćki, *Documenta*, 312, 320; Manojlović, *Pomorje*, 33 i d.

[27] ARFza 812; Einhard. *Karlo*, 28.

Aachenski je mir bio kompromis - Franci nisu mogli Bizantincima preuzeti niti prevlast na Jadranu, niti preoteti većinu posjeda uz njegove obale, iako su se Karlo Veliki i središnja vlast čak i neposredno uključivali u rješavanje pojedinih prijadranskih problema. Godine 803., primjerice, car je na molbu akvilejskog patrijarha Fortunata potvrdio njegovoj crkvi vrhovništvo nad istarskom biskupijom. No, u posljednjim godinama Karlove vladavine i po njegovoj smrti 814. godine sve su jače centrifugalne težnje u Franačkom Carstvu. One onemogućuju Franačku da planira i realizira jedinstvenu politiku na čitavu evropskom prostoru, pa tako i u ovim krajevima. Sve kasnije akcije Franaka usmjerene prema Hrvatskoj i Hrvatima, a bilo ih je uistinu mnogo, bile su poticane i ostvarivane ili iz regionalnih središta sjeverne Italije ili iz krajeva oko gornjeg toka Dunava i Rajne. Takva je praksa, uostalom, bila i definitivno potvrđena podjelom Carstva 817. godine, kada je Ludoviku, sinu Ludovika Pobožnog, prepuštena "Bavarska, Kranjci, Česi i Avari, kao i Slaveni koji žive istočno od Bavarske"[28]. Ove "Slavene" valja tražiti u Panoniji, ako ne i u Dalmaciji. No, dezintegrativni su se procesi u Carstvu nastavljali, jer kada se franačka država definitivno podijelila sporazumom u Verdunu 843. godine na tri dijela koja će se u budućnosti formirati kao Francuska, Italija i Njemačka, i opet je središnja vlast ovih novih prijestolnica bila potpuno bez utjecaja na zbivanja u Hrvatskoj.

Aachenski je mir za duže vrijeme, čak i za nekoliko stoljeća unaprijed, odredio interesne sfere dvaju carstava, a umnogome je odredio i tokove hrvatske povijesti u narednom razdoblju. "Životopis Karla Velikog" je jedino, ali i prilično tendenciozno svjedočanstvo o odredbama sporazuma. U tekstu se naglašava ono što su Franci na hrvatskom prostoru dobili ("Istra, Liburnija, Dalmacija"), a zanemaruje važnost onoga stoje ostalo u posjedu Bizanta[29]. Naime, fraza u istoj rečenici vrlo je neodređena - *exceptis maritimis civitatibus* - što bi značilo da su Franci dobili sve "osim primorskih gradova" koji su pripali Bizantu. Njome se željelo minorizirati bizantski uspjeh u pregovorima i u konačno uglavljenom sporazumu, jer su područja oko gradova, iako relativno mala, strateški, gospodarski i kulturno bitno važnija od zaleđa. Od ključne je važnosti za daljnju sudbinu Hrvatske da je nad čitavim hrvatskim teritorijem uspostavljena vlast bilo Franaka, bilo Bizanta, a sklapanje sporazuma između dvaju carstva trebalo je garantirati stabilnost. Unatoč dotadašnjoj agresivnosti, nema naznaka da su Franci namjeravali širiti područje svoga utjecaja dalje na istok i na jug. Čini se da im snage nisu bile dostatne, da je bizantski utjecaj na tim prostorima izazivao respekt i da gaje bilo teško ukloniti, ali daje, s druge strane, očigledno daje osvajanjem dijela hrvatskog prostora njihova ekumena i zemljopisno i civilizacijski bila zaokružena. Godine 815. na opći sabor u Paderborn koji je sazvao car Ludovik krenuli su i "prvaci i poslanici istočnih Slavena"[30] - vrlo vjerojatno se radi o ljudima s

[28] Račkl, *Documenta,* 318.
[29] Einhard, Karlo, c. 15; Rački, *Documenta,* 315.
[30] Rački, *Documenta,* 316.

hrvatskih i južnoslavenskih prostora, čime se potvrđuje njihova pripadnost Franačkom Carstvu.

Pod bizantskom je upravom bio teritorij arhontije, odnosno od 70-ih godina 9. stoljeća teritorij teme Dalmacije. Granice je vrlo približno opisao Konstantin Porfirogenet ovim riječima: "Romani ... drže vlast u primorskim gradovima ... gradovi su: *xb.* Aeicđiepa -Kotor, x6 'Paotioav -Raguza, TO *'AandXa."&ov* - Split, x6 Texp&YYo'upw - Trogir, xoc Ai&Scopa - Zadar, f| 'Ap(3r| - Rab, *x* BĆKA,OC - Krk i xa "Oi|/apa - Osor, čiji se stanovnici do danas nazivaju Romani"[31]. Istraživanjima je utvrđeno da su gradovi Poreč, Pula, Zadar, Salona i Hvar kontrolirali neposrednu okolicu, odnosno, da su neki od njih uspjeli sačuvati ager koji su imali još iz antičkog razdoblja, dočim su neki morali dijelove agera prepustiti novopridošlim Hrvatima. Čini se da gradovi nisu imali snage svoju vlast proširiti dublje u unutrašnjost. Zadar je, u usporedbi s drugim gradovima, vladao najvećim područjem, čitavim agerom polukružnog oblika od Dikla na sjeverozapadu do Bokanjca na sjeveru i Bibinja na jugoistoku[32]. Konstantin Porfirogenet tvrdi da se "Salona nalazila u zemlji Hrvata"[33], što znači da je grad Split vladao vrlo uskim područjem, praktično samo koji kilometar od zidina. Osim toga, i Gottschalkov opis bitke konjice, u koju kreću Hrvati u vrijeme Trpimira, ukazuje da se ona odigrala na bizantsko-hrvatskoj granici, ali vjerojatno i relativno blizu obali.

Očigledno između teritorija koje na kopnu kontroliraju gradovi nije bilo neposredne veze - da bi se kopnom stiglo od Trogira do Splita, dva međusobno najbliža bizantska grada, valjalo je prijeći preko hrvatskog teritorija. Rimske ceste, ako su se i očuvale do ovog vremena, pružale su se u unutrašnjost, prilično daleko od obale, i bile su čvrsto pod hrvatskom kontrolom. Tako bi se moglo reći da su se bizantski teritoriji našli u okruženju hrvatske države pod franačkim vrhovništvom, ali zapravo neke prave opasnosti da ih Slaveni-Hrvati vojnički pobijede i nije bilo. Prvenstveno zato što gradovi vjerojatno i nisu bili vojnički inferiorni, zatim zato što su koegzistencija i suradnja dvaju politikuma (a ne samo sukobi) počeli odmah po hrvatskoj doseobi. Bizantsko-hrvatski odnosi imali su karakter stalnosti, barem u tom segmentu, pa je logično da Konstantin Porfirogenet tvrdi kako "Romani nađu spas u primorskim gradovima i drže ih sve do danas", što znači da se isto stanje održalo oko 350 godina[34]. Osim toga, bizantska se vlast ponajprije očitovala na moru, jer je bizantska "talasokracija" barem u ovom dijelu Sredozemlja do polovine 9. stoljeća morala biti neosporna[35], što potvrđuje tvrdnja Konstantina Porfirogeneta: "Slavenima se jedino primorski gradovi nisu predali, nego ostado-

---

31 *DM*29/49-53; *Viz. izv.* II, 13; Klaić. *Izvori,* 5.

32 M. Suić, *Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku,* SHP, III. ser., 5/1956, 7-19.

33 *DM* 31/28-9; *Viz. izv.* II, 42; Klaić. *Izvori,* 5.

34 *DM* 29/50; *Viz. izv.* II, 12-13; Klaić, *Izvori,* 5.

35 H. Ahnveiler, *Byzance et la mer,* Pariš 1966, na raznim mj.

še u vlasti Romeja, pošto im je more omogućavalo da žive"[36]. Stoga bi se samo naizgled moglo tvrditi da su primorski gradovi bili u okruženju hrvatskih teritorija, jer su oni sačinjavali povezan niz postaja na obali i na otocima. Uostalom, u ono je doba poprilično nevažno to što između gradova nema neposredne kopnene veze, jer se, zbog nepostojanja ili lošeg stanja cesta u unutrašnjosti, ionako velik dio svakovrsnih kontakata odvijao morem. U *Rižanskom placitu* iz 804. godine Istrani tvrde da u Veneciji i Dalmaciji imaju "rođake" *{parentes),* što znači da su toliko intenzivno kontaktirali s tim bizantskim pokrajinama da su se ili međusobno vjenčavali ili selili iz kraja u kraj, a to je bilo moguće isključivo morem[37].

Istra je po Aachenskom miru, za razliku od dalmatinskih gradova, dodijeljena Francima. Dolaskom Franaka, u biti je samo jedna vojna vlast (bizantska) zamijenjena drugom (franačkom)[38]. Franački je feudalni sustav ubrzao promjene u istarskome društvu i nametnuo mu neke njemu dotad nepoznate oblike. Premda sukladne pravno-gospodarskom i političkom ustrojstvu franačke države, te su promjene u Istri izazvale konflikte i nezadovoljstva. Najbolji je tome dokaz tekst o saboru na Rižani koji je održan 804. godine[39] a sazvali su ga carski poslanici - svećenik Izzo i grofovi Kadaloh i Ajon koje su Karlo Veliki i njegov sin Pipin uputili u Istru da razmotre pritužbe gradova. Na polju u dolini rječice Rižane, nedaleko od Kopra, sa carskim su se poslanicima sastale stranke u sporu: 172 predstavnika istarskih gradova i kaštela *(homines capitanei, judices primates),* podnositelji pritužaba, zatim gradeški patrijarh Fortunat (metropolit istarskih biskupa i, vjerojatno, posrednik između istarskih gradova i cara), te biskupi i vojvoda Ivan. U tekstu se ne spominju svi gradovi zastupljeni na skupštini, već samo oni koji su plaćali podavanja (Pula, Rovinj, Poreč, Labin, Buzet, Pićan, Motovun i Novigrad).

Profranački orijentirani patrijarh Fortunat prenio je carskoj vlasti lamentacije građana i zato je na skupštini pošteđen oštrih kritika: "Mi doista ne možemo ništa više reći o patrijarhu... ali o biskupima imamo mnogo toga reći ..."[40] Biskupima se prigovaralo da opterećuju raznim davanjima, osporavaju žirovinu i travarinu, povećavaju davanja od vinograda za trećinu, sprečavaju ribolov, zatim da se nezakonito (ili nekršćanski) ponašaju, da istjeruju sa zemlje uzete u zakup nakon treće generacije, proganjaju ribare, trgaju mreže, krivotvore isprave o običnom i nasljednom zakupu (em/iteuza).

Najteži i najoštriji prigovori upućeni su bili vojvodi Ivanu, glavnom predstavniku franačke vlasti. Za razliku od "vremena Grka", tj. Bizanta,

[36] *DAI*30/59-60; *Viz. izv.* II, 29; Klale, *Izvori* 3.

[37] Margetlć, *Odnosi Liburnije i Istre,* 434-5.

[38] Vidi, opširno. Klale, *Povijest,* 175 i d.

[39] Tekst vidi u: *Placito del Risano;* Margetić, *Rižanski placit;* Klaić, *Izvori,* 9-13. Opširno diskutira o Placitu i M. Bertoša, *Pregled povijesti Istre od 6. stoljeća do godine 1102,* rukopis.

[40] Margetić, *Rižanski placit,* 428-9.

kada su se gradski porezi (344 zlatnika) otpremali u Carigrad, pod novom vlašću vojvoda zadržava taj novac za sebe, s obitelji živi na velikom državnom imanju u okolici Novigrada, praktički je vlasnik i drugih imanja diljem Istre, ubire velike prihode od ulja, vina, žita, kestenja, ima najbolje ribolovne zone i "sve to", tvrde građani, "vojvoda drži za sebe". Predbacuju mu se i razna "nasilja" *{forcia)* — oduzimanje šuma, konja, volova i nametanje čitavog niza drugih obveza nepoznatih u doba Bizanta.

Iako je moguće da su i biskupi svoje povlastice koje im je dala nova vlast samovoljno proširili, činjenica jest da mnogi opisani postupci nisu "zlouporaba" ili "nasilje", već dosljedna provedba franačkog sustava vladavine. Vojvoda zadržava zlatnike dobivene od gradova jer je to naknada za službu koju vrši, uživa državna dobra u vladarevo ime, nameće gradovima tlaku, obvezu prijevoza tereta, itd.; radi se o tome da su javna i vladareva prava prešla na njegova službenika u Istri, što je sastavni dio franačkog feudalnog sustava. Lamentacije građana o kršenju "starih prava", odnosno iz vremena bizantske vladavine, zapravo su rezultat njihova suočavanja s novim feudalnim ustrojstvom. Ipak, nije sve tako jednostavno. Mnogi primjeri pokazuju da nije bizantska vlast bila karakteristična samo po dobru, a franačka samo po zlu. Naime, očito je da su istarski građani u svojim žalbama ponekad i pretjerali, odnosno, zapadali u proturječje -dok na jednom mjestu tvrde da su bizantskom caru plaćali samo novčane poreze, malo zatim priznaju da su i tada davali desetinu od ovaca.

Na kraju skupštine vojvoda Ivan je pristao uvažiti zahtjeve istarskih građana, pa im je ukinut čitav niz podavanja, vraćeni su podložnici, kolonisti i težaci. Time je sankcionirano ukidanje mnogih obilježja novog sustava koji je samo nekoliko godina ranije Ivan rigorozno uspostavljao. Vjerojatno su to uvjetovali političko-diplomatski razlozi: upravo je tada bio u tijeku franačko-bizantski rat na Jadranu i Francima je i te kako bilo u interesu očuvati lojalnost Istrana. Možda su i zbog toga Franci i Aachenskim mirom zadržali Istru, dočim su Venecija i Dalmacija vraćene pod bizantsko vrhovništvo.

Aachenski je mir bio korak prema ustanovljavanju granica i prema stabilnosti odnosa. Umjesto sporova, oružanih čarki ili čak ratova, kojima su se vjerojatno do tada rješavali ovakvi sporovi, sada se moglo i pregovarati. Tako je 817. godine car Lav V. uputio poslanika Nikefora sa zahtjevom da se granice u istočnojadranskom zaleđu precizno definiraju[41], a s franačke su strane za taj posao bili određeni Albagarije, poslanik u Dalmaciji, te furlanski markgrof Kadaloh, nazvan u izvoru "prvakom toga područja". Iako ni prvo, pa ni drugo poslanstvo bizantskog cara nije polučilo vidljiviji uspjeh, jer su i nakon uviđaja na licu mjesta obje stranke *(Romani et Sclavi)* ostale pri svojim tvrdnjama, ipak su postavljani uzusi koji se mogu nazivati obostrano snošljivima, odnosno civiliziranima. Može se samo pretpostavljati daje do ovog spora došlo u blizini Zadra ili Splita, gdje po nekoj logici valja tražiti granicu Hrvatske i bizantske Dalmacije.

[41] *ARF* za 817; Rački, *Documenta,* 317.

3. *Formiranje Hrvatske - njezin opseg, njezine županije*

Čini se, međutim, daje i samo pitanje -gdje je točno bila granica? -u osnovi pogrešno pitanje. Ono ne vodi računa o realnostima ranoga srednjeg vijeka, posebice na hrvatskom prostoru[42]. Slabašna središnja vlast koju su predstavljali vladar, njegovi župani i njihove ratničke družine na nekim se prostorima vjerojatno nije ni osjećala[43]. Predstavnik vlasti bi došao sakupiti porez i eventualno proći tim područjem u vojnom pohodu prema udaljenijim oblastima, a u druga vremena taj je kraj živio manje ili više samostalno. Tako bi znanstvena skrupuloznost nalagala da se prilikom crtanja povijesnih karata za rani srednji vijek označavaju samo strelice, zrake iz kojih se središnja vlast širi prema rubovima države. Ni granice između županija, bez obzira što opisu županija Konstantin Porfirogenet posvećuje dosta pozornosti, nije moguće točnije odrediti. I to zato što su između županijskih središta u pravilu bili nenaseljeni i neobrađeni prostori. Dublje u unutrašnjosti prevladavale su šume. Njih nitko nije posjedovao, u njima je eksploatacija svih bogatstava bila omogućena svakome - bila su to zajednička dobra, kao, primjerice, pasišta ili izvori. Stoga je granice administrativnih jedinica na tim prostorima bilo teško precizno odrediti, pa nisu ni mogle predstavljati nikakvu zapreku. Zato i nije pogreška zaključiti da su teritoriji pojedinih županija i država počinjali i završavali iskoristivim tlom - u prvom su krugu to bile obradive površine, u drugom područje ispaše. Između njih prostirala su se područja visokih planina ili posve neiskoristivo tlo (krš, primjerice) kojima je ranosrednjovjekovna Hrvatska jadranskog zaleđa obilovala (bili su zasigurno značajan dio teritorija), a nitko ih nije računao kao sastavni dio države. Bilo je i ljudi koji se nisu saživjeli s ovim hrvatskim ranosrednjovjekovnim svijetom, omeđenim čvrstim granicama. Nisu živjeli na siromašnom tlu kraških dolina, koji je bio osnova egzistencije za velik dio Hrvata u ranom srednjem vijeku, niti boravili na rubovima države -bili su to, osim odbačenih (lopovi, skitnice, bjegunci), i pastiri-nomadi koji su se selili svake godine, baš kao što to čine već tisućljećima - zimi u niže i toplije krajeve (zdig), ljeti na bogate planinske pašnjake (izdig), na koje su po starom "običajnom pravu" smjeli dolaziti[44].

No, i ove vrlo približne granice sigurno su se mijenjale. U pograničnim i udaljenim krajevima hrvatska je vlast bila promjenjive snage i utjecaja - neka su se područja mogla odmetati od Hrvatske, a druga su pak, barem

---

[42] O čestim promjenama hrvatskih granica -Šišić, *Povijest,* 653-4.

[43] Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 99, 128, tvrdi da "središnja vrhovna državna vlast ne očituje se u onolikoj sili, kolika je bila potrebita, da periferija ostane k središtu dovoljno pritegnuta..."

[44] O transhumantnom stočarstvu raspravlja J. Lučić, *O vezama Ravnih kotara s prekovelebitskim područjem u srednjem vijeku,* u: *Benkovački kraj kroz vjekove.* Zbornik I, Benkovac 1987, 101-12; T. Vinšćak, *Kuda idu "Horvatski nomadi",* Studia ethnologica. Vol. 1, Zagreb 1989. 79-98.

privremeno, mogla priznavati hrvatsko vrhovništvo - karakterističan je primjer županije Imotski ili Bosne u 10. stoljeću[45].

U spisu Konstantina Porfirogeneta *DAI* opisuje se Hrvatska i taksativno nabrajaju županije: "Njihova zemlja (misli se na Hrvate - op. I. G.) bijaše podijeljena u jedanaest županija, naime, *r*\ X?ie(3iava -Livno, f| T^ev£r|va - Cetina, xoc "H|a.oxa - Imotski, *r*\ nTižpa - Pliva, *r*\ neaevia - Pesenta, f] napatfcdaoola - Primorje, f| Bpe|Jćpr| - Bribir, f) Ndva - Nona, T| Tvf|va - Knin, f| Zi8paya - Sidraga, rj Nivoe - Nin; a njihov ban drži pod vlašću Krbavu, Liku i Gacku (tfiv Kp((3aaccv, xf)v AIT^OCV KOCI xf]v Tovariaicđ) ... od rijeke Cetine počinjd Hrvatska i pruža se prema Primorju do granica Istre, odnosno do grada Labina i sa brdske strane u izvjesnoj mjeri pruža se i dalje od provincija Istre, a prema Cetini i Livnu graniči sa Srbijom"[46].

Središte županije Livno bilo je na Livanjskom polju, a uključivala je ne samo Livanjsko, nego i Duvanjsko, a vjerojatno i Glamočko polje. Na taj je način dosezala do planina Vitorog, Cincar i Ljubuša sa čije je druge strane bila županija Pliva. Na jugozapadu županije bila je Dinara. Županija se vjerojatno prostirala do Grahovskog polja gdje je graničila sa županijom Pset[47].

Županija Cetina pružala se duž toka rijeke Cetine, a na liniji od današnjih naselja Zadvarja preko Ciste Provo do Aržana graničila je sa županijom Imotski. Na sjeverozapadu, negdje na prostoru između izvora Cetine i Krke, te obronaka Kozjaka na jugu i Dinare na sjeveru, graničila je sa županijom Knin. Sjeveroistočna granica bila joj je Dinara, a preko prijevoja Vaganj povezivala se sa županijom Livno. Od Sinjskog polja i središta županije do mora najbrže se stizalo putem preko Klisa. Ova je komunikacija iz unutrašnjosti bila jedna od glavnih žila kucavica za funkcioniranje ranosrednjovjekovne hrvatske države[48].

Treća u slijedu je županija Imotski koja se protezala od porječja Cetine kroz Imotsko polje, pa sve do toka Tihaljine, gdje je počinjao teritorij Paganije. Činjenica da car jednom uključuje Imotski u Hrvatsku[49], a drugi put izričito tvrdi da se hrvatska granica nalazi na Cetini[50], vjerojatno je rezultat dvaju različitih izvještaja iz različitih vremena[51].

Čini se daje vijest o hrvatskoj granici na Cetini starijeg postanka, što bi značilo daje područje Imotskog u jednom trenutku pripojeno Hrvatskoj i da je na tom prostoru stvorena nova županija. To se čini vjerojatnijim nego mogućnost daje ta vijest novijeg postanka, odnosno daje županija

45 Vidi, str. 152-3; 307-9.

46 DAT 30/90-117; *Viz. izv.* II. 33-5; Klaić, *Izvori,* 41-2.

47 Vidi, detaljnu analizu svih vijesti: Šlšić, *Priručnik,* 651-3; Šišić, *Povijest,* 446-58; *Viz. izv.* II, 33-5; Klaić, *Povijest,* 285-7; Beuc, *Povijest institucija,* 51-5.

48 Činjenica jest da na tom potezu postoje važni lokaliteti ranosrednjovjekovne Hrvatske, kao što su Klis, Muć, Sinjsko polje. To nije slučajno, jer zbog lakoće komuniciranja, Hrvatska upravo po tom pravcu najdublje ulazi u unutrašnjost Dinarida (barem kako je opisao car Konstantin) - sve do porječja Plive, dakle, više od 200 km daleko od mora.

49 *DAI* 30/91; *Viz. izv.* II, 33; Klaić, *Izvori,* 41.

50 *DAI* 30/119; *Viz. izv.* II, 34; Klaić, *Izvori,* 42.

51 O županiji Imotski bez bitno novih momenata, ali s bogatom bibliografijom: P. Oreč, *Prilog proučavanju starohrvatske županije Imota,* Imotski zbornik 2, Imotski 1994, 71-88.

Imotski u jednom trenutku otpala od hrvatske vlasti. Proces integracije hrvatskih teritorija u jedinstvenu državno-političku, zemljopisnu i gospodarsku cjelinu tekao je sa zastojima, štoviše, bilo je čini se i nazadovanja, ali je opći i dugotrajni trend nedvojben: ujedinjavanje je trajalo vrlo dugo -praktično je taj proces završen tek polovinom 20. stoljeća. U srednjem je vijeku tekao neprekidno, od 7. do 11. stoljeća, a vrhunac je bio za Ludovika Anžuvinca u 14. stoljeću. Na priobalnom prostoru u 9. stoljeću Hrvatska je prema jugu graničila s Neretvanskom kneževinom i to tako da su Poljica bila još u Hrvatskoj, jer tamo Mislav sklapa sporazum s mletačkim duždom, a područje jugoistočno od Cetine i "neretvanski otoci" pod neretvanskom su vlašću, jer tamo stoluje neretvanski vladar Družak[52]. Ovakvo razgraničenje između Hrvata i Neretvana potvrđuje i Konstantin Porfirogenet, jer tvrdi da Neretvani vladaju Makarskim primorjem te otocima Bracem, Hvarom i Visom[53].

Županija Pliva nalazila se sjeverno od Livna, u porječju Plive i, moguće je, gornjeg toka Vrbasa (između današnjeg Bugojna i Jajca). Središte joj je bilo vjerojatno u Plivskom gradu (u 14. stoljeću bio je to Sokol-grad), sve dok se prema Bosni nije izgradilo Jajce[54]. Pružala se i preko Kupreškog polja i tako povezivala s Duvanjskim poljem, odnosno sa županijom Livno, jer je to bila najlogičnija i najbolja veza s ostalim dijelovima Hrvatske.

Županija Pesenta (ili Pset) prostirala se najvjerojatnije od Grahovskog polja na jugoistoku, pa porječjem Une i Unca do ličke Plješivice na sjeverozapadu[55]. Ova je županija logično komunicirala s Livnorn (preko Grahovskog polja), s Kninom (koridorom kojim se danas pružaju ceste Knin - Bosansko Grahovo i Knin - Srb), a preko područja današnjeg Donjeg Lapca i s Krbavom, zemljom u kojoj je vladao hrvatski ban. Unatoč dojmu daje iz županije Pset teško stići do županije Pliva, postojao je vrlo logičan i relativno prohodan koridor po kojem su se prostirale ceste u davnini: iz doline Une prema današnjem Bosanskom Petrovcu, potom Ključu i Mrkonjić-gradu te do Jajca i doline Plive.

Županija *Parathalassia,* ili u prijevodu - Primorje, nalazila se u zaleđu Splita i Trogira, a kako joj i samo ime kaže, na nekim je mjestima dopirala i do obale. Vjerojatno je "sezala uz more od istočnih granica prastarog trogirskog teritorija, Blata - Pantana, Mlinica, Plana, Smokvice i Labištice, obuhvaćajući uz drugo zastalno današnje Kaštela, Solin, Klis, Mravince, Žrnovnicu, Srinjine, Tugare u srednjim Poljicima; k tomu prelazila je Kozjak, kao i glavno bilo Mosora s današnjim Konjskim, Dugopoljem i Gornjim Poljicima"[56]. Na sjeveru je dosezala do planine Svilaje, a prema

[52] Rački, *Documenta,* 335-6; Klaić, *Izvori,* 19.

[53] *DM* 36/14-23. *Viz. izu.* II, 65; Klaić, *Izvori,* 43-44.

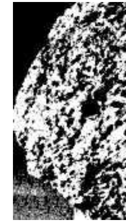
[54] Šišić, *Povijest* 650; Beuc, *Povijest institucija,* 53.

[55] Vidi, opširno, Šišić, *Povijest,* 448, i tamo lit. Klaić, *Povijest,* 286.

[56] Barada, *Feudalizam,* 23. U historiografiji se već duže vrijeme vodi polemika o tome kojoj je jedinici pripadalo područje između ušća Cetine na istoku i Žrnovnice na zapadu, poznato kao Primorska Poljica. Prije nego su se u razvijenom srednjem vijeku preobrazila

Karta 3. *Županije na hrvatskom prostoru od 9. do 11. stoljeća*

Slika 6. *Bribirska utvrda*

sjeverozapadu se pružala duž dolina Vrbe i Čikole, prema današnjem Drnišu, gdje je počinjala županija Knin. Na zapadu je granica bila negdje u Zagori, otprilike oko današnjeg Perkovića, otkuda se na sjeverozapad pružala županija Bribir. Središte joj je vjerojatno bio Klis, pa je logično pretpostaviti da je kliski župan, spomenut u dokumentu iz 892. godine, zapravo primorski župan.[57]

Bribirska je utvrda bila sjedište istoimene županije. Bila je to površinom jedna od najvećih županija -na jugoistoku je graničila s Primorjem, a Promina ili rijeka Krka su je vjerojatno odvajale od županije Knin. Županiji je na jugu i jugozapadu bila Sidraga, na zapadu Nona, a na sjeveru Nin.

---

u samostalnu župu, Poljica su, prema jednima, svojini većim dijelom bila u sastavu županije Primorje, a od M. Barade postoji mišljenje (Barada, *Dinastičko pitanje,* 117; N. Klaić, *Problem Slanca i neretvanske kneževine,* ZČ 14, Ljubljana 1960, 96-136) daje, ako ne prije, taj prostor od 11. stoljeća priznavao vlast neretvanskog, a ne hrvatskog vladara. Međutim, do 11. stoljeća ovaj je prostor, po svemu sudeći, bio dio županije Primorje. Opširno o tome raspravlja Gunjaca, *Ispravci i dopune* 3, 73-122. Također, L. Katić, *Naseljenje starohrvatske Podmorske župe,* SHP, III. ser., 7, 1960, 159; A. Laušić, *Pripadnost i uloga srednjovjekovnih Poljica u vrijeme hrvatskih narodnih vladara.* Radovi ZHP 22, 1988, 23-48. Gunjaca, *Ispravci i dopune 3,* 84, smatra daje ista županija nazivana s tri imena - *Parathalassia,* Primorska, Poljička.

[57] Rački, *Documenta,* 16.

Nin je bio sjedište županije koja je u ranom srednjem vijeku od primorskih županija obuhvaćala najveći teritorij koji je otprilike bio omeđen graničnim crtama: otok Vir -rt Skala -Diklo -Cerodol -Bokanjačko blato - Briševo - Smoković - jugoistočno od Suhovara - Badanj - Karinsko ždrilo, uključujući Novigrad, kao i velebitsko podgorje do Karlobaga. Kasnije, u 12. i 13. stoljeću, sjeverniji se dijelovi županije izdvajaju kao posjedi posedarskih knezova[58]. Tako je Ninska županija graničila u dobrom dijelu sa zadarskim agerom.

Teritorij županije Knin mijenjao se protokom stoljeća, ali je ona uvijek zauzimala gornje tokove Cetine, Krke i Zrmanje ili su se oni iz nje dobro kontrolirali. Plavno i Strmica - sela prema današnjem Bosanskom Grahovu -bila su na sjevernoj granici prema županiji Pset, visoravan oko sela Polače bila je granica prema dolini Cetine i istoimenoj županiji, selo Mirlović Polje na Čikoli bilo je posljednje prema županiji Primorje; zatim su granicu prema županiji Bribir određivale Čikola i Krka, a kod Ervenika na Zrmanji graničila je sa županijom Nona[59].

Podrijetlo imena županije Sidraga je slavensko. Ono *-draga* u imenu pokazuje da se županija nalazi uz more. Vjerojatno joj je središte bilo u Biogradu. Njezine je granice teško točnije utvrditi. U razvijenom srednjem vijeku predstavljala je relativno uzak priobalni pojas, jer joj je u zaleđu bila Lučka županija[60]. U ranom srednjem vijeku, međutim, Sidraga je graničila sa zadarskim agerom na liniji Bibinje -Babin Dub, a u unutrašnjosti, u pravcu sjeverozapada, vjerojatno je bila susjed Ninske županije. Na sjevernoj i sjeveroistočnoj strani, jer Lučke županije tada nije bilo, graničila je sa županijom Bribir. Stoga je najvjerojatnije linija razgraničenja ovih dviju županija morala ići sjevernije od razgraničenja između Sidrage i Lučke županije, kako je i ustanovljena: od Babin Duba prema Galovcu, pravcem kasnoantičke ceste Zadar -Zaton kod Šibenika, prema Jošanima, Viterincima, Bubnjanima, Lišanima, pa sve do Tinja. Od Tinja je granica Lučke i Sidraške županije išla na Vransko prigorje, a sela Polača, Miranje i Jagodnja bila su već u Lučkoj županiji[61]. Na jugu i jugoistoku dosezala je možda čak do Šibenskog kanala[62], iako se čini vjerojatnijim daje to područje obuhvaćala Bribirska županija.

Jedanaesta i posljednja županija nosila je ime Nin. Neki su historičari smatrali da to i nije posebna županija, već samo "hrvatski oblik romansko-dalmatinskog imena Nona". To bi zapravo značilo da se Nin dva puta

---

58 *CD* III, 176. Također, V. Valčić, *Granice ninske županije,* Rad JAZU 288, Zagreb 1952, 106-8.

59 Vidi, opširno, F. Smiljanić, *Teritorij i granice kninske županije u srednjem vijeku.* Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 27, Zadar 1987/8, 135-149. Vidi kartu u: Isti, *Građa za povijesnu topografiju kninsko-drniškog kraja* u *srednjem vijeku,* Izdanja HAD 15, Zagreb 1992,57.

60 Detaljno. F. Smiljanić, *Teritorij i granice Sidraške županije u srednjem vijeku,* Biograd ski zbornik 1, Zadar 1990, 319-33.

61 Smiljanić, *Sidraga,* 325-7.

62 Smiljanić, *Sidraga,* 330-1.

spominje[63]. Međutim, ima i drugačijih mišljenja, a vrlo uvjerljivo djeluje stav Schafarika[64], koji smješta županiju s obje strane Zrmanje. Ona bi na taj način vrlo skladno zaokruživala cjelovitost hrvatskih zemalja: graničila bi sa županijama Knin na istoku, Nin na zapadu, te Bribir na jugu, a zemlje hrvatskog bana bile bi joj na sjeveru.

Po zemljopisnim i geostrateškim osobitostima županije su mogle biti i Gacka, Lika i Krbava, iako se one spominju samo kao zemlje hrvatskoga bana[65]. Osim što su se zasigurno nalazile na istoimenim današnjim lokalitetima, sve ostalo o njima vrlo je dvojbeno. Središte Gacke bio je vjerojatno Otočac. Lika je zauzimala prostor od Gacke, pa sve do granica s tadašnjim županijama Knin i Pset (do današnjeg Srba i Sučevića), a središte joj je teško odrediti. Moguće je da se radilo o gradu koji se u ispravama 12. stoljeća i kasnije zove Počitelj[66]. Napokon, Krbava je obuhvaćala današnje Krbavsko polje, pa vjerojatno i prostor do današnje Korenice. S velikom se sigurnošću može pretpostaviti da je središte toga prostora bilo naselje na mjestu današnje Udbine, zbog vrlo pogodnog položaja na komunikaciji od Panonije prema Dalmaciji i dominacije nad širom okolicom.

Čini se da su već tada, u 9. i 10. stoljeću, postojale i druge županije na hrvatskom prostoru, ili da su bile u nastajanju, a da ih car Konstantin nije spomenuo zbog neobaviještenosti ili iz nekog drugog razloga. Naime, čini se da od 11. stoljeća postoji županija Smina na području današnjeg Muca[67]. Krajem 11. stoljeća spominje se u izvorima i županija Drid, smještena na trogirsko-šibenskoj granici, odnosno na tromeđi trogirskog agera, županije Primorje i županije Bribir[68]. U isto vrijeme spominju se i županije Zagorje, Zastobrinj i Zatinje kojima položaj nije moguće ustanoviti[69].

Na sjeveroistoku, u području Dinarida županije su bile grupirane u dva pojasa u pravcu sjeverozapad -jugoistok. U jednoj je skupini, uz Gacku i Liku, još i županija Bužane, spomenuta oko 1070. godine, smještena na crti od Gackog do Ličkog polja (s gradovima Kosinjem, Novigradom, Ostrovicom i Perušićem)[70], a paralelno s njom kasnije se spominju, uz već navedenu Krbavu, i županije Modruš i Srb na prostoru od današnje granice između Like i Gorskog kotara, preko plitvičkog područja, Krbav-

[63] Klaić, *Povijest* 285; *Viz. izv.* II, 33.

[64] P. J. Schafarik, *Slatvische Alterthumer U,* Leipzig 1847, 296.

[65] Šišlć, *Priručnik,* 652, bez rezerve ih uvrštava među županije.

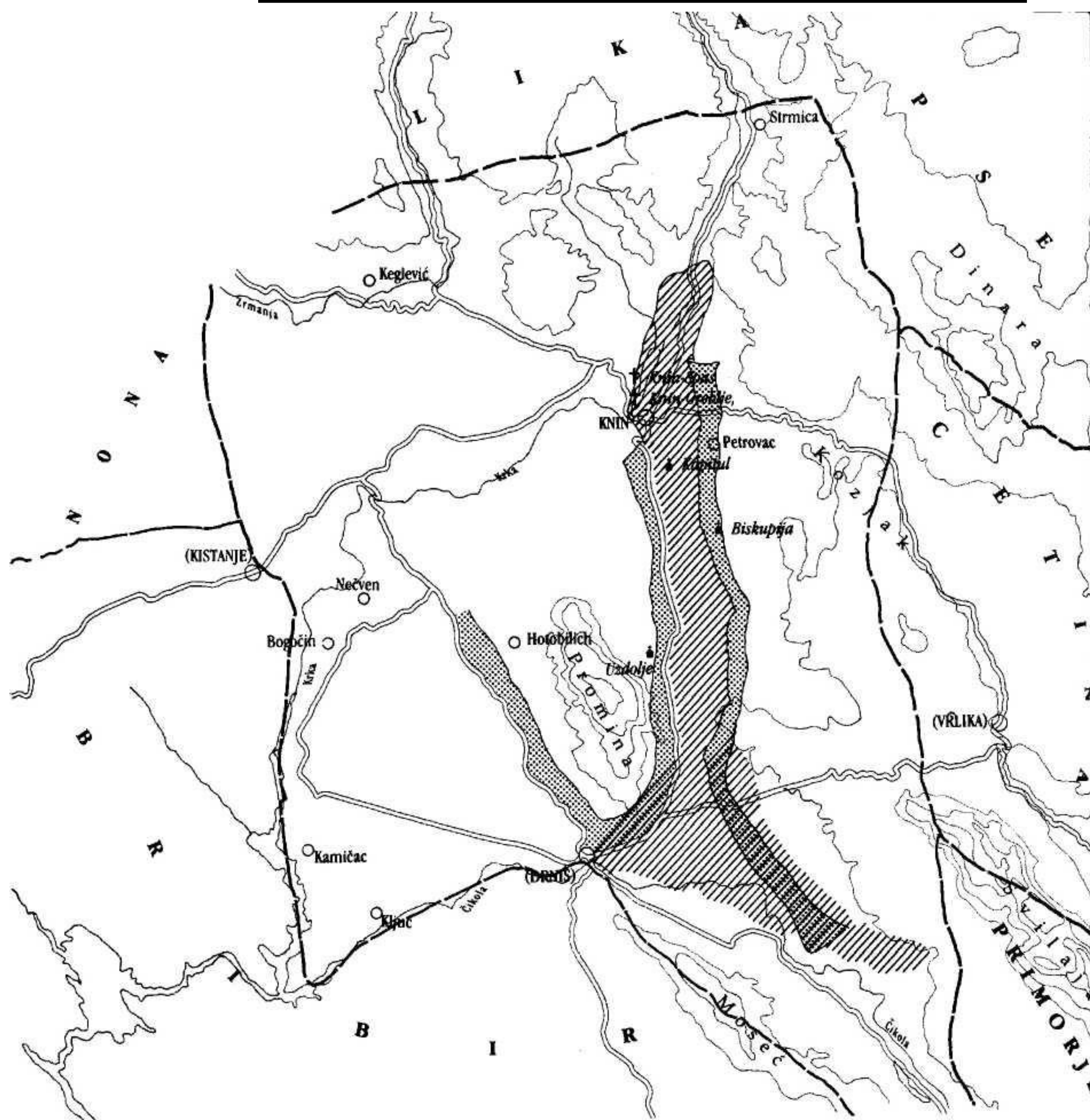
[66] Klaić, *Povijest,* 287.

[67] L. Katić, *Starohrvatska župa Smina,* VAHD 50/1928-9, Split 1932, 74-84 (također, Katić, *Rasprave i članci,* 389-400), te komentar Rapanić, *Lovre Katić,* 48.

[68] Rački, *Documenta,* 149, 151; Šišić, *Povijest,* 674; Klaić, *Povijest,* 288-9.

[69] Rački, *Documenta,* 82, 132, 149; Šišić, *Povijest,* 674. Čini se da Šišić smatra da su Zatinje i Zagorje zapravo jedna te ista županija koju dva izvora različito pišu ali je Vilčina (Vučina?) iz 1070. godine župan "zatinscicus", a njegov imenjak (da li je to ista osoba?) iz 1080. župan "Sagorsticus" -razlika je prilično velika da bi se mogla smatrati pogreškom u grafiji.

[70] Rački. *Documenta,* 88.

Karta 4. *Teritorij Kninske županije*
{karta izrađena prema F. SmiLjanić, Građa za topografiju kninsko drniškog kraja u *srednjem vijeku, Izdanja HAD 15, 57)*

skog polja do Srba i današnje Bosanske krajine. Sjeverozapadno od Plitvica bila je Drežnička županija, geografski smještena u Slavoniju, ali je politički ipak pripadala prijadranskoj Hrvatskoj[71].

Slijedeći riječi cara Konstantina da se Hrvatska pruža sve do Labina, može se tvrditi kako su i današnje Hrvatsko Primorje - Vinodol[72], te Ćićarija bili naseljeni Hrvatima ili Slavenima i da su oni bili pod nekom, makar i teoretskom vlašću bana u prekovelebitskim krajevima. Unutar tih granica bilo je i područje koje su neki ranosrednjovjekovni izvori nazivali po uzoru iz antike Liburnijom, pa je tako Borna nazvan *dux Dalmatiae atque Liburniae*[73]. Ime Liburnije se s vremenom gubilo iz upotrebe, ali dok se rabilo, označavalo je na sjeveru područje do Istre[74] (i poklapalo se vjerojatno s tadašnjom hrvatskom granicom), a na jugu je graničilo s Dalmacijom. Ranosrednjovjekovno područje Liburnije vjerojatno nije uključivalo skradinski distrikt, kao stoje to bilo u antici, nego je završavalo negdje u podvelebitskom primorju, možda oko današnjeg Karlobaga (do kuda se izgleda prostirala županija Nin)[75]. Na krajnjem jugoistoku hrvatski se državni teritorij pružao do Cetine. Stoga ne stoji da je jedna od ranosrednjovjekovnih županija bila Maronia (Primorje), koja se navodno protezala od Vrulje do ušća Neretve[76]. Naime, sve do pred kraj 11. stoljeća Neretvanska je kneževina bila samostalna[77].

Hrvatska država, kako su je opisali Konstantin Porfirogenet i drugi izvori 9. i 10. stoljeća, dosezala je na zapadu rijeku Kupu (ili se barem do tog prostora osjećao njezin utjecaj), a čini se daje u donjem toku Kupe granica j>reko područja današnje Metlike i Bele Krajine prelazila na Krku. Kupa i Zumberak postali su tradicionalna granica hrvatskog i slovenskog teritorija tek od 12. stoljeća. Na sjeveru, u porječjima Kupe, Mrežnice, Korane, Une i Vrbasa, teritorij koji je kontrolirao hrvatski vladar iz istočnojadranskog zaleđa graničio je s državom Hrvata u Panoniji.

Panonska Hrvatska bila je jasno omeđen teritorij. Ljudevit je bio *dux Pan.non.iae inferioris* koja se protezala do Ptuja i Rabe na sjeverozapadu, Drave na sjeveru, te Kupe i Siska na jugu[78], te na istoku sve do u Srijem. Naime, Niketa Honijat, pisac s kraja 12. i početka 13. stoljeća, spominje "<t>payyo%ct)piov" - "franačku zemlju", smještenu "između rijeka Save i Istra", pri čemu se očito misli na Srijem[79]. Iako se ne može točno utvrditi u kojem je razdoblju nastao taj toponim, čini se vrlo vjerojatnim daje to bilo baš u prvoj polovini 9. stoljeća. Iako ni Franci, a pogotovo njihova oružana

[71] N. Klalć, *Povgest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku,* Zagreb 1975, 373-5.

[72] Ne spominje ga, doduše, Konstantin Porfirogenet, ali zato to čini Pop Dukljanin kao pogranični kraj Hrvatske - *Valdevino* - Šišić, *LJPD,* 296 i 306; Vidi 1 Šišić, *Povijest,* 450.

[73] *ARFza* 821; Račkl, *Documenta,* 325; Klaić, *Izvori,* 18.

[74] Naime, Tarsatika je opisana 799. kao "grad u Liburniji" - *Thorsatica, Liburniae civitas* - Račkl, *Documenta,* 300.

[75] V. Valčić, *Granice ninske županije.* Rad JAZU 288, Zagreb 1952, 106-8.

[76] Šišić, *Priručnik,* 653.

[77] Vidi, str. 394-9.

[78] Rački, *Documenta,* 320-1,1 tamo komentar.

[79] *Nicetae Choniatae Historia,* rec. I. Bekker, Bonnae 1835,1, 25. Vidi i *Viz. izv.* IV, 118-9.

sila na tim prostorima duboko na istoku, nisu bili nazočni duže vrijeme, ipak se, čini se, zadugo očuvala svijest da je to nekoć bila "franačka zemlja", pa bi se, slijedom toga, taj prostor mogao smatrati dijelom hrvatskog teritorija u Panoniji, barem u 9. stoljeću. Moguće je da su u 10. i 11. stoljeću područje istočno od linije Podravska Moslavina - Svilaj *zauzeli* Mađari[80].

Iako o županijama na prostoru između Gvozda i Drave nema podataka iz 11. stoljeća, velik broj plemenskih županija u Slavoniji u 12. i 13. stoljeću jasno dokazuje da su ondje morale postojati i u ranijem razdoblju. To su: *Čazma.,* Dubica, Garić, Grđevac, Gorica, Gora, Ivanić, Kalnik, Krapina (Zagorje), Križevci, Moravče, Novaki (kod Virovitice), Podgorje (kod Jastrebarskog), Rovište, Zagreb, Virovitica, Varaždin, Turovo polje, Vrbas, Sana i Sanica[81].

Osobina većine spomenutih županija u primorskim dijelovima Hrvatske sastoji se u tome da su bile organizirane oko plodnog polja duž kojeg se pružao riječni tok. Naselja su bila smještena na padinama, kako ih ne bi ugrožavale poplave, a i da se ne bi uništavalo dragocjeno tlo za poljoprivredu te da bi se lakše branilo od eventualnog neprijatelja. Županije su imale prostor zimske i ljetne ispaše, zaposjedale su, dakle, nizinske, a imale su pristup i u visinske planinske predjele (čak i do 2000 m nadmorske visine), ali su njihovi stanovnici bili pretežno stočari i ratari, vrlo rijetko konjanici[82], što svjedoči o specifičnosti hrvatskog društva (ili hrvatskih društava) u zaleđu dalmatinskih gradova u odnosu na druge dijelove Hrvatske. U dalmatinskoj Hrvatskoj nema dobrih komunikacija koje bi poticale uzgoj i upotrebu konja, nema ni mogućnosti za osvajanja. Osim toga, konjanik je skup. Stoga je orijentacija na poljoprivredu, odnosno na zemljoradnju i stočarstvo logična. Zapravo, ona je i jedino moguća kada se naseljavaju već uređeni kasnoantički poljoprivredni prostori koji potiču novu, slavensku teritorijalnu organizaciju, i to prema obrascu koji nudi antika, a koji se sastoji od sljedećih elemenata: kasnoantički kaštel, naselje uz kaštel, cesta, villa rustica[83]. Uz njih je postojalo i groblje, često na lokaciji starog kultnog (starokršćanskog) mjesta. U prvo vrijeme, u 8. i u prvoj polovini 9. stoljeća, uz groblja se ne pronalaze sakralni objekti, ali otada se većina grobalja formira oko crkava ili u njihovoj blizini[84]. No, mjesto groblja u pejzažu bilo je vrlo različito, kako to pokazuju primjeri iz

---

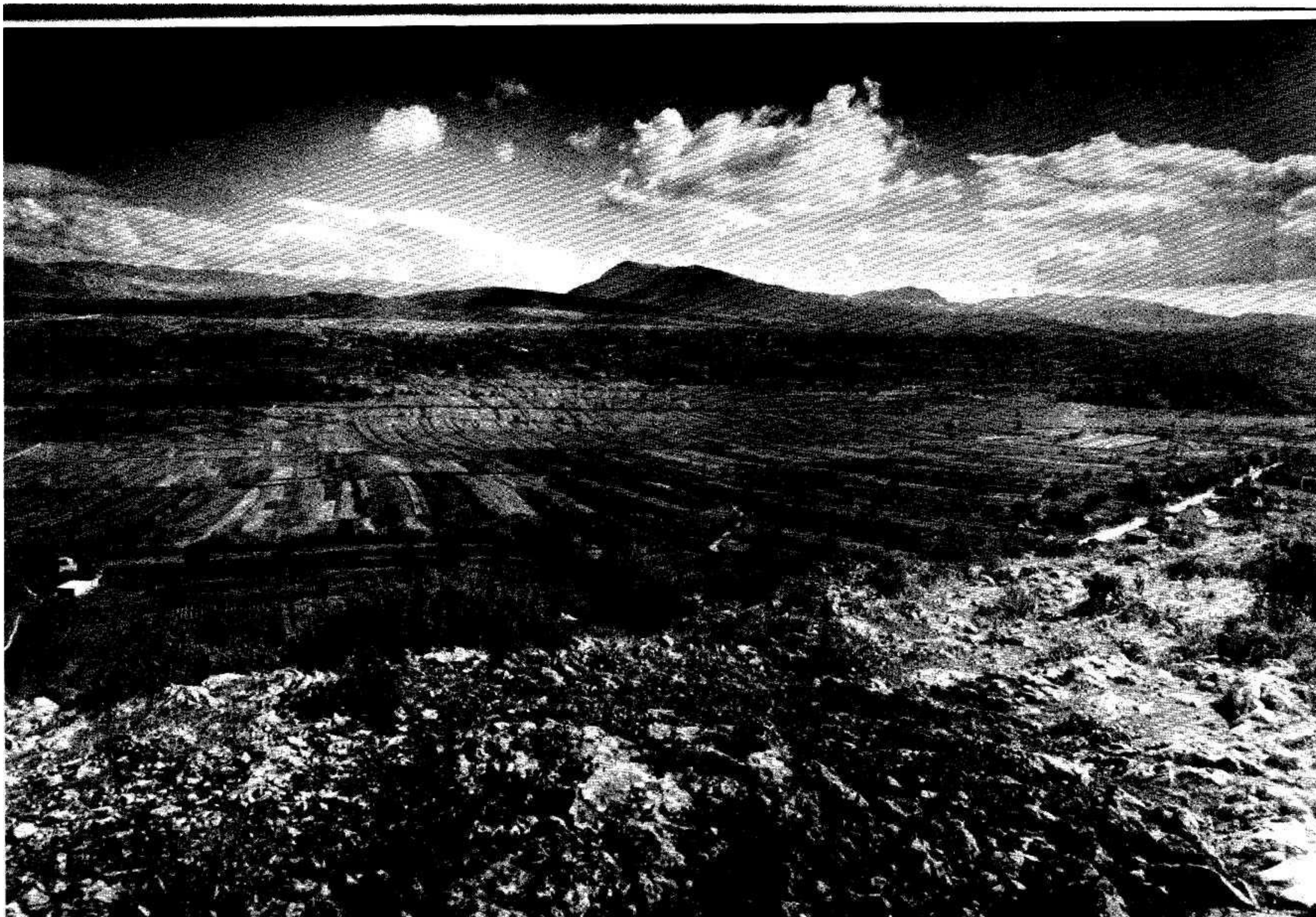
[80] Vidi, iscrpno objašnjenje u B6sendorfer, *Istočna granica,* 143-71.

[81] Šišić, *Povijest* 674.

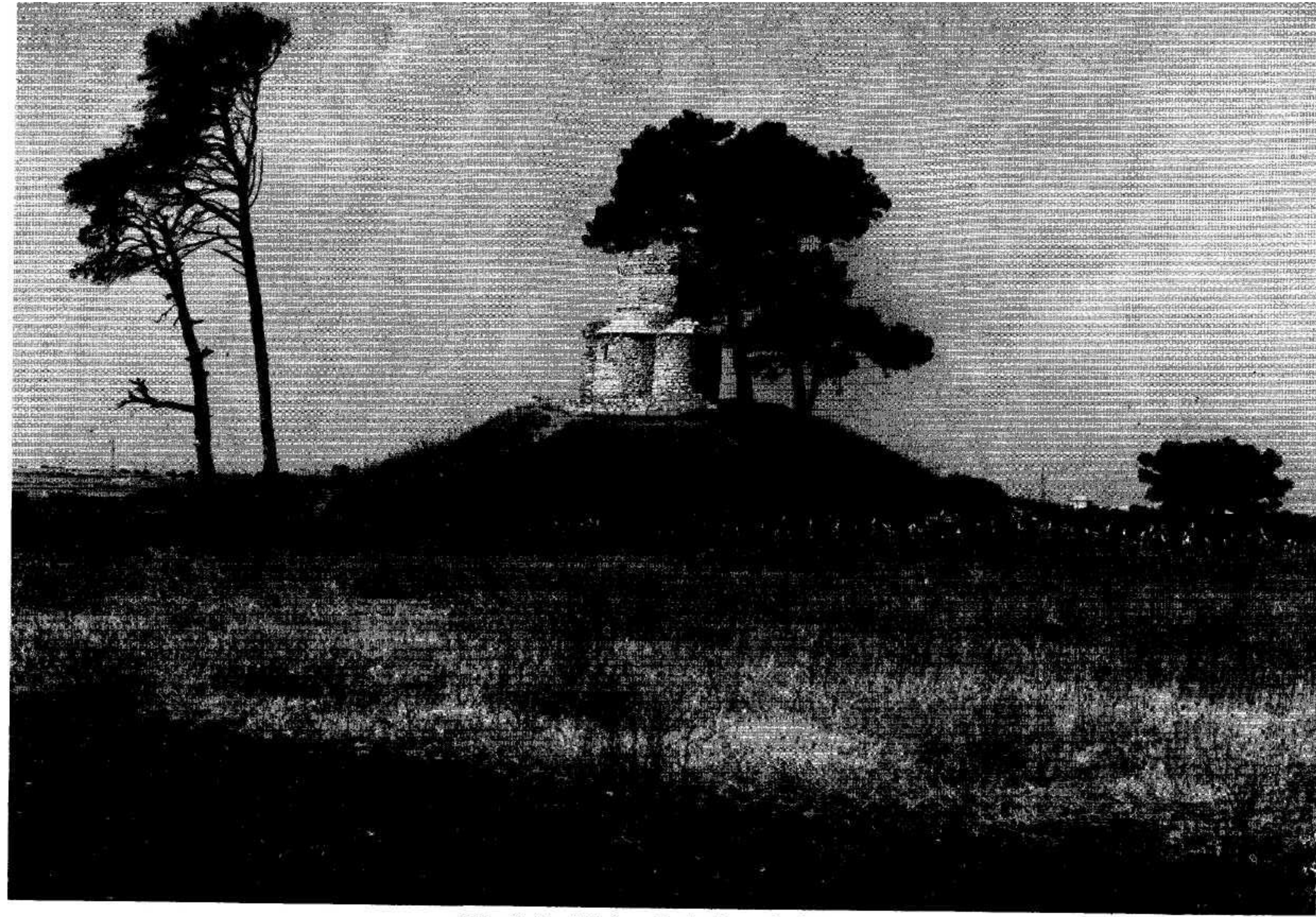
[82] Konjanički su grobovi pronađeni u Panoniji (u nekropoli kod Brodskog Drenovca - K. Vinski-Gasparini - S. Ercegović. *Brodski Drenouac,* od 32 groba u čak 3 su pokopani konj i muškarac zajedno), kao i u Istri (Za Istru, vidi: B. Marušič, *Langobardski i staroslavenski grobovi na Brešcu i kod Malih vrata ispod Buzeta,* Arheološki radovi i rasprave 2, Zagreb 1962, 453-67; Isti, *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. st.* Izdanja HAD-a 11, Pula 1987, 81-3), a u Dalmaciji ih nema, iako su, doduše, pronađene ostruge.

[83] F. Smiljanić, *Beitrag zur Erforschung der Županien - Ordnung in Sklavinien Kroatien,* Diadora 12, Zadar 1990. 371-89.

[84] Belošević, *Kultura,* 71. O smještavanju nekropola na jadranskom prostoru kroz povi jest, S. Čače, *Nekropola u prostoru zajednice.* Materijali 20/1985, 65- 73.

Slika 7. *Pogled na Kninsko i Kosovo polje sa selom Biskupija*

Slika 8. *Sv. Nikola u Prahuljama kod Nina*

Istre. U njoj ima slavenskih nekropola na vrhovima brežuljaka (Mejica pokraj Buzeta, Vrh pokraj Brkača, Mali Vrh iznad Sovinjskog brda, Sv. Margarita nedaleko od Buja), na osamljenim padinama ponad dolina (Veli Mlun) i u blizini antičkih i kasnoantičkih ruševina (Čelega kod Novigrada, Polačine nedaleko od Ferenci i Sv. Mihovil nedaleko od Kaštela)[85].

Osim toga, pri formiranju nekih hrvatskih županija bitna je bila kasnoantička crkvena administrativno-teritorijalna organizacija salonitanske metropolije. Tako se županija Cetina formirala na teritoriju crkvene općine (parohije) Aequum, županija Knin na teritoriju parohije Magnioticum, županija Pliva na teritoriju parohije Salviaticum, županija Imota nasljeđuje poziciju parohije Sarsenterum, dok se županija Pset formirala u okviru teritorije Ludrumske biskupije[86]. Sve govori kako je administrativna podjela hrvatskih zemalja logično proizlazila iz zemljopisnih okolnosti i strateških potreba, ali i povijesnog naslijeđa.

Tako su se na strateški važnim mjestima smještale utvrde i kontrolirale komunikacije. Relativno lako prohodnim prijevojima ta su se polja, odnosno županije, povezivala sa susjednima. Županije Pset i Knin smjestile su se na pravcu antičke ceste Burnum - Ulcirus - Salona - Siscia - Servitium, županije Cetina i Livno na cesti Salona - Aequum - Salvia - Servitium, a županija Imota stoji na cesti Salona - Tilurius - Novae - Narona - Scardona. Bribirska županija leži uz cestovni pravac Jader - Asseria - Hadra, Ninska uz pravac Jader - Nona, a Sidraška uz pravac Jader - Scardona - Salona. Vjerojatno se nisu očuvale sve antičke ceste, jer onda pobožnog čovjeka Martina ne bi nosili, nego vozili[87], pa su i obični putovi i puteljci bili dovoljni za mali opseg tadašnjeg prometa. Osim toga, riječnim tokovima Zrmanje, Krke i Cetine moglo se brodicama doseći vrlo mnogo hrvatskih naselja u unutrašnjosti, pa i samo zemljopisno sjedište Hrvatske - Knin. Važnost riječnih prometnih koridora potvrđuju i topografska istraživanja kninsko-drniškog kraja po kojima se od osam rekognosciranih utvrđenih naselja (castruma) čak njih sedam nalazi uz rijeke: jedno kod izvora Krke (Mokro Polje), tri u donjem toku Krke (Nečven, Bogočin, Karničac), jedno uz Zrmanju (Keglević), jedno uz Čikolu (Kovačić), te jedno uz Butižnicu (Strmica). Samo se jedno (Hotobilich) nalazi na padinama Promine, podalje (oko 8 km) od značajnijih vodenih tokova[88]. Međutim, važnost vodenih putova ne valja prenaglašavati, jer je zbog mnogih vodopada prohodnost otežana, a u principu putovi uz rijeke ne postoje.

Do integracije svih ovdje ocrtanih regija dolazilo je postupno. U 7. i 8. stoljeću manji su prostori živjeli odvojenim životom, a tek od početka 9. i

---

[85] M. Bertoša, *Pregled povijesti Istre od 6. stoljeća do godine 1102,* rukopis.

[86] Smiljanić, *Beitrag,* 371-4.

[87] DAJ 31/45; *Viz. izv.* II, 43; Klaić, *Izvori,* 44-5.

[88] F. Smiljanić, Grada za *povijesnu topografiju kninsko-drniškog kroja.* Izdanja HAD 15, Zagreb 1992! 55-63.

u 10. stoljeću hrvatski se etnički prostor počinje čvršće povezivati i povremeno ujedinjavati pod vlašću jednog čovjeka. I sam način na koji su popisane županije pokazuje da postoji među njima određena centralizacija, odnosno da se Hrvatska, onako kako ju je predstavio Konstantin Porfirogenet[89], već ustrojila po određenim strateškim interesima. Preko četiri hrvatske županije - Primorja, Bribira, Sidrage i Nina - stvarala se hrvatska primorska fasada kojom je Hrvatska vršila pritisak na bizantski teritorij, posebice na gradove (nedaleki Split, Trogir i Zadar), jer se na taj način uključivala u maritimnu privredu -pomorski promet, ribolov, proizvodnju soli i lišavala se potrebe da joj bizantski teritorij bude posrednik. I te su četiri županije zatvorene zemljopisne cjeline, iako im se u središtu ne nalazi karakteristična plodna dolina, jer su se smjestile i organizirale na vrlo važnim mjestima za kontrolu jadranskog priobalja.

Preko županija Pset i Pliva, odnosno kraškim dolinama koje su se nalazile u tim županijama (Livanjsko, Duvanjsko, Grahovsko, Kupreško polje), te dolinama Like, Gacke i Krbave, kontrolirani su putovi prema Panoniji. Doduše, izvan opisanih granica ostali su teritoriji u Panoniji koje su, po priči Konstantina Porfirogeneta, također naselili Hrvati. I tu su postojale utvrde -gradovi oko kojih su se vjerojatno stvorili nekakvi oblici vlasti, ali o svemu tome ima još manje podataka negoli o krajevima uz obalu. Iz ranoga srednjeg vijeka poznata su samo imena "Zabraga" - Zagreba, "Posege" - Požege i "Vuke" - današnjeg Vukovara, sačuvana u kronici anonimnog notara Bele III.[90]. Vijest da su Mađari u 10. stoljeću zauzeli spomenu te. utvrde ne mora biti točna, ali da su te utvrde u 10. stoljeću uistinu postojale - o tome uopće ne treba dvojiti. Nalazile su se na raskrižjima važnih putova i imale kako stratešku tako prometnu, pa čak možda i gospodarsku važnost. Panonska je Hrvatska obuhvaćala široki prostor od porječja Kupe, današnjeg Korduna i Banovine (Banije) i Save na jugu do Drave na sjeveru i Dunava na istoku. Moguće je i daje istočno od Vukovara bilo još slavenskih, odnosno hrvatskih uporišta, jer istočna Slavonija sa Srijemom čini logičnu cjelinu -ali o tome postoji samo jedan podatak Nikete Honijata o "franačkoj zemlji" između "Save i Dunava"[91], što bi značilo da se vlast franačkog panonskog upravitelja koji je bio tradicionalno Slaven, pa onda tom logikom i Hrvat, protezala sve do ušća Save u Dunav.

Hrvatsko društvo ni u Panoniji ni u Dalmaciji zadugo neće biti dovoljno snažno da ujedini oba ova prostora. To će uspjeti tek hrvatskim vladarima u drugoj polovini 11. stoljeća, i to je, zapravo, bilo jedino razdoblje u ranosrednjovjekovnoj povijesti Hrvatske kada će se ona bitno povećati i protegnuti od Jadrana do Drave. Naime, ujedinit će se dva prilično velika

---

[89] *DAI*30/90-117; *Viz.* izu. II, 33-5; Klaić, *Izvori,* 41-2.

[90] Historičari općenito smatraju daje cijela kronika vrlo sumnjive vjerodostojnosti - vidi, Klaić, *Zagreb,* 17 i d.

[91] *Viz. izu.* IV, 118-9 i tamo bilj.

prostora koji su zbog dugih stoljeća razdvojenog života nužno bili politički i gospodarski uglavnom samodostatni.

Titula i ovlasti župana

Usporedo sa stvaranjem županija na hrvatskom se prostoru, ali i u susjednim zemljama, afirmira "župan"[92]. Čini se, ipak, daje bez obzira na bogatstvo drugačijih mišljenja "župan" riječ slavenskog podrijetla[93], a da su Hrvati taj naslov za rodovskog starješinu prihvatili od u Hrvatskoj naseljenih Slavena i sačuvali ga i u kasnijoj teritorijalizaciji svoje države. Čini se također da bi njegov pandan u latinskom jeziku mogao biti *maior®*[4].

Položaj i funkcija župana u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj mijenjali su se; u prvo vrijeme župan je bio gospodar nad užom cjelinom, odnosno prvak društvene organizacije na malom prostoru i nad malim brojem ljudi. Kasnije, kada se stvaraju županije, neki od župana bili su vlast na čelu županije, a drugi su bili vezani uz vladara i njegovu kuću. O ovim drugima svjedoči i Trpimirova darovnica: njih pet s titulom župana u dokumentu se pojavljuju kao svjedoci. Međutim, nema podataka o njihovim zaduženjima -pitanje je da li bi se njihov status mogao usporediti sa statusom kraljevih dostojanstvenika u tadašnjoj Franačkoj[95]. Na franačkom dvoru postoje *majordomi, marechali, seneschali* koji su u prvo vrijeme bili službenici (bolje rečeno sluge), a s vremenom su njihove titule počele označavati osobe na visokim državnim dužnostima. Župani iz Trpimirove darovnice teško da mogu živjeti uza svog vladara, jer je njegov dvor polovinom 9. stoljeća bio zasigurno vrlo skromnih dimenzija. U Muncimirovoj se darovnici iz 892. godine[96] pojavljuje čak sedam župana kao svjedoci, a uz titule pridodana su i njihova posebna zaduženja - župan palatin *(patatinus),* župan buzdovanar *(maccechario),* župan konjušnik *(cauallarius),* župan komornik *(camerarius),* župan peharnik *{pincernarius),* kneginjin župan *[iupanus comiiissae),* župan štitonoša *[armigefj.* Teško je pretpostaviti da je u samo četrdesetak godina hrvatski dvor toliko ojačao i razvio se da bi mogao održavati tako brojnu svitu. Stoga je vjerojatnije da se radi o kasnijem umetku splitske crkve, iako je župan (ili župani) nedvojbeno u 9. stoljeću bio osoba po moći odmah do vladara.

---

92 Na južnoslavenskom prostoru "župan" se prvi put spominje u Sloveniji još u 8. stoljeću (Šišić, *Povijest,* 198). Kasnije se termin "župa" i "župan" javlja i u drugim, Hrvatskoj susjed nim krajevima, sve do Srbije i Crne Gore (Skok, *Etimologijski rječnik,* III, 687-8), ali i u drugim jezicima (češki *-pari),* a nastaju i izvedenice u hrvatskom (špan) (Skok, na i. mj.). O županu (i njegovu položaju u drugih Slavena) opširno Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 91, 126- 30.

93 Šišić, *Povijest,* 197-8.

94 M. Suić, *Marafor - maricus - župan.* Izdanja HAD 15, Zagreb 1990, 51-3, izvodi takav zaključak iz činjenice da se u srednjovjekovnim vrelima iz Istre za istu funkciju jednog izvangradskog magistrata susreću nazivi *maricus* i *iupanus.*

95 *Histoire de laFrance,* sous la direction de G. Duby, Pariš 1977, 107.

96 Rački, *Documenta,* 14-7.

Međutim, u Muncimirovoj se darovnici spominje još jedan župan kojem se pripisuje i određeni teritorij -kliski[97].

Župana je na mjestu odmah do vladara zamijenio ban, a to se dogodilo najkasnije polovinom 10. stoljeća[98]. Ali župani su i dalje važne osobe; tako se za vladavine Petra Krešimira IV. i Dimitrija Zvonimira u izvorima vrlo često spominju[99]. Dvanaestorica župana pomažu Petru Krešimiru IV. da se obrani od optužbi papinskog poslanika da je ubio brata Gojslava[100], čime su oni ojačali svoje pozicije, a čini se oslabili kraljevu. Iako se oni zajedno više ne spominju, moguće je da su postojale tendencije da se određen broj župana konstituira kao visoko i značajno tijelo u hrvatskoj državi. Bilo bi to logično nastojanje u počecima procesa feudalizacije, ali se ono nestankom kraljevske vlasti na hrvatskim prostorima (od 1102. godine) jednostavno nije više nametalo kao problem.

4. Prvi izazov bizantsko-jranačkom poretku - buna Ljudevita Posavskog

Red stvari, kako su ga zamislili Bizant i Franci, nije mogao dugo trajati. Težnje i potrebe za samostalnim razvojem hrvatskog prostora bile su neusporedivo jače od bizantskih i franačkih snaga koje su ih u tome mogle sputavati. Ako se u prvoj polovini 9. stoljeća te hrvatske težnje i neće posve ostvariti, pojavit će se napukline u tom izvan Hrvatske zamišljenom poretku, a njegov konačan slom dogodit će se u drugoj polovini stoljeća.

Prvo je iskušenje zadesilo franačko vrhovništvo samo koju godinu po zaključenju Aachenskog ugovora. Protiv franačke vlasti pobunio se 818."knez *(dux)* Donje Panonije" Ljudevit[101]. Vjerojatno su povod pobune (prije negoli uzrok) bile okrutnost i bahatost grofa i zapovjednika Furlanske marke Kadolaha kojem je Ljudevit, po svemu sudeći, bio podčinjen. Konstantin Porfirogenet vjerojatno prenosi hrvatsku narodnu tradiciju i svjedoči da su Franci Hrvatima ostali u vrlo lošoj uspomeni: "Bijahu toliko okrutni da su dojenčad Hrvata ubijali i bacali ih psima"[102].

---

97 Rački, *Documenta,* 16.

98 Vidi, str. 306-7.

99 Rački, *Documenta,* 72, 113 i drugdje, *CD* I, 78, 106, 114, 117, 118, 120 i drugdje.

100 M. Barada, *Prilozi kronologiji hrvatske povijesti* Rad JAZU 311, 1957, 199; Klaić, *Povijest,* 352.

101 *AEFza* 818; Rački, *Documenta,* 320; Klaić, *Izvori,* 16. Od opsežne literature koja se bavila Ljudevitom valja izdvojiti: Šišić, *Genealoški prilozi* 46; Šišić. *Povijest,* 310-16; Klaić, *Povijest,* 208-12; S. Antoljak, *Da li bi se još nešto moglo reći o hrvatskim knezovima Borni i Ljudevitu Posavskom,* Godišen zbornik 19, Skopje 1967, 129-39; N. Klaić se u više navrata bavila ovom temom: *Lika u srednjem vijeku,* Izdanja HAD 1, Zagreb 1974, 119-25; *Pogled na razvitak srednjovjekovne Slavonije (od Ljudevita Posavskog do bune 1573. god.),* Izdanja HAD 2, Zagreb 1978, 223-9; *O Pokuplju kao vjekovnoj krajini između Jadrana i Panonije,* Izdanje HAD 10, Zagreb 1986, 189-197. Također V. Sokol, *Panonija i Hrvati u 9. stoljeću.* Izdanja HAD 14, Zagreb 1990, 193-5.

102 *DAI*30/78-87; *Viz. izv.* II, 32; Klaić, *Izvoru* 14.

Čim je digao ustanak, Ljudevit je u okolna područja odaslao poslanstva želeći tamošnje narode ili njihove velikaše pridobiti na svoju stranu. Pozivao je i neko pleme koje se u latinskom izvoru naziva *Timociani.* Ako su to Timočani, dakle stanovnici ili pleme uz rijeku Timok u istočnoj Srbiji, onda su Ljudevitovi planovi uistinu bili ambiciozni[103]. Pitanje je jesu li se pobunili i Kranjci i stanovnici Koruške, ali ako se to i dogodilo, do 820. su se ponovno pokorili caru[104]. No, kako je u tom kraju, uz rijeku Dravu, Ljudevit pretrpio poraz u borbi protiv furlanskog grofa Balderika, izvjesno je da se pobuna širila i u krajeve zapadno od Ljudevitove Panonije. Nadalje, godine 821. gradeškog su patrijarha Fortunata optužili daje bodrio Ljudevita, pa se čini daje i Fortunat bio sudionik u pobuni. On se, naime, nije niti pokušao obraniti od optužbi, nego je pobjegao na bizantski teritorij -u Zadar[105].

Vrlo je važan i Ljudevitov odnos naspram drugih hrvatskih knezova. Očigledno nije uspio pobuniti Bornu, nazvanog *dux Guduscanorum*[106] - što bi najvjerojatnije značilo da je on bio "knez Gaćana", odnosno na drugom mjestu *dux Dalmattae* te *dux Dalmatiae atque Liburniae,* dakle dalmatinski i liburnski knez[107]. Čini se da je središte prostora kojim je vladao bilo u Lici[108], a da se tek po Borninoj smrti, dakle do vladavine Mislava i Trpimira, hrvatski vladar preselio u neposredno zalede dalmatinskih gradova.

Borna je, čini se, između pokornosti franačkom caru (jer gaje pohodio 820. godine)[109] i neizvjesnosti saveza s Ljudevitom izabrao ono prvo. Zašto je tako odlučio može se samo nagađati: nije se morao suviše bojati upada franačke vojske, jer je njegovo područje Francima bilo teško pristupačno. Vjerojatno se u Dalmaciji nisu sačuvale (jer nisu bile održavane) rimske ceste, pa se i zbog toga teško putovalo, a još teže izvodilo vojne pohode. Nasuprot tome, čini se da je tradicionalna prohodnost panonskih prostranstava omogućila relativno lako prodiranje franačkih vojski na područja pod Ljudevitovom vlašću. Međutim, Borni je vjerojatno bilo u interesu čuvati franačko prijateljstvo, jer je na granicama imao mnogo opasnijeg i stalnog protivnika - bizantsku Dalmaciju. A s bizantskim su podanicima sporovi mogli vrlo lako izbiti i odmah bi ugrožavali hrvatske pozicije na istočnojadranskoj obali i u neposrednom zaleđu. U vrijeme kada se Ljudevit sukobio s Bornom od njega se odmetnuo čak i njegov tast Dragomuž. S druge strane, čini se da je Bornin ujak Ljudemisl prvo bio pristao uz Ljudevita, jer se k njemu Ljudevit sklonio u bijegu, ali se

103 Takvo mišljenje argumentirano podržava Katičić, *Filološka razmatranja,* 85.

104 B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda I. Od naselitve do uveljavljanjajrankovskegafevdalnegareda,* 2. izd., Ljubljana 1964, 421.

105 *Aw*za 821; Račkl, *Documenta,* 326; Klaić, *Izvori,* 18.

106 ^Rpza 818; Rački, *Documenta,* 320, Klaić, *Izvori,* 17.

107 ARFza 819 i 821; Rački, *Documenta,* 322, 325, Klaić, *Izvori,* 17.

108 Margetić, *Odnosi Liburnije i Istre,* 48-50.

L 820; Rački, *Documenta,* 324; Klaić, *Izvori,* 17.

predomislio (ili je od početka hinio stvarne namjere), pa je 822. godine Ljudevita napokon i ubio.

Dakle, 819. godine sukobili su se na Kupi Ljudevit i Borna, i Ljudevit je pobijedio. Zatim je provalio iz Panonije u Dalmaciju i pustošio, ali Bornu nije uspio uhvatiti. Štoviše, Bornini su mu ljudi iznenadnim prepadima uspjeli nanijeti teške gubitke[110]. Iako su brojke od 3000 ubijenih vojnika i 300 i više otetih konja pretjerane u tipičnoj maniri srednjovjekovnih izvora (a ovdje je franački ljetopisac i dodatno motiviran da uveliča uspjeh svojeg saveznika), nema razloga sumnjati u stvarnu djelotvornost Borninih akcija.

U zimi 820. godine u Aachenu car se dogovara o mjerama koje valja poduzeti protiv Ljudevita. Stigli su i Bornini izaslanici, a potom i Borna osobno. U proljeće su krenule na Ljudevita tri vojske -jedna iz "Italije preko Noričkih Alpa" (dakle, preko današnje Furlanije, Postojnskih vrata, Ljubljanske kotline prema Slavoniji), druga "preko Karantanije" (vjerojatno preko Koruške i okolice današnjeg Maribora), a treća "preko Bavarske i Gornje Panonije" (vjerojatno današnja zapadna Mađarska). Vjerojatno one nisu bile i brojčano velike, ali činjenica da stižu čak iz Saske, istočne Franačke, Alamanije, Bavarske i Italije, pokazuje koliku je važnost Carstvo pridavalo gušenju Ljudevitova ustanka. U cjelokupnim *ARF* nema opisanog pohoda u koji su uključene vojske iz tako udaljenih krajeva države -pogotovo je to izuzetno u doba dezintegracije, slabljenja Carstva, za vladavine Ludovika Pobožnog[111]. Ljudevit je pokušao pružiti otpor prvoj vojsci, pa se zatim čak tri puta sukobio s drugom, ali su one ipak stigle do Panonije i pustošile, a zatim se vratile kući. Ljudevit se sklonio u "utvrđeni grad na strmom brdu". Koji je to "grad" bio, nemoguće je ustanoviti, ali se može pretpostaviti da se radi o utvrdi na rubovima Panonske ravnice, ili prema Dinaridima (primjerice, na Zrinjskoj gori)[112], na mjestu gdje se nalazila Stara Petrinja ili nedaleko od njega[113], ili, pak, neki brežuljak podno Medvednice (Gradec - jezgra današnjeg Zagreba, ili nedaleki Susedgrad?) ili Papuk (Požega?).

Sljedeće godine, 821., opet su tri vojske pustošile "polja izdajnika" i vratile se kući, pošto im nitko nije pružio priliku za borbu[114]. Moguće je da Franci i nisu namjeravali napadati utvrde, nego su pljačkom i paljevinom onemogućavali Ljudevitu stvaranje zaliha i dugotrajno utvrđivanje. Ta im se nakana ostvarila već sljedeće godine, kada je u Panoniju stigla nova vojska. Ljudevit je zajedno s pratnjom pobjegao iz Siska vjerojatno prema jugu, dolinom Une, u Srb[115] gdje je ubio jednog od tamošnjih knezova.

---

110 ARF za 819; Račkl, *Documenta,* 322- 3; Klalć, *Izvori* 17.

111 ARF za 820; Rački, *Documenta,* 324; Klalć, *Izvori,* 17. I historiografija Ljudevitovu ustanku daje veliku važnost: ugledna CMH III, 7, spominje jedino ovaj događaj iz hrvatske povijesti u razdoblju od 9. stoljeća do oko 1050.

112 Tako pretpostavlja Šišić, *Povijest* 315.

113 Opširnije I. Goldstein, *Petrinja od prvog pisanog spomena do 1592. godine, u* rukopisu.

114 ARF za 821; Rački, *Documenta,* 325- 6; Klaić, *Izvori,* 18.

115 Katičić, *Pretorijanci,* 67, smatra takvo tumačenje "posve nevjerojatnom pretpostav kom". Međutim, R. Novaković i neki drugi autori razvili su na temelju ovog podatka tezu o tome

Budući da se nalazio nedaleko od izvora Une, na najboljem putu prema jugu, produžio je za Dalmaciju. Tamo ga je ugostio Ljudemisl, ali ga je potom na prijevaru i ubio. Priča o Ljudevitu time i završava.

Iako se vijest cara Konstantina najvjerojatnije odnosi baš na Ljudevitov ustanak, čini se da podatak kako su "Hrvati s mukom pobijedili i pobili sve Franke i njihova arhonta Kočila..." te da su "ostali nezavisni i samostalni", ne odgovara u potpunosti stvarnom stanju[116]. Hrvati će još nekoliko desetljeća na mnoge načine biti ovisni o Francima, pa je Ljudevitov ustanak teško ocijeniti kao pobjedu Hrvata. Bez obzira na to, čini se daje hrvatska narodna tradicija uljepšala događaje i da su na takav način preneseni informatoru cara Konstantina.

U priči o Ljudevitovoj buni spominju se imena nekih hrvatskih knezova - područnih gospodara - Ljudevita u Panoniji, zatim Borne, kao i njegova nasljednika Vladislava u Dalmaciji (do smjene, "na molbu naroda i uz carev pristanak", dolazi 821. godine)[117]. To su i prva svjedočanstva u izvorima da postoji čvršća hrvatska državna organizacija i u Panoniji i u Dalmaciji, koje su ujedinile teritorije većeg broja županija.

U ocjeni Ljudevitove povijesne uloge griješili su oni koji su ga smatrali hrvatskim nacionalnim borcem (prije je to činila javnost negoli historičari)[118], jer je njegovo "hrvatstvo" neusporedivo s modernim nacionalnim osjećajem[119]. Međutim, zbog toga ne treba umanjivati značenje ustanka koji je vodio. Bilo je to nedvojbeno najvažnije zbivanje tih godina u Carstvu. Franački anali mu posvećuju dužnu pozornost, a car bez odlaganja šalje vrlo jaku vojsku. Ljudevit je nazvan *dwc* Donje Panonije, odnosno bio je dio upravnog aparata franačke države. Karolinško je Carstvo bilo podijeljeno na grofovije (a kasnije i na marke), pa je tako i Ljudevit bio jedan od oblasnih gospodara. Bio je obvezan redovno se javljati caru, pa zbog toga, pošto je pobjegao pred franačkim vojskama iz Panonije, iz grada Srba obavještava cara daje spreman doći pred njega.

Ljudevit je, sudeći po imenu, bio slavenskog podrijetla, odnosno, bio je Hrvat. Vjerojatno je u Panoniji bio starosjedilac, a s Francima se, čini se, nije uspio ni rodbinski povezati u kratkom razdoblju njihove vladavine, jer je otac njegove žene Dragomuž također bio Slaven, odnosno Hrvat. Takvo rodbinsko povezivanje, pa onda u dužem razdoblju asimilacija u franački *milieu,* karakteristično je za prvake nekih drugih zemalja u koje nadiru Franci, kao što je, primjerice, Saska. Jedan od razloga zašto se to nije

---

da su Srbi naselili veće prostore bivše rimske provincije Dalmacije, dok su Klaić, *Povijest,* 211-2, Goldstein, *Srbi,* 243-4 i tamo lit., smatrali da se radi o istoimenoj srednjovjekovnoj županiji i plemićkoj općini, zabilježenoj u izvorima 14. stoljeća.

116 DAJ 30/85; *Viz. izv.* II, 32; Klaić, *Izvori,* 14.

117 *ARFza* god. 821; Rački, *Documenta,* 325-6; Klaić, *Izvori,* 18.

118 Vidi, primjerice, V. Klaić. *Povijest Hrvata I,* II. izd., Zagreb 1975, 64-8.

119 Zbog širokog prostora, koji je bio zahvaćen ustankom, neki su to, pak, kao Slovenac J. Gruden krajem 19. stoljeća, ocjenjivali kao "obsežen in močan odpor Jugoslovanov proti frankovskem gospostvu" - vidi, V. Simoniti, *Pomen bitke pri Sisku v luči historiografije in zgodovinskega spomina,* u: *Sisačka bitka 1593,* Zagreb -Sisak 1994, 198.

dogodilo s Hrvatima vjerojatno je u tome što su Hrvati nastavali Francima prilično udaljene zemlje kojima su oni teško mogli neposrednije ovladati. Štoviše, franački izvori uopće ne spominju Hrvate, niti govore o "Hrvatskoj". Uostalom, slično je i s drugim izvorima (papinski i drugi talijanski) praktički tijekom cijelog 9. stoljeća. Razlog tome je vjerojatno što se oni služe starim, antičkim nazivima - Dalmacija, Panonija, Liburnija, Tarsatica[120]. Slično postupa i Konstantin Porlirogenet koji u *DAI* upotrebljava termin "Dalmacija" naizmjence, da bi označio dva teritorija -jedan širi, predslavenski, drugi uži, oblikovan nakon slavenskog dolaska[121]. Do polovine 9. stoljeća teško se u inozemstvu moglo afirmirati ime "Hrvat" ili "Hrvatska", jer državne organizacije na šireni teritoriju nije ni bilo.

S druge strane, i u samoj Hrvatskoj vlada takvo stanje u kojem je teško moglo prevladati jedno zajedničko ime na širem prostoru - naime, sav se život i svi kontakti odvijaju između pripadnika uže zajednice, primjerice, roda, ili između pojedinih pripadnika susjednih rodova. Stoga nema ni potrebe da se oni služe svojim narodnim imenom, kada su svi Hrvati. Iz perspektive onoga koji želi izvijestiti o događajima u zemlji koja će se u budućnosti zvati Hrvatska, nema logike spominjati "hrvatsko" ime, jer ono ne pomaže kao *differentia specifica*[122]. Stoga će ovaj prostor za inozemne pisce još dosta dugo biti ponajprije "slavenska zemlja", a njezini stanovnici "Slaveni". Činjenica da se u spisu Konstantina Porfirogeneta upotrebljava ime "Hrvat" već i za događaje s kraja 6. i početka 7. stoljeća, ne mijenja ništa na stvari: sve su informacije u ovom djelu zapravo prenesena više stoljeća stara hrvatska narodna predaja, zapisana otprilike u prvoj polovini 10. stoljeća, kada se hrvatsko ime već međunarodno afirmiralo.

O uzrocima bune može se samo nagađati. Možda je Ljudevit želio imati povlastice s obzirom na to da je Panonija pogranična zemlja Franačkog Carstva i da on kao Hrvat vlada nad hrvatsko-slavenskim stanovništvom. Pokušao se povezati s drugim Hrvatima i drugim slavenskim plemenima iz prijeke potrebe, u potrazi za saveznicima. Čini se da nije mogao ništa učiniti zanemarujući odnose dviju velikih sila - Franačke i Bizanta - na hrvatskom prostoru. Naime, ako je želio zaratiti na Franke i osloboditi se potpuno ili dijelom njihove vlasti, morao je potražiti pomoć Bizanta ili je morao djelovati Bizantu u korist. Da su takve pretpostavke realne, ukazuju i neke činjenice: prvo da su Timočani raskinuli savez s Bugarima, koji su bili tradicionalan neprijatelj Bizanta i priklonili se Ljudevitu[123]. Zatim, kada Ljudevitov suradnik Fortunat biva prokazan franačkom caru, on bježi u Zadar, u bizantsku Dalmaciju, a potom u Carigrad[124]. Napokon,

120 Vidi, str. 143.

121 M. Lončar, *O Porfirogenetovoj Dalmaciji*, Diadora 12, Zadar 1990, 391-400. O Dalmaciji u Porflrogenetovu djelu opširno piše i B. Ferjančlć, *Dalmacija u spisu "De administrando imperio" - vrela i putevi saznanja*, ZRVI 29-30, 1991, 9-21.

122 Goldstein, *Srbi*, 238-9.

123 yyy?za 819; Rački, *Documenta*, 322; Klaić, *Izvori*, 17.

124 *ARFza* 821; Rački, *Documenta*, 325- 6; Klaić, *Izvori* 18.

možda i sama činjenica da Ljudevit iz Siska bježi prema Jadranu znači da je bio na putu za bizantsku Dalmaciju. Tako, ako Bizant i nije bio neposredno upleten u zbivanja, u svakom mu je slučaju Ljudevitova buna bila dobrodošla. Proći će još neko vrijeme dok hrvatski prvaci ne budu počeli voditi samostalnu politiku, neovisnu i od Bizanta i od Franaka. Moguće je da je Ljudevita na bunu potakao i razvoj prilika u Franačkom Carstvu nakon smrti Karla Velikog 814. godine. Naime, središnja vlast više nije tako jaka kao prije. Njezina slabost i neke njezine greške i zloupotrebe, koje spominje Konstantin Porfirogenet[125], uspjele su ujediniti prvake na prostoru od Gradeža do Timoka.

Za hrvatsku su povijest Ljudevitov ustanak i razdoblje u kojem se odigrava od iznimnog značenja i po tome što je čitav hrvatski teritorij od jadranske obale pa do Drave bio u kolopletu istih zbivanja. Bio je to rezultat djelovanja vanjskih faktora - na panonskom prostoru prvenstveno Franaka, dovoljno snažnih da integraciju takve vrste dosljedno i provode, jer Hrvati za takva pregnuća sve do 11. stoljeća neće imati dovoljno snage.

Podaci o Ljudevitovu ustanku vrlo su oskudni, pa stoga i vrlo malo govore o tadašnjem društvenom razvoju. Zato je o toj temi - o hrvatskom društvu s početka 9. stoljeća - moguće jedva nešto reći. Dotadašnji život u relativno malim, zatvorenim zajednicama nužno je doživljavao, spore, ali nezaustavljive promjene. U vrijeme doseobe Hrvata oni, koji su naselili neki uži teritorij, mogli su biti međusobno rođaci, a ako i nisu bili, s vremenom su se rodbinski odnosi između njih mogli uspostavljati brakovima, pogotovo ako je zajednica bila relativno malobrojna i zatvorena. Vjerojatno su se te manje jedinice prostorno i administrativno organizirale kao župe koje će tek u kasnijem razvoju prerasti u veće organizacijske oblike - županije. Kako se logikom razvoja unutar takvog društva morala stvoriti neka struktura koja će garantirati stabilnost odnosa, odnosno sigurnost od vanjskih i unutarnjih prijetnji, na čelo tih jedinica dolazit će "rodovski prvaci", za što su najbolji primjer sudionici zbivanja oko Ljudevitova ustanka. Oni su svi povezani rodbinskim odnosima, a ističu se Ljudevitov tast Dragomuž, kao i Bornin nasljednik - nećak Vladislav. Napokon, Ljudevita ubija Bornin ujak Ljudemisl[126]. Da su rodovski odnosi bili vrlo važni u prvim stoljećima hrvatske povijesti, i da je postojala "rodovska aristokracija", potvrđuje i jedna od verzija hrvatske narodne predaje po kojoj Hrvate u njihovoj selidbi prema Hrvatskoj predvode petorica braće i dvije sestre[127].

Međutim, hrvatsko je društvo ostvarilo bitan napredak u odnosu na vrijeme seobe u jednoj stvari: počinje se afirmirati ranosrednjovjekovna utvrda ili "grad".

125 O razdoblju Ludovlka Pobožnog: *CMH* III, 1-22.

126 *ARF ZZ* 819, 821, 823; Rački, *Documenta*, 322. 325, 328; Klaić, *Izvori*, 17-8.

127 *DAI* 30/63-7; *Viz. izv.* II, 30; Klaić, *Izvori* 3.

5. *Grad kao središte zbivanja*

Sva opisana zbivanja i procesi, uz Jadran, kao i u njegovu zaleđu, sve do Panonije, na bizantskom i na hrvatskom teritoriju, odvijaju se u nekom utvrđenom i lako hranjivom mjestu i oko njega, ili su neposredno s njime povezani. Uobičajeno je da se takva utvrda u literaturi o hrvatskom ranom srednjem vijeku naziva "gradom". Tako i F. Šišić i N. Klaić, kada prevode *Franačke anale,* tvrde da se Ljudevit Posavski sklanja u "utvrđeni grad na strmom brdu"[128], iako u originalu piše *castellum*[129], što bi se doslovno trebalo prevesti kao "kaštel", "utvrda". Nadalje, Konstantin Porfirogenet piše u 10. stoljeću i spominje mcipa u Hrvatskoj. Neki su historičari taj izraz prevodili kao "gradovi", a radi se o Ninu, Biogradu, Veličinu, Skradinu, Hlijevnu, Stupinu, Kninu, Konju i Klobuku[130]. Međutim, je li to uistinu "grad"? Problem se postavlja i u povijesnom i u historijskom smislu. Po kriterijima koji su općenito prihvaćeni za evropski rani srednji vijek, "grada" u primorskim krajevima Hrvatske nije bilo barem do 11. stoljeća, a u kontinentalnom dijelu, u Slavoniji, sve otprilike do 13. stoljeća, pa možda čak i kasnije[131]. Štoviše, vrlo je teško prihvatiti i prilično prilagodljivu definiciju koju su ponudili sociolozi - da je "grad aglomeracija u kojoj poljoprivreda prestaje biti jedini oblik proizvodnje"[132]. Stoga je M. Barada prevodio *castrum* kao "posebno utvrđeno mjesto" ili samo "utvrda"[133], a slično je činio i S. Antoljak[134]. M. Suić smatra da grčku riječ Koćoipov ne treba prevoditi kao *urbs* - dakle "grad", već kao *castrum* ili *civitas*[135].

U 9. i 10. se stoljeću događaju na hrvatskom prostoru, pa i na širem južnoslavenskom, bitne promjene u organizaciji i funkcioniranju "gradova". Naime, do tada je u hrvatskom društvu dominirao ruralni način života (kao i u drugim slavenskim društvima), što je značilo da nema uvjeta za stvaranje urbanih jezgri kao središta trgovine i vlasti (crkvene ili državne). Međutim, formiranje i postupno jačanje državne organizacije, koje se zbiva od 9. stoljeća nadalje, nametalo je i kao preduvjet i kao posljedicu kontrolu prostora i komunikacija. Od 9. stoljeća stvaraju se i

---

128 Vidi, primjerice, Šišić, *Povijest,* 315; Klaić, *Izvori* 17.

129 *ARFza.* 820; Rački, *Documento,* 324.

130 *DM* 31/68-70; *Viz. izv.* II, 44; Klaić, *Izvori* 43.

131 Tako, na primjer, J. Le Goff, u: *Histoire de lo. France urbaine, ha ville medievale.* Pariš 1980, 13, negira postojanje gradova u Francuskoj u ranom srednjem vijeku. Po njemu, u to vrijeme postoje samo *cite,* što je siromašna i utvrđena rezidencija biskupa, a *ville* je ono naselje koje Ima prvenstveno gospodarsku 1 trgovačku funkciju. Vidi i L. Mumford, *Grad u historiji* Zagreb 1968, 274 i d.

132 A. Cuvillier, *Manuel de sociologie,* Pariš 1950, 357.

133 M. Barada, *Lapčani* Rad JAZU 300, Zagreb 1954, 484-5.

134 S. Antoljak, *Značaj i važnost isprave kralja Krešimira I za hrvatsku povijest X. stoljeća.* Radovi FF-a Zadar 10, 1971-2. 98.

135 M. Suić, *Zadar u DAI Konstantina Porflrogeneta,* Radovi Zavoda JAZU u Zadru 27-28, Zadar 1981, 8; Vidi i F. Smiljanić, *Nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina,* Radovi FF-a u Zadru 24/11. 1984-5, 119 i'd.

"gradovi" (utvrde) koje Konstantin Porflrogenet registrira otprilike stoljeće kasnije - njih 9 u Hrvatskoj, a na južnoslavenskom prostoru, u zaleđu Jadrana, nabraja ih još 21[136].

Bilo je to doba intenzivnog spuštanja Hrvatske i drugih Sklavinija na Jadran[137], kada i Hrvati i drugi Slaveni organiziraju kontrolne stanice uz more, pa ti njihovi "gradovi" počinju funkcionirati slično ili na isti način kao i oni u susjednoj bizantskoj Dalmaciji[138]. Stoga se "grad" ne bi smjelo, kao što je radila starija historiografija, povezivati s etnikumom, odnosno romanskim elementom, jer se on gubi u ritmu sve intenzivnijeg doseljavanja Hrvata i drugih Slavena u bizantske gradove na Jadranu i u njihovu okolicu. Činjenica jest da Hrvati osnivaju svoje gradove ponajprije uz obalu - od spomenutih 9 više od polovice (5) ih je uz obalu. Međutim, gradovi se osnivaju i u unutrašnjosti; u vrijeme Ljudevita Posavskog ima ih i u Panoniji, ali i u Dalmaciji -jer sam Ljudevit pustoši po Dalmaciji, a protivnik Borna se sklanja u *castra*, odnosno gradove[139]. Može se pretpostaviti da je u jednom takvom gradu Borna i inače živio, pa se u tom slučaju "grad" može poistovjetiti s nastambom vladara. Gottschalk polovinom 9. stoljeća tvrdi da je Trpimir živio u *villa*[140], što bi se vjerojatno najbolje prevelo kao "dvorac", sudeći barem prema tome što pod tim pojmom podrazumijevaju suvremeni *Annales regni Francorum*[141]. Ako se nastamba hrvatskog vladara uistinu može smatrati gradom, onda je to najbolji dokaz društvene (klasne i staleške) diferencijacije, pri čemu se razlike između vladarske i obične seljačke kuće očituju i u veličini i u posjedovanju neke fortifikacije. Gradovi postaju karakteristično obilježje čitavog hrvatskog prostora, jedan od preduvjeta i okosnica u stvaranju prvoga hrvatskog kulturnog pejzaža u 9. stoljeću.

Čini se da je u tim procesima na hrvatskom prostoru jedina iznimka Istra, ponajprije zbog političkog okvira u kojem se našla. Od kraja 8. stoljeća, naime, kada je franačka vlast zamijenila bizantsku, gradovi su potiskivani s njihovih nekadašnjih agera, te se nastojalo promijeniti upravno ustrojstvo vlasti u njima. Nestaje bizantska, izrazito vojnička organizacija; tribuni su sve više članovi gradskog patricijata, a ne vojnički predstavnici vlasti, pa ih zamjenjuju satnici ili centarhi koje postavlja franački vojvoda. Istarska gradska općina, koja je gubitkom agera znatno gospodarski oslabljena, nastavlja borbu za očuvanje svojih pravno-političkih posebnosti. No, to će se očitovati tek u idućim stoljećima.

136 To su gradovi u Sklavinljama spomenuti u *DM*. 31/68-70; 32/149-51; 33/21-2; 34/19-20; 35/12-3; *Viz. izv*. II, 44, 58, 61, 63-4; Klale, *Izvori*, 43. F. Smiljanić, *Nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina*, Radovi FF-a Zadar 24/11, 1984-5, 120, iako tvrdi da župa nijska središta "imaju istaknuti položaj i naslijeđenu konstantu naseljenosti", ipak smatra da su kninski i bribirski, kao 1 drugi kastrumi u Hrvatskoj nastanjeni tek u 10. stoljeću, sa čime se teško složiti.

137 Goldstein, Bizant 169 i d.

138 Vidi, opširno, Goldstein, *Bizant* 99 i d.

139 ARpza 819; Rački, *Documenta*, 322- 3; Klaić, *Izvori*, 17.

140 Katlć, *Gottschalk*, 10; Isti, *Rasprave i članci*, 108; Klaić, *Izvori*, 22.

141 Vidi, ARF, na raznim mj. spominju da Karlo Veliki boravi u nekoj od *villa* tijekom hladnog dijela godine, dok se priprema za pohode u proljeće.

Međutim, postavljaju se različita pitanja: što se u gradu na hrvatskom prostoru događa, tko u njemu živi? U kakvom su međusobnom odnosu gradovi na hrvatskom prostoru, a u kakvom prema selima koja ih okružuju? Koji bi kriteriji trebali biti ključni pri klasifikaciji gradova i njihovu razlikovanju od sela? Čini se da se u ranom srednjemu vijeku mogu nazivati gradom i ona naselja koja ga po gospodarskim i pravnim kriterijima ne bi zaslužila, ali se takvima ipak smiju smatrati, jer imaju gradsku tradiciju i razne administrativne funkcije[142].

Da bi se detaljnije i preciznije odgovorilo na ove dileme, valja se vratiti dublje u prošlost, u kasnu antiku, kada se zbog opće nesigurnosti stvaraju nizovi utvrda duž komunikacija, kako bi ih kontrolirali, ali i branili uži prostor oko sebe. Jedan od takvih nizova ili sustava, koji će kasnije i za Hrvatsku biti od iznimnog značenja, protezao se duž istočne obale Jadrana[143], ali i duboko u unutrašnjosti, gdje su nadgledali putove koji su obično vodili iz Panonije prema Jadranu. Takvih je utvrda bilo i sjeveroistočno od Zagreba, kao i u zapadnoj i središnjoj Bosni[144].

Kasnoantički grad na hrvatskom prostoru doživljava temeljitu preobrazbu u usporedbi s antičkim razdobljem: umjesto da bude središte trgovine i obrtništva u kojem se odvijaju teatarske predstave, igre u amfiteatru, zabave i svečanosti[145], postupno se njegove funkcije sužavaju na obrambenu i crkvenu - on postaje utvrda, siguran zaklon za svoje stanovnike i stanovništvo uže okolice te siromašna rezidencija biskupa. Istovremeno, grad se ruralizira i njegova je "ruralizacija" (rustifikacija) očigledan proces. Naime, tercijarni, pa onda i sekundarni sektor gradske privrede, vrlo snažan u antici, u kasnoj antici i ranom srednjemu vijeku, praktično je nestao, pa je bavljenje poljoprivredom uglavnom ostalo jedina mogućnost. Zbog toga dolazi do bijega gradskog stanovništva na selo. Pri tome su više bili pogođeni gradovi u Panoniji (primjerice, Siscia ili Sirmij) koji su bili ugroženiji - ili su čak i stradavali pod udarima barbarskih plemena od 4-6. stoljeća, kada se tipično antičko društvo na tom prostoru uglavnom rastrojilo i nestalo - negoli stanovnici priobalnih gradova u ipak donekle zaštićenoj Dalmaciji.

---

142 To ponajprije vrijedi za gradove u Bizantu, a hrvatski je prostor djelomično pripadao Bizantu -vidi, Goldstein, *Bizant*, 100, posebice, G. Ostrogorski, *Vizantijski gradovi uran&m srednjem veku*. Sabrana dela III (Iz vlzantijske istorije, istoriografije i prosopogralije), Beo grad 1970, 62-89. Najnoviji radovi: J. Russell, *Transformations in Early Btjzantine Urban Life: The Contribution and Limitation of Archaeological Evidence*, The 17th International Byzantine Congress, Major Papers, Dumbarton Oaks 1986, 137-154; J. Koder, *The Urban Character of the Early Btjzantine Empire: Some Reflections on a Setilement, Geographic Approach to the Topic*, na i. mj., 155-87. O odnosu grada i sela na našem prostoru piše N. Klaić, *Odnos grada i sela na istočnoj jadranskoj obali u ranom srednjem vijeku*, JIČ 3-4, 1975, 65-71; Mnogo podataka daje, ali ponajviše za razvijeni srednji vijek J. Lučić, *Prožima nje sela i grada* u *dalmatinskom pojasu u srednjem vijeku*. Radovi Instituta JAZU Zadar 21, Zadar 1974, 201-10; Isto, *Dubrovačke teme*, 87-103.

143 Usp., Goldstein, *Bizant*, 33 i d. i tamo lit.

144 Vidi, str. 65-70.

145 Suić, *Grad*, 227 i d., 248-262.

is-H

Slika 9. *"Grad Trogir je malen otok u moru, s kopnom povezan kao most uistinu uskim zemljouzom, kojim stanovnici prelaze u sam grad. Trogir se zove, jer je sam otok malen kao krastavac"* - *DAI*29/258-62; *Viz. izv.* II, 22-3.

Činjenica jest da do sada nije pronađeno, a još manje cjelovito istraženo, ni jedno selo ili grad ranoga srednjeg vijeka na hrvatskom prostoru od istoćnojadranske obale pa sve do Drave. Ni izvori takvo naselje pobliže ne opisuju. U onim, pak, gradovima (bilo na teritoriju bizantske teme Dalmacije, kao što su Zadar, Trogir, Split, Osor, Krk, Rab, bilo na teritoriju pod vlašću hrvatskih vladara kao Nin i Biograd) koji kontinuirano postoje još iz antike ranosrednjovjekovni su nalazi vrlo rijetki, u svakom slučaju nedostatni da bi se rekonstruirao izgled ranosrednjovjekovnog hrvatskog grada[146].

Čini se da gradovi na hrvatskom prostoru imaju u svakom slučaju jednu zajedničku karakteristiku - to je posjedovanje zidina. Govoreći o Splitu, pošto je ukratko ispripovjedio povijest grada, a prije nego što će dati osnovne informacije o Dioklecijanovoj palači, Konstantin Porfirogenet

146 Nalazi u sjevernijim dijelovima Hrvatske nisu mnogo obilniji. Uostalom, na tim prostorima nije bilo značajnijih središta naseljenosti - u svakom slučaju teško ih je usporediti sa značenjem prostora uz obalu (vidi, opširan popis, Sekelj, *Srednjovjekovna nalazišta,* 1, 205).

ovako opisuje splitski zid: "Nije sagrađen od cigala, niti pomoću maltera, nego od kamenih tesanika, dužine jednog hvata a često i do dva i širine do jednog hvata, i oni se sklapaju i međusobno povezuju željezom, koje je zaliveno olovom"[147]. Krajem 10. stoljeća spominje se gradski zid u Zadru[148], a 1066. godine i gradska vrata nazvana "Bellatta"[149]. No, bizantski gradovi s kontinuitetom naslijedili su zidine još iz kasne antike i trebali su ih samo popravljati, te eventualno nadograđivati ili proširivati. Osim zidina, trebalo je unutar gradskog areala imati izvore, cisterne ili bunare s vodom, a ako ih nije bilo, trebalo je imati siguran i skriven prilaz do nekog izvora bez obzira na moguću opsadu, jer velike su ljetne suše ostavljale čitave krajeve bez vode, a kako ne bi relativno zatvorene gradske sredine[150]. Zbog toga bi im primjerenije ime bilo i "utvrda". Svijest da gradovi trebaju imati zidine, odnosno da moraju biti sposobni obraniti se od svakog napada, bila je prisutna na hrvatskom prostoru, ali i mnogo šire[151], te je općeprihvaćena još od kasne antike. Tako se u Justinijanovo doba, otprilike polovinom 6. stoljeća, popravljaju zidine u Saloni[152], kao i u Zadru, Puli, Dokleji, Varvariji[153]. Suvremenici nisu mogli drugačije ni doživjeti Dioklecijanovu palaču, koja se u međuvremenu pretvorila u ranosrednjovjekovni grad, nego kao utvrdu. Desetke postaja i refugija duž istočnojadranske obale i u unutrašnjosti odlikovalo je prvenstveno posjedovanje zidina, a potom tek neke druge karakteristike. I u 9. stoljeću obrambena je funkcija bila od presudne važnosti: za franačkog je Ijetopisca najvažnije da se Ljudevitov grad nalazi "na strmom brdu"[154], dakle, da se lako može braniti - naime, "on je sa svojima samo tamo boravio", ne poduzimajući ništa. Gotovo istodobno pred Ljudevitovom vojskom Borna se sa svojim ljudima sklanja u utvrde, a Ljudevit mu ne može nauditi (nema vijesti ni da ga u tim utvrdama napada] -naprotiv, Borna i njegovi ljudi Ljudevitovoj vojsci u iznenadnim napadima nanose velike gubitke[155]. Napokon, kada na samom početku 12. stoljeća ugarsko-hrvatski kralj Koloman stiže pred Split, građani su "učvrstili dobro vrata, te su se razmjestili s oružjem okolo po zidinama"[156]. Ni Koloman nije pokušavao

147 *DM*29/246-50; *Viz. izv.* II, 22; Klale, *Izvori* 42.

148 Račkl, *Documenta,* 21-22; *CD* I, 45.

149 Rački, *Documenta,* 66; CD I, 101.

150 O toj nasušnoj potrebi za vodom svjedoči i bizantski spis *Strategikon* iz 6. stoljeća. Vidi, *Strategikon,* pogl. 10, u: *Treatises.* 30.

151 Tako su to shvaćali Bizantinci i bizantski podanici u Italiji -vidi, Goldstein, *Bizant,* 102. L. Mumford, *Grad u historiji,* Zagreb 1968, 278 i d., definira to kao "potreba za zaštitom".

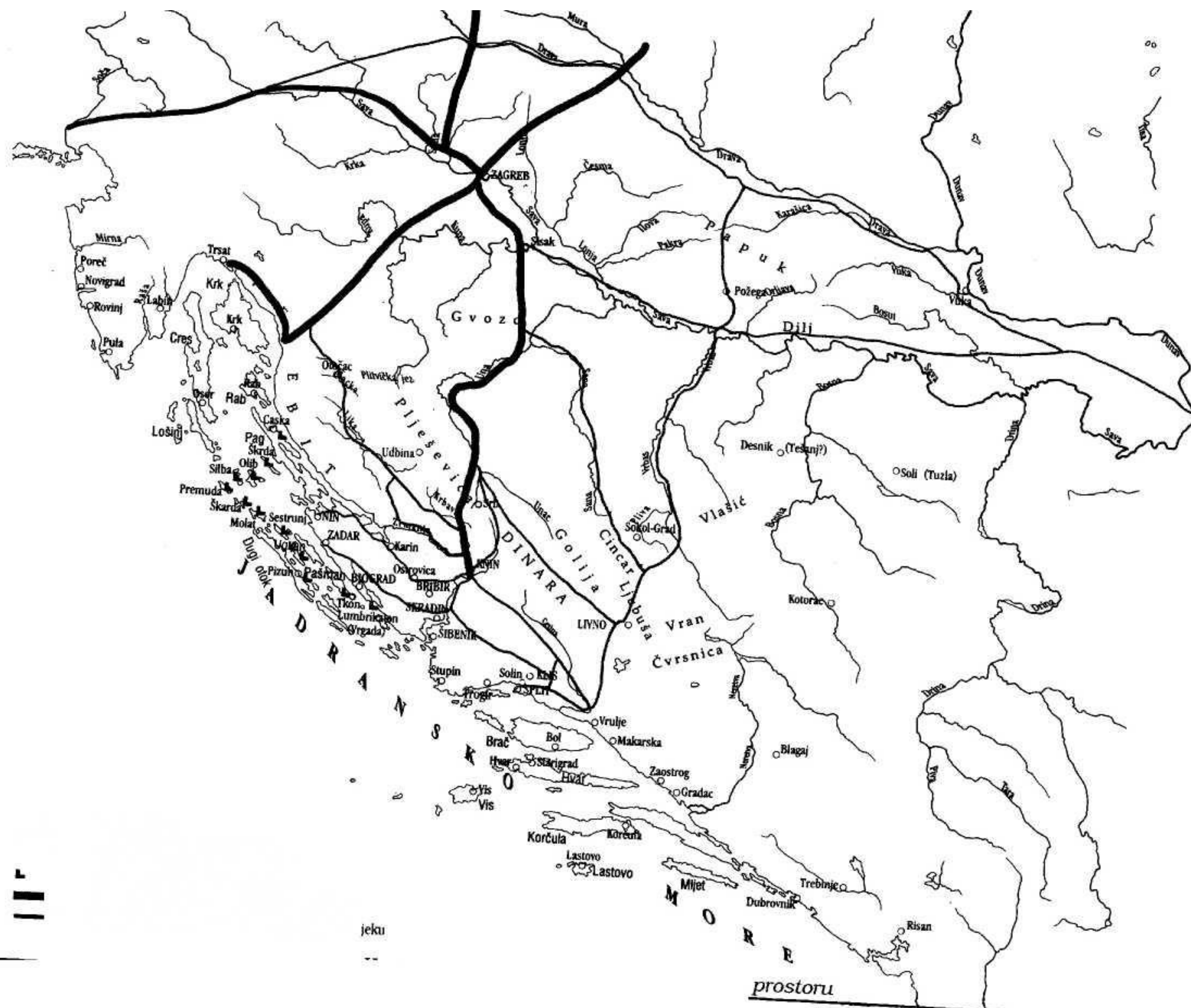
152 Tako tvrdi Prokopije, *Bellum Gothicum,* I, 16, 14. Arheološka potvrda Prokopijeva iskaza -Suić, *Grad,* 234.

153 Suić, *Grad,* 234.

154 *In arduo monte - ARF* za 820; Rački, *Documenta,* 324; Klaić, *Izvori,* 17. Uostalom, franački je ljetopisac svjedočio o iskustvu vlastite zemlje; suvremeni slikovni prikaz grada u Franačkoj, koji ilustrira borbe među braćom nakon smrti cara Ludovika 840. godine, reducira ga isključivo na zidine - vidi. *Rani srednji vek,* Beograd 1976, 286-7.

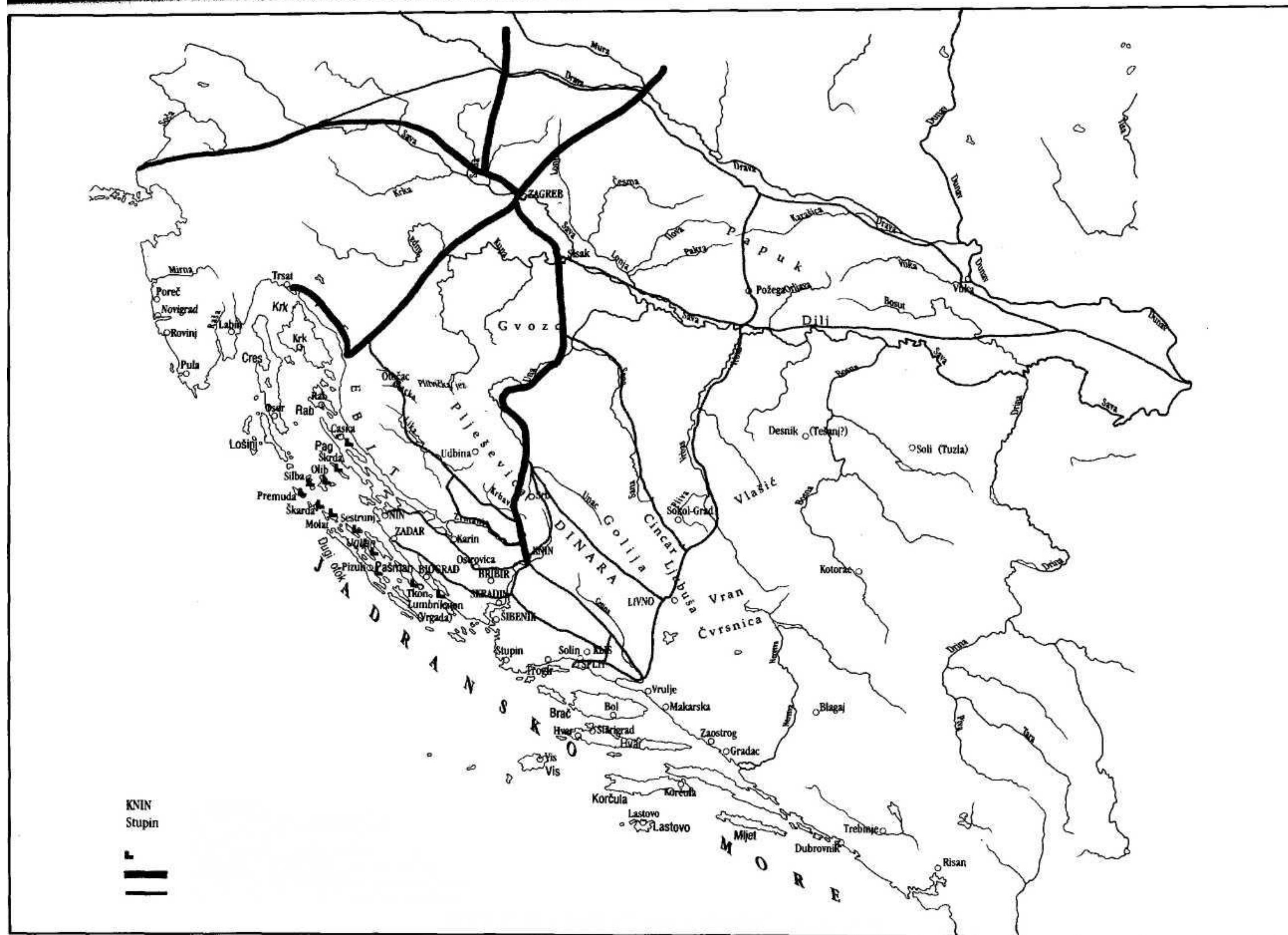
155 *ARF* za 81g. Rački, *Documenta,* 322- 3; Klaić, *Izvori,* 17.

156 Toma, *Kronika,* 56; Klaić, *Izvori,* 88.

jeku

prostoru

ZAGREB
Sisak
Požega
Papuk
Dilj
Gvozd
Plješevica
DINARA
Golija
Cincar
Vlašić
Vran
Čvrsnica
Trsat
Poreč
Novigrad
Rovinj
Pula
Labin
Krk
Cres
Rab
Lošinj
Pag
Olib
Silba
Premuda
Škarda
Molat
Sestrunj
NIN
ZADAR
Karin
Ostrovica
BIOGRAD
BRIBIR
SKRADIN
KNIN
ŠIBENIK
Stupin
Solin
SPLIT
Trogir
Vrulje
Makarska
Bol
Brač
Hvar
Starigrad
Vis
Zaostrog
Gradac
Korčula
Lastovo
Mljet
Dubrovnik
Trebinje
Risan
Blagaj
Kotorac
LIVNO
Sokol-Grad
Desnik
Soli (Tuzla)
Udbina
Otočac
Mirna
Sava
Drava
Mura
Krka
Kupa
Una
Vrbas
Bosna
Drina
Neretva
Dunav
Vuka
Česma
Ilova
Pakra
Lonja
Glina
Korana
J A D R A N S K O   M O R E
KNIN
Stupin

frontalni napad na grad, nego je pljačkao po okolici, što je Splićane prisililo na pregovore i kompromis. Čak ni glasovito križarsko osvajanje Zadra 1202. godine nije završilo tako daje napadač ušao preko zidina u grad, nego su se poslije žestokog petodnevnog napada i bušenja zidina Zadrani predali[157]. Tako se može reći da nijedan ranosrednjovjekovni hrvatski grad, barem koliko je zabilježeno u izvorima i koliko se razaznaje iz arheoloških ostataka, nije podlegao opsadi napadača - svima su njima zidine bile i zalog sigurnosti. I ne samo to -naselja su se na sličan način pokušavala štititi i s mora - tako su, čini se, dva starohrvatska broda napunjena kamenjem i potopljena namjerno na lokaciji Usta, kako bi se zagradio ili barem bolje čuvao ulaz u ninsku lagunu[158].

Osim toga, hrvatski se grad smještao na ključne točke pomorskih i kopnenih komunikacija -u priobalju je to učinjeno već za bizantske vlasti u 6. stoljeću, kada je stvorena bizantska istočnojadranska magistrala, uz koju su se onda razvijali gradovi i utvrde tamo gdje su to zahtijevale strateške potrebe i trgovački razlozi. Tako su hrvatski gradovi *r* NtOvoc - Nin, T6 Be/\iypoc8ov - Biograd, to Eicćp8ova - Skradin, xo STOAJIOV - Stup (Stupin kod Rogoznice) i TO Kopv - Karin[159] zauzeli one položaje na istočnojadranskoj obali koji su još bili slobodni, odnosno mjesta koja nisu držali Bizantinci. Tako su se gradovi u unutrašnjosti smještali na ključnim položajima u kraškim poljima, na križanjima putova s obale u unutrašnjost, ali zato za druga dva grada gotovo da nije mogao biti pronađen bolji smještaj - stratešku važnost Knina (x6 Tevfjv) ne treba ni objašnjavati, Livno (TO X^ef$£voc) pak kontrolira čitavu livanjsku županiju. Dvama gradovima teško je odrediti točan položaj - "Velicin" (TO BeAit^iv) bi se, unatoč nedostatku čvršćih argumenata, mogao locirati u današnje Bilice kod Skradina[160], dočim za ubikaciju Klobuka (TO *KlafitiiKa.)* postoje mnogi prijedlozi -možda Ostrovica[161], možda neka druga lokacija[162]. Osim toga, iz nekih neimenovanih gradova *(castra)* u Dalmaciji Borna je iznenada napadao čete kneza Ljudevita, pa se čini da i to dokazuje kako su ti gradovi morali imati vrlo dobar strateški položaj[163].

Konstantin Porfirogenet očito ne spominje sve gradove na hrvatskom političkom prostoru, jer *castmma* samo na kninskom području ima osam[164], a kada spominje napuštene gradove na teritoriju bizantske Dal-

157 P. Skok, *Tri starofrancuske hronike o Zadru 1202. godine,* Zagreb 1951, 83-99; Klaić, *Izvori,* 108; Toma Arhiđakon (Toma, *Kronika,* 76-7) tvrdi da su križari i Mlečani osvojili Zadar na juriš, ali se čini da je njegov opis prilagođen općim shemama, a ne odraz onoga što se uistinu dogodilo. Razloge tome vidi -Goldstein, *Zvonimir,* 41.

158 Z. Brusić, *Podmorska arheološka istraživanja starohrvatskih brodova na ulaza u ninsku luku.* Radovi Zadar 16-7, Zadar 1969, 443-8.

159 *DM* 31/68-70; *Viz. izv.* II, 44; Klaić, *Izvori,* 43.

160 Šišić, *Povijest,* 450.

161 Šišić, *Povijest,* 450.

162 Usp., Ostojić, *Benediktinci,* II, 277; *Viz. izv.* II, 43-4; Klaić, *Povijest,* 285-6.

163 *ARFZZ* 819; Rački, *Documenta,* 322- 3; Klaić, *Izvori,* 17.

164 F. Smiljanić, *Građa za povijesnu topografiju kninsko-drniškog kraja,* Izdanja HAD 15, Zagreb 1992, 57.

macije, radi se isključivo o gradovima na relativno malom području oko Zadra - to su Katatrebeno (Kaxavxpe|3evc6) -vjerojatno Tkon na Pašmanu, Pizuh (Ili£oi5x) na Dugom otoku, Silba (EeA.pco), Škarda (ZKep8đ), Olib (AA,oori7c), Ćaska i Škrda (Sicr|p5diaooa), Premuda (rh)poxijj,oc), Molat (Me-tex5) te Sestrunj i Iž (EaxtownQ.[165] Kada ih samo oko Zadra ima toliko, logično je pretpostaviti da ih duž istočnojadranske obale ima na desetke.

Slika 10. *Skradin*

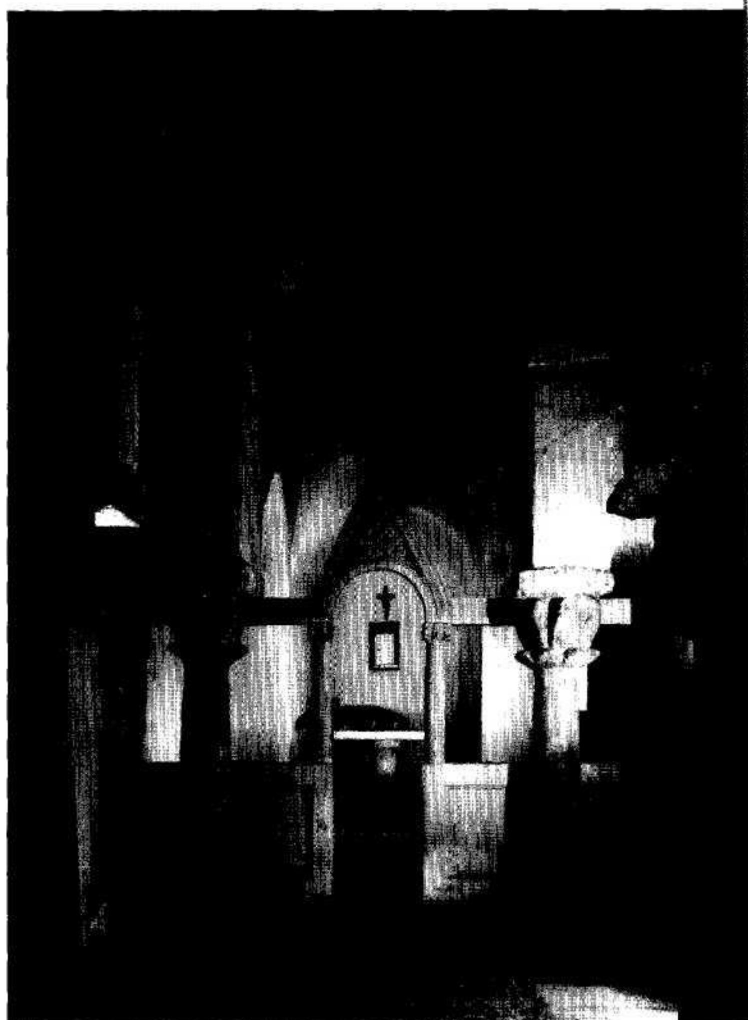
Već su ljudi kasne antike i ranoga srednjeg vijeka bili svjesni da u njihovo doba nema više naselja koje bi se po bogatstvu života i funkcija moglo uspoređivati s antičkim polisom. Na hrvatskom području, gdje dominira latinski, *urbs* se počinje zamjenjivati drugim izrazima. Tako je za franačkog ljetopisca Sisak *civitas*, isto kao i utvrda župana iz Srba od kojeg se u bijegu sklonio Ljudevit[166]. U priči o prijenosu relikvija sv. Anastazije spominju se i *oppida*, a zajedno s njima i *villae* i *dvitates*[167], ali

165 *DAI*29/290-3; *Viz. izu.* II, 25-6 i tamo kom., Goldstein, *Bizant*, 138.

166 ^Rpza 822; Rački, *Documenta*, 327; Klaić, *Izvori*, 18.

167 Rački, *Documenta*, 307.

je dvojbeno mogu li se ti izrazi prevesti kao "utvrde", "sela" i "gradovi", jer se današnje značenje tih riječi ne može usporediti s onovremenskim. Uostalom, ni u ranomu srednjem vijeku nije bilo dosljednosti u upotrebi termina - naime, u drugim slučajevima *civitas* je prije utvrda negoli grad, a *villaje* i nastamba (da li i dvor?) kneza Trpimira[168]. Vrlo se često govori o *castra* i *castella* - tako je u *Ljetopisu Popa DuMjanina casteUum* postao čak i Zadar[169]. *Castrum* se čak krajem 11. stoljeća nazivaju Šibenik i Biograd[170], ali istovremeno su i *civitas.* Da su kriteriji nazivanja nestalni, potvrđuje i Ivan Đakon koji neku neidentificiranu utvrdu na Braču naziva *urbs,* kada je 872. godine napadaju Arapi, iako se vjerojatno ni po kojim kriterijima ne može raditi o gradu[171].

U grčkom jeziku odvija se sličan proces - naime, u kasnoj antici i ranomu srednjem vijeku počinje se pojam *n6Xiq* zamjenjivati terminima moTpov, o%-6pco(j.a, (^pcupiov, pa čak i sa %a>pa ili %copiov[172]. Tako Konstan-

[168] Klaić, *Izvori.* 22.

"■'" Mošin, *LJPD,* 54: *Arausonam, quod nunc est casteUumJadrae.*

[170] Rački, *Documenta,* 88, 149.

[171] *Braciensem eiusdem provincie urbem -Johannis chronicon venetum,* VTI, 19. Rački, *Documenta.* 365.

[172] Vidi, E. Kirsten, *Die Buzantinische Stadt,* Berichte zum XI. Internationalen Bvzanu'nisten -Kongress, Miinchen 1958, 4. *Strategikon* (Treatises, 28 i d.) razlikuje <|>poi3piov od

tin Porfirogenet, kada spominje dalmatinske gradove, dosljedno upotrebljava termin Kdoipov ili *noXixviov:* ovaj drugi termin je deminutiv od rcoA.i<;. Čini to čak i u slučaju Salone, kada pripovjeda o njezinoj propasti početkom 7. stoljeća, stoje očigledan anakronizam, jer je Salona po svim kriterijima zasluživala naziv ra5A,i<;[173].

Napokon, i u hrvatskom jeziku "grad" je vrlo stara riječ, zapravo staroslavenska, i pojavljuje se u svim slavenskim jezicima. Iako je nema u ranosrednjovjekovnim izvorima u tom obliku (jer izvori spominju isključivo latinske termine), "grad" je u tom razdoblju hrvatske povijesti mogao označavati jedino "utvrđeni grad", "utvrdu na brdu koja kontrolira širi prostor", "zamak" ili "tvrdi grad", jer grada u današnjem smislu riječi nije ni bilo[174]. Tek se kasnije značenje riječi prenosi i na naselje koje se razvija pod utvrdom, a zapravo "gradom" - potvrda tome je, primjerice, "grad Ključ" i "varoš Podključ"[175]. A da se riječ "grad" naširoko upotrebljava u hrvatskom, dokazuje i titula "gradštak" spominjana u drugoj polovini 11. stoljeća *(gradštik, gradšćik, grašćik)*[176]. Iz teksta nije jasno koja je funkcija tog službenika bila, ali se može pretpostaviti daje to bio vojnik u gradu, čuvar grada - kaštelan *(castellanus)*[177]. Nije također poznato u kojim su "gradovima" ovi službenici obavljali svoj posao.

U dokumentima o splitskim saborima nastoji se napraviti razlika između "gradova" i "malih gradova i sela" *[modicae civitates et villae),* kako bi se jasno razgraničilo u kojem naselju može stolovati biskup, a u kojem ne[178]. Međutim, već sama odredba kojom se zabranjuje postavljanje biskupa u tim naseljima pokazuje da praktički razlike i nije bilo.

Život se koncentrira oko jednog lako hranjivog mjesta i samo je ono važno. Tako su mletačkom duždu Petru II. Orseolu prigodom njegova dolaska u Osor u susret stigli samo "stanovnici susjednih kako romanskih tako i slavenskih kaštela", ali ne i tamošnjih sela i drugih naselja[179].

Sav se život nije mogao skučiti u relativno malen prostor unutar zidina. Prvenstveno zbog toga što je gradnja tih fortifikacija bila i vrlo velik financijski i radni napor za stanovništvo koje ga zasigurno, unatoč relativnoj konjunkturi od početka 9. stoljeća i dotoku novca, na duže vrijeme nije moglo podnositi (pa je hrvatsko društvo u 10. stoljeću pogodila kriza). Naime, bilo je vrlo teško graditi ili samo popravljati, primjerice, kninske

---

K6XIC,, ali detaljnija analiza pokazuje kako nekih bitnih urbanističkih razlika među njima nema -vidi. Goldstein, *Bizant,* 103.

173 DAJ 29/26; *Viz. izv.* II, 11.

174 I u suvremenom hrvatskom jeziku "grad", između ostalog, znači i "zamak" i "tvrdi grad" -Vidi, V. Anić, *Rječnik hrvatskogajezika,* Zagreb 1991, 176.

175 Vidi i druge primjere - Skok, *Etimologijski,* I, 602-4. Opsežno raspravlja o gradu, ali u kasnijim razdobljima, i Mažuranić, *Prinosi,* I, 338-51.

176 Rački, *Documenta,* 82, 96.

177 Mažuranić, Prinosi, I, 353.

178 Rački, *Documenta,* 191; Klaić, *Izvori,* 33.

179 Rački, *Documenta,* 424-8; Klaić, *Izvori,* 48.

zidine na visokom brijegu, a bilo je i drugih gradova te crkava koje je trebalo ili popravljati ili graditi od temelja. Može se to usporediti s graditeljskim naporom 6. stoljeća i onda dekadansom potkraj istog tog stoljeća i od početka 7. stoljeća[180], kada je došlo do intenzivne izgradnje raznih objekata, pa zatim do potpunog zamiranja.

Dalmatinski gradovi, koji su naslijedili i koliko-toliko očuvali antički urbani raster, mogli su se organizirati na posve drugačiji način u odnosu na novostvorene gradove i utvrde. Jest da im nisu bili potrebni ni forum, ni teatar, ni druge gradske funkcije, ali one su postojale, nužnošću uklopljene u gradsko tkivo i život, i time su stvorene neizmjerne prednosti u odnosu na sredine bez antičkog kontinuiteta. Splićani već u kasnoj antici grade crkve izvan zidina, a tijekom ranoga srednjeg vijeka stvara se predgrađe na zapadnoj strani palače[181]. Očito je u nekom od dalmatinskih gradova početkom 9. stoljeća postojao leprozorij, a on je uvijek bio izvan zidina[182]. Dakle, u tim su sredinama postojale izdvojene zgrade, leprozoriji, što je mogao biti privilegij isključivo sređenih zajednica - radi se, dakle, o gradu, nikako ne o selu. U tim sredinama, nastavlja isti izvor, duševni su bolesnici (oni opsjednuti demonom) bili pričvršćeni lancima. Bez obzira na to kako se iz današnje perspektive ocjenjivala moralnost takvog postupka, tako je mogla postupiti samo sredina u kojoj je život dobro organiziran, a to je bio grad.

U 9. će stoljeću samo jedan hrvatski grad - Nin - dobiti biskupiju i po tome se najviše približiti onome što su nedaleki bizantski gradovi već odavno imali. No, očigledno da slične promjene proživljavaju i neki drugi bizantski gradovi, jer i Osor i Kotor dobivaju biskupe 870., odnosno 877. godine. Čini se da neki gradovi na hrvatskom teritoriju i po svojoj veličini u 9. stoljeću počinju odskakati od sebi susjednih sela - naime, dvije najveće i najznačajnije do sada pronađene i istražene starohrvatske nekropole nalaze se upravo uz dva najznačajnija i vjerojatno najveća hrvatska grada - Ždrijac je kraj Nina, a čak dvije nekropole nalaze se uz brdo gdje se nalazio Knin[183]. Ukopavanje na ovim nekropolama počelo je krajem 8. i početkom 9. stoljeća, što bi moglo ukazivati da se baš u to vrijeme stanovništvo naselja u blizini povećava, pa i da, logično, ta naselja (gradovi) dobivaju na značenju.

Unatoč činjenici da se i u hrvatskom društvu, kako na jadranskoj obali, tako i u unutrašnjosti, organiziraju mjesta s kojih se kontrolira i brani okolina i koja predstavljaju središta šireg prostora, ipak se takve jedinice,

---

180 Goldstein, *Bizant,* 17 i d.

181 T. Marasovič - M. Zekan, *Istraživanje ranosrednjovjekovne crla>e sv. Mihovila "na obali" u Splitu,* SHP 12/1982, 122.

182 Naime, u *Historia translationis s. Anastasiae,* Rački, *Documenta,* 306-9, spominju se čudotvorna ozdravljenja leproznih (gubavaca) prilikom dolaska broda s relikvijama sv. Anastazije.

183 Belošević, *Materijalna kultura* 22-43; D. Jelovina, *Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina,* SHP 19/1989, 121-241; K. Simoni, *Knin - Greblje - katološki opis grobova i nalaza,* SHP 19/1989, 75-120.

u historijskoj znanosti obično nazivane gradovima, teško mogu u bilo kojem pogledu uspoređivati s naseljima pod bizantskim vrhovništvom smještenima uz obalu u kojima stoljećima postoji tradicija organiziranog gradskog života. Hrvatski će grad početi dostizati dalmatinske gradove tek u 11. stoljeću, a onda će svi zajedno primati impulse općeevropskog razvoja koji će ih postupno učiniti gradom u pravom smislu, dakle trgovačkim i proizvodnim središtem šireg prostora.

6. *Intenzifikacija zbivanja na Jadranu -jačanje Venecije*

Dvadesetih godina 9. stoljeća situacija se u kontinentalnom dijelu Hrvatske primirila, ali se zbivanja intenziviraju u prijadranskim krajevima. Konstantin Porfirogenet svjedoči da su Hrvati, baš kao i druga plemena uz istočnu obalu Jadrana (Srbi, Zahumljani, Trabunjam, Konavljani, Dukljani i Neretvani) za vrijeme vladavine cara Mihajla II. (820-829) otpali od bizantske vlasti[184]. Ponovno su se pokorili tek za Bazilija I., dakle, nakon 867. godine. Ni Konstantin Porfirogenet, ni bilo koji drugi izvor ne objašnjavaju detaljnije te događaje, ali je nedvojbeno da su istočnojadranska plemena stvorila prilično jake teritorijalne jedinice - Sklavinije, koje će se nastojati i osamostaliti. Stoga je logično da će se ubrzo i Hrvati i drugi Slaveni (prvenstveno Neretvani) sukobiti s Mlečanima.

Zbivanja na Jadranu pogodovala su jačanju Venecije, koja je na razne načine došla u kontakt s Hrvatima. Kada je 751. godine pala Ravena, izuzetno značajno bizantsko uporište na sjevernom dijelu talijanske obale, na cijelom Jadranu, štoviše na cijelom bizantskom Zapadu, trgovina između Istoka i Zapada preko doline Poa morala je pronaći novi koridor za prodor u evropsko kopno i za pomorski izlazak prema istočnim morima. Stoga je prirodno da se u tom trenutku nametnula Venecija, jer je ona zajedno sa širom okolinom *{Venetia marittima)* bila pod bizantskim vrhovništvom. Prijepore koji su se javili početkom 9. stoljeća između Franačke i Bizanta oko vrhovnog gospodstva nad Venecijom Mlečani su iskorištavali samo da bi izborili što veću samostalnost, koja će omogućiti trgovački i privredni uspon grada. Od početka 9. stoljeća, iako su nominalno bili i dalje bizantski podanici, Mlečani praktički sve više samostalno nastupaju. Termin *Patria Venetia,* koji se počinje upotrebljavati polovinom 9. stoljeća, svjedoči da se sve više afirmira svijest o samostalnosti Venecije, neovisne o bizantskom vrhovništvu[185]. Mletačku samosvijest još će više

---

[184] *DAI* 30/58-68; *Theophannes Continuatus,* ed. I. Bekkerus, Bonnae 1838, V, 288-9; *Viz. izv.* II, 14, 79.

[185] *Storia d'Itcdia, dtretta da Giuseppe Galasso,* vol. I: *Longobardi e Bizantini,* Torino 1980, 389 i d. 1 tamo lit. Također, djela općeg karaktera: Ph. Braunsteln et R. Delort, *Venise, portrait historique d'une cite,* Pariš 1971; F. C. Lane, *Venice. A Maritime Republic,* Baltlmore - London 1973; A. Carlle -G. Fedalto, *Le origiiiidi Venezia,* Bologna 1978.

osnažiti zadobivanje relikvija sv. Marka evanđelista, koje su u grad stigle 828. godine iz Aleksandrije. Tako je prestižnost Venecije postala veća od bilo kojeg drugog evropskog grada[186], ali će njezinu afirmaciju još neko vrijeme donekle sprečavati Franačko Carstvo, koje je u Italiji imalo značajne i Veneciji bliske posjede. Međutim, ugovor *{Pactum Lotharii),* što gaje Venecija 840. godine sklopila s talijanskim ("Mlečani i njihovi susjedi") i istarskim *[Histrienses)* prijadranskim gradovima koji su odreda bili franački podanici, pokazuje kako dvije strane približavaju zajednički poslovni interesi: ugovaraju se trgovačke povlastice, sječa šuma, paša, plovidba, itd.[187]

Narasla mletačka samosvijest očitovat će se ponajprije na istočnoj obali Jadrana, kojom Venecija nastoji zagospodariti kako bi njezini brodovi što sigurnije plovili Jadranom, Otrantom i dalje[188]. Iako su načini da se taj cilj postigne bili različiti, valjalo je prvenstveno iskazivati silu. Stoga su sukobi između Mlečana i Hrvata i drugih Slavena učestali o čemu obavještava *Kronika* Ivana Đakona (pisana oko godine 1000.). Prva takva vijest u njoj potječe s početka tridesetih godina: "Oko tog vremena došao je poslanik Slavena s neretvanskih otoka gospodinu duždu Ivanu ... sklopio je Ivan s njim mir premda je taj (mir) vrlo malo vrijedio"[189]. Izraz "mir koji je malo vrijedio" bio je zaključak Ivana Đakona temeljen na gotovo 200-godišnjem iskustvu. Moguće je da gaje pridodao prerađivač Ivanove kronike Andrija Dandolo koji živi u 13 - 14. stoljeću, pa bi njegova tvrdnja bila utemeljena na gotovo 500-godišnjem iskustvu Mlečana s istočnojadranskim slavenskim plemenima, a pogotovo s Hrvatima, jer je po zaključenju svakog mira dolazilo do novih prepada i borbi. Slaveni (i Hrvati) bili su, jednostavno, vjerolomni. Dakle, od tridesetih je godina, pa možda i prije, dolazilo do sukoba u kojima su najčešće Slaveni napadali mletačke lađe, pljačkali ih i ubijali posadu.

Taj su spor i suvremenici i historiografija različito tumačili, često su se bespogovorno priklanjali jednoj strani i zagovarali njezine interese: s jedne strane, smatralo se da Mlečani imaju pravo nesmetano ploviti Jadranom, s druge se isticalo da je Jadran, pogotovo istočna obala, prostor hrvatskog i drugih slavenskih vladara. Prema tome, svaka mletačka lađa koja prolazi, a pogotovo ona s osvajačkim ambicijama, smatrala se napadačem i mogla je biti napadnuta i opljačkana.

Pokušavajući pomiriti ova dva krajnja gledišta, valja reći da se čini kako su se u 9. stoljeću Hrvati spustili do mora i postali sila na Jadranu. Hrvatsko otvaranje prema Jadranu bilo je jedan od čimbenika koji joj je u tom razdoblju donio i bitan napredak. Za Slavene, kao i za Hrvate, proved-

186 A. Niero, *Questioni agiografiche su San Marco,* Studi veneziani, XII, 1970, 3-27.

187 Tekst ugovora: *MGH, Legum sectio* II, t. II, Hannover 1897, 132 i d.

188 O tome raspravlja G. Novak, *Slaveni i Venecija,* Sep. ot. iz Programa c. k. Vel. Realke u SplJetu, 1912-3, 71-96.

189 To se događa po *Andreae Danduli Chronica,* Rerum italicarum scriptores, Raccolta degli storici Italiani, t. 12, Bologna 1901-19, 148, u vrijeme dužda Ivana Particijaka (829-836); Rački, *Documenta,* 334; Klaić, *Izvori,* 19.

r

ba takve pomorske orijentacije bila je, barem u prvo vrijeme, prvenstveno gusarenje, a sama plovidba i pomorska trgovina bile su im ipak manje važni. Hrvati i drugi Slaveni smatrali su svojim prirodnim pravom da pljačkaju brodove koji plove uz obalu što je oni nastavaju i posjeduju. Osim toga, potreba siromašnijeg društva bila je da na taj način priskrbljuje nužna materijalna dobra, a gusarenje na moru je logičan nastavak općeslavenskog, pa onda i hrvatskog načina ratovanja iskazanog u bitkama na kopnu u kojima je najvažnije iznenaditi protivnika[190].

Tako već tridesetih godina na jadranskim obalama stasaju snage koje se više ne obaziru na dotadašnje bizantsko-franačke sporazume. Ni Neretvane, a ni Hrvate, Aachenski ugovor ničim nije obvezivao, jer su oni sve slabije osjećali franačko vrhovništvo, pa je s vremenom i stvarna franačka vlast slabila i nestajala[191]. S druge strane, taj sporazum je sve manje obvezivao i njihova protivnika, nominalnog bizantskog podanika Veneciju, iako su se, kada im je odgovaralo, Mlečani rado pozivali na njega. Naime, Mlečani su prihvaćali bizantsko pomorsko pravo, po kojem je Bizant baštinio i dalje razvijao rimsko shvaćanje prava nad morem. U Rimu se Sredozemlje smatralo unutrašnjim morem "tada poznatog zemaljskog kruga". More je bilo u pravnom pogledu *res communis* - zajedničko dobro, a opća sloboda pod zaštitom države zapravo se pretvara u *imperium* i *dominium* rimskog naroda sa slobodom upotrebe samo za pripadnike tog naroda[192]. U Bizantskom Carstvu to pravo evoluira u isključivu vlast države nad njezinim morem, pa su i Mlečani po toj osnovi odricali Slavenima pravo da plove po tom, navodno njihovom posjedu, a pogotovo da ga prisvajaju ili pljačkaju tuđe brodove.

Samo nekoliko godina po sklapanju mira, oko godine 834., "zarobe Slaveni Neretvani Mlečane koji su se s trgovanja vraćali iz Beneventa i gotovo ih sve poubijaju"[193]. Ova vijest otkriva koliko je značenje istočnojadranska obala imala za Mlečane. Da bi se s istočnog Sredozemlja, pa čak i s jugoistočnih jadranskih obala (Beneventa, dakle talijanske obale) stiglo do Venecije, Ravene i njihove okolice, u pravilu se plovilo duž istočnojadranske obale. Naime, taje obala pred talijanskom stranom imala nedvojbene prednosti: car Konstantin je u 10. stoljeću uočio da su "pod upravom Dalmacije otoci do Beneventa gusto posijani i mnogobrojni, tako da se brodovi tamo nikada ne plaše bure"[194]. Takav odabir itinerara pogodan je zbog kretanja morskih struja na Jadranu, jer one idu duž istočne obale

190 Vidi, str. 291-2.

191 Margetić, *Odnosi liburnge i Istre,* 49, tvrdi da je "franačke vlasti nestalo u Dalmaciji svakako nešto prije 828. godine", jer da je "vjerojatno odlučujući udarac franačkoj vlasti na zapadnom Balkanu dao bugarski prodor 827. godine (Rački, *Documenta,* 333), ali dublji je uzrok svakako slabljenje Franačkog Carstva koje je započelo pod Ljudevitom Pobožnim, a onda se naglo i nezadrživo nastavilo".

192 N. Katičić, *More i vlast obalne države,* Zagreb 1953, 24.

193 Rački, *Documenta,* 335; Klaić, *Izvori,* 19.

194 *DAI*29/285-7; *Viz. izv.* II, 24; Klaić, *Izvori,* 43.

prema sjeverozapadu, a duž talijanske se spuštaju prema jugoistoku[195], pa to daje dodatnu brzinu brodu koja se ne može zanemariti[196]. Ranosrednjovjekovni izvor bilježi još jednu pogodnost istočnojadranske obale: lagani južni vjetar, koji vrlo rijetko iznenađuje, tjerao je brodove na sjeverozapad, pa je tako, primjerice, lađa s relikvijama sv. Anastazije početkom 9. stoljeća "vođena povoljnim vjetrovima, stigla u Zadar"[197].

Iz svih navedenih primjera logično proizlazi da ona sila koja vlada istočnim Jadranom ima velik utjecaj nad čitavim jadranskim akvatorijem i priobaljem, pa onda i utjecaj na Sredozemlje. To potvrđuje i činjenica da Petar Krešimir 1069. godine Jadran naziva "našim dalmatinskim morem"[198], što znači da je dalmatinska obala toliko važna da je dala ime čitavom moru. Isto tako i duždevi iz kuće Orseola osvajanje Dalmacije godine 1000. smatraju toliko značajnim uspjehom svoje vanjske politike da zbog toga mijenjaju svoju intitulaciju i nadijevaju sebi ime "dužd Mlečana i Dalmatinaca"[199].

Potkraj tridesetih godina, vjerojatno 839., dužd Petar Tradenik krenuo je prema slavenskim zemljama da bi ih osvojio (u izvoru piše *Sclavonia* - Sklavinija). Međutim, kada je stigao do Sv. Martina u Poljicima, jugoistočno od Splita, sklopio je mir s tamošnjim knezom Mislavom[200]. "Prešao je zatim do neretvanskih otoka (radi se o Braču, Hvaru i Korčuli -op. I. G.) i sklopio također savez s neretvanskim knezom Drosailom" (vjerojatno Družak). I taj je savez, po riječima pisca, "malo vrijedio"[201].

Očigledno je u vladajućim mletačkim krugovima prevladalo mišljenje da se jedino konfrontacijom neće postići ništa i da će hrvatski, pa i drugi slavenski gusari, bez obzira stoje Venecija zasigurno imala i jaču mornaricu i brojnije pješaštvo, uvijek biti sposobni napadati mletačke lađe. Stoga je pribjegla ovakvom sporazumijevanju, a nedugo potom (840. godine) sklopljen je i već spomenuti *Pactum Lothariiu* kojem je jedna od bitnih odredbi bila da će dužd na carev zahtjev pružati pomoć protiv zajedničkih neprijatelja - "slavenskih rodova" *[generationes Sclavorum inimicos)*[202]. Čini se da ni Hrvati, pa onda ni Neretvani, a potom ni drugi Slaveni, ili

195 *EncOdopedya Jugoslavije, sv. 4,* I. izdanje, Zagreb 1960, 428 (Jadransko more).

196 A. Faber, *Osor - Apsarus iz aspekta antičkog pomorstva,* Diadora 9, *Zadar* 1980 294.

197 *Historia translationis s. Anastasiae,* u: Račkl, *Documenta,* 308.

198 *Nostro dalmatico mari* - Rački, *Documenta,* 73.

199 Rački, *Documenta,* 32-5 - *Veneticorum atque Dalmaticorum dux.*

200 A. Šonje, *O ubilcaciji crkvice sv. Martina* u *kojoj je sklopljen mir između Hrvata i Mlečana,* GZ, 163-72, pokušava dokazati da se to odnosi na Sv. Martin na Punti Luna, na sjeverozapadnom rtu otoka Paga. Međutim, otok Pag, a pogotovo njegov sjeverozapadni rt, na periferiji su hrvatske države, dočim su Poljica u središtu događanja - blizu Cetine, u blizini Splita, Solina i puta preko Klisa u unutrašnjost.

201 Rački, *Documenta,* 334; Klaić, *Izvori,* 19.

202 *MGH, Legum sectio* II, t. II, Hannover 1897, 132 i d. Opširno o ugovoru: L. Margetić, *Ugovor Mletaka i italskih gradova contra generationes Sclavorum* (840), HZ41, 1988, 217-35.

barem dobar dio te populacije, nisu više poštovali obveze koje im je nametalo franačko vrhovništvo.

7. *Društvena i gospodarska konjunktura*

Do otprilike 820-830. godine stvara se na jadranskim obalama nova, relativno stabilna politička situacija, koja će se održati nekoliko desetljeća. More je i dalje bilo bizantsko, odnosno, bizantska je mornarica i u 9. stoljeću bila neosporno najjača od svih (iznimka su Arapi koji dolaze izvana), a na obalama je ostala bilo bizantska, bilo franačka vlast, odnosno teritoriji koji su teoretski i dalje bili pod njihovim vrhovništvom. Međutim, s jačanjem hrvatske i općenito slavenske nazočnosti na Jadranu nameće se problem njihova uključivanja u taj poredak i time problem slobodne plovidbe, jer slavenska društva na taj način najlakše traže i pronalaze svoju, afirmaciju i priskrbljuju bogatstva.

Snaga Hrvatske i drugih Sklavinija u ovo se doba iskazuje na vojnom planu, ali je u osnovi morala biti gospodarska. Naime, da bi se opljačkao mletački brod, odnosno da bi se oni kontinuirano pljačkali, morao je i napadač imati dobar i barem isto toliko velik i brz brod. Što bi to moglo značiti, kazuje podatak Ivana Đakona po kojem je mali brod onaj na kojem plovi 14 osoba.[203] Takav brod, a pogotovo još veći, nije mogao sagraditi čovjek koji nema novaca, trebali su, dakle, postojati načini da se na neki način omogući "prvobitna akumulacija kapitala".

Nemoguće je preciznije ustanoviti koji su bili neposredni poticaji "konjunkturi", ali je očito da je to bio vrlo složen i međusobno ovisan splet političkih, vojnih, kulturnih i drugih događanja. Neovisno o svim nejasnoćama, čini se da je bitan događaj bio dolazak bizantske i franačke vojske na Jadran ili u njegovo zaleđe, u neposrednu blizinu ili u same istočnojadranske Sklavinije, pa i do Hrvata u Dalmaciji i Panoniji. Te su vojske sa sobom morale donijeti novac kao i kulturne i druge tekovine. Kako su se interesi carstava prelamali upravo na hrvatskom teritoriju i oko njega, tako su se i ona trsila da daju pečat razvoju hrvatskog društva, odnosno da privuku Hrvate svojoj kulturnoj i civilizacijskoj sferi. Da bi se ove dvije države uopće upustile u takva pregnuća u Hrvatskoj i oko nje, na ruku im je morala ići unutrašnja situacija. Bizant je nedvojbeno bio društveno, gospodarski i vojno ojačao - u 9. stoljeću ostvaren je značajan društveni pomak, poznat kao makedonska renesansa[204], a u Franačkoj je, ma kako je tumačili, pa joj čak umanjivali i značenje[205], ipak cvjetala karolinška

203 *Johannis chronicon veneturru* VII, 19; Rački, *Documenta,* 365; Klalć, *Izvori,* 25.

204 Makedonsku dinastiju osnovao je Bazllije I. (867-886), ali se znaci jačanja Bizanta očituju i u prvoj polovini 9, pa i u drugoj polovini 8. stoljeća -vidi, prvenstveno, Ostrogorski, *IstoHja,* 174 i d.; Također, *CMH, t IV,* 105 i d.; H. Gregoire. *Etudes sur neuvieme siecle,* Bvzantion VIII, 1933, 515-50.

205 J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku,* Zagreb 1983, 11.

renesansa[206] koja je snažno utjecala na suvremene društvene tijekove. Iz ovih dvaju carstava konjunkturni su se valovi širili prema Hrvatskoj - češće preko Jadrana do priobalnih gradova, pa potom u zaleđe, a rjeđe preko Panonije ili nekim drugim kopnenim koridorima.

Hrvati su od ovog dvostranog angažmana svakako imali najviše koristi. Dolazak Franaka i Bizantinaca očituje se i u povećanom priljevu novca, kao i u materijalnoj kulturi u 9. stoljeću: pronađeni novac pretežno je bizantski i potječe od mnogih careva, od Konstantina V. (741-775) i njegovih nasljednika na prijestolju[207]. Činjenica da su zlatnici Konstantina V. pronađeni u nekom grobu ne mora značiti da su u njega stavljeni još za careva života. Tih nalaza novca ima još -ima i nešto franačkog novca, što samo svjedoči o isprepletenosti utjecaja[208]. Prirodno je da bizantskog novca ima mnogo više, jer je bizantska privreda bila neusporedivo jača od franačke, a bizantski je zlatnik - nomizma (v6uiau.cc) bio pravi "dolar srednjega vijeka", neusporedivo cjenjeniji od bilo kojega evropskog[209]. Međutim, daje tog novca bilo i mnogo više, teško bismo samo njime mogli sveobuhvatno objasniti što se dogodilo u Hrvatskoj u 9. stoljeću.

Američki ekonomist J. M. Kevnes predložio je historičarima da sumersku civilizaciju objasne arapskim zlatom, veličinu Atene laurionskim srebrom, Rima uzastopnim pljačkama maloazijskih i istočnih riznica, a krizu srednjovjekovne Evrope nedostatkom plemenitih metala, ali čini mi se da to može biti samo prvi poticaj sveobuhvatnom razvoju[210]. Sukladno tome hrvatska se povijest ranoga srednjeg vijeka može uistinu podijeliti na razdoblja "konjunkture" i "krize". Tako bi se i napredak 9. stoljeća mogao smatrati "konjunkturom", iako bi to u osnovi bio i "gospodarski polet", "povećana gospodarska aktivnost" ili tome slično. Međutim, takav izraz suzio bi ovo događanje samo na gospodarski aspekt, što on ni u kojem slučaju nije.

Novac odaslan u većoj mjeri iz Bizanta, a u manjoj s franačkih prostora stizao je vjerojatno ponajprije u primorske gradove bizantske Dalmacije,

---

206 Vrlo detaljno o tome: *CMHIII,* 514-38.

207 Lj. Karaman, *Razgovori o nekim problemima domaće historije, arheologije i historije umjetnosti,* Anali Dubrovnik VI-VII, 1957-9, 41-73; Vidi i I. Mirnik, *Tiniensia numismatica.* Kninski zbornik, Zagreb 1993, 208-15.

208 Vidi i druge priloge o nalazima novca: I. Marovič, *Rejlexions about Year oj the Destruction oj Salona,* DS II, Split 1984, 293-314; R. Jurić, *Srednjovjekovni novac na* zadarskom području, u: 20 stoljeća upotrebe novca na zadarskom području, Zadar 1987, 65-90; I. Mirnik, *Ostava bizantskog novca s Majsana,* Numizmatičar 5, Beograd 1982, 141-6. Isti, *Skupni nalaz bizantskog brončanog novca 6. stoljeća iz Kaštel Starog, VAM,* ser. 3 -sv. 9, Zagreb 1975, 161-6. Tekstovi koji se bave zemljama oko Hrvatske pokazuju da po obilju bizantskog novca Hrvatska nipošto nije iznimka: H. Spahiu, *Monnaie byzantin.es des Ve-XMe siecles decouvertes sur le territoire de VAlbanie,* Iliria 9-10, Tirana 1979-80, 353-422; F. Panvini Rosati, *Monetazione bizantina in Italia, u: Bizantini in Italia,* Milano 1982, 655-69.

209 R. S. Lopez, *The Dollar oj the Middle Ages,* Journal of Economlc Historv XI, New York 1951.209-34.

210 J. M. Keynes, *A treatise on money,* London 1930, t. 2, 150; Vidi i P. Vilar, *Zlato i novac u povijesti,* Beograd 1990, 35-6.

ili na prostore pod franačkim vrhovništvom, da bi potom na razne načine bio distribuiran prema unutrašnjosti - u Hrvatsku. Međutim, kako je 9. stoljeće pretjecalo, tako su i Bizantsko i Franačko Carstvo slabili, pa je slabio i njihov interes da održavaju vlast i utjecaj na hrvatskim prostorima. Tada je "konjunktura" počela prerastati u drugu fazu: u dugotrajnije i mirnije razdoblje, kada inicijativa prelazi u ruke bogatijih pojedinaca koji vode trgovinu i organiziraju proizvodnju namijenjenu izvozu. Hrvatska i nije mogla ponuditi velike količine vrijedne robe, niti je proizvodnja mogla brzo rasti. Međutim, dugoročan trgovački interes mogao je potaknuti razvoj poljoprivrede, stoje značilo da će u nekim segmentima proizvodnja ipak narasti, te da će biti dobara i za razmjenu. Tako se s priličnom sigurnošću može pretpostaviti da je novac stizao kao protuvrijednost za poljoprivredne proizvode, kožu, vunu, zatim za usluge (najamni rad), pa zasigurno i za robove, ali i da se dio novca odlijevao za proizvode primorja ili za prekomorski uvoz (sol, luksuzna roba)[211].

Posebno je mjesto, gotovo stratešku važnost, u ovoj razmjeni jamačno imala sol, jer je ona osiguravala trajnije očuvanje namirnica, a morala ju je uzimati i stoka pa kada je proizvodnja bila mala, morala se i uvoziti. Iako je prvi zapis o proizvodnji soli datiran s 1096. godinom, kada je samostan sv. Krševana ustupio dio proizvodnje soli s otoka Vrgade[212], nedvojbeno se sol intenzivno proizvodila i u ranijim stoljećima i bila jedan od strateških proizvoda istočnojadranskog primorja[213]. Može se pretpostaviti daje vrlo velik broj malih solana zadovoljavao potrebe male sredine (tako su na zadarskom području u 14/15. stoljeću najveće solane bile na Pagu, ali postoje i na Ugljanu, Pašmanu, Dugom otoku, Molatu, Ižu, Škardi), a da se, s intenzifikacijom trgovine, povećavala i trgovina solju. Doduše, Hrvati su zaposjedanjem Nina odmah vjerojatno osiguravali i izvjesne količine soli, ali s obzirom na činjenicu da je proizvodnja bitno ovisila o sunčanom ili nesunčanom ljetu, to često nije bilo dovoljno za čitav hrvatski prostor. Iz već citiranog dokumenta s Vrgade proizlazi daje praktički "svaka pojedina kuća" proizvodila sol, pa su je vjerojatno i mnogi (ako ne svi) i prodavali.

Budući da je dobro organizirana Hrvatska do polovine 10. stoljeća dosegla i krajeve u današnjoj središnjoj Bosni, u nju je odlazila i sol (što se potvrđuje dokumentima iz kasnijih stoljeća srednjega vijeka), a moguće je da se preko Hrvatske od nekog vremena izvozila i proizvodnja bosanskih rudnika željeza i drugih metala, ponajprije zlata i srebra[214]. Za unutraš-

211 Iako o toj trgovini svjedoče neki arheološki nalazi, o njoj u ranom srednjem vijeku nema pisanih izvora. Međutim, postoji obilna građa za kasnija vremena; vidi, primjerice, T. Raukar, *Zadar u 15. stoljeću,* Zagreb 1977; I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku,* Sarajevo 1976.

212 Rački, *Documenta,* 175; CD I, 205- 6.

213 *O kontinuitetu iz ranog srednjeg vijeka,* T. Raukar, Zadar u 15. stoljeću, Zagreb 1977, 206-7; Čolak, *Proizvodnja.* 497.

214 O radu bosanskih rudnika u ranom srednjemu vijeku nema podataka, jer najkasnije informacije o njima stižu s početka 6. stoljeća, kada ostrogotski kralj Teodorik naređuje komesu Šimunu da u provinciji Dalmaciji otvara rudnike željezne rude te da odjeljuje željezo

njost čitave jugoistočne Evrope morala je biti značajna i proizvodnja soli u području Salines - Soli - Tuzla, jedina na potezu između Jadranskog i Crnog mora te Karpata na sjeveru[215]. Osim toga, otprilike pola stoljeća kasnije (negdje sedamdesetih godina 9. stoljeća) dalmatinski se gradovi obvezuju plaćati i *tributumpacis* -danak mira arhontima u zaleđu u visini od ukupno 710 nomizmi, ne računajući ostala podavanja, a ona su bila i veća od novčanih plaćanja. Kako se poimence spominju Split, Trogir, Zadar, Osor, Rab i Krk, očigledno je novac prihodovao arhont (ili arhonti) na teritoriju Hrvatske, što svjedoči ili daje u to doba Hrvatska bila bitno jača i razvijenija od drugih, njoj susjednih Sklavinija, jer je samo Dubrovnik plaćao 36 nomizmi arhontu Zahumljana i isto toliko arhontu Trabunije[216], pa je prema tome mogla izvući više novca od bizantskih podanika, ili pak da su priobalni gradovi, od kojih je hrvatski vladar dobivao novac, bili realno razvijeniji i bogatiji od gradova u južnijim krajevima. Sve je to mogao biti oblik značajne akumulacije u Hrvatskoj[217]. Ne treba zanemariti ni prihode od već spomenutog gusarenja, ali u apsolutnim iznosima, barem sudeći po podacima iz razvijenoga srednjeg vijeka, vjerojatno je najunosnija bila prodaja robova.

Usporedba relativnog siromaštva materijalnih ostataka 7. i 8. stoljeća sa sve brojnijim nalazima datiranima u 9. stoljeće najbolji je pokazatelj određenog gospodarskog i općenito društvenog napretka. Ostaci materijalne kulture i pisani izvori nastaju u isto vrijeme kada se stvaraju ta bogatstva. Nalazi ostataka iz 7. i 8. stoljeća, kao što je nalaz naušnica sredozemno-bizantskih obilježja iz početka 7. stoljeća iz groba u Golubiću kod Knina[218], relativno su rijetki. Na prijelazu iz 8. u 9. stoljeće proizvedena je zlatna garnitura nakita, slučajno otkrivena u jednom ženskom grobu u Trilju kod Sinja[219]. Istovremeno su izrađene i pohranjene u grobove mnogobrojne naušnice sa zvjezdolikim privjeskom, odnosno naušnice tzv. grozdolikog tipa, izrađene kvalitetnom zlatarskom tehnikom

od primjesa (a to su, između ostalih, i zlato i srebro -vidi, Šišić, *Priručnilc* 143, 146). Kako su za takvu proizvodnju bila potrebna vrlo jednostavna oruđa i relativno mali broj ljudi, može se pretpostaviti da rudarske aktivnosti nisu nikada ni bile prekidane. Stoga su usporedbe s antičkim razdobljem opravdane; vidi, I. Bojanovski, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provin čije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora.* Arheološki radovi i rasprave 8-9, 1982, 89-120.

215 C. J. Jirećek, *Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien wahrend des Mittelalters,* Historisch-geographlsche Studie, VI. Folge, Band Nr. 10, Prag 1879, 29-30.

216 *DAI*30/132-42; *Viz. izu.* II, 36; Klalć, *Izvori,* 27 -gdje greškom stoji da se zahumskom arhontu plaća 21 nomizma, a treba 36.

217 U isto su se vrijeme u trgovinu s Bizantom uključivali i drugi slavenski narodi - Rusi. Bugari, Srbi, ali su i oni dobivali od vremena do vremena određen novac na Ime danka, što je značilo akumulaciju kapitala - vidi bogate izvore i lit.: *DAI* na raznim mj.; Ostrogorski, *Istonja,* 251 i d. Također, J. Ferluga, *Mercati e mercantifra Mar Nero e Adriatico,* u: *R Commercio nei Balcani dal VII alVXI secolo,* Settimane Spoleto, 1993, 457 i d.

218 Z. Vinski, *Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu,* SUP 2, III. ser., Zagreb 1952, 32, 40.

219 S. Gunjaca - D. Jelovina, *Starohrvatska baština,* Split 1976, 105; Jelovina, *Glavne značajke,* 26.

Slika 12. *Naušnice trojagodnog tipa, 9. do 12. stoljeće*

od plemenite kovine[220]. Iz 9. stoljeća sve je više luksuznih predmeta u grobovima, kao što su, primjerice, fragmenti *macramea*, to jest tekstila koji ima ukrasnu funkciju u odjevnoj opremi uglednih dostojanstvenika, a datira iz 9. i kasnijih stoljeća[221], zatim bogato ukrašene i pozlaćene ostruge datirane 9. stoljećem iz Biskupije kod Knina[222].

Još očitiji dokaz konjunkture (jer valja utrošiti više novca) jest popravak kasnoantičkih crkava te izgradnja novih. Izgradnja u 9. stoljeću nije bila ograničena samo na crkve. Pošto je 850. godine Dubrovnik

---

[220] Beloševlć, *Materijalna kultura,* 88-90.

[221] Taj je tekstil barem u prvo vrijeme stizao iz uvoza - s Istoka; vidi, M. Dragičević, 4 *fragmenta tekstila iz starohrvatskih grobova,* SHP 11/1981, 191- 99; Ista, *Nekoliko fragme nata tekstila iz grobova nekropole sv. Spas u selu Cetini kod Vrlike,* SHP 12/1982, 161-71.

[222] D. Jelovina, *Osnivanje i rad Kninskog starinarskog društva.* Izdanje HAD 15, Zagreb 1990, 20; Isti, *Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika* (katalog), sv. 1, Split 1986, 15-29. Isti, *Nekropole,* 124.

stradao pod udarcima mora i vjetra[223], Dubrovčani su se, čini se, osjetili ponukanima da učvrste zidine kako bi grad mogao podnijeti i teže kušnje[224]. Zbog ovakvih aktivnosti na istočnojadransku obalu stižu novi majstori-umjetnici koji djeluju zajedno s autohtonim majstorima u "zajednicama klesara".[225] Osobe koje podižu crkve, daruju ih ili ukrašavaju ostale su zabilježene na zabatima oltarnih pregrada: Gostiha, Godećaj, Priština, Lubomir, Grgur, Nemira, Marina, Petar, Gadua, itd.[226] Mnogo je natpisa sličnih ovome[227]:

GODES(L)AV IUPPANO QVI ISTO DOMO CO(nstruxit).

Istovremeno se širi pismenost i pojavljuju se prvi pisani spomenici, kako u poveljama, tako i natpisi na kamenu. Sve to nije posljedica svakodnevnih aktivnosti i uobičajenih potreba prosječnog ranosrednjovjekovnog čovjeka, nego izraz narasle moći i bogatstva jednog, doduše uskog, vladajućeg i trgovačkog sloja hrvatskog društva.

Ako na hrvatskom teritoriju u užem smislu riječi nema neposrednih pisanih svjedočanstava o naraslim bogatstvima, ima ih s teritorija bizantske Dalmacije, za što je vjerojatno najbolji primjer oporuka zadarskog priora Andrije iz 918. godine. Andrija je podario nasljednicima više kuća, vinograda, zemlju, brod, žito, vino, oko 800 komada što sitne što krupne stoke, zatim svilena ruha i tkanine, ubrus, srebrni vrč, srebrni mač, srebrno sedlo i druge skupocjene predmete[228]. Istovremeno oslobađa ukupno 21 roba i robinju. Andrijina imovina vjerojatno je uvećana i mirazom, jer se dva puta ženio, ali je većinu dobara zacijelo imao već otprije. Može se pretpostaviti da sve to nije mogao sam steći za svoga života, nego daje i dosta toga morao naslijediti, pa je i njegovo bogatstvo zapravo rezultat konjunkture 9. stoljeća.

Može se samo procjenjivati kojom se brzinom "konjunktura" širila prema Hrvatskoj i kroz nju: da li se boljitak osjetio za 5, 20 ili 100 godina, ili se uopće nije osjetio? Izvjesno je da konkretni društveni i gospodarski odnosi nisu dopuštali nikakve iznenadne, skokovite pomake nabolje i da se svaki napredak morao mjeriti desetljećima. A i taj "napredak" ili "boljitak" za veliku se većinu stanovništva nije neposredno iskazivao u osjetno višem životnom standardu, jer se njihov život i prije i kasnije svodio uglavnom na svakodnevnu borbu za preživljavanje. Ono što se vjerojatno u tih nekoliko desetljeća promijenilo, jest da se stvorio uzak, ali relativno imućan sloj. Širi su slojevi mogli u 9. stoljeću živjeti bolje nego prije više zaslugom povoljnijih klimatskih i epidemioloških prilika, te zbog uzastop-

223 Račkl, *Documenta,* 356.

224 J. Lučić, *Povijest Dubrovnika,* II dio, Zagreb 1973, 29.

225 *Collegia lapidariorum* -vidi, Rapanlć, *Istočna obala,* 23.

226 Ž. Rapanić, *Donare et dicare. O darivanju izavjetovanju u ranom srednjem vijeku,* SHP 14, 1984, 159-79; Rapanlć, *Doba,* 148-52; 162.

227 Šišić, *Priručnik,* 118.

228 Rački, *Documenta,* 17-9; CD I, 26-8.

Slika 13. *Naušnice trojagodnog tipa, 9. do 12. stoljeće*

nih plodnih godina, negoli zbog gospodarskog napretka potaknutog iz jadranskih gradova. Osim toga, pokrštavanje je pučanstvu donijelo dugotrajne probitke. Organiziraju se županije, učvršćuje državna struktura, nameće dnevni ritam molitvi, sedmod nevni ritam života i godišnji ritam po svetkovinama. No, taj se kršćanski ritam mogao samo skladno nadograditi na ustroj života bivših pogana i nužno prilagoditi ritmu seljačkog života, određenom sjetvama i žetvama, kao i ritmu vojničkih pohoda, jer se u rat kreće u proljeće kada ima dovoljno krmiva za konje[229], a vraća se u jesen, najkasnije do Božića.[230]

Ojačana središnja vlast u Hrvatskoj i drugim Sklavinijama mogla je investirati u izgradnju dvora (bolje rečeno - nastambe, malo veće kuće) za kralja i utvrda za njegove župane, te eventualno za održavanje komunikacija. Budući da su se stanovnici pokrstili, počela su se i naselja drugačije oblikovati - kršćanska sela, naselja i uopće čitav krajolik izgledaju drugačije od poganskog. Naime, kršćansko se naselje smješta oko crkve ili se crkva svojim položajem na neki način ističe u odnosu na naselje. Jedno od osnovnih pravila je da u blizini crkve mora biti i groblje.

Sve će ovo biti neposredne ili posredne posljedice konjunkture koja je zahvatila južnu Hrvatsku, odnosno zaleđe dalmatinskih gradova. Čini se da je polet sličnih obilježja zahvatio samo djelomično i kratkotrajno i

0; Račkl, *Documenta,* 324; Klaić, *Izvori,* 17. [230] To je običaj vojnika toga doba i spominje se u Franačkim analima svake godine, a i u drugim izvorima -vidi, primjerice, ARFza 821; Rački, *Documenta,* 325; Klaić, *Izvori,* 18.

sjevernije krajeve, odnosno Panoniju. Franački anali za 820. godinu tvrde daje Ljudevit podigao grad na strmom brdu[231], a potom sljedeće godine stižu u njegov kraj *artifices* i *murarii* - majstori i zidari, vjerojatno da bi obnavljali stare i podizali nove utvrde[232]. Nakon toga nema nikakvih podataka o sličnim djelatnostima u Panoniji. Nije sačuvan nijedan kameni natpis -iznimka je tek izvjesni *esamer* pronađen vjerojatno u Sisku[233] - ne postoji ni jedna crkva i sve govori da je konjunktura u Panoniji tek slabašan odsjaj intenzivnih zbivanja na jadranskom i prijadranskom prostoru. Procesi, koji bi mogli u nekim aspektima nalikovati onima na prijadranskom prostoru, počet će se odvijati u panonskim dijelovima Hrvatske od početka 10. stoljeća, kada se na cjelokupnom panonskom prostoru razvija bjelobrdska kultura. No, moguće je da su kulturološko--gospodarska zbivanja kroničari 9. stoljeća dijelom i zanemarivali, posvećujući pozornost isključivo političkim zbivanjima i vojnim pohodima koji su i po Ljudevitovoj smrti u Panoniji bili prilično intenzivni.

Bizantski car Nikefor poginuo je 811. godine u bici protiv bugarskog vladara Kruma, a kada je i Krum umro 814. godine, novi bugarski vladar Omurtag sklapa mirovni sporazum s Bizantom na 30 godina. Njegova je ambicija bila da sredi prilike u zemlji i da proširi svoj teritorij prema sjeverozapadu. Stoga je prvo pokorio Timočane i Braničevce koji su mu nekoliko godina ranije otkazali poslušnost, dopro do Srijema, a zatim je 827. godine, poslavši Dravom riječnu flotu, tamošnje Slavene "uništio mačem i ognjem" i zbacio s vlasti Francima vjerne knezove u Donjoj Panoniji[234]. Kao čovjeka svog povjerenja ostavio je na vlasti Ratimira, pa su Franci, baš kao i dvadesetak godina prije za Ljudevita, imali nepokorni teritorij na svojoj istočnoj granici. No, Ratimirov je otpor ubrzo skršen - 838. godine pobijedio ga je grof istočne marke Ratbot i opet uspostavio franačku vlast[235]. Imena hrvatskih, odnosno slavenskih knezova u Panoniji otada nisu poznata sve do Braslava koji vlada krajem stoljeća[236]. Moguće je da su jednim dijelom tog područja upravljali Pribina i Kocelj, gospodari Blatnograda u današnjoj Mađarskoj, jer je 846. kralj Ludovik darovao Pribini 100 selišta, čini se, oko rijeke Vuke[237]. Svi ovi podaci, zapravo, svjedoče o nesređenim političkim prilikama i općoj nesigurnosti u Panoniji u 9. stoljeću, pa bi to moglo biti razlogom stoje nju umnogome morao mimoići "konjunkturni" val koji je zahvatio zaleđe dalmatinskih gradova.

---

231 Iako se ne kaže kada je grad sazidan, niti se iz smisla rečenice to *može* ustanoviti *(...Liudeivitus nihil molitus, munitione tantum castelli, quod in arduo morite construxerat, se quosque continuit...),* očigledno jest da nije prošlo mnogo vremena od završetka gradnje, jer je to učinio sam Ljudevit. Vidi, *ARFza* 820; Rački, *Documenta.* 324; Klale, *Izvori* 17.

232 ^Rfza 821; Rački, *Documenta,* 325; Klaić, *Izvori,* 18.

233 *Namentragende Steininschriften,* 101. Vidi. str. 281-7.

234 *Einhardi annales* za 828; Rački. *Documenta,* 333.

235 Rački, *Documenta,* 336-7; Opširnije, Šišić. *Povijest,* 324-5.

236 Šišić, *Povijest,* 396.

237 Šišić, *Povijest* 342-4, detaljno razmatra ovaj podatak 1 smatra da se radi o darivanju područja oko rječice Sloboštine, lijevog pritoka Save nedaleko od Jasenovca.

8. *Afirmacija Neretvana na jadranskom prostoru*

Oko godine 840. na Jadranu opet do izražaja dolazi snaga Neretvana; oni su pod vodstvom Ljudislava još jednom porazili Mlečane i, kako tvrdi Ivan Đakon, pobili ih više od stotinu[238]. Razloge zbog kojih se Neretvani među istočnojadranskim Sklavinijama ističu (uz Hrvatsku) pomorskom snagom, valja tražiti u činjenici da su oni na more prvi i izašli. Konstantin Porfirogenet piše polovinom 10. stoljeća da Neretvani drže srednjodalmatinske otoke - Hvar, Brač, Korčulu, kao i Mljet, Lastovo i Vis[239]. Na otoke najbliže obali Neretvani su se naselili možda već u 7., a svakako do početka 9. stoljeća. Posjedovanje tih otoka bilo im je od presudne važnosti, jer su, držeći te strateške točke, suvereno kontrolirali plovidbu duž istočnojadranske obale, što se, sudeći po sačuvanim izvorima, vrlo često svodilo na pljačku ili barem iznuđivanje naknade za pravo prolaza. Brzu i uspješnu kolonizaciju ovih prostora Neretvani zahvaljuju vjerojatno i činjenici da se nisu neposredno suočavali sa snagom bizantskih gradova na obali - primjerice sa Splitom, Trogirom i Zadrom, u čemu su bili u prednosti pred Hrvatima i Hrvatskom. Neretvani su očito bili suviše daleko da bi ih stanovnici tih gradova ili neki drugi Romeji mogli kontrolirati. Stoga se njihovo društvo u prvoj polovini 9. stoljeća razvija ne zbog sveobuhvatne "konjunkture", koja uključuje i pokrštavanje i druge kontakte s kršćanskim sredinama (kao što je bio slučaj s Hrvatskom), nego isključivo zbog snažnog impulsa koji je dao izlazak na more, odnosno zbog svakovrsnih mogućnosti djelovanja na njemu. Međutim, kada se snaga tog prvog poticaja istrošila, a to se dogodilo vrlo brzo - čini se do polovine 9. stoljeća - pisane vijesti o Neretvanima postaju sve rjeđe, a arheološki nalazi u potpunosti izostaju.

Neretvanska kneževina obuhvaćala je i važne dijelove obale; grad xo BepoiSXia - Verulia, odnosno utvrda uz nekadašnje naselje Vrulja[240], nalazio se na strateškom mjestu trostruke važnosti: na zavoju obale od pravca istok-zapad prema jugoistoku, otkuda se kontrolira promet Bračkim kanalom prema Splitu, na istočnoj strani otoka Brača (rt Lašćatna), te prijelazu u unutrašnjost, u dolinu Cetine (okolina današnjeg Zadvarja). Bio je to prvi od "naseljenih gradova" u Paganiji, kako kneževinu naziva car Konstantin. Potom su, prema jugoistoku, slijedili xb MĆKpov —Mokro, današnji Makar ili Makarska, xb"O0xpa>K - Ostrok, današnji Zaostrog i Slavineca -f| 2A,a(31vex^a - današnji Gradac[241], čime se višestruko osigurava središte Neretvanske kneževine - ušće Neretve i okolica.

---

238 *Johannis chronicon venetum,* VII, 17; Račkl, *Documenta,* 336.

239 *DAI*30/109-11; 36/15-9; *Viz.* izu. II, 34-5, 65; Klalć, *Izvori* 43-4.

240 Vrulja se spominje u dubrovačkom Carinskom statutu iz 1277. godine kao granično područje dometa dubrovačke carine kao "Brollia" (vidi *Knjiga odredaba dubrovačke carinar niče 1277,* prepisao, priredio i preveo J. Lučić, Dubrovnik 1989, 30- 1). Vrulja se pojavljuje i u popisima stanovništva 1880. godine, a danas je uključena u naselje Donja Brela -vidi, M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971,* Zagreb 1979, 405.

241 DAJ 36/14-5; *Viz. izv.* II, 65; Klaić, *Izvori,* 44.

Za razliku od drugih područja uz obale istočnog Jadrana, u Paganiji gotovo i nema predromaničke arhitekture[242]. Naime, čini se daje prilična udaljenost od gradova bizantske Dalmacije u jednom trenutku bila prednost, ali je kasnije to postala nepovoljna okolnost. Svakovrsni kontakti s primorskim gradovima, od trgovine do dolaska misionara i graditelja, donosili su istočnojadranskim Sklavinijama nedvojbene koristi, ali, da bi sudjelovala u takvim događanjima, Paganija je bila na vrlo lošem položaju -daleko i posve periferno. I od polovine 9. stoljeća glavnu će ulogu na ovim prostorima, kako na Jadranu, tako i u zaleđu, sve više imati Hrvatska.

Neretvani u to vrijeme ne pripadaju neposredno nijednoj od velikih etnogenetskih jezgri koje su se već afirmirale ili će se tek afirmirati na istočnom Jadranu i na evropskom prostoru uopće. Oni se tada ne mogu smatrati ni Srbima ni Hrvatima, iako car Konstantin tvrdi da "isti Pagani vode podrijetlo od nekrštenih Srba, iz vremena onog arhonta koji je prebjegao caru Herakliju"[243]. Naime, Neretvani su se vrlo rano afirmirali kao samostalan čimbenik, dobivši zbog toga i osebujna imena: *Mariani* (primorci), *Arentani* (Neretvani), *Pagani* (pogani). Neretvansku pak povijest i u ranosrednjovjekovnom razdoblju valja smatrati dijelom hrvatske povijesti zbog toga što se od kraja 11. stoljeća taj prostor vrlo brzo inkorporira u cjelinu Hrvatske (ili kasnije u hrvatsko-ugarsko kraljevstvo).

Neretvani se u izvorima opet pojavljuju 887. godine: novopostavljeni mletački dužd Petar I. Kandijan šalje vojsku protiv "Slavena Neretvana", a kada se ona vratila bez ikakvog rezultata (očito su se Neretvani pritajili), dužd je krenuo osobno, u pratnji 12 brodova. Došao je do "slavenskog brda" *[mons Sclavonun)* -stoje vjerojatno Biokovo, iskrcao se kod mjesta *Mucules* (vjerojatno Makarska) i nakon jednog uspješnog okršaja s Neretvanima, u drugom su ga Neretvani iznenadili i ubili[244]. Razloge duždeve ekspedicije - potreba da se dokine neretvanska moć na moru - objašnjava postupak s neretvanskim lađama kojih se njegova vojska dočepala: jednostavno su uništene sjekirama.

Čini se da je početkom 10. stoljeća Paganija bila "u vlasti arhonta Srbije"[245], ali daje ta vlast bila privremena[246].

Konačno je 948. godine dužd Petar III. Kandijan (942-959), inače sin Petra I., poslao na Neretvane 33 gumbarije. "Oni su se vratili bez uspjeha", tvrdi Ivan Đakon, ali je dužd "ponovno nastojao da isto toliko (brodova)

---

[242] Ž. Rapanič, *Arheološka topografija Konstantinove Poganije,* Izdanja HAD 5, Split 1980, 267-70.

[243] *DM* 36/3-5; *Viz. izv.* II, 64; Klaić, *Izvori,* 43-4. Vidi, N. Klaić, *Historijska uloga neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran,* Makarski zbornik 1, 1971, 121-68; Klaić, *Povijest* 212 i d.

[244] Rački, *Documenta,* 374-5; Klaić, *Izvori,* 28-9.

[245] *DAI*32/84-5; *Viz. izv.* II, 54; i tamo opsežan komentar bilj. 177-8, u vezi s datiranjem ovih vijesti.

[246] U tekstu upotrijebljena riječ TĆTE najbolje bi se prevela s "tada" ili "u to vrijeme".

protiv njih pošalje. A te su se (lađe), postoje utvrđen mir, vratile kući"[247]. Očigledno su Neretvani bili neprestana opasnost na prostoru na kojem su i Mlečani imali stalne interese. Mir sklopljen 948. godine označio je i početak nove, osjetno uspješnije faze mletačkog angažmana na istočnoj obali Jadrana, krajem 10. i početkom 11. stoljeća.

9. Mislav i nasljednici - Hrvatska sve više jača

U razdoblju Mislavove vladavine počinje se nazrijevati buduća snaga Hrvatske. Njega spominje Ivan Đakon prigodom sklapanja mirovnog sporazuma s Mlečanima[248]. Osim toga, Mislav je i prvi hrvatski vladar čije se ime, osim u nekoj inozemnoj kronici, navodi u dokumentu nastalom na hrvatskom tlu - radi se o Trpimirovoj darovnici[249]. U njoj je zabilježeno kako Trpimir daruje splitskoj (solinskoj) crkvi crkvicu sv. Jurja na Putalju, a njegov prethodnik Mislav je tu istu crkvu navodno posvetio i nadario. Bila je to, dakle, Mislavova zadužbina. Bez obzira na prijepore oko vjerodostojnosti podataka u ovom dokumentu, čini se da onaj dio o Mislavu ne bi trebao biti sporan[250].

Važnost razdoblja u kojem vlada Mislav jest u tome što su tada naznačena osnovna obilježja zbivanja u Hrvatskoj u sljedećim desetljećima. Mislav se posljednji put spominje 839. godine[251], a Trpimir prvi put oko 846-8. godine, prilikom napada hrvatskih odreda na bizantske prostore u Dalmaciji, pa je u tom razdoblju došlo do promjene na hrvatskom prijestolju[252].

---

247 *Johannis chronicon venetum,* VII, 23-4; Rački, *Documenta,* 399-400; Klaić, *Izvori,* 45.

248 *Johannis chronicon venetum,* VII, 17; Rački, *Documenta,* 335-6; Klaić, *Izvori,* 19.

249 Rački, *Documenta,* 3-6; CD I, 5; Klaić, *Izvori,* 20-1.

250 O vjerodostojnosti i autentičnosti Trpimirove darovnice vidi: M. Barada, *Dvije naše vladarske isprave,* Croatia sacra 13-14, Zagreb 1937, 1-96; N. Klaić, *O Trpimirovoj darovnici kao diplomatičkom i historijskom dokumentu,* VAHD 62, Split 1967, 105-56. Iako smatra da se neki događaji zabilježeni u dokumentu zapravo nisu zbili, autorica je ipak, u drugim svojim raspravama, neke podatke upotrijebila kao povijesno vjerodostojne (primjerice, Klaić, *Povijest,* 233-7). Stoga se čini da se većina podataka iz darovnice može upotrebljavati bez rezerve, osim vjerojatno neistinitog podatka o darivanju; O. Perić, *Jezični slojevi Trpimirove isprave.* Živa antika 34, 1-2, Skopje 1984, 165-70, te u: *Zbornik Kaštel Sućurac od prapovije sti do 20. stoljeća,* Split 1992, 93-100, ustanovljava u ovom dokumentu više slojeva (barem dva) različitog vremenskog postanka, što je samo dodatan argument da je autentičan. Ovakva je analiza jasan dokaz da se problem "vjerodostojnosti" i "autentičnosti" mora razmatrati drugačije negoli do sada. U najnovijem prilogu L. Margetić, *Bilješke uz Trpimirovu ispravu [CD* I. 3-8), Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 30/1, 1993, 47- 51, dokazuje daje predložak na osnovi koje je sastavljena isprava potjecao iz godina 840-843, a ne, kako se obično misli, iz 852. godine.

251 Rački, *Documenta,* 335-6; Klaić, *Izvori,* 19.

252 Klaić, *Izvori,* 22; Katić, *Gottschalk,* 8; Klaić, *Povijest,* 225.

10. Prvi vrhunac hrvatske države - Trpimir

Za vrijeme Trpimira, Domagoja i Branimira, dakle od četrdesetih do osamdesetih godina 9. stoljeća, Hrvatska doživljava intenzivan razvoj i dostiže prvi ranosrednjovjekovni vrhunac. U tome su ključni događaji bili ubrzano pokrštavanje, ulazak u krug evropske kršćanske civilizacije i silovit *izlazak* na Jadran. Dokaz pokrštavanja jest širenje predromaničke umjetnosti, a prve jasne naznake o njezinu postojanju potječu upravo iz vremena Trpimira. Afirmacija Hrvatske na jadranskom prostoru osjetnije se pokrenula tek za Domagoja i Branimira. Sve je to donijelo probitak u političkom i gospodarskom pogledu. Prirodno je da su se domašaji ovih procesa međusobno nadopunjavali, poticali i uvjetovali, pa ih se ni u kojem slučaju ne može promatrati odvojeno[253].

Prvi se put u Trpimirovoj darovnici hrvatska država spominje kao *regnum Chroatorunf*[54]. Tada još Hrvatska nije bila kraljevina, već se *regnum* upotrebljava u smislu države općenito. Očigledno se za Trpimirove vladavine počinje afirmirati hrvatski državni identitet. U drugim prilikama osim riječi *regnum* u istom će se značenju upotrebljavati izrazi *terra, provtncia, Jines*[255].

Posljednji se put Trpimir spominje 852. godine (u Trpimirovoj darovnici)[256], ali se njegov nasljednik Domagoj spominje prvi put tek 865. godine[257], pa je do smjene došlo u širokom rasponu od 13 godina. Iako je, dakle, Trpimir mogao vladati samo četiri godine, a možda čak i punih četvrt stoljeća, čini se da ne može biti slučajno kako u cijelom tom pretpostavljenom razdoblju nisu zabilježeni napadi ni Hrvata, a ni drugih Slavena s istočne obale Jadrana na mletačke brodove koji uz nju prolaze. Posljednji se napad zbio oko 846. godine kada su "Slaveni ... opljačkali tvrđavu Caorlea"[258], koja je bila svega šezdesetak kilometara udaljena od Venecije. Ti su "Slaveni" do Caorlea morali stići s nekog područja naseljenog Hrvatima, bili su dakle stanovnici širokog prostora od zapadne Istre pa do Cetine, jer su sve ostale Sklavinije od Venecije bile isuviše udaljene. Uostalom, ovakve su teze u skladu s drugim podacima koji otkrivaju dokle su sezali hrvatski trgovački interesi. Naime, Konstantin Porfirogenet, iznoseći tvrdnju o mirotvorstvu Hrvata, tvrdi da oni brodovima "obilaze od grada do grada Paganiju i zaljev Dalmacije sve do Venecije"[259].

Već spomenuti *Pactum Lotharii,* sklopljen 840. godine, vjerojatno nije mogao tako efikasno organizirati potpisnike da hrvatskih (ili slavenskih)

---

[253] O tome opširno, I. Goldstein, *O.Trpimiru i njegovu dobu, u: Zbornik Kaštel Sućurac od prapovijesti do 20. stoljeća,* Split 1992, 221-38. Također, N. Budak, *Hrvatska u doba Trpimira,* Kaštelanski zbornik 3, Kaštela 1993, 58-63.

[234] Račkl, *Documenta,* 4; *CD* I, 5.

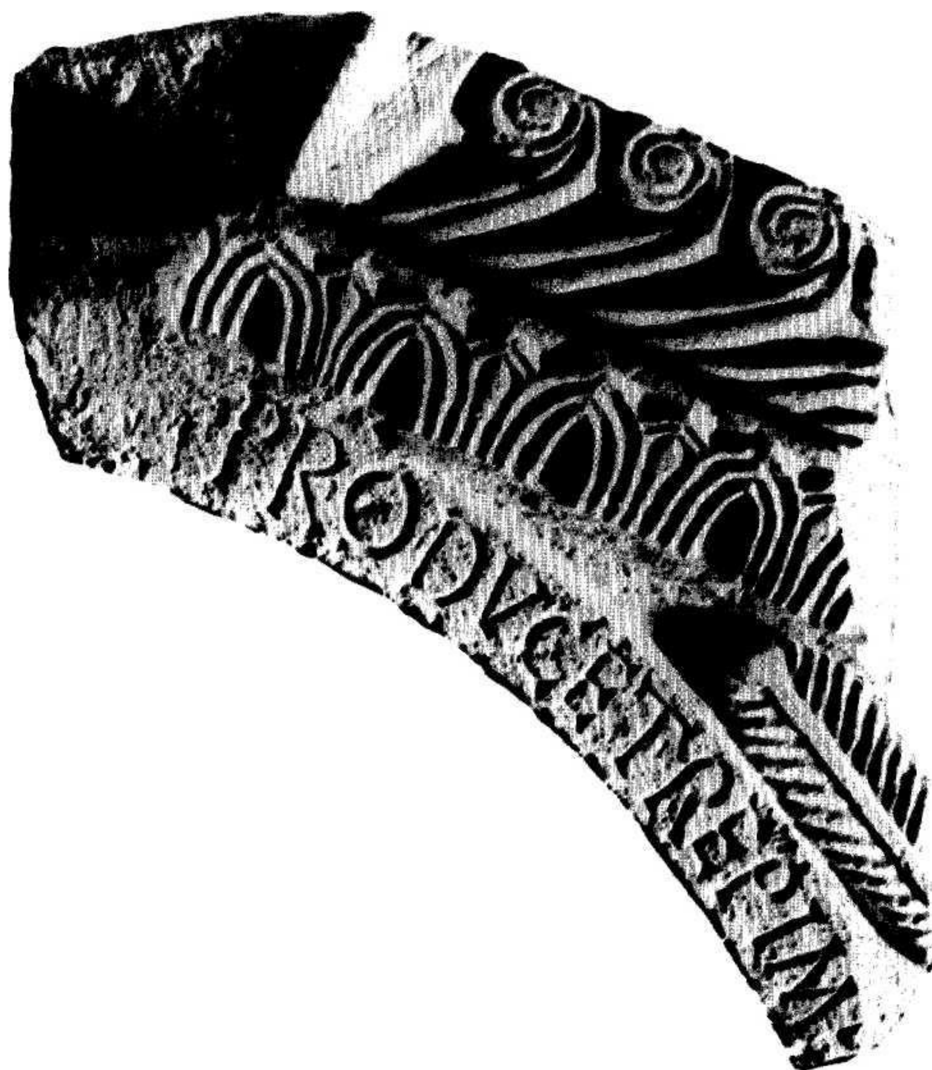
[255] Rački, Documenta, 187, 196, 292, 388; Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 91, 125.

[256] Rački. *Documenta,* 3-5; Klaić, *Izvori,* 20-1.

[257] *Johannis chronicon venetum,* VII, 18-19; Rački, *Documenta,* 364; Klaić, *Izvori* 24-5.

[258] *Caprulensem castrum depredaverunt -Johannis chronicon venetum,* VII, 18; Rački, *Documenta,* 363.

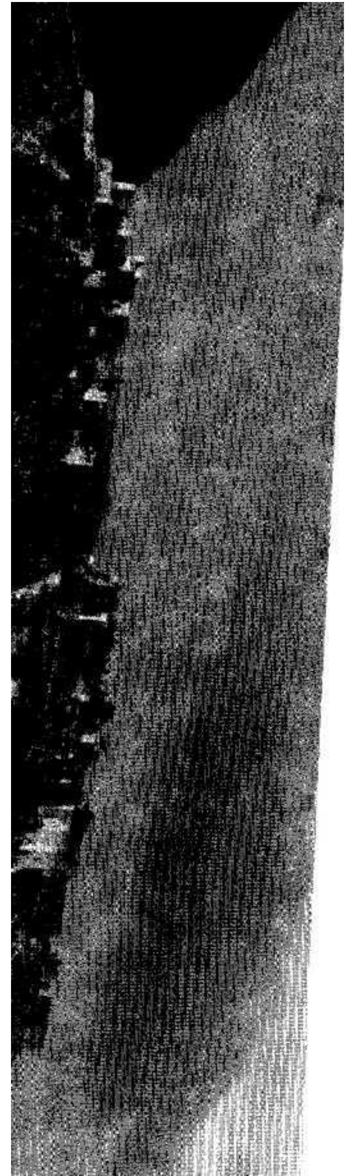
[259] DAJ 31/55-7; *Viz. izu.* II, 43; Klaić, *Izvori* 45.

Slika 14. *Dio tegurija s imenom kneza Trpimira iz crkve u Rižinicama kod Solina*

napada zbog toga ne bi bilo. Iako su, moguće je, za Trpimira hrvatski brodovi manje napadali one koji su prolazili, teško je vjerovati da su ti napadi potpuno prestali. Realnije je pretpostaviti daje izostanku vijesti o napadima mogao mnogo više pridonijeti jedan drugi faktor, a to je pojava Arapa.

Ako su Arapi zaustavili hrvatske napade na moru, ili im svojim vlastitim napadima posve umanjili važnost, činjenica jest da je, u obilju događaja i događanja, moralo dolaziti do sukoba na kopnu. Do jednog takvog sukoba (logično je pretpostaviti da ih je moralo biti i više) došlo je "kada je naime Trpimir, knez Slavena, polazio s vojskom protiv naroda Grka i njihova namjesnika *(pairicium eorum* - dakle, arhonta tadašnje arhontije Dalmacije)". Iz priče proizlazi da je hrvatska vojska pobijedila, a mjesto odvijanja bitke moglo bi biti negdje u blizini Splita, Trogira ili Zadra.

"... Zakleh ga strašnom zakletvom ... da ne uzima oružja niti da jezdi zajedno s vojskom, nego, jašući za njima, neka pomnjivo prati kakve će biti kretnje onoga našega konja. Po nedavnim naime događajima posve sigurno sam znao da će pobjeda dopasti onu stranu vojski koje konji budu veselo stupali i svojim pobjedničkim kretnjama pokazivali radost. Tako se doskora i dogodilo kako su izazvale i predskazale kretnje konja koji je veselo poigravao..."[260] Upravo zbog zanimljiva načina na koji je bitka opisana, vrlo su dragocjena saznanja o piscu ovog teksta i o tome kako je on postao očevidac.

Bio je to benediktinac Gottschalk (805-869), jedan od istaknutih predstavnika karolinške renesanse prve polovine 9. stoljeća. Živio je u samostanu Orbais, u biskupiji Soissons i, osim stoje bio istaknuti pjesnik[261], propovijedao je nauku o predestinaciji (predodređenju). Na svojstven način tumačio je djela sv. Augustina i tvrdio da je Bog već pri rođenju svakom čovjeku odredio hoće li se spasiti ili biti proklet. Takvo razmišljanje moglo je Gottschalkove slušatelje i čitatelje navesti na zaključak da su dobra djela na ovom svijetu nepotrebna kako bi se čovjekova duša spasila[262]. Mnogi se s tim učenjem nisu slagali, kao što je bio Ivan Skot Eurigena koji piše protiv Gottschalka 851. godine, a katolička ga je hijerarhija, na čelu sa čuvenim opatom samostana u Fuldi Hrabanom, zbog očiglednih opasnosti koje je njegov nauk donosio, nemilosrdno progonila. Stoga Gottschalk bježi u Italiju, na dvor furlanskog grofa Eberharda, ali je 846. godine i otamo prognan, pa je stigao na Trpimirov dvor, u zaleđe istočnog Jadrana. Dilema je li došao u Hrvatsku zato što je ovdje našao sigurno mjesto od progona ili zbog intelektualne atmosfere, ne bi trebala postojati. Možda je hrvatski vladar uistinu bio vrlo ugledan među slavenskim vladarima na Balkanu, kao što se u historiografiji tvrdi, pa je zbog toga Gottschalk došao na hrvatski dvor. Gottschalk, naime, Trpimiru čak nadijeva i titulu *rex* - "kralj"[263], ali je to mogao činiti i iz zahvalnosti (čini se, naime, mnogo važnijom činjenica da su dalmatinski krajevi u 9. stoljeću bili mjesto kamo su protjerivane nepoželjne osobe. Primjerice, jedan od vođa profranačkog puča u Veneciji Obelijerije uhvaćen je i poslan na sud u Carigrad, a njegov brat Beat prognan je u Zadar[264]). Gottschalk je bio *gyrovagus monachus* - "lutajući monah", kako ga naziva suvremeni izvor[265]. Propovijedao je putujući, jer je kasnije otišao u Panoniju, Norik i Bugarsku, a stigao je 848. godine na sabor u Mainzu. U ovim je krajevima bio jedan od prvih vjesnika karolinške renesanse i novog evropskog "talasanja" koje je svoj nastavak doživjelo s golijardima u kasnijim stoljećima[266]. Moguće je daje upravo on na hrvatski prostor donio novo pismo

260 Katić, *Gottschalk,* 8; Klalć, *Izvori,* 22.
261 *CMH* III, 529.
262 *CMH* III, 533.
263 Katić, *Gottschalk,* 8; Klaić, *Izvori,* 22.
264 Vidi, opširnije, Manojlović, *Pomorje,* 37.
265 Katič, *Gottschalk,* 5.
266 J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku,* Zagreb 1983, 55 i d.

- karolinu, kojom će se, zajedno s beneventanom, u sljedeća 3 do 4 stoljeća pisati svi rukopisi[267]. Gottschalk, dakle, ne dolazi zbog "intelektualne atmosfere", jer je u Hrvatskoj nije ni mogao zateći, ali je u svakom slučaju mogao prilično pridonijeti njezinu nastajanju[268].

Za Gottschalkom su u Hrvatsku stigli i drugi svećenici iz zemalja pod franačkom vlašću - Gumpert, Teudebert, Odolbert, Gisilbert i drugi. Njihova su imena uklesana u kamenu ili zapisana po izvorima[269], pretežno u drugoj polovini 9. stoljeća. Svećenik Martin, koji je sastavio Trpimirovu darovnicu 852. godine, dokazuje da već postoje pismeni ljudi, ali i da ima mnogo onih, uključujući mnoge hrvatske župane i samog Trpimira, koji su samo ostavili "znak" *(signum)*[270], dakle, bili su nepismeni.

Čini se da velik dio svjetovnih osoba koje su se kretale oko hrvatskog vladara nije bio opismenjen ni u stoljećima koja tek dolaze, jer su od 16 poznatih pisara *[capellanus, cancellarius, notarius)* koji na hrvatskom dvoru rade do pred kraj 11. stoljeća, većina -njih jedanaest -bili crkvene osobe, a preostala se petorica navode bez titule, što će reći da su i oni vjerojatno bili svećenici ili redovnici.

No, bez obzira na to što se pismenost sporo širila, očito je polovinom 9. stoljeća i za visoke državne dužnosnike, iako su bili nepismeni, usmeno svjedočanstvo počelo gubiti pravnu važnost, te je neumitno dolazilo doba u kojem se pismeni dokumenti sve više poštuju. Na taj se način, posredno, širila i pismenost.

Nekoliko desetljeća prije Trpimirove vladavine, točnije godine 825., odlukama sabora u Corteleoni je pod pokroviteljstvom prestolonasljednika Lotara I. osnovano u Čedadu *{Cividaleu)* visoko učilište uz benediktinski samostan[271]. Time se dugoročno i vrlo pozorno planirala franačka aktivnost na ovim prostorima, jer su u Furlaniju u kasnijim desetljećima pristizali mnogi slavenski prvaci, od Moravske pa sve do Bugarske. Nije slučajno da je prvi od hrvatskih vladara u nedaleku Akvileju stigao Trpimir i tamo se upisao u *Čedadski evanđelistal*[272]. Putovanja su se odvijala u oba smjera. Akvileja je u 9. stoljeću bila središte iz kojeg su odlazili misionari u pokrštavanje hrvatskih prostora. Akvilejska je crkva, osim toga, u to vrijeme postala neposredni hrvatski susjed, jer su 827. godine predstavnici istarskog svećenstva uspjeli na koncilu u Mantovi izboriti

267 J. Stipišič, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi,* Zagreb 1972, 87.

268 A. Jadrijević, *Latinski stihovi u natpisima starohrvatskog doba,* VAHD 60, Split 1963, 77-92, tvrdi da se po natpisima 9., pa onda i kasnijih stoljeća potvrđuje kako su Hrvati poznavali zamršenu latinsku metriku i analizira kako su se služili heksametrom i distihom. Međutim, prilagodbe tekstova koje je autor učinio da bi ga mogao pročitati u nekom od klasičnih metara vrlo su velike, pa osnovnu tezu čine krajnje dvojbenom.

269 Rapanić, *Istočna obala,* 24.

270 Rački, *Documenta,* 5; Klaić, *Izvoru* 21.

271 K. Krstić, *Počeci filozofije u Hrvatskoj,* Prilozi za istraživanje hrvatske lilozofske bašti ne I, 1-2, Zagreb 1975, 1-16.

272 Rački, *Documenta,* 383; Šišić, *Priručnik,* 125, gdje se tvrdi da se evanđelistar u drugoj polovini 9. stoljeća nalazio u "Akvileji zacijelo u riznici stolne crkve". Također, Klaić, *Izvori* 22-3.

ukidanje podložnosti istarskih dijeceza Gradežu i njihovo vraćanje pod jurisdikciju patrijarha u Akvileji. Bilo je to u interesu franačke politike (jer je gradeški patrijarh bio mletački štićenik), ali je ova reforma ojačala i svjetovnu moć akvilejske metropolije i označila početak njezina višestoljetna uspona na istarskom prostoru.

J 2. *Arapi na Jadranu i na hrvatskom prostoru*

Arapi su 20-ih godina 9. stoljeća osvojili Kretu (bizantski posjed), a u isto vrijeme zaposjedaju i neka mjesta pod bizantskom vlašću na Siciliji[273]. Tridesetih godina osvajanja na Siciliji su nastavljena, ugroženo je bilo i talijansko kopno, te je naposljetku otprilike 837/8. godine zauzet i bizantski Brindisi. Grad je bio zapaljen i Arapi su otplovili, ali je ovaj pohod označio i njihov ulazak u Jadran.

"Arapi" i nisu nužno morali biti arapske narodnosti, to jest neposredni potomci došljaka iz dubina Arapskog poluotoka, pa čak nisu morali biti ni muslimani. Moguće je da su preci kapetana i mornara na tom brodovlju, pa i oni sami, bili već stoljećima stanovnici sredozemnih obala koji su od plovidbe pod arapskom zastavom imali neposredne koristi. Naime, to su morali biti iskusni pomorci, jer se inače ne bi odlučivali na tako daleke putove. Osim toga, analiza njihovih itinerara pokazuje da im je jadranski zemljopis bio i te kako dobro poznat, pa je vrlo vjerojatno da su s njima u ekspedicije kretali i domaći ljudi.

Mlečani su očigledno vrlo ozbiljno shvatili arapsku prijetnju, jer su vrlo brzo reagirali, poslavši prema Tarantu šezdesetak brodova. Međutim, taje flota pretrpjela težak poraz i svi su njihovi ljudi bili uhvaćeni i ubijeni[274]. Nijedan mletački poraz u sukobima protiv istočnojadranskih Slavena nije bio ni približno toliko strašan, pa je shvatljivo zašto izvještaji o borbama protiv Arapa dobivaju toliko na značenju, a potpuno se zanemaruju eventualne borbe protiv Slavena.

U prvom su naletu Arapi doprli čak do Osora te ga zapalili[275]. Potom su prešli na talijansku obalu, zapalili Ankonu i odveli mnogo ljudi u roblje, a zatim opustošili gradove "Budvu, Rose i Kotor donji"[276]. Naposljetku su

---

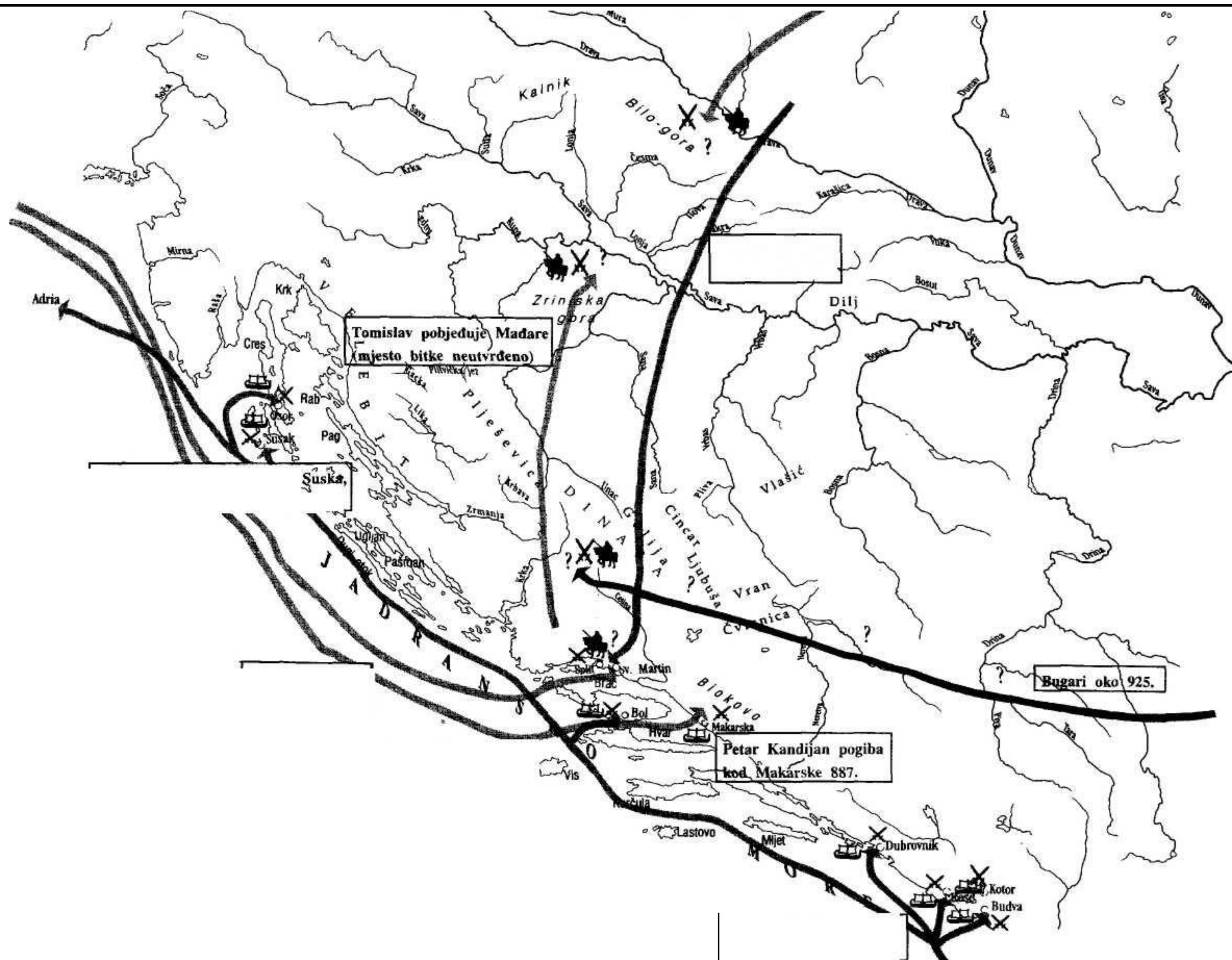
[273] Ostrogorski, *Istorija,* 209.

[274] *Omnes Venetici capti et interfecti sunt - Johannis chronicon venetum,* VII, 17; Rački, *Documenta,* 335. Vidi i Goldstein, *Bizant,* 178-81. Opširno o Arapima na Jadranu piše J. Lučić, *Dubrovčani na jadranskom prostoru od 7. stoljeća do godine 1205,* Rad JAZU 369, 1975, 3-38; Isto, *Dubrovačke teme,* 5-49.

[275] *Absarensem civitaiem incendio devastant - Johannis chronicon venetum,* VII, 17; Rački, *Documenta,* 355; Klaić, *Izvori,* 23.

[276] Ferluga, *Uprava,* 68; Isti, *VAmministrazione,* 165, datira ove događaje 866. godinom te bi oni prethodili 15-mjesečnoj opsadi Dubrovnika, dočim Manojlović, *Pomorje,* 65 i d., razdvaja Konstantlnov izvještaj na 2 dijela: 841. Kalfis razara ove gradove, a 867. završava opsada Dubrovnika. Slično Manojloviču tvrdi i Šišić, *Povijest,* 329, 346, te J. Lučić, *Povijest Dubrovnikall,* Zagreb 1973. 29. Vidi opširan komentar u *Viz. izv.* II, 17- 8. Dvojbu izaziva i

Karta 6. *Vojni*

pohodi na hrvatskom prostoru 840. do 925. godine

krenuli prema sjeverozapadu i približili se Adriji[277], ali su se, ne napavši, vratili na jug, otkuda su i došli. Kada su sljedeće godine Arapi opet stigli do Kvarnerskog zaljeva, Mlečani su navalili na njih u blizini Suska[278]. Arapi su u toj bici pobijedili, a Mlečani su se morali povući. Iste godine Arapi su osvojili i Bari.

Čini se da su pljačkaške ekspedicije sljedećih godina, odnosno sljedeća dva-tri desetljeća, učestale, jer kako inače tumačiti brojne zapise o arapskim prodorima u raznim kasnijim izvorima. *Ljetopis Popa Dukljanina* informira o napadima Arapa sa Sicilije na primorske krajeve u Dalmaciji[279], a *Annales ragusini anorvjmi* tvrdi da su već 740. godine Saraceni srušili Epidaur (Cavtat) i ostale gradove na Jadranu, da su 754. godine Dubrovčani sagradili tvrđavu sa ciljem obrane od Maura i Saracena i da 782. godine konstruiraju svoju prvu galiju i dvije *fuste* (bježalice) kako bi se borili protiv saracenskih brodova. Naposljetku, 783. godine navodno je neki *signor Francese* imenom Orlando, koji živi u Dubrovniku, uz pomoć dubrovačkih brodova pobijedio saracenske gusare i zarobio njihova komandanta Spuzenta. Općenito se ovi navodi mogu smatrati vjerodostojnima, iako neki podaci nisu precizni, osobito datiranje, jer se arapski napadi nisu mogli događati u 8. stoljeću, nego otprilike stotinjak godina kasnije.

Krajem šezdesetih godina situacija se počela rasplitati. Arapi su 866. godine još jednom krenuli na bizantsku provinciju Dalmaciju, te su punih 15 mjeseci opsjedali Dubrovnik. Čini se da im se nitko iz nedugo ojačalih slavenskih država istočnog Jadrana nije odupro, sve dok novi bizantski car Bazilije I. (867-886) nije poslao flotu ribd vodstvom Nikete Orifa u pomoć Dubrovniku, pred kojom su Arapi pobjegli prema Banju[280]. Njega su opsjeli i ubrzo osvojili, pa je Bizant počeo pripremati vojsku za napad na grad, a ubrzano je tražio i saveznike. "Kralj (misli se na franačkog cara

Ime drugog grada: *r\ Pwaaa* - Račkl, *Documenta,* 354 (ali i J. Lučić, *Povijest Dubrovnika,* 29, te Klalć, *Izvori,* 23) tvrde da se radi o Porto Rose na ulazu u Boku Kotorsku, a nikako ne o Risnu (jer, po Račkom, to se ne može brkati s 'Pi'ceva), dok Ferluga, *Uprava* i *L'amministrazione,* te *Viz. izv.* II, 17, tvrde da se radi o Risnu.

277 *Adrianensem portuni* - u ušću rijeke Po, u blizini Venecije - *Johannis chronicon venetum,* VII, 17; Rački, *Documenta,* 355.

278 Govori se o mjestu "Sansag", što bi morao biti Sušak - *Johannis chronicon venetum,* VII, 17; Rački, *Documenta,* 356; Klaić, *Izvori* 23.

279 Šišić, *LPD,* 318. *Annales ragusini anonumi* ed. Sp. Nodilo, Zagreb 1883, 8-11. Vidi i opširno, B. Krekič, *Dubrovnik etleLevant auMoyen Age,* Pariš 1961, 15 i d. *Annali diRagusa diNicolo diRagnina,* ed. Sp. Nodilo, Zagreb 1883, 187-8.

280 pj-jča o arapskoj opsadi Dubrovnika *nalazi* se, nebitno izmijenjena, u *DAI,* u *Vita Basiliil u De thematibus.* Vidi, *DAI* 29/97-8; Theophanes Continuatus V, 291-2; *Viz. izv.* II, 17-8; *Viz. izv.* II, 79-80; Klaić, *Izvori,* 23-4. Nebitno izmijenjenu vijest prenosi i *Cronica ragusina Iunii Restii,* MSHSM 25, Zagreb 1893, 23. Vidi i lit.: J. Ferluga, *Vizantijsko Carstvo ijužnoslovenske države IX - X veka,* ZRVI 13, 1971, 76 i d.; J. Lučić, *Povijest Dubrovnika* II, Zagreb 1973, 29 i d. Iz bizantološke, ali i evropske perspektive ove su događaje iscrpno analizirali F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siecle.* Pariš 1926, 217 i d.; A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes,* t. II, Iere partie, *La dynastie macedonienne* (867-959), Bruxelles 1968, 10-21.

Ludovlka II. - op. I. G.) i papa, pristavši na carev zahtjev, dođoše obojica s velikom silom i, pridruživši se vojsci koju je car poslao, zajedno s Hrvatom i Srbinom i Zahumljaninom i Trabunjanima i Konavljanima i Ragužanima, sa svima iz gradova Dalmacije (svi oni bijahu nazočni po carevoj zapovijedi) prijeđoše u Langobardiju i opsjednu grad..."[281] Prema tome, čini se da je u ovim pohodima sudjelovala i vojska hrvatskog vladara Domagoja.

Usprkos pozornom planiranju akcije, usprkos činjenici da u njoj sudjeluje, s bizantske strane, oko 400 brodova, prvi je napad završio neuspjehom. Bizantska je flota otplovila za Korint, a Ludovik je u sljedećem napadu zauzeo Bari - bilo je to početkom 871. godine[282].

Uslijed svega toga uvjeti za daljnji opstanak Arapa na Jadranu bili su sve nepogodniji. Otprilike godinu ili dvije kasnije (oko 872. godine) oni su pošli s Krete, opustošili neke gradove Dalmacije, navalili na neko mjesto na otoku Braču (najvjerojatnije se radi o Bolu) i onda se vratili kući s neprocjenjivim plijenom[283]. Još su jednom, 875. godine, Arapi prodrli do Gradeža, ali su ih stanovnici potjerali[284]. Otada će Arapi za duže vrijeme iščeznuti s Jadrana i iz hrvatske povijesti, jer postoji samo još jedan podatak Georgija Kedrena iz 1023. godine: tada su, navodno, Dubrovčani zajedno s vojskovođom iz Nauplija Nikeforom teško porazili u pomorskoj bici Arape, te je većina arapskih brodova potonula u moru oko Sicilije[285].

12. *Afirmacija Hrvatske na Jadranu*

Superiorna arapska mornarica ipak nije mogla spriječiti Hrvatsku da se sve neposrednije orijentira na Jadran, jer su Arapi do istočnojadranske obale stizali samo povremeno i relativno brzo odlazili. Snažniji *izlazak.* Hrvata na more novost je u odnosu na dvadesete godine, dakle u vrijeme vladavine Ljudevita i Borne, kada su panonski i dalmatinski dio Hrvatske bili u vrlo intenzivnim i bliskim doticajima, a dalmatinski dio Hrvatske orijentiran prema sjeveru i zapadu više negoli prema moru. Zbog udalje-

281 *DAI* 29/62-66; *Viz. izv.* II, 18-9; Klaić, *Izvori,* 24.

282 *DAI* 29/66; *Viz. izv.* II, 19 i tamo komentar. Da je to bio samo dio jednog šire zamišljenog plana, svjedoči i činjenica da su Bizantinci uskoro povratili Kapuu i Benevent - vidi, *DAI* 29/115- 215.

283 *Johannis chronicon venetum,* VII, 19; Rački, *Documenta,* 365. U originalu "Kronike" Ivana Đakona stoji *Braciensem eiusdem provinciae urbem invaserunt,* ali Rački, *Documenta,* 365, komentira vijest i smatra da bi riječ *insulam* više odgovarala od *urbem,* odnosno, da će biti bliže istini da su Arapi napali otok, a ne neki "grad". Takva pretpostavka vjerojatno nije točna, jer Hranković, *Descriptio,* 210, 219, spominje neke gusare s istočnih strana koji su razorili grad na mjestu današnjeg Bola. Osim toga, dotadašnji arapski napadi na istočnu obalu Jadrana bili su očigledno kratkotrajni i neko opsežno osvajanje, odnosno pljačka velikog otoka kao stoje Brač čini se malo vjerojatna.

284 *Johannis chronicon venetum,* c. 16 a; *Andreae Danduli Chronica,* XIII, c. 5. 21.

285 Rački, *Documenta,* 437.

nosti tih dvaju prostora i teško prohodnih komunikacija tako intenzivni odnosi nisu se mogli dugo održavati, pa se u Trpimirovo vrijeme, a i kasnije, povijesti panonskog i dalmatinskog prostora umnogome *razilaze.* To će biti sve izraženije što će vrijeme odmicati, jer je još 817. godine primorski dio Hrvatske došao pod suverenitet talijanskog kralja, a Panonija pod vlast Ludovika Njemačkog. Franačka je bitno oslabila od vremena vladavine Ludovika Pobožnog i njegovih sinova koji su silnu energiju trošili na to kako da podijele golemu državu. Centrifugalne sile su u sve anarhičnijem Carstvu vukle svaka na svoju stranu i više se nije moglo voditi računa o tome što se događa na njegovim dalekim istočnim granicama. Kada se krajem dvadesetih i u tridesetim godinama 9. stoljeća bugarski utjecaj proširio sve do panonskih dijelova Hrvatske, na skupštini u Aachenu odlučeno je da se furlanskom markgrofu oduzme vlast nad Istrom, Kranjskom i Donjom Panonijom, pa je tako zavladao domaći vladar koji se privremeno oslanjao na Bugarsku, a kasnije samo formalno na vrhovništvo franačkog cara[286]. Tako će postupno obje hrvatske države, kako ona u Dalmaciji, tako i ona u Panoniji, biti prepuštene vlastitoj snazi i snalažljivosti, a veze između njih, u nedostatku jake središnje vlasti, bit će sve slabije.

Hrvatska je u Trpimirovo vrijeme praktički bila neovisna, iako se u dataciji Trpimirove darovnice spominje franački vladar Lotar koji vlada u Italiji, što bi značilo daje on u Hrvatskoj imao određena prava[287].

Kako se franačko vrhovništvo zapravo nije osjećalo, a hrvatski prostor u zaleđu jadranske obale bio postupno zahvaćen konjunkturom, Hrvatska se prirodno okretala Jadranu. Kada se počne živjeti uz more, prirodno je da se po njemu plovi i trguje - tako Toma Arhiđakon tvrdi da su se Solinjani nakon katastrofe njihova grada počeli baviti novim poslovima: "jedni obrađuju zemlju, drugi, trgujući, brodovima krstare tamo-amo po moru"[288]. Iako trgovina duž istočnojadranske obale ni u 7. ni u 8. stoljeću nije bila prekinuta, očigledno se povećava u 9. - pa su trgovci, koji su djelovali na hrvatskom prostoru, morali pronaći najbolje putove kako da proizvodi prevoženi morem i sva potrebna morska blaga (riba, sol i drugo) stignu u dotadašnje središnje dijelove Hrvatske. Arheološki nalazi svjedoče o tome da baš u 9. stoljeću Hrvati naseljavaju tada nenaseljene dijelove obale ili se miješaju s autohtonim stanovništvom. Primorska orijentacija Hrvatske očituje se i u djelu Konstantina Porfirogeneta O *upravljanju carstvom* - od devet nabrojenih gradova u Hrvatskoj više od polovice - Nin, Biograd, Skradin, Stupin i Karin - nalaze se na moru[289], a njih su zasigurno Hrvati naseljavali i naselili još u 9. stoljeću, možda i nešto ranije. Očito je da se život na nekim lokacijama obnavlja. Tako sada, na

286 RačkI, *Documenta,* 333-4; Beuc, *Povijest institucija,* 17-8.
287 Raćki, *Documenta,* 3; Klalć, *Izvori,* 20.
288 *Thomas,* 29; Toma, *Kronika,* 36.
289 DAJ31/69-70; *Viz. izv.* II. 44; Klfiić, *Izvori,* 43.

Slika 16. Su. *Petar* u *Priku kod Omiša*

primjer, postaju važni Omiš i Skradin na ušću Cetine, odnosno Krke, a vjerojatno sve značajnija postaje i pozicija šibenske utvrde sv. Ana, koja će svoju punu afirmaciju doživjeti u drugoj polovini 11. stoljeća. Važnija postaje nekolicina naselja, prije svih Nin, koja su smještena u široj okolini ušća Zrmanje. Na ovim se mjestima roba prevožena Jadranom mogla prekrcavati na manje brodice pa voziti uzvodno rijekama ili prekrcavati na kola i tegleću stoku, pa povoljnim putovima transportirati u unutrašnjost.

Stoga je, primjerice, Sv. Martin u Podstrani u Poljicima vrlo logično središte događanja u hrvatskoj državi i, u skladu s time, mjesto u kojem se sklapa mir između Hrvata i Mlečana 30-ih godina 9. stoljeća[290]. Nalazi se na raskrižju putova, jer su u neposrednoj blizini bili i stoljetni put preko Klisa, kao i Cetina kojom se može krenuti u unutrašnjost. Čamcima se relativno lako moglo, izuzev nekoliko nezgodnih slapova, čak sa tri strane dosegnuti samo zemljopisno središte Hrvatske - Knin i njegovu bližu okolicu. Naime, sam Knin, nedaleka Biskupija i tamošnjih pet crkava na Kosovu bili su mjesta na kojima se u ranom srednjem vijeku vrlo intenzivno živjelo, a bili su u neposrednoj blizini izvora i tokova Cetine, Krke i Zrmanje. Zbog toga nepostojanje ili nestanak, te neodržavanje antičkih prometnica nije moralo biti od dalekosežno negativnog značenja. Konstantin Porfirogenet tvrdi za Konavle: "Budući da je taj kraj ravan, Konavljani svoje poslove obavljaju kolima"[291] - dakle, preduvjet upotrebe kola je pogodnost terena, jer se samo po sebi podrazumijeva da dobrih cesta nema. Stoga je logičan preduvjet bilo kakvog napretka posjedovanje čamaca, odnosno brodica. Zato se na hrvatskom prostoru od 9. stoljeća nadalje izgrađuje značajan broj plovila koja prometuju duž istočnoj adranske obale.

U ranomu srednjem vijeku došlo je na evropskom prostoru do promjena u konstruiranju brodova. Brodovi postaju lakši i manji, ali se sve više grade s kobilicom -jedan od najpoznatijih nalaza takve vrste brodova jest onaj s lokaliteta Yassi Ada u Egejskom moru[292]. Općenito govoreći, rani srednji vijek predstavlja prijelazno razdoblje bez diskontinuiteta i naglih skokova od velikih lađa rimske ratne mornarice do galija talijanskih republika kasnoga srednjeg vijeka[293]. Do kraja 9. stoljeća izrađena su bolja jedra, a istovremeno se inače skroman kapacitet brodova povećava za značajnih 10%, jer se vino, žito i ulje počinju prevoziti u bačvama, a ne više u amforama[294].

Na hrvatskom prostoru razvoj je bio sličan, s jednom razlikom: čini se da relativno slaba središnja vlast nije bila u mogućnosti isfinancirati izgradnju većih brodova. Doduše, Konstantin Porfirogenet tvrdi da je hrvatska mornarica imala sagene i kondure, te daje u prve stalo po 40, a u druge do 20 ljudi[295]. Uz te veće brodove bilo je i mnogo manjih, a Ivan Đakon, pak, tvrdi da je malen brod *(navicula)* onaj na kojem plovi 14 osoba[296]. Osim *navicule,* postojala je i *grippa.*

---

290 *Johannis chronicon venetum,* VII, 17; Rački, *Documenta,* 335; Klaić, *Izvori,* 19.

291 *DAI*34/17-8; *Viz. izv.* II, 62.

292 M. A. Bragadin, *Le navi, loro strutture e attrezzature nell'Alto medioevo,* Settimane Spoleto 25, 1978, 394.

293 Također, M. Cagiano de Azevedo, *Le navi nelle documentazione archeologica,* na i. mj., 413-27. Također, J. Ferluga, *Navigation et commerce dans VAdriatique aux Vile et Vllle siecle,* Bvzantinische Forschungen 5, Amsterdam 1977, 35- 71.

294 pei-iuga_ *Navigation,* n. dj., Isti, *Mercaii e mercantifra Mar Nero e Adriatico: R comimercio nei Balcani dal VII all'XI secolo,* Settimane Spoleto 1993, 455.

295 DAT 31/68-70; *Viz. izv.* II, 40; Klaić, *Izvori,* 41.

296 Vidi, *Johannis chronicon venetum,* VII, 19; Rački, *Documenta,* 365; Klaić, *Izvori,* 25.

Zadarski prior Andrija 918. godine nasljednicima ostavlja brod *{navis)*[297], s kojim se vjerojatno moglo upuštati i u duža putovanja. *Izvori* svjedoče o posebnim brodovima za trgovinu, jer ih se naziva *nauigium frumentum deferens*[298], dakle, trgovačka lađa za žito. Na sličan način piše i Konstantin Porflrogenet: "Ovim brodovima (prethodno spomenutima -op. I. G.) od Hrvata odlaze jedino oni koji se bave trgovinom, obilazeći od grada do grada Paganiju i zaljev Dalmacije sve do Venecije"[299]. S druge strane, predstavnici istarskih gradova na saboru na Rižani 804. godine žale se da moraju "lađama ići do Venecije, Ravene, Dalmacije i po rijekama, što nikada nismo činili"[300]. Nejasno je zašto to smatraju negativnim, jer su im takve aktivnosti mogle samo mnogostruko koristiti, a vjerojatno označavaju oporavak trgovačkih aktivnosti na istarskom području. Moguće objašnjenje za ovakav stav predstavnika istarskih gradova jest u činjenici da oni glorificiraju bivšu bizantsku vlast, da bi od nedavno prispjele franačke vlasti zadobili što više privilegija. Zbog toga se vjerojatno i služe argumentima koji su zapravo bez osnove.

U arheološkim su istraživanjima pronađeni samo čamci manjih dimenzija - dva od njih izvađena su iz ninske lagune i konzervirana. Veći je dug 9 m, što je bilo dovoljno za prijevoz većeg broja ljudi ili robe, kao i sitne stoke (primjerice, ovce i koze na otočku ispašu), ali i krupne, uključujući konje. Radiokarbonskom je analizom ustanovljena godina gradnje između 905-961, s time da su brodovi plovili vjerojatno i u drugoj polovini ili koncem 11. stoljeća[301].

Čini se da je stanje u hrvatskom i drugim slavenskim društvima jadranskog zaleđa bilo u osnovi isto ili slično: spuštanje prema obali bio je opći proces, pa događanje u Hrvatskoj nije nikakva iznimka[302]. Tako se u 8. i početkom 9. stoljeća Slaveni u Istri naseljavaju na opustjele zemlje bivših bizantskih podanika. Zahvaljujući *Rižanskom placttu*[303], o prilika ma u Istri zna se više nego o prilikama u ostalim područjima. Depopulaci ja Istre iziskivala je *colligere extranei* - naseljavanje radne snage na crkvene posjede i zemljišta veleposjednika. Naseljenici u tom smislu traže i dobivaju od cara *ius affldandi* -pravo jamstva, sigurnosti. Stoga i Istra u 9. i 10. stoljeću doživljava slavensko spuštanje na obalu i intenzivniju

297 *CD* I, 27.

298 Rački, *Documenta,* 77.

299 DAT 31/54-7; *Viz. izv.* II, 43; Klalć. *Izvori,* 45.

300 *Placito del Risano,* 66; Margetić, *Rižanski placit,* 432-3; Klaić, *Izvori,* 12.

301 Z. Brusić, *Podmorska arheološka istraživanja brodova na ulazu u ninsku luku.* Radovi Zadar 16-7, Zadar 1969, 443-8. Također, Arhivski izvještaj, Zavod za zaštitu spomenika kulture. Ministarstvo kulture i prosvjete, 1968/1973/1974-5. Do početka devedesetih otkri vena su na dalmatinskom području još 2 starohrvatska broda sličnih karakteristika - vidi, R. Jurfć, *Nin, prva hrvatska prijestolnica.* Hrvatski iseljenički zbornik 1992, 65-71.

302 O toj temi piše polazeći od drugačijih pretpostavki i V. Košćak, *Jadranska orijentacija feudalne Hrvatske,* Forum 17, god. 8, Zagreb 1969, 597-629.

303 *piacito delRisano,* 56-68; Margetić, *Rižanskiplacit,* 426 i d.; Klaić, *Izvori,* 9-13. Vidi, i L. Margetić, *O nekim pitanjima Rižanskog placita,* u: *Rijeka, Vinodol, Istra,* 121 i d.

kolonizaciju[304], baš kao i primorski dijelovi Furlanije, zaleđe primorskih gradova i laguna, kamo u isto vrijeme doseljavaju Slaveni s današnjeg slovenskog područja[305].

Istovremeno se sličan proces odvijao u južnijim dijelovima istočnojadranskog zaleđa, jer su se i tu središta naseljavanja pomaknula bliže obali. Po zapisima cara Konstantina u unutrašnjosti Srbije postoji šest gradova, a u Bosni su samo dva grada. Nasuprot tome, teritoriji bliži moru, iako površinom mnogo manji, imaju razmjerno više gradova: u Paganiji (kneževini Neretvana) četiri, u Zahumlju pet, u Trabuniji pet i u Duklji tri grada[306]. Štoviše, izričito se tvrdi da "Trabunija" na jeziku Slavena znači "utvrđeno mjesto", jer ova zemlja ima mnogo utvrda[307]. Iako su Konstantin Porfirogenet i njegovi informatori zasigurno više znali o prostranstvima bliže obali negoli o onima u unutrašnjosti, ipak je nerazmjer u broju gradova suviše velik (s obzirom na površinu teritorija) da bi se mogao tumačiti samo nepoznavanjem prilika i zemljopisa. I u Hrvatskoj su neke županije i njihova središta bile uz more: Nin, Sidraga, Primorje, a vjerojatno i dio Bribira[308].

Migranti su se selili ponajprije poticani potragom za boljom zemljom i boljim izgledima za preživljavanje, ali autohtono stanovništvo i tamošnja vlast isto tako imaju interesa. Valjalo je naseliti otočke i prijadranske dijelove istočnog Jadrana, na kojima se često osjećao manjak stanovništva. Valjalo je donijeti "svježu krv". Iako su plitka i malena krška polja bila (kao što su i danas) limitirajući faktor intenzivnijeg naseljavanja, ipak su mnogostruke mogućnosti maritimne privrede privlačile nove naseljenike.

13. Hrvatska na razmedi svjetova - isprepletanje utjecaja

Spuštanje na obalu rezultiralo je trgovinom s unutrašnjošću, a ova, pak, arheološkim nalazima: karolinški mačevi su dragocjen artefakt franačkog kulturnog i proizvodnog kruga. Nađeni su u dolinama Drave i Save, u Lici, zatim velik broj (čak 13) na prostoru od Zadra do ušća Cetine, ali ne uz obalu, nego dublje u zaleđu. Najjužnije nalazište mačeva nalazi se u istočnoj Hercegovini, kod Stoca. Ako se po rasprostranjenosti arheoloških nalaza može suditi o domašajima franačkih utjecaja, oni su se najintenzivnije manifestirali u zaleđu dalmatinskih gradova, u samom središtu hrvatske države, oko gornjeg toka i izvora Zrmanje, Cetine i Krke,

304 B. Marušić, *Kasnoantička i ranosrednjovjekovno groblje kaštela Dvigrad,* Histria Archaeologlca, god. I. sv. I, Pula 1970. Općenitije, Isti, istra *u ranom srednjem vijeku,* Pula 1960, 7 i d. Vidi i najnoviji rad. Isti, *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća,* u: *Arheološka istraživanja* u *Istri i Hrvatskom primorju.* Izdanja HAD 11, Pula 1987, 81-107. Također, Isti, *Materijalna kultura Istre od 10. do 12. stoljeća,* na i. mj., 108-38.

305 V. Šribar, *Slausen in Ostfhaul (Italien),* Balcanoslavica 2, 1958, 109-24.

306 *DAI*32/149-151; 36/32-6; *Viz. izv.* II, 58-65.

307 *DAI* 34/12-14; *Viz. izv.* II, 62.

308 DAT 30/90-4; *Viz. izv.* II, 33; Klaić, *Izvori,* 41.

a na njezinim perifernim područjima mnogo manje[309]. U tome je iznimka bila Panonija, točnije, područja današnje sjeverozapadne Hrvatske, gdje su uz nalaze "bjelobrdske kulture" pronađeni i mnogobrojni karolinški mačevi[310]. Ovi su mačevi i neposredan dokaz društvene diferencijacije u hrvatskom društvu - postoji, nedvojbeno, sloj koji ima novaca da kupuje mačeve. Čak ako se i prihvati pretpostavka daje riječ o poklonu[311], onaj koji daruje čini to iz određenog interesa -vojnog, političkog, gospodarskog ili nekog drugog.

S druge strane, bizantski su se utjecaji na hrvatsko društvo ostvarivali na razne načine i često ih je teško uopće razlikovati od kasnoantičke baštine na hrvatskom tlu[312]. Primjerice, očigledan je bizantski utjecaj na stvaranje hrvatskog prava[313]. U materijalnoj kulturi vjerojatno su najbolji primjer takvog utjecaja nalazi tzv. "starohrvatskih" naušnica[314], odnosno nakita čija se izvedba vezuje koliko uz antičku baštinu, toliko i uz postojanje bizantskih gradova na obali i sudjelovanje Bizanta u trgovini s jadranskim zaleđem[315]. Međutim, bizantski su se utjecaji širili prema hrvatskom prostoru i nakon što je bizantska vlast na tim područjima ili u neposrednoj blizini nestala. Ti se utjecaji očituju u Istri i u 9. i u 10. stoljeću, zahvaljujući ponajprije jakim vezama pulske biskupije i nekih crkava na njenom području sa središtem bizantske umjetnosti na Jadranu -s Ravenom[316].

---

309 vidi, karta I, u: Z. Vinski, *O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviju* SHP 11 /1981, 11. Također, Z. Vinski, *Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi,* SHP 15/1985, 69. Također, D. Jelovina, *Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika.* Katalozi, sv. 1, Split 1986; Z. Vinski, *Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji* VAM, 3. serija -sv. 10-11, 1977-8.

310 Ž. Tomičić, *Prilog istraživanju karolinškog oružja u Međimurju i varaždinskoj regiji,* SHP 14/1984. 209-30.

31XZ. Vinski, *Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi* SHP 15/1985, 71.

312 Goldstein, *Bizant* na raznim mj.; Goldstein, *O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali od 6. do 12. stoljeća.* Radovi ZHP 24, 5-14.

313 L. Margetić, *Bizantsko pravo prvootkupa i njegov utjecaj na hrvatsko pravo,* Starine JAZU 59/1984, 1-44.

314 Lj. Karaman, *Osvrt na neke publikacije i tvrdnje iz područja historije umjetnosti Dalmacije,* Peristil 1, Zagreb 1954, 16 i d. Općenito su o utjecaju bizantske umjetnosti raspravljali još M. Abramić, *L'arte bizantina in Dalmazia, Corsi d'arte ravennate e bizantina,* Ravenna 1955, 5-8; T. Marasović, *Evidence ofBuzantine art in preromanesaue arehiteeture in Dalmatia,* XIIe Congres international des etudes bvzantines, Resummes des Communicati ons, Ochride 1961 (Beograd 1964), 65. J. Maksimović, *Model u slonovači zadarskog kamenog reljefa i neka pitanja preromanske skulpture,* ZRVI 7, 1961, 85-96; Ista, *Justinijanski modeli u skulpturi od 9. do 11. veka.* Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 163-72. Konačno, J. Belošević, *Bizantske naušnice grozdolika tipa iz starohrvatskih nekropola ranog horizonta na području Dalmacije,* Radovi FF Zadar 10/1983-4, 41-52.

315 Općenito o bizantskoj politici, J. Ferluga, Vie *e metodi dell'espansione politica e culturale bizantina nei Balcani dalla meta del secolo VII ai primi decenni dell'XI,* Siculorum gimnasium39, 1-2, Catania 1986, 59-72. Također, isti, *L'amministrazione,* 41-2.

316 M. Vicelja, *Utjecaj bizantskog faktora u formiranju kompozicijskih shema na spomeni cima ranosrednjovjekovne plastike u Istri,* ZRVI 29-30, 1991. 23-7.

Kako neki drugi arheološki nalazi nisu u tolikoj mjeri karakteristični da bi označili narav, intenzitet i druge osobine novouspostavljene trgovine Hrvata s okolnim područjima, čini se da će tome najbolje poslužiti nalazi novca. Od bizantskog novca ovog razdoblja najbrojniji su zlatnici datirani vremenom vladavine Konstantina V. (741-775). Pronađeni su u pet grobova u Biskupiji nedaleko od Knina[317], pa kod Trilja na Cetini, ali i razmjerno dalje od tadašnjeg hrvatskog teritorija - u blizini Bileće, kod Tre-binja[318], te u Albaniji[319]. Usporedba količine bizantskog novca s količinom franačkog vjerojatno ukazuje i na opseg trgovine s Bizantom s jedne, te s Franačkom s druge strane (iako su bizantsku nomizmu, kao pravi "dolar srednjega vijeka" izuzetno cijenili svi, a ne samo Bizantinci). U Arheološkom muzeju u Zadru postoje, osim još dva zlatnika Konstantina V., i zlatnik s imenom Teofila, Mihajla II. i Konstantina (829-842), zatim još jedan iz vremena Lava VI. (886-912). Od franačkog je novca sačuvan samo jedan primjerak, iz vremena Lotara I. (840-855)[320].

Međutim, na hrvatskom se prostoru nisu samo isprepletali utjecaji Bizanta s jedne i Franaka s druge strane, što bi se moglo definirati kao utjecaj "Istoka" odnosno "Zapada", nego je stanje u nekim regijama bilo kudikamo kompleksnije. Tako su naušnice pronađene na prostoru Vinodola vrlo raznolikih utjecaja i podrijetla, a najzastupljenije su naušnice dalmatinsko-starohrvatske skupine, zatim panonsko-bjelobrdske skupine, te ketlaško-karantanske, a samo u manjoj mjeri mediteranske, odnosno bizantske tradicije[321]. Pri tome utjecaji na vinodolski prostor stižu s nekoliko desetljeća zakašnjenja u odnosu na dalmatinski[322]. Ovakvo isprepletanje utjecaja na sjevernoprimorskom prostoru velikim je dijelom nedvojbeno uvjetovano njegovom otvorenošću kako prema moru, tako i prema zaleđu - Panonskoj nizini i srednjoj Evropi[323].

Osim toga, u materijalnoj kulturi Hrvata 7. i kasnijih stoljeća očituju se i odsjaji antičke baštine, jer su na starohrvatskim lokalitetima pronađeni

---

317 Lj. Karaman, *Razgovori* o *nekim problemima domaće historije, arheologije i historije umjetnosti,* Anali Dubrovnik VI-VII, 1957-9, 41-73; vidi i I. Mirnik, *Tiniensia numismatica.* Kninski zbornik, Zagreb 1993, 208-15.

318 N. Miletlć, *Reflets de l'influence buzantine dans les trouvaHles paleoslaves en Bosnie--Herzegovine,* Rapports du lile Congres internationale d'archeologie slave, Tome 2, 287-306.

319 H. Spahiu, *Monnaies byzantines des Ve-XHIe siecles decouvertes sur le territoire de VAlbanie,* Iliria 9-10, Tirana 1979-80, 353-422.

320 R. Jurić, *Srednjoigekovni novac na zadarskom području,* u: *20 stoljeća upotrebe novca na zadarskom području,* Zadar 1987, 78- 9.

321 T. Sekelj, *Prilog definiranju naušnica s prostora Vinodola (Strance) u kontekstu njihova šireg kulturnog i zemljopisnog prostiranja,* Umjetnost na istočnoj obali..., 97-114.

322 R. Jurić, *Srednjovjekovni nakit na našem primorju između Cetine i Istre,* na i. mj., 115-30.

323 Čini se da je isprepletanje utjecaja obilježje cjeline hrvatskog prostora, ali posebice prostora na potezu sjeverno Primorje - sjeverozapadna Hrvatska tijekom mnogih stoljeća; naime, na hrvatskom se prostoru prelamaju utjecaji četiriju tradicijskih kultura -istočno-alpske, sredozemne, dinarske i podunavske (panonske), ali je njihovo čvorište na malom prostoru koje se uglavnom podudara s regijom Gorskog kotara (Gavazzi, *Vrela i sudbine,* 180 id.).

predmeti od kosti i roga, kao što su, primjerice, koštani dvostrani češljevi s raznim geometrijskim ukrasima, što je još kao upotrebni predmet poznato iz kasne antike[324]. Očigledna je, napokon, i djelomična vezanost s praslavenskom kulturnom baštinom. To se ponajprije odnosi na zemljano posuđe, pa na drvene vedrice (bardake), što je u vezi sa zagrobnim vjerovanjima, kada su se uz mrtvace u grobove stavljale posude s hranom i pićem kao popudbina za drugi svijet[325].

14. Predromanička umjetnost - osebujan proizvod hrvatskog ranosrednjovjekovlja

Osebujan proizvod hrvatskoga ranoga srednjeg vijeka jest i predromanička umjetnost. Historičar o njoj ne može suditi na način kako to čini povjesničar umjetnosti, to jest, analizirajući stilske osobine ili detalje izvedbi itd., ali i historičara predromanička umjetnost mora zanimati, jer se oko nje prelamaju sva bitna pitanja hrvatskoga ranoga srednjeg vijeka: koliko je ta umjetnost autohtono hrvatska, koliko je plod utjecaja različitih vanjskih čimbenika, odnosno kasnoantičkih umjetničkih i civilizacijskih tradicija na hrvatskom tlu?

Povjesničari su umjetnosti, nakon višestrukih pokušaja da se izvori ranosrednjovjekovne dalmatinske umjetnosti pronađu u umjetničkim nastajanjima manje ili više udaljenih područja[326], ipak zaključili da nastanak ovog pravca valja tražiti u novonastalim, ranosrednjovjekovnim prilikama na hrvatskim prostorima. Glavni je zastupnik takvih stavova bio Lj. Karaman koji je tvrdio da je ranosrednjovjekovna umjetnost zasebna, samostalna cjelina nastala pod utjecajem doseobe Slavena, ponajviše Hrvata. Nju je, po tom mišljenju, vrlo teško uspoređivati sa suvremenim razvojem u Bizantu i na Zapadu, a isto je tako teško pronaći uzore, osim u pojedinim slučajevima, u kasnoantičkoj umjetnosti[327]. Međutim, E. Dvggve je, smatrajući da treba istaći sličnosti između kasnoantičke i ranosrednjovjekovne umjetnosti, formulirao teoriju o postojanju izrazitog kontinuiteta na području Dalmacije. Nositelj kontinuiteta bila bi crkvena organizacija u gradovima, a poticaj graditeljskom poletu misionarska djelatnost u područjima naseljenima Hrvatima i drugim Slavenima[328]. M.

---

324 Beloševtć, *Materijalna kultura,* 123-4; Jelovina, *Glavne značajke,* 27-8.

325 Beloševič, *Materijalna kultura,* 109-15; Jelovina, *Starohrvatske nelcropole,* 131-4; Jelovina. *Glavne značajke,* 27-8.

326 Vidi detaljnu analizu opsežne bibliografije - Rapanić, *Doba,* 19-50; I. Petricioli, *Od Donata do Radovana,* Split 1990, 7 i d.

327 Karaman je ovu teoriju prvi put formulirao u: *Iz kolijevke hrvatske prošlosti,* Zagreb 1930, 9-58, a kasnije ih je dopunjavao u drugim brojnim radovima (od kojih su neki i citirani).

328 E. Dvggve. *Histonj ofSalonitan Christianity,* Oslo 1951; Isti, *Izabrani spisi,* Split 1989, HOid.

Prelog je potražio neka rješenja analizirajući samu prirodu predromaničke arhitekture. Njegov je zaključak da se radilo o "pasivnoj negaciji antike", a osnovna su joj obilježja opadanje tehnike rada, dekomponiranje antičkih oblika i prenošenje antičkih rješenja u slobodnije kombinacije koje nisu odraz kreativnosti već pada graditeljske kulture[329]. Konačno je Ž. Rapanić formulirao vlastite stavove, ne odričući svakoj od ovih hipoteza određenu točnost. On polazi od pojava u umjetnosti, ali pokušava što cjelovitije objasniti "predromaničko doba". Inzistira na kontinuitetu graditeljstva i klesarstva tijekom 7. i 8. stoljeća i time potvrđuje povezanost s kasnoantičkom tradicijom[330]. Međutim, i Rapanić naglašava kako za nastanak predromaničke umjetnosti nije važna samo kasnoantička tradicija, već i mnogi drugi čimbenici. Jedan je od njih svakako činjenica daje Hrvatska područje na razmeđi Istoka i Zapada, pa su se u tom graditeljskom naporu isprepletali raznorodni umjetnički utjecaji. Posljednji su o ovim problemima pisali I. Fisković[331], koji smatra da su za nastanak predromanike bile presudne domaće prilike uz nadovezivanje na neka opća iskustva kasne antike, te M. Jurković[332], koji odvaja razvoj u bizantskoj Dalmaciji, oslonjen na paleobizantsko naslijeđe, te u Hrvatskoj, gdje po njegovu sudu dolazi do kvalitativnog pomaka u oblikovanju prostora, pa time i do raskida s nekim elementima kontinuiteta.

U nizanju čimbenika koji su pridonijeli nastanku predromaničke umjetnosti posljednji je ujedno i najvažniji. Nepobitna je činjenica daje ta umjetnost nastala na hrvatskom prostoru i da u okolnim krajevima nema ničeg sličnog, ni po stilskim ni po drugim obilježjima, a ni po broju novoizgrađenih ili rekonstruiranih crkava. Tako je umjetnička produkcija u glamočko-livanjskom kraju oslonjena na splitsko-kninsko područje, ali dublje u bosanskoj unutrašnjosti situacija je nešto drugačija[333]. I crkve koje su izgrađivane u Raškoj, "raška škola", po nekim općim obilježjima mogu se uspoređivati s predromaničkom umjetnošću u Hrvatskoj, primjerice, u isprepletanju utjecaja - tako su u arhitekturi konstruktivni elementi preuzeti iz bizantske umjetnosti, a dekorativni ukrasi i obrada fasade bliži zapadnim uzorima. Međutim, crkve raške škole nastaju neko-

---

329 M. Prelog, *Između antike i romanike.* Peristil 1, Zagreb 1954, 5-14.

330 Rapanić, *Doba*, 85-7. Dokaz tome je i postojanje splitske klesarske radionice u kontinuitetu od 6-9. stoljeća. Manifestacije kontinuiranog djelovanja u Zadru pronalazi i I. Petricioli, *Fragmenti skulpture od VI do VEI stoljeća iz Zadra,* Diadora 1, Zadar 1960, 175-95.

331 I. Fisković, *Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitelđure na južnom Jadra nu,* SHP 15/1985, 133-63.

332 M. Jurković, *Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 12-3, 1988-9, 41-8.

333 N. Miletić, *Rejlets de l'injluence buzantine dans les trouvailles paleoslaves en Bosnie--Herzegovine*, Rapports du lile Congres international d'archeologie slave, Bratislava 1980, 287-306, smatra daje predromanika u Bosni ponajviše pod bizantskim utjecajem, dočim M. Jurković, *O bizantskom utjecaju i autohtonosti nekih likovnih rješenja na predromaničkoj plastici Bosne i Hercegovine*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 11, Zagreb 1987, 107-113, smatra da se radi o ranokršćanskom naslijeđu i kontinuitetu.

liko stoljeća kasnije -prve tek u drugoj polovini 12. stoljeća[334]. Tvrdilo se daje hrvatska predromanika direktno pod utjecajem tzv. "langobardske" umjetnosti, no taje hipoteza vrlo brzo odbačena, te je pala u zaborav[335].

Ako se na kamenom natpisu spominju neka osoba ili događaj, on može biti relativno čvrst oslonac za dataciju predromaničkih spomenika, iako su i tada moguća sporenja. Međutim, većina natpisa ne sadrži takve podatke, pa je ustanovljavanje kronologije predromaničke umjetnosti vrlo kompliciran i nezahvalan posao. Tek se osamdesetih godina pojavljuju radovi u kojima se na osnovi stilskih analiza pokušava preciznije odrediti redoslijed izgradnje crkava ili samo dijelova crkava (na primjer, oltarna pregrada, arhitrav), ali su za sada ti rezultati prilično nesigurni i možda podložni reviziji.

Čini se da se i u Zadru i u Splitu odvijala neka graditeljska aktivnost, iako skromnijih razmjera, i u 8. stoljeću, pa i u ranijim stoljećima, jer su, primjerice, dijelovi namještaja u zadarskoj katedrali datirani 8. stoljećem, a potječu iz Furlanije[336]. Vrlo je vjerojatno daje u Splitu klesarska radionica radila kontinuirano između 6. i 9. stoljeća[337].

Graditeljski polet 9. stoljeća ponajviše je pokrenut izvanjskim utjecajima koji uglavnom stižu pomorskim putovima - stoga je logično da se prvi objekti podižu u priobalnim, dalmatinskim gradovima. U tim se aktivnostima po mnogo čemu ističe zadarska crkva sv. Donata (tada još crkva sv. Trojstva). Iako je dosta dugo u znanosti bila prisutna teza daje Sv. Donat osnovni oblik dobio još u 6. stoljeću, po ugledu na crkvu sv. Sergija i Bakha u Carigradu[338] i na San Vitale u Raveni[339], danas se čini nedvojbenim da je Sv. Donat izgrađen ili na samom kraju 8. ili početkom 9. stoljeća. Po tome je ta crkva prvi primjer graditeljskog poleta na hrvatskom prostoru u 9. stoljeću. Specijalna su istraživanja pokazala da su neki dijelovi drvene konstrukcije (drvene grede) bili oboreni i upotrijebljeni oko 788. godine[340]. Ako se uzmu u obzir moguća mala odstupanja, ovi se

---

334 Vidi, primjerice, A. Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjevekovnoj Srbiji* Beograd 1962, kao i bibl. u Likovna enciklopedija Jugoslavije 2, *Zagreb* 1987, 698-701. A. Deroko, *Starohrvatski pleter i srpski moravski preplet*, VAHD 56-59/1, Split 1954-7, 252-60, uspoređuje ove pojave, ali njegove analize nisu imale odjeka. Osim općih sličnosti, Deroko nije ustanovio ništa preciznije.

335 D. Schaffran, *Die Kunst der Langobarden,* Munchen 1940, 40.

336 I. Petricioli, *Fragmenti skulpture od VI do VIII stoljeća iz Zadra,* Diadora 1, Zadar 1960, 175-95.

337 Rapanić, *Doba*, 85-7.

338 Prokopije, *Građevine,* I, 4, 3.

339 I. Petricioli, *Lik Zadra u srednjem vijeku.* Radovi Zadar 11, 1965, 148; Vidi i Rapanić, ■*Doba,* 136; Također, najopsežnije, P. Vežić, *Crlcva sv. Trojstva (sv. Donata) u Zadru.* Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Prilog uz br. 8-9/1983, Zagreb 1985; I. Petricioli, *Od Donata do Radovana,* Split 1990; Pregled literature o sv. Donatu daje i S. Antoljak, *Četiri povijesne zagonetke iz prošlosti Zadra,* Radovi ZHP 21, 1988, 7-10.

340 Zahvaljujem se doc. dr. A. Durmanu na ovom podatku, dobivenom na temelju istraži vanja do ljeta 1994. godine. Prethodna su istraživanja ukazivala na raniji postanak; na kon jednog, utvrđeno je da se radi o 750. godini, dok su D. Srdoč, A. Slijepčević, B. Obelić,

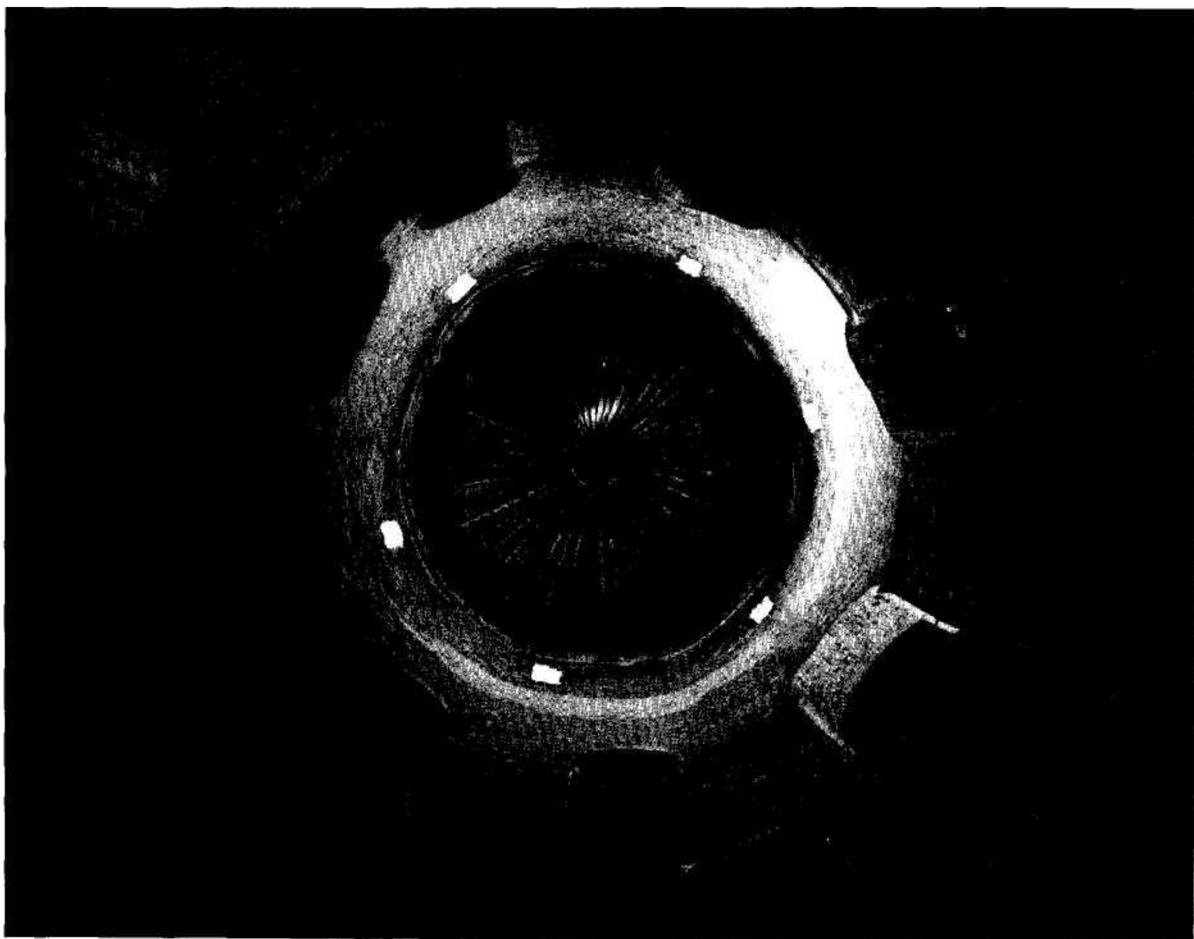

Slika 17. Su. *Donat u Zadru*

1*Š

Slika 18. *Unutrašnjost crkve sv. Donata u Zadru*

€

Slika 19. *Kupola crkve sv. Donata* u *Zadru*

podaci vrlo dobro slažu s podacima lokalne legende po kojoj je zadarski biskup Donat sagradio monumentalnu rotundu[341]. Radovi na izgradnji Sv. Donata logično se uklapaju i u jadranska događanja toga vremena; na neki su način svakako u vezi s bizantskim i franačkim vojnim akcijama na Jadranu, ili s vrlo širokom diplomatskom aktivnošću biskupa Donata koji putuje franačkom caru, a u isto doba relikvije sv. Anastazije stižu iz Bizanta u Zadar. Budući da se crkva sv. Donata nalazila na teritoriju bizantske Dalmacije, štoviše, u središtu arhontije, a kasnije teme Dalmacije, logično je pretpostaviti da je gradnju, barem posredno, financiralo Bizantsko Carstvo. Usprkos svemu tome, crkva je nastala vjerojatno po dolasku zapadnoevropskih majstora-graditelja na područje Hrvatske, jer se u njoj očituju franački umjetnički utjecaji, a možda je rađena po uzoru

---

Mjerenje starosti drvene građe iz crkve sv. Donata u *Zadru metodom radioaktivnog ugljika.* Peristil 16-7, Zagreb 1973-4, 17-20, tvrdili daje starost dijela grede iz poda crkve (godina obaranja) 710. +-25 godina.

[341] I. Petricioli, *Od Donata do Radovana,* Split 1990, 7; Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 116, 203 i d.

na dvorsku kapelu Karla Velikog u Aachenu[342]. Tako se može zaključiti da se na Sv. Donatu na vrlo specifičan način isprepleću zapadni (franački) i istočni (bizantski) utjecaji, pa ova zadarska crkva simbolizira ono što u umjetnosti i u materijalnoj kulturi hrvatski rani srednji vijek uistinu jest: isprepletanje bizantskih i franačkih utjecaja s mnogo lokalnih osobitosti. Osim toga, u temeljima Sv. Donata nalazi se kamen sa zadarskog foruma i okolnih građevina, što označava prekid s antikom, odnosno, znači da hrvatski rani srednji vijek više nema osjećaja za iznimne umjetničke domašaje antike, jer mu srušeno kamenje služi ponajprije kao kamenolom, a potom možda i kao ukras na nekoj crkvi novoga doba. Simbolički i stvarno, Sv. Donat pokazuje koliko se hrvatski rani srednji vijek oslanja i na antiku.

Crkva sv. Donata iznimna je i po svojoj veličini -ne samo da se u većini gradova i naselja na hrvatskom prostoru u 9. stoljeću grade bitno manje crkve (osim donekle crkve sv. Spasa na vrelu Cetine), nego ni u evropskoj umjetnosti (bilo bizantskoj, bilo zapadnoj) nema tako velikih građevina. Dvorska kapela u Aachenu osjetno je niža od Sv. Donata.

U Zadru je, osim Sv. Donata, sagrađena i Sv. Anastazija, koja je nedvojbeno bila jedan od najreprezentativnijih predromaničkih spomenika na hrvatskim prostorima. Konstantin Porfirogenet tu crkvu uspoređuje sa sličnima u Carigradu: "Hram sv. Anastazije je bazilika, sličan hramu Halkoprateja, sa zelenim i bijelim stupovima, sav oslikan starim ikonama, njegov je pod od divnog mozaika"[343]. Crkva se nije očuvala, a nemoguće je utvrditi kada je sagrađena - smije li se i ona uvrstiti u konjunkturne krugove 9. stoljeća[344]? Velika graditeljska aktivnost produžava se u Zadru i u kasnijim stoljećima -do 918. godine izgrađena je crkva sv. Lovre, jer se spominje te godine u oporuci priora Andrije[345], a u ranoromaničkom stilu izgrađene su crkve sv. Petra i sv. Nediljice[346]. Izgradnja u Zadru očito nije slučajnost - tu je bilo sjedište bizantske administracije i dotok novca iz kojeg se mogla financirati izgradnja bio je osiguran - ako i nije stizao iz Carigrada, lokalna je administracija prikupljala poreze od dalmatinskog

342 Tako tvrdi T. Marasović, *Carolingian influence in the early medieval architecture in Dalmatia,* Actes du XIXe Congres International d'histoire de l'art, Pariš 1959, 117-22, iako je moguće, s druge strane, da izgradnja Sv. Donata prethodi izgradnji u Aachenu. Vidi i Rapanić, *Istočna obala,* na raznim mj. Svi ti majstori - graditelji sustavno su popisani (iako ih je za ranosrednjovjekovno razdoblje, a pogotovo za 9. stoljeće, zanemarivo malo u odnosu na kasnija stoljeća) u: N. Božanlć-Bezič, *Majstori od 9-19. stoljeća u Dalmaciji,* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, I. dio, 15, 1963, 224-324; II. dio, 16, 1966, 306-44; III. dio, 17, 1968,351-77.

343 *DAI*29/276-9; *Viz. izv.* II, 24.

344 Mozaik bi kao opća forma pripadao prije kasnoj antici negoli ranom srednjem vijeku. Možda je neki kultni objekt kontinuirano postojao iz kasne antike, dakle i sintagma "stare ikone", odnosno "slike" *{vXoypć^xm.* ćtp^otioa) teško da može išta određenije kazati o datumu njihova nastanka.

345 Račkl, *Documenta,* 17.

346 *Encildopedija lilcovnih umjetnosti Leksikografskog zavoda,* sv. 4, 592.; Također, N. Klaić -1. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409,* Prošlost Zadra II, Zadar 1976.

stanovništva. U isto vrijeme (dakle, u 9. stoljeću) u Rabu se gradi crkvica sv. Martina, a od nje su ostali sačuvani ulomci pluteja i stupica oltarne pregrade s tipičnom ornamentikom 9. stoljeća[347]. Napokon, u isto vrijeme, iako s drugačijim stilskim obilježjima, valja datirati i podizanje bizantske crkve u Dubrovniku[348].

Gradilo se i u krajevima izvan užeg hrvatskog prostora, ali isto tako na teritoriju bizantske Dalmacije. Početkom 9. stoljeća Kotoranin Andrea Saracenis zajedno sa ženom Marijom financira izgradnju crkve sv. Tripuna u Kotoru, o kojoj su podaci vrlo oskudni, čak se ne zna ni gdje se nalazila. Po kamenom natpisu na kojem se spominje Nikifor (N/IKIFORIVS N) misli se daje građena u vrijeme cara Nikefora (802-811)[349]. U relativno nedalekom Ulcinju sačuvan je ostatak ciborija s imenima bizantskih careva Lava V., njegova suvladara i sina Konstantina, što bi značilo da se ciborij ili čitava crkva grade između 813. i 820. godine. Napokon, Sv. Marija u Budvi podignuta je 840. godine[350]. No, činjenica jest da se iz južnijih dijelova istočnojadranske obale, koji ne pripadaju užem hrvatskom prostoru, ovaj polet u izgradnji i predromanička umjetnost nisu intenzivnije širili prema zaleđu, pa to ostaje ipak specifično hrvatski fenomen.

No, i na obali, na bizantskom teritoriju, te u unutrašnjosti, na hrvatskom teritoriju, graditeljski polet pokazuje tipološku raznovrsnost zajedničku obama područjima. Radi se uvijek o istim tipovima crkava vrlo reduciranih dimenzija i posebne graditeljske tehnike[351]. Iznimke su neki gradovi gdje su crkve veće, jer su bili bogatiji i spremni na veće izdatke. Neke očiglednosti vrlo lako mogu odvesti na krivi put. Usporedba broja crkava u gradovima i u zaleđu pokazuje naime da ih ima više u zaleđu. Međutim, u gradovima se manje gradilo jer za to nije bilo potrebe - u njima su postojale i funkcionirale kasnoantičke crkve. Osim toga, iz predromaničkog doba sačuvale su se, uz rijetke iznimke (kao što je Sv. Spas na vrelu Cetine), samo male crkve, ali su vrlo vjerojatno građene i

[347] *Likovna enciklopedija Jugoslavije* 2, Zagreb 1987, 665 i d.

[348] J. Stošić, *Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku.* Arheološka Istraživanja u Dubrovniku 1 dubrovačkom području, Izdanje HAD 12, Zagreb 1988, 15-38. Isti, *Slijed oblikovanja sakralnog središta u Dubrovniku,* Dubrovački horizonti 29, Zagreb 1989, 56-9.

[349] *Namentragende Steininschriften,* 96-7; J. Kovačević, *Marginalije uz probleme arheolo gije i umetnosti ranoga srednjega veka, Ulcinjski i kotorski preromanski ciboriji.* Zbornik Filozofskog fakulteta VII-1, Beograd 1963, 149-50, datira natpis početkom 9. stoljeća, dok Pctricioli, *Datiranje,* 118, smatra daje Nikifor samo ime darovatelja, a daje natpis nastao u 10. ili 11. stoljeću.

[350] J. Kovačević, *Osnovni problemi srednjovjekovne arheologije Crne Gore,* Materijali 4. Beograd 1967, 39-48.

[351] Rapanić, *Istočna obala,* 23; Jurković, *Arhitektura)* Isti, *Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana,* Radovi Instituta za povijest umjetnosti 12-3, 1988-9, 41-8, smatra daje razvoj umjetnosti bio različit na bizantskom teritoriju od onog na hrvatskom. Ako takva teza i stoji, zasigurno je izgradnja na oba teritorija dio istog graditeljskog i gospodarskog poleta.

velike - one su, međutim, bile podložnije propadanju nakon čega su stanovnici okolnog prostora sustavno raznosili kamen.

U prvoj fazi graditeljskog poleta gradile su se, čini se, crkve u gradovima, a potom se graditeljski polet počeo širiti prema unutrašnjosti. Ponajprije se obnavljaju crkve tamo gdje već postoje kasnoantički temelji, možda čak i sačuvani čitavi zidovi, a tek se kasnije grade novi objekti na mjestima bez kontinuiteta[352]. Čini se da su crkve u Galovcu, Pridrazi, Rižinicama, Žažviću, Bribiru, zatim više njih u Ninu, ostale u funkciji ili barem u takvu stanju da ih se moglo prilično lako privesti svrsi[353]. I na "Begovači" u Biljanima Donjim starokršćanska je bogomolja obnovljena u 9. stoljeću[354]. Vjerojatno je i ovdje određenu ulogu odigrala povećana gospodarska aktivnost koja je u prvo vrijeme omogućila manje investicije, a tek kasnije i skuplje pothvate. U ranoj fazi pokrštavanja manje su crkve mogle prihvatiti i relativno malen broj novopokrštenih, prvenstveno društvenu (državnu, upravnu) elitu koja je prva prihvatila kršćanstvo. Sukladno povećanju broja vjernika mogla je i izgradnja većih crkava pričekati nekoliko desetljeća, pa čak i stoljeća.

U predromaničkim crkvama sačuvan je priličan broj skulptorskih radova na crkvenom namještaju koji se mogu relativno precizno datirati. Fragment s imenom Trpimira iz Rižinica kod Solina morao je nastati polovinom 9. stoljeća[355], a čini se da je i crkva na Lopuškoj glavici u Kosovu polju kod Knina (barem djelomično) građena otprilike u isto vrijeme[356]. Do tog vremena već postoje crkve sv. Jurja na Putalju[357], kao i crkva sv. Marte u Bijaćima te sv. Marije na Crkvini u Biskupiji[358]. Na Kapitulu kod Knina nađen je kameni ulomak nepoznate funkcije sa slovima *primir,* što bi se isto tako moglo odnositi na Trpimira[359], odnosno daje za njegove vladavine podignuta ili nadograđena neka crkva. Napokon, u

352 Rapanić, *Istočna obala,* 23. Opširna kronologija nastanka predromaničke umjetnosti postoji i u: Od *Nina do Knina,* 25 i d.

353 Jurković, *Arhitektura,* 66. Za Nin, vidi, P. Vežić, *Sklop župne crkve sv. Asela, bivše katedrale u Ninu,* SHP 15/1985, 201-16. Za Žažvić, T. Burić, *Kameni namještaj bazilike u Žažviću,* SHP 15/1985, 165-81, koji za razliku od prethodnih istraživača (Marun, Karaman) i njihove vrlo široke datacije, smatra da skulptura u bazilici nastaje od početka 9. do polovine 10. stoljeća. Za Bribir, T. Burić, *Ranosrednjovjekovna skulptura s Bribira,* SHP 16/1986, 107- 24.

354 N. Jakšić, *Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nelcropola,* Diadora 11. Zadar 1989, 421-3; V. Delonga, *Kameni spomenici s "Begovače"* u *Biljanima Donjim kod Zadra,* SHP 20/1992, 85-109.

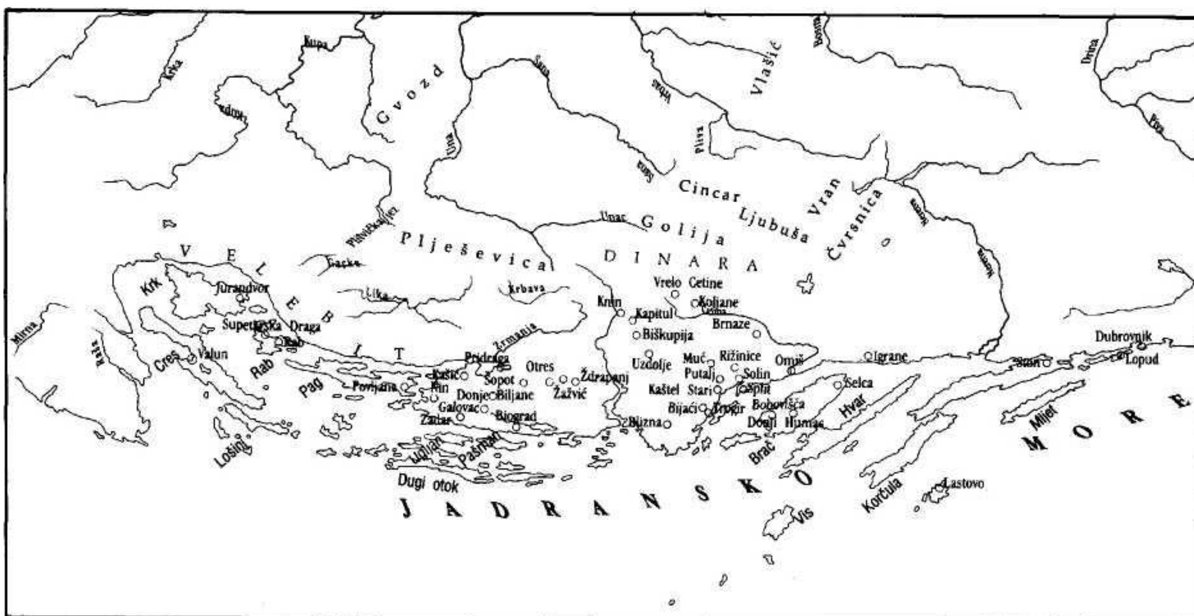
355 ..pRO DUCE TREPIMERO..." - vidi, Šišić, *PriručnUc* 122; Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti,* Zagreb 1930, 80. Također, str. 198, i tamo slike.

356 S. Gunjaca, *Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina,* SHP, III. ser., 3/1954, 18; Petricioli, *Datiranje,* 114; Isti, *Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima,* Izdanja HAD 8, 1984, 224.

357 T. Burić, *Kameni namještaj predromaničke crkve sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel-Sućurca,* SHP 13. 1983, 147-61.

358 N. Jakšić, *Predromanički reljef sa spomenom blaženog Teodora na Bolu na Braču.* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 25, Split 1985, 52; Jurković, *Arhitektura.* 67.

359 Šišić, *Priručnik,* 122; *Namentragende Steininschrijten,* 37.

Karta 7. *Lokacije važnijih crkava na hrvatskom prostoru, 9. do 11. stoljeće*

svojoj darovnici Trpimir tvrdi da je "sagradio samostan"[360]. Podataka o gradnji crkava i sakralnih objekata općenito u darovnicama i drugim pisanim dokumentima nema mnogo, pa je ovaj o Trpimiru time još značajniji.

U vrijeme Branimira, dakle otprilike osamdesetih godina 9. stoljeća, podignute su crkve u Ninu, Muću, Šopotu kod Benkovca, Ždrapnju kod Bribira ili su u njima obavljeni radovi za kojih su nastali dijelovi što se danas mogu datirati Branimirovim vremenom. Po nekim stilskim obilježjima čini se da bi se i nastanak crkve sv. Spasa na vrelu Cetine (Stara Vrlika) mogao datirati istim vremenom kao i crkva na Stupovima (Sveta Cecilija) i "četvrta" crkva u Bukurovića podvornici, obje u Biskupiji kod Knina[361]. Iz Blizne, sela trogirskog zaleđa na prisojnoj strani Vilaje potječu i slučajni nalazi predromaničke skulpture 9. stoljeća, vjerojatno također iz Branimirova vremena[362], a i u zadarskom su zaleđu - na Crkvini u Žeravi, u Ljubačkim Stanovima i u Posedarju - pronađeni ulomci kamene plastike, vjerojatno iz vremena vladavine Branimira ili Muncimira[363]. Napokon, po vrlo karakterističnim polukružnim kontraforama i "uništena" katedrala u Biogradu pripada u ovaj vremenski horizont. Polukružne kontrafore su upravo specifičnost uskog teritorija hrvatske države, a u priobalnim gradovima pod bizantskim vrhovništvom ih nema[364]. Fragment s natpisom kneza Muncimira iz crkve sv. Luke u Uzdolju u Kosovu

---

360 *Constnvd monasterium* - Rački, *Documenta*, 3; Klaič, *Izvori*, 20.

361 Petricioli, *Datiranje*, 114-5. Ž. Gunjaca, *O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima.* Izdanja HAD 8, Split 1984, 253-63, datira crkvu sv. Spasa u 9. ili najkasnije u 10. stoljeće.

362 T. Burič, *Srednjovjekovni spomenici villae de Blisay*, SHP 17, 1987, 75-86.

363 A. Uglešić, *Neobjelodanjeni nalazi preromaničke kamene plastike s područja sjeverne Dalmacije*, Radovi FF u Zadru 31 (18), Zadar 1993, 147-50.

364 Petricioli, *Datiranje*, 116.

polju datiranje 895. godinom, što znači da se crkva gradi ili natpis kleše samo koju godinu nakon Branimirovih. Vjerojatno u isto vrijeme, za vladavine Muncimira, u Trogiru je sagrađena predromanička crkvica sv. Dujma, koja je danas u ostacima u podu crkve sv. Nikole[365], a otprilike u to doba građena je, čini se, i crkvica u Koljanima kod Vrlike[366].

U ovom nabrajanju nisu spomenute sve izgradnje i dogradnje crkava, ili intervencije u njima. Naime, mnogo je toga ovisilo o improvizaciji, volji pojedinaca, nasušnoj potrebi za rekonstrukcijom. Tako je ustanovljeno da je u crkvi sv. Marije na Crkvini u Biskupiji od 9. do 11. stoljeća četiri puta mijenjan liturgijski namještaj[367].

Prostor na kojem se intenzivno grade predromaničke crkve omeđen je Dinarom na sjeveru, a pruža se do područja Splita na jugoistoku te Zadra i Nina na sjeverozapadu, što svjedoči o relativno brzom širenju ovih stilskih oblika. Međutim, u mnogim krajevima koji se smatraju dijelom ili tadašnje hrvatske države ili hrvatskog etničkog prostora, ne postoji predromanička arhitektura. Takav je slučaj, na primjer, otok Krk, na kojem ne postoji nijedna crkva iz 9. stoljeća, a i na Cresu predromaničke su crkve atipične i ne pokazuju karakteristike uobičajene za dalmatinsku predromaniku[368]. Graditeljski polet dosegao je vrhunac u 9. stoljeću i više se neće ponoviti, jer je ubrzo broj novoizgrađenih crkava značajno opao. Moguće je da razloge tome valja tražiti i u činjenici da za daljnju izgradnju više nije bilo potrebe, jer su izgrađene crkve bile dovoljne da prime sve novopokrštene ili barem većinu njih.

Vjerojatno je da nakon ovih pregnuća u 9. stoljeću, u narednom razdoblju, dakle u 10. stoljeću, dolazi do određenog zastoja u izgradnji, jer ne postoji ni jedan sigurnije datirani spomenik sve do oltarne pregrade pronađene u Kapitulu kod Knina. Budući da je u njoj isklesano ime Stjepana Držislava, njezin se nastanak može staviti u drugu polovinu ili u sam kraj 10. stoljeća. Istom vremenu pripada i nadgrobna ploča Držislavove majke, kraljice Jelene, ali nije sigurno daje tada izgrađena i crkva, ili je samo pokojnici podignuta nadgrobna ploča.

Predromanika se u drugoj polovini 10. stoljeća širi prema krajevima koji su podalje od središta hrvatske države - tako radionica na stonsko--dubrovačkom području dobiva velik zamah[369].

Čini se da se u ranomu srednjem vijeku predromanička umjetnost proširila i do panonskih prostora. Osim što su Ljudevitu Posavskom stigli "majstori" i "zidari" *(artifices et murarii)*, doduše da bi izgrađivali tvr-

365 VKJJ, C. Flsković, *Dvije predromaničke crkve u Trogiru,* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 14, Split 1962, 50; T. Burić, *Predromanička skulptura u Trogiru,* SHP 12, 1982, 142.

366 N. Jakšić. *Majstor koljanskog pluteja*. Izdanja HAD 8, Split 1984, 243-52.

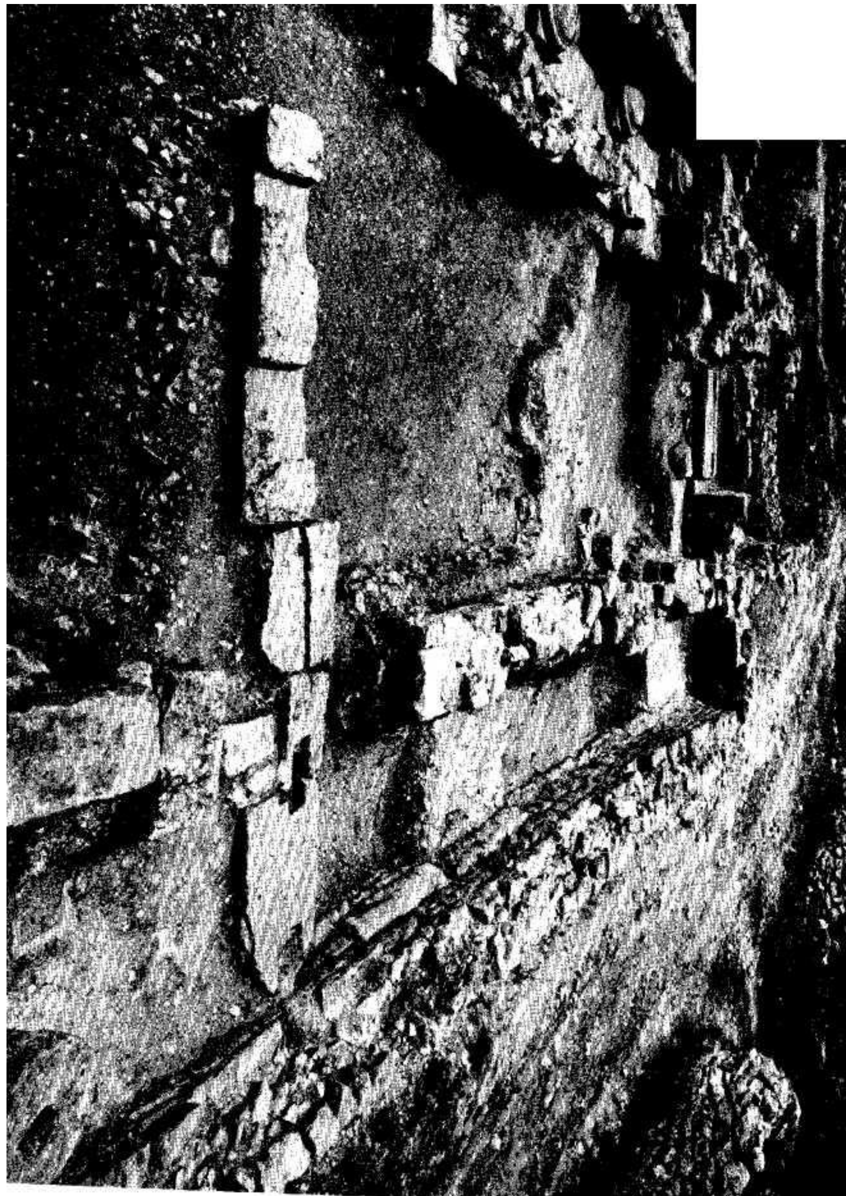
367 N. Jakšić, *Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina,* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, Split 1980, 97- 110.

368 M. Jurkovič, *Prilog istraživanju predromanike na otocima gornjeg Jadrana,* Izdanja HAD 13, Zagreb 1989, 121-8.

369 M. Jurković, *O nekim jiguralnim prikazima i posljednjoj fazi pleterne skulpture u dubrovačkoj regiji.* Izdanja HAD 12, Zagreb 1988, 209-16.

Slika 20. *Sv. Spas na izvoru Cetine*

dave[370], postoje dijelovi pleterne kamene skulpture, vjerojatno sa sisačkog područja, kao i nalazi kod Lobora [kod Zlatara) u Hrvatskom zagorju[371]. Ako ih se uistinu može datirati u 9. ili 10. stoljeće, kako se smatra, to bi značilo da je predromanička umjetnost ocrtala granice budućeg cjelovitog hrvatskog prostora više negoli ijedan drugi društveni fenomen.

15. Pokrštavanje Hrvata i njegovo značenje

Proces koji je neposredno utjecao na bitne promjene u hrvatskom društvu 9. stoljeća, usporavao ih ili ubrzavao, bilo je pokrštavanje. Pokrštavanje jest, dakle, središnji i najvažniji događaj hrvatske povijesti 9. stoljeća. Sudeći po broju arheoloških nalaza i pisanih izvještaja, nedvojbeno jest da je velik dio Hrvata pokršten u to vrijeme - otprilike od vladavine Mislava tridesetih godina, pa do odlaska Branimira, dakle do osamdesetih i devedesetih godina 9. stoljeća[372]. Stoga ne bi valjalo smatrati slučajnošću da se istovremeno sa svim opisanim događanjima u Trpimirovoj Hrvatskoj, od 852. godine ili nešto prije, gradi samostan (na nepoznatu mjestu) i da dolaze redovnici[373], što je i prvi nedvosmisleni podatak o boravku nekog reda, najvjerojatnije benediktinaca na istočnom Jadranu i onda, naravno, na teritoriju Hrvatske. Moguće je da su samostani osnivani na području Hrvatske u 6. stoljeću, iako se oni tada ne zovu benediktinski[374]. Tomu u prilog ide i podatak iz Muncimirove darovnice iz 892. godine u kojoj se spominje izvjesni Žitalj, *superpositus monasterij?*[75], što bi moglo značiti da je na hrvatskom prostoru bilo više samostana, pa da su oni formirali neko zajedničko tijelo[376]. Kako bilo da bilo, benediktinci su pokrštavanju Hrvata mogli dati snažan poticaj.

Pokrštavanje je za hrvatsko društvo značilo prelazak iz gentilne u univerzalnu religiju. Konstantin Porfirogenet tvrdi da su se Hrvati nakon svog pokrštavanja zavjetovali papi kako će, "ako neki drugi pogani pođu protiv zemlje ovih Hrvata i zarate, neka za njih (Hrvate) ratuje bog Hrvata i štiti ih i pobjedu im donese Petar Kristov učenik"[377], pa se čini kao da podatak datira upravo iz tog vremena kada je neimenovanog "boga Hrva-

---

370 *ARFza* 821; Rački, *Documenta,* 325; Klaić, *Izvori,* 18.

371 A. Horvat, *O Sisku* u *starohrvatsko doba na temelju pisanih izvora i arheoloških nalaza,* SHP 3, III. ser., 1954, 97.

372 Općenito je o pokrštavanju nedavno pisao s bogatom literaturom N. Budak, *Fruhes Christentum in Kroatien,* u: *Karan.tan.ien una der Alpen - Adria - Raum im Friihmittelalter,* Wien -Koln -Weimar 1993, 223-34.

373 *Ibique cateruas fratrum adhibui* - Rački, *Documenta,* 3; Klaić, *Izvori,* 20.

374 Ostojić, *Benediktinci* II, 9-10; Goldstein, *Bizant,* 61-2.

375 Rački, *Documenta,* 16.

376 Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 79, 163.

377 *DM* 31/40-2; *Viz. izv.* II, 42-3, Klaić, *Izvori,* 6.

ta" zamjenjivala kršćanska dogma[378]. Pokrštavanje je označavalo i ulazak dotadašnjih barbara u rimski (franački, zapadni) ili bizantski civilizacijski krug, pa su sve kršćanske države ili kršćanska središta, čiji je utjecaj dopirao do Hrvatske, nastojali da do pokrštenja Hrvata dođe što prije, i to akcijom njihovih misionara. U teokratskom društvu kakvo se stvorilo diljem Evrope, pa i u Hrvatskoj, država je pomagala učvršćivanju crkve, i obratno: budući da je splitski nadbiskup mogao izjaviti da je njegova crkva "matica crkva, koja je metropola do dunavske obale i po cijeloj državi *(regnurri)* hrvatskoj"[379], odnosno daje "nadbiskup čitave Hrvatske i Dalmacije"[380], čime je i tada, polovinom 9. stoljeća, a i kasnije, nemjerljivo koristio probitku hrvatske države. Uostalom, kršćanstvo je, i zapadno i istočno (ako ga se u ovo vrijeme uopće tako može dijeliti), bilo prozelitska vjera *par excellence,* koja je i riječima samog Isusa bila poticana da pridobija nove vjernike[381]. Tako je pokrštenje postalo preduvjet bilo kakvog drugog kontakta hrvatskog društva s kršćanskim sredinama, odnosno preduvjet bilo kakvog napretka. Naime, nije postojala nikakva alternativa pravu, pismenosti, kulturi, zajedničkom jeziku, itd., osim onoga što je stizalo preko kršćanstva, a utemeljeno na antičkoj (grčko-rimsko--judejskoj) osnovi[382].

"Ovo nije originalan zaključak suvremene historiografije, jer je ljudima koji su živjeli u to doba bilo jasno daje intenzitet pokrštavanja neodvojivo povezan s intenzitetom drugih kontakata između kršćanskih i nekršćanskog društva. Tako Konstantin Porfirogenet u djelu *Život Baziltja I. [Vita Basilii)* tvrdi da "slavenska plemena u Panoniji, Dalmaciji i susjednim oblastima, mislim Hrvati i Srbi i Zahumljani i Trabunjani i Konavljani i Dukljani i Neretvani, zbaciše sa sebe davnašnju vlast Romeja i postadoše samoupravni i samostalni, pokoravajući se isključivo svojim arhontima. Pokazujući potpuno odvajanje, većina njih odstupi i od svetog krštenja, da ne bi zadržali nikakav zalog prijateljstva i pokornosti prema Romejima"[383].

378 Šišić, *Genealoški prilozi,* 47 i d.; Šišić, *Povijest,* 386, smatra da je ova vijest odraz prepiske između kneza Branimira i pape Ivana VIII. -to bi moglo biti točno, jer je to upravo vrijeme intenzivnog pokrštavanja Hrvata. Vidi i V. Markotić, *Ho ton Hrobaton Theos,* Mandićev zbornik, Rim 1965, 21- 25; Katičić, *"Bog Hrvata" u Konstantina Porfirogeneta,* u: *Uz početke,* 13-23, relativizira ovakav prijevod i predlaže da se čita, povodeći se za Moravcsikom i Jenkinsom, "da Hrvate Bog brani i štiti", što po njegovu mišljenju onemogućuje "dalekosež ne zaključke o tragovima poganskih shvaćanja u Hrvata..." (n. dj., 22). Međutim, postoje podaci o poganstvu u Hrvata u razdoblju po doseobi, pa nema razloga ove Porfirogenetove navode smatrati a priori nevjerodostojnima.

379 Rački. *Documenta, 4.*

380 Rački, *Documenta,* 108.

381 "idite ... izgubljenim ovcama doma Izraelova. Na svom putu navješćujte: Blizu je kraljevstvo nebesko" *[Mate],* 10, 6-7). Uostalom, nije to bila osobina samo kršćanstva u to vrijeme - takav je bio i islam, a židovstvo će se početi zatvarati u krug svojih vjernika postupno, od 6.-7. stoljeća.

382 Vidi, šire, D. Šimundža, *Religiozna polazišta hrvatske pismenosti i književnosti,* Kačić 25, Split 1993,461-72.

383 *Theoptianes Continuatus,* ed. I. Bekkerus, Bonnae 1838, V, 298-9; *Viz. izv.* II, 79. U osnovi se ista vijest nalazi i u *DAI,* ali se ne tvrdi da su plemena odbacila i kršćanstvo: *DM* 29/60-6; *Viz. izv.* II, 14; Klaić, *Izvori,* 5.

Na isti su način djelovali i Franci - da bi se s njima moglo intenzivnije surađivati, bilo je poželjno primiti evanđelje. Tako je avarski kagan Tudun 796. godine, kada ga je franačka vojska pobijedila te je morao izraziti pokornost caru, "primio kršćanstvo zajedno sa svim svojim prvacima"[384]. U franačku upravnu hijerarhiju jasno da je mogao ući samo kršćanin. Stoga je i Trpimirov prethodnik Borna morao biti pokršten, jer inače ne bi mogao doći u audijenciju caru Ludoviku[385]. Koliko je Francima bilo stalo do toga da se poganski narodi pokrste, svjedoči i podatak da je jedan od prvih Karlovih poteza nakon osvajanja hrvatskih i širih prostora 803. godine bila podjela novostečenih područja između crkvenih središta Salzburga i Akvileje (granica je bila rijeka Drava), kako bi se stvorili bolji institucionalni uvjeti za misionarsku aktivnost.

I u prvim kontaktima s Mlečanima pokrštavanje je bilo preduvjet bilo kakvog ozbiljnijeg kontakta. Tridesetih je godina poslanik Slavena s neretvanskih otoka došao k duždu Ivanu u Veneciju i tamo se najprije pokrstio, a tek potom sklopio mir[386].

Ovu tezu potkrepljuje i još jedna, naizgled smušena priča o pokrštenju Hrvata -životopis Ursa Confessora napisan čak 1493. godine, ali očigledno i "takav izvor zna sačuvati pokoje zdravo zrno povijesne istine"[387]. Franak Urso doputovao je u Dalmaciju u doba Karla Velikog s pratnjom i, nakon borbi, uspio je pokrstiti tamošnjeg kralja i njegov narod *(quofacto rex cumpopulo ab ipsis convertitura dominum...)*[388]. U čitavoj priči, koja se kao izvor vrlo rijetko upotrebljava, vremensko poklapanje vladavine Karla Velikog i pape Hadrijana I. (772-795), te franačkih pokušaja da stignu u Dalmaciju[389], osnažuje vjerojatnost da je jezgra legende istinita. Međutim, kada se govori o pokrštavanju, mnogo je važnije da franački pisac pokrštenje pogana direktno vezuje uz njihov poraz u borbi protiv kršćana.

Oko pitanja kada i kako su se pokrstili Hrvati kao i susjedna slavenska plemena ispreplela su se u historiografiji vrlo različita mišljenja. Tome je pridonijela malobrojnost i šturost pisanih izvora, ali i siromaštvo drugih (prvenstveno arheoloških) podataka. Čini se da su mnogi istraživači, pokušavajući razriješiti problem, razmišljali prilično shematski -tražili su točan trenutak kada je do pokrštavanja došlo, tražili su ijedno središte iz kojeg su misionari krenuli (Franci, Bizant, možda Akvileja ili Rim). Često

---

384 Rački, *Documenta,* 299. Tako Franci postupaju i u drugim prilikama - u slučaju pokoravanja Sasa i drugih naroda u tadašnjem Franačkom Carstvu - vidi *ARF, Annales qui dicuntur Einhardi,* kao i I. Goldstein, *Karlo Veliki i njegovo doba,* u: Einhard, *Karlo,* 7 i d.

385 ^RFza 820; Rački, *Documenta,* 324; Klaić, *Izvori,* 17.

386 *Johannis chronicon venetum,* VII, 19; Rački, *Documenta,* 334; Klaić, *Izvori,* 19.

387 Šišić, *Povijest,* 308-9. Međutim, Klaić, *Povijest* 193, D. Mandić, *Papa Ivan IV Solinjanin i pokrštavanje Hrvata.* Croatica Christiana Periodica 29, god. 16, Zagreb 1992, 15-6. smatraju da taj izvor valja odbaciti zbog kasnog datuma nastanka.

388 *Acta* S. *Ursii,* u: D. Farlati. *Accessiones et correctiones ad Rhjricum sacrum,* ed. Bulić, Split 1910, 45- 53; Suppl. Bullettina 1902-10.

389 Rački, *Documenta,* 300.

je kristijanizacija opisivana kao neki planomjerni vjetar koji vitla nad maglovitim ljudskim prostorima. Manje se uzimalo u obzir daje to bio vrlo složen društveni pokret, revolucija, da je uključivao širok krug raznovrsnih i proturječnih kretanja, daje prolazio kroz relativna zatišja i uspone, uzrokovao socijalno-psihološke promjene[390]. U prilog shvaćanju da je pokrštavanje bilo proces svjedoči i tekst Konstantina Porfirogeneta: "Većina ovih Slavena ne pokrsti se, nego dugo vremena ostadoše nekršteni"[391].

Usporedba s drugim suvremenim slavenskim društvima i spoznaja kako se u njima pokrštavanje odvijalo učvršćuje, pa čak i potvrđuje, ovakve zaključke. Dobar bi primjer moglo biti pokrštavanje Rusa[392]. O tome kako su se Rusi pokrštavali i konačno pokrstili, zna se neosporno više negoli o pokrštavanju Hrvata. Bio je to proces koji je trajao punih 150 do 200 godina, na trenutke se činilo da Rusi u potpunosti prihvaćaju kršćanstvo, da bi ga potom odbacili. Bilo je i vrlo osebujnih pojava. Tako je u vrijeme Vladimira (978-1015) stvorena jedinstvena poganska hijerarhija od plemenskih božanstava slavenskih i neslavenskih naroda, a kao vrhovno božanstvo bio je postavljen Perun, što je svakako bilo približavanje monoteizmu. Napokon, na perifernim se područjima održavaju nekršćanska, poganska ili dualistička vjerovanja duboko u srednji vijek[393].

Daje pokrštavanje u Hrvatskoj, odnosno daje nametanje kršćanskih običaja potrajalo duže svjedoče i pogrebni običaji - u grobovima su pronalaženi različiti kovinski predmeti (noževi, sjekire, srpovi, pređice, igle, šila, itd.), zatim zemljano posuđe, kao i drvene vedrice (bardaci), stoje sve u vezi sa zagrobnim vjerovanjem, kada su se uz mrtvace u grobove stavljale posude s hranom i pićem kao popudbina za drugi svijet[394]. Osim toga, dvojni grob u Brodskom Drenovcu iz prve polovine 9. stoljeća ukazu-

390 O pokrštavanju Hrvata postoji bogata bibliografija. Vidi, F. Šlšić, *Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji,* VHAD 13. 1914, 43-6; *Viz. izv.* II, 41- 21 tamo lit., gdje se izričito govori o "dugom i složenom procesu". Također, Gunjaca, *Ispravci i dopune 2,* 126-37; Klaić, *Povijest* 84-7; Šanjek, *Kršćanstvo,* 15-25; Šanjek, *Crkva,* 46-52.

391 DAJ 29/68-9; *Viz. izv.* II, 16; Klaić, *Izvori,* 14. "epUJrritpvTo" je aorist ("ne pokrsti se"), što znači da su imali prilike to učiniti, ali nisu htjeli Ili većina nije htjela.

392 Metodološki slične usporedbe (tema Herson - tema Dalmacija ili, općenito, stanje na Hersonu i stanje u Dalmaciji, jer ova priobalna područja imaju u zaleđu slavenska društva) pravio je i Ferluga, *Uprava,* 56-8 i d.; Isti, *L'amministrazione,* 132 i d., 143 i d. Također, još očitiji primjer je članak: J. V. Bromlej, *O nekim srednjovjekovnim hrvatsko-ruskim paralela ma,* Poljičkl zbornik 2, Zagreb 1971, 23-33 (ali se ne govori o pokrštavanju), što pokazuje da takve usporedbe nisu nemoguće, već posve opravdane. Uostalom, jedno komparativno istraživanje pokrštavanja istočne Evrope tek bi trebalo napisati, kako bi se bolje shvatilo pokrštavanje u Hrvatskoj (malen korak u tom smislu jest studija M. Spinka, A *Historu of Christianitu in the Balkans* - A *Study in the Spread ofBuzantine Culture among the Slavs,* Chicago 1933, ali je analizirano samo pokrštavanje Bugara, Srba i područje Bosne).

393 M. Brandt, *Povijest Rusye u srednjem vijeku,* na raznim mj., Zagreb 1981. Također, B. D. Grekov, *Krestjane na Rusi. S drevnejših vremen do 17. veka, 1.* izd., Moskva 1952. Vidi i M. Brandt, *Dualističke dileme na rusko-jinskom dodirnom području u l i . stoljeću.* Radovi IHP 14, 1982, 1- 41; Također, Isti, *Izvori zla,* Zagreb 1989, 262-306.

394 Jelovina, *Nekropole,* 131-4; Belošević, *Kultura,* 109-15; Jelovina, *Glavne značajlce,* 28.

je na poganske običaje - na žrtvovanje majke prilikom smrti djeteta ili obratno[395]. Nije rijedak ni običaj dekapitacije[396]. Čini se ipak da u cjelini nalazi prežitaka poganskih običaja nisu bili suviše česti. Primjerice, od 521 groba pronađena na Crkvini u Galovcu kod Zadra samo je u jednom vidljiv poganski kultni običaj -stavljanje u grob zemljane posude s popudbinom za zagrobni život pokojniku[397]. Napokon, u grobovima ranosrednjovjekovnog horizonta uvijek se pronalazi mnoštvo životinjskih kostiju koje s vremenom postaju sve rjeđe[1]. Isti je slučaj i s prilozima u grobovima (na primjer, oružje i keramika) koji izostaju već od 9. stoljeća u Dalmaciji, a oko 1000. godine slično se događa i u Istri[398]. U Istri je proces pokrštavanja završen do kraja 10. stoljeća[399]. Činjenica jest daje taj "prijelom", kada se u grobove stavljaju sve manje uporabni predmeti, a sve više nakit[400], nastupio baš otprilike polovinom 9. stoljeća, što ukazuje na doba kada je proces pokrštavanja bio u najjačem zamahu.

Kao dokaz nestajanja poganstva u krilu kršćanstva mogla bi svjedočiti stela splitskog nadbiskupa Pavla iz otprilike 1020-30. godine koja očito spominje neku pobjedu križa, dakle kršćanstva[401]. Može se pretpostaviti daje i jezgra "crkve bosanske" i bosanskih "krstjana" u kasnijim stoljećima generirala iz poganskih elemenata kojima je po svjetonazoru bila bliža dualistička hereza bez prevelikih zahtjeva za formom negoli filozofski fundirana i k tome strogo hijerarhizirana crkva[402].

---

395 K. Vinski-Gasparinl - S. Ercegović, *Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu,* VAM, 3. serija. 1, 1958, 131.

396 Vinski-Gasparinl, na i. mj. Ima ga i u Dalmaciji: Jelovina, *Spas i Simoni, Knin - Groblje.* Takva se praksa primjenjivala obično na protivnicima (vidi, J. Chevalier - A. Gheerbrant, *Rječnik simbola,* Zagreb 1989, 448-9) - budući da prilikom istraživanja ovih nekropola nije ustanovljeno da se radi o neprijatelju, ostaje nejasno zašto se to radilo.

397 J. Belošević, *Ishodi pete kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra,* Radovi FF u Zadru 31 (18), Zadar 1993, 121-42.

398 Lj. Karaman, *Živastarina,* Zagreb 1943, 143. B. Bačić, *Starohrvatsko groblje uŽminju u Istri,* SHP, 111. ser., 6, Zagreb 1958, 77-92.

399 B. Marušič, *Materijalna kultura Istre od 9. do 12. stoljeća.* Izdanja HAD 11, Zagreb 1986, 116.

400 R. Jurić, *Nakit u srednjem vijeku. Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas,* Zadar 1981, 53-61. Isti, *Sredrijovjekovni nalat na našem primorju između Cetine i Istre,* Umjetnost na istočnoj obali..., 120 i tamo lit.

401 Tekst je dešifrirao M. Barada, *Episcopus Croatensis,* Croatia Sacra I, Zagreb 1931, 197 i d. Vidi i L. Margetić, *O nekim vrelima hrvatske povijesti 11. stoljeća (s osobitim obzirom na Osorj,* HZ 42, 1989, 118-21. Margetić smatra da se radi o pobjedi nad bogumilima, što bi značilo da su se oni pojavili na ovim prostorima oko 160 godina prije prvog zapisa o njima u izvorima- 1186. godine u jednom dokumentu pape Urbana III -vidi, *CD* II, 202-3; F. Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i kotarsko dualistički pokret u srednjem vijeku,* Zagreb 1975, 49-51. Međutim, Šanjek, n. dj., 45 i d. objašnjava da se radi o sukobima pristaša "latinske" i "slavenske" stranke tijekom 11. stoljeća, što je svakako vjerojatnije, ali mogućnost različitih tumačenja ovog teško shvatljivog teksta ostavlja mjesta pretpostavci da se radi i o poganima; naime, pobjedu nad glagoljašima ipak je neobično opisivati kao "pobjedu križa", jer je vrlo snažno nazočna svijest da i latinaši 1 glagoljaši pripadaju istoj crkvi.

402 Šanjek, n. dj. Također, iscrpno, J. Šldak, *Studije o "crkvi bosanskoj" i bogumilstvu,* Zagreb 1975.

Međutim, čini se da su se neki poganski običaji održali i više stoljeća u kršćanskim sredinama u Hrvatskoj i zapravo postali dio specifičnog kršćanskog rituala na lokalnom ili širem hrvatskom prostoru. Na nekropoli u Šopotu kod Benkovca iz kasnoga srednjeg vijeka nađene su uz grobove i brojne životinjske kosti, što ukazuje da se radi o poganskim običajima kada se pri pokapanju mrtvaca nad grobovima upriličavala gozba (daća)[403], a crteži na dva predmeta od jelenjih parožaka, uz neizbježnu slavensku ili općenito indoevropsku simboliku, zapravo su kršćanski prikazi, što znači da se kršćanstvo koristi već formiranim simbolima ili slikama koji nisu suprotni njegovoj simbolici[404]. Mnogi običaji i ideje iz poganske prošlosti očuvali su se na različite načine u narodnoj kulturi i sjećanju, između ostalog i u toponimima tipa Perun, kao prisjećanje na vrhovno božanstvo slavenskog panteona. Po Perunu je nazvano brdo između Podstrane i Jesenica kod Splita, zatim brdo iznad Mošćenica u Istri, na padini Učke prema Plominu. Postoji i izvor Perunuša kod Smiljana u Lici. Očigledno od "Perun" potječe i naziv biljke perunika, iako nije jasan odnos biljke prema kultu tog^božanstva. Mjesto "Perun" postoji i u nekom vinogradu koji se spominje u *Supetarskom kartularu*[405]. Vrlo su česti i toponimi koji u korijenu nose ime "Vid", dakle, odraz su poštovanja starog slavenskog gromovnika -tako je najviši brački vrh Vidova gora[406]. Čini se daje na tom mjestu poganski bog u neko doba zamijenjen kršćanskim svecem. Odjek poganskih slavenskih kultova na Braču vidljiv je i u toponimima Kapišće, Tršćenik i Trišćenok[407]. I na drugim lokalitetima diljem hrvatskog prostora postoje ostaci poganske prošlosti. Ispod brda nazvanih po Perunu, Vidu ili Mihovilu nalaze se toponimi Dubrava, što znači daje gromovnik iznad krošnji svoje dubrave i svojega duba u njoj; tako je još najednom mjestu na Braću, zatim u Poljicima, na Hvaru, na Pagu, na istočnoj Medvednici kod Zagreba, na ušću Mure u Dravu[408].

Kršćanstvo se u Hrvatskoj moglo nametati silom, ali su Hrvati mogli i dobrovoljno uz njega pristajati. Podatak Teofanova Nastavljača i Konstantina Porfirogeneta o otpadanju istočnojadranskih plemena od "svetog krštenja"[409] mogao bi potvrđivati tezu o prisili, ali druge činjenice bi prije svjedočile o suprotnom. U doba intenzivnog pokrštavanja Hrvata nema

403 D. Jelovina, *Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika* u *1985. i 1986. godini*, SHP 16/1986, 241.

404 Te predmete, pronađene na Ždrijcu kod Nina i u Ivoševcima kod Knina, na taj način objašnjava P. Vojvoda, *Prilog čitanju starohrvatskih simbola,* Izdanja HAD 15, Zagreb 1992, 141- 4, za razliku od manje uvjerljivog, u: Belošević, *Materijalna kultura,* 125-7, koji drži da su avarsko kulturno dobro i da su "u šamanističkoj religiji Avara imali neku kultnu primjenu".

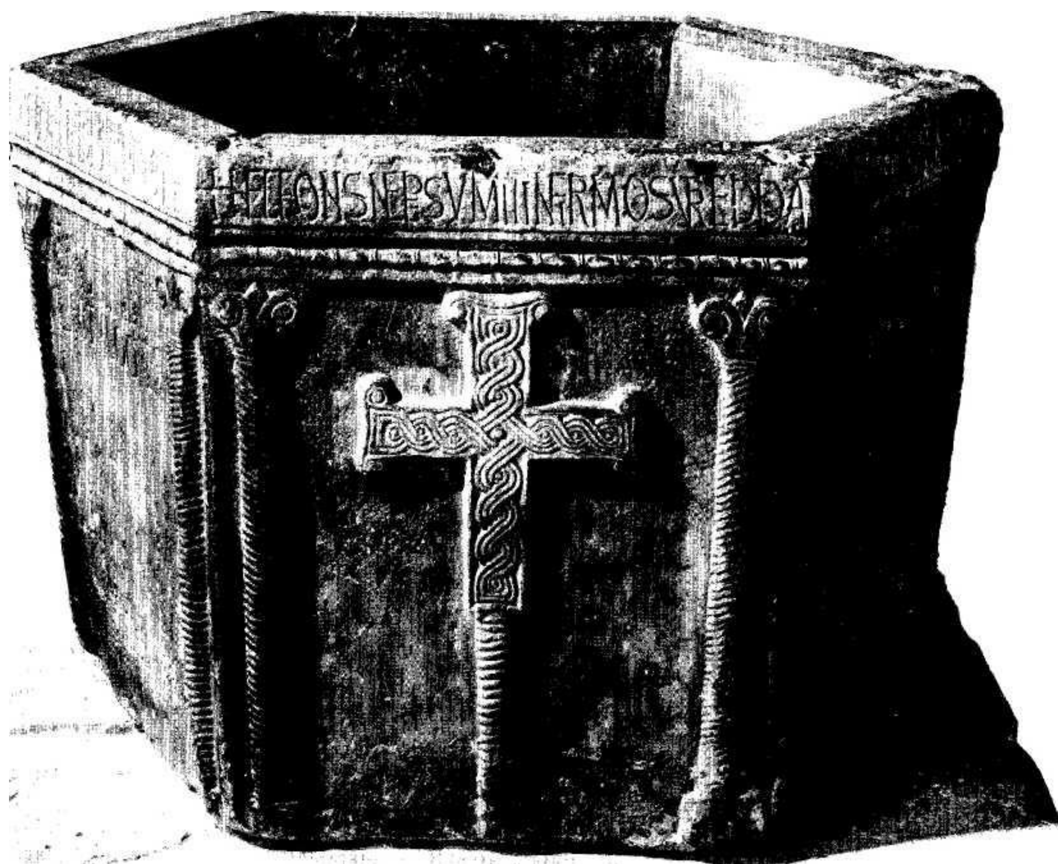
405 Skok, *Etimologijski rječnik* II, 643-4. Rački, *Documenta,* 153. Usp. i vrijedno djelo N. Nodila, *Stara vjera Srba i Hrvata,* Split 1981 (sakupljene su Nodilove rasprave iz Radova JAZU 77-102, Zagreb 1884 i kasnije).

406 P. Šimunović, *Toponimija otoka Brača,* Supetar 1972, na raznim mj.

407 Isto. na raznim mj.

408 Katičić, *Od Konstantina Porfirogeneta,* 35- 6.

409 *DM* 29/63-66; *Theophanes Continuatus,* ed. I. Bekkerus, Bonnae 1838, 288-9; *Viz. izv.* II, 14, 79.

Slika 22. *Višeslavova krstionica*

nikakve prijetnje kršćanske vojske prema hrvatskom teritoriju, još je manje bilo nekih opsežnijih akcija sa ciljem osvajanja ili pokrštavanja[410]. Misionari su slobodno dolazili (primjerice, Teudebert i drugi čije je ime ostalo zapisano u kamenu, ali bilo je zasigurno i mnogih drugih čija su imena zaboravljena) i mirno obavljali svoj posao. Pokrštavanje u Hrvatskoj u odnosu na, primjerice, Sasku olakšavalo je i postojanje antičkih crkava ili mogućnost njihove relativno jednostavne i jeftine obnove -velik dio starohrvatskih crkava uistinu je građen na temeljima kasnoantičkih. U načelu nijednu od vijesti o pokrštenju Hrvata, ma kako bile raznorodne, ne bi trebalo odbaciti. One samo svjedoče o neprestanim i upornim naporima različitih sredina da pokrste Hrvate. Pri tome valja iz tog kompleksa izdvojiti Višeslavovu krstionicu i tezu po kojoj je knez Višeslav vladao u Hrvatskoj početkom 9. stoljeća, a krstionica je izrađena za njegove vladavine. Na natpisu te krstionice, koja se ubrajala u najvažnije

---

[410] Moguće je situaciju usporediti s franačkim vojnim pohodima i uzastopnim nastojanjima krajem 8. i početkom 9. stoljeća da se pokrste Sasi, kada su ti Sasi "obećavali kako će napustiti štovanje demona i dobrovoljno se podvrći kršćanskoj vjeri" (vidi, Einhard, *Karlo,* cap. 7, str. 62-3, komentar 122-3).

spomenike o pokrštenju Hrvata[411], spominje se "prezbiter Ivan" koji živi u vrijeme "kneza Višeslava", a zdenac služi da "slabi postanu prosvijetljenima", da "postanu kršćani spasonosno ispovijedajući sveto Trojstvo"[412]. Međutim, osebujnom i veličanstvenom kamenom zdencu nije utvrđeno točno mjesto nalaza (u Hrvatsku je dospio iz Venecije, a vjerojatno -samo vjerojatno - potječe iz Nina), a ni sam knez nije spomenut ni u jednom povijesnom izvoru toga doba ili kasnijih vremena[413]. Zato se ne može ni pretpostaviti u koje je vrijeme živio i vladao Višeslav, to više stoje analiza stilskih obilježja krstionice uvjerljivo pokazala da je izrađena mnogo kasnije od početka 9. stoljeća, vjerojatno u l i. stoljeću[414], a ni tada se u Hrvatskoj ne pojavljuje nijedna osoba imenom Višeslav. Zbog mnogih nejasnoća, ovaj se spomenik, dakle, ne može upotrebljavati kao podatak o pokrštavanju Hrvata.

Drugi su podaci upotrebljivi, iako često fragmentarni i proturječni. Konstantin Porfirogenet u 31. poglavlju tvrdi da su Hrvati pokršteni već u doba Heraklija[415], a ta se vijest osnažuje činjenicom da se u 32. poglavlju tvrdi da su i Srbi bili pokršteni iz Bizanta ubrzo po doseobi[416]. Osim toga, papa Agaton (678-681) 680. godine u pismu caru Konstantinu IV. tvrdi da "usred poganskih naroda, kako kod Langobarda tako i kod Slavena ... zna se daje mnogo naših suslužbenika..."[417] Ne bez osnove smatralo se da bi se "Slaveni" moglo odnositi ako ne. samo, a onda barem među ostalim, i na hrvatski prostor[418]. Toma Arhiđakon tvrdi daje Ivan Ravenjanin došao u Split pokrštavati po naputku pape iz Rima, pa se čini da bi taj podatak

---

411 Šišić, *Povijest,* 308 i tamo lit.; Lj. Karaman. *O vremenu krstionice kneza Višeslava,* Peristil 3, Split 1960, 107-9; Gunjaca, *Ispravci i dopune* 2, 137-41; Tekst na krstionici, vidi u: Šišič, *Priručnik,* 119-20; Rački, *Documenta,* 376-7; M. Šeper, *Der Taufstein des kroatischen Fiirsten Višeslav aus demjruhen Mittelalter,* Erlangen 1957-8, 5-6; *Namentragende Steininschriften,* 17-9.

412 Tekst na latinskom glasi: + HEC FONS NEMPE SVMIT INFIRMOS VT REDDAT ILLVMINATOS . HIC EXPIANT SCELERA SVA QVOD DE PRIMO SVMPSERVNT PARENTE . VT EFFIC1ANTVR XPISTICOLE SALVBRITER CONFITENDO TRINUM PERHENNE. HOC IOHANNES PRESBITER SVB TEMPORE VVISSASCLAVO DVCI OPVS BENE COMPOSVIT DEVOTE IN HONORE VIDELICET SANCTIIOHANNIS BAPTISTE VT INTERCEDAT PRO EO CLIENTVLOgVE SVO.

413 Rapanić, *Doba,* 39; Klaić, *Povijest,* 196-8.

414 M. Šeper, *Der Taufstein des kroatischen Fiirsten Višeslav aus demjruhen Mittelalter,* Erlangen 1957-8; Rapanić, *Doba,* 181-2.

415 *DAI*31/21-25; *Viz. izv.* II, 40-1; Klaić, *Izvori,* 14. Grafenauer, *Prilog kritici* 27, smatra da je vijest o pokrštenju Hrvata za Heraklljeve vladavine samo konstrukcija Konstantina Porfirogeneta. Slijedi ga u mnogim radovima i N. Klaić (vidi, Z. Janeković-Romer, N. Budak, I. Goldstein, *Bibliografija radova N. Klaić,* HZ 42, 255-64, posebice Klaić, *Povijest,* 194-5; Ista, *Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju* u *djelu De administrando imperio cara Konstan tina Porfirogeneta,* SHPIH/15, 1985, 31-60).

416 *DAI*32/27-9; *Viz. izv.* II, 49.

417 Migne, *Patrologia Latina* 87, 1224.

418 Katlčić, *Methodiidoctrina,* u: Uz početke, 92 i tamo lit., posebno S. Sakač, *Ugovor pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu (oko g. 679),* Croatia sacra 1, Zagreb 1931, 1-84; Gunjaca, *Ispravci i dopune* 2, 87- 96.

mogao svjedočiti o tome da je u 7. ili 8. stoljeću i Rim pokušao ili pokušavao pokrštavati na hrvatskom prostoru[419].

Na temelju svih ovih vijesti, kao i logične pretpostavke da su već opisani prvi doticaji autohtonog stanovništva -Romana i novodoseljenih Hrvata u 7. i 8. stoljeću morali imati za posljedicu određen broj pokrštenih Hrvata, jasno je da je pokrštavanje Hrvata bilo pokrenuto praktički u trenutku njihove doseobe. Međutim, ono je u tom razdoblju ipak bilo periferna pojava, a kršćanski su se misionari eventualno brinuli da očuvaju crkve od propadanja i da štite autohtono kršćansko stanovništvo koje je i po dolasku Hrvata zaostalo na hrvatskom teritoriju (odnosno, nije se preselilo prema gradovima i dalmatinskim otocima). Podaci o Ljudevitovu uključivanju u franačku hijerarhiju, o Borninu odlasku franačkom caru, o odstupanju Hrvata (i drugih slavenskih plemena) od "svetog krštenja" dvadesetih godina 9. stoljeća[420] jasno pokazuju daje početkom 9. stoljeća jedan dio Hrvata bio pokršten, u najmanju je ruku pokrštena vladarska obitelj i uzak krug prvaka oko nje, ali je vrlo dvojbeno koliko je to imalo odjeka u širim slojevima.

Nasuprot vijestima o pokrštavanju u 7. i 8. stoljeću, Konstantin Porfirogenet u 30. poglavlju DAT tvrdi da su Hrvate pokrstili biskupi iz Rima u vrijeme arhonta Porina[421]. Taj se Porin u historiografiji ponajviše poistovjećivao s Bornom, što bi bila još jedna potvrda da se intenzivno pokrštavanje odvijalo početkom 9. stoljeća[422]. Međutim, u 29. poglavlju stoji da su se plemena na istočnoj obali Jadrana pokrstila u doba Bazilija I. (867-886), kada je on poslao "predstavnike sa svećenicima"[423]. Moguće je, ako ne i vjerojatno, da se ova vijest poveže s djelatnošću solunske braće Ćirila i Metodija i njihovih učenika na hrvatskom prostoru. Doduše, o "Metodijevu nauku" i slavenskom bogoslužju prve informacije potječu tek iz dokumenata splitskih sabora 925. godine, ali je izvjesno da su ih na hrvatski prostor morali donijeti ili sama slavenska braća Ćiril (do smrti 869. godine) i Metodije na svojim putovanjima od šezdesetih do osamdesetih godina (dakle, upravo u vrijeme vladavine Bazilija I.) ili njihovi učenici.

Očigledno je, dakle, da pisani izvori, pa čak i kada se radi o vijestima u jednom djelu - *De administrando imperio,* nisu suglasni niti o vremenu, a niti o sredini iz koje je pokrštavanje krenulo. Razlog postojanja tako raznorodnih vijesti valja tražiti u činjenici da je s vremenom nastalo nekoliko redakcija rukopisa, a i te informacije dobivene su vjerojatno s više strana. I drugi podaci prilično su raznorodni, te ne dopuštaju bilo kakve jednoznačne zaključke. Tipična franačka (ili germanska) imena svećenika ili misionara, kao Gumpert, Teudebert, Odolbert, Gisilbert[424],

419 Vidi, str. 136-8.

420 *DM* 29/ 63-66; *Theophanes Continuatus,* ed. I. Bekkerus, Bonnae 1838, 288-9; *Viz. izv.* II, 14, 79.

421 *DM* 30/85-90; *Viz. izv.* II, 32-3; Klaić, *Izvori,* 14.

422 Šišlć, *Povijest,* 387. Vidi i *Viz. izv.* II. bilj. 118, 41-2. gdje se navodi pregled mnogih mišljenja. Također, Klaić, *Povijest,* 194-5.

423 *DM* 29/68-78; *Viz. izv.* II, 16; Klaić, *Izvori,* 14.

424 Rapanić, *Istočna obala,* 24; Isti, *Doba,* 37.

te konačno Gottschalk govore o akciji Franaka. Otprilike u istom smislu svjedoči i priča Konstantina Porfirogeneta o pobožnom čovjeku imenom Martin. Bio je bez nogu, nosili su ga, a on je propovijedao i dijelio blagoslove[425]. Bilo je to, kaže pisac, u vrijeme Trpimira[426]. Očita nepreciznost pa i nesuvislost podatka o Martinu ne dopušta bilo kakve sigurnije zaključke, jer su oni nedvojbeno proizvod ili prerada hrvatske narodne predaje. Ipak, u narodnoj se predaji očigledno nije moglo ni zaboraviti ni ispustiti sjećanje na intenzivno pokrštavanje za Trpimirove vladavine, a vjerojatno je točno upamćeno i mjesto iz kojeg je Martin stigao - iz "Franačke, koja je između Hrvatske i Venecije". Radi se, nesumnjivo, o Furlaniji, otkuda su na istočnojadransku obalu stizali mnogi misionari.

Još jedan argument u prilog franačkoj akciji pokrštavanja je i pojava *Westwerka* u Hrvatskoj, specifične nadgradnje sa zvonikom nad ulaznim dijelom crkve sa zapadne strane, otvorene u unutrašnjem dijelu obično poput galerije, koja je karakteristična za karolinšku arhitekturu 9. i 10. stoljeća[427].

Trpimir je nedvojbeno u sjećanjima mlađih suvremenika ostao zabilježen kao zaštitnik kršćanstva, jer o tome svjedoče i drugi podaci. Takvoj kolektivnoj memoriji vjerojatno su pridonijela i darivanja crkve, pa nije čudno što ga se 892. godine spominje kao "Trpimira, vrlo pobožnog kneza"[428].

Barem po podacima iz Trpimirove darovnice, kršćanstvo su u njegovo vrijeme prihvatili on sam i njegova pratnja. Trpimirovi pratioci nose uglavnom hrvatska imena, pa je moguće da su se pokrstili kao odrasli. Naime, da su ostali pogani, njihova nazočnost i svjedočenje pri jednom kršćanskom činu *par excellence,* kakav je obdarivanje crkve, bili bi praktički nezamislivi. Vjerojatno je u to vrijeme bio pokršten i dio hrvatskog stanovništva, te je pokrštavanje dobilo snažan poticaj. Po svemu sudeći — o tome svjedoči i početak obnove i izgradnje crkava[429] -čini se daje to bio početak najintenzivnijeg razdoblja pokrštavanja koje je trajalo tijekom druge polovine 9. stoljeća, a može se pretpostaviti da je doseglo vrhunac otprilike pedesetih i šezdesetih godina.

425 DA/31/45-52; *Viz. izv.* II, 43; Klaić, *Izvori,* 44-5.

426 Q jviartjriu, iscrpno, *Viz. izv.* II, 43, bilj. 124. Autor komentara B. Ferjančič smatra da se ti događaji odvijaju polovinom 9. stoljeća, u vrijeme Trpimira I., a Katić, Gottschalk, 29 (također, isti. *Rasprave i članci,* 135 i d.) i tamo detaljna lit., poistovjećuje Martina s Gottschalkom, stoje moguće, ali ne i dokazivo. S druge strane, Šišić, *Povijest,* 433-4, smješta Martina oko godine 933, a tome se priklanja i Klaić, *Izvori,* 44-6. Tako bi se vijest odnosila na Trpimira II., Tomislavova nasljednika i oca Krešimirova. Tvrdnja Ferjančiča, pa i Katića, čini se vjerojatnijom, jer su pojava i djelovanje i Gottschalka i Martina na sličan način mogle utjecati na društvena zbivanja - oni su značajno pridonosili ugledu kršćanstva, ako i nisu sami krstili. Tako bi djelovanje Martinovo prije valjalo datirati oko 850. negoli oko 930. godine.

427 Vidi, T. Marasović, *Carolingian influence in the early medieval arehiteeture in Dalmatia,* Actes du XIXe Congres international d'histoire d'art. Pariš 1959, 112-27. Isti, *Westwerk u hrvatskoj predromanici* Zbornik sa simpozija "Prvi hrvatski kulturni pejzaž", Zagreb 1992, u tisku.

428 *Trpimiro piissimo duce* -Rački, *Documenta,* 15.

429 Rapanić, *Doba,* 169 i d.; Petricioli, *Datiranje,* 114 i d.; Jurković, *Arhiteldura,* 65 i d.

Slavenska društva istočne obale Jadrana, naročito hrvatsko, bila su na relativno visokom stupnju razvoja. Tako je u njima moglo funkcionirati institucionalizirano kršćanstvo što uključuje razvijenu hijerarhiju, za razliku od, na primjer, poluprimitivnog rodovskog društva irskih Kelta kod kojih takvi odnosi nisu mogli uhvatiti korijena. Iz Trpimirove darovnice, kao i iz drugih suvremenih dokumenata, a pogotovo iz akata splitskih sabora 925. i 928. godine[430], postaje očito daje razvitak crkve u Hrvata vrlo sličan razvitku crkve u germanskim državama stvorenima u 5. i 6. stoljeću na teritoriju bivšeg Zapadnog Carstva. Administrativna podjela i ustrojstvo te crkve stvarani su po uzoru na podjelu i ustrojstvo kasnoantičkog Carstva. No, iako općenito prihvatljiv za Slavene, takav je koncept, u jednom trenutku, pokazao i nedostatke kada se počela širiti bizantska alternativa obreda s narodnim jezikom i slavenskim pismom. S tim se prednostima Bizant uključio u pokrštavanje Slavena na istočnojadranskoj obali, kako onih koji su boravili na teritorijima pod vrhovništvom bizantskog cara, tako i onih u Sklavinijama zaleđa, pa i Hrvatskoj. Konstantin Porfirogenet tvrdi da je "blaženi i svijetle uspomene car Bazilije poslao carskog predstavnika sa svećenicima i pokrsti sve one koji se kod već spomenutih plemena zatekoše nekršteni..."[431] Očigledno se ta bizantska akcija odvijala u vrijeme vladavine Bazilija I. (867-886) i za njegova nasljednika Lava VI. (886-912)[432]. Stoga se može zaključiti daje, nasuprot franačkoj akciji, pokrštavanje iz Bizanta bilo intenzivnije potkraj 9. stoljeća, od sedamdesetih godina pa nadalje, iako se kršćanstvo zasigurno i ranije kontinuirano širilo iz bizantskih priobalnih gradova prema unutrašnjosti. Kristov se nauk nametao slavenskim poganima ponajprije svakodnevnim kontaktima u kojima se iskazuju prednosti prihvaćanja kršćanstva, a tek u kasnijim vremenima smišljenom misionarskom djelatnošću. Stoga i bizantski doprinos u pokrštavanju Hrvata valja protegnuti na mnogo duže razdoblje od onog koje je zabilježeno u pisanim izvorima.

Pri ocjeni doprinosa drugih kršćanskih centara u procesu pokrštavanja Hrvata mora se svakako računati i na osnovni odnos snaga koji umnogome određuje stvarnost - a to je odnos snaga Bizanta i Franačke. Budući da su Rim i Rimski dukat početkom 7. stoljeća bili integralni dio Bizantskog Carstva, "svećenici iz Rima", uzevši u strogo formalnom pogledu, mogli su biti samo dio bizantske akcije koja se, teoretski, odvijala pod

430 Rački, *Documenta,* 190 i d.; N. Klaić. *Histona Salonitana Maior,* Beograd 1967, 95-8; Klaić, *Izvori,* 32-5.

431 *DM* 29/72-8; Viz. izv. II, 16; Klaić, *Izvori,* 14. Isti podatak nalazi se i u Vita *Basilii, Theophanes Continuatus,* 291-2; *Viz. izv.* II, 79- 80.

432 Iako je Bizant ponekada vrlo aktivno sudjelovao u pokrštavanju Hrvata i drugih Slavena istočnojadranskog zaleđa, to ni na koji način ne prejudicira odgovor na pitanje pod čijom je jurisdikcijom bila tamošnja crkva. V. Perl, *Spalato e la sua ehiesa nel tema bizantina de Dalmazia,* estratto da "Vita *religiosa morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) des sece. X-XII",* Padova 1982, 271-348, vrlo detaljno i razložno objašnjava da crkva na ovim prostori ma (dalmatinski gradovi) nikada nije potpadala pod vrhovništvo Carigrada, nego je uvijek bila pod Rimom. S druge strane, autor naglašava politički utjecaj Bizanta i izraziti je pristalica teze o kontinuitetu bizantske nazočnosti.

carevim vrhovništvom, pa čak ako on nju nije ni potakao ni znao za nju. Isto tako, ukoliko je već spominjani Ivan iz Ravene (ili Ravenjanin) uistinu potaknuo neku akciju pokrštavanja, onda i nju treba smatrati sastavnim dijelom bizantskog pregnuća u kristijanizaciji pogana na istočnoj obali Jadrana. S druge strane, svećenici koji dolaze iz Akvileje i Furlanije samo su jedan od kotačića koji su pokrenuli Franci s namjerom da barbarske narode na svojim istočnim granicama, od Baltika do Jadrana, privedu kršćanskoj vjeri.

Svjedočanstvo pokrštenja: hrvatska i kršćanska imena

Čini se da se s pravom smije posumnjati u brze i velike domašaje franačke akcije pokrštavanja i, posebice, njihova nametanja latinskog jezika i pismenosti. Naime, crkvene osobe redom nose ili franačka imena, ili, pak, kao stoje slučaj s osobama spomenutima u Trpimirovoj darovnici, općenito kršćanska -Dominik, Ciprijan, Martin[433], ali svi ostali svjedoci, a oni su bili Hrvati, nose slavenska imena -Trpimir, Komićaj, Precilja, Ljudevit, pa potom Nemistl, Zašeta, Vitolja, Ozamil, Njeguča, Žulj, Potekan, Žutomistl, Damnana. I imena *serva* su hrvatska, odnosno slavenska: Gojko i Gortin, a jedino kršćansko medu njima (Stjepuša - od Stjepan) ima tipičan hrvatsko-slavenski sufiks *{-uša).* Međutim, čini se da već u drugoj generaciji, ako je suditi samo po jednom sigurnom primjeru, Hrvati nose kršćanska imena: Trpimirov se sin zove Petar[434]. Iako nema mnogo takvih i sličnih podataka, dopušteno je pretpostaviti da je to pokazatelj polaganog širenja kršćanstva.

Na prvi bi pogled moglo izgledati neobično da će svi hrvatski vladari u budućnosti nositi narodna imena, a ne kršćanska. Razloge takvim običajima valja tražiti u sljedećem: iako je u Hrvatskoj vlast barem od Trpimirova vremena bila ustrojena teokratski, to jest vladalo se po dogovoru i u suradnji sa crkvom, vladari su ipak izvikivani na nekoj vrsti narodnog sabora, odnosno "po narodnoj volji" uzdizani na prijestolje. Jedan takav sabor opisan je i u *Ljetopisu Popa Dukljanina*[435], na kojem je u nazočnosti brojnog puka i carevih i papinskih poslanika okrunjen kralj Svetopeleg. Iako je opis vrlo dvojbene vjerodostojnosti može se pretpostaviti da je sama jezgra čitave priče (legende) istinita, odnosno da su se krunidbe uistinu odigravale uz značajan utjecaj svjetovnih elemenata u državi, koji bi onda nadijevali tradicionalna svjetovna, dakle hrvatska ili općenito slavenska imena, a ne kršćanska. Tako je Svetopeleg dobio slavensko (hrvatsko) ime, a onda su takva imena, a ne kršćanska, dobivali i drugi vladari[436].

433 Rački. *Documenta,* 3-5; Klaić, *Izvori,* 20-1.
434 Rački, *Documenta,* 383; Klaić, *Izvori* 23.
435 Mošin, *LJPD,* 51.
436 Mošin, *LJPD,* 51; Goldstein, *Tomislav,* 47 i d. Vidi, str. 297-301.

O ritmu kristijanizacije u kasnijim stoljećima svjedoče i običaji u nazivanju tadašnjih hrvatskih vladara.

Iako se u literaturi Zvonimir često naziva Dimitrije Zvonimir, a njegovi prethodnici Petar Krešimir, odnosno Stjepan Držislav, povijesna opravdanost takvog nazivanja u najmanju je ruku dvojbena. Naime, ni u jednom se izvoru hrvatski vladari ne imenuju s oba imena. Najbliži je tome Zvonimir, kada u svojoj zavjernici papi kaže *ego Demetrius, qui et Suinimir nuncupor* - dakle, "ja Dimitrije, koji se i Zvonimir zovem", ali i to znači da on jasno razlikuje i dijeli svoja dva imena[437]. Bez ikakve je dvojbe da jedno ime jest hrvatsko-slavenskog, odnosno narodnog postanka, a drugo kršćanskog. Postavlja se pitanje: zašto ih krajem 10. i u 11. stoljeću hrvatski vladari dobivaju, a prije i kasnije ne? Naime, da se dva imena spominju stalno, onda bi se logično moglo zaključiti da su jedno dobili prilikom krštenja, a daje drugo narodno, ali je činjenica da se ona uvijek spominju odvojeno. Jedan od mogućih odgovora jest da je upravo u to vrijeme proces teokratizacije vlasti u Hrvatskoj toliko napredovao da je vladar postao i glavni zaštitnik crkve, pa mu je ona nadjenula ime. Nosio gaje u svakoj prilici kada je do izražaja dolazila njegova crkvena funkcija. Kada bi provodio vlast nad laicima ili je morao iskazati i prema njima, onda bi se upotrebljavalo ono drugo, narodno ime. Takvo bi se stanje moglo usporediti s crkvenim osobama, koje kada stupaju na visoke položaje dobivaju i nova imena. Ali ta se imena nikada ne navode zajedno.

Prihvaćanje kršćanskog morala

S prihvaćanjem kršćanstva događaju se u društvu i druge, vrlo duboke promjene od kojih se neke mogu opaziti i u dokumentima. Kršćanstvo postaje i ideologija po kojoj se vlada i po čijim se načelima živi, pa se i pravne odredbe uglavljuju na temelju kršćanskih kategorija. Tako u Trpimirovoj darovnici pisac dokumenta, da bi obrazložio zastoje ovo darivanje trebalo zapisati, kaže sljedeće: "Dok s pomoću uma shvaćamo i s pomoću vjere spoznajemo kako sve ono stoje od početka svijeta tijekom vremena nastalo jedno za drugim postaje i nestaje, tjelesnim osjetilima ne možemo ništa drugo vidjeti i čuti nego ono što nam se pokaže ili pročita"[438]. Dakle, on uključuje "vjeru" kao osnovni poticaj svim akcijama i čovjekovoj djelatnosti uopće. Potom nastavlja, kao da tobože govori sam Trpimir: "Iako sam grešnik, budući da ne znam (kad bude došao] posljednji dan (tj. sudnji dan) i čas, za koji čovjek ne zna, veoma zabrinut za spas svoje duše", pa zbog toga gradi samostan i daruje ga zemljom. Trpimirov čin je, dakle, motiviran spasom duše, odnosno sviješću kršćanina da stalno preispituje sebe i svoje postupke. Bez obzira na to što ovaj dio dokumenta

[437] Račkl, *Documenta,* 103-4; Klalć, *Izvori,* 68-9.
[438] Račkl, *Documenta,* 3; Klaić, *Izvori* 20.

(arenga) uvijek govori o višim ciljevima i motivima ljudske djelatnosti, pa je sastavljen od formula koje upisuje sam pisac dokumenta koji mora upisivati općekršćanske formule, ipak ne treba sumnjati u motive Trpimirova postupka i općenito ponašanja, jer su to očigledno tipično kršćanski izrazi poniznosti[439].

Da je hrvatske prostore zahvatio val nove pobožnosti u 9. stoljeću, mogli bi posredno svjedočiti tadašnji češki izvori, u kojima se spominje da se između 873. i 894. godine "pustinjak Ivan, sin kralja hrvatskoga" sklonio u češke "gore, u veliku gustu šumu"[440]. Ne zna seje li taj Ivan bio uistinu sin hrvatskog vladara niti je poznato išta više o njemu, osim što on sam tvrdi da je kao pustinjak živio 42 godine, a to bi se sve poklapalo s intenzivnim pokrštavanjem na hrvatskim prostorima polovinom 9. stoljeća i mogućnošću da novopokršteni Hrvati odlaze u udaljene krajeve u potrazi za mirom i samoćom, potrebnima za kontemplaciju.

U ugovoru koji su 932. godine potpisali građani Kopra i Venecije kaže se da "djela potekla iz poštovanja i plodovi potpune dobrovoljnosti treba da dušu kojoj se ugađa potaknu na vraćanje, najviše prema onima koji uvijek bez nagrade pružaju pomoć za spas"[441]. Valja "vratiti", dakle odužiti se za djela koja nisu bila potaknuta koristoljubljem. Iz teksta proizlazi da se ne radi o materijalnim interesima, jer su ovaj put Mlečani pružili pomoć za "spas". Možda se taj "spas" odnosi na neku konkretnu situaciju, ali on ima i trajnije značenje - a to je kršćanski spas općenito. "Spasom" su bili obuzeti i zadarski prior Andrija početkom 10. stoljeća[442], koji, između ostalog, oslobađa ukupno 21 roba i robinju, kao i splitski prior Petar krajem 11. stoljeća[443], koji za "spas duše" oslobađa neimenovane robove.

Kada su se 933. godine Istrani i njihov markgrof Vinterij pobunili protiv mletačkog presizanja na Istru, dolazi do sukoba, ali ubrzo i do sklapanja mira. Tako se kaže: "za ljubav Svemogućeg posreduje ... nagovorio gaje da za Kristovu ljubav sklopi mir..."[444]. Dakle, ni ovaj se put ne iskazuju konkretni interesi, već se djelatnost objašnjava u formulama arenge koje odražavaju istinsku prožetost društva kršćanskom osjećajnošću.

Na pitanje koliko su ove formule odraz stvarnog stanja, a koliko proizvod pravno-religijske terminologije, koja svojom retorikom zamagljuje istinske interese, bilo bi lakše odgovoriti kad bi se znalo jesu li postojale u Trpimirovoj darovnici već u prvoj verziji dokumenta ili su nastale prilikom kasnijeg prepisivanja. Ovako je teško odrediti u kojoj su mjeri plod iskrenih motiva, a koliko samo puka pravno-teološka forma. Međutim, čak i da

---

[439] Vidi, o arengi u ovom razdoblju, M. Brković, *Arenga u ispravama hrvatskih narodnih vladara,* Croatica Christiana Periodica 29, god. 16, *Zagreb* 1992, 23-32.

[440] Rački. *Documento,* 377-8.

[441] P. Kandler, *Codice diplomatico istriano ad a. 932;* Klaić, *Izvori,* 38.

[442] *CD* I, 27.

[443] CD I, 210.

[444] P. Kandler, *Codice diplomatico istriano ad a. 933;* Klaić. *Izvori,* 40.

u tim frazama nema mnogo iskrenosti, njihovo spominjanje pokazuje da Hrvati u 9. i 10. stoljeću uistinu drže do kršćanskih zasada[445].

Već u 9. stoljeću javljaju se bogati pojedinci koji daju novac za podizanje crkava ili ih bogato obdaruju. Te investicije bile su osobne, intimne, privatne, sasvim različite od onih skupnih investicija ranokršćanskoga doba ili mnogo kasnijih u ranosrednjovjekovnim gradovima. Male su crkve iskaz osobnog doživljaja vjere, onaj posebni odnos pojedinca prema Bogu, prema onome stoje nedostupno, nepoznato, izvanprirodno[446]. Od brojnih primjera[447] karakterističan je ovaj splitski: ... *et peccator Gadua una cum coniuge mea tejilus nostris edificavimus templara hoc et...* -"... i ja Gadua, grešnik, zajedno sa svojom suprugom i našim kćerima izgradili smo ovaj hram i ..."[448].

Međutim, kada zadarski prokonzul Grgur u prvoj polovini 11. stoljeća obdaruje crkvu sv. Petra i tom prilikom daje uklesati zavjetni natpis-donaciju, zorno se otkriva i naličje toga kršćanskog čina *par excellence.* Naizgled, Grgur skrušeno izjavljuje kako sv. Petru daje "mali dar" *(munusculurri),* odnosno "malo" *[pro parvis),* ali za to očekuje "velike darove" *(magna munera).* Skromnost, pjesnički lijepo izražena, otkriva i onu životnu, stvarnu stranu kojom se iskazivala vjera: lukavi političar pragmatično ponašanje prenosi u duhovni svijet. S druge strane, nepobitno jest da je karakter tog natpisa bitno različit od skromnih tekstova prijašnjih stoljeća. Čini se da klasna diferencijacija i staleška samosvijest rastaču strah, suzdržanost i poniznost što su krasile prvotno poimanje čovjeka i Boga[449]. Moguće je da formiranju takvog stava pridonosi i novi optimizam koji se rada u Evropi oko 1000. godine, kada se Bog od naredbodavca transformira u čovjekova partnera.[450]

16. Funkcija, položaj i titule hrvatskih vladara

Trpimira je neki majstor na oltarnoj pregradi iz Rižinica nazvao *dux* to je jedinstveno svjedočanstvo o tome kako se polovinom 9. stoljeća hrvatski vladar nazivao na latinskom jeziku. U darovnici koju je navodno izdao Trpimir 852. on je također imenovan *dux* uz dodatak *Croatorum.* Titula

445 Primjer iz povijesti Kopra uzet je, iako on nije ni u Hrvatskoj ni na hrvatskom etničkom prostoru. Kopar pripada "kulturnom okolišu Hrvatske", području koje komunicira s Hrvatskom i Hrvatima. Prema tome, može se pretpostaviti da stanje u primorskim gradovi ma na hrvatskom prostoru (pogotovu onih u Istri) nikada nije bilo bitno različito od kopar skog, da su i stanovnici hrvatskih gradova, pa onda i Hrvati općenito, razmišljali i djelovali na sličan način kao i Koprani.

446 Rapanić, Doba, 150.

447 Ž. Rapanić, *Donare et dicare (O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku),* SHP 14, 1984. 159-79.

448 Rapanić, *Doba,* 152-3.

449 Uz navođenje teksta, o tome opširno, vidi, Ž. Rapanić, *Donare et dicare [O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku),* SHP 14, 1984, 176; Također, Rapanić, *Doba,* 148.

450 Vidi, str. 336-9.

dux uz Trpimira izraz je koji se na evropskom Zapadu, na latinskom govornom području, često upotrebljava i ima vrlo široko značenje. Iako su Franci tako zvali i ni o kome ovisne vladare, ipak se može reći da su taj naslov češće nadijevali vladarima onih naroda koje su pokorili i nad kojima su imali vrhovnu vlast. Kako je Hrvatska i tada bila pod franačkim vrhovništvom i njegovim snažnim utjecajem, logično je pretpostaviti da su Hrvati titulu *dwc* dobili posredništvom Franaka[451].

S druge strane, to što Gottschalk oslovljava Trpimira s *rex* nije zasnovano na stvarnim odnosima, jer se Trpimira ni po kojem kriteriju ne može smatrati "kraljem"[452]. Ako išta drugo, Gottschalk je privatna osoba, a na vjerodostojnosti neka titula dobiva tek ako je spomene car ili papa. Vjerojatno je, kao stoje već rečeno, Gottschalkov odabir motiviran zahvalnošću Trpimiru na gostoprimstvu i pruženoj sigurnosti.

Očigledno je da u 9. i 10. stoljeću stranci nisu adekvatno reagirali na nazive koje su sebi samima nadijevali hrvatski vladari. Branimir se na kamenom natpisu nazvao *comes*, odnosno *commes*[453]. Međutim, papa ga ipak prvo zove *princeps*, pa tek kasnije *comes*[454]. Ili, Muncimir je na kamenu (ipak najvjerodostojniji podatakl) *princeps*, ali u isto vrijeme u jednom dokumentu i *dux*. Njegova se supruga spominje s titulom *comitissa*, što je mogla sebi priskrbiti kao supruga *comesa*[455]. Naposljetku, Držislav je *dux magnus* na kamenom natpisu[456], ali Toma ipak tvrdi daje on od Bizanta dobio naslov eparha i patricija i da su od njegova doba hrvatski vladari nazivani kraljevima[457].

Ovakve brze i neočekivane mijene vladarskog nazivlja u 9. i 10. stoljeću kazuju da se nijednom nazivu ne smije davati odlučujuća prednost, pretpostaviti ga drugima, ili za njega tražiti neko dublje opravdanje u konkretnom povijesnom trenutku. Tek u l i . stoljeću ustalit će se rexkao hrvatska vladarska titula. To što je papa u jednom pismu Tomislava nazvao *rex*, samo je zahvaljujući hrvatskoj historijskoj tradiciji dosljedno prevedeno s "kralj", jer za takvo rješenje nema pravih historiografskih argumenata[458].

Da bi se legalizirali pred svojim podanicima, suparnicima ili neprijateljima, vladari su na raznim stranama svijeta tijekom tisućljeća svoju vlast temeljili na vjeri, na vjerovanju da im je Bog prepustio vlast na određenom području na zemlji (posjeduju vlast "milošću Božjom"), te da je njihovo kraljevstvo ili carstvo vjeran odraz kraljevstva nebeskog. Zato se svaki

451 Goldstein, *Titule*, 154 i d.

452 Opširno, Goldstein, *Titule*, 158.

453 Vidi objašnjenje u: Zekan, *Pet natpisa kneza Branimira*, 412-3.

454 Kački. *Documenta*, 6-14; Klaić, *Izvori*, 27-8.

455 Rački, *Documenta*, 14-6.

456 Lj. Karaman, *Živa starina*. Pedeset slika iz vremena hrvatskih narodnih vladara, 1943, 53; Šišlć, *Priručnik*, 126.

457 Toma, *Kronika*, 43; Klaič. *Izvori*, 46-7.

458 Goldstein, *Titule*, 141 i d. Također, vidi str. 274 i d.

vladar, a na kršćanskim prostorima u ranomu srednjem vijeku ponajprije to važi za bizantskog cara, predstavljao kao čovjek kojem je od Boga dana vlast, ali i nametnuta odgovornost da se brine za njegove ljude -kršćane. On je, nadalje, "pomazanik", izabranik, a može biti i emanacija Boga -Bog i Car su najviši stupanj duhovne i svjetovne hijerarhije[459]. Takav je bio carski položaj u bizantskom društvu praktički tijekom čitave bizantske povijesti.

S druge strane, franački car nije pretendirao na apsolutnu vlast. On je posjedovao tri bitne funkcije - zapovjedništvo nad vojskom, upravu nad državnim aparatom i zaštitu crkve, ali je isto tako smatran kao osoba od Boga posvećena[460]. Karlovo približavanje carskoj legislaturi u bizantsko--rimskom smislu očituje se u provođenju sudskih reformi i nekim drugim odlukama koje su donesene uz savjetovanje i uz pristanak velikaša[461].

Iz oskudnih podataka s hrvatskog prostora teško je odrediti kakav je bio Trpimirov položaj u državi: je li bio bliže bizantskom ili franačkom uzoru. Nedvojbeno jest da su i jedan i drugi imali utjecaja na ustrojstvo vladalačkih odnosa u Hrvatskoj, ali i da su se i u pradomovini i tijekom seobe stvarali odnosi između vođe i podanika. A ti su odnosi u ponečemu mogli nalikovati franačkom, a ponečemu bizantskom modelu. Dakle, vođa roda ili plemena sebi je tijekom vremena priskrbio aureolu svetosti, odnosno, ona je počela proizlaziti iz vlasti. Stoga je nemoguće odrediti što se neposredno promijenilo pod utjecajem Bizanta i Franaka - podanici su Trpimira poistovjećivali s "kraljevstvom", odnosno "državom" *(regnum, impervum)*[482], što bi bilo bliže bizantskom shvaćanju pojma vladara. No, izrazi kao što je "kraljevsko veličanstvo" *[maiestas* regfia)[463] ili "naša kraljevska čast" *(nostra regia dignitas],* kako sebe naziva Petar Krešimir IV.[464], jesu izrazi kojima su čašćeni rimski carevi, a odande su ga posredništvom latinskog preuzeli franački i drugi zapadnoevropski vladari[465].

Izrazi, pak, *deigratia* ("milošću Božjom") i *iuvatus numere divino* ("obdaren božanskim darom")[466], kada se govori o Trpimiru ili njegovim neposrednim nasljednicima, uobičajene su diplomatičke formule i ne može ih se povezivati ni s bizantskim ni s franačkim utjecajem, nego samo s najširim utjecajem Zapada, jer se ipak radi o latinskim frazama.

---

459 G. Ostrogorski, *Odnos crkve i države* u *Vizantiji*, Dela V, 224-237; S. Runciman, *Byzantine Theocracy,* Cambridge 1977, te I. Goldstein, iscrpan prikaz Runcimanove knjige u HZ 33-4, 1980-1, 413-21. Najnoviji prilog tom pitanju: C. Mango, *La civilta bizantina,* Roma -Bari 1991, 175-91.

460 M. Bloch, *Les rois traumaturges*. Pariš 1923.

461 I. Goldstein, *Život i doba Karla Velikog,* u: Einhard, *Karlo,* 11 i d.

462 Katić, *Gottschalk,* 8-9; Isti, *Rasprave i članci,* 109: *Fuimus ad regnum, Stetimus ante imperium, Ra nobis dvdt regnum, Ita nobis loauutum est imperium.*

463 Rački, *Documenta,* 29.

464 Rački, Documenta, 73.

465 Rački, *Nutarnje stanje*. Rad 91, 154 i d.

466 Rački, *Documenta,* 3 i d.; Klaić, *Izvori,* 20.

Prema tekstu u *Hrvatskoj redakciji LJPD*, ubojstvo kralja Zvonimira koje su navodno počinili Hrvati jest zločin za koji oni moraju platiti vječnim prokletstvom - "da nikada više ne bi imali vladara svoga jazika, te da bi vazda tuđu jaziku podložni bili". Možebitno ubojstvo vladara sankcioniraju i dokumenti splitskih sabora iz 925. godine: "Ako dopuštenjem Božje providnosti u narodnoj buni bude ubijen vladar zemlje..."[467], a više od sto godina kasnije papinski poslanik istražuje da lije Petar Krešimir IV. ubio svog brata Gojslava. Čini se daje Gojslav bio ubijen, ali to nije imalo nikakvih posljedica na Krešimirov položaj koji je tada već postao hrvatski kralj[468]. S druge strane, isti taj Krešimir namjenjuje kaznu svakome tko bi povrijedio kraljevsko dostojanstvo *(perversor nostre regie dignitas)*[469]. I ovaj posljednji podatak, kao i svi drugi, govori o specifičnom, nedodirljivom položaju vladara, tipičnom za srednjovjekovna teokratska društva[470].

O tome koliko su hrvatski vladari i njihovi nasljednici cijenjeni i zaštićeni u društvu, jer su bili pomazanici Božji, mogla bi svjedočiti i činjenica da Zdeslav, kada prigrabljuje Hrvatsku, Domagojeve sinove ne ubija, već ih šalje u progonstvo. Vjerojatnije je da se pri takvoj odluci rukovodio više time što su oni bili u posvećenom položaju negoli kršćanskim moralom koji mu je zabranjivao ubijati. U suvremenoj Evropi progonstvo kao praksa i nije bilo tako često, ali su u društvima s razvijenim samostanskim životom bivši vladari bili sklanjani u samostan[471]. Bogata bizantska povijest pruža vrlo raznorodne primjere, ali se čini da je ubijanje cara bila posljednja mjera kojoj se pribjegavalo[472].

Tijekom hrvatske povijesti ranoga srednjeg vijeka nema vijesti o sukobima između crkvene hijerarhije i državne vlasti - oni, uostalom, i nisu karakteristični za zapadnu Evropu sve do druge polovine 11. stoljeća, a njoj Hrvatska s vremenom sve više nalikuje. Žestokih je sukoba bilo, ali su se odvijali između različitih opcija u crkvi ili između dva ili više vladara. Za hrvatski rani srednji vijek, i to od samih početaka, prije bi bio karakterističan sklad između crkvene i svjetovne vlasti. Tako su hrvatski vladari bili u tradicionalno dobrim odnosima sa splitskim nadbiskupom, pa se može zaključiti kako nastoje vladati u suglasju s crkvenom hijerarhijom.

---

[467] Rački, *Documenta*, 191; Klale, *Izvori*, 33.

[468] Klaić, *Povijest*, 351-2.

[469] Rački, *Documenta*, 73.

[470] Vidi, opširno, Rački, *Nutarnje stanje*. Rad 91, 154-5.

[471] Vidi, primjerice, slučaj posljednjeg Merovinga, postupak Karla Velikog s langobardskim kraljem Deziderijem i bavarskim vojvodom Tasilom, a i navodno samoinicijativni odlazak u samostan Karlova brata Karlomana - Einhard, *Karlo*, 11.

[472] Ubijeni su, primjerice, Foka 610, Konstans II. 668, Leontije 698, Tiberije III. Apsimar 705, Justinijan II. 711. (zajedno s malim sinom), ali su carevima Herakloni 641. i Justinijanu II. 695. odrezani nosevi, jer je unakaženo lice bilo diskvalifikacija za vršenje carske dužnosti, pa su potom prognani. 713. Filipik je oslijepljen, a 802. je Irena samo prognana, dočim se Zenonu 475. nije ništa dogodilo, jer se ponovno vratio na prijestolje 476. godine - vidi, Ostrogorski, *Istorijcu* na raznim mj. Vjerojatno ni posebna studija zašto su neki carevi doživjeli ovakvu, a drugi onakvu sudbinu, ne bi mnogo razjasnila - kao posvećene osobe carevi (i drugi vladari) bili su osobito štovani, ali ponekad i osobito omrznuti.

U Trpimirovoj se darovnici naglašava vladareva skromnost i ovisnost o splitskoj nadbiskupiji. Radi se o tzv. formuli poniznosti *(formula humilitatis],* uobičajenoj u srednjovjekovnim pismima, ali bi ona mogla odavati i prijateljstvo i želju da se splitskom nadbiskupu prida značenje koje on u tom trenutku na hrvatskom teritoriju nije imao[473].

U hrvatskim vladarskim ispravama, osim vladara, u svojstvu svjedoka potpisuju se i drugi dostojanstvenici u državi. Neki su predstavljeni samo kao svjedoci, ali u Trpimirovoj darovnici i drugim dokumentima uz imena svjedoka navodi se i njihova titula, najčešće župan[474]. Kako su oni garantirali provedbu ugovora, može se pretpostaviti da su morali imati i nekog udjela u vlasti. Nasuprot tome, bizantske carske "zlatne bule" *(krisobula)* potpisuje isključivo car. Slijedom ove analize položaj hrvatskog vladara bio bi bliži franačkom uzoru, ali to su zaključci koje valja vezivati uz razmatranja o ustrojstvu čitavog društva, kao i o autentičnosti koroboracije isprave[475].

Bareljef iz splitske krstionice za istraživače je mnogostruko zanimljiv, a za ovo razmatranje posebno, jer se s njega mogu iščitati podaci koji vrlo skladno nadograđuju znanja o društvenom položaju hrvatskog vladara. Naime, na bareljefu su prikazane tri muške figure -jedna, okrunjena, sjedi na prijestolju i u lijevoj ruci drži kuglu, a u desnoj križ, lijevo od nje stoji druga, a pod njima se nalazi znatno manja u stavu proskineze. Istraživači dvoje je li bareljef nastao u 9., 10. ili 11. stoljeću, ali za naše razmatranje to i nije toliko bitno[476] - može se pretpostaviti da se položaj hrvatskog vladara nije značajnije mijenjao tijekom ovog vremena, pa da spoznaje s bareljefa mogu vrijediti za čitavo ranosrednjovjekovno razdoblje. Osim toga, za istraživače je bio sporan identitet središnjeg lika. Postojala su mišljenja da je, s jedne strane, prikazan kralj ili, s druge, Krist - ali se čini da je prevladalo prvo rješenje. Bez obzira na prijepore, vezane prvenstveno uz povijest umjetnosti, čini se daje iz užeg historičarskog aspekta rješenje relativno jednostavno: budući daje majstor zasigurno stvarao na dalmatinskom području, na teritoriju bizantske arhontije ili teme Dalmacije (vjerojatno u Splitu), najbliži mu je vladar bio hrvatski, prije negoli neki drugi slavenski. Svakako mu je bio bliži od njegova vrhovnog gospodara, cara u Carigradu. Uostalom, i kruna na glavi, te

473 Čini se malo vjerojatnim daje prepisivač dokumenata u 12. ili 13. stoljeću svjesno iskrivljivao podatke u korist splitske nadbiskupije, a na štetu Hrvata, samo zato što je te Hrvate mrzio, kao što misli Klaić, *Povijest,* 225.

474 Rački, *Documenta,* na r. mj.; CD I, na r. mj.; Klaić, *Izvori,* na r. mj.

475 O diplomatičkim elementima, vidi J. Stlpišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i pralcsi,* Zagreb 1972, 148 i d.

476 Pctricioli, *Datiranje,* 117; Isti, *Tragom srednjovjekovniii umjetnika,* Zagreb 1983, 19 i tamo lit., vrlo precizno smješta nastanak ove skulpture u vrijeme oko 1030. godine. Petricioljeva se argumentacija čini razložnom, pa i njegovu dataciju valja prihvatiti. Vidi i Lj. Karaman, *O značenju bas-relijefa* u *splitskoj krstionici,* ZKT, 391-412. O razlikama između istočnog i zapadnog obreda ustoličenja, ali bez neposredne veze s našim razmatranjem: J. L. Nelson, *Sumbols in Context: Rulers' Inauguration Rituals in Buzantium and the West in The Earhj Middle Ages, u: The Orthodox Churches and The West,* Studies in Church History, Vol. 13, Oxford 1976, 91-119.

Slika 23. *Bareljef iz splitske krstionice*

kugla u lijevoj ruci poklapaju se s onim što će kralj Zvonimir dobiti 1076. godine od pape[477]. Bili su to žezlo i kruna. Doduše, Zvonimir je dobio i zastavu -znak daje papin *vazal,* kao i mač. Iako je to u ponečem različito od onoga što je ucrtano na bareljefu (kruna, kugla, križ), te razlike u Zvonimirovu slučaju nisu proturječne. Simbolika vladarske kugle (pitanje je radi li se uopće o kugli?) i žezla nije posve različita: kugla bi označavala sveobuhvatnost vlasti, a žezlo simbolizira vrhovni autoritet[478]. Logično je da papin vazal dobiva zastavu (ona je obično obilježena križem), inače simbol pobjede, te mač, koji ima višestruku simboliku[479], a u srednjem je vijeku, između ostalog, označavao plemenito oružje vitezova i kršćanskih junaka.

Umjetnik je prikazao okrunjeni lik s krunom tipično franačkih obilježja, a treći lik se našao u stavu proskineze koja je dio uobičajenog carigradskog dvorskog ceremonijala.

Ceremonijal na dvoru je obično rezultat dugotrajnih, pa čak i višestoljetnih utjecaja[480]. Kako se na bareljefu bizantski i franački motivi isprepleću, tako su se, čini se, bizantski i franački utjecaj isprepletali i na teritoriju prijadranske Hrvatske.

Naposljetku, prva vladarska titula koja se spominje u hrvatskom jeziku "kral" - "kralj" (na Bašćanskoj ploči) izvodi se iz imena "Karlo", odnosno od Karla Velikog, što upućuje na to otkuda su stizali utjecaji za takvo nazivanje[481].

J 7. *Načela nasljeđivanja*

Polovinom 9. stoljeća načela nasljeđivanja na prijestolju još nisu bila potpuno jasna: Trpimira je krajem pedesetih ili početkom šezdesetih godina naslijedio Domagoj, a u *Čedadskom* je *evanđelistom* zapisano da je Trpimir posjetio Akvileju zajedno sa sinom Petrom[482]. Dakle, unatoč tome što je Trpimir imao sina, nasljeđuje ga netko za koga se ne zna u kakvom je srodstvu s njim i je li uopće u kakvom. U Trpimirovoj se darovnici spominje Mislav kao "predšasnik"[483], ali se ne kaže da su rođaci. Čini se da bi Muncimir mogao biti Trpimirov sin[484]. Ni u prilično opširnoj

---

477 Rački, *Documenta,* 103-4; Klaić, *Izvori,* 68-9.

478 Ž. Jiroušek, *O bareljefu iz splitske krstionice,* referat na simpoziju "Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža", Zagreb 1992; Također, J. Chevalier -A. Gheerbrant, *Rječnilc simbola,* Zagreb 1989, 823.

479 *Rječnik simbola,* n. dj., 373-4.

480 O ulozi vladara - Ž. Rapanić, *Mater (pater) pupillorum tutoraue viduamm,* u: *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji,* Izdanje HAD 3, 1976, 83-90.

481 Mažuranić, *Pravno-povyesni rječnik,* 535-6; Goldstein, *Titule,* 159-62.

482 Rački, *Documenta,* 383; Klaić, *Izvori,* 23.

483 Rački, *Documenta,* 3; Klaić, *Izvori,* 21.

484 M. Brković, *Intitulacija i devocija u ispravama hrvatskih narodnih vladara,* Radovi HAZU Zadar 34, 1992, 77.

priči o Ljudevitovu ustanku, u kojoj se navodi više imena slavenskih knezova, nema podataka o direktnom srodstvu. Kada se spominje "tast" ili "ujak", to znači da su pripadnici obitelji oblasnih gospodara međusobno sklapali brakove i daje vlast u pojedinim područjima prelazila na pobočnu lozu. Tako je Dragomuž dao Ljudevitu svoju kćer za ženu, a Ljudemisl je bio brat Bornine majke. Kada je Borna umro, naslijedio ga je nećak Vladislav.

Primjeri Zdeslava i Branimira u tom su pogledu još drastičniji: Zdeslav je zauzeo vlast u Hrvatskoj. Bio je iz roda Trpimirova, što ne znači i direktan potomak, pa je čak moguće da je bio i uzurpator. Ne zna se tko vlada u Hrvatskoj od Domagojeve smrti do Zdeslavova dolaska, a kada je Zdeslav zauzeo vlast, "potjerao je sinove Domagoja u progonstvo"[485]. Vjerojatno ni jedan od njih nije postao vladar Hrvata, ali su očigledno bili pretendenti na prijestolje. Zdeslava je ubrzo ubio Branimir, pa se čini da je nasilno zauzimanje prijestolja još jednom pretpostavljeno nasljeđivanju po rodbinskom pravu[486]. Daje nasljedni princip tada bio posve legitiman, značilo bi daje Branimir bio uzurpator, a njega očito nisu takvim smatrali. Branimirov nasljednik Muncimir dolazi na vlast, čini se, bez ikakvih potresa, te stoluje na "očinskom prijestolju"[487], što dokazuje da je opet zavladala porodica Trpimirovića.

Čini se da se običaji potpuno ustaljuju tek u 10. i 11. stoljeću, kada Petar Krešimir IV. tvrdi da su od njegova pradjeda Krešimira hrvatske vladare nasljeđivali sinovi[488]. Osim toga, i Konstanta Porfirogenet datira neke događaje u "doba arhonta Trpimira, oca arhonta Krešimira"[489]. Iako se opisani događaj - dolazak pobožnog čovjeka Martina u Hrvatsku - vjerojatno dogodio još polovinom 9. stoljeća[490], ima razloga vjerovati daje informator cara Konstantina pobrkao dva vremenski udaljena događaja, pa da je ovdje spomenuti Krešimirov otac Trpimir zapravo nasljednik Tomislava koji vlada tridesetih godina 10. stoljeća. To bi značilo da se u prvoj polovini 10. stoljeća počinje u Hrvatskoj sve češće događati da vlast prelazi s oca na sina, da bi s vremenom to preraslo gotovo u pravilo. U ranijem razdoblju, dakle u 9. stoljeću, to se načelo sukobljavalo s načelom da neka druga osoba, vjerojatno u tom trenutku najsposobnija ili najjača, preuzme vlast. Tako je umrlog Bornu "na traženje naroda i uz carev pristanak" naslijedio Vladislav[491]. Unatoč činjenici da o tom razdoblju ima malo podataka, poznati su slučajevi svrgavanja, a relativno brza izmjena nekih drugih spominjanih vladara (Mislav, Družak i dr.) u vladalačkoj dužnosti mogla bi značiti da su i oni odlazili silom (iako o tome nema nikakvih vijesti). No, moglo je biti i obrnuto. Moguće je da su nestabilnosti

[485] Račkl, *Documenta,* 373; Klalć, *Izvori 7.*
[486] O ovom problemu raspravlja 1 Šišić, *Povijest* 664-5.
[487] *Residente paterno solio* - Rački, *Documenta,* 15.
[488] Račkl, *Documenta,* 62, 72.
[489] DA/31/44; *Viz. izv.* II, 43; Klale, *Izvori,* 44- 5.
[490] Vidi. bllj. 426, str. 236.
[491] ARFza 821; Račkl, *Documenta,* 325; Klaič, *Izvori,* 18.

pridonosila i neriješena ili različita načela nasljeđivanja. Kako su se vjerojatno tada hrvatski običaji počeli miješati s utjecajem bizantskog i franačkog prava i uopće običaja i kulture, moguće je da su se suparnici u borbi za prijestolje rukovodili različitim načelima nasljeđivanja i po tome mislili daje njihovo pravo na prijestolje jedino legalno i legitimno.

Građanski ratovi nakon vladavine Tomislava i Stjepana Držislava svjedoče da rodovska veza s pokojnim vladarom i pravo primogeniture nisu presudni u priskrbljivanju prijestolja. Braća su se nemilosrdno borila za prijestolje. Čini se daje, sjedne strane, bilo provođeno načelo suvladarstva, dakle ravnopravnog položaja više nasljednika, što je bila bizantska institucija i, s druge, običaja majorata, pri kojem najstariji sin nasljeđuje oca. Čini se također da se pojavljuju i tendencije pravedne razdiobe čitavog kraljevstva između sinova-nasljednika, kao da je ono privatna svojina kraljevske obitelji[492]. Tako sinovi-nasljednici čak vode i ratove: Miroslav protiv Mihajla Krešimira, Svetoslav Surinja protiv Krešimira i Gojslava. Slično se zbiva i u drugih slavenskih naroda -kod Srba se bore Mutimir, Strojimir i Gojnik[493], kod makedonskih Slavena od četvoro braće na životu ostaje samo Samuilo[494], zatim u Češkoj i Rusiji, ali i Franačkoj, kada se za prijestolje bore sinovi Ludovika Pobožnog (814-840). O sukobu sinova Stjepana Držislava - Svetoslava Suronje, Krešimira i Goj slava svjedoči i mletački kroničar Ivan Đakon kada 997/8. godine zapisuje daje Suronja trebao zauzeti prijestolje, ali gaje "prevario" brat[495]. Ovaj navod omogućuje barem dva tumačenja: ili je mlađi brat pretekao na prijestolu starijeg, ili je Suronjin brat odredio za nasljednika svoga sina[496]. Kako se, čini se, radi o Stjepanu, kasnijem zetu mletačkog dužda i ocu Petra Krešimira IV., izvjesno je daje Stjepan stigao na prijestolje nakon stričeva, pa daje u to vrijeme prevladalo načelo starješinstva. U prvoj polovini 11. stoljeća došlo je uistinu do "dinastičkog rascjepa"[497] koji se smiruje za Petra Krešimira IV.

Snaženje i bogaćenje hrvatskog društva u l i. stoljeću zasigurno je i rezultat postupnog smirivanja prilika u Hrvatskoj, odnosno njezina ustro-

492 To je franački utjecaj -kada je 511. godine merovlnški kralj Klodvig umro, država je podijeljena na ravnopravne dijelove Između njegova četiri sina; Pipin Mali je ostavio državu Karlomanu i Karlu (kasnije nazvan Veliki), a ovaj posljednji preuzeo je vlast u čitavoj državi tek po odlasku Karlomana u samostan. Potom slijede brojne podjele države između sinova Ludovika Pobožnog koje kulminiraju Verdunskim ugovorom 843. godine, itd. -vidi, Brandt, *Srednjovjekovno,* 60 i d., 143 1 d., 225 i d.

493 *DM*32/42-4; 57-60; *Viz. izv.* II, 51-2.

494 Šlšič. *Povijest,* 471-2.

495 *Sclavorum etiam regisjfater, Surigna nomine ...fraierno* doto *deceptus regni amiserat diadema* - Rački, *Documenta,* 427.

496 Rački. *Nutarnje stanje.* Rad 91, 134-5. O identitetu Suronje raspravlja Barada, *Dinastičko pitanje,* 158-64, i čini se da konačno razrješava sve dvojbe (vidi i tamo lit.): Suronja je zapravo Svetoslav.

497 Barada, *Dinastičko pitanje,* 158-170. Međutim, činjenica jest da to i nije bitan problem hrvatske povijesti 11. stoljeća (kako bi se moglo očitovati iz Baradina teksta), jer je, bez obzira na sve prijepore i ratove, u to doba hrvatsko društvo doživjelo značajan napredak.

javanja sukladno suvremenim evropskim društvima. To će pridonijeti tome da različita načela nasljeđivanja egzistiraju jedno pokraj drugoga i obrnuto: postojanje različitih sustava nasljeđivanja pridonijeti će stabilizaciji vlasti i poretka, jer će se u svakoj situaciji moći pronaći legalnog i legitimnog nasljednika. Konačno će ta načela nasljeđivanja postati dijelom feudalnog sustava koji će se u Hrvatskoj razvijati od 11. stoljeća. Tako se i u Hrvatskoj poštovala muška linija nasljeđivanja, iako bi povremeno znalo prevladati načelo izbornosti; nasljeđivanje po starješinstvu često je bilo pretpostavljeno pravu prvorodstva[498]. I u Evropi su se ta načela sukobljavala i ovisilo je o vrlo raznorodnim elementima koje će od njih prevladati[499]. Čini se da bi se smirivanje prilikom promjene vladara, bez obzira na to dolazio on izborom ili nasljedstvom, mogla povezati s pokrštavanjem. Naime, Konstantin Porflrogenet tvrdi da je Bazilije I. pokrstio Slavene uz obale istočnog Jadrana, a potom da "im postavi tada arhonte, koje su oni htjeli i izabrali, od roda od koga su oni željeli i voljeli. I otada do danas su arhonti kod njih iz istih rodova i ne iz nekog drugog"[500].

Hrvatski vladari 11. stoljeća pretežno su nasljeđivali kraljevstvo po ocu, ali su isto tako bili izabirani na "skupštini čitava naroda". Tako je Zvonimir uveden u vlast nakon "zajedničkog i složnog izbora čitavog svećenstva i naroda"[501], a Stjepan II. tvrdi da "gaje pravednost Božja uz odobravanje svih plemića Hrvatske i Dalmacije podigla na kraljevsko prijestolje"[502]. No, u drugoj polovini 11. stoljeća običaji se ostvaruju na ponešto specifičan način -Petra Krešimira je naslijedio Zvonimir, a dvojbeno je da li mu je bio u rodu. Čini se da Krešimir nije imao djece, a Zvonimir je bio jak čovjek (ban) u državi, pa je kralj postao izborom[503]. Napokon, Petar iz loze Snačića (Svačića) postao je vladar na nepoznat način (jer očito kraljevskoj obitelji nije bio u rodu -Toma Arhiđakon tvrdi, naime, da po Zvonimirovoj smrti nije bilo više nikoga tko bi mogao po pravu naslijediti kraljevstvo Hrvata[504]), te će se suprotstaviti Arpadoviću Ladislavu koji pretendira na hrvatsko prijestolje po ženskoj liniji, jer je njegova sestra Jelena bila udata za Zvonimira. Koliko se zna, prvi put se tada u Hrvatskoj dogodilo da je vladar stekao pravo na prijestolje po ženskoj liniji. U stalnoj izmjeni

---

498 Račkl, *Nutarnje stanje,* Rad 91,134-5. '

499 M. Bloch, *Feudalno društvo,* Zagreb 1956, 208 i d. Dvojbe oko toga nazočne su i u Einhardovu *Životu Karla Velikog:* spominje se "rod Merovinga, iz kojeg su Franci birali svoje kraljeve", što znači da Einhard smatra da narod treba izabrati one koji već nasljedstvom imaju pravo na prijestolje. Vidi, Einhard, *Karlo,* 54-5.

500 *DAJ* 29/74-8; *Viz. izv.* II, 16.

501 Raćki, *Documenta,* 103- 4; Klaić, *Izvori,* 68- 9.

502 Raćki, *Documenta,* 148; Klaić, *Izvori,* 81. I u pratnji neretvanskog vladara Bcrigoja spominju se polovinom 11. stoljeća kao svjedoci "svi Morjani" -oni uz pojedinačno spome nute župane i satnika predstavljaju Berigojevu pratnju, dakle, tijelo koje bi odgovaralo "svim plemićima" u Hrvatskoj - *CD* I, 79.

503 Barada. *Dinastičko pitanje,* 171-4, smatra daje Zvonimir bio potomak Svetoslava Suronje.

504 Thomas, 56-7; Toma, *KronOca,* 48; Klaić, *Izvori,* 71.

načela nasljeđivanja treba vjerojatno vidjeti i želju za političkim kompromisom te nastojanje da se ugodi jačem i time izbjegne destabilizacija zemlje. Naime, strah da se ne svrgne i ubije legitimni vladar zaokupljao je i sudionike splitskih sabora 925. godine i oni predviđaju kazne: "Ako dopuštenjem Božje providnosti u narodnoj buni bude ubijen vladar zemlje, budući da ono, što počine mnogi ostaje nekažnjeno, moraju oni, koji su svjesni krivnje, zbog toga zlodjela davati milostinju za njegovu dušu"[505].

Kao potvrda načina na koji su razmišljali oni što su prenosili narodnu predaju, dakle, uglavnom svećenici, moglo bi poslužiti svjedočanstvo iz *Ljetopisa Popa Dukljanina.* U njemu stoji daje Zvonimir Krešimirov sin[506], a to nikako ne može biti točno. Dakle, u tim se krugovima smatralo logičnim da sin nasljeđuje oca.

505 Klaić, *Historici Salonitana Maior,* 99-102; Klaić, *Izvori,* 33.
506 Šišlć, *LJPD,* 412; Klaić, *Izvori* ,71.

VIII.

Od Trpimira do Branimira - procvat hrvatske države

Trpimir je prvi hrvatski vladar uz čije se ime može vezivati gradnja crkava, ali će za vrijeme njegovih nasljednika, Branimira ponajviše, ona biti očigledno još intenzivnija. Trpimir je bio i prvi hrvatski vladar čije je ime zapisano u *Čedadskom evanđelistani,* kao potvrda da se horizonti hrvatske države šire osjetno preko granice neposrednih interesa[1].

Općenito se može reći da je u Trpimirovo vrijeme Hrvatska dobila mnoge atribute suvremene evropske države.

Posljednji podatak koji bi se mogao vezivati uz Trpimirovu vladavinu jest onaj Konstantina Porfirogeneta: "Mihajlo Boris, arhont Bugarske, pođe i zarati na Hrvate i, ne mogavši ništa učiniti, zaključi s njima mir, obdarivši Hrvate i primivši od Hrvata darove"[2]. Iako sudeći po ovom navodu, nije došlo do otvorene bitke između Hrvata i Bugara, nemoć Mihajla Borisa da bilo što učini svjedoči o snazi hrvatske države.

Šezdesetih godina, dakle, kada je otprilike na hrvatskom prijestolju Trpimira zamijenio Domagoj, stanje na Jadranu i oko njega bitno se mijenja. Iako još nije došao kraj neposrednoj opasnosti od Arapa i njihovim napadima, Venecija je opet počela iskazivati pretenzije na svejadransku hegemoniju.

Za vladavine dužda Petra Tradenika (836-864) vještim diplomatskim potezima Venecija je sve više stjecala neovisnost od Bizanta, a prema franačkom vladaru u Italiji nastupala kao samostalan partner. Koliko je god to bilo na korist mletačkom građanstvu, ipak je bilo nezadovoljnika. Petar nije vodio računa o sve moćnijim i sve bogatijim patricijskim porodicama pokušavajući vladati bez njihova utjecaja, što mu se ubrzo i osvetilo. Pošto je 864. godine ubijen zajedno sa svojim sumišljenicima, naslijedio gaje Urso I. Badoer (do 881. godine). Da bi zadovoljio aristokraciju, Urso je ukinuo čast tribuna, koji su tradicionalno bili bizantski činovnici, i uveo titulu suca - *iudex,* te s njime podijelio vlast u gradu i u državi. Ivan Đakon piše da se Urso "požurio povesti mornaricu protiv slavenskog vladara Domagoja"[3].

---

[1] Rački, *Documenta,* 383; Šišić, *Priručnik,* 125; Klaić, *Izvori,* 23.
[2] *DM* 31/60-4; *Viz. izv.* II, 43-4; Klaić, *Izvori,* 22.
[3] Rački, *Documenta,* 364-5; Klaić, *Izvori,* 24.

1. Domagoj

Domagoj je došao na vlast između 852. godine, kada se posljednji put spominje Trpimir, i 864. -kada se datira spomenuti Ursov napad. Vladao je do 878. godine. Tih petnaestak-dvadesetak godina Domagojeve vladavine čini se da se umnogome razlikovalo od Trpimirove. Nijedan izvor (ni bizantski, ni franački, ni papinski) ne bilježi nastojanja drugih sredina da u Hrvatskoj šire kršćanstvo. Nema podataka da je Domagoj gradio ili izgradio neku crkvu ili bilo koju drugu građevinu - njegovo se ime ne spominje na kamenim natpisima; nije ostala sačuvana niti jedna darovnica, vjerodostojna ili ne, koju je on potpisao. Za razliku od prethodnika ili nasljednika - Trpimira, Branimira i njegove supruge Maruše, Braslava i njegove supruge Ventescele, Trpimirova sina Petra, Zdeslava - Domagoj nije posjetio Akvileju i nije upisan u *Čedadski evanđelista!*[4]. Izostanak jedne vrste podataka može se tumačiti slučajnošću[5], ali izostanak bilo kakve potvrde o Domagojevim pokušajima da i dalje širi evanđelje ili da samo podrži crkvu u takvim naporima, ne može biti slučajan. S druge strane, za Domagojeve vladavine množe se vijesti o tome kako su Hrvati napadali mletačke brodove, kako Mlečani moraju intervenirati... To je, uostalom, i očigledan razlog zašto se i vanjski čimbenici, primjerice pape, najednom počinju zanimati za Hrvatsku: tada papa Ivan VIII. piše pismo Domagoju u kojem ga opominje da spriječi napadače[6].

Čini se da su u tadašnjem hrvatskom društvu postojale dvojake tendencije - neki su smatrali da je kao kratkoročna taktika i dugoročna strategija najbolja upotreba sile, pljačka, drugi su pak željeli intenzivirati suradnju, te pokrštavanjem i trgovinom povezati Hrvatsku s okolnim svijetom, misleći da će se iz toga pribaviti koristi na duži rok. Domagoj je bio, čini se, skloniji onima iz prve grupe koja je u sljedećim desetljećima izgubila na utjecaju i praktički nestala (u 10. ili. stoljeću više nema vijesti o pljačkama uz onaj dio istočnojadranske obale koju kontrolira hrvatski vladar, pogotovo se to nije više moglo događati uz njegov pristanak ili barem prešutno odobravanje - kao što se događa u slučaju dukljanskog kneza Stefana Vojislava koji oko 1040. godine pljačka bizantski brod pun zlata[7]). Ovakvu ocjenu Domagojeve vladavine donekle relativizira sudjelovanje Hrvata u bizantsko-franačkoj koaliciji protiv Arapa koju je, moguće je, predvodio i sam Domagoj, jer iz te činjenice logično proizlazi zaključak da je za Domagojeve vladavine ipak bilo suradnje između Hrvata s jedne i Bizanta i Franaka s druge strane. Očigledno je, stoga, da neprijateljstvo i ratobornost Hrvata za Domagojeve vladavine

---

[4] Rački, *Documenta,* 382-4; Šišić, *Priručnik,* 125; Klaić, *Izvori,* 22-3.

[5] Možda bi se moglo pretpostaviti da su njegovi nasljednici, koji su ga ubili, pokušali zatrti njegovo ime i da su sustavno uništavali njegove natpise, ali je to samo nagađanje koje se ne može potkrijepiti argumentima.

[6] Rački, *Documenta,* 6-7; Klaić. *Izvori,* 26.

[7] Vidi, *Viz. izv.* III, 157 i tamo komentar.

ipak nije i jedina njihova osobina u to vrijeme - naziru se i druge tendencije u njihovu ponašanju, a one će doći ponajviše do izražaja u doba Branimira.

Dakle, kada je Urso krenuo na istočni Jadran, to nije učinio bez ikakva povoda. Vjerojatno su napadi na mletačke lađe koje prolaze uz istočnojadransku obalu učestale, jer je Domagoj već neko vrijeme bio na vlasti. Domagoj se nije upuštao u otvorenu bitku protiv Mlečana - uostalom, to nisu činili ni brojni njegovi prethodnici ni nasljednici, jer im je mnogo bliži bio "partizanski" način ratovanja. Zato je lukavo sklopio mir. Ni dužd nije vidio posebnog razloga za daljnji angažman, pa je, u skladu s tadašnjim običajima, zatražio i dobio taoce te otplovio kući. Uzimanje talaca trebalo je osigurati mir, ali se on ni taj put nije održao duže vrijeme.

Međutim, ubrzo su mletačko-hrvatska sporenja bila gurnuta u drugi plan. Iako će ona biti konstanta zbivanja na Jadranu za mnoga buduća stoljeća, sada ih je, barem za nekoliko godina, nadjačao konačni obračun Arapa sjedne, te Bizanta i Franaka, s druge strane[8].

Zahvaljujući tome što je hrvatska vojska sudjelovala u koaliciji s Bizantincima i Francima pri istjerivanju Arapa iz Barija, Hrvatska se prvi put nakon početka 9. stoljeća opet našla u glavnim tokovima evropske politike, ali s bitnom razlikom. Dok je prije šezdesetak godina bila tek objekt nadmetanja evropskih sila koje su raspodjeljivale zone utjecaja na hrvatskom etničkom prostoru, sada hrvatska vojna sila postaje subjekt, činilac koji poziva ne samo bizantski car, nego, čini se, i franački car Ludovik[9].

Konstantin Porfirogenet obavještava da "hrvatske i ostale slavenske arhonte stanovnici grada Raguze prevezoše na svojim brodovima u Langobardiju"[10]. Postojanje flote koja može prevesti priličan broj vojnika, njihovo oružje i opremu (vrlo vjerojatno i konje) još je jedan dokaz gospodarske konjunkture 9. stoljeća. Naime, u 9. se stoljeću gradi veći broj brodova ne samo u Dubrovniku, nego i u susjednom Kotoru[11], ali i u drugim dalmatinskim gradovima i Sklavinijama[12].

Navalu pobjedonosnih pohoda protiv Arapa, carska je flota intervenirala i na drugoj obali Jadrana, gdje je napala neretvansku oblast, vjerojatno zbog toga što su Neretvani 869. godine (slavenski gusari) opljačkali poslanike Svete Stolice[13]. Rezultat je bio da su Neretvani priznali vlast Bizanta[14].

[8] Vidi, str. 203-6.

[9] Rački, *Documenta,* 361-2.

[10] *DAI*29/113-5; *Viz. izv.* II, 19; Klalć, *Izvori* 24.

[11] A. Dabinović, *Može li se govoriti o kontinuitetu kotorske mornarice od 809. do danas?,* Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru 8, Kotor 1959, 11-33.

[12] Z. Brusić, *Podmorska arheološka istraživanja starohrvatskih brodova na ulazu u nin sku lulcu.* Radovi Zadar 16-17, Zadar 1969, 443-8.

[13] *Annales ecclesiastici, Annalium Baronium Epitomes,* Pars altera, Coloniae Agrippinae 1540. 229, za 869. godinu.

[14] Rački, *Documenta,* 360-1; Šišić, *Povijest,* 350-1; Fcrluga, *Uprava,* 69; Isti, *L'amminis trazione,* 165 i d.

Tako su Bizantinci stigli u susjedstvo Hrvatske, koja je i dalje, barem nominalno, bila pod franačkim vrhovništvom[15], navijestivši time neposredno uplitanje u hrvatske poslove u skoroj budućnosti. Naime, iz pisma pape Ivana VIII. (872-882), koje se datira između 873-876. godine, saznaje se da se u Hrvatskoj pripremala urota protiv Domagoja[16]. Logično je pretpostaviti da su zavjerenici radili u dogovoru s Bizantincima, ali im ni to nije pomoglo. Domagoj se nemilosrdno obračunao s neprijateljima, pa je čak, po svjedočenju svećenika Ivana koji to dojavljuje papi, ubio i onog urotnika koji mu je otkrio zavjeru, jer se nadao da će time spasiti život[17]. Tako je papino upozorenje da "ako uistinu saznaš ... da ti neki rade o glavi nemoj ih kazniti smrtnom kaznom, nego kaznom progonstva"[18], ili stiglo prekasno, ili se na takve zahtjeve Domagoj jednostavno oglušio.

Činjenica da Domagoj postupa tako nemilosrdno, mogao je biti dodatan razlog, uza sve već navedene, da ga strani izvori ne simpatiziraju. Kazna progonstva trebala se općenito primjenjivati zbog toga što se, u skladu s kršćanskom dogmom, ljudski život nije smio uništavati.

U drugom dijelu pisma papa se tuži na Hrvate - gusare koji "pod okriljem Domagojeva imena bijesno napadaju na kršćane.. ."[19] diplomatski tvrdeći da su opačine tih napadača potamnile Domagojev dobar glas te zahtijeva da vladar spriječi ovakve rabote, jer "tko ne ispravlja zločine kada ih može popraviti, sam ih vrši". Iako papa kaže da se "može vjerovati da gusari napadaju na putnike po moru protiv Domagojeve volje", njegov iskaz valja smatrati ponajprije diplomatskom pristojnošću, a manje uvjerenjem da je doista tako. Moguće je da je Domagoj ne samo znao za gusarenje, nego gaje čak i poticao. Bio je to, bez sumnje, dobar i lak izvor prihoda za društvo u kojem ni težak rad u poljoprivredi ni ribarenje nisu donosili ništa više doli preživljavanje.

Dakle, dvadesetogodišnje primirje koje je, sudeći barem po izostanku bilo kakvih vijesti o napadima, vladalo u vrijeme Trpimira, radikalno je prekinuto za Domagojeve vladavine. Područje pljačkanja se čak proširilo i daleko na sjeverozapad, sve do zapadne obale Istre. Oko godine 875. su "najgora plemena Slavena i Dalmatinaca počela pljačkati istarsku pokrajinu; tamo su naime poharali četiri grada, to jest -Umag, Novigrad, Sipar i Rovinj", kreću i na Gradež, ali ih dužd pobjeđuje[20]. Prethodno su, sakriveni, iz Piranskog zaljeva iznenada napali jednu mletačku lađu, svladali posadu i poubijali je[21]. Usprkos činjenici da ovi događaji pokazuju kako su se Hrvati od svojih luka [jesu li to okolica Šibenika, Biograd, Nin, možda čak i još dalji Omiš?) otisnuli dalje nego ikada, pa bi to pretpostav-

15 Šišić, *Povijest* 351.
16 Rački, *Documenta,* 6; Klaić, *Izvori* 26.
17 Šišić, *Priručnik,* 201; Klaić, *Povijest* 247.
18 Rački, *Documenta,* 6; Klaić, *Izvori,* 26.
19 Rački, *Documenta,* 6; Klaić, *Izvori,* 26.
20 *Johannis chronicon venetum,* c. 16 b; *Andreae Danduli Chronica* VIII, c. 5, 24; Rački, *Documenta,* 365-6; Klaić, *Izvori,* 25.
21 Rački, *Documenta,* 365-6; Klaić, *Izvori,* 25.

ljalo da su snažni i sigurni u sebe, sljedeća epizoda svjedoči, međutim, da ipak nije bilo baš posve tako. Naime, Ivan Đakon nastavlja priču: "... javljeno je gospodinu duždu Ursu da bi Slaveni htjeli prijeći do grada Gradeža, pa je on s trideset lađa došao do prije navedenog grada. Odatle brodeći prema Istri, hrabro nasrne na iste Slavene i tako ih u boju uništi da nitko od njih nije mogao pobjeći ni vratiti se u domovinu..."[22] Iako se može pretpostaviti da je mletački kroničar nastojao uveličati mletački uspjeh, ovakav izvještaj ipak ne ostavlja nikakve dvojbe o tome tko je pobijedio, pa se čini da Hrvati (i drugi Slaveni) ipak nisu bili dovoljno snažni da se suprotstave Mlečanima u otvorenom sukobu.

Koju godinu potom Domagoj je umro. U pamćenju Mlečana ostao je zabilježen kao *pessimus Sclavorum dux* - "najgori knez Slavena"[23]. Tek po njegovoj smrti dužd Urso i njegov sin Ivan sklapaju mir sa Slavenima (Hrvatima), ali Mlečani i dalje ratuju protiv Neretvana. Ako su Mlečani o Domagoju mislili sve najgore, teško je procijeniti što su mislili njegovi podanici i kako se to dugoročno odrazilo na razvoj u Hrvatskoj. Naime, to bi i nas približilo realnijoj ocjeni Domagojeve aktivnosti koja se u cjelini umnogome razlikuje od aktivnosti drugih hrvatskih vladara. Valjalo bi, naime, znati što je za Hrvatsku dugoročno bilo isplativije, ali to će ostati nepoznato, jer podataka koji bi poslužili u takvoj analizi gotovo da i nema: je li bolje priskrbiti u kratko vrijeme poprilična bogatstva pljačkom ili se, promičući interese crkve i potičući pokrštavanje, uvažavajući saveznike, pa i eventualne suparnike i neprijatelje, nadati dugoročnom boljitku kao rezultat smirivanja situacije i povećanja trgovine?

Po smrti Domagojevoj novi vladar Hrvata nije još ni izabran, a već je "Sedeslav (Zdeslav) iz roda Trpimirova, došavši iz Carigrada, potpomognut carskom zaštitom, prigrabio kneževinu Slavena i potjerao sinove Domagoja u progonstvo"[24]. Dogodilo se to 876-878. godine, pa je tako carigradska vlast nametnula svoje rješenje i u zaleđu obale, na onom prostoru gdje joj to u sedamdesetak godina nije uspjelo.

2. *Osnutak teme Dalmacije*

Vrhunac bizantskog angažmana bio je, ipak, osnivanje teme Dalmacije[25]. Ono je vjerojatno teklo gotovo istovremeno s dovođenjem Zdeslava na prijestolje. Tema je bila bizantska administrativno-vojna jedinica na čijem se čelu nalazio strateg koji je imao i civilne i vojne ovlasti.

To je bio bitan pomak od kasnoantičke provincije, gdje su, između ostalog, te ovlasti bile razdvojene. Teme su se u Carstvu osnivale još od

[22] Rački, *Documenta,* 366; Klaić. *Izvori* 25.
[23] Rački, *Documenta,* 366; Klaić, *Izvori,* 25.
[24] Rački, *Documenta,* 373; Klaić, *Izvori,* 26.
[25] Ferluga, *Uprava,* 68 i d.; Isti, *L'amministrazione,* 168 i d. Starija je historiografija smatrala da je tema Dalmacija osnovana odmah po padu Ravenskog egzarhata, dakle nakon 751. godine. To je već razložnim argumentima osporio Ferluga, *Uprava,* 45 i tamo navedena

vremena Heraklija (610-641), prvo u Maloj Aziji, a potom i u zapadnijim dijelovima države[26]. Osnivanje teme značilo je daje bizantska vlast čvrsto preuzela situaciju u svoje ruke i da strateg, u principu, neposredno brani interese cara u Carigradu. Tema je ujedno bila i oblik državne organizacije u ritmu stalnog izvanrednog stanja u kojem je jedna ličnost mogla promptno donositi sve ključne odluke bitne za održanje bizantske vlasti na tom području. Stoga su teme bile i osnivane upravo tamo gdje je, manje ili više neposredno, bizantskim posjedima prijetila vanjska opasnost. Do druge polovine 9. stoljeća čitavo je područje današnje Grčke i Albanije bilo uklopljeno u tematski sustav Bizantskog Carstva. Za opstanak bizantske vlasti na hrvatskom prostoru najvažnija je bila uspostava bizantskog sustava vladavine na priobalnom području Jonskog mora, odnosno, tamošnjih tema Kefalenija, Zakint i Drač[27]. Prema tome, logično je bilo da se stvori i tema na području Dalmacije. Povod tome bila je stalna prijetnja od arapskih napada s mora, te stalan pritisak Sklavinija (od kojih je Hrvatska bila najjača i najopasnija) iz istoćnojadranskog zaleđa. Taj je pritisak značio da su mogući napadi i na kopnu i na moru. Makar je do osnivanja teme došlo u vrijeme kada je Bizant na Jadranu iskazivao neospornu snagu i moć, u osnovi se ipak radi o slabosti Carstva koje se nije moglo brinuti o udaljenim zapadnim pokrajinama. Za razliku od središnjih dijelova Carstva, u kojima su početkom 7. stoljeća, uspostavom tematskog sustava, vojnici postali i zemljoposjednici[28], u zapadnijim dijelovima Carstva, pa tako i u Dalmaciji, zemljoposjednici su postajali vojnici. Uzimajući u obzir tu tvrdnju, te uvažavajući konkretne odnose na teritoriju bizantske Dalmacije, logično se postavlja pitanje: u kolikoj je mjeri osnivanje teme poticano iz državnog vrha, iz Carigrada, na temelju interesa čitavog Carstva, a u kolikoj uvjetovano konkretnim stanjem, potaknuto nužnošću samoorganiziranja pojedinaca i manjih skupina, zainteresiranih da se brane. Izvori o tim zbivanjima vrlo su oskudni i ne omogućavaju

---

lit. Uostalom, uvid u cjelovitu situaciju pokazuje nemogućnost formiranja bizantske teme u to doba, jer će Jadran pričekati bizantsku akciju još punih 50 godina. Upravo povodeći se za logikom "uvida u cjelovitu situaciju" još su J. Posedel, *Pitanje dalmatinskog temata u prvoj polovici 9. stoljeća,* HZ 3, 1950, 217-9, te L. Margetlć, *Marginalije uz rad V. Košćaka "Pripadnost istočne obale...",* HZ 36, 1983, 264 i d., 283., tvrdili daje Bizant na arapske napade početkom četrdesetih godina odgovorio osnivanjem teme. Pri tome im je poslužio i pečat dalmatinskog stratega Brijenija kojeg je G. Schlumberger, *Sigttlographie de l'Empire byzantin.* Pariš 1884, 205-6, datirao 843. godinom, ali je Ferluga, *Uprava,* 65 i d.; Isti, *L'amministrazione,* 165, s razlogom takvu dataciju osporio. N. Oikonomides, *Les listes de preseance buzantines des IXe et Xe siecles.* Pariš 1972, navodi sve slučajeve spominjanja stratega Dalmacije: "crtpotTr^dc;", *[Le Traite de Philothee)* 101, 105, 139, zatim *"axpaxr\y6c,"*, (Taktikon Beneševiča) 247, 267. I u najnovijem radu L. Margetić, *"Provincijalni arhonti" Taktikonta Uspenskog (s osobitim obzirom na arhonta Dalmacije),* ZRVI 29-30, 1991, 46-8, ponovno argumentira tezu daje tema Dalmacija osnovana 842-8. godine.

26 Ostrogorski, *Istorija,* 98, 112 i d., 242 i d.; Također, Ostrogorski, *Dela* III: *O datumu sastavljanja spisa 'O temama' i vremenu stvaranja prvih tema u Maloj Aziji, Vreme postanka tematskog uređenja, Ravenski egzarhat i postanak vizantijskih tema, Postanalc tema Helada iPeloponez,* 90-156.

27 Opširno, Goldstein, *Bizant,* 150 i d.

28 G. Ostrogorski, *Ravensla egzarhat i postanak vizantijskih tema, Dela* III, 139-40.

detaljniju analizu u tom pravcu, a ni historičari takva pitanja nisu postavljali. Stoga je na spomenuto pitanje teško odgovoriti. Naime, ostaje krajnje nejasno stoje osnivanje teme, dakle promjena na globalnoj razini, značilo na lokalnoj razini, jer se zemljoradničko-stočarsko stanovništvo uz jadransku obalu već i prije moralo organizirati protiv prijetnji s bilo koje strane, a jasno je da se plaćenička vojska po kasnoantičkom uzoru više nije mogla izdržavati.

Arapski su napadi prestali neovisno o osnivanju teme Dalmacije, ali se čini da su tematski sustav, odnosno bolja organizacija obrane donijeli bizantskim posjedima vrlo brzo i boljitak -u izvorima se više ne spominju žalbe zbog napada Hrvata kao u vrijeme Domagoja[29], a spriječeni su, čini se, i napadi iz zaleđa kao onaj u doba Trpimira[30]. I Sklavinije su se okoristile - dalmatinski su gradovi novac namijenjen strategu počeli predavati vladarima u zaleđu[31].

Napokon, iz priobalnih prostora gdje nastaje tema širi se prema unutrašnjosti baš u to vrijeme kršćanstvo. Vjerojatno je toj akciji značajno pridonosilo i učenje Ćirila i Metodija koje se od 864. godine širi u Moravskoj. Iako na hrvatskim prostorima nema nikakva neposrednog traga ili tradicije o boravku solunske braće ili njihovih učenika, vrlo je vjerojatno da su se na prostoru Panonije i Dalmacije pojavili možda već u šezdesetim godinama, ali zasigurno do osamdesetih.

U priči o njihovu radu Hrvatska se izravno ne spominje, ali ima mnogo razloga vjerovati da su se crkvenoslavenski jezik i glagoljica u njoj širili samo koju godinu ili koje desetljeće pošto su nastali; godine 864. braća su iz Soluna doputovala u Moravsku i tamo tri godine pokrštavala pučanstvo, učeći ih glagoljicu i potičući ih na upotrebu crkvenoslavenskog u liturgiji. Na pritužbe pridošlog njemačkog svećenstva, papa Nikola I. (858-867) poziva dvojicu misionara u Rim, a oni se spremno odazivaju kako bi razjasnili nastale probleme. Na putu se zadržaše duže vrijeme u Blatnom gradu kod panonskoga kneza Kocelja koji je postao njihov oduševljeni pristaša. Do Rima su došli vjerojatno ne mogavši mimoići panonske dijelove Hrvatske[32], ali se takva pretpostavka ne može i potvrditi. Moguće je, naime, da su od Blatnog jezera (Balatona) krenuli prema Ptuju i Ljubljanskoj kotlini. Na Koceljevu je inicijativu papa Hadrijan 870/1. godine obnovio srijemsku metropoliju koju je tradicija dovodila u vezu s Kristovim učenikom sv. Andronikom, a Metodije je trebao dobiti nadbiskupsku čast[33]. U kompliciranim političko-vjerskim zapletima sljedećih

[29] Rački, *Documenta,* 357-64; Klaić, *Izvori,* 24-6.

[30] Katić, *Gottschalk,* 8; Klaić, *Izvori* 22.

[31] *DAI*30/128-9; *Viz. izv.* II, 36; Klaić, *Izvori* 27. U kakvoj je neposrednoj svezi plaćanje tributa Sklavlnijama s osnivanjem teme, teško je ustanoviti i o tome postoje različita mišljenja. Usp., Rački, *Documenta,* 373; Šišić, *Povijest,* 388-9; Ferluga, *Uprava,* 69; Isti, *L'amministrazione,* 170.

[32] Šišić, *Povijest,* 370-1; Opširno o putovanjima solunske braće piše S. Antoljak, *Pravci kretanja Ćirila i Metodija za vrijeme njihove moravske misije, u:* Antoljak, *Hrvati,* 97-110.

[33] Rački, *Documenta,* 367; Šišić. *Povijest,* 370.

godina papa Hadrijan II. (867-872) i Ivan VIII. (872-882), iako prvotno benevolentni prema slavenskom bogoslužju (Ivan VIII. piše: "I baš ništa ne smeta vjeri ni nauci ako se mise pjevaju na istom slavenskom jeziku.. .")[34], s vremenom pod pritiskom germanskog klera zauzimaju oštriji stav, čime se u Moravskoj stvara specifično stanje - dualizam latinskog i crkvenoslavenskog jezika u crkvenom obredu. Metodije je 879-880. godine za ponovnog boravka na sinodu u Rimu ishodio da slavensko pismo i crkveni jezik još jednom dobiju potvrdu i sankciju Svete Stolice, a sam Metodije bude uzdignut u čast moravskog nadbiskupa. Međutim, iste je godine papa Ivan VIII. ponovno zaoštrio stav, jer je u pismu knezu Svatopluku naredio da se služba Božja mora držati najprije na latinskom, a tek potom na slavenskom jeziku. Godine 881/2. Metodije je otputovao u Carigrad na poziv cara Bazilija, a morao je proći i preko hrvatskih prostora, jer se tvrdi da se iz broda iskrcao u Draču i do bizantske prijestolnice nastavio kopnom[35]. Kada je 885. godine Metodije umro, na nagovor njegova suparnika, vođe germanske stranke, njitranskog biskupa Wichinga, papa izdaje strogu i odlučnu zabranu uporabe slavenskog crkvenog jezika. Stoga su Metodijevi učenici, birajući između napuštanja svojih uvjerenja i napuštanja Moravske, izabrali ovo drugo i očigledno se uputili u Makedoniju i na hrvatske prostore i tamo nastavili svoju djelatnost[36]. Razlog za odlazak prema jugu, prema Dalmaciji, može se tražiti u činjenici da su na bizantskom teritoriju mogli očekivati dobar prijem, jer je bizantska vlast podržavala njihovo učenje (primjerice, poslanik cara Bazilija I. otkupljuje Metodijeve učenike na mletačkom sajmištu robova iz židovskog ropstva)[37]. Na taj su način, najkasnije do 885. godine, crkveni obred na slavenskom jeziku i glagoljica stigli na hrvatske prostore, prvo na teritorij pod vlašću bizantskog cara, a s vremenom i na hrvatski politički teritorij.

Tako je sve intenzivnija, neposredna ili posredna bizantska aktivnost, koja je dobrim dijelom išla preko gradova teme Dalmacije, utjecala, i to vrlo pozitivno, na razvoj svih slavenskih društava istočnojadranskog zaleđa. Hrvatska je osamdesetih godina, u vrijeme Zdeslavova nasljednika na Branimirovu prijestolju, doživjela i prvi ranosrednjovjekovni vrhunac, pa se čini daje do takvog razvoja moralo dijelom doći i pod utjecajem Bizanta.

U Zdeslavovo su vrijeme prilike u Hrvatskoj, čini se, težile smirivanju. Nakon Domagojeva ratovanja protiv svih, sada stižu i vijesti o novim putnicima (prvi je bio Gottschalk) preko hrvatskog teritorija. Naime, papa Ivan VIII. uputio je poslanika bugarskom vladaru Borisu (852-889) i zamolio Zdeslava da mu olakša put kroz zemlje kojima vlada[38].

Međutim, Zdeslavova vladavina nije bila duga vijeka - vjerojatno iz mnogih razloga Hrvati nisu mogli podnijeti da im on bude vladar, prven-

---

34 *MGH*, Epistolac 7, 224; Katlčić, *Methodii doctrina,* u: *Uz početke,* 76.

35 Šišić, *Povijest,* 373.

36 Tako pretpostavlja Šišlć, *Povijest* 374-5.

37 V. Štcfanić, *Tisuću i sto godina od moravske misije Ćirila i Metodija,* Slovo 2, Zagreb 1963, 18.

38 Rački, *Documenta,* 7; Klaić, *Izvori,* 26.

stveno zbog toga što je bizantska kontrola pretpostavljala i vrlo usku suradnju s bizantskom temom Dalmacijom, a interesi susjeda su vrlo često mogli, a i morali biti oprečni. Tako je već 879. godine "neki Slaven, imenom Branimir, umorivši Zdeslava prisvojio njegovu kneževinu"[39].

3. Branimir - Hrvatska u punom sjaju

Iako je Branimir došao na vlast nasilno i u suprotnosti s općeprihvaćenim načelima nasljeđivanja u to doba, njegova je vladavina obilježena mirom, graditeljskim poletom i napretkom hrvatskog društva. Tome je dokaz i činjenica da su po smrti Domagojevoj, a za vrijeme Zdeslavljeve vladavine, mletački dužd Urso I. Badoer i njegov sin Ivan 876. godine sa "Slavenima uspostavili mir"[40], i da je taj mir potrajao, barem što se tiče Hrvatske, praktički do kraja 10. stoljeća, dakle više od sto godina.

Neki su historičari pretpostavljali daje Branimir bio "možda i Domagojev sin"[41]. Iako se, dakle, o njegovu podrijetlu mnogo raspravljalo, ništa nije sa sigurnošću ustanovljeno, ali to i nije pitanje od suviše velike važnosti. Mnogo je važnije da je uklanjanjem Zdeslava moralo doći i do određenih promjena u vanjskopolitičkom položaju Hrvatske. Prvenstveno zbog toga što micanjem slabog bizantskog čovjeka, kakav je bio Zdeslav, logično u Hrvatskoj slabi i bizantski utjecaj. Do takve bi promjene vjerojatno došlo i da Zdeslav nije bio zbačen. Intenzivna bizantska akcija sedamdesetih godina na Jadranu i na širem priobalnom prostoru nije mogla potrajati duže vrijeme, jer Bizant nije imao ni toliko snage, pa ni toliko interesa da svoju vojnu silu i diplomatsku vještinu troši u udaljenim zapadnim krajevima. Carigradskoj se administraciji zasigurno činilo dovoljnim što je osnovana tema Dalmacija, dakle, što je stvoren jedan vojno-politički sustav koji je očigledno osposobljavao lokalno stanovništvo da samo osigurava vlastiti teritorij. Drugi je čimbenik bio taj stoje franački politički utjecaj bitno oslabio, u usporedbi s prvom polovinom 9. stoljeća, odnosno moglo bi se čak ustvrditi daje definitivno nestao. Stoga ni vrlo jaka bizantska nazočnost nije bila prijeko potrebna. Sa svoje strane, Hrvatska je i do tada, egzistirajući na rubovima tih carstava, bila dovoljno udaljena od njihovih središta da joj se ona i nisu mogla posve nametnuti.

Nova i povoljna okolnost za Hrvatsku bilo je sve veće zanimanje različitih crkvenih središta za nju. To je konkretno značilo da će doći do intenzivnog pokrštavanja širih slojeva i njihova uklapanja u kršćanski način života. Svjedočanstvo o interesu su i papina pisma kako Branimiru, tako i njegovu prethodniku Domagoju. Ponovno je papa pisao hrvatskim vladarima tek pola stoljeća kasnije, u vrijeme vladavine Tomislava, a

---

39 *Johannis chronicon venetum,* VII, 24; Rački, *Documenta,* 374; Klaić, *Izvori,* 27.

40 *Johannis chronicon venetum,* VII, 20; Rački, *Documenta,* 366.

41 Šišić, *Povijest,* 384. O Branimiru i njegovu dobu vidi, Klaić, *Povijest,* 250-60, i drugdje, zatim Rapanić, *Bilješka,* 179-190; B. Zelić-Bućan, *Papalvan VIII. i hrvatski vladar Branimir,* Marulić 12, 1979, 6, 495-9; Rapanić, *Hrvatska za Branimira.*

potom tek u drugoj polovini 11. stoljeća. I zato nije slučajno daje Branimirova vladavina razdoblje kada je kršćanstvo najbrže prodiralo u Hrvatsku. Nije moguće da se radi samo o pukoj frazi kada papa Ivan VIII. (872-882) u pismu Branimiru kaže kako je "razabrao koliku vjeru i iskreno štovanje gajiš prema crkvi svetih apostola Petra i Pavla i prema nama"[42]. To potvrđuje i činjenica daje pronađeno čak pet kamenih natpisa na kojima je uklesano Branimirovo ime, više od svih hrvatskih vladara ranoga srednjega vijeka zajedno. Razdoblje Branimirove vladavine bilo je vrijeme vrlo intenzivne gradnje crkava, što znači daje moralo biti i novca i drugih resursa da bi se ta silna gradnja mogla i financirati.

Prvenstveno zbog unutarnjih, ali i zbog vanjskih razloga, Branimirova je vladavina bila prvi ranosrednjovjekovni vrhunac hrvatske države. Čini se da o tome svjedoče ponajviše dva procesa: prvo, kao što je već rečeno, vrhunac procesa kristijanizacije, a drugo jest činjenica da se među novim kršćanima na hrvatskom prostoru sve intenzivnije šitilo i hrvatsko ime, drugim riječima, da se odvijao ubrzan proces etnogeneze.

Logično je pretpostaviti da pokrštavanje hrvatskog društva u 9. stoljeću nije posvuda teklo jednako brzo, te da su moguće vrlo različite situacije, od regije do regije. Međutim, činjenica jest da, iako postoji mnogo vijesti o pokrštavanju Hrvata, nema nijedne koja bi bila datirana nakon Branimirova vremena, pa se čini da se do otprilike kraja 9. stoljeća hrvatsko društvo uglavnom pokrstilo.

Takvim tezama u prilog ide i pojava prvoga hrvatskog biskupa poznata imena - ninskog biskupa Teodozija. On se, zahvaljujući svojoj funkciji, uključio u komplicirana događanja na širem jadranskom i balkanskom prostoru i time zapravo pokazao koliko su se teritorij i država (Hrvatska) nad kojima on stoluje afirmirali. Papinstvo je željelo ojačati utjecaj na hrvatsko-dalmatinskom prostoru na kojem je, osim tradicionalno jakih veza s istočnom crkvom, svoj položaj u posljednjih nekoliko desetljeća osnažio i akvilejski patrijarh. Stoga papa Ivan VIII. svoje treće pismo prema hrvatskom prostoru naslovljuje na "časnog đakona i izabranog ninskog biskupa Teodozija"[43]. U njemu nalaže Teodoziju, u skladu s odredbama časnih otaca, da dođe u Rim na posvećenje. Tom se pozivu Teodozije nije odazvao[44], čini se zbog toga jer gaje, kao njegov metropolit, već posvetio akvilejski patrijarh[45]. Međutim, Teodozije je kasnije ipak stigao do Rima i postao osoba papina povjerenja - naime, poslan je u misiju u Bugarsku, tamošnjem kralju Mihajlu, ali nije polučio nikakav značajniji uspjeh[46]. Konačno je Teodozije zasjeo na položaj splitskog nadbiskupa, ali nema potvrde da je uistinu dobio palij i da se održao na tom

[42] Rački, *Documenta,* 8-9; Klaić, *Izvori,* 28; *Branimirova Hrvatska,* 62-3.

[43] Rački, *Documenta,* 12; Šišlć, *Priručnik,* 204; CD I, 15; *Branimirova Hrvatska,* 56-7.

[44] Šišić, *Priručnilc,* 209-10; *CD* I, 19-22.

[45] Šišić, *Povijest,* 385-6, smatra da Teodozije nije otišao, jer je rok za posvećenje bio prekratak. Suprotno misli Klaić, *Povijest,* 252-7, čemu valja pridodati da je akvilejski patrijarh Walpert zasigurno potvrdio Teodozija u čast splitskog nadbiskupa - *CD* I, 19-20.

[46] *CD* I, 19.

položaju. Ako doista nije u tim nastojanjima uspio, razlog je vjerojatno u jakom otporu dalmatinskih biskupa koji nisu željeli postati sufragani bivšeg biskupa tek nedavno uspostavljene biskupije u Hrvata. Spor između hrvatske crkve i crkve dalmatinskih gradova nastavit će se i u 10. stoljeću.

Ne može biti slučajno da su se pokrštavanje i etnogeneza odvijali paralelno, dapače, čini se da je samo tako i moglo biti. Uz stvaranje i

Slika 24. *Dio oltarne pregrade iz Šopota kod Benkovca*

jačanje crkvene organizacije, koja nameće u svakodnevnom životu sve prisutniji kršćanski svjetonazor, logično je i da se hrvatsko ime neusporedivo lakše širi među okolnim Slavenima. O tom širenju hrvatskog imena svjedoče i mjesta na kojima su nađeni kameni natpisi s Branimirovim imenom, od Nina na sjeverozapadu do Muca sjeverno od Splita, dakle, na prostoru dugom blizu 200 km, a nastali su očito u njegovo vrijeme. Mahom su to gornji dijelovi oltarnih pregrada starohrvatskih crkava, ukrašeni karakterističnim pleterom. Najednom od njih, koji se sastoji od kamene grede (arhitrava) i krnjeg trokutnog zabata, nađenog u Šopotu kod Benkovca, stoji sljedeće:

BRANIMIRO COM(es) ... DUXCRUATORVM COGIT(avit)

Prvi se put u povijesti na jednom kamenom natpisu spominje *Cruatorum* - "Hrvati", stoje i najstariji spomen nacionalnog imena u ovom dijelu Evrope.

Slika 25. *Dio oltarne pregrade iz Šopota kod Benkovca*

Iako su arhitrav i zabat nađeni zajedno, nije potpuno jasno kako bi se morao nadopuniti natpis koji nedostaje između njih, a onda ni što u cjelini znači natpis. Naime, po novijim čitanjima natpis na arhitravu bi bio u ablativu, pa bi glasio *BRANIMIRO COM(ite).* Ž. Rapanić nadalje zaključuje da se titule *COM(ite)* i Dl« ne mogu odnositi na istu osobu[47]. Jer, *BRANIMIRO COM(ite)* bi bio ablativ vremena i prevodio bi se "za vrijeme kneza Branimira", a onda bi se logično moglo zaključiti da postoji i neka druga osoba koja se naziva *dux Croatorum,* a živi i vlada u doba Branimira, te je nešto *cogitavit,* dakle "naumio". Međutim, u Benkovcu je pronađen ulomak grede sa slovima ...*MEX5* koji, navodno, ima istovrstan pleterni ornament sa šopotskom pregradom, te se logično nastavlja na nju. Tako bi se prvi dio natpisa morao pročitati kao[48]:

BRANIMIRO COMMES

[47] Rapanić, *Bilješka,* 185.

[48] Zekan, *Pet natpisa kneza Branimira,* 412-3. Pronađen je i dio desne oltarne pregrade s

Drugi natpis iz Branimirova vremena sastavljen je od sedam fragmenata pronađenih u zidovima crkve sv. Mihovila (sv. Ambroza) u Ninu. Nakon različitih pokušaja njegove restitucije, natpis bi . se mogao pročitati ovako[49]:

/T/EMPORIBUS DOMNO B/RA/NNIMERO DUX SLCAUORU/M/
ORITHU... EGO TEUDEBERTUS ABBA(S)
PRO REMEDIO ANIME MEE FIERI
ROG(AUI)... /QUIS/ (L)EGET ORET
PRO ME PEC(C)ATOR(E)...

Dakle, prijevod bi glasio: "U vrijeme gospodina Branimira, kneza Slavena ...(?)... Ja opat Teudebert dadoh ovo načiniti za spas duše svoje. Tko čita neka moli za me grešnika"[50].

O tumačenju trećeg i četvrtog dijela natpisa ne može biti velikih dvojbi: radi se o opatu Teudebertu koji moli za pokoj svoje duše, a zatim, ako se natpisu u posljednjem redu doda (stoje i logično) od početka *quis l(EGIZT)*, može se pročitati da "onaj tko čita, neka moli za mene grešnika". Međutim, prvi dio natpisa moguće je čitati i tumačiti na više načina: uobičajilo se da se *domno Branimero* stavlja uz *dux Sclavorum* i smatra cjelinom. Tako bi Branimir na natpisu iz Šopota bio tituliran i *comes* i *dux*, a na onom iz Nina kao *dominus (domnus)* i *dwč[l]*.

Treći natpis iz Branimirova doba nađen je u Muću, kao dio arhitrava oltarne pregrade, i glasi[52]:

(tempore ducis) BRANIMIRI ANNOR(um) CHRISTI
SACRA ET DE VIRG(ine) CARNE(m) VT SV(m)PS(it) S(unt)
DCCCLXXXVIII VIQ(ue) INDIC(tione)

U istraživanjima od 1975. do 1987. godine na istom lokalitetu, te slučajnim nalazima, u više su navrata pronađeni novi ulomci koji su se potom mogli sklopiti u sljedeću cjelinu[53]:

+ INTENDEXPE (=CHRISTE) CELV(M)Q(VE) R .... NTI
SALV(ATIO)NI TIBIQ(VE)........ VTVS VENIAT...
...PROVIDEN... B(EATI) PETRI... BRANIMIRI ANNOR(UM) XPI (=CHRISTI)
SACRA DE VIRG(INE) CARNE VT SV(M)PS(IT)
S(VNT) DCCCLXXX ET VIII VI Q(VE) INDICfnO)

---

natpisom ...RER... koji bi se nadovezivao na COGIT(AVIT), ali se taj ulomak za sada ne može ni prevesti ni protumačiti -vidi, Zekan, na i. mj.

49 I. Petricioli, *Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka*. Radovi Zadar 16/17, 1969, 336; Zekan, *Pet natpisa kneza Branimira,* 411-2.

50 Zekan, *Pet natpisa kneza Branimira,* 412.

51 Rapanić, *Bilješka,* 185.

52 Šišić, *Priručnik,* 123; Šlšlć, *Povijest,* 393; Klaić, *Povijest,* 257.

53 Zekan, *Pet natpisa kneza Branimira,* 407-11 i tamo lit.

Slika 26. *Crkva sv. Križa* u Mnu

Dakle, prijevod bi glasio: "Osvrni se, Kriste, i nebo ... (?) ... (u doba) Branimira, godina je Kristovih otkad je od Svete Djevice poprimio tijelo 888. i 6. indikcija"[54]. Na ovom natpisu spominje se i godina podizanja - 888. stoje i prvi nedvojbeno datirani hrvatski pisani spomenik.

[1] Zekan, *Pet natpisa kneza Branimira,* 411.

Četvrti natpis na kojem se spominje Branimir pronađen je u Ždrapnju kod Bribira. Posvetni sadržaj natpisa te spominjanje Branimira kao vladara Slavena upućuje daje isklesan u sličnoj prilici kao i ninski natpis, te da mu je ninski natpis možda služio i kao predložak[55]:

/IN NO/MINE /DOMINITEMPORE DOMNO?/ /BR/ANIMERO DVCE(M) CLAVTTNORV(M) (=SCLAVTTINORVM) EGO PRISTI(NA) IVPANVS C(VM)...... MEA (A)EDIFICAVIM/VS/ ....EVTD MA(RIE) BEAT(E) PRO PECCATORE ME ?/

Prijevod bi glasio: "U ime Gospodnje! U vrijeme gospodina Branimira kneza Slavena. Ja župan Priština sa ... mojom, sagradismo .../? Blažene Marije za mene grešnika?/"[56].

Peti natpis na kojem je čini se uklesano Branimirovo ime nađen je u Otresu, selu između Benkovca i Bribira; doduše, od pretpostavljenog imena do danas je sačuvan samo ulomak *ANNI,* dočim je ulomak koji bi mu mogao prethoditi (a glasi *BR),* izgubljen - spominje ga L. Marun još 1927. godine[57], pa bi se na to logično nastavljalo *MERCP*[8]*:*

+ IN N(OMINE) D(OMI)NI. TE(M)POR/E/ DOMNO (BR)ANNI/MERO/ DVCI.
EGO C ...... OR F/ECI AD HO/NORE(M) BEATI PETRI ET S(AN)C(T)E MARIE. S(AN)C(T)I GEORGII. S(AN)C(T)I STEFANI. S(AN)C(T)I MARTINI. S(AN)C(T)I GRISOGONI. S(AN)C(T)E CRVCIS

Tako bi prijevod glasio: "U ime Gospodnje! U vrijeme gospodina Branimira kneza. Ja C.or učinih u čast Blaženoga Petra i Svete Marije, Svetoga Jurja, Svetoga Stjepana, Svetoga Martina, Svetoga Krševana, Svetoga Križa"[59].

Iako je etnogeneza neprekidan proces, očigledno se on u 9. stoljeću, a posebice u Branimirovo vrijeme bitno ubrzao, ako se pod tim terminom podrazumijeva širenje hrvatskog imena. Naime, u prvoj polovini 9. stoljeća inozemni izvori, kada govore o stanovnicima istočnojadranske obale i njezina zaleđa, upotrebljavaju dosljedno termin "Slaveni", pa se čini kao da ne znaju ni za Hrvate ni za druga slavenska plemena. I ne samo to: oni uopće ne uočavaju da postoje istočnojadranske države, jer *Poctum Lotharii* iz 840. godine spominje *generationes Sclavorum,* dakle "slavenske rodove", kojima očigledno odriče bilo kakvu višu razinu društvene organizacije.

Sudeći po mjestima gdje su spomenuti natpisi pronađeni, proces etnogeneze dosegao je stupanj u kojem se pod hrvatskim imenom integrirao

55 Zekan, *Pet natpisa kneza Branimira,* 412.

56 Zekan, *Pet natpisa kneza Branimira,* 412.

57 L. Marun, *Ruševine Sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrvatskog kneza Mutimira.* SHP 1/1927, 305-6.

58 Zekan, *Pet natpisa kneza Branimira,* 413-8.

59 Zekan, *Pet natpisa kneza Branimira,* 417.

prilično velik teritorij od doline Cetine i okolice Splita do porječja Zrmanje i okolice Zadra. Tome bi mogla biti potvrda Gottschalkova tvrdnja (iako njegov tekst iz tog aspekta ne treba bezrezervno prihvaćati) da "dalmatinski ljudi zovu kralja po *cjelokupnoj Dalmaciji* (kurziv -1. G.) kraljevstvo"[60]. Ovaj će prostor i u sljedećim stoljećima biti središte i jezgra hrvatske države, a bjelodan dokaz da je taj proces tekao relativno brzo i uspješno jest i pojavljivanje "biskupa Hrvata" na splitskom saboru 925. godine[61]. Osim toga, u dokumentima nastalima u inozemstvu od prve se polovine 9. stoljeća prema njegovu kraju sve rjeđe upotrebljava termin "Slaveni", a sve češće "Hrvati".

Međutim, pokušaji da se integriraju i osjetno veći teritoriji nisu u ranom srednjem vijeku uvijek bili uspješni. Primjerice, po svjedočanstvu Konstantina Porfirogeneta "od Hrvata koji su došli u Dalmaciju odvoji se jedan dio i zavlada Ilirikom i Panonijom. I ovi su imali nezavisnog arhonta, koji je na razne strane slao poslanstva a prijateljska samo arhontu Hrvatske"[62]. I ovim se navodom potvrđuje daje samosvojnost hrvatskih prostora u Panoniji uvijek bila prilično izražena. U ranom srednjem vijeku bili su rijetki i kratkotrajni trenuci kada je hrvatska vlast uspjela prijeći Dinaride, bilo ona iz Slavonije ili ona iz Dalmacije, i zavladati nad oba prostora. Međutim, hrvatski se prostor od Jadrana do Dunava ipak smatrao cjelinom: u Trpimirovoj se darovnici govori o splitskoj crkvi "koja je metropola sve do obale Dunava i gotovo po čitavom kraljevstvu Hrvata"[63]. Iako to hvalisanje splitskih sastavljača isprave potječe vjerojatno iz druge polovine 12. stoljeća i ne treba ga prihvaćati zdravo za gotovo, ipak valja uočiti koliko su za hrvatski prostor karakteristične granice što su ih oni odredili za "kraljevstvo Hrvata".

Branimir je vodio i aktivnu vanjsku politiku: po izvjesnom svećeniku Ivanu poslao je pismo papi Ivanu VIII. Iako nije sačuvano, u pismu Branimir vjerojatno izražava vjernost i pokornost papi. To, naime, proizlazi iz pisma kojim je papa odgovorio Branimiru 7. lipnja 879. godine. Papa moli Branimira da njegova izaslanika svećenika Ivana sprovede prema Bugarskoj, kamo se uputio, a istovremeno obavještava: "...kada smo služili misu na žrtveniku sv. Petra, digosmo ruke uvis i blagoslovismo tebe i cio narod tvoj i cijelu zemlju tvoju, da možeš ovdje uvijek spašen tijelom i dušom sretao i sigurno vladati zemaljskom kneževinom, a poslije smrti da se na nebesima veseliš s Bogom..."[64] Cijelo pismo, a pogotovo citirani dio, mnogi su historičari smatrali potvrdom hrvatske samostalnosti i konačnim dokazom da je Hrvatska međunarodno priznata država[65]. Međutim, čini se da, vodeći strogo računa o kategorijama ranoga srednjega vijeka, takvi termini ne postoje. Činjenica jest da u to vrijeme nema niti

[60] Katić, *Gottschalk*, 9; Isti, *Rasprave i članci*, 109.

[61] Rački, *Documenta*, 192; Klaić, *Izvori* 34.

[62] *DM* 30/75-8; *Viz. izv.* II, 31; Klaić, *Izvori*, 4.

[63] Rački, *Documenta*, 5; Klaić, *Izvori* 21.

[64] Rački, *Documenta*, 8-9; Klaić, *Izvori*, 28; *Branimirova Hrvatska*, 50-1.

[65] Šišić, *Povijest* 363 i d.; Klaić, *Povijest*, 250 i d.

potpuno samostalnih država u smislu pravne terminologije 20. stoljeća (jer i bizantski car, kao autokrat, djeluje u "suradnji s Bogom", a i papa je samo *servus servorum Dei* - dakle, "sluga slugu Božjih"), niti da ima, s druge strane, potpuno pokorenih teritorija[66]. Naime, osvajač najčešće nije imao snage da neposredno i stalno utječe na zbivanja u krajevima koji su mu pripali. "Neovisnost" se u današnjim kategorijama usko povezuje s pojmom "suvereniteta" o kojem su teoretizirali još pravnici 16. stoljeća. Neovisnost, odnosno suverenitet, kategorije su koje u različitim razdobljima znače različito, a u srednjem vijeku zasigurno nemaju takvo značenje kao danas. Opasno ih je apsolutizirati, pogotovo ih nekritički prenositi u vrlo specifične odnose druge polovine 9. stoljeća. Valja se, dakle, u analizi kloniti tih termina - stoga se može reći da je tijekom cijelog 9. stoljeća polako i postupno nestajalo bizantsko i franačko političko vrhovništvo nad Hrvatskom. Drugim riječima, Hrvatska se tog vrhovništva sporo oslobađala i, paralelno s time, afirmirala u okolnom svijetu, pa i na čitavom evropskom prostoru, kao samosvojna politička jedinica. Činjenica da papa javno spominje vladara i blagoslivlja njega i njegovu zemlju daje samom činu još veće značenje od obostranog dopisivanja. Time se Hrvatska, naime, uistinu afirmira kao "samosvojna jedinica" što nadrasta "privatni" odnos pape kao kršćanskog poglavara i vladara kao kršćanina (katolika), stvoren odašiljanjem pisama. I to je zapravo bit "međunarodnog priznanja". Budući da ono nije formalno moglo stići ni od kojeg međunarodnog subjekta (pa ni od pape), to znači da "međunarodno priznanje" stiže kao rezultat dugotrajnog sazrijevanja spoznaje u okolnim područjima, pa i u čitavoj Evropi, da Hrvatska postoji kao čimbenik na Jadranu i na panonskom prostoru, odnosno na putovima koji preko hrvatskog dijela Jadrana idu prema zapadu (području današnje Italije), sjeveru (Panoniji) i istoku (Srbiji i Bugarskoj) i preko hrvatskog dijela Panonije prema drugim dijelovima Evrope. Papa je bio jedina osoba do čijeg se priznanja takvog faktičnog stanja i držalo. On je to činio u skladu s Konstantinovom darovnicom, Izidorovim *Dekretalijama* i tadašnjom praksom, kao onaj koji je iznad naroda i kraljevstva, koji "postavlja narodima prvake po čitavoj zemlji"[67]. Papa je, dakle, priznao Branimiru "zemaljsku vlast" *(principatum terrenum)* i logično je da u pismu datiranom istoga dana[68] Branimira naziva *princepsom.* Uostalom, takvo "međunarodno priznanje" bilo je rezultat specifičnog odnosa snaga u određenom trenutku, ali ubrzo potom stanje se promijenilo. Naime, u jednom od sljedećih pisama papa se opet obraća Branimiru sa zahtjevom da mu čitav njegov narod obeća vjernost.

---

[66] U tom smislu raspravlja i Beuc, *Povijest institucija,* 18 -"najpogodniji vazalni odnos ne samo za vladara Hrvata nego i za sve druge evropske vladare", ali papa nije bio običan feudalac, usporediv s drugim vladarima.

[67] *Enciclopedia cattolica VI,* 582-4. Detaljno o tadašnjoj situaciji: J. Lučić, *Crkvene prilike* u *Hrvatskoj za kneza Branimira* (879-92), Croatica Christiana Periodica 17, god. X, Zagreb 1986, 1-16.

[68] Rački. *Documenta,* 9; *Branimirova Hrvatska,* 62-3. O tome raspravlja i Rapanić, *Hrvat ska za Branimira,* 16.

Budući da je na kraju pisma dodao kako je bolje ne dati riječ nego je kasnije ne održati, očigledno se papa bojao da se Branimir neće pridržavati vazalske prisege, štoviše, da je za tu bojazan imao i valjane razloge[69].

Prema tome, ništa se nije dogodilo odjednom i mnogi su događaji prethodili ovome što je dosegnuto u doba Branimira. Samostalnost su, barem u teoretskom smislu, hrvatski knezovi iskazivali već od Trpimira, stavljajući sebe u poseban odnos prema Bogu, u kojem hrvatski vladar s Bogom komunicira bez ikakvih svjetovnih posrednika. Ima mnogo podataka od vremena Trpimira pa sve do Branimira koji jasno svjedoče o hrvatskoj samostalnosti. Primjerice, već za vrijeme Domagoja papa direktno komunicira s Domagojem, kao što će se desetljeće kasnije obraćati Branimiru. Doduše, Branimira hvali, a Domagoja upozorava, pa čak i kudi, s Branimirom je u neku ruku prijatelj, dok s Domagojem to zasigurno nije, ali to u krajnjem rezultatu ne igra posebno važnu ulogu - papa jasno priznaje svojim pismima da na istočnojadranskoj obali i u njenom zaleđu postoji vladar i pripadajuća mu država dostojni njegova obraćanja. To potkrepljuje i činjenica da preko Branimirove države šalje poslanika u Bugarsku, a to je ujedno znak posebnog povjerenja: "a ovog poslanika kojega šaljemo k narodu Bugara da živog i zdravog propustite ... a sve što mu bude potrebito u hrani i odjeći da mu za ljubav Božju pripremile..."[70].

4. Muncimir i prvi vjesnici krize

Nakon prvog vrhunca hrvatske ranosrednjovjekovne države u doba Branimira prirodno je moralo doći do određenog zastoja u razvoju ili, može se reći, promatra li se cijelo 10. i prva polovina 11. stoljeća, i do određene krize.

Ova je tvrdnja u suprotnosti s onim što se u hrvatskoj historiografiji do sada o ovom razdoblju općenito mislilo. Stoga se prirodno postavlja pitanje: kako se taj "zastoj", pa onda i "krize" manifestiraju i koji izvori o tome govore? Naposljetku, koji su tome uzroci? Nakon Branimirove vladavine, vremena burnog i bogatog zapisima i materijalnim ostacima, za njegovih nasljednika Muncimira i Tomislava taj "zastoj" postaje sve očigledniji, ali će se kriza u punom zamahu manifestirati tek za Tomislavovih nasljednika.

Muncimir je postao hrvatski vladar između 888. godine, kada se posljednji put spominje Branimir, i 892. godine, kada je u izvoru zabilježen kao vladar[71]. Za Muncimirove vladavine, koja se vjerojatno produžava i u prvo desetljeće 10. stoljeća, jer se tek 914. godine kao hrvatski vladar spominje Tomislav, na hrvatskom prostoru pod njegovom vlašću nije bilo

[69] Šišić, *Priručnik,* 207-8; CD I, 18-9.

[70] CD I, 12; Vidi i Rapanić. *Hrvatska za Branimira,* 16.

[71] Rački, *Documenta,* 14-17.

dramatičnih zbivanja: ratovi i veliki prevrati zbivali su se na panonskom dijelu Hrvatske.

Ima mnogo razloga vjerovati daje Muncimir nastavio provoditi politiku sličnu Branimirovoj, ali je događaja koji su zabilježeni mnogo manje: nema papinih pisama, nema papinskih poslanika koji putuju preko Hrvatske, nema ni napada Hrvata na brodove uz istočnojadransku obalu, a i izgradnja crkava i drugih objekata odvija se bitno slabijim intenzitetom negoli u Branimirovo doba. Za sada je s Muncimirovim imenom pronađena samo jedna oltarna pregrada iz ostataka crkvice istražene u Uzdolju kod Knina[72].

OCTIGENT(orum) (non)EGINTA ET Q(ui)NQ(ue) (an)NORUM
D(omi)NI FERE T(?) DEN(?J ... (h)IC BENE
CO(m)P(o)S(u)IT OPUS PRINCEPS NA(m)Q(ue) MYNCIMYR

Dakle, 895. godine je ovo zdanje podigao Muncimir - nazvao se *princeps,* što je i nova titula, između ostalih, koju sam sebi nadijeva hrvatski vladar (doduše, već je papa 879. godine tako u pismu titulirao Branimira][73].

Pošto su se ninski biskup Aldefreda i splitski biskup Petar sporili oko posjedovanja crkvice sv. Jurja na Putalju[74], o tome je presudio Muncimir. Sačuvana je i darovnica o čijoj vjerodostojnosti postoje različita mišljenja[75].

Nasuprot zatišju u prijadranskim krajevima, u ovo vrijeme izvori ponovno izvještavaju o zbivanjima u Panoniji. Posljednji karolinški vladar Karlo (Debeli) godine 884. krenuo je na Moravsku, a zatim se uputio prema Italiji. Na putu je prešao preko zemlje "kneza Braslava, koji je u to vrijeme držao vlast između rijeka Drave i Save ... zatim se preko Kranjske otputio u Italiju"[76].

Fuldenški anali[77] spominju Braslava i kada se sastao s karantanskim grofom Arnulfom Karantanskim u mjestu *Hengistfeldon*[78]. Potom je Arnulf, prestrašivši se sve veće opasnosti od Mađara, prepustio Braslavu i

---

72 Tekst je rekonstruirao L. Marun, *Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdolju kod Knina sa pisanom uspomenom hrvatskog kneza Mutimira,* SHP 1/1927, 284 i d.; Šišić, *Priručnilc,* 124; Šišić, *Povijest,* 395; Klaić, *Povijest,* 264.

73 Rački, *Documenta,* 9.

74 Rački, *Documenta,* 14-7.

75 Za Račkog, u: Rački, *Documenta,* 14, isprava nije nimalo sumnjiva; M. Barada, *Dvije naše vladarske isprave,* Croatia sacra 7, 1937, 62-5, potvrđuje njezinu vjerodostojnost, dočim Klaić, *Povijest,* 259-61; Ista, *Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara I,* HZ 18, 1965, 247, s jedne strane tvrdi da se "spor oko crkvice u svakom slučaju vodio", s druge da "osnovni oblik Muncimirove isprave i njen završetak, eshatokol. ne odgovaraju tipu vladarske isprave 9. stoljeća..."

76 Rački, *Documenta,* 379. O Karlu: *CMH* III, 59-62; Brandt, *Srednjovjekovno doba,* 243-6.

77 *Annales Fuldenses,* I, 408.

78 Rački, *Documenta,* 380. Najvjerojatnije se radi o mjestu Hcngistiburg blizu Wildona

područja Panonije sjeverno od Drave, zajedno s gradom *Paludarum* - gradom na močvarama[79]. Bio je to i posljednji spomen Braslava u političkim zapletima pred konačno mađarsko zaposjedanje Panonije. Obrana dotadašnjih slavenskih prostora nije uspjela, pa je hrvatski prostor između Save i Drave izgubio vezu s krajevima na sjeveru i zapadu, s kojima je, čini se, intenzivno komunicirao desetljećima, jer će to sprečavati čvrsta granica mađarske kolonizacije prema Dravi i sve jača vlast germanskih vladara u krajevima Štajerske. Takav razvoj pridonijet će krizi u panonskom dijelu Hrvatske koji je u 10., pa i u 11. stoljeću utonuo u mrak neaktivnosti. To je bitna razlika u odnosu na 9. stoljeće, kada je Panonska Hrvatska bila unutar franačkog interesnog područja - pa je tako Braslav otišao u Akvileju, a njegov je posjet zabilježen u *Čedadskom evandelistaru,* baš kao i Trpimirov i Branimirov[80].

Zapisano je i ime Braslavljeve supruge Ventescelle, a ono pobuđuje nova pitanja, jer nije ni hrvatsko (slavensko), kao što ih je većina u Panoniji (primjerice, Ljudevit, Ratimir, Braslav), a ni tipično kršćansko (kao Petar, Dimitrije, itd.). To je zapadnoevropsko, franačko ime s romanskim sufiksom, pa su moguća dva rješenja: ili je Ventescella Hrvatica (Slavenka) kojoj su roditelji, pod pritiskom franačkog pokrštavanja i kulture općenito, dali i "moderno" ime ili je ona stigla sa zapadnih strana da bi se udala za slavenskog kneza. Prihvatili bilo koje od dva rješenja, ono svakako pokazuje da je hrvatsko društvo u Panoniji bilo intenzivno i duboko povezano s okolnim krajevima.

Arnulfovo je poslanstvo 892. godine došlo "rijekom Odrom sve do Kupe, a zatim brodom rijekom Savom sve do Bugarske"[81]. Vrlo detaljno poznavanje područja na južnim obodima današnjeg Zagreba, koje kao mjesto događanja ranosrednjovjekovni izvori inače vrlo rijetko spominju, govori daje ono ipak imalo, ako ništa drugo, barem značajnu prometnu funkciju. I nalazi karolinških mačeva u Podravini svjedoče o intenzivnom prometu na tom području. Podaci o dolasku *magistra comacina* Ljudevitu Posavskom, o kretanju franačkih vojski na njega, o njegovu povezivanju s plemenima u današnjoj istočnoj Srbiji, o njegovoj povezanosti i putovanjima u Dalmaciji - a sve to početkom 9. stoljeća - svjedoče da ova zbivanja krajem 9. stoljeća nisu slučajna[82]. No, dolaskom Mađara takvi su se procesi praktično odjednom prekinuli.

Što se tiče južnih dijelova Hrvatske - "Hrvatske" i "Dalmacije" - ne može se smatrati slučajnošću to što je pisanih podataka vrlo malo i što vlada prava "povijesna tama" na prijelazu iz 9. u 10. stoljeće. S druge strane, u Evropi se odvijaju značajni događaji, bilježe ih i kronike, ali o

na Muri u Štajerskoj, u Austriji. O Arnulfu: *CMH* III, 64; Brandt, *Srednjovjekovno doba,* 243-6, 265-9. '

79 Radi se najvjerojatnije o Mosapurku -Moorburgu na ušću Sale u Balaton -Szalavar - vidi, Rački, *Documenta,* 381.

80 Rački, *Documenta,* 383; Šišić, *Priručnik,* 125; Klaić, *Izvori,* 22-3.

81 *Annales Fuldenses,* I, 408; Rački, *Documenta,* 380.

82 Vidi, str. 166-7],

zbivanjima u Hrvatskoj nema ni riječi. Niti Slaveni-Hrvati napadaju mletačke lađe, niti preko Hrvatske idu neka poslanstva, niti stižu neki cijenjeni pojedinci, niti se ime hrvatskog vladara pojavljuje u međunarodnoj prepisci. Sva aktivnost Hrvatske, kako dalmatinskih, tako i panonskih krajeva, jasno izražavana tijekom 9. stoljeća, sada je počela zamirati. Dopušteno je pretpostaviti da su razlozi toj krizi bili isuviše veliki financijski, odnosno gospodarski napori kakve siromašno hrvatsko (pa i općenito druga slavenska) društvo istočnojadranskog zaleđa nije moglo izdržati u dužem razdoblju, pa je moralo doći do određene stagnacije. Problem je bio u tome da je trebalo osigurati, akumulirati više novca nego što su bili realni prihodi. Središnje područje hrvatske države u to je doba praktički bez nekog većeg naselja i luke na moru. Uostalom, ta prostranstva - današnja Dalmatinska zagora, Bukovica i Cetinska krajina - oduvijek su bila, a i danas su, najsiromašniji i najneplodniji dio hrvatskog teritorija. Iako su Hrvati izašli na more, pa se čak može reći i da su postali nezaobilazan faktor na Jadranu, ipak je u cjelini hrvatske povijesti 9. stoljeća ta zemljoradnička proizvodnja (uključujući pri tome i Panoniju) neusporedivo važnija od pomorstva. Početni polet potaknut novim kontaktima, pokrštavanjima, trgovinom, izgubio je tijekom desetljeća svoju prvotnu snagu.

Da ova kriza u Hrvatskoj bude izraženija, vjerojatno su znatno pridonijeli i vanjski čimbenici: krajem 9. i početkom 10. stoljeća stvara se oko Hrvatske bitno nova situacija. Nestaje bizantske i franačke aktivnosti, a pojavljuju se nove sile -Mađari i Bugari. Međutim, razlika između njih bit će velika. Dok je pritisak Franaka i Bizantinaca bio u prvom redu pozitivan, očigledan u pokrštavanju i svakovrsnom poletu hrvatskog društva, dotle su se Mađari i Bugari pojavili ponajviše kao osvajači, što se na Hrvatsku moralo negativno odraziti.

Karolinško je Carstvo posljednjeg vladara imalo u Karlu Debelom (880-887). On je na trenutak uspostavio jedinstvo Carstva, ali ga je svrgnula aristokracija. Potom je na teritoriju bivšeg Carstva formirano sedam država s izbornom kraljevskom vlašću, što je značilo da praktično nestaje utjecaj Karolinškog Carstva u Hrvatskoj - međutim, i samo Carstvo nestaje.

Iako se razdoblje od polovine 9. stoljeća do smrti Bazilija II. 1025. godine smatra s pravom "dobom cvetanja Vizantijskog carstva"[83], početak 10. stoljeća značio je nedvojbeno i kratkotrajnu krizu, pa i poniženje za bizantsku državu. Krajem 9. stoljeća postaje vladarom u Bugarskoj Simeon (893-927), za čije vladavine snaga srednjovjekovne Bugarske dosiže vrhunac. Odmah je poveo rat protiv Carstva, ali mu se ono uspješno odupiralo. Međutim, usmjerivši znatne snage na obranu od Bugara, Bizant je bio oslabljen na drugim frontama. Armenija i Kilikija bile su izložene arapskim napadima, arapska mornarica je osvojivši Abidos stigla čak na domak Carigradu. Međutim, za hrvatsku su povijest važniji porazi na Zapadu: ako je Bazilije I. i uspio definitivno protjerati Arape s Jadrana, njegov nasljednik Lav VI. Mudri (886-912) morao im je prepustiti Siciliju.

[83] Ostrogorski, *Istorija,* 212 i d.

Godine 902. pala je i Taormina, posljednje tamošnje bizantsko uporište. Samo dvije godine kasnije arapska je flota iznenada napala i strahovito opljačkala Solun, drugi po veličini i značenju grad u Carstvu, a zatim se povukla. Protuofenziva koju je Bizant pokrenuo na moru nije opravdala uloženi vojnički napor i novac.

Po smrti Lava VI. Mudrog 912. godine vlast je načelno preuzeo njegov sedmogodišnji sin Konstantin VII. (umro 959). Godinu je dana umjesto njega kao regent vladao stric Aleksandar, a po njegovoj smrti stvara se regenstvo s patrijarhom Nikolom Mistikom na čelu. Sva ova previranja iskoristio je Simeon i 913. godine prodro bez otpora sve do pod carigradske zidine. Iako nije ni pokušao osvojiti grad, ustupci bizantske vlade bili su vrlo veliki: Simeon je proglašen "carem Bugara" (stoje, doduše, mnogo manje značilo od "cara Romeja" ili samo "cara"), a obećano mu je i da će se malodobni car Konstantin VII. oženiti njegovom kćerkom. Obećanje nije ispunjeno i bizantsko-bugarske borbe i sporovi odužit će se sve do Simeonove smrti. To će se neposredno odraziti i na južnoslavenskom prostoru na kojem će Bugari poraziti Srbe i bezuspješno ratovati protiv Hrvata[84].

Kada je Bizantu krajem 9. stoljeća zaprijetio Simeon, car Lav VI. poziva u pomoć Mađare koji su tada naseljavali prostor između Dnjepra i Dona. Mađari su napali Bugare s leđa, porazili ih više puta i opljačkali sjeverne bugarske pokrajine uz Dunav. Međutim, Simeon je iz pricrnomorskih stepa pozvao ratoborne Pečenege da istisnu Mađare. Pošto su bili poraženi, Mađari krenuše dalje na zapad i doseliše se u krajeve u kojima je i danas njihova država. Bio je to prostor do tada naseljen Slavenima. Mađari su zavladali tim prostorom, zaustavili pretpostavljeni germanski prodor prema istoku i jugu, a mađarizacijom autohtonog stanovništva mijenjaju i etničku sliku Panonije, pa su u dužem razdoblju južnoslavenske narode odvojili od drugih Slavena na sjeveru i istoku. Hrvatska u doba Tomislava obranila se od njihovih pokušaja da prodru dalje na jug.

[84] Vidi, str. 289-90.

IX. Tomislavovo doba

1. Tomislav između mita i stvarnosti

U takvoj je situaciji Muncimira oko 910. godine naslijedio Tomislav. Iako je Tomislavova vladavina značila i privremeno jačanje Hrvatske, značenje toga ne smije se prenaglašavati. Tomislava i njegovu vladavinu valja smjestiti u realne okvire unutrašnjih prilika u Hrvatskoj i vanjskopolitičke situacije u kojima nikakvi bitni pomaci na bolje nisu bili mogući.

Međutim, hrvatska historiografija je o Tomislavu u posljednjih sto ili nešto više godina ispisala više stranica negoli o bilo kojem drugom hrvatskom vladaru. U nebrojenim člancima, raspravama, novinskim napisima, prvo su historičari, pa zatim publicisti i drugi, slavili veličinu Tomislava i njegove vladavine, iako za takve stavove nije bilo i prave potpore u izvorima. Smatralo se daje Tomislav bio prvi hrvatski kralj, daje siromašnu i beznačajnu hrvatsku državu, stiješnjenu u dalmatinskom i primorskom zaleđu, proširio na priobalni pojas i otoke, prodro s vojskom daleko na sjever, do Drave, te daje u velikim bitkama pobijedio Mađare i Bugare, sile pred kojima su strepili Bizant i cijela zapadna Evropa. Naposljetku, Tomislav je, navodno, bio i utjecajan faktor na splitskim saborima. Razlozi stvaranja takvog mišljenja mnogostruki su i vrlo komplicirani. Nastojat ću ih izložiti prilično detaljno, zato da bi bila jasnija razlika između općih vjerovanja i onoga što se može ustanoviti iščitavanjem izvora[1].

Prvi zaključak koji se nameće jest da su izvori o Tomislavu i njegovu dobu mnogo oskudniji nego što bi se očekivalo da će ostaviti razdoblje takva svestrana jačanja države. Zapravo, izvori o Tomislavu govore čak i manje negoli o drugim hrvatskim vladarima koji su 19. i 20. stoljeću ostali u mnogo slabijem sjećanju. O njemu ne postoji nikakav zapis na kamenu. Da nema nekoliko više ili manje uzgrednih podataka, razbacanih po izvorima iz različitih vremena, za Tomislava se ne bi ni znalo. Izvori su ovi:

U intitulaciji pisma pape Ivana X. (914-928), namijenjenog dalmatinskom svećenstvu, samom Tomislavu i zahumskom knezu Mihajlu Viševiću - "u vrijeme presvetog pape Ivana, dok je u pokrajini Hrvata i u

[1] Vidi, detaljno, Goldstein, *Tomislav.*

krajevima Dalmacije bio konzul kralj Tomislav..." - *consulatu.peragente in provincia Chroatorum et Dalmatiarumfinibus Tamislao rege*[2].

Isti papa šalje pismo samom Tomislavu: "Ivan biskup ... ljubljenom sinu Tomislavu, kralju Hrvata ..." - *Tamislao, rege Chroatorum*[3].

U katalogu splitskih nadbiskupa, što je 13. poglavlje djela *Historia Salonitana* splitskog arhiđakona Tome, stoji: "Nadbiskup Ivan bio je godine 914. u vrijeme kneza Tomislava ..." -*Tamislao duce.*[4]

U *LJPD* stoji: "Umjesto njega vladao je njegov brat Tomislav koji je bio snažan, ali ne tako kao njegov brat. Za Tomislavova vladanja pokrene kralj Ugra imenom Atila vojsku da ga svlada. Alije kralj Tomislav, hrabar mladić i snažan ratnik, vodio s njime mnogo ratova i uvijek ga natjerao u bijeg. I rodi Tomislav sinove i kćeri, i trinaeste godine svoga kraljevanja umre"[5].

Osim ovih izvora, i Konstantin Porfirogenet u *DM* govori o Hrvatskoj Tomislavova vremena, ali njega uopće ne spominje: "U ono dakle vrijeme isti Bugari provališe u Hrvatsku s naoružanom četom Alagoboturovom. Hrvati ih ondje sve poubijaju ... Simeon, vladar Bugarske, uputi vojsku na Hrvate i, zametnuvši s njima bitku, poražen posvema izgubi sve svoje čete ..."[6]. Spominju se i podaci koji govore o vremenu Tomislavovih nasljednika: "Krštena Hrvatska postavlja do 60 000 konjaništva, a do 100 000 pješaštva i sagena do 80 i kondura do 100. Na sagenama imaju po 40, a kondurama po 20, a na manjim kondurama po 10 ljudi... Tako veliku moć i množinu naroda imala je Hrvatska do arhonta Krasimera..."[7]

Splitski arhiđakon Toma, kao prvi historičar-kroničar koji spominje Tomislava svjedoči daje za njegova života (1200-1268) postojalo nejasno, slabo sjećanje o zbivanjima u 10. stoljeću. Vrlo je znakovito daje za njega Tomislav važan samo kao osoba kojom 914. godine datira vrijeme Ivanova biskupovanja, a potom njegove navodne uspjehe uopće ne spominje. S druge strane, Toma izričito tvrdi kako su tek Držislav (od oko 970. godine) i njegovi nasljednici nazivani kraljevima Hrvatske i Dalmacije.

Ni Ivan Tomašić, pisac *Chronicon breve regni Chroatiae* iz 16. stoljeća, ni Ivan Lučić, pisac *De regno Chroatiae et Dalmatiae libri sex,* uopće ne spominju Tomislava. Lučić spis splitskih sabora smatra falsifikatima[8]. Tomislavovo ime iz zaborava iznio je Franjo Rački potaknut činjenicom da se hrvatski vladari u 9. stoljeću, a djelomično i u 10., nazivaju *duces* - knezovi, a tijekom vremena sve češće *reges* - kraljevi. Rački nastoji odgo-

[2] Klalć, HSM, 95; Klaić, *Izvori,* 30. Ovdje je *consulatu* samo uvjetno preveden kao "kon zul", jer ne stoji daje Tomislav bio konzul -vidi tekst dalje; Također, J. Lučić, *Kralj Tomislav i njegovo doba.* Nastava povijesti 2, 1973, 32-43.

[3] Klaić, HSM, 96; Klalć, *Izvori* 31.

[4] Rački, *Thomas* 36; Toma, Kronika 42; Klaić, *Izvori* 30.

[5] Mošin, *LJPD,* 57-8; Klaić, *Izvori,* 29.

[6] *DM* 32/126-8; *Viz. izv.* II, 56; Klaić, *Izvori* 29-30.

[7] DAT31/71-6; *Viz. izv.* II, 45; Klaić, *Izvori* 41.

[8] Ioannis Lucius, *De Regno Chroatiae et Dalmatiae libri sex,* liber II, caput VI, Amsterdam 1666.

voriti na pitanje koje je sebi postavljao kao čovjek svog vremena, ali je ono u ranosrednjovjekovnim kategorijama ishitreno: "Kada i kako se hrvatska kneževina preobrazila u kraljevinu?".[9] Pri tome mu je ključni podatak da je Tomislav 914. godine bio još *dux, a* 925. godine u papinu pismu *rex*. Stoga je zaključio da je u međuvremenu Tomislav morao postati kralj. Proglasio se kraljem ili sam, ili je to učinio papa. U cijeloj raspravi dokazni postupak Račkog usmjerenje k cilju da se takva pretpostavka potkrijepi i jačim argumentima. Budući da neposrednog dokaza o krunidbi nema, jačanje hrvatske države i Tomislavova snaga kao vladara, pobjede nad Mađarima i Bugarima, bili su posredna potvrda Tomislavove krunidbe.

Ivan Kukuljević je želio "popuniti podatke, što ih je Rački priopćio, i nadovezati svoje misli o tome predmetu".[10] Pokušao je dokazati kako se Hrvatska upravo u ovo vrijeme proširila do Drave i Dunava, prodrla duboko u Bosnu, a priključila i Zahumlje. Naravno, Tomislav je bio "kralj Hrvatske i Dalmacije", a vladao je i cijelom bivšom bizantskom Dalmacijom. Tomislav je bio i iznimno važna ličnost na splitskim saborima, a prije njih održanje narodni sabor na kojem je on okrunjen za kralja. Po priči iz *Hrvatske redakcije Ljetopisa Popa Dukljanina,* to je bio sabor na Duvanjskom polju, a okrunjeni se kralj zvao Budimir. Proglašenje Tomislava - Budimira uslijedilo je po pobjedi protiv Bugara.

Nakon Račkog i Kukuljevića čitav je niz pisaca propagirao, proširivao i obogaćivao ove teze[11], pa je današnji "kralj Tomislav", kako je konstruiran u svijesti Hrvata, plod spleta političko-historiografskih okolnosti i zbivanja u posljednjih stotinjak godina. Dakle, što se danas, na temelju analize izvora, može reći o Tomislavu?

2. Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom

Rečenica iz izvještaja sa splitskih sabora i posebice izraz *consulatu. peragente* jedini je podatak na temelju kojeg bi se moglo zaključiti da Tomislav vlada dalmatinskim gradovima i otocima. Međutim, smisao rečenice nije jasan; krajnje je dvojbeno može li se iz nje zaključiti kako su hrvatskom vladaru bizantski carevi dali naslov konzula, odnosno prokonzula - upravnika njihova teritorija. Naime, *consulatu* u tadašnjem jeziku može označavati samo vlast na nekom teritoriju, neovisno o tome kakvu je titulu dotični vladar nosio.[12] Nema potrebe ni za kakvim domišljanjem ili konstrukcijama[13] - potrebno je doslovno prevesti i shvatiti - "vladao je u pokrajini Hrvata i granicama Dalmacija". Genitiv plurala "Dalmacija" mo-

[9] F. Rački, *Kada i kalco se hrvatska kneževina preobrazi u kraljevinu.* Rad JAZU 17, Zagreb 1871. 70-89.

[10] I. Kukuljević Sakcinski, *Tomislav, prvi kralj hrvatski.* Rad JAZU 58, Zagreb 1879, 1-52.

[11] Vidi, na primjer. D. Gruber, *Iz vremena kralja Tomislava,* ZKT, 318-41.

[12] Takvo, točno objašnjenje, daje I. Kukuljević-Sakcinski, *Tomislav, prvi kralj Ivvatski,* Rad JAZU 58. Zagreb 1879, 1-52.

[13] Kcrluga, *Uprava,* 80-2; Isti, *L'amministrazione,* 186.

že se tumačiti na dva načina - prvi, da se odnosi na područje tadašnje bizantske teme, što bi značilo priobalni teritorij od otoka Cresa pa do Drača. Druga je mogućnost da se misli na kasnoantičku provinciju Dalmaciju, kada je ona Dioklecijanovim reformama podijeljena na dva dijela. Tada se ime Dalmacije proteglo duboko u Bosnu, čak i na dio zapadne Srbije i Crne Gore. Papi i njegovoj kancelariji bila je svakako bliža tradicionalna rimska negoli suvremena bizantska teritorijalna podjela i terminologija. Sintagmom *injinibus Dahnatiarum* željelo se pokazati kako Tomislav vlada unutar granica provincija Dalmacija. Bez obzira smatra li se da termin "Dalmacija" podrazumijeva opseg tih provincija u rimsko doba ili u bizantsko, jasno je da Tomislav nije mogao vladati nad čitavim prostorom - naime, postoje samo dvije kasnoantičke Dalmacije: Dalmacija i Prevalitana, a Tomislav ovom drugom zasigurno ne vlada. Odnosno, ako se misli na bizantsku temu - ona se dijeli na *Inferior* i *Superior* - dakle, na Donju i Gornju, pri čemu Tomislav zasigurno nije zavladao nad ovom prvom. Dakle, izvjesno je da Tomislav vlada samo nad dijelovima provincija Dalmacija.

Uostalom, u prilog ovoj tezi govore i drugi argumenti: u bizantskim se izvorima hrvatski vladari spominju isključivo kao arhonti. Dakle, to su "oni koji vladaju" ili "vladari". Za Bizantince su arhonti, po bizantskoj vladalačkoj ideologiji, samo carevi vazali kojima car isključivo može "naređivati". Međutim, područje nad kojim vladaju arhonti ne nalazi se unutar Carstva, nije tema ili neka druga administrativno-teritorijalna jedinica. Uostalom, protiv teze daje bizantska Dalmacija barem zakratko pripojena Hrvatskoj svjedoči i sam tekst o splitskim saborima iz 928. godine u kojem papa Leon VI. konačno ukida ninsku biskupiju. U njemu on jasno razlikuje splitsko područje od "zemlje Hrvata" *[terra Chroatorurr^* i nema nikakve dvojbe da su to dva politička entiteta[14] - "hoćemo da splitski nadbiskup ima vlastitu biskupiju u zemlji ... a Grguru koji je, iskoristivši pogodno vrijeme, postao biskupom u zemlji Hrvata, nalažemo da služi jedino u skradinskoj crkvi..."

Iako su sačuvani bizantski izvori iz tog vremena malobrojni, pa nije baš suviše sigurno pozivati se na njihovu šutnju, ipak se čini da nema cezure koja bi značila i prekid vlasti nad Dalmacijom u Tomislavovo doba. Tomislav nije dobio ni titulu ili funkciju na temelju koje bi mu bila prepuštena uprava nad bizantskom temom Dalmacijom[15]. Takav potez protivio bi se

---

[14] Račkl, *Documenta,* 196; Klaić, *Izvori,* 37.

[15] S. Antoljak, *Zadar za vrijeme hrvatskih narodnih vladara.* Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 14-5, Zadar 1976, 23-4, također, u: Antoljak, *Hrvati,* 267-284, pokušao je riješiti ove probleme: "Tomislavu je bizantski car dao kodikil ili povelju o konzulatu i od onog časa se u tom svojstvu 'consul'-a stao nazivati ili smatrati 'augustom', tj. pravim vladarom. Možda se tada Tomislav i okrunio za kralja. Drugim riječima, on je i kao kralj i konzul vladao Hrvatskom i Dalmacijama. Ovo je dobio od Bizanta..." Nije uopće jasno otkuda podatak daje bizantski car dao "kodikil ili povelju", pa zatim, otkuda se najedanput pojavljuje naslov *august. August* nema nikakve veze s titulom *rex,* te u latinskoj i grčkoj terminologiji ima vrlo jasno, nedvosmisleno značenje: svakako ne može značiti "pravi vladar". Nadalje, što bi to značilo "pravi vladar", a što, na primjer, "nepravi" za razliku od "pravog"? I nakon svih ovih kombinacija, Antoljak zaključuje kako je Tomislav dobio obalni teritorij od Bizanta.

tisućgodišnjoj bizantskoj tradiciji da bogato obdaruje počasnim naslovima i formalnim častima strane vladare, ali da ni u kojem slučaju ne prepušta dijelove svog teritorija[16]. Primjerice, Mihajlu Viševiću nadjenute su visoke bizantske titule *anttpata* i *patricija,* ali nema nikakve potvrde da mu je prepušten neki teritorij[17]. Moguće je pretpostaviti da Tomislav nije ništa pitao bizantsku vlast, ali bi neka vijest o tom prijeporu (pa čak i sukobu) u nekom izvoru zasigurno ostala zabilježena. Takvim se kombinacijama protivi očigledna naklonost kojom Konstantin Porfirogenet samo dvadesetak godina kasnije opisuje Hrvate i njihove odnose s Bizantom (oni su se pokorili Herakliju, oni dobivaju danak, miroljubivi su - ne izazivaju ratove, itd.). Daje bilo nasilnog preuzimanja dalmatinskog teritorija, sigurno je da nikakvih simpatija ne bi bilo. Ni činjenica da se na splitskim saborima odlučuje o crkvenoj jurisdikciji na prostoru barem dviju država (bizantske Dalmacije i Hrvatske) ništa ne dokazuje. Tada se još papa, pa i velik dio crkvene organizacije, povodio za kasnoantičkom administrativnom podjelom i smatrao bivšu rimsku Dalmaciju jedinstvenim teritorijem. Štoviše, još ju je proširio i pridodao joj sisačku biskupiju.

3. Splitski sabori - uloga Grgura Ninskog

Tomislav je bio nazočan na splitskim saborima, pa bi se iz toga moglo zaključiti daje imao vlast nad Splitom i drugim dalmatinskim gradovima, ali sve što se događalo na splitskim saborima 925. i 928. godine i što se Tomislavu tamo dogodilo, svjedoči da nije imao vlast nad tim gradovima. Stav dalmatinskih biskupa prema njemu i hrvatskom biskupu Grguru, za kojeg se Tomislav otvoreno založio, bio je vrlo neprijateljski[18]. Stoga je na splitskim saborima Tomislav doživio, može se reći -poniženje.

Na saboru se moralo odlučiti koji će od biskupa na području bivše rimske provincije Dalmacije zadobiti metropolitsku čast, dakle, moralo se

[16] G. Ostrogorski, *Vizantijski car i svetski hijerarhijski poredale, Dela* V, 263-278; L. Margetić, *Marginalije uz rad V. Košćaka "Pripadnost istočne obale...",* HZ 36, 1983. 275-81, raščlanjuje vijesti o pripadnosti naše obale u doba Tomislava. Nakon eruditske i sustavne analize, autor zaključuje da Tomislav nije preuzeo vlast na obalnom području. Iako se teško složiti sa svim detaljima u dokaznom postupku i nekim uopćavanjima, u cjelini su krajnji zaključak i sve što iz njega proizlazi, apsolutno prihvatljivi. Pri tome je Margetić upotrijebio i akte splitskih sabora i pojedine bizantske izvore, te drugi komparativni materijal. Stoga nakon radova J. Ferluge, N. Klaić te L. Margetića pitanje pripadnosti istočnojadranske obale u doba Tomislava valja smatrati riješenim. Uistinu, inzistirati na vjerodostojnosti i presudnoj snazi nekog, na razne načine prevodivog i tumačivog ablativa apsolutnog i konfrontirati ga s nizom drugih dokumenata i bjelodanih činjenica, koje govore suprotno, mislim da je od početka promašen posao.

[17]Rački, *Documenta,* 393; *DAI* 33/16; *Viz. izv.* II. 60. Jedini se put u *DAI* spominju zajedno te dvije titule u slučaju vojskovođe Konstantina Libosa. osobe careva povjerenja - vidi. *DAI* 43/44.

[18] Uostalom, ti se sabori održavaju u doba krajnje moralne krize i potpune nemoći papinstva, u vrlo kompliciranim međunarodnim okolnostima. Ivan X. (914-928) je postao

riješiti pitanje crkvene jurisdikcije, a valjalo je poraditi i na iskorjenjivanju "Metodijeve nauke" - slavenskog jezika u liturgiji i glagoljice. Iako su svi biskupi, uključujući Grgura, željeli postati metropoliti, odlučeno je da "ona crkva i grad, gdje počivaju svete kosti blaženoga Dujma, ima prvenstvo nad crkvama ove pokrajine i da zakonito dobije metropolitski naslov ... neka biskup Hrvata zna daje, kao i svi mi, podložan našoj metropolitskoj crkvi"[19]. Tako je hrvatski biskup, iako je stolovao na mnogo većem području, ostao bez metropolije, jer se Split mogao pohvaliti tradicijom i čuvanjem kostiju sv. Dujma. Tomislav je morao braniti vlastitog biskupa, jer mu ni u kojem slučaju nije odgovaralo da metropolit postane biskup sa susjednog bizantskog teritorija. Grgur se potom žalio Rimu, ali je i tu odlučeno da on mora otići - jer "ninska crkva nije od starine imala biskupa nego arhiprezbitera pod jurisdikcijom biskupa" - i to u bilo koju od nekadašnjih biskupija: skradinsku, sisačku ili omišku, koje su sada bile vakantne. "A ako ga veseli golemi teret triju biskupija i nije zadovoljan samo jednom, neka uzme sve tri..."[20]. Ničim skrivene ironične primjedbe na Grgurov račun nisu bile i kraj njegovih nevolja. Po naknadnoj odluci pape, dobio je samo skradinsku biskupiju, jer je u njoj najmanje smetao nastojanjima splitskog metropolita da proširi svoje crkveno područje.

Iako je očigledno u središtu pozornosti sudionika sabora bilo zadobivanje metropolitske časti, mnogi su historičari preuzimali mišljenje koje se razvilo u atmosferi otočentističke romantike da je središnji problem bilo pitanje jezika u liturgiji[21]. Drugim riječima, da se Grgur borio za narodni jezik i glagoljicu, a da su mu se suprotstavili biskupi dalmatinskih gradova zagovarajući latinski obred. L. Katić se udaljio od takvog tradicionalnog razmišljanja i pokušao Grgura smjestiti u realne odnose[22], dočim su M. Barada, a potom i N. Klaić[23] tvrdili obrnuto smatrajući daje Grgur "postao vođa i junak u borbi za glagoljicu jedino preko neispravne kombinacije Farlatija"[24], te da je zapravo Grgur bio borac za latinštinu, a drugi su biskupi bili glagoljaši.

No, osnovna manjkavost obje teorije jest u tome što akti splitskih sabora ni implicitno ne određuju tko je u ovom sporu bio na kojoj strani. Čini mi se da su historičari jednostavno pokušali prenijeti odnose iz spora oko zadobijanja metropolitske časti u navodni spor oko slavenskog obreda, iako iz dostupnih izvora uopće ne proizlazi da je na saborima bilo nekog spora oko toga. Naime, papa Ivan kori sve svećenike, uključujući i

papa zato što je bio ljubavnik Teodore, žene papinskog vestijara, te je konačno u jednoj od brojnih spletki bio i ubijen. Međutim, on je pridonio sklapanju sporazuma između Bizantinaca i Bugara, kada je bugarski car Simeon zamalo osvojio i sam Carigrad. O Ivanu X. opširno piše J. Srebrnić, *Odnošaji pape Ivana X. prema Bizantu i Slavenima*, ZKT, 128-64.

19 Rački, *Documenta*, 190; Klaić, *Izvori*, 34.

20 Rački, *Documenta*, 195; Klaić, *Izvori*, 36.

21 Šišić, *Povijest* 416 i d. i tamo lit. i izv.

22 L. Kauč, *Borba Grgura Ninskog sa splitskim nadbiskupom Ivanom*, Split 1929. (također, Katić, *Članci i rasprave*, 71-97).

23 M. Barada, *Episcopus croatensis*, Croatia sacra I, 1931, 214-5; Klaić, *Povijest*, 300.

24 M. Barada, n. dj.. 215.

Grgura, da se po njihovim biskupijama širi glagoljica a oni ne samo da šute *(tacentibus),* nego se i slažu *[consentientibus]*[25] s načelima "Metodijeve nauke". I to je istina -koliko se god svađali oko metropolitske časti, oko pitanja slavenskog obreda bili su jedinstveni: po mogućnosti, taj je problem valjalo zaobići. I kada su se nevoljko, pod pritiskom pape, i prihvatili toga razgovora, izbjegavali su koliko su mogli da poduzmu oštrije mjere protiv slavenskog jezika i slavenskog bogoslužja. Dopuštaju da glagoljaši budu klerici i redovnici, a ne budu li imali dovoljno svećenika vičnih latinskom jeziku, tražit će papu da i glagoljašima odobri vršenje službe Božje.

Na saborima i nije moglo biti spora oko glagoljice i slavenskog bogoslužja, jer su ih svi tolerirali. Politička granica između bizantske teme i hrvatskih teritorija nije nikada, pa ni u ovom slučaju, zaustavljala, a još manje onemogućavala mnogobrojne i raznovrsne kontakte. Papa jedno od pisama naslovljava na hrvatskog i zahumskog vladara i na splitskog nadbiskupa, upozoravajući ih na opasnosti zbog širenja glagoljaštva na njihovim područjima: "Nastojite po slavenskoj zemlji sve smiono popravljati, i to tako da se ni na koji način ne usudite udaljiti i u čemu od nauke gore spomenutih biskupa, tako da u zemlji Slavena vrše žrtvenu službu prema običajima svete rimske crkve, to jest na latinskom jeziku, a ne na stranom..."[26] *Sclavinia terra* ili *Sclavinomm tena* u papinu pismu ne moraju biti Hrvatska ili neka druga slavenska zemlja (one bi se prije nazivale *Sclavinorum* ili *Sclavorum regna)*[27]*,* već sva područja na kojima je bilo mnogo slavenskog stanovništva. Naime, Toma Arhiđakon govori daje "kardinal Ivan poslan s nalogom da iskorijeni žarište opakog raskola iz predjela Slavonije", da bi prije toga ustanovio kako je središte tog pokreta bilo u krčkoj biskupiji - "u prvom je naletu s najvećom brzinom istjerao krčkoga biskupa"[28], a Krk je stoljećima bio na bizantskom političkom teritoriju. Prema tome, glagoljica i slavensko bogoslužje širili su se i prije splitskih sabora i na bizantskom i na hrvatskom političkom teritoriju. Nemoguće je utvrditi gdje se to događalo prije, a gdje je uzelo više maha. Možda na bizantskom teritoriju, podložnijem utjecajima zbog povoljnih pomorskih komunikacija, možda na hrvatskom, na koji su Metodijevi učenici mogli stići nakon izgona iz Moravske.

Naposljetku, ako se dosljedno zastupa bilo koja od dviju verzija sukoba oko glagoljaštva na splitskim saborima, njihov se pobornik suočava s teško objašnjivim činjenicama. Ako je Grgur bio latinaš, kako se moglo dogoditi da papa potvrđuje smjenjivanje i degradaciju svog čovjeka, a radi u neposrednu korist onih koji su mu nepokorni? Ako su, pak, dalmatinski biskupi bili latinaši i tako se gorljivo borili protiv Grgura i glagoljaša, kako

---

25 Rački, *Documenta,* 188; Klaić, *Izvori,* 31.

26 Rački, *Documenta,* 189; Klaić, *Izvori,* 31.

27 Vidi, na primjer, *Slavinorum regna u* pismu koje se upućuje i odnosi na hrvatskog vladara Tomislava i zahumskog vladara Mihajla - Klaić, *HSM,* 95; Rački, *Documenta,* 189-90; CD I, *34; Izvori* 31-2.

28 Rački, *Thomas,* 52; Toma, *Kronika,* 52; Vidi, opširno, Katičić, *Methodii doctrina,* u: *Uz početke,* 77-8.

su mogli u zaključcima sabora biti pomirljivi prema glagoljašima?[29] Na to se nadovezuje još jedno pitanje: "Ako su dalmatinski biskupi bili uz Rim, kako su se suprotstavljali Grguru, koji je također bio latinaš?"[30] Moguće je da pomirljivost proizlazi iz nedostatka svećenika - činjenica jest da dokumenti splitskih sabora govore o "oskudici svećenika"[31], ali pretpostavka da bi sudionici sabora zbog jedinstva crkve prihvatili različitost jezika nije baš previše uvjerljiva.

Spisi o splitskim saborima kazuju podosta i o ulozi crkve u tadašnjoj Hrvatskoj. Taj se odnos nije razlikovao, jer se nije ni mogao razlikovati od onoga u Evropi. Papa se nameće kao sudac koji je nadređen i crkvenoj i svjetovnoj vlasti. Zaključci sabora obvezuju i klerike i laike - "ako bi pak kralj i velikaši hrvatski htjeli da sve podvrgnu pod vlast ... neka oni odgovaraju Bogu za sve ono, o čemu zbog njih bude trpjela nauka kršćanske vjere..."[32]. Papa se neće uplitati u konkretne poslove u nekoj zemlji, ali će smatrati da je za to nadležan svjetovni vladar koji je, pak, njemu u načelu odgovoran. U tom je smislu vrlo karakteristična odredba: "Neka u crkvi, na čijem je području ubijen svećenik, nitko ne služi misu, prije nego sam ubojica ili narod ne dade zadovoljštinu..."[33]. "Puk" *[plebs]* prvotno u ovom kontekstu znači pastva, ali onda i "narod" i "politički narod". To znači da je unutar hrvatskog društva morala postojati neka struktura (modernim rječnikom bi se reklo "policija") koja održava poredak i mir, a ona je i postojala, bila je to vladareva vojska, a morala je djelovati i po nalogu crkvenih vlasti.

4. Panonski prostori u 10. stoljeću

Na splitskim je saborima Grguru ponuđeno biskupovanje i u sisačkoj biskupiji, jer u njoj tada nije stolovao nitko. Time se prirodno nameće pitanje što se događalo u Panoniji (Slavoniji) Tomislavova vremena? Je li se i ona nalazila unutar granica hrvatske države? Siromaštvo izvora je očigledno, ali valja poći od činjenice da niti jedan od njih eksplicitno ne ukazuje na to da je Tomislav "osvojio" ili "pripojio" "Panonsku Hrvatsku"[34]. Štoviše, ni u jednom se izvoru ne manifestira neki lom koji bi

[29] Iako je važnost splitskih sabora nedvojbena, teško je složiti se s mišljenjem V. Dclonga, *Ranoromaničlti natpisi u latinskoj epigrafici kraljevske Hrvatske,* Izdanja HAD 15, Zagreb 1992, 76, koja smatra da je do "stapanja civilizacijskih jezgri došlo oko 925. stvaranjem crkvenog, a time i kulturnog područja bizantske Dalmacije i ranosrednjovjekovnc Hrvatske ... time se prostor Dalmacije i Hrvatske postupno duhovno i kulturno homogenizira..." Događaji oko 925. godine samo su jedan od faktora u tome procesu, svakako ne najvažniji - važnije je bilo pokrštavanje u 9. stoljeću i sazrijevanje hrvatskog društva u l i . stoljeću.

[30] Nastavljajući raspravu Goldsteina, u: *Tomislav,* 39, takvo pitanje postavlja Ž. Rapanić, *Lovre Katić,* 26.

[31] *Necessitas sacerdotum* - Rački, *Documenta,* 192; Klaič, *Izvori,* 34.

[32] Rački, *Documenta,* 192; Klaić, *Izvori,* 34.

[33] Rački, *Documenta,* 192; Klaić. *Izvori,* 34.

[34] Vijest o osvajanju ili pripajanju preuzimali su mnogi historičari (vidi, primjerice, V).

karakterizirao Tomislavovo doba, pa time posredno potvrdio zaposjedanje Slavonije. Kako je sisačka biskupija bila vakantna, dopušteno je pretpostaviti da splitska crkva kao metropolitska na području Hrvatske i bizantske Dalmacije nije ostvarivala neki utjecaj na sisačkom području, pa da nije bilo ni političke povezanosti između Hrvatske u dalmatinskom zaleđu i hrvatskih prostora u Slavoniji. Ironija kojom je popraćena ponuda ninskom biskupu da ode u Sisak može značiti i da mu se nudi nešto što praktički i ne postoji, odnosno što se i ne može dobiti; uostalom, Grgur nije ni stigao do Siska i konačno se skrasio u skradinskoj biskupiji.

Postoji i vijest anonimnog notara kralja Bele[35] u kojoj se kaže da su ugarski vojskovođe u 10. stoljeću zauzeli *castrum Zabrag* - Zagreb, te Požegu i vukovsku utvrdu. Iako vijesti iz kronike valja uzimati s prilično rezerve, a tako se prema tom izvoru odnosi i mađarska historiografija, ipak se može vjerovati daje barem u osnovi podatak istinit, odnosno da su Mađari napali, osvojili i barem privremeno držali neke utvrde u Slavoniji. Možda to i nije bilo klasično zaposjedanje teritorija, nego samo pljačka, pa povlačenje. No, čak i da su Mađari zadržali te utvrde, njihova vlast, ma kako dugo trajala, morala je biti ograničena na držanje tih mjesta. U ravničarskim, panonskim krajevima posjedovanje nekog teritorija nema velikog značenja - oni su prohodni za svaku konjicu i stoga lako osvojivi. Važno je bilo zauzeti naseljena mjesta, odnosno utvrde[36]. Za ostali teritorij, kao i za druge utvrde, može se pretpostaviti da su bili neovisni o Mađarima. Da su zauzeli još koju utvrdu, anonimni bi notar to zasigurno zahvalno pribilježio. Iako je prva polovina 10. stoljeća bilo doba najvećeg zamaha mađarskih osvajanja i pljački, njihova vlast ni na području današnje Mađarske, što im je i tada bio centar države, nije bila čvrsta. Njihovo društvo tada još nije počivalo na ustaljenoj zemljoradničkoj proizvodnji sesilnog tipa, nego na stočarstvu, kao i na pljački okolnih krajeva.

Prodor Mađara u Panonsku nizinu počinje kada se slavenske pokrajine konačno ujedinjuju u plemensku vojvodinu Karantaniju[37] pod vlašću okrunjenog franačkog cara Arnulfa (876-899]. On je vladao Gornjom i Donjom Panonijom, markom na Savi i Karantanijom, što znači djelomično i hrvatskim teritorijem. Arnulf se sukobio s velikomoravskim knezom Svatoplukom, a kada je dolazilo do pravih borbi, i Svatopluk, a potom i Arnulf, pozivali su i prihvaćali Mađare kao savezničku vojsku. Time su i jedni i drugi slabili, a Mađari su se učvršćivali. Još od osamdesetih godina

Klaić, *Povijest Hrvata I,* II. izd., Zagreb 1972, 98-9; Sišić, *Povijest,* 403-5; Opširan pregled mišljenja, u Goldstein, *Tomislav,* 25 i d.), štoviše, ona se prenosi u mnoge udžbenike i postaje dio povijesnog znanja širokih slojeva. Međutim, još je S. Ljubić, *O Posavskoj Hrvatskoj i o zlatnih novcih njezina zadnjega kneza Serma* (1018), Rad JAZU 43, Zagreb 1878, 139, utvrdio da se "Hrvatske nisu spojile" za Tomislava, već "od Tomislava do Petra Krešimira"; Barada, *Dinastičko pitanje,* 166 i d., postavlja pitanje na drugačiji način, ali se više bavi Slavonijom i "slavonskim dukatom" (ili "banatom") u li. stoljeću.

35 I. Szentpeterv, *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumaue stirpis arpadianae.* Vol. 1, 87. Također, N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku,* Zagreb 1982, 21.

36 O tome detaljnije I. Goldstein, *Grad Norik kod Prokopija,* Istorijski glasnik. 1-2, Beo grad 1982, 33-4.

37 B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda II,* Ljubljana 1965, 108.

T

vlast "između Save i Drave" držao je knez Braslav[38]. On je bio vjeran franački vazal te je po zapovijedi Arnulfovoj pokušao u kraju oko Blatnog jezera organizirati protumađarsku obranu, ali je njegov otpor vrlo brzo skršen. Arnulf je umro 899. godine, Velika Moravska je nestala pod naletima Mađara 906. godine, a već su sljedeće godine Mađari strahovito porazili franačku vojsku. Izostaje bilo kakva vijest o tome kako je završio Braslav. Vjerojatno se Mađari nisu proširili na središnji dio Braslavljeva teritorija, ali su tamošnji Hrvati tu najezdu i te kako morali osjetiti. Svakako je samo jedna od posljedica bila ona o kojoj obavještava izvor - da su Moravljani bježali "Hrvatima, Bugarima, Turcima i drugim narodima"[39]. Naime, budući daje propala Velika Moravska, i slavenski se svijet naseljen u središnjim dijelovima Panonske nizine i na istočnim obroncima Alpa raselio ili, integriran pod mađarsku vlast, u dužem razdoblju i asimilirao. Na taj su se način Hrvati u Slavoniji našli na samom rubu slavenskog svijeta, praktički odsječeni od češkog i slovačkog prostora koji im je u 9. stoljeću vrlo mnogo značio[40]. S druge strane, Mađarima su se otvorili putovi u srednju i zapadnu Evropu, pa su otada svake godine, od proljeća do jeseni, pljačkali njemačke zemlje, Apeninski poluotok, dijelove Francuske, pa čak i Španjolske. Za takve su pohode Mađari bili vrlo dobro organizirani -još su živjeli uglavnom nomadskim životom. Međutim, u jednom dužem procesu mađarsko se društvo postupno stabilizira i pretvara u sesilno. To je djelomično uvjetovano i simbiozom sa Slavenima koji su živjeli na njihovu teritoriju, a dobrim dijelom i prvim i vrlo bitnim porazom koji im je 955. godine nanio budući njemački car Oton I. u bici na Lechfeldu (Leškom polju)[41].

Ne može se tvrditi da su Slavoniju nastavali isključivo Slaveni, odnosno Hrvati, ali je sigurno da tamošnje stanovništvo u većini nije bilo mađarsko. Antropološke analize pokazuju da se u načelu radi o miješanoj populaciji, što je rezultat intenzivnih seoba u prethodnim stoljećima[42]. Pokazalo se da se ranosrednjovjekovna populacija u Panoniji može razvrstati u 6 skupina pod specifičnim nazivima: 1. Brahikrana, Dinarska, Tauridna ili Alpska; 2. Kromanjonska - B; 3. Kromanjonska -A ili Praevropska; 4. Klasični ili Gracilni Mediteranac; 5. Nordijska populacija; 6. Mongolska, Bajkalska, Tungidska i Sinidska. S iznimkom populacije 6,

38 Račkl, *Documenta,* 379-83; Šišić, *Povijest,* 396-7.

39 DAJ. 41 /25. Moguće je da je jedan od brojnih pravaca iseljavanja bio i prema Istri, jer se baš u 10. stoljeću slavensko pučanstvo naseljava u Dvigrad, značajni kaštel u dnu Limske drage -vidi, B. Marušlć, *Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno groblje Kaštela Dvograd,* Histria archaeologica I, 1, Pula 1970, 7-64

40 Osim što su tim putovima širili svoj nauk Ćiril i Metodije i njihovi učenici od šezdesetih godina 9. stoljeća, čitav niz hrvatskih odnosno slovenskih riječi u pojedinim slovačkim dijalektima mogao je po mišljenju nekih slavista nastati samo iz nekadašnjih starih veza prethodnika Slovaka i Hrvata (odnosno, Slovenaca). Tome u prilog ide i pojava običaja polaženika o Božiću, slične kod Slovaka sjedne i Hrvata 1 Slovenaca s druge strane, kao i vjerojatna sličnost nekih drugih elemenata folklora -vidi, Gavazzi, *Vrela i sudbine,* 157-8.

41 Šišić, *Povijest* 404-5; *CMH* III, 179 i d.; Brandt, *Srednjovjekovno doba,* 249-50, 468, 490. i tamo lit.

42 Radi se o Avarima, Francima, Bugarima, Hrvatima i Slavenima - vidi, M. Bulat, *Neki nalazi ranog srednjega vijeka iz Osijeka,* SHP 10, III. ser., 1968, 11-21.

koja pripada mongolskoj skupini populacija i koju se može smatrati nositeljicom avarskog kulturnog kompleksa, pripadnici ostalih populacija ne mogu se izjednačiti ni s jednim narodom, jezikom ili kulturnim kompleksom[43]. Konačni rezultati istraživanja jesu sljedeći: na nekropoli u Privlači na populaciju 2 otpada - 6,45%, pop. 3 - 32,25%, pop. 4 - 29,05%, pop. 5 - 25,8% i pop. 6 - 6,45%. Na nekropoli u Starim Jankovcima na pop. 1 otpada -20%, na pop. 3 -20%, pop. 4 -40%, pop. 5 - 10%, te na pop. 6 - 10%. Dakle, Avara je na obje nekropole bilo ukupno manje od 10% stanovništva[44].

I klasični arheološki ranosrednjovjekovni nalazi iz današnje Slavonije pokazuju srodnost sa slavenskim nalazima šireg prostora, odnosno potvr đuju daje ona ponajprije dio slavenskog (hrvatskog) svijeta. Jedini kame ni natpis ranoga srednjeg vijeka pronađen na tom području vjerojatno potječe iz Siska - na njemu stoji dio imena - *esamer,* pa ma kako ga nadopunili *(Cresamer, Dresamer, Thesamer* ili nekako drukčije) radi se očito o slavenskom imenu[45]. Kako je već rečeno[46], moguće je da su Mađari u jednom trenutku držali neke utvrde u Slavoniji, možda i jedan veći ili manji dio tog prostora, ali to nije bitno izmijenilo njegovu etničku sliku. Konstantin Porfirogenet tvrdi da su Hrvati i Mađari bili susjedi, odnosno da su Hrvati bili južni susjedi Mađara[47], a kuda je išla ta hrvatsko-mađarska granica, ako je uopće u tim ravničarskim krajevima i bila točno ustanovljena, može se samo pretpostaviti.

Osim ove vijesti, u *DAI* stoji i da se "od Hrvata koji su došli u Dalmaciju, odvoji jedan dio i zavlada Ilirikom i Panonijom"[48]. Dvojbeno je kojim vremenom treba datirati tu informaciju, ali je očigledno daje u Slavoniji, uz slavenski živalj, bilo i Hrvata, i oni su "imali neovisnog arhonta, koji je na razne strane slao poslanstva, a prijateljska samo arhontu Hrvatske"[49]. Karakteristično je da je upotrijebljen imperfekt (et^ov ap%ovta ar>xe-Šotiaiov), kako bi se naglasilo daje vladavina potrajala duže[50]. Konstantinovo izlaganje potvrđuje hrvatstvo i slavenstvo Panonije, ali, s druge strane, ne daje pravo zaključiti da postoji jedinstvena vlast u Panoniji i Dalmaciji, jer se u tekstu jasno kazuje daje u jednom trenutku postojao panonski arhont, za razliku od onog u Dalmaciji.

Kako Konstantin ne obavještava tko vlada u Slavoniji u njegovo vrijeme u odnosu na vrijeme kada su Hrvati imali "neovisnog arhonta", a ne tvrdi daje došlo do neke promjene, dopušteno je pretpostaviti da do neke bitne

---

43 Opširnije, Šlaus, *Kraniometrijska i paleopatološka analiza,* 14-16.

44 Šlaus, *Kraniometrijska i paleopatološka analiza,* 110.

45 J. Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja* u *Zagrebu,* VHAD 12 (1912), 132; *Namentragende Steinschriften,* 101.

46 I. Szentpeterv, *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumaue stirpis arpadianae.* Vol. I, Budapest 1937, 87.

47 *DAI* 40/44.

48 *DAI* 30/75-8; *Viz. izv.* II, 31; Klaič, *Izvoru* 4.

49 *DAI* 30/75- 8; *Viz. izv.* II, 31-2; Klaić, *Izvori,* 4.

50 O ovoj frazi, vidi, analiza: M. Suić, *Ocjena radnje L. Margetića: Konstantin Porfiroge net...,* Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8, Zagreb 1977, 89-100.

promjene nije ni došlo: Slavonija je bila teritorij na kojem je i u 10. stoljeću postojala neovisna hrvatska arhontija. Središnja vlast tog panonskog arhonta bila je vrlo slaba, stoje i prirodno. Panonski se prostor u načelu nije ni mogao podvrgnuti nekoj čvršćoj vlasti, zbog već navedenih zemljopisnih obilježja, a i instrumenti državne sile u takvim su uvjetima nedostatni. Budući da je Slavonija na periferiji kako mađarske tako i one hrvatske države sa središtem na priobalnim prostorima, nijedna ni druga nisu imale snage čvršće podvlastiti ovo područje; ono je bilo "ničija zemlja" - *terra nullius* - sve do druge polovine 11. stoljeća[51]. U izvorima nisu zabilježena imena svih nasljednika Ljudevita Posavskog, ali su ti hrvatski knezovi vladali u 10. stoljeću područjem koje Mađari nisu uspjeli osvojiti. Krajem 11. stoljeća Mađari su konačno uspjeli, ali još prije njih, u drugoj polovini 11. stoljeća, to su zakratko uspjeli učiniti Hrvati iz Dalmacije. Međutim, to će se povezivanje mnogo jasnije manifestirati ekonomskim vezama i etničkom i kulturnom sjedinjenošću u sljedećim stoljećima.

Konstantin Porfirogenet obavještava da "Turci žive ispod rijeke Dunava, u zemlji Moravskoj, ali i s ove strane, između rijeka Dunava i Save"[52], zatim da "Hrvati sa strane planina graniče s Turcima"[53], te da su "Hrvati s juga susjedi Turcima"[54]. "Turcima" Konstantin naziva Mađare, pa su istraživači pokušavali na temelju ovih podataka ustanoviti madžarsko-hrvatsku granicu polovinom 10. stoljeća. Dok su mađarski historičari, na primjer Gy. Pauler, "graničnim gorama" smatrali Petrov Gvozd (Kapela - Plješivica)[55], dotle ih je F. Šišić tražio u nizu Macelj - Ivančica - Kalnik - Bilogora, a slično tvrdi i Š. Ljubić, protežući tu planinsku granicu sve do "u Slavoniju", misleći pri tome vjerojatno na Dilj, Krndiju i Papuk[56]. Na Ljubićevo je mišljenje J. Bosendorfer nadovezao tezu da se to "gorje sa 995 m uzdiglo kao snažna prepona..." te daje istočna hrvatska granica išla linijom Podravska Moslavina - Svilaj, odakle je od 930. godine na istok bio mađarski teritorij[57]. No, ni Šišićevo ni Bosendorferovo mišljenje nije baš uvjerljivo. Jedino izrazito gorje koje se postavilo na najkraćem putu između Jadrana i središnjih dijelova Panonske nizine su Dinaridi. Kalnik i Bilogora jedva dosežu visinu od 600 metara, kroz njih relativno lako prolaze i mnoge komunikacije, a Dilj, Papuk i Krndija nalaze se ipak mnogo istočnije od glavnog puta iz Panonije na Jadran. S druge strane, Dinaridi su mnogo viši, a i mnogo širi. Carev informator s jadranske obale mogao se na svoje oči uvjeriti u veličinu, primjerice, Biokova, Dinare i Velebita, s kojima se niski i ubavi Kalnik i Bilogora, utopljeni u Panonskoj ravnici, ne mogu mjeriti.

---

51 N. Klaić, *Pogled na razvitak srednjovjekovne Slavonije* (od Ljudevita Posavskog do bune 1573. god.). Izdanja HAD 2, Zagreb 1978, 223-4. Vidi i najnovija razmatranja: V. Sokol. *Panonija i Hrvati u 9. stoljeću,* Izdanja HAD 14, 193-5.

52 *DM* 42/18-20.

53 *DM* 13/7-8.

54 *DM* 40/44.

55 Bosendorfer, *Istočna granica,* 166.

56 Š. Ljubić, *O Posavskoj Hrvatskoj i o zlatnih novcih njezina zadnjega kneza Serma* (1018), Rad JAZU 43, 1878, 38.

57 Bosendorfer. *Istočna granica,* 166-7.

Iako je, dakle, mnogo logičnije da se "granične gore" Konstantina Porfirogeneta identificiraju kao Dinaridi, iako, primjerice, Andrija Dandolo, koji piše u 13. stoljeću u svojoj kronici razlikuje "Hrvatsku" od "Panonije"[58], čini se realnim pretpostaviti da promatrač s Jadrana, a pogotovo carev informator u 10. stoljeću, nije znao, a nije ni mogao znati, za Kalnik i Bilogoru, kao što mu nisu bile poznate ni druge pojedinosti iz zemljopisa Panonije. Po njemu, preko Dinarida prostirala se ravnica kojom su pretežno vladali Mađari. Područja pod vlašću nekog hrvatskog^Danonskog vladara, kojeg i sam spominje, bila su u usporedbi s mađarskim zanemariva, smještena na rubu nizine. Zato je i carev izvještač mogao staviti mađarsko-hrvatsku granicu (ali to se zapravo odnosi na granicu "Dalmatinske" i "Panonske" Hrvatske) na Dinaride, a da iz svojeg kuta gledanja nije mnogo ni pogriješio.

Prema tome, čini se da se Hrvatska u vrijeme Tomislava nije značajnije proširila: Tomislav nije pripojio "Panonsku" Hrvatsku, nije stekao ni gradove bizantske Dalmacije i nije napravio nikakav presudan prodor dublje u unutrašnjost, u Bosnu. Moguće je da se za Tomislavove vladavine nastavio proces centralizacije, karakterističan za hrvatsko društvo 9. stoljeća, odnosno, daje hrvatski vladar neposrednije kontrolirao zbivanja u udaljenijim krajevima. Međutim, to bi bilo sve. A uzrok toj, sve većoj integriranosti bili su koliko Tomislav kao "jak vladar", toliko još više činjenica da se protjecanjem godina pod zajedničkim vladarem, zemlja i prirodno na razne načine ujedinjuje.

U *Ljetopisu Popa Duktjanina* postoji priča daje za "vladavine Tomislava kralj Ugra imenom Atila pokrenuo vojsku da ga svlada. Ali je kralj Tomislav, hrabar mladić i snažan ratnik, vodio s njime mnogo ratova i uvijek ga je natjerao u bijeg. I rodi Tomislav sinove i kćeri, i trinaeste godine svoga kraljevanja umre"[59]. Iako se gotovo sigurno vijest odnosi na našeg Tomislava, teško se u nju pouzdati, jer se očigledno u neodredivom omjeru u njoj ispreplеće povijesna realnost i elementi legende (kao, uostalom, u čitavom tekstu *LJPD).* "Atila" je drugo ime za ugarskog vodu i rodonačelnika dinastije Arpadovića - Arpada[60]. "Trinaesta godina kraljevanja" je najvjerojatnije samo stajaći broj, a ne točan podatak. Ni sintagmu "hrabar mladić i snažan ratnik", a pogotovu kada ona prethodi informaciji o uspješno vođenim ratovima, ne treba uzimati suviše ozbiljno. Napokon, tek bi vijest o ratovima u vrijeme Tomislava mogla biti vjerodostojna - mađarski upadi u Hrvatsku mogli su biti najintenzivniji upravo u prvim desetljećima 10. stoljeća, kada je i mađarska opasnost po Evropu bila najveća. No, postoje i podaci koji na ovu "pobjedu" bacaju i drugačije svjetlo. Mletački kroničar Dandolo spominje mađarske pljačke u vrijeme dužda Ursa II. Badoera (912-932) u Moravskoj i Češkoj, a zatim i njihova

---

58 Usp., *Andreae Danduli Chronica,* 12, 199-200; Rački, *Documenta,* 394.

59 Mošin, *LJPD,* 57.

60 Vidi, komentar Mošin, *LJPD,* 57-8; Brandt *Srednjovjekovno doba,* 249; Detaljno, *Geschichte des ungarischen Mittelalters bis zu den Anfangen des Hauses von Anjou,* 1. Berlin 1940. Ime Atila objašnjava E. Peričić, *Sclavorum Regnum Grgura Barskog, Ljetopis Popa Dukljanina, Zagreb* 1991, 258.

pustošenja "Hrvatske" i Štajerske. S "iznimno velikim plijenom vratili su se u Panoniju", zaključuje Dandolo[61]. I već spomenuti anonimni notar kralja Bele III. tvrdi da su oko 900. godine "Mađari podložili Rašku ... krenuvši odavle dođoše do mora, te podvrgoše sve (narode) ove domovine gospodstvu Arpada ... zauzevši još grad Split predobiše cijelu Hrvatsku"[62]. Očigledno se radi o pretjerivanju, a moguće je da je kroničar mađarske uspjehe 12. stoljeća prebacio u početak 10. stoljeća[63]. Međutim, ipak u tim navodima mora biti zrnce istine - najintenzivnije mađarske pljačke padaju upravo u početak 10. stoljeća. Čini se da su Mađari uistinu pokušavali i uspijevali prijeći Dinaride, jer "Hrvatska" je za Dandola bila, barem u to vrijeme, zemlja u neposrednom zaleđu obale. Ni podatak da su Mađari došli do Splita i pljačkali u njegovoj blizini nije moguće baš posve odbaciti, iako ga sigurno nisu osvojili. Dakle, Tomislavove su se čete vjerojatno od vremena od vremena sukobljavale s mađarskim pljačkašima -neki bi ih put uspjeli poraziti ili potjerati, drugi put ne bi. Stoga ne valja prenaglašavati značenje vijesti o njegovim pobjedama, a ni podcjenjivati one o uspjesima mađarskih pljački: jednostavno, moglo se raditi o višekratnim pokušajima Mađara da nešto opljačkaju. Razlog eventualnog uspjeha ili neuspjeha ovisio je vjerojatno o broju hrvatskih vojnika koji bi ih dočekali, kao i opterećenosti Mađara plijenom, što bi im otežavalo borbu, te o postignutom iznenađenju (zasjeda, itd.).

Sve ovo relativizira vijesti o Tomislavovim pobjedama. U Hrvatskoj i o Hrvatskoj zapisi kroničara iz toga vremena vrlo su rijetki, a i ovih nekoliko iz raznorodnih izvora malo je u usporedbi s podacima koje o strahotama mađarskih provala podastiru suvremene njemačke, talijanske i francuske kronike. Iz strategije mađarskih invazija vidljivo je da tadašnji hrvatski teritorij ima za njih drugorazredno značenje; prvenstveni su im ciljevi bili Bizant, do kojeg se teško moglo stići, jer je prvo trebalo pobijediti osiljenu Bugarsku, kao i zemlje zapadne Evrope. Moguće je da su u Hrvatsku upadale relativno malobrojne snage koje nisu mogle bitno izmijeniti situaciju, pa su, u skladu s time, i izvori tim zbivanjima poklanjali manju pozornost.

5. *O naseljenosti zagrebačkog područja u ranomu srednjem vijeku*

U kronici anonimnog notara Bele III. prvi se put u povijesti spominje ime Zagreb, kada su ugarski vojskovođe zauzeli *castrum Zabrag*®[4]. Iako se u općenitu vjerodostojnost ovoga izvora može (i mora) sumnjati, u točnost konkretnog podatka valja vjerovati. Do kraja 11. stoljeća naselje na po-

61 *Mcvcimapraeda* -vidi, *Dandolo,* 12, 199-200; Rački, *Documenta,* 394.

62 I. Szentpetery, *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadianae.* Vol. I, Budapest 1937, 87. Teško je u sve to povjerovati, pa su i mađarski historičari bili skeptični prema potpunoj istinitosti ovih podataka. Vidi, Klaić, *Povijest,* 46.

63 S. Gunjaca, *Ispravci i dopune 4,* 107.

64 Szentpeterv, *Scriptores,* I, 87.

dručju današnjeg Zagreba, odnosno susjednih brežuljaka Griča i Kaptola, moralo je narasti do prilične veličine, jer se inače u njemu ne bi osnivala biskupija.

Na zagrebačkom Gradecu pronađeni su predmeti iz brončanog doba[65]. Uža lokacija naselja iz toga doba bila je na sjevernom dijelu Gradeca, odnosno na mjestu današnjeg Popova tornja i samostana klarisa i ono se održalo od oko 1000. pr. Kr., pa sve do 2. ili 1. st. pr. Kr.[66] Čini se da se naselje u razdoblju antike na tom mjestu nije održalo, ali je uži i širi zagrebački prostor u to doba bio nastanjen[67]. Danas se može s priličnom sigurnošću tvrditi daje upravo na mjestu pretpovijesnog naselja u kasnoj antici ili u ranom srednjem vijeku podignuta utvrda koja predstavlja jezgru budućeg Zagreba. Neki ostaci drveta pronađeni u bedemu prema istočnoj strani brda (prema današnjim ulicama Radićevoj i Tkalčićevoj) datirani su metodom C 14 u godinu 679., a drugi, pronađeni dvadesetak metara jugoistočnije, na mjestu nekadašnjeg samostana klarisa, u 1171. godinu[68]. Doduše, nije pronađena ni kasnoantička ni ranosrednjovjekovna keramika, a nema ni drugih nalaza toga doba, ali je logično pretpostaviti da su jednostavno uništeni, "zbrisani" intenzivnom izgradnjom koja je uslijedila u 12., 13. i kasnijim stoljećima. Na taj su način praktički demantirane teze N. Klaić o tome daje utvrda bila "najugoistočnom dijelu brda"[69] ili da su stanovnici naselili brdo Gradec tek dobivanjem Zlatne bule 1242. godine[70].

Iako je nalaz metodom C 14 prilično pouzdan, jer su odstupanja moguća za samo nekoliko desetljeća, ipak se ništa pouzdano ne može reći o utvrdi na zagrebačkom brdu Grič. Može se samo nagađati u koje je vrijeme nastala. U kasnoj antici podižu se utvrde na čitavom hrvatskom prostoru[71], pa su tako istražene dvije kasnoantičke utvrde u istočnijim dijelovima Zagrebačke gore, desetak kilometara sjeveroistočno od gradečkog brda, koje su kontrolirale prijelaz preko Medvednice kod mjesta Laz. Funkcionirale su u 4. i 5. stoljeću, a potom su izgleda napuštene[72].. Moguće je da su utvrde slične namjene već tada izgrađene i na mjestu buduća dva zagrebačka brežuljka. Možda bi se određene dogradnje utvrde na Gradecu mogle vezivati i uz intenzivna događanja na panonskom prostoru oko 800. godine, kada propada Avarski kaganat, pa se uspostav-

65 J. Radovčić, Ž. Škoberne, *Zagrebpnje početaka,* Zagreb 1989, 90 i d.

66 N. Majnarić-Pandžić, *Prapovijesna naselja na Gradecu,* u: *Zagrebački Gradec 1242--1850,* Zagreb 1994, 1-12. Istraživanja su nastavljena, a vode ih prof. dr. Nives Majnarić-Pandžić, prof. Marija Šmaljcelj i doc. dr. Aleksandar Durman, sve do 1994. godine, te im zahvaljujem na dodatnim informacijama.

67 Z. Gregl, *Rimljani u Zagrebu,* Zagreb 1991.

68 Za oba nalaza koja još nisu objavljena zahvaljujem doc. dr. A. Durmanu.

69 Klaić, *Zagreb,* 22.

70 I. Kampuš, *Prilog pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba,* HZ 18, 1965. 129-140; I. Kampuš -I. Karaman. *Tisućljetni Zagreb, Zagreb* 1975, 26.

71 Radi se o općeevropskom procesu -vidi, Goldstein, *Bizant* 89.

72 V. Sokol, *Razdoblje između antike i ranog srednjeg vijeka na području Zagreba,* referat na simpoziju "Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža", Zagreb 1992.

lja franačka vlast, a ubrzo potom buni se Ljudevit Posavski. Moguće je da su Franci ojačavali utvrdu na brdu Gradec kako bi kontrolirali okolni teritorij, kao što je moguće i da je "utvrda na strmom brdu"[73] koju posjeduje Ljudevit Posavski baš ta zagrebačka. Naposljetku, činjenica jest da su doseoba Mađara u Panonsku nizinu krajem 9. stoljeća i njihovi pohodi na okolne zemlje potakli proces utvrđivanja. Srednja Evropa se, nakon otprilike tristo godina relativnog mira, opet našla ugrožena. Počinju se graditi utvrde na uzvišenim mjestima, tada još vrlo skromne veličine, ili se opet naseljavaju i obnavljaju one utvrde koje su postojale u kasnoj antici[74].

Iako su ovo velikim dijelom pretpostavke koje bi valjalo potvrđivati novim arheološkim nalazima, već na sadašnjem stupnju znanja nije dvojbeno da je početkom 10. stoljeća Zagreb imao funkciju utvrde protiv Mađara[75]. Argument u prilog toj tvrdnji je i nekropola pronađena uz kaptolski brijeg datirana 10. i 11. stoljećem.

6. Pobjeda Tomislavove vojske nad Bugarima

Nekolicina bizantskih izvora spominje pobjedu Hrvata nad Bugarima, ali o njoj najpreciznije izvještava Konstantin Porfirogenet: "U to vrijeme dođu isti Bugari, zarate na Hrvatsku pod Alogoboturom i tamo bijahu poubijani svi od Hrvata"[76].

Nije jasno zašto je bugarska vojska pod vodstvom Alogobotura uopće krenula daleko na zapad ili na sjeverozapad, u vrijeme kada je Simeonu bio prvenstveni cilj zadobiti važne pozicije u Bizantu ili čak osvojiti sam Carigrad[77]. I dok Sišić tvrdi da "izravni povod nije poznat"[78], Ostrogorski je smatrao da je Simeona "prethodno pokorenje Srbije dovelo do granica Hrvatske"[70]. N. Klaić je sklanjanje srpskih knezova u Hrvatsku smatrala povodom za bugarski napad[80]. Zlatarski, pak, kao povod odbacuje "osve-

---

73 *ARFza* 819; Rački, *Documenta,* 325; Klaić, *Izvori* 11.

74 Z. Lovrenčevlć, *Srednjovjekovne gradine uBilogori,* Izdanja HAD 14, Zagreb 1990, 139, smatra da su poslije zamiranja u kasnoj antici, gradine oživjele dolaskom Hrvata u 6-7. stoljeću.

75 Vj. Klaić, *Zagreb 1091-1913,* 2. izd., Zagreb 1934, 8-9, posredno potvrđuje taj stav tvrdnjom daje utvrda "Gradec nastala negdje između VII. i IX. stoljeća" (u ovom razmatranju nije potrebno razlikovati "Gradec" od "Zagreba", jer dok "Zagreb" 1094. godine nije postao biskupsko središte, razlike između dviju jezgri suvremenog Zagreba u formalno-pravnom pogledu nije bilo, pa je postojanje bilo koje od dviju jezgri na dva zagrebačka brežuljka moglo odigrati značajnu ulogu u odluci o stvaranju biskupije na tom mjestu). Opširno se ovim problemima, uz navođenje obilne arheološke građe, bavila N. Klaić, *Zagreb,* 9 i d. Usp., i I. Tkalčić, MCZI, str. VIII-DC.

76 DAT 32/126-8; *Viz. izv.* II, 56; Klaić, *Izvoru* 30.

77 Ostrogorski, *Istorija,* 253-8.

78 Šišić, *Povijest,* 422.

79 Ostrogorski, *Istorija,* 258.

80 Klaić, *Povijest,* 283.

tu", baš kao i "davanje utočišta Srbima" ili "osvajačke težnje Simeonove", već smatra da je "Simeon bio prinuđen na taj rat samim stjecajem prilika i kritičnim položajem u kojem se taj čas nalazio"[81]. Nasuprot svim ovim mišljenjima, čini se da je dopušteno pretpostaviti kako je Simeonova zamisao bila da napadne očigledno slabo branjene bizantske teritorije na zapadu, mnogo prije nego da sebi nametne još jednog neprijatelja - Hrvate. Samo, da bi došao do nekih gradova bizantske Dalmacije, morao se prvo sukobiti s Hrvatima.

Po kazivanju kroničara Georgija Hamartola iz 11. stoljeća te Teofanova Nastavljača čak bi se i smrt bugarskog cara Simeona (893-927) mogla povezati s porazom njegove vojske[82], iako bi rezolutan zaključak u tom smislu bio neuvjerljiv i nategnut[83].

Historičari su općenito smatrali da se bitka morala odigrati negdje u Bosni[84], ili čak u Srijemu[85]. Međutim, u *LJPDje* zabilježen i put kojim se osamdesetak godina kasnije kretao car Samuilo u pohodu na Hrvatsku: kada nije uspio osvojiti Ulcinj, "prešao je primorskim i planinskim krajevima sve do Zadra"[86]. Nakon toga se vratio kući preko Bosne i Raške. Sličnim se putovima morala kretati i Alogoboturova vojska - može se pretpostaviti kroz Rašku ili možda još južnije, Zetom. Potom je trebala proći nekom od dužobalnih cesta koja se očuvala još iz kasne antike ili su jednostavno putovali krškim poljima koja se nadovezuju jedno na drugo u pravcu sjeverozapada.[87] Prošavši tako istočnu i zapadnu Hercegovinu, Bugari su se sukobili s Hrvatima. Eventualni put preko Srijema i sadašnje Bosne za bugarsku je vojsku mnogo duži, a i teže prohodan.

Nakon sraza bugarske i hrvatske vojske, papa Ivan X. poslao je u Bugarsku biskupa Madalberta koji je uspješno "završio pregovore između Bugara i Hrvata"[88]. Ubrzo je, 927. godine, Simeon iznenada umro, a kako njegov sin Petar (do 969) nije naslijedio očevu ratobornost, bilo je logično da bugarskih prijetnji prema hrvatskim prostorima više nije bilo. Njih će obnoviti tek Samuilo, kad pola stoljeća kasnije preuzme tradiciju Bugarskog Carstva.

---

[81] V. N. Zlatarski, *Bljgarsko-hrvatskg otnošenija prez prvata polovina na 10. vek.* Svesla venski zbornik, Zagreb 1930, 45-55, 400-401.

[82] Rački, *Documenta,* 392; Klaić, *Izvori* 30.

[83] Šišić, *Povijest,* 422.

[84] Šišić, *Povijest* 422.

[85] Tako stoji na ploči na kojoj je izložena kratka povijest hrvatskog ranog srednjovjekovlja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

[86] Mošin, *LJPD,* 51; Opsežna analiza vijesti u: Ferluga, *Uprava,* 87-8; Isti, *L'amministrazione,* 191-2.

[87] I. Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji s posebnim osvrtom na područje BiH.* Godišnjak ANUBiH, knj. XV, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 13, Sarajevo 1970, 130 i d.

[88] Rački, *Documenta,* 194-5; Klaić, *Izvori,* 36. Vidi, opširno i Zlatarski, n. dj.

7. *Organizacija hrvatske vojske*

Bizantski pisac iz 11. stoljeća, Ivan Skilica, prenosi izvještaj o bici između Bugara i Hrvata iz starijih izvora, ali i dodaje da je "Simeon pobijeđen - ćv %axq TĆOV x«p5v Sio/copiocu;", dakle, na "nepovoljnim mjestima brda", ili "u brdima", ili "na brdovitim, nepovoljnim mjestima"[89]. Taj podatak ne pomaže u točnijem smještavanju bitke, ali navodi na zaključak da su Bugari u trenutku kada je bitka započela bili u vrlo nepovoljnom položaju. Hrvati su ostvarili iznenađenje, i to je svakako bila jedna od osobina vojne taktike koja se iskazivala i u drugim prilikama[90], primjerice, Ivan Đakon svjedoči o borbama Mlečana i Hrvata za Domagoja, kada Hrvati iznenada napadaju mletačku lađu[91], pa zatim o tome kako su Neretvani (trenutno valja apstrahirati razlike Neretvani - Hrvati, jer je to u ovom kontekstu nebitno) u iznenadnom napadu godine 887. ubili mletačkog dužda[92]. Kako je u tim borbama iznenađenje očigledno bilo jedan od glavnih čimbenika pobjede, ono se ostvaruje ne samo na taktičkom planu nego i na strateškom. Hrvati su način borbe (kada bi se osuvremenjivao ranosrednjovjekovni realitet reklo bi se - vojna koncepcija i doktrina) prilagođavali konkretnim uvjetima - poznavanju zemljišta, odabiru trenutka napada, što im je sve pred protivnikom donosilo odlučujuću prednost. Tako su i Bugari, koliko se dade zaključiti po Skilicinu podatku, s velikom vjerojatnošću srljali u poraz, jer su Hrvati birali i vrijeme i mjesto i način borbe. Prema tome, da bi pobijedio Bugare, Tomislavu nije bila potrebna neka iznimno "jaka" vojska, nego je način ratovanja prilagođavao činjenici daje neprijatelj u otvorenom sukobu nadmoćniji.

Iako Konstantin Porflrogenet tvrdi da "krštena Hrvatska postavlja do 60 000 konjaništva, a do 100 000 pješaštva i sagena do 80 i kondura do 100, da na sagenama imaju po 40, na kondurama po 20, a na manjim kondurama po 10 ljudi..."[93], ovaj njegov izvještaj valja svesti u realne okvire. Već je B. Grafenauer jednostavnom analizom ustanovio[94] da, ako se zna daje na teritoriju istočne franačke države bilo oko 2 500 000, a na teritoriju današnje Poljske oko 900 000 stanovnika, "za područje Tomislavove Hrvatske jedva možemo u to doba računati na više od pola milijuna stanovnika". Grafenauer je u tom proračunu područje hrvatske države protegao i na Slavoniju, a ako se ona izuzme, jer, po svemu sudeći, predstavlja zaseban entitet, broj stanovnika bi se prepolovio[95]. Hrvatsko

---

89 I. Thurn, *Ioannis Sctjlicae Synopsis Historiarum,* Berolini -Novi Eboraci 1973, 222.

90 Koristan pregled, ali bez bitno novih elemenata S. Pavičić, *Hrvatska vojna i ratna poviest,* Zagreb 1943; 2. izd. Zagreb 1994.

91 *Johannis chronicon venetumVll,* 19; Rački, *Documenta,* 365; Klaić, *Izvori,* 25.

92 *Johannis chronicon venetumVll,* 22; Rački, *Documenta,* 374-5. Klaić, *Izvori,* 28-9.

93 DAT31/71-4; *Viz. izv.* II, 45; Klaić, *Izvori,* 41.

94 B. Grafenauer, Prilog kritici Konstantina Por/irogeneta o doseljenju *Hrvata,* HZ 5, 1952, 31, bilj. 97.

95 Postoje podaci da su polovicom 19. stoljeća pojedine evropske zemlje u slučaju rata mogle mobilizirati samo 7-8%, i nedostižan im je cilj bio mobilizacija 15-16% stanovništva, kao što su to činili krajišnici u Hrvatskoj. Komunističke koncepcije o "naoružanom narodu"

srednjovjekovno društvo bilo je gospodarski isuviše slabo da izdržava veći broj vojnika, čak i u kraćem roku. Uostalom, ni mletačka vojska nije bila velika. Naime, kada 887. godine dužd Petar Kandijan kreće na Neretvane, oni ga ubijaju, a kroničar Ivan Đakon posebno naglašava daje zajedno s njim stradalo i sedam njegovih vojnika[96]. Očigledno je to, po kroničarevu sudu, bio velik gubitak.

Konjanik je bio izuzetno skup za svako srednjovjekovno društvo[97], a posebno za hrvatsko društvo dalmatinskog zaleđa, čiji teritorij nije uopće bio prikladan za uzgoj konja. Tako župan Sidrage Jurana prodaje posjed samostanu sv. Ivana Biogradskog za konja[98], a Petar Crni je za čitav zaselak ili selo *[curlis)* u Žrnovnici i povrh toga jedan vinograd na Perunu dao samo jednog konja[99]. Jedan konj vrijedi od 6 pa čak do 40 solida[100], što višestruko nadmašuje cijenu koju Petar Crni daje za bilo koju zemljišnu česticu[101] ili je otprilike ista kao cijena koju plaća za roba (između 1 i 40 solida). Sokolar Apric kao iznimnu vrijednost daruje kralju Petru Krešimiru IV. konja s momkom[102].

Stoga je i broj konjanika u hrvatskoj vojsci morao biti krajnje skroman, a biti konjanik bila je privilegija sama po sebi[103], jer je posjedovati konja i jahati ga mogao sebi priuštiti samo uski sloj najbogatijih. O broju konjanika u odnosu na pješaštvo mogli bi svjedočiti suvremeni izvori. U *De admistrando imperio* stoji da Hrvatska ima 60 000 konjanika i 100 000 pješaka, ali odnos 3 : 5 djeluje vrlo neuvjerljivo (apstrahirajući općenito preuveličavanje). Stvarnom stanju prije će odgovarati odnosi spomenuti u jednom drugom izvoru -u *Annales regni Francorum.* Tamo se tvrdi daje u borbama u Dalmaciji stradalo 3 000 pješaka i 300 konjanika Ljudevita Posavskog. Dakle, odnos bi bio 1 : IO.[104]

odraz su posvemašnje militarizacije društva, ali su Izvedene iz suvremenih koncepcija o "općoj obavezi" koje se temelje na naraslim ekonomskim potencijalima društva, odnosno na mogućnosti da se, bez težih posljedica po funkcioniranje privrede, relativno visok postotak stanovništva posveti obrani zemlje. Međutim, u posljednjim desetljećima zbog ubojitosti oružja nije potrebna brojna vojska, pa tako ni izraelska vojska u punom ratnom rasporedu nema više od 8% stanovništva — vidi, O. Žunec, *Hrvatslta u sukobu niskog intenziteta,* Erasmus 7, Zagreb 1994, 46-63.

96 *Johannis chronicon venetum,* VII, 22; Račkl, *Documenta,* 374-5; Klaić, *Izvori,* 28-9.

97 Tako ni najveća ni najjača evropska zemlja - Francuska - ni u vrijeme neospornog procvata nije mogla mobilizirati za bitku kod Bouvinesa 1214. godine, jednu od najznačajni jih u srednjemu vijeku, više od 1300 vitezova, 1200 slugu na konjima i 5000 pješaka -vidi, J. F. Verbruggcn, *Le probleme des effectifs etlatactique de Bouvines en 1214,* Revue du Nord 31, 1949, 181-193; M. Pastoureau, *La vie quotidienne en France et en Angleterre au temps des chevaliers de la Table Ronde,* Pariš 1976, 130.

98 Rački, *Documenta,* 166.

99 Novak - Skok, *Supetarski kartular,* 227.

100 *CD* II, 15.

101 Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 213 i d. Dio cijena bio je plaćan u naturi (poljopri vredni proizvodi), a novčani dio najčešće nije prelazio svotu od 1-4 solida.

102 Račkl, *Documenta,* 162.

103 O tome svjedoči i izuzetan nalaz pozlaćenih ostruga u Biskupiji kod Knina -vidi, D. Jelovina, *Osnivanje i rad Kninskog starinarskog društva.* Izdanja HAD 15, Zagreb 1990, 20.

104 ARF_{za} 820; Račkl, *Documenta,* 322- 3; Klaić, *Izvori,* 17.

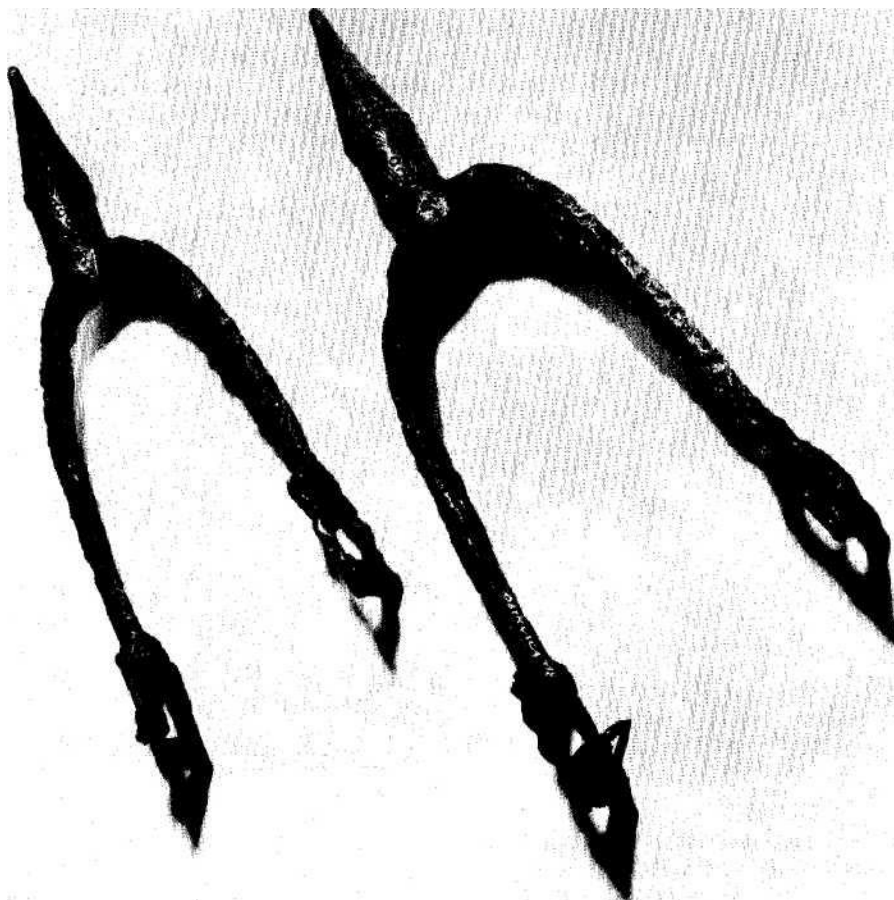
Slika 27. *Reljef konjanika, crkva sv. Martina u Pridragi kod Novigrada*

Izvori koji bi neposredno svjedočili o organizaciji hrvatske vojske gotovo i ne postoje, a nije dovoljno dobro poznato ni ustrojstvo hrvatskog društva da bi se mogli izvoditi i posredni zaključci. Može se pretpostaviti da je hrvatska vojska u to vrijeme bila nalik na ratničku družinu poznatu iz ruske povijesti, što bi značilo daje vojnika u Hrvatskoj bilo relativno malo. Određena skupina mladih ljudi bila je privremeno oslobođena redovnih radnih dužnosti i obvezna da po potrebi ratuje u interesu zajednice[105]. Čini se daje u Hrvatskoj tekao proces (govoreći pojednostavljeno i shematizirano) pretvaranja rodovske aristokracije u vojno-zapovjedničku, pa u tom slučaju hrvatska vojska ne može biti mnogobrojna: nju uzdržava društvena zajednica, a bogati se ratnim plijenom i prisvaja bolju zemlju.

Hrvatski je vladar zapovijedao skupinom koja se u izvorima naziva "vojskom" Ljudevita Posavskog - *exercitus Liudeivili*[106], ali se iz drugih

---

105 M. Brandt, *Povijest Rusije u srednjem vijeku,* Zagreb 1981, 19. Autor pretpostavlja daje "mir", zajednica od 500-800 stanovnika, mogla podići na oružje stotinjak ratnika. 819; Rački, *Documenta,* 322.

Slika 28. *Ostruge*

opisa može zaključiti da se radi o manjem broju ratnika, o "oružanoj pratnji" -*protectus suonimpraetorianorum, validamanus, magnae copiae, delecta manus*[107]. Neretvanski knez Jakov nešto prije 1080. godine svjedoči pri pravnom činu *cum suis militibus,* dakle, "sa svojim vojnicima", odnosno sa svojom vojnom družinom[108]. Stoga se čini da bi tu vojsku najbolje bilo nazivati "družinom", ne samo stoga što se ta riječ pojavljuje i u izvorima drugih slavenskih naroda (bugarskim, ruskim), nego i zbog toga što se radi o skupini koja *proizlazi* iz gentilne organizacije[109]. Ona je

[107] Račkl, *Documenta,* 322-3.

[108] podaci jz ove isprave moraju se upotrebljavati s rezervom, jer postoje sumnje u njezinu vjerodostojnost -vidi, *CD I,* 169-70 i tamo lit.

[109] Vidi, opširno, uz mnoge komparativne primjere, Rački, *Nutarnje stanje*. Rad 99, 102-4; Katićić, *Pretarijanci* 70-81.

sredstvo pomoću kojeg je Borna pokorio Gaćane[110], a Zvonimir ratuje protiv Karantanaca[1} *.

Nalazi oružja, kako oni iz najranijeg razdoblja doseljavanja, tako i oni iz 9. i kasnijih stoljeća, mogu svjedočiti o stranim utjecajima (primjerice, franačkim), kao i o sve izrazitijoj društvenoj diferencijaciji[112]. Oprema hrvatskih vojnika nije se razlikovala od opreme bizantskih ili drugih vojnika toga vremena - imali su dugo koplje, mač, luk i strelice, kacigu i oklop, što potvrđuju ne samo isprave (kao stoje Zvonimirova zavjernica iz 1074/5. godine), nego i brojni arheološki nalazi[113].

8. Tko su zapravo Srbi u Hrvatskoj u 9. i 10. stoljeću

U "Analima franačkog kraljevstva" dalmatinski knez Borna nazvan je, osim "knez Gačana" i "dalmatinski knez", i "knez Gaćana i Timočana koji su nedavno napustili savez s Bugarima". Zbog različitih mogućnosti tumačenja ovog posljednjeg izričaja, neki su istraživači smatrali da je Borna sa srpskim plemenom Guduskana (Gačana) došao na zapad i u Dalmaciji uspostavio svoju vlast[114], ali su ti pokušaji ocijenjeni "nedozrelima", a autoru je zamjerena potpuno "proizvoljna interpretacija izvora" i "nepoznavanje literature"[115]. Međutim, R. Novaković[116] zamjera Prvanovi-ću "što se unapred polazilo od konstatacije daje Borna hrvatski knez", te potom zaključuje da je Borna zapravo podrijetlom Srbin. Novaković je podatak o bijegu Ljudevita Posavskog "k Srbima, narodu za koji se kaže da zaprema veliki dio Dalmacije"[117] iskoristio da bi zaključio kako su u 9. stoljeću Srbi zapravo živjeli na širokom prostoru od Like, pa do Grmeča i Kozare. U jednom radu, komentirajući vijesti iz akata splitskih sabora, Novaković smatra da Srbe "treba tražiti ili na teritoriju tadašnje hrvatske države zajedno s trima županijama (Lika, Gacka i Krbava) ... ili ih treba tražiti na području splitske nadbiskupije"[118]. Te su teze krajnje nategnute

110 *ARFza* 819; Račkl, *Documenta,* 322; Klalć, *Izvori,* 17.

111 Račkl, *Documenta,* 474.

112 D. Pribaković, *Prilog hronologiji naoružanja Slavena u VI i VII veku,* Vesnik Vojnog muzeja 11-2, Beograd 1966, 24-57; Z. Vinski, *Oružje na području starohrvatske države do godine 1000,* I. Miedzynarodowy kongres archeologii slowianskej, Warszava 1970, vol. III, 135-58; Također, Ž. Tomičić, *Prilog istraživanju karolinškog oružja u Međimurju i varaždin skoj regiji,* SHP 14/1984, 209-30.

113 Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 99, 101; Šišić, *Povijest* 674-5.

114 M. Prvanović, *Koje bio hrvatski knez Borna (Da lije poreklom iz istočne Srbije),* Rad JAZU 33, 1957,301-11.

115 Bilješka N. Klaić u HZ 10, 1957, 258-9.

116 R. Novaković, *Teze za raspravu o knezu Borni,* Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 37, sv. 3-4, 1971, 170-88; Isti, *Gde se nalazila Srbija od VII do Xn veka,* Beograd 1981, 23-38.

117 ARFza 822; Rački, *Documenta,* 326; Klaić, *Izvori,* 18.

118 R. Novaković, *Još jednom Serborum ili Urborum,* Kulturni radnik 3, Zagreb 1974, 185-93.

i očigledno nevjerojatne, a stvar je ipak mnogo jednostavnija. Da bi neko mjesto dobilo ime Srb, mjesno stanovništvo (Srbi) mora se etnički razlikovati od onoga na širem prostoru - a to su bili Hrvati. Spomenuti Srbi nedvojbeno su istoimena srednjovjekovna županija i plemićka općina u 14. stoljeću (današnji Srb)[119]. Inače, nije sporna tvrdnja franačkog ljetopisca da su Srbi kao narod živjeli na većem dijelu Dalmacije, jer o tome svjedoči na više mjesta i car Konstantin, ali se tu ipak radi o Dalmaciji u njezinim kasnoantičkim rimskim okvirima, kada je ona sezala duboko u teritorij današnje Bosne i Hercegovine, dijelom Crne Gore i Srbije[120]. A Srbi su onda uistinu živjeli u njezinim istočnijim dijelovima[121]. Uostalom, onaj tko je ugostio Ljudevita samo je "jedan od njihovih (misli se srpskih knezova -op. I. G.) knezova"[122].

Car Konstantin je zapisao kako su prvo "srpski arhont Zaharija, a zatim i neki drugi Srbi pobjegli u Hrvatsku, kada je u Srbiju provalila bugarska vojska"[123]. Čini se da takve migracije s istoka prema hrvatskom prostoru nisu bile tako neuobičajene, jer je krajem 10. stoljeća i Bugarin Penćo iz grada Trnova, pošto mu je zadavljen otac, zajedno s braćom i sestrom i svojom djecom stigao u Držislavljevu državu[124]. Na splitskim saborima bio je, zajedno s Tomislavom, i zahumski knez Mihajlo. Na temelju jednog odlomka iz akata sabora koji glasi ili *proceres urborum* ili *proceres Serborum*[125], pa se onda prevodi ili kao "prvaci gradova" ili "prvaci Srba", izvlačili su se dalekosežni zaključci o sudjelovanju i nesudjelovanju Srba u funkcioniranju ranosrednjovjekovne hrvatske države. Naime, nema primjera u "vulgarnom", srednjovjekovnom latinitetu da se genitiv plurala treće deklinacije na *-ium* ili *-um* zamjenjuje s *-onim,* karakterističnim za drugu deklinaciju, dakle da bi u nekoj varijanti *urbium* moglo glasiti *urborum,* pa se čini iz filološkog aspekta da je logičniji prijevod "prvaci Srba", što bi, uostalom, bilo sukladno već spomenutim podacima o bježanju Srba u Hrvatsku. S druge strane, u hrvatskom ranosrednjovjekovnom i općenito srednjovjekovnom latinitetu oblici koji odudaraju od klasičnih vrlo su česti i nisu nipošto iznimka[126].

Naposljetku, ipak se valja prikloniti izrazu *Serborum,* kao vjerojatnijem i zaključiti daje u jednom trenutku, u prvoj polovini 10. stoljeća, Hrvate i Srbe ujedinila politička nužda - borba protiv zajedničkog bugarskog neprijatelja, kao što su, logikom susjedstva, mogli biti i sudionici tih split-

[119] Klaić, *Povijest,* 211.

[120] Također, Katlčić, *Pretorijanci,* 67.

[121] O tome opširnije, uz navođenje literature, usp: Goldstein, *Srbi,* na raznim mj.

[122] *ARF* za 822; Račkl, *Documenta,* 326; Klaić, *Izvori* 18. Objašnjenje daje 1 Katičić, *Pretorijanci,* 69- 70.

[123] *DAI*32/119-20; *Viz. izv.* II, 56.

[124] Rački. *Documenta,* 23.

[125] Rački, *Documenta,* 190; Klaić, *Izvori,* 33.

[126] Vidi, o tome, S. Gunjaca, *Značenje izraza* urborum *u zapisu splitskog nadbiskupa Ivana III, Ispravci i dopune* 2, 253-67 i tamo opsežna lit.

skih sabora, jer su Zahumlje, Paganija, Trabunija i Konavle uistinu blizu[127].

Svakovrsni doticaji, pa onda i suradnja Hrvata i Srba bili su neizbježni, jer su na mnogim područjima bili susjedi, a vjerojatno je tako bilo na području današnje Bosne i Hercegovine; Srbi u ličkom Srbu bili su okruženi Hrvatima, a Hrvati su čini se u Duklji morali doći u doticaj sa Srbima nastanjenima u susjednim krajevima.

9. O Tomislavovoj krunidbi i o ustoUčavanju hrvatskih vladara

Kada su historičari proglasili Tomislava prvim hrvatskim kraljem, ključan im je argument bio onaj *rex* iz papina pisma, dakle, terminološki je kriterij presudio. Međutim, u takvom ocjenjivanju nisu bili do kraja dosljedni, jer bi se onda i Trpimira (kojeg je Gottschalk nazvao rex)[128], kao i zahumskog kneza Mihajla *[rex Sclavorum* u donjoitalskoj kronici}[129], te konačno i neretvanskog vladara Berigoja[130] moralo nazivati kraljevima, a to nitko nije činio, niti čini.

Da bi se moglo odgovoriti na pitanje je li Tomislav uistinu bio okrunjen, kada se to i u kojim okolnostima dogodilo, te kako protumačiti onaj *rex* iz papina pisma, valja utvrditi što je zapravo krunidba u ranom srednjem vijeku. Na taj se način može utvrditi i ono što je nedvojbeno mnogo važnije za cjelinu hrvatske povijesti: kakvi su bili običaji vezani za krunidbu u Hrvata. Krunidba je, dakle, bila obred ustoličavanja vladara u njegovu dužnost. U Evropi se kralj ili vojskovođa oduvijek proglašavao na javnoj ceremoniji, bilo daje dizan na štit, postavljen na sveti kamen, bilo odjeven u prigodno odijelo ili darivan kopljem. Nakon pokrštenja, stari poganski običaji inkorporiraju se u vjerski obred koji dominira krunidbom. Time se značenje kraljevstva mijenja, i kršćanski je vladar, bez obzira na specifičan položaj i dužnosti pojedinaca, koji se mijenjao ovisno o zemlji i razdoblju, uvijek bio u posebnom odnosu prema Bogu. Pomazanjem je kralj postajao podoban da dobije krunu i druge znakove, te ih je u pravilu dobivao od svećenstva[131].

---

127 *DM* 33-36; *Viz.* izu. II, 59-65. U 10. stoljeću, a i u 14. ili 15. stoljeću, bilo je doticaja između Hrvata i Srba, ali nikada oni nisu svoje odnose tako ustanovljavali da bi se moglo govoriti o nekoj vizionarskoj nakani za trajnim savezništvom koji je u dijelu 20. stoljeća oživotvoren u zajedničkoj državi; naime, upravo su tako mnogi autori objašnjavali te epizode u hrvatsko-srpskim odnosima i tako historijsku znanost i povijesna znanja općenito srozavali na služenje dnevnoj politici - vidi, Goldstein, *Tomislav,* 29-33. Općenito o takvim postupcima u hrvatskoj politici 19. i 20. stoljeća, usp. I. Goldstein, *Upotreba povijesti,* Erazmus 1, Zagreb 1993, 52-62.

128 Katić, *Gottschallc* 8; Klale, *Izvori,* 22.

129 *Annales Barenses* ad a. 928; Rački, *Documenta,* 393.

130 Barada, *Dinastičko pitanje,* 98; Klaić, *Izvori,* 54-5.

131 U zapadnoj Evropi prvi kralj za kojeg se pouzdano zna da je tako postavljen jest vizigotski kralj Vamba godine 672. I franački kralj Klodovlk Meroving dobio je krunu kao simbol "regnuma", kraljevske vlasti. Opširnije, Brandt, *Srednjovjekovno doba,* 60-2; 127-8.

Ukoliko se ovakav uopćeni model krunidbe može usporediti s pribilježenim događajima iz hrvatske povijesti, prva ovjenčana osoba koju se može nazivati kraljem jest Stjepan Držislav, a prva okrunjena osoba bio bi tek Dimitrije Zvonimir 1074/5. godine. Međutim, izvjesno je da postoje i argumenti na temelju kojih je logično zaključiti da se već i prilikom Trpimirova uvođenja u vladarsku čast obavljao svojevrstan obred ustoličenja, jer su krunidba ili obred ustoličenja tako široki i neodređeni pojmovi da se mogu primjenjivati za razne ceremonije i uvođenja u različite časti, a da nema presudnog činitelja ili pokazatelja po kojem bi se decidirano moglo utvrditi radi li se o uvođenju u kraljevsku ili neku drugu čast (kneževsku, primjerice).

Podaci o ustoličavanju hrvatskih vladara toliko su fragmentarni da ne dopuštaju nikakvo sigurnije zaključivanje. S oprezom valja prihvaćati i mogućnost usporedbe. Primjerice, poznati opis ustoličavanja karantanskih vojvoda na Gosposvetskom polju u Koruškoj ne može biti od velike pomoći. Iako zemljopisno i etnički vrlo blizak, ipak je proizvod spleta nepoznatih i s hrvatskom situacijom neusporedivih činitelja[132]. Od njih je svakako najvažniji jak i konstantan franački utjecaj i gotovo potpuni nedostatak bizantskog[133]. S druge strane, bizantski i franački, odnosno istočni i zapadni, utjecaji na položaj kralja i ceremonijal koji je ustrojen u Hrvatskoj očigledno su se isprepletali. Vidljivo je to na bareljefu s oltarne pregrade u splitskoj krstionici[134], kao i na primjeru Zvonimirove zavjernice, gdje se čitav ceremonijal odvija po redu i poretku koji utvrđuju papa i njegov izaslanik[135].

U *ljetopisu Popa Dukljanina* opisana je krunidba tobožnjeg hrvatskog vladara Budimira na Duvanjskom polju. Iako se još F. Rački 1888. godine ogradio od raspravljanja o tome da li se skupština uistinu dogodila ili nije i tko je okrunjen[136], neki su pisci, pretežno u 19. stoljeću, poistovjećivali Budimira s Tomislavom, ali su takve teze danas gotovo u potpunosti odbačene[137]. *LJPDje,* naime, vrlo nepouzdan izvor, pa su historičari svaki

132 Međutim, slične su se kamene stolice koje su imale, čini se, približno iste funkcije (ustoličavanje, sudovanje, narodne skupštine) očuvale na više mjesta u Bosni i Hercegovini - kod Blagaja, Stoca, Gacka i na Neretvlcl (vidi, D. Janković, *Istorga države i prava naroda FNRJ,* Beograd 1948, 108).

133 O razlikama između zapadnog i istočnog obreda ustoličenja, ali bez neposredne veze s našim razmatranjem: Janet L. Nelson, Symfaols *in Context: Rulers' Inauguration Rituals in Byzantium and The West in the Eariu Middle Ages, u: The Orthodox Churches and The West,* Studies In Church Historv, Vol. 13, Oxford 1976, 91-119.

134 Vidi, str. 245-7.

135 Rački, *Documenta,* 103-4; Klaić, *Izvori,* 68-9.

136 Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 91, 149-50: "Neupuštajućl se ovdje u razglabanje pitanja, da Uje ta skupština na hlivanskom polju sbilja držana..."

137 Vidi, primjerice, L. Jellć, *Duvanjski sabor,* VHAD, n. ser., X, 1908-9, 135-45; Pregled mišljenja donosi Šišlć, *Povijest,* 126-44; D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti,* Rim 1963, 194-213. M. Hadžijahlć, *Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju,* ANUBiH, Vol. 8, Centar za balkanološka istraživanja, T. 6, Sarajevo 1970, 201-61. Autor je zadržao takve stavove i u; *Das Regnum Sclavorum als historische Quelle und als*

podatak iz njega preuzimali s oprezom, što je sve još karakterističnije za *Hrvatska redakciju*[138].

Iako se u historiografiji i publicistici uvriježio termin "krunidba na Duvanjskom polju", on ne odgovara onome što se uistinu dogodilo. Pitanje je, naime, da li se sabor uopće održao na Duvanjskom polju. U latinskoj verziji *LJPD* stoji da su "dolazeći tako kardinali i biskupi, našli kralja na polju Dalmi"[139]. U *Hrvatskoj redakciji* piše sljedeće: "I tako prišadše rečeni gardinali i biskupi, najdoše kralja na planini, ka še diše Hlivaj" (]oš jedna potvrda nepouzdanosti HR, jer se *planitie* prevodi s "planina"!). Marko Marulić prevodi na latinski *Hrvatsku redakciju* ovako: *in campo qui Clivna appellatur*[140]. Historičari su općenito poistovjećivali Hlivaj = Hlijevno = Livno = Duvno = Duvanjsko polje ili Dalma = Delminium, što je antičko ime za Duvno, odnosno Duvanjsko polje. Jedino su Barada[141], a za njim i N. Klaić[142], naziv Dalma identificirali kao Omiš. Ako za takvu identifikaciju - *Dalmassvum, Dahnasium, Almissium, AlmLsium* za Omiš, ima lingvističkih argumenata, nedostaju zemljopisni. Naime, gdje bi bilo to Omiško polje? Ove bi se nedoumice mogle zanemariti, pa prihvatiti Duvanjsko polje kao mjesto nekog događanja (pokrštavanja, krunidbe, crkvenog sabora ili nečeg drugog), da ono ne leži podalje od većih središta hrvatske države 9., 10., pa čak i 11. stoljeća. Duvno je u 10. stoljeću samo dio županije Livno. Na tom pravcu zadnje mjesto na kojem postoje obimniji arheološki nalazi je Muć, a za cijelo područje županije Cetina, kao i županije Livno, pisani izvori vrlo su oskudni (ne spominju se u darovnicama, nema većih samostana, i si.).

Međutim, ove nejasnoće ili čak pogreške nisu i jedine u opisu krunidbe u *LJPD.* Istodobno se opisuje zbor na kojem su Hrvati pokršteni, krunidba kralja Svatopluka - Svetopelega - Budimira, a održan je i crkveni sabor. Jasno je da se sva ta zbivanja nisu mogla dogoditi istovremeno. Dijele ih možda i stoljeća. Ni imena spominjana u *LJPD* ne odgovaraju onima koja se navode u vjerodostojnim dokumentima. Ipak, unatoč velikoj konfuznosti priče historičari su nastojali odgonetnuti o kojem se razdoblju radi.

---

territoricdes Substrat, Siid-ost Forschungen, Band XLII, Munchen 1983, 11-60. E. Peričić, *Sclavorum Regnum Grgura Barskog, ljetopis popa Dukljanina,* Zagreb 1991, 195 1 d.. na raznim m]., ne pokušava smjestiti događaj u povijesni kontekst.

138 *LJPD je* nastao polovicom 12. stoljeća, a Hrvatska redakcija, gdje je krunidba opisana opširnije, najvjerojatnije čak u 15. stoljeću. Na to upućuju i jezik i rječnik pisca. U Hrvatskoj redakciji, primjerice, pogreške u vremenskom slijedu kod opisivanja događaja iznose za prvu polovicu 12. stoljeća 2 godine, za prethodno 11. stoljeće, nekih 20 godina, a za 10. stoljeće čak do 100 godina, dočim za ranija razdoblja kronologija uopće ne postoji (vidi, Mošin, *LJPD,* 18. Također, E. Peričić, *Sclavorum Regnum Grgura Barskog, Ljetopis popa Dukljanina,* Zagreb 1991, na raznim mj.).

139 *Advenientes itaaue cardinales et episcopi invenerunt regem in planitie Dalmae...* Mošin, *LJPD,* 51, preveo je *advenientes* kao "došavši", ali particip prezenta valja prevesti nesvršeno, glagolskim pridjevom sadašnjim.

140 Mošin, *LJPD,* 51.

141 M. Barada, *TopograjyaPorfirogenetove Poganije,* SHP, N. ser., II, 1928, 47 i d.

142 Klaić, *Povijest,* 19.

Ovaj se problem mora promatrati prvenstveno kao metodološki: je li dopušteno proglašavati u nekoj priči vjerodostojnima imena epizodista (carevih i papinih poslanika, te drugih osoba), kada je očigledno ime glavnog, ključnog lika izmišljeno. Ako je tvorac ili zapisivač želio priču učiniti uvjerljivom, prvenstveno je morao upotrijebiti neko ime stvarnog kralja[143].

Da li se Tomislav uopće mogao okruniti i tko bi to učinio? Jedna je od pretpostavki da se okrunio sam, po uzoru na bugarskog cara Simeona[144]. Međutim, Simeon se nije okrunio sam, već je to učinio carigradski patrijarh. Uostalom, njegova titula *"fiaaikevc,* Bot>A,yapćov" nema ništa zajedničko s Tomislavovom titulom *rex.* Konstantin Porfirogenet naziva hrvatske vladare općenito arhontima, dokazujući da ne zna ni za kakvu krunidbu ili titulu.

Tomislav nije mogao dobiti krunu ni od pape, niti ga je papa mogao imenovati (proglasiti). Naime, pape se sve do posljednje trećine 11. stoljeća nisu politički vezivali uz evropske vladare tako da bi im slali kraljevske znakove ili ih samo imenovali. Poznata su samo tri prijašnja slučaja -papa Zaharija je 751. godine priznao Pipina Malog za franačkog kralja i odobrio njegovo pomazanje, a za careve su pape Leon III., odnosno Ivan XII. ustoličili Karla 800. i Otona I. 962. godine. Do radikalnog zaokreta u toj praksi došlo je u doba Grgura VII. (1073-1085), koji je podijelio kraljevske znakove mnogim evropskim vladarima.

Titula *rex* nadijevala se kroz stoljeća po najrazličitijim kriterijima. Čak je i Atila - "bič Božji" nazivan u kronikama kraljem, kao i njegovi mlađi suvremenik Odoakar. I Prokopije iz Cezareje, pišući na grčkom, svjedoči da se Odoakarov nasljednik Teodorik "nazivao prj^ do kraja života (jer su tako barbari običavali nazivati svoje vođe)"[145], a sam naziva *rex* čak i vladara barbarskog plemena Herula[146]/Pi^ su često upotrebljavali i barbari i Bizantinci, označavajući time vladara nižeg ranga od "pocoiTis'oc;" ili cara.

I u papinskim se poslanicama upotrebljava od 6. stoljeća naslov *rex.* Jasno je da u svim takvim slučajevima vladari koji su titulirani s rejtnisu bili i okrunjeni[147], jer, na primjer, papa Stjepan VI. (885-891) tako naziva i bugarskog kneza Borisa i moravskog kneza Svatopluka, a do njihove krunidbe nikada nije došlo. Tako se može zaključiti da se titula *rex* u ranom srednjem vijeku nije nadijevala samo krunjenom monarhu, već i drugima, i to po vrlo teško ustanovljivim kriterijima: moglo se tako titulirati snažnog i utjecajnog vladara, ali ni to se ne može smatrati pravilom. Osim toga, *rexi* "kralj" nisu identične i istoznačne titule. Slavenski je knez

---

143 O krunidbi na Duvanjskom polju, detaljnije, Goldstein, *Tomislav,* 47-50.

144 I. Kukuljević-Sakcinski, *Tomislav, prvi kralj hrvatski.* Rad JAZU 58, Zagreb 1879, 34.

145 Prokopije, *Bellum Gothicum,* V, 1, 26.

146 Prokopije, *Bellum Gothicum,* VI, 14, 38.

147 L. Santšfaller, *Uber die Titel in den Adressen der Papsturkunden von den Anfangen bis zumEnde des 11. Jahrhunderts,* ZČ VI-VII, 1952-3, 250.

mogao biti u stranim kronikama nazvan *rex,* a podanici su ga i dalje mogli nazivati knezom[148].

Uostalom, papinska je kancelarija u razdoblju od šezdesetak godina upotrijebila čak četiri naziva za hrvatske vladare. Sedamdesetih godina 9. stoljeća prvo je Domagoj bio nazvan *dwc,* pa Zdeslav i Branimir *comes,* a zatim u dokumentima splitskih sabora 925. i 928. hrvatski se vladari nazivaju *rex,* a samo tri godine kasnije i *princeps.* Time je papinska kancelarija u tituliranju hrvatskih vladara iskazala isuviše veliku nedosljednost, a da bi se u onom *rex* tražili formalno opravdani razlozi[149]. To stoje papa u jednom pismu Tomislava nazvao *rex,* samo je historiografski dogovor da se prevodi kao "kralj".

Problem Tomislavove krunidbe i kraljevanja očigledno je za prošle generacije bilo i pitanje specifičnog tretmana povijesnog problema u vrijeme kada je svaka, a pogotovo ovakva povijesna činjenica od iznimne političke važnosti i kada ona umnogome nadrasta historiografske okvire[150]. Osim toga, kada se insistiralo na "krunidbi", "kralju" kao bitnoj različitosti od "kneza", "kneževine" i svih drugih titula, nesvjesno se dolazi pod utjecaj kasnog feudalizma, kada se društveni odnosi petrificiraju i forma prevladava nad sadržajem, a titula postaje mnogo važnija od stvarne vlasti[151].

Međutim, čini se da Hrvati i njihovi vladari u ranom srednjem vijeku nisu gotovo uopće poklanjali pozornost tome kako ih nazivaju inozemni kroničari (uostalom, to i nisu mogli saznati), nije im bilo posebno važno kako ih oslovljavaju strani autoriteti u svojim pismima, a na kamenim spomenicima nazivali su se onim imenom koje im se u tom trenutku učinilo najprikladnijim[152]. Stoga je za ranosrednjovjekovno razdoblje od bitno veće važnosti činjenica da su hrvatske vladare njihovi podanici oslovljavali s *regnum* i *imperium* - dakle "kraljevstvo", vlast, gospodstvo. Kada se nekog tako naziva, onda on ne mora uopće razmišljati kako ga se titulira u njegovoj državi ili izvan nje, jer je on neprijeporni vladar koji je u posebnom odnosu prema Bogu.

148 T wasilewski, Geneza *Tutulu "Rex Chroatorum",* Pamletnik Slowlanski XVIT, 1967, 149-160.

149 I kompromisan stav da se Tomislav "prozvao kraljem", pa da je papa zato naslovio pismo sa *rex,* koji je izložio Šišić, *Povijest,* 413-4. valja prihvaćati s rezervom.

150 O konkretnim situacijama, usp. Goldstein, *Tomislav,* 23 i d.

151 F. Rački, *Kada i kako se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu.* Rad 17, *Zagreb* 1871; također, u: *ZKT.*

152 O tome, opširno, Goldstein, *Titule,* 162.

X.

Hrvatska poslije Tomislava

1. Tomislavovi nasljednici i nastupajuća kriza

O Tomislavovim nasljednicima na hrvatskom prijestolju postoji samo nekoliko podataka. Oni su tako oskudni da je nasljednicima moguće samo sa sigurnošću utvrditi imena i nekako uspostaviti redoslijed, ali ne i mnogo više od toga.

Tomislava je po svemu sudeći naslijedio Trpimir II. Konstantin Porfirogenet u vrijeme njegove vladavine smješta priču o dolasku "pobožnog čovjeka Martina" u Hrvatsku iz "Franačke, koja je između Hrvatske i Venecije", dakle, s područja oko Akvileje i Grada. "Bio je obučen u svjetovno odijelo, koji je, pričaju isti Hrvati, činio mnoga čuda ... on Hrvatima ponovno preporuči da do kraja svoga života čuvaju ovu zapovijed njegove svetosti pape, podijelivši im blagoslov sličan papinom"[1]. Iako historicitet ovog Martina nije utvrđen, a čini se da je on prije djelovao polovinom 9. negoli u 10. stoljeću[2], očigledno je car tu priču koja je kružila po Hrvatskoj iskoristio kako bi pokazao da su njemu suvremeni Hrvati vjerni kršćanstvu i prije uglavljenim savezima, za razliku od Hrvata i drugih plemena istočnojadranskog zaleđa u prvoj polovini 9. stoljeća - ona su zbacila sa sebe "davnašnju vlast Romeja" i "odstupila od svetog krštenja"[3]. I sljedeća tvrdnja, o "miroljubivosti" Hrvata, poslužila je tadašnjoj bizantskoj politici: "Zbog toga (zbog blagoslova Martinova -op. I. G.) ni sagene ni kondure (tj. brodovi) ovih Hrvata nikada ne polaze u rat ni protiv koga, ukoliko netko baš protiv njih ne zarati". Napokon, pisac DAT tvrdi daje Hrvatska imala iznimno veliku vojsku (60 000 konjanika, 100 000 pješaka, 80 sagena i 100 kondura) i "daje ovako veliku silu i množinu vojske imala Hrvatska do arhonta Krešimira"[4]. Krešimir je bio Trpimirov sin i naslijedio ga je na prijestolju oko godine 935. Pošto je Krešimir umro, nastavlja Konstantin Porfirogenet, "njegov sin Miroslav vladao je četiri godine i bio je ubijen od bana Pribune (Pribine)"[5]. Dakle, jedini čvrst podatak za

[1] DA731/42-51; *Viz. izv.* II, 43; Klalć, *Izvoru* 44.
[2] Usp. i komentar Šišić, *Povijest,* 433-4. *Viz. izv.* II, na i. mj.
[3] *Theophanus Continuatus V,* 288-9; *Viz. izv.* II, 79.
[4] DA/31/58-74; *Viz. izv.* II, 45; Klalć, *Izvori,* 41- 5.
[5] *DAI*31/75-8; *Viz. izv.* II, 45; Klaič. *Izvori* 45.

utvrđivanje vladarske kronologije jest podatak o četverogodišnjoj Miroslavljevoj vladavini. Kombinacijom podataka iz darovnice za Diklo, koju je 1062. godine izdao Petar Krešimir IV. i u kojoj se spominju njegovi preci, od pradjeda Krešimira i njegova sina Držislava[6], i vijesti s ploče kraljice Jelene[7], odnosno iz djela Tome Arhiđakona, upotpunjava se slika, pa se čini daje do smjene vladara dolazilo ovako: Krešimir je vladao do otprilike 945. godine, kada ga je naslijedio Miroslav i vladao do oko 949. godine. Potom je Miroslava ubio Pribina i osigurao prijestolje njegovu mlađem bratu Mihajlu Krešimiru II. Toma Arhiđakon tvrdi da je 970. godine na prijestolju već bio Stjepan Držislav[8].

Za Držislava će Hrvatska doživjeti privremeno razdoblje mira, ali do tada je kriza potresala državu. Njezine je uzroke na prvi pogled lako uočiti —teški unutrašnji sukobi koji prerastaju u građanske ratove uništavaju ili onemogućavaju funkcioniranje vlasti, "u zemlji su nastale svađe i mnoge razmirice"[9]. Jedan od uzroka, a zatim i od posljedica takvog stanja, morala je biti i dotadašnja snaga hrvatske vojske; bez obzira što su brojke Konstantina Porfirogeneta nekoliko puta preuveličane, nema razloga sumnjati daje ona ipak bila razmjerno jaka. Kako se tolika sila nije mogla u dužem razdoblju izdržavati, morala se osipati, odnosno slabiti, a to je na svaki način pridonosilo anarhiji. Stoga je tvrdnja Konstantina Porfirogeneta da se "smanjila konjica i pješaštvo i sagene i kondure u državi Hrvata. Sada imaju 30 sagena, kondura velikih i malih ***, i konjice *** i pješaštva ***"i0(i to zbog "nastalih svađa i mnogih razmirica", ukazuje samo na jednu stranu problema.

Osim toga, krizi su značajno pridonijeli i gospodarski uzroci, ako čak i nisu bili presudni. Ranosrednjovjekovno hrvatsko društvo nije moglo, onako slabašnih privrednih i političkih potencijala, izdržati napore koje je pred njega postavljala suvremeno koncipirana država -to je značilo povećan napor u pokrštavanju, obnovi i gradnji crkava, stvaranju sve većih ratničkih družina, podizanju utvrda i revitalizaciji antičkih cesta. Napor se prvenstveno tražio od aktivnog stanovništva, dakle, ponajviše od seljaštva. Sve što se gradilo, gradili su uglavnom seljaci, samo je majstor mogao doći izvana. Kako su ti poslovi jednim dijelom morali kolidirati i s poljoprivrednim radovima, indirektno je to moglo značiti i slabije žetve, nerodnije godine, pothranjeno ili gladno stanovništvo - što može biti poticaj svakovrsnoj krizi ili već njezino značajno obilježje. Dakle, teško održavanu ravnotežu u ponudi i potražnji hrane mogla je ponajprije narušiti totalitarna vlast u nastojanju da izvuče od svojih podanika što više kako bi nastavila gradnju objekata nužnih za opstanak. Iz toga vremena, dakle oko polovine 10. stoljeća, datira podatak Konstantina Porfirogeneta o

[6] Rački, *Documenta,* 62.
[7] Tekst i komentar u: Šišić. *Priručnik,* 126- 9; Klaić, *Povijest,* 320; Rapanić, Doba, 142.
[8] Toma, *Kronika,* 42-3.
[9] DA/31/78-9; *Viz. izv.* II, 45; Klaić, *Izvori,* 45.
[10] DA731/79-82; *Viz. izv.* II, 45; Klaić, *Izvoru* 45.

"nenaseljenim" otocima i položajima na njima u okolici Zadra, ali i "ostali gradovi koji leže na kopnenom dijelu provincije i koje drže rečeni Slaveni, stoje nenaseljeni i pusti i nitko ne stanuje u njima"[11]. Razlozi "nenaseljenosti" vjerojatno su bili prvenstveno demografske naravi, te je možda do smanjivanja broja stanovnika došlo pod utjecajem nepovoljnih prilika u tadašnjoj Hrvatskoj[12]. Može se pretpostaviti da su se negativni utjecaji na društvo isprepletali i da je jedan mogao poticati drugi -državni pritisak da bi se dalo što više plodina, ili da bi se što više radilo, mogao je prouzročiti povećanje broja ili intenzifikaciju bolesti, pothranjenosti, gladi, a potom, na duži rok, uslijedili bi demografski pad, gospodarska kriza, bezvlašće, pa onda krađa i otimačina, i to bi već bio dobar povod i uzrok građanskog rata.

2. Hrvatska u evropskom kontekstu u 10. stoljeću

Iako se očigledno radilo o unutrašnjoj krizi, njoj je svakako pridonijela i kriza na širem području, oko Hrvatske. Nakon što je Bizant tijekom čitavog 9. stoljeća vrlo intenzivno djelovao, kako u Hrvatskoj, tako i na širem području oko nje, u narednim će stoljećima bizantske akcije uglavnom izostajati, a civilizacijska nazočnost bit će sve slabija[13]. Nije nevažno da se u Konstantinovu "Spisu o ceremonijama" hrvatski arhont spominje ispred srpskog i drugih arhonata južnoslavenskih Sklavinija, što znači da su Hrvati imali prednost pred ostalima[14]. Još je u 8. stoljeću bizantski dvor ljubomorno održavao običaje i iskazivao svoje pravo na teoretsko vrhovništvo nad cijelim Zapadom. Kada bi u Carigradu bio postavljen novi car, njegova bi slika bila odaslana u Italiju, u Galiju, u Hispaniju. Iako formalnost, bila je neobično važna, jer je označavala općenito prihvaćenu vječnost carskog vrhovništva[15]. Međutim, do 10. stoljeća stanje se korjenito izmijenilo. Godine 968. car Nikefor Foka dao je biskupu Cremone Liutprandu, inače ambasadoru cara Otona I., grubo do znanja da on i njegovi sunarodnjaci nisu Rimljani (ili Romeji), već Langobardi[16]. Doduše, u tom procesu ima i otklona: djelo Konstantina Porfirogeneta *DAJ* doživjelo je posljednju redakciju, odnosno, napisano je baš

u DAT 29/290-3; *Viz. izv.* II, 25-6.

12 Vidi, o tome, Goldstein, *Bizant,* 137 i d.

13 Opširno, I. Goldstein, *O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali 6-12. stoljeća.* Radovi ZHP 24, 1991, 5-13.

14 *Constantini Porphyrogeniti De caeremoniis aulae byzantinae I,* ed. I. Reiskius, Bonnac 1829, 691; *Viz. izv. U,* 78.

15 Vidi, pismo pape Grgura II. (715-731) caru Lavu III. (717-741), u: Migne, *PL 89,* 518. Također, Ch. Diehl, *Etudes sur l'administration btjzantine dans l'exarchat de Ravenne* 568-751, Pariš 1888, 205.

16 *Vos non romani, sed langobardiestis* -vidi, J. Le Goff, *L'ItaliaJuorid'Italia, L'Italia nello specchio del Medioevo, u: Storia d'Italia, II: Dalla caduta dell'Impero romano al secolo XVIII,* Torino 1974, 1939.

polovinom 10. stoljeća (oko 949/50. godine)[17] i u njemu je opisano i stanje u tadašnjoj Hrvatskoj. Iako je po obilju i preciznosti podataka bez premca najvažniji izvor za hrvatsku povijest do 10. stoljeća, ono ipak ne može biti potvrda iznimnog bizantskog interesa za Hrvatsku u to doba. Ni titule eparha i patricija koje je Držislav dobio od bizantskih careva, još manje izolirani *nalaz* bizantskog novca Konstantina Porfirogeneta i njegova sina Romana II. (948-959) na nekropoli Lijeva bara kod Vukovara, mogu izmijeniti tu sliku[18]. S druge strane, činjenica jest daje Hrvatska tada, kao uostalom i oduvijek, bila zemlja o kojoj je Bizantsko Carstvo vodilo računa, pa je neko vrijeme bila i unutar, ili barem na rubu, bizantskog kulturnog kruga[19].

Na Hrvatsku u 10. stoljeću više ne utječe ni franački kulturni krug, što je stoljeće prije donijelo izuzetne koristi, nego joj sve više vojnički prijete Bugari i Mađari, a oni u to vrijeme ne mogu donositi ništa drugo doli destrukciju. I papinstvo je u krizi -u 10. stoljeću započele su clunvjevska i lotaringijska reforma koje su tek potkraj 11. stoljeća ojačale papinstvo, dovele ga do vrhunca moći za Grgura VII. Jedina papina akcija na hrvatskim stranama u 10. stoljeću jest intervencija na splitskim saborima 925. i 928. godine. Iako je papina aktivnost pridonijela učvršćivanju crkvene organizacije, u bitnoj stvari za koju se papa zauzimao nije bilo uspjeha - niti je narodni jezik izbačen iz liturgije, niti je glagoljica odbačena.

Uspostava Svetog Rimskog Carstva 972. godine značila je da je Hrvatska dobila novog, moćnog susjeda, ali su aktivnosti njemačkih careva prema hrvatskom prostoru bile tek povremene i zapravo vrlo skromna opsega - oni nisu snažnije isticali ambicije da se na ovim teritorijima šire prema istoku, nego samo namjeru da djelotvorno kontroliraju svoje istarske posjede. Prvi od takvih pokušaja bio je 996. godine kada car Oton III. odlučuje "potvrditi i podijeliti akvilejskoj crkvi biskupije ... u Novigradu, Rovinju, Pićnu i Tarsatici". Time posredno iskazuje osvajačke namjere, jer je biskupija u Tarsatici ovisna o Akvileji ostala samo mrtvo slovo na papiru[20].

Tako je do kraja 10. stoljeća s hrvatskog prostora gotovo nestao utjecaj čimbenika koji su na njemu djelovali duže od stotinu godina, a nove će se sile pojavljivati i sve više jačati od oko godine 1000., da bi proces kulminirao pojavom Arpadovića i njihovim preuzimanjem vlasti godine 1102.

---

[17] Kako stoji u *DAI*29/234-5; 45/101-2. Vidi i objašnjenje u *Viz. izv.* II, 2-3.

[18] Ž. Tomičić, *Prilog istraživanju kronologije srednjovjekovnog groblja na položaju Lijeva bara u Vukovaru,* SHP 20, 1990, 111-89.

[19] Usp., I. Goldstein, *Kroatien zutischen Ost und West,* u: Giinther Lottes (hrsg.), *Region, Nation, Europa,* Regensburg 1992, 213-28; Isti, *Kroatien und Dalmatien zwischen Ost und West 6-12. Jahrhunderts,* Wurzburg, u tisku; isti. *Hrvatska povijest između Istoka i Zapada,* Radovi 27, 1994, 303-16. O vrlo osebujnim odnosima i razgraničenjima između Istoka i Zapada, vidi, P. Lamma, *Oriente e Occidente nell'altoMedioevo,* Padova 1968, na raznim mj.

[20] Usp., Margetić, *Rijeka, Vinodol, Istra,* 23-4, 33-4.

3. Pojava banova

Oko polovine 10. stoljeća nije bilo istaknutije vladarske ličnosti koja bi ujedinila državu, a čini se da to nisu dopuštale ni opće prilike. Kako na hrvatskom dvoru u načelu nije postojala hijerarhija i svita po uzoru na, primjerice, bizantski dvor, u trenutku slabljenja i nestajanja vladareva autoriteta morala se nametnuti nova ličnost[21]. Budući da su župani bili međusobno ravnopravni i jednaki, ta nova ličnost bit će ban[22]. Tako je i ban u hrvatskom društvu svoj utjecaj i moć ostvarivao u skladu s konkretnim prilikama. A ugled i autoritet bili su mu doista značajni - po tadašnjim su se banovima, baš kao i po hrvatskim vladarima 10. stoljeća, datirale isprave koje su izdane stoljeće kasnije[23]. Ban je'na području koje je kontrolirao "vršio jamačno svu upravnu, sudačku i vojničku vlast"[24]. Osim toga, ban Pribina odlučuje o tome tko će vladati: ubija Krešimirova sina Miroslava i postavlja njegova brata Mihajla Krešimira II.[25].

U ranijem je razdoblju, dakle oko polovine 10. stoljeća, postojao samo jedan ban: Pribina je zadržao bansku čast sve do vladavine Držislava, a potom ga je naslijedio Godemir. U vrijeme Držislavovih sinova banovi su bili Gvarda, Božeteh i Stjepan Praska. Očigledno je hrvatski vladar u ranomu srednjem vijeku morao tolerirati postojanje bana koji je, barem u 10. stoljeću, "držao pod vlašću Krbavu, Liku i Gacku"[26]. Kako se vlasi hrvatskog kralja širila u 9. i 10. stoljeću dublje u dinaridsko zaleđe, a u drugoj polovini 11. stoljeća dosegla i današnju Slavoniju, tako su imenovani i banovi određenih krajeva. Čini se da ih je u 11. stoljeću bilo najmanje tri -u užoj Hrvatskoj između Gvozda i Neretve, u zemlji između Gvozda i Drave ili kasnijoj Slavoniji, te u Bosni, kada je ona bila dio hrvatske države. Iz 14. stoljeća postoji nepouzdan podatak o sedam hrvatskih banova[27], ali je moguće daje u tome, barem načelno, točan podatak kako su bili izabirani iz šest rodova ili bratstava *[generaLiones),* što bi

[21] Beuc, *Povijest institucija,* 44-5; Klaić, *Povijest,* 311 i d.

[22] Za razliku od nejasne etimologije riječi "župan", za titulu bana sigurno jest da je turkijskog podrijetla. Kao osobno ime taje riječ osim u Avara potvrđena još u Protobugara, Tatara, Kirgiza i Mongola, te u osmanlijskom turskom kao apelativ u značenju "imućan, bogat". Opširnije. Šišić, *Povijest,* 672; Katičić. *Filološka razmatranja,* 88-9; *Viz. izv.* II, 33-4; Klaić, *Povijest,* 313; Skok. *Etimologijski rječnik,* I, 104-5. No, značenje riječi u stranim jezicima i eventualno u avarskoj sredini ne mora značiti da je isto značenje riječi bilo u hrvatskom i da je stvarni položaj bana u hrvatskom društvu bio isti. Da jačanje banova i osvajanje značajnih pozicija nije bio presedan u suvremenoj Evropi svjedoče i prvotno, a potom i kasnije značenje nekih franačkih titula, kao što su *marechal, senechaim majordome.* Majordomi su od prvotnih vremena bili samo "upravitelji kuće" ili "dvora", da bi u drugoj polovini 7. stoljeća ojačali i nadjačali merovinške vladare, a potom zavladali kao prvi iz kuće Karolinga.

[23] Rački, *Documenta,* 62; CD I. 75. 90, 113-4.

[24] Šišić, *Povijest* 672.

[25] DA/31/76-9; *Viz. izv.* II, 45; Klaić, *Izvori* 45.

[26] DA/30/93; *Viz. izv.* II, 33; Klaić, *Izvori,* 41.

[27] Usp., Rački, *Documenta,* 486; Komentar tog podatka u: Šišić, *Povijest,* 672.

značilo da se banska vlast podjeljivala u strogo zatvorenom krugu[28]. Stoga se čini daje tituli bana tijekom vremena devalviralo značenje u državi, baš kao što se to događalo i s titulama u drugim državama[29].

4. *Hrvatska, Srbija i Bosna*

Slabljenje države nakon Tomislava nije se osjetilo samo u Hrvatskoj, već i na širem prostoru - naime, u neposrednoj su se blizini Hrvatske počele afirmirati i druge Sklavinije. Prva je svakako Srbija, potom Bosna, a nakon prvog bljeska u prvoj polovini 9. stoljeća, tek će u 11. stoljeću ponovno ojačati Neretvanska kneževina.

Oko polovine 10. stoljeća Srbija sve više jača[30]. Iako su se na širokom prostoru istočnojadranskog zaleđa Sklavinije mogle razvijati neovisno i neometano jedna od druge, moguće je uspon Srbije povezati s krizom u Hrvatskoj. Razlozi uspona Srbije polovinom 10. stoljeća isti su ili slični onima u Hrvatskoj polovinom 9. stoljeća - gospodarska konjunktura, te sukob interesa vanjskih sila na širem području Srbije[31]. Zakašnjenje u Srbiji u odnosu na Hrvatsku najvjerojatnije je rezultat činjenice da su se središta države nalazila podalje od mora, u svakom slučaju dalje negoli hrvatska središta. Srbija se, osim toga, u 9. stoljeću nije poput Hrvatske našla na području gdje su se preklopili interesi dviju velikih sila - Bizanta i Franačke. Tek u 10. stoljeću za područje tadašnje Srbije počeo se sve više zanimati Bizant, jer je ono postalo interesna sfera uvijek opasne Bugarske. No, to je ipak tema unutar srpske povijesti, a za hrvatsku povijest važna utoliko što su se u jednom trenutku hrvatski i srpski interesi isprepleli na području Bosne[32]. Do međusobnog rata unatoč tomu nije došlo, ili barem o njemu u izvorima nema spomena. Za takav angažman jednostavno nije bilo previše interesa, a još manje snage. Hrvatska je vjerojatno imala više snage, a manje interesa, dok je sa Srbijom bilo obrnuto. Naime, kako je u Hrvatskoj ranosrednjovjekovna konjunktura ranije počela, razina razvijenosti u datom trenutku mogla je (i morala) biti viša, što znači u principu i jaču vojsku, bolje održavane komunikacije, itd. Hrvatska je zaposjela komunikacije koje su vodile duž jadranske obale kao i one koje su vodile od Jadrana dolinama Une i Vrbasa prema Panonskoj nizini, dočim je Srbija bila dublje u zaleđu i istočnije na prostoru koji je na svim pravcima, ili barem na većini, bio osjetno slabije prohodan negoli hrvatski. Hrvatska i Srbija bile su tada zasigurno najjače istočnojadranske Sklavinije. Trabuniji, Paganiji, Zahumlju snaga je poče-

[28] O tome: Rački, *Nutarnje stanje*. Rad 91, 143-4.

[23] Vidi, primjerice, slučaj Bizanta: L. Brehier, *Les institutions de VEmpire byzantin,* 2. ed., Pariš 1970, 79 i d.

[30] O tome piše i Šišić, *Povijest,* 456-63; vidi i K. Jireček - J. Radonič, *Istorija Srba* T, 2. izd., Beograd 1952; *Istorija srpskog naroda,* Beograd 1981.

[31] Vidi, str. 139 i d.

[32] V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva,* Zagreb 1882. 43, slikovito se izražava: "vladari 2 države počinju pružati ruke prema toj oblasti".

la definitivno opadati. Neretvanska je kneževina u jednom trenutku, vjerojatno u prvoj polovini 10. stoljeća, kraće vrijeme potpala pod vlast Srbije ("tada u vlasti arhonta Srbije")[33], ali je i u 10. stoljeću bila značajan i neovisan faktor na Jadranu. Hrvatska i Srbija bile su etnogenetske jezgre čija se snaga iskazala u kasnijim stoljećima, kada su, zahvaljujući snazi i moći izgrađivanima tijekom stoljeća, osjetno proširile svoje teritorije. Bosna je i jednoj i drugoj prirodno morala biti zanimljiva - zbog dobrog položaja na komunikacijama prema Panoniji i vjerojatno zbog eksploatacije rudnih bogatstava. Čini se da su u jednom trenutku, otprilike u prvoj polovini 10. stoljeća, na Bosnu navalili i Ugri[34].

Za vladavine Časlava Srbija je, čini se, obuhvaćala relativno malen teritorij i počela se širiti nauštrb Bugara[35]. Na zapadu je vjerojatno dugo vremena granica te prvotne Srbije s prvotnom Bosnom bila između rijeka Bosne i Drine[36]. Stoga i car Konstantin tvrdi da se "oblast Bosne nalazi unutar pokrštene Srbije"[37], što bi moglo značiti da je u vrijeme vladara Časlava Klonimirovića Srbija zauzela krajeve oko današnje Tuzle (Soli)[38]. Međutim, drugi izvori govore drukčije: Pop Dukljanin jadransko zaleđe naziva Srbijom koja se dijeli na dvije provincije - prva se širi od velike "rijeke Drine na zapad do Borove planine", što je Bosna, a druga "od iste rijeke Drine na istok do (rijeke) Laba i Skadarskog blata", što je Raška[39]. Bizantski pisac 12. stoljeća Ivan Kinam tvrdi, opisujući događaje 1150. godine, da "Drina odvaja Bosnu od ostale Srbije. Bosna nije podčinjena arhižupanu Srba nego narod u njoj ima poseban način života i upravljanja"[40]. Ovaj podatak svjedoči o vlasti domaćih banova pod vrhovnom vlašću Ugarske[41], ali i o postojanju svijesti o nekadašnjoj vladavini Srbije na području zapadno od Drine.

S druge strane, na teritorij Bosne pretendirali su i Hrvati. U *Ljetopisu Popa Duki)crnina priča* se i o Tišemiru koji se oženio kćerju brata Čudomira iz Bijele Hrvatske, a ta mu je rodila dva sina od kojih je jedan bio Krešimir. On je na očevu zapovijed poveo rat na bana Bosne i opljačkao "Uskoplje, Luku, i Plivu"[42]. Bosanski je ban uvidio da je otpor uzaludan, bježi ugarskom kralju, a potom "Krešimir *zauzme* čitavu Bosnu i zavlada njom".

Sudeći po podacima nedvojbene vrijednosti (ime Krešimira II. je autentično), čini se da su i Hrvatska i Srbija u kraćem razdoblju zaposjele

---

33 *DAI* 32/82-86; *Viz. izv.* II, 54, i tamo komentar; Također, Katičić, *Od Konstantina Porflrogeneta*, u: *Uz početke,* 59.

34 Šišić, *LJPD,* 316-7; S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države,* Beograd 1964. 40.

35 Taj teritorij pokušao je definirati, ali gaje i pretjerano skueio D. Mandić, *Srbi iHrvati - dva stara različita naroda,* Zagreb 1990, 55 i d.

36 K. Jireček - J. Radonić, *Istortja Srba I,* Beograd 1952.

37 *DAI32/151; Viz. izv.* II, 58.

38 Šišić, *Povijest,* 436.

39 Šišič, *LJPD,* 302.

40 *Viz. izv.* IV, 28.

41 S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države,* Beograd 1964, 42.

42 Šišić, *LJPD,* 305-6.

j

i t
i

Bosnu. No, zauzeće i nije moglo biti dužeg vijeka, jer ni jedna ni druga nisu imale ni dovoljno snage, a Hrvatska možda ni pretjerano interesa da zadrže Bosnu. Potvrda ovome su i podaci *LJPD* po kojem metropola u Duklji ima sufragane i *Sorbium* i *Bosorium,* a potom "Zagorje" dijeli na "Bosnu" i "Rašku"[43]. Čini se daje bilo učinkovito samo sklapanje dinastičkih brakova, baš kako navodi Pop Dukljanin. Vojna akcija, bez obzira na to koliko u prvom trenutku bila uspješna, mogla se vrlo brzo, odmah po odlasku pobjednika kući, pokazati i beskorisnom.

Prvotni teritorij Bosne u 10. stoljeću bio je vrlo malen. Izraz "xo ^coptov" u Porfirogenetovu tekstu označava manju prostornu jedinicu[44], dočim se za teritorij Hrvatske i Srbije dosljedno upotrebljava izraz "xe6pa", što se prevodi kao "zemlja"[45]. Bosna je već u prvim stoljećima po doseobi Slavena bila određena državna cjelina, a ne samo zemljopisni pojam[46]. Ime "Bosna" širilo se postupno, zajedno sa širenjem kasnije banovine i kasnije kraljevine Bosne (od 12. do 15. stoljeća), a tek za turskih osvajanja konačno se formirao i današnji zemljopisni pojam Bosne (i Hercegovine)[47]. Državna je organizacija jačala, paralelno s teritorijalnim širenjem, pa se s pravom može zaključiti da Bosna početkom 12. stoljeća ulazi u državno--pravne odnose s Ugarskom "kao gotova država s duboko ukorijenjenom tradicijom"[48]. Car Konstantin spominje i dva grada u Bosni: Kotor i Desnik[49]. Nije utvrđeno na koje se lokalitete ova imena odnose, ali je očigledno da se radi o središnjoj Bosni -porječju Vrbasa kao najzapadnijoj mogućoj granici, preko gornjeg toka rijeke Bosne, otprilike do tjesnaca Vranduk[50].

5. Robovi

Jedan od važnih razloga za stalan interes vanjskih čimbenika (pogotovo Mlečana) za istočnojadransku obalu jest i prodaja robova. "Rob", odnosno *servus* ili *ancilla,* bila je svaka neslobodna osoba, a za razliku od njih, slobodni su ljudi nazivani *ingenuus,* Iiber[51].

Prodaja robova zasigurno je u ranomu srednjem vijeku na hrvatskom prostoru bila daleko najunosnija trgovina. Prvenstveno stoga što su

[43] Šišić, *LJPD,* 305-6.

[44] DAJ 32/151; *Viz. izv.* II, 58. prevedeno je kao "oblast".

[45] DAT 30/117; 31/14-5; 31/40; *Viz. izv.* II, 36, 39, 42; Klaić, *Izvori* 5.

[46] Vidi, N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna,* Zagreb 1989, 5 i d., posebice 13, polemizira u tom smislu s mišljenjem S. Ćirkovića, *Istorija srednjovekovne bosanske države,* Beograd 1964, kao i drugim predstavnicima srpske historiografije. Naime, njih je većina zastupala mišljenje, vrlo dobro istaknuto u: *Historija naroda Jugoslavije* I, Zagreb 1953, gdje se Bosna razmatra u okviru "Srpskih zemalja u ranofeudalno doba".

[47] Šišić, *Povijest* 461.

[48] A. Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne,* Sarajevo 1972, 79-80.

[49] DAJ 32/151; *Viz. izv.* II, 58.

[50] Usp., Šišić, *Povijest,* 461; *Viz. izv.* II, 58-9, s opširnim komentarom i lit.

[51] O robovima: opširno. Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 70, 154-75.

trgovci hvatali robove, dakle, nabavljali ih besplatno, ili su vjerojatno svojim dobavljačima u slavenskim zemljama plaćali vrlo malo, da bi uhićenike odvodili u udaljene krajeve u kojima više nije bilo ratova i vojnih pohoda, pa je prema tome i ponuda robova bila neznatna. Tamo su ih prodavali vrlo skupo. Izvori s hrvatskog i nešto šireg prostora relativno rijetko spominju robove - radi se o tome da još ne postoji notarijat, tj. obvezatna isprava o kupoprodaji kojih će iz kasnijih stoljeća biti sačuvano vrlo mnogo. Robovi će se u izvorima pojavljivati ponajprije u trenutku kada ih se oslobađa, primjerice u Zadru i okolici[52], ili poklanja, kao stoje slučaj u Istri 921. godine[53]. Doduše, unutar hrvatskog prostora[54] kupnja je bila najčešći način dolaženja u ovisnost od gospodara, iako se to događalo i zbog nemogućnosti da se isplati dug (Andriolo postaje *servus* Petra Crnog, jer nije mogao platiti očev dug od 40 solida, a pošto Lutic (Ljutac) nije mogao povratiti dug od 3 solida, "prodao se za roba")[55]. Bilo je i slučajeva da roditelji svoju djecu (kao stoje slučaj dječaka Zlobe, zapisan u *Supetarskom kartularu)* ili pojedinci sami sebe dobrovoljno predaju u ropstvo, a bilo je i onih koji su izgubili slobodu padom u sužanjstvo[56] - o njihovu otkupu sačuvani su podaci čak iz 7. stoljeća.[57] Međutim, u izvorima postoji posvemašnja šutnja kada Hrvati (ili drugi Slaveni) postaju predmet trgovine između istočnojadranskih Sklavinija (uključujući i Hrvatsku, naravno) i udaljenijih krajeva. Usprkos relativnoj šutnji domaćih izvora, nema razloga sumnjati da se ta trgovina uistinu i odvijala, jer o njoj svjedoče izvori zemalja u koje su robovi stizali. Ponajprije se radi o Italiji, gdje su imigracija i nazočnost Slavena i posebice slavenskih robova stoljećima praktički neprekidni[58]. Osim toga, postoji već spomenuta naredba mletačkog dužda iz godine 960. o zabrani trgovine robljem na istočnojadranskoj obali[59]. Mnogi srednjovjekovni vladari, kao i mletački dužd, a posebno crkva, zabranjivali su od vremena do vremena trgovinu robljem, ali brojnost takvih zabrana koje su potjecale od istih vladara, siguran su dokaz da one nisu postizale cilj. Tako Zvonimir u svojoj zavjernici iz 1074/5. godine u Solinu tvrdi da će se "protiviti prodaji ljudi"[60], a takve se zabrane ponavljaju praktično do 15. stoljeća kada ropstvo u masovnom smislu nestaje[61]. Međutim, Zvonimirovi suvremenici iz Šibenika nesmetano i javno trguju robljem, a i Petar Crni iz nedalekog

---

52 Usp. oporuku priora Andrije iz 918. godine -Rački, *Documenta,* 18-19.

53 P. Kandler, *Codice diplomatico istriano,* a. 921; Klaič, *Izvori* 63.

54 Neke primjere navodi Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 70, 157.

55 Novak - Skok, *Supetarsld kartular,* 220, 221.

56 Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 70, 158-60.

57 Tada je po nalogu pape Ivana IV. opat Martin išao u Dalmaciju otkupljivati slavenske zarobljenike *(propter redemptionem captivorum)* Rački, *Documenta,* 227; Klaić, *Izvori,* 1.

58 Usp., A. Guillou, *Migration etpresence Slaves en Italie du Vle auXIe siecle,* ZRVT 14-5, 11-6.

59 *CD* I, 43; Klaič, *Izvori* 46.

60 Rački, *Documenta,* 104; Klaić, *Izvori* 68.

61 Do tih brojnih zabrana dolazilo je zbog nesklada između društvene prakse i crkvenog zakona koji se protivi praksi da se čovjek, biće stvoreno na sliku i priliku Božju, tretira kao stvar.

Splita time se naveliko bavi[62], nabavivši za potrebe samostana 59 *serva*, do kojih je uglavnom došao kupnjom ili zamjenom za druga dobra[63]. Teško je presuditi da li su vladari, i hrvatski vladar posebice, bili stvarni protivnici ropskog rada, zarobljavanja i nasilnog odvođenja slobodnih ljudi ili su njihove riječi bile fraza, nužna kako bi se zadovoljila crkva, a da su zapravo bili svjesni društvene potrebe za robovima[64]. Uostalom, postoje valjani argumenti za zaključak da robovski odnos u dalmatinskim gradovima postoji kontinuirano iz antike pa kroz čitav srednji vijek[65], iako je položaj srednjovjekovnog *serva* bitno različit od položaja antičkog roba. To se očituje i u dokumentima splitskih sabora kada se od gospodara traži da "daju na nauke one svoje robove koji god žele da postanu svećenici", kako bi se zadovoljile njihove socijalne aspiracije. I samostani su ponekad omogućavali svojim robovima da se školuju (primjerice, samostan sv. Marije). Postojala je potražnja u društvu za robovskim radom, a s druge strane, postojala je i manje-više dobrovoljna ponuda. Događalo se da i neka porodica (ili obitelj) proda jednog svog člana, o čemu svjedoče podaci iz *Supetarskog kartularaiz* 1080. godine -Splićanin Petar Crni kupuje od nekog Grge njegova brata *serva* Nikolu sa ženom Dabrinom, sa sinovima i kćerima, te s njegovim vinogradima. Petar istodobno kupuje i nejakog dječaka Zlobu od njegova oca, ali ga daje obrazovati u nauci i podići do svećeničke časti. Međutim, Zaharija, Rakana i Dabreša su također prodali svoje sinove, ali su oni ostali obični *servP*[6]. Teško je ovim suhoparnim podacima dočarati svu dramatičnost ljudskih sudbina, razdvajanja obitelji koje, u načelu, nose i nešto dobrog - onima koji prodaju donosi prijeko potreban novac ili dobra, a onome koji je prodan eventualno mogu otvoriti druge perspektive, osim života na rubu egzistencije. Uostalom, događalo se u kasnijim stoljećima da se pojedinac sam prodavao u roblje, jer mu je ropstvo u dalmatinskom gradu omogućavalo bolji život nego u gladnom zaleđu. Osim dječaka Zlobe koji na taj način kreće u škole, i nadbiskup Lovro u drugoj polovini 11. stoljeća šalje jednog *serva* da izuči zlatarski obrt čak u Antiohiju[67]. I zaključci splitskih sabora iz 925. godine potiču takve postupke[68]. Vjerojatno su se i neki od prodanih robova iz Sklavinija dobro snašli u udaljenim zemljama, pa ako je u njihove stare domovine uspijevala stići poneka vijest o tome (a vjerojatno i jest), onda je odlazak

---

62 Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 220-1.

63 F. W. Čarter. *Eleventh Centunj Poljica - An Anahjsis ojIts Historical Geography,* u: *Cartulanj,* 32. Međutim, točan se broj kupljenih *serva* ne može izračunati, jer Petar ponekad kupuje čitavu obitelj, a broj članova se u tom slučaju ne navodi -Budak, Serut 264.

64 Određen pokušaj prilagođavanja jest i pretežna orijentacija u kasnijim stoljećima na patarensko roblje, ali crkva se i tome protivila, pogotovo otmici -usprkos tome, kršćanski je vladar ili moćnik držao svojim prirodnim pravom da svoje protivnike, pogotovo ako nisu bili kršćani, proda u roblje.

65 N. Budak, *Struktura i uloga obitelji serva ifamuLa u komunalnim društvima na istočnom Jadranu,* SHP 14, 1984, 347-59.

613 Klaić, *Izvori,* 78; Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 220-1; *Cartularu,* 63.

67 Rački, *Documenta,* 446; Toma, *Kronika,* 48.

68 Neka "gospodari daju na nauke one svoje robove koji god žele postati svećenici..." - Rački, *Documenta,* 192; Klaić, *Izvori,* 35.

prema tim zemljama za ponekog Hrvata (Slavena) mogao izgledati i mogućnost da krene u bolji život.

Robovi *[servi)* bili su u ranom srednjem vijeku vezani uglavnom uz obrađivanje zemljišta, pa je posve prirodno da podaci o njima postoje na velikim vlastelinstvima, odnosno pridvornim gospodarstvima. Vjerojatno ih je bilo i na manjim posjedima, ali o njima u pravilu nema iz ranog srednjeg vijeka pismenih svjedočanstava. Robova je bilo i u gradovima gdje su vjerojatno radili kao kućna posluga - pojavljuju se, na primjer, u oporuci priora Andrije i očito su bili u kolektivnom vlasništvu, jer Andrija ostavlja tri *serva* svojem sinu, kćeri i njezinoj majci, dok nekog Ominika s djecom ostavlja ostaloj svojoj djeci[69]. Čini se da su *serui* bili smatrani ne samo nekom nižom kategorijom stanovništva, nego da su na izvjestan način predstavljali inventar koji se poklanjao zajedno sa zemljom[70], odnosno bili su izjednačivani sa stokom. Naime, prilikom darivanja 1112. godine spominje se "dvije stotine ovaca, devet robova, tri para volova i dvadeset i četiri krave"[71]. Roba se moglo i pokloniti, pa tako sokolar Apric Petru Krešimiru IV., odnosno njegovoj supruzi, daruje *ancillu.* da joj služi[72]. Zaključci splitskih sabora iz 925. godine nametali su norme ponašanja robovima i njihovim gospodarima, ali je nemoguće ustanoviti koliko su se oni toga pridržavali: "Gospodari neka robove oštro kore ne kao strance, nego kao svoje, a robovi neka ih rado slušaju"[73].

Iako je relativno lako odrediti položaj robova u hrvatskom ranosrednjovjekovnom društvu, nema nikakvih kvantitativnih pokazatelja koji bi upućivali na zaključak o njihovu broju u ukupnom radnom stanovništvu, pa onda i na zaključak o njihovoj važnosti ili nevažnosti[74]. Očito je daje uz slobodnjake i slobodnjakinje u istoj sredini bilo i *serva* i *ancila,* kao što svjedoči darovnica iz Istre iz 921. godine[75].

Svi poznati dokumenti o robovima tiču se jadranskih i prijadranskih jf
dijelova Hrvatske -za unutrašnjost nema podataka. Međutim, ima kasni- |
jih svjedočanstava koja se pozivaju na starija razdoblja. Tako Ivan Arhiđa- J
kon gorički tvrdi da je već utemeljitelj zagrebačke crkve kralj Ladislav

J

zadobio u zagrebačkom podgorju selo, *vitlam servorum uocatam,* koje je, j
navodno, odavno *[ab antiquo)* pripadalo zagrebačkom kaptolu[76]. U ispravi

*

iz 1235. godine zagrebačkog biskupa Stjepana II. spominje se "zemlja

;

kraljevih *servd' [terra servorum regis),* što ih bitno razlikuje od ostalih slobodnih kaptolskih podložnika *[alii nostri liberi subditi)*[77].

[69] *CD* I, 26-8; Budak, Serui, 260.
[70] *CD* I, 26-8.
[71] *CDU,* 25; Budak, *Servi* 261.
[72] Rački. *Documenta,* 162.
[73] Rački, *Documenta,* 192; Klaić, *Izvori,* 35.
[74] Usp., Budak, Serui, 267.
[75] P. Kandler, *Codice diplomatico istriano,* a. 921; Klaić, *Izvori* 63.
[76] Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 70, 167-8.
[77] *Povjestni spomenici slob. kralj, grada Zagreba,* Izdao I. K. Tkalčić, Zagreb 1889, 9.

Mletački dokument iz 960. godine daje naslutiti kako se odvijala trgovina robljem: Mlečani bi sakupljali robove u Istri ili u Dalmaciji, a zatim bi ih odvozili u Bizant[78]. Takvih je mletačkih zabrana, možda i pisanih, moralo biti i prije ove, jer se inače ne bi zabranjivalo da "nitko ne smije na svoju lađu ukrcati trgovca ili Židova" koji bi obavljali taj "prljavi" posao, kako bi Mlečani bili izuzeti krivice. Čudno je da mletački izvor spominje samo Bizant, jer je očigledno važno odredište slavenskih robova bila muslimanska Španjolska. Moguće je daje Carigrad bio tržište ili prekrcajna luka i za robove iz drugih zemalja Balkana i iz Rusije, pa da ih se tek potom odvodilo na zapad. U Španjolskoj se jedna vrsta robova nazivala *sekalibi* (stoje arapska izvedenica od Slaven = *Sclavus).* Zabilježeno je da je u 9. i 10. stoljeću u Cordobi bilo 3 750 slavenskih robova, zatim 6 087, pa čak 13 700. Neki od onih koji su bili oslobođeni uspjeli su se i obogatiti, neki su stekli i vlastite robove, postali trgovci, istakli se i kao vojnici, pa čak postali i veziri. Bilo ih je koji su doživjeli tužnu sudbinu kastriranja, ali su kao eunusi mogli dosegnuti visoke položaje. Stoga je 980. godine provedena reforma sa ciljem da se suzbije prevlast *sekaliba.* Slavenski robovi popunjavali su u tom trenutku nedostatak robova iz drugih zemalja, dovedenih iz ratova i vojničkih pohoda. Naime, seoba naroda je minula, arapska su osvajanja bila na izmaku, a Evropa je u ovo vrijeme, uz iznimku relativno kratkih pljačkaških provala Mađara, proživljavala razdoblje mira. Robovski je rad bio potreban, a najlakši je i najbliži izvor bio hvatanje ljudi u djelomično ili pretežno nekršćanskim slavenskim zemljama[79].

Iako su podaci o *sakatibima, saklabima* teško provjerljivi[80], čini se da se oni na osebujan način povezuju s hrvatskom poviješću i Hrvatima, o čemu svjedoči neobičan dokument s polovine 10. stoljeća. Radi se o pismu rabina Hašdaja, Isakova sina, izaslanika muslimanskih vladara Španjolske zemljama na istoku Evrope. Oni tvrde da su do njih stigli glasnici "kralja Gebalima" *[regis Gebahm),* a daje on sam poruku nosio tom kralju, pa zatim u zemlju Mađara, potom u Rusiju i konačno u Bugarsku[81]. *Gebel* na arapskom znači "stijena", "kamen" i ne može se neposredno dovesti u svezu s Hrvatskom. No, čini se logičnim da ta riječ u ovom kontekstu označava Hrvatsku, jer je preko nje išao najbliži put od mora prema Mađarskoj i dalje prema Rusiji. A prijevod riječi *Gebalim* morao bi biti "planinska zemlja", što hrvatski krajevi u zaleđu jadranske obale uistinu i jesu[82]. Iako postoje sumnje u vjerodostojnost ovih podataka, ova se priča o španjolsko-hrvatskim doticajima skladno uklapa u vijesti o odlasku

78 "Brodovlasnik ne smije u svoju lađu ukrcati roblje ni u Istri, ni u Dalmaciji ... neka se ne usudi prevoziti roblje dalje od Pule ni u zemlju Grka" - *CD* I, 43; Klaić, *Izvori,* 46.

79 Vidi, o ovome u Španjolskoj, općenito: Ch. Verlinden, *L'esclavage dans {'Europe medievale,* Drugge 1955, 75.

80 Usp., Budak, *Servi,* 266; Također. V. Mažuranić, *Opaske k članku: Melek "Jaša Dubrovčanin",* ZKT, 656-72.

81 Rački, *Documenta,* 420-1.

82 V. Mažuranić, *Opaske k članku: Melek "Jaša Dubrovčanin", ZKT,* 656-72.

slavenskog robija u Španjolsku i, napokon, u podatak da su u trgovini robljem na mletačkim brodovima na istočnom Jadranu sudjelovali i Židovi. To nije i jedini podatak o sudjelovanju Židova u trgovini robljem na ovim prostorima: poslanik bizantskog cara Bazilija I. otkupljuje iz židovskog ropstva učenike slavenskog apostola Metodija na mletačkom sajmištu robova, a njih su Židovi mogli kupiti (dobiti) ili na istočnom Jadranu ili dublje u unutrašnjosti, prema Moravskoj, na prostoru gdje se širila "Metodijeva nauka"[83]. Povezivanje Židova iz udaljenih zemalja i tradicionalna solidarnost omogućila im je da imaju značajnog udjela u evropskoj trgovini ranoga srednjeg vijeka[84]. U Hrvatskoj ih nije moglo biti mnogo, a stalno su mogli biti nastanjeni isključivo u primorskim gradovima gdje su se uglavnom smjeli baviti samo trgovinom[85]. Može se pretpostaviti da su se iz Salone vrlo rano preselili u Dioklecijanovu palaču, pa bi prema tome solinsko-splitska židovska zajednica očuvala kontinuitet od antičkog vremena pa sve do kasnoga srednjeg vijeka[86].

6. *Kraljica Jelena, položaj žene*

O Mihajlu Krešimiru II. i njegovim prethodnicima na hrvatskom prijestolju do danas je ostalo vrlo malo sačuvano, ali se zato o njegovoj supruzi, kraljici Jeleni, zna nešto više. Ona je već i po tome iznimka u hrvatskoj povijesti 10. stoljeća, a još više po činjenici da tako dobro poznatih ženskih likova hrvatskog ranosrednjovjekovlja gotovo i nema. U Jelenino vrijeme sagrađen je memorijalno-kongregacijski kompleks na Otoku u Solinu. Iako se dugo smatralo da se radi o dvije crkve, novijim je istraživanjima utvrđeno da je podignuta samo jedna[87]. Kako je Jelena umrla godine 976., može se računati daje otprilike u to doba (koju godinu prije ili poslije) izgradnja tog crkvenog kompleksa bila započeta i barem donekle dovršena. Crkva je služila kao grobnica hrvatskih vladara, a u njoj je bila pokopana i Jelena. Ploča s njezina groba pronađena je, doduše, u fragmentima, ali su je istraživači ipak uspjeli rekonstruirati. To je, uz Bašćansku ploču, najdulji natpis na kamenu hrvatskog ranosrednjovjekovlja. Iako na njemu nema, ni po kojem prijedlogu čitanja, podataka koji bi temeljito izmijenili poznavanje i shvaćanje ovoga razdoblja, ona ipak pruža obilje dragocjenih podataka[88].

[83] V. Štefanić, *Tisuću i sto godina od moravske misije Ćinla i Metodija,* Slovo 2, Zagreb 1963, 18.

[84] Vidi. detaljno, *A HistoruoftheJeivishPeople,* ed. H. H. Ben-Sasson, Harvard 1976, 393 id.

[85] Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 70, 177-8.

[86] D. Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita,* Split 1971, 7 i d.

[87] Ž. Rapanić - D. Jelovina. *Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu,* VAHD 70-71, Split 1977, 107-35.

[88] Različite prijedloge za čitanje natpisa vidi -Šišić. *Priručnik,* 126-9; Šišić, *Povijest,* 437; Karaman, *Živa starina,* 56; L. Katič, *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu,*

In hoc t/UMULO Q/ui/ESCIT HELENA FAMO/sa uid/UARUM
/fui/T UXOR MIHAELI REGI MATERQ/ue/ STEPHANI R/egis/
/quae aulam r/ENUIT REGNI VIII IDUS M/ensis/ OCT/obris in/PACE
HIC OB/dormi/VITAN/no/ AB INCARNA/TIONE DOMINI/DCCCCLXXVI
IND/ictione/ IV, CIC/lo/ L/unari/ V, /epacta/ XVII, /ciclo solari/ V,
LUN/a/ V, /conc/URRENTE VI. ISTA D/um/ VIVENS FU/it in aula/
REGNI MATER FIT PUPILOR/um/ TUTO/rque/ VIDUARU/um/
ICQUE ASPICIENS VIR ANIME DIC: MISERERE DEUS

Jelena je bila, dakle, supruga kralja Mihajla Krešimira i majka kralja Stjepana, a pokopana je godine 976. Posebno je važna činjenica da je na ploči Jelena nazvana "majkom kraljevstva" *(regni mater)* za života, a daje u smrti postala "zaštitnicom siročadi i udovica" *[tutor pupilorum et viduarum)*[89]. Takva funkcija kraljice nije bila baš uobičajena u barbarskim društvima srednjega vijeka, a ni u tadašnjem kršćanstvu. Muškarac je u tim društvima, koja su i dalje umnogome oponašala odnose karakteristične za permanentna ratna stanja i osvajanja, imao neusporedivo veća prava negoli žena. Brak kao kršćanski sakrament nije postojao, muškarac je suprugu mogao otjerati kada je htio, mogao je potpuno legalno imati ljubavnice. Ni položaj vladarskih žena i dvorskih dama nije bio mnogo bolji. Ipak su u Bizantskom Carstvu carske žene i druge uglednice imale mnogo više mogućnosti da iskažu javno svoje kvalitete, da se izobražavaju i da javno djeluju[90]. Međutim, u hrvatskom je društvu žena uživala specifičan položaj i prije negoli je do njega mogao doprijeti bizantski utjecaj. Već spominjana priča o seobi Hrvata pod vodstvom petero braće i dvije sestre - Tuge i Buge - svjedoči da su i žene imale važno mjesto u seobi i u hrvatskom društvu općenito ili im je tradicija takvu ulogu pridavala (što nije manje bitno}[91]. No, nema govora o tome da je u to vrijeme postojala i neka kneževska obitelj koja je upravljala seobom, a kasnije i društvom Hrvata. S obzirom na to da su stari narodi društvene

Rad JAZU 306, Zagreb 1955, 197; A. Jadrijević, *Latinsld stihovi u natpisima starohrvatskoga doba,* VAHD 60, Split 1958, 88; Ž. Rapanić, *Mater (pater) pupillorum tutorque viduarum.* Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Izdanja HAD 3, Zagreb 1980. Opsežna bibliografija i novi prijedlozi -D. Rendić-Miočevlć, *Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene,* Arheološki radovi i rasprave 8-9, Zagreb 1982, 219; M. Suič, *Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene,* SHP 14/1984. 15-39. Vidi i, općenitije, Klaić, *Povijest,* 316-20; Rapanić, *Doba,* 141-4.

89 Klaić, *Izvori,* 45; Rapanić, *Doba,* 142.

90 L. Brehier, *Vizantijska civilizacija,* Beograd 1976, 23-6. Ulogu sličnu Jeleninoj imala je u Carigradu, recimo, carica Teodora, supruga Justinijana (527-565), kada je zajedno s mužem brinula o ostarjelim carigradskim prostitutkama i sagradila im dostojno prebivalište (Procopius, *De aedificiis.* I, 9, 1-10). Svakako je bliži, a možda i karakterističniji primjer bizantske princeze Teofane koja se udala za njemačkog cara Otona II. (973-983) i bila majka Otona III. (983-1002), bila sinova regentkinja i svojim djelovanjem imala jak utjecaj na njemačku kulturu - vidi, Brandt, *Srednjovjekovno doba,* 497, te zbornik radova *Byzanz zwischen Ost und Abendland,* Wiirzburg, u tisku.

91 *DM*30/65; *Viz. izv.* II, 30; Klaić, *Izvori,* 3.

odnose zamišljali i prikazivali nalik na odnose u obitelji, bilo je prirodno da u pričama društvenu organizaciju zamjenjuju obiteljskim vezama[92].

Žene su u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj mogle posjedovati zemlju i slobodno njome raspolagati, jer je početkom 11. stoljeća sestra bana Godemira Jelenica posjed koji je naslijedila od majke poklonila samostanu sv. Krševana u Zadru[93]. Zemlje kraljice, supruge Petra Krešimira, bile su sedamdesetih godina 11. stoljeća u vlasništvu samostana sv. Ivana Biogradskog[94], ali nije jasno na koji ih je ona način dobila. I supruga djeda Hrvata, Ivana, mora 1070. godine dati pristanak za prodaju suprugova posjeda u Čeprljanima samostanu sv. Krševana[95]. U zadruzi je žena posve ravnopravna u odlučivanju o zajedničkoj obiteljskoj imovini: njezin se glas sluša[96]. Muž tek s dopuštenjem svoje žene daruje dio svoje imovine prilikom ulaska u samostan[97]. Do spomenutih su posjeda žene vjerojatno dolazile nasljedstvom od roditelja, odnosno mirazom[98]. Osim navedenih primjera, postoje u 11. i kasnijim stoljećima brojni drugi primjeri o takvom načinu nasljeđivanja.

Hrvatski, ali i drugi, vladari i hodočasnici sa srednjoevropskih i balkanskih prostora (iz "Braslavove zemlje", iz Bugarske) odlazili su na hodočašće u Akvileju (gdje se tada čuvao *Čedadski evanđelistar)*[99], a s njima su odlazile i njihove supruge ili kćeri. U *Čedadskomje evanđelistaru* uobičajeno da se uz ime velikodostojnika spomene i *uxor eius* ili *Jilia eius*, kad se radilo se o hodočasnicima iz Bugarske ili iz "Braslavove zemlje". Međutim, uz Branimira koji je predstavljen kao *comes [Branimero comiti)* navedena je i njegova žena Mariosa (vjerojatno Marija, Maruša), ali samo kao *cometissa {Mariosa cometissa)*[100]. To je i jedini primjer, iznimka, kada se uz žensku osobu spominje neka titula u ovom dijelu evanđelistara. Osim toga, u ispravi kneza Muncimira iz 892. godine spominju se kao svjedoci i *iupanus comitissae* i *maccechario comitissae*[101], što znači daje kneževa žena neko vrijeme ili barem za vrijeme Branimira i Muncimira nosila istu titulu kao i njezin suprug.

Zabat oltarne pregrade, nađen na Crkvini u Biskupiji, ima kao središnji motiv prikaz Madone - Bogorodice moliteljice, a datiran je u drugu polovinu 11. stoljeća, što se potvrđuje epigrafskim i paleografskim elementima koji se javljaju u natpisu zabata[102], a na drugom se zabatu,

---

92 Usp. primjerice, sliku svijeta iz biblijske knjige *Postanak,* 10.

93 *CD* I, 66-7.

94 Rački, *Documenta,* 86; CD I, 157.

95 Rački. *Documenta,* 84.

96 Rački, *Documenta,* 24, 28, 31.

97 Rački, *Documenta,* 36; Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 105, 214.

98 Budak, *Elementi razvoja,* 377.

99 Usp., objašnjenje u: Šišić, *Priručnik,* 125.

100 Rački, *Documenta,* 382-4; Šišić, *Priručnik,* 125; Goldstein, *Titule,* 153-4.

101 Rački, *Documenta,* 16.

102 V. Delonga, *Nekoliko ranosrednjovjekovnih latinskih natpisa s Crkvine u Biskupiji* u *Muzeju hrvatslđh arheoloških spomenika u Splitu,* GZ, 58-60.

Slika 29. *Tegurij oltarne pregrade s prikazom Bogorodice moliteljice*

također s Biskupije, nalazi prikaz Veličanstva Djevice *(Maiestas Virginis)*[103]. "Bogorodica moliteljica" jedan je od najstarijih ikonografskih tipova Bogorodice, kao i Veličanstvo Djevice ili Prijestolje Mudrosti[104]. Inten-

[103] V. Delonga, *Ranoromanički natpisi u latinskoj epigrafid kraljevske Hrvatske.* Izdanja HAD-a 15, Zagreb 1992, 83.

[104] *Leksikon ikonografije,* 168, 485-6.

zivnije iskorištavanje Bogorodice u ikonografiji i u titularima crkava počelo je tek od 13. stoljeća, kada se, zbog razloga koji nisu posve razjašnjeni, položaj žene u društvu počeo radikalno mijenjati[105].

Zbog skromnog broja podataka vrlo je teško usporediti položaj žene u Hrvatskoj s položajem žene na evropskom Zapadu ili Istoku. Činjenica jest daje u grobu jedne hrvatske plemenske odličnice iz 9. stoljeća na lokalitetu Kosa u šibenskom Donjem Polju pronađen nož[106], a taj predmet obilježava borca, lovca, a potom i vrlo uglednu osobu. Čini se da je autarkično društvo ranoga srednjeg vijeka davalo ženi veća prava negoli privredno razvijenije društvo kasnoga srednjeg vijeka. Petar Crni i njegova supruga Ana zajedno grade i opremaju crkvu i samostan sv. Petra u Selu[107]. Spomen Anina imena i naglašavanje zajedničkog pothvata ne označava samo lijepu formu, nego njezin stvarni udio u tim poslovima[108].

Čini se daje u hrvatskom društvu u 11. i kasnijim stoljećima postojala obitelj, mala zajednica roditelja i djece, a paralelno s njome i patrijarhalni zadružni tip. Postojanje obitelji posredno potvrđuju brojne oporuke i darovnice iz 11. i kasnijih stoljeća u kojima pojedinci slobodno raspolažu patrimonijem i matrimonijem -to znači daje vlasništvo bilo individualno, a ne kolektivno kao što je to slučaj u zadrugama[109]. S druge strane, u *Supetarskom kartularu* neki Grga prodaje svoga brata Nikolu u roblje zajedno sa ženom, sinovima i kćerima[110], a Petar Crni otkupljuje nekog Strijana od Langobarda uz uvjet da sva njegova braća i sestre budu *servi*[11!].

Položaj žene u društvu bitno je bio određen njezinim položajem u bračnoj zajednici. U ranom srednjem vijeku u evropskom su društvu postojale dvije koncepcije braka: jedna je bila crkvena, zasnovana na kompromisu između ideala kontemplativnog, asketskog života i potrebe za biološkom reprodukcijom, a druga laička, utemeljena na braku kao sredstvu za ostvarivanje gospodarskih i političkih ciljeva. Crkva zabranjuje ženidbu svećenika, zabranjuje otpuštanje žena i rastavu braka. Laici brak i obitelj smatraju isključivo svjetovnim stvarima i odbijaju sakralizaciju koja ugrožava njihov društveni red. I u Hrvatskoj se te dvije koncepcije nadmeću[112]: tako već papa Stjepan VI. 886. godine prekorava ninskog biskupa Teodozija zato što nije poduzeo djelotvorne mjere kako bi iskori-

105 G. Duby, *Vitez, žena, svećenik,* Split 1989; R. Pernoud, *Lafemme au temps des cathedrales.* Pariš 1980.

106 Z. Gunjaca, *Grob jedne hrvatske plemenske odličnice iz 9. stoljeća,* GZ, 121-31.

107 Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 213 i d.

108 Z. Janekovtć - Romer, *Obiteljski odnosi u hrvatskom društvu 11. stoljeća.* Zbornik "Zvonimir, kralj hrvatski", u tisku.

109 Z. Janekovič - Romer, *Obiteljski odnosi u hrvatskom društvu u l i . stoljeću.* Zbornik "Zvonimir, kralj hrvatski", u tisku.

110 Novak -Skok. *Supetarski kartular,* 220; Klaić, *Izvori,* 78.

111 Novak -Skok. *Supetarslđ kartular,* 226; Klaić, *Izvoru* 78.

112 Papa Nikola I. (858-867) navodno upućuje biskupu salonitanske crkve pismo (Rački, *Documenta,* 185-6] u kojem ima podataka o bračnim odnosima, ali se uopće ne radi o salonitanskom biskupu (Sišić, *Povijest,* 682), pa te informacije ne treba uzimati u obzir.

jenio poligamiju koja se proširila među svećenstvom[113]. U dokumentima splitskih sabora 925. i 928. godine određuje se "da se vlastite žene ubuduće ne otpuštaju, nego jedino zbog preljuba", što je naviještanje jednog od središnjih pitanja u pokretu za reformu crkve (clunvjevski pokret) koji kulminira u l i . stoljeću. Uviđalo se da se baš sve ne može radikalno mijenjati, pa se dopušta "da ako je pak, tko već otpustio svoju ženu, neka tako ostane"[114]. Situacija se nije bitno izmijenila ni čitavo stoljeće i pol kasnije, jer u vrijeme pape Aleksandra II. (1061-1073), prema izvještaju *Korčulanskog kodeksa,* u Hrvatsku dolazi papinski izaslanik Teuzo sa zadatkom da riješi pitanje ženidbe svećenika i endogamije[115]. Kralj Zvonimir se 1074/5. godine u zavjernici papi obvezuje da će "poništavati nedopuštenu vezu među rođacima, ustanovit ću zakonito vjenčanje s prstenom i svećeničkim blagoslovom, a ustanovljeni brak neću dopustiti da se izopači"[116]. Budući da se izričito zabranjuje samo vjenčanje između rođaka, čini se da otpuštanje žena nije sastavljaču teksta toliko važno, iako se na to vjerojatno odnosi izraz "izopačiti"[117]. Čini se da ovim odredbama brak počinje dobivati kršćanska obilježja, jer kršćanski obred posvećuje brak, ali još nije uvjet njegove valjanosti, a kada to i bude, značit će da je ustanova braka nametnuta kao crkveni sakrament. Hrvatsko društvo se od Zvonimirove vladavine uklapa u reformistički trend - kršćanski moral i zakon počinju značajno utjecati na oblikovanje društvenih odnosa, pa tako i onih unutar obitelji, ali su otpori tome i dalje bili veliki. Potvrda tome možda bi mogao biti podatak iz isprave splitskog priora Firmina (1088/9), jer se u njoj spominju dvije njegove žene, Magi i Bite, koje su zajedno s njim sudjelovale u nekom poslu. Kako u tekstu nema indicija da jedna od njih tada nije bila živa, moglo bi se pretpostaviti da se radi o slučaju bigamije[118]. Jedno od logičnih objašnjenja bilo bi da jedna riječ znači zakonitu ženu, druga bi pak bila "priležnica". Osim toga, Zvonimir je obećao da će poduzeti sve kako bi biskupi, svećenici, đakoni i podđakoni živjeli "pobožno i pravilno" *[časte et regulariter]*[119], što znači da celibat nije bio potpuno prihvaćen čak niti u vrhovima crkvene hijerarhije.

Stoga su obveze koje je Zvonimir preuzeo, a navedene su u njegovoj zavjernici, prije popis lijepih želja za jednom novom, idealnom situacijom, koji je papa Grgur VII. bez razlike nametao svim evropskim vladarima, negoli odraz realnog stanja i odnosa na hrvatskim prostorima. No, na duži rok i na hrvatskom će se prostoru stvari mijenjati. Sakrament braka kao

113 Rački, *Documenta,* 185-6.

114 Rački, *Documenta,* 192; Klaić, *Izvori,* 34; Vidi detaljnu analizu svih ovih podataka s bogatim komparativnim podacima iz Evrope - Z. Janeković - Romer, *Obiteljski odnosi u hrvatskom društvu 11. stoljeća.* Zbornik "Zvonimir, kralj hrvatski", u tisku.

115 M. Barada, Prilozi kronologiji hrvatske povijesti (1062-1075), Rad JAZU 311, Zagreb 1957, 186-7.

116 Rački, *Documenta,* 103; Klaić, *Izvori,* 68.

117 Rački, *Documenta,* 104 - *corrumpi non permittam.*

118 J. Belamarić, *Katalog galerije Gospe od ZvonUm,* Split 1988.

119 Rački, Documenta, 103-4.

dio crkvene reforme mogao se ustaliti sukladno društvenim promjenama, a u kasnijim će stoljećima (od 12. pa sve do 14.) opći gospodarski polet, stvaranje komuna koje daju pojedincima sigurnost (i nije im više potrebna zaštita velike zadruge ili feudalca), poticati organizaciju malih društvenih jedinki, a mala obitelj upravo je bila takva. To je osnaživalo koheziju bračne zajednice i položaj žene u njoj, pa i njezin položaj u društvu općenito. Hrvatska se općenito s određenim zakašnjenjem uključivala u općeevropska zbivanja, pa i u tom smislu. Stoga ne čudi da se hrvatski sinodalni spisi 12. i 13. stoljeća redovito obaraju na nikolaizam klera i ženidbene nepravilnosti što kazuje da se stanje od vremena Zvonimirove vladavine nije bitno popravilo. Izričito spominjanje zabrane braka među rođacima dio je nastojanja da brak dobije kršćansko obilježje, a kako je praksa često umnogome bila različita od norme, ne čudi da su u Dubrovniku još u 14. stoljeću zabilježeni pokušaji komunalnih vlasti da iskorijene nekršćanske elemente iz obreda vjenčanja. Ipak se čini vjerojatnim da je otpuštanje žena bilo već potpuno prokazano kao praksa. Stoga su učestala vjenčanja između daljnjih rođaka, ali ako bi se za to srodstvo saznalo ili se supružnici nisu slagali, taj se brak mogao lako razvrgnuti[120].

7. *Demografsko stanje i stanje zdravlja, položaj djece*

U suvremenim je društvima moguće obavili vrlo raznolika demografska istraživanja, jer su i dostupni izvori vrlo raznoliki i obilni. Ponajprije zbog nedostatka ili škrtosti podataka, demografsku situaciju u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj moguće je proučavati samo parcijalno, na temelju često nepotpunih i indirektnih podataka. Čini se daje relativno najlakše iznijeti neke pretpostavke o broju djece i o veličini obitelji, o prosječnoj i očekivanoj dužini života, te o mogućim i vjerojatnim intervencijama samog stanovništva da se stanje promijeni.

Dopušteno je pretpostaviti kako je ranosrednjovjekovnim Hrvatima idealna obitelj bila ona koja ih je, po narodnoj predaji, predvodila u vrijeme seobe, jer je ta predaja vrlo vjerojatno živjela u puku, ili barem u njegovim obrazovanijim dijelovima: bila je to priča o petero braće i dvije sestre[121]. Neki drugi narodi u svojim *origo gentis* nemaju tako brojne rodonačelnike: Noa ima 3 sina od kojih potječu svi narodi - Hama, Šema i Jafeta[122], Rimljani imaju samo Romula i Rema, Langobardi samo Ibora i Ajona. Hrvatska legenda umnogome sliči bugarskoj legendi o Krobatu (ili Kubratu), ali i u njoj se spominje samo pet sinova[123].

Ima primjera koji dokazuju daje velikih obitelji, s mnogo djece, bilo i u stvarnosti: Bugarin Penčo koji iz Trnova krajem 10. stoljeća stiže sve do

[120] Usp. za Evropu, posebice za Francusku: G. Duby, *Vitez, žena, svećenik,* Split 1987,

[121] *DM* 30/63-7; *Viz. izv.* II. 30; Klaič. *Izvori*, 3.

[122] *Biblija, Postanak*, 10.

[123] Šišič, *Povijest*, 250.

Klisa ima još četiri brata i sestru[124]. U tom trenutku braća su imala ukupno osmero djece, a kada je Penčo umro, imao je pet sinova ijednu kćer[125]. Nadalje, 1072. godine u Ninu braća Sovina, Desimir, Petar, Grimela i Slavac daruju neku zemlju samostanu sv. Krševana[126], a u *Supetarskom kartularu* tvrdi se da stanoviti Nikola ima "sinove i kćeri", što će reći daje u tom braku bilo najmanje četvero djece[127]. Isto tako i neki rob Ciprijan ima "sinove i kćeri". Međutim, u načelu, kada se u hrvatskim ranosrednjovjekovnim dokumentima spominju braća, najčešće ih je samo dvojica, a u principu najviše trojica koji zajednički posjeduju zemlju, pa je onda zajednički i prodaju ili daruju. Tim brojkama valja pridodati i nepoznat broj sestara, pa su to i dalje prilično brojne obitelji. Međutim, bilo je i vrlo malih obitelji -tako se u *Supetarskom kartularu* tvrdi da su Utjeha i njegova dva sina dani za *serve* pri crkvi sv. Petra, pa se čini da su mu to jedini, a neimenovana kći Skarana ima samo jedno dijete imenom Nadej[128]. Naravno, ovakva su razmatranja ograničena skromnim brojem primjera pa se logično postavlja pitanje: koliko su ovi podaci tipični za cjelinu? Uopće nije sporno da je svatko želio imati mnogo djece, ali je mnoge u tome sprečavao visoki mortalitet djece ili rana smrt supružnika, pogotovo žene, iscrpljene višekratnim porodima. Zadarski se prior Andrija nakon smrti prve supruge oženio drugi put i iz dva braka imao ukupno šestero djece[129]. Po nekim istraživanjima s kasnoantičkih sjevernoafričkih nekropola žene žive kraće. To pokazuje sljedeća tabela iz koje se vidi da su njihov kraći životni vijek i izrazito velika smrtnost do 32. godine života vjerojatno u neposrednoj ili barem posrednoj vezi s velikim brojem poroda.[130]

Osim toga, činjenica jest da se obitelj mora izdržavati, te da takvu mogućnost mnogi muškarci na hrvatskom etničkom prostoru nisu imali. Od spomenutih 19 muških robova u oporuci priora Andrije iz 918. godine čak njih sedam je neoženjeno, a od devet spomenutih žena dvije nisu udate. Budući da su smatrani odraslima, a ne djecom, nije uvjerljivo razloge takva stanja tražiti u njihovoj mladosti i seksualnoj nezrelosti, jer se u brak stupalo u pravilu vrlo rano, u Evropi u prosjeku djevojke do 16., a momci do 18. godine života, dakle čak i prije dosezanja spolne zrelosti.

124 Rački, *Documenta,* 23-4.

125 Rački. *Documenta,* 31.

126 Rački, *Documenta,* 91-2.

127 Rački, *Documenta,* 135; Klaić, *Izvori,* 78.

128 Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 222, 225; Rački. *Documenta* 135; Klaić. *Izvori,* 78.

129 Rački, *Documenta,* 17-19.

130 A. E. R. Boak, *Man-pouier Shortage and the Fali of the Roman Empire in the West,* London 1955; Također, M. I. Finlev, *Journal of Roman Studies,* 48, 1958, 156-64, (recenzija Boakove knjige) gdje je donesena ova tablica:

Dob	10-22	22-32	32-42	42-52	52-62
Smrtnost M	15%	11%	16%	11%	11%
Smrtnost: Z	27%	19%	7%	8%	11%

Stoga se čini vjerojatnijim da nisu imali materijalne osnove da zasnuju obitelj[131]. Priličan broj crkvenih osoba, koji je s osnivanjem mnogih samostana u l i . stoljeću postajao još veći, zasigurno nije pridonosio demografskom rastu.

I način nasljeđivanja u hrvatskoj vladarskoj dinastiji mogao bi biti jedan od pokazatelja demografske situacije. Doduše, dvojba između izbora i nasljeđivanja nikada u Hrvatskoj nije bila definitivno razriješena, baš kao ni u srednjovjekovnoj Evropi, pa za mnoge vladare i zbog toga nije jasno po kojem su pravu stupili na prijestolje. Nedostaju i detaljnije obavijesti o tome koliko su hrvatski vladari imali djece, ali bi moglo biti znakovito daje Petar Krešimir IV., barem po podacima koji danas postoje, imao samo jednog brata, Gojslava, kojeg je čini se dao ubiti[132]. Daje Petar Krešimir imao još braće, vjerojatno bi o njima ostao kakav zapis. O Zvonimirovoj djeci postoji malo podataka: njegova se kći Klaudija udala za karinskog župana Vinihu Lapčanina, a sin Radovan umro je očigledno prije njega, jer u trenutku Zvonimirove smrti "nije bilo nikoga tko bi ga po pravu naslijedio"[133]. Iako je ovo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj jedini podatak o smrti djeteta prije roditelja, čini se da je takav događaj mogao biti vrlo čest. S druge strane, spominju se "Domagojevi sinovi" koji po očevoj smrti idu u progonstvo[134], a Držislav ima tri sina - Svetoslava, Krešimira i Gojslava -koji međusobno ratuju, i to su, barem po podacima, jedine velike vladarske obitelji. Naime, podatak iz *Ljetopisa Popa Dukljanina* da "Tomislav rodi sinove i kćeri" više liči na legendaran negoli na vjerodostojan podatak.

O demografskom stanju, osim pisanih izvora, podatke određene vrste pružaju i analize grobaljskih nalaza, posebice ostataka kostura. U tome je, čini mi se, vrlo zanimljiv brojčani odnos između pronađenih muških, ženskih i dječjih kostura na različitim nekropolama od Dalmacije pa sve do istočne Slavonije. Naime, na jednoj od najvećih nekropola, na Ždrijcu kod Nina, muških je kostura gotovo 30% više, a na najvećoj, na "Begovači" u Biljanima koja kao nekropola traje praktično 500 godina, i dalje je 18% više muških, što se ne može smatrati samo slučajnošću. Na ova dva najveća groblja veličina bi uzorka morala biti reprezentativna, jer su to, kao uostalom i neka druga, tipična naseobinska groblja koja bi trebala zorno oslikavati starosnu i spolnu strukturu stanovnika naselja. Međutim, na ukupno 22 nekropole, bez obzira na ravnotežu na pojedinim lokalitetima (primjerice, Knin -Spas) izbrojano je za 15,7% više muških kostura od ženskih. Čini se da je uzorak velik (preko 2 000 grobova - točnije 2 513), a da bi podatak mogao biti slučajan. Razlozi takvog rezultata mogli bi se djelomično objašnjavati i manjkavostima arheoloških istraživanja i neprimjerenošću metode utvrđivanja spola (jer u većini

131 O tim ekonomskim *razlozima* iscrpno piše Coleman, *Vinfanticide dans te HautMoyen Age,* Annales ESC, III-IV, Pariš 1974, 315-35.

132 *Korčulanski kodeks,* 30; Klaić, *Povijest,* 350-2.

133 Toma, *Kronilca,* 55.

134 Rački, *Documenta,* 373; Klaić, *Izvori,* 26.

slučajeva nisu obavljena stručna antropološka istraživanja), ali takva je razlika ipak isuviše velika - nemoguće je da mnogi arheolozi griješe samo u prepoznavanju ženskih grobova i određuju ih kao muške, ali ne i obratno! Stoga bi se dobar dio te razlike smio pripisati smišljenoj demografskoj politici. Bila je to "suptilna reakcija hrvatskog društva" koje je osjećalo daje ljudi, bilo muškaraca, bilo žena, u određenom trenutku na nekom prostoru ili previše ili premalo. U ovom slučaju govorimo o broju žena. Njihov prevelik broj opterećivao je slabašno srednjovjekovno gospodarstvo. Stoga im je na neki način valjalo smanjiti broj. Vjerojatno se to činilo na način sličan onom u drugim evropskim područjima - pobačajima, ostavljanjem, pa čak i ubijanjem (pretežno ženske) djece[135]. Takve strašne događaje potvrđuju i mnoge ranosrednjovjekovne priče[136]. Podatak iz oporuke priora Andrije iz 918. godine mogao bi se smatrati karakterističnim. Andrija kao svoje *serve* spominje 19 muškaraca i 9 žena, a razlika u broju odraz je situacije u kojoj su muškarci kao robovi poželjniji. U ranom srednjem vijeku odnos nabavljanih muškaraca i žena bio je 3,5:1, dočim se radikalno mijenja u kasnijim stoljećima u gradovima, kada su pretežno žene kao senn bile zapošljavane u kućanstvu[137]. Ovakav odnos u broju posredno svjedoči o karakteru poslova kojima su se *servi* u ranom srednjem vijeku bavili.

Na nekim nekropolama (Varvarija, Kašić-'Grede", Knin-Spas i Bošnjaci) broj ženskih pokojnika ponešto prelazi broj muških - naime, muških pokojnika je redom samo 60%, 77%, 94% i 66% u odnosu na broj žena. Vrlo je značajno uočiti da upravo na tim nekropolama bitno raste broj pokopane djece -umjesto prosječnih 25% pokojnika dječje dobi, na ovim se lokalitetima pokapa 40%, 44%, 28% i 50%. Kada se zbroji prosječna vrijednost u odnosu pokopanih muškaraca i žena (117%) i prosječni postotak dječjih kostura na nekropolama (25%), onda se dobivaju rezultati koji su gotovo dosegli prosjek. On je 142 (117+25), a vrijednosti su redom 100, 121, 122 i 116. Mogući odgovor na ovu, na prvi pogled neobičnu ali prilično pravilnu pojavu, jest da je veliki broj umrlih žena omogućavao da se rađa veći broj djece, pa ih je logično i više umiralo, što se na tako drastičan način očituje na nekropolama. Moguć je i drugačiji odgovor: uobičajenije višak muškaraca nestao u ratovima ili borbama, ili brodolomu, ili od bolesti (epidemije), pa je trebalo manjak nadoknaditi povećanim rađanjem. Napokon, moguće je daje takvo stanje bilo normalno, što znači da u tim sredinama nije bilo nikakve intervencije, dakle, da se ni na koji način nije pokušavalo regulirati broj stanovnika ili brojčani odnos među spolovima.

---

135 E. R. Coleman, *L'infanticide dans le Haut Moyen Age,* Annales ESC. III-IV, Pariš 1974, 315-35.

136 Coleman, na i. mj.; Također, D. Maček, *Islandske sage i priče,* Zagreb 1988, 46, navodi karakterističan detalj iz Sage o Gunnlagu zmijskom jeziku: 'Ti nosiš dijete, pa ako rodiš žensko moraš ga odnijeti daleko od kuće, a ako bude dječak othranit ćemo ga. To je bio običaj još dok je u čitavoj zemlji vladalo poganstvo, da su siromašni ljudi, s mnogo nejake čeljadi, izlagali djecu na otvorenom, da umru. To se nije smatralo lošim postupkom".

137 Usp., Budak, Serui. 265.

Statistički prikaz pokopanih muškaraca, žena i djece
na starohrvatskim nekropolama

	AUTOR	M	Ž		D (%)	Nep.	Uk.	LOKALITET
1	Belošević - 20	8	3	*2.67*	1 (4)	13	25	Nin - Materiza
1	Belošević - 22	ravnomjerno ?						Nin - sv. Križ
1	Belošević - 26	140	110	*1.27*	65 *(18)*	40	355	Ždrijac
1	Belošević - 45	21	26	*0.81*	-	11	58	Kašić - Maklin. brdo
1	Belošević - 49	19	7	*2.71*	1 *(2.9)*	9	36	Kašić - Razbojine
1	Belošević - 54			ravnomjerno ?				Biljane Donje
1	Belošević - 52	2	-		-	3	5	Smilčić - Kulica
1	Belošević - 55	6	5	*1.20*	*2(15)*	-	13	Stankovci
2	Belošević	8	5	*1.60*	*4(17)*	6	23	Smilčić - Biljane D.
3	Šmalcelj	20	18	*1.11*	i_14J25)		56	Privlaka - Vinkovci
4	Jelovina-Vrša lo vic	207	175	*1.18*	148 *(25)*	74	604	"Begovača" - Biljane
5	Jelovina	6	8	*0.75*	14 *(33)*	16	44	Pišćina - Lepin
6	Jelovina	45	43	*1.05*	*23(17)*	26	137	Mastirine - Kašić
7	Jelovina	27	45	*0.60*	49 *(40)*	2	123	Varvarija
8	Jelovina	66	70	*0.94*	65 *(28)*	29	230	Knin - Spas
9	Simoni	76	54	*1.40*	48 *(21)*	46	224	Knin - Greblje
10	Vlnski-Gasparinl	10	11	*0.91*	*7(21)*	5	33	Brodski Drenovac
11	Ercegović	2	3	*0.66*	*6(50)*	1	12	Bošnjaci
12	Milošević	8	5	*1.60*	5(20)	3	21	Bare, Sinj
13	Veljanovska	10	3	*3.33*	*8(38)*	-	21	zapadni dio Salone
14	Marušić	76	48	*1.58*	98 *(38)*	38	260	Žminj
15	Vrsalović	28	36	*0.77*	66 *(44)*	19	149	Kašić - "Grede"
16	Vrsalović		pretežno Ž i D (?)				(122)	Varvarija
17	Gunjaca	12	21	*0.57*	*9(17)*	12(?)	54	Lopuška glavica
18	Radrnan	1	-	-	*2(66)*		3	Biograd n/m
19	Mikić	18	9	*2.00*	-		27	Mravince - Split
	UKUPNO	816	705	*1.16*	635 *(25.4)*	357	2513	

Izvori podataka za tablicu
1. Belošević, J. *Materijalna kultura* i nav. str. 2. Belošević, J., *Zaštitna istraživanja starohrvatski}! nekropola u Smttčiću i Biljanima Donjim kod Zadra,* Radovi FF u Zadru 25, Razdio povijesnih znanosti 12, Zadar 1986, 125-48. 3. Šmalcelj, M., *Privlaka - "GoleNjive" (općina Vinkovci) - Nekropola VIIIDC stoljeća - sistematska iskopavanja,* Arheološki pregled 15, Beograd 1973, 117-9. 4. Jelovina D. - Vrsalović D., *Srednjovjekovno groblje na "Begovači" u selu Biljanima Donjim kod Zadra,* SHP 11/1981, 55-136. S. Jelovina, D., *Pokusno istraživanje srednjovjekovnog groblja na lokalitetu "Pišćina - Lepin" u Bijaćama kod Trogira*, SHP 15/1985, 217-25. 6. Jelovina, D., *Starohrvatsko groblje na "Masttrinama" u selu Kašicu kod Zadra,* SHP 12/1982, 35-66. 7. Jelovina, D., *Starohrvatsko groblje pred glavnim vratima u staru Varvariju*, SHP 20/1992. 7-63. 8. Jelovina, D., *Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina*, SHP 19/1989, 121-242. 9. Simoni, K., *Knin - Greblje - Kataloški opis grobova i nalaza,* SHP 19/1989, 75-120. 10. Vinski-Gasparini, K. - Ercegović, S., *Ranosrednjovjekovna nekropola u Brodskom Drenovcu.* VAM, 3. scr, sv. I. Zagreb 1958, 121-60. 11. Ercegović, S., *Istraživanje srednjovjekovne nekropole u Bošnjacima,* VAM, ser. III, sv. 2, Zagreb 1961, 225-39. 12. Milošević, A., *Srednjovjekovna nekropola u "Barama" kod Sinja*, SHP 14/1984, 285-304. 13. Veljanovska, F., *Srednjovjekovni skeleti sa Zapadne nekropole Salone,* VAHD 83/1990, 233-55 i *Starohrvatski Solin,* Split 1992, 113-4. 14. Marušić, B., *Starohrvatska nekropola u Žminju,* Histria arhaeologica 17-18/1986-7, 5 i d.. 15. Vrsalović, D., *Srednjovjekovno groblje na "Gredama" u selu Kašicu kod Zadra,* SHP III ser, 10, Zagreb 1968. 69-92. 16. Vrsalović, D.. *Starohrvatska nekropola pred ulazom u staru Varvariju i njena konzervacija*, na i. mj., 247-50. 17. Gunjaca, S.. *Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina,* SHP, ser. III, 3, 1954, 7-30. 18. Radman, M., *Novootkriveni starohrvatski grobovi u Biogradu n/mi njegovoj okolici*, VAHD 54, 1952, 202-3. 19. Mikić. Ž., *Antropološki profil srednjovjekovne nekropole u Mravincima kod Splita*, VAHD 83/1990, 225-32.

Naposljetku, nije isključeno da su se drastične intervencije u demografsku situaciju događale prilično rijetko i samo na pojedinim mjestima, pa da se one očituju samo na onim nekropolama na kojima je nesrazmjer između muškaraca i žena najveći - primjerice, na Ždrijcu, u "Begovači" kod Biljana i na nekropoli Knin - Greblje.

lako je na tabeli (stranica lijevo) broj dječjih kostura priličan (preko 25%) u apsolutnim omjerima, on je još uvijek za nijansu prenizak od očekivanog, s obzirom na specifične ranosrednjovjekovne prilike. Uobičajeno je, naime, da u nekropolama ranoga srednjeg vijeka do jedne trećine kostura bude dječjih, a vrijednosti se, primjerice, za teritorij bivše Jugoslavije kreću između 22,1 i 42,6%[138]. S obzirom na u globalu nešto niži broj dječjih grobova od očekivanog, može se pretpostaviti kako na nekim grobljima dio dojenčadi nije bio sahranjivan, jer su se ponegdje držali običaja da se oni koji su umrli nekršteni ne pokapaju na kršćanskim grobljima. Takva hipoteza ne vrijedi za sva istraživana groblja, jer je u nekropoli u selu Kašicu kod Zadra sahranjen velik broj dojenčadi - 30 od ukupno 66 dječjih (do 15 godina starosti), od ukupno 149 pokojnika[139], a u nedalekim Biljanima Donjim pokopana su 23 dojenčeta, djece ukupno 148, a svih kostura zajedno ima 604[140]. Vrlo je karakteristično da je uključivanjem dojenčadi u ukupnu statistiku broja sahranjenih na kašićkoj nekropoli mortalitet djece vrlo visok (44%), a kada te dojenčadi ne bi bilo, taj bi se postotak približio nižim vrijednostima (29%) koje su zabilježene na drugim nekropolama.

O odnosu društva prema djeci u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj gotovo i nema podataka. U Evropi općenito nema interesa za dijete i za djecu sve do kraja srednjega vijeka. Ni u Hrvatskoj vjerojatno nije bilo bolje: srednji vijek se ne divi djetetu i ne raznježuje nad njim, jedva ga i zapaža. Nema djece u srednjem vijeku, ima samo malih odraslih[141]. Čini se da srednjovjekovna obitelj nije okupljena oko djeteta niti mu posvećuje posebnu pozornost, jer je njezina funkcija prvenstveno gospodarska, a ne osjećajna. Funkcija obitelji evoluira pod utjecajem profesionalizacije, sekularizacije i kontrole rađanja, tako da se obiteljski odnosi tek od 17. stoljeća temelje na osjećajima[142]. Čini se daje slično bilo i u Hrvatskoj: malog je Zlobu otac prodao u roblje, a da u dokumentu nisu iskazani nikakvi loši osjećaji[143]. Toma Arhiđakon piše u 13. stoljeću, ali vjerojatno prenosi animozitet prema djeci još iz 11., kada kaže, opisujući stoje radio

138 p Veljanovska, *Srednjovjekovni skeleti sa Zapadne nekropole Salone,* VAHD 83/1990. 248; *Starohrvatski Solin,* Split 1992, 113-4.

139 D. Vrsalović, *Starohrvatska nekropola pred ulazom u staru Varvariju i njena konzervacija,* SHP 10, III. ser., 1968, 247-50.

140 D. Jelovina - D. Vrsalović, *Srednjovjekovno groblje na "Begovači" u selu Biljanima Donjim kod Zadra,* SHP 11,1981, 55-136.

141 J. Le Golf, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope,* Beograd 1966, 335.

142 Z. Janeković-Romer, *Pristup problemu obitelji i roda u stranoj i domaćoj medievistici* HZ 42, 1989, 175: Također 1 Ph. Aries, *L'enfant et la viefamiliale sous l'Ancien Regime,* Pariš 1973.

143 Novak -Skok, *Supetarski kartular.* 220; *Cartulanj,* 63.

antireformistički opredijeljen nadbiskup Dabral u Splitu polovinom 11. stoljeća: "Imao je ženu i djecu kao laik ... u nadbiskupskoj palači, a čitav episkopi] nije bio ničim ispunjen, osim cviljenjem djece i svađama služavki..."[144] Nepovoljnom odnosu Tome prema Dabralovoj djeci vjerojatno je pridonijela i ideološka nesnošljivost prema njihovu ocu, ali se čini da to i nije presudno.

Darovnica Ivana Vilike samostanu sv. Mihovila u Puli 1068. godine daje dodatne obavijesti: Ivan obvezuje samostan da se 4 godine po darivanju s tog zemljišta "hrani i od toga dobiva prihode" Ivanov sin Martin, što znači da nakon 4 godine Martin ostaje bez prihoda[145] -stoga ni ovaj primjer nije baš potvrda neke iznimne brige o djeci.

Antropološke analize omogućavaju i spoznaje druge vrste, one o demografskom i zdravstvenom stanju u hrvatskoj populaciji: konkretno, o dužini života. Primjer tome je zapadnosalonitanska nekropola na kojoj u 21 istraženom grobu nije pronađen pokojnik stariji od 60 godina[146]. Među osobama koje su sahranjene na nekropoli u Žminju samo su 3 žene (od ukupno 21) i 4 muškarca (od ukupno 21) doživjeli dob od oko 50 godina, a samo jedan muškarac oko 60[147], što u postocima, pribrojivši i 50% sahranjene djece u starosti do 15 godina, kazuje da je manje od 10% populacije moglo očekivati da će doživjeti 50 godina. Do sličnih se rezultata došlo daljnjim istraživanjima na istoj nekropoli. Od ukupno 162 odrasla pokojnika samo ih je 9 u staračkoj dobi (tek svaki osamnaesti ili 5,5%), a kada se pribroje i djeca postotak pada na 3,5[148]. Od ukupno 41 pokojnika iz Privlake i Starih Jankovaca nitko nije doživio 60. godinu, samo je jedan stariji od 55 godina, a njih šestero umrli su u dobi između 50. i 54. godine[149].

Čini se da je i na hrvatskim nekropolama prosječni životni vijek bio ispod 30 godina, kao što je to bilo posvuda u Evropi i na Sredozemlju u to vrijeme. Ako bi se uključila djeca, očekivani životni vijek populacije pokopane u zapadnoj Saloni bio bi 26,5 godina, a prosječni životni vijek odraslih samo 47,5 godina[150]. U Privlači i Starim Jankovcima prosječni je životni vijek bio nešto duži (jer tu nisu uključena djeca) - 36, odnosno 40 godina[151] - ali, kada bi se uzela u obzir i djeca, onda bi se prosječni životni vijek spustio do uobičajenih vrijednosti[152].

---

144 Toma, *Kronilca*, 46.

145 Margetić, *Rijeka, Vinodol, Istra*, 149, 151.

146 F. Veljanovska, *Srednjovjekovni skeleti sa Zapadne nekropole Salone*, VAHD 83/1990, 233-55; *Starohrvatski Solin*, Split 1992, 113-4.

147 B. Bačić, *Starohrvatsko groblje u Žminju u Istri*, SHP, III. ser., 6, 1958. 81.

148 B. Marušić, *Starohrvatska nekropola u Žminju*, Histria archaeologica 17-18/1986-7. Pula 1987, 5id.

149 Šlaus, *Kraniometrijska i paleopatološka analiza*, 65-8.

150 p Veljanovska, *Srednjovjekovni skeleti sa Zapadne nekropole Salone*, VAHD 83/1990, 233-95.

151 Šlaus, *Kraniometrijska i paleopatološka analiza*, 65-68.

152 Moguće je, međutim, daje nepostojanje ostataka starijih ljudi na grobljima djelomič no rezultat ubijanja onih koji dosegnu 60-u godinu, jer se računalo da ti ljudi više ne mogu

U svakom slučaju, čini se da demografska situacija u hrvatskom ranomu srednjem vijeku nije pogodovala *babu-boomu,* odnosno daje prirodni prirast bio malen. Moguće je daje natalitet bio relativno visok, iako je i to upitno, jer mnogi se zbog siromaštva nisu mogli vjenčati i imati djecu, drugi su umirali prije dosezanja spolne zrelosti. Uostalom, to potvrđuje i broj dječjih grobova - oko četvrtine u ukupnom broju. Budući da je mortalitet bio relativno visok može se pretpostaviti da se broj stanovnika na hrvatskom prostoru između 7. i 9. stoljeća sjedne ili. stoljeća s druge strane nije značajnije povećao.

Međutim, tijekom ranoga srednjeg vijeka hrvatsko je društvo sazrijevalo. Primjerice, očigledno je da su u drugoj polovini 11. stoljeća naseljavani priobalni prostori, jer između Splita, Mosora i donje Cetine spominje se toliko sela da se smije zaključiti kako je taj predio onda bio "napučeniji nego danas", te da su "hrvatske župe, osobito primorske, gusto naseljene bile"[153]. Čini se da su se i u Istri odvijali slični procesi. Do depopulacije istarske unutrašnjosti dolazi zbog prodora Mađara, bijega starosjedilaca u utvrđene gradove i kaštele te povremenih epidemija (sačuvao se spomen o kugi u Istri 1006. godine). Kako je Istrom i Kranjskom vladao u to vrijeme isti čovjek, tako i to pridonosi naseljavanju novog stanovništva iz unutrašnjosti. Ponegdje su naseljenici, očigledno stoga što nisu imali dovoljno zemlje, rušili granice i međe seoskih općina. Tako se u *Istarskom razvodu,* dokumentu iz 1275. godine, spominju isprave iz godine 1025. o "razvodima" između Vodnjana, Gurana, Savičente i Golčana i 1058. godine o razgraničenjima barbanske i guranske seoske općine, što znači da su "razvodi" morali sankcionirati novo stanje koje je očigledno stvoreno novim naseljavanjima.

Uli. stoljeću sve je značajnija i uloga gradova, što bi moglo značiti da u njima ima i više stanovnika. Sve ove naznake u izvorima logično potiču na zaključak daje ipak do nekog povećanja broja stanovnika došlo, kako u područjima bliže obali, tako i na cjelokupnom hrvatskom prostoru.

8. Etnički odnosi

Dolazak Slavena i Hrvata na prostor rimskih provincija Panonije i Dalmacije u 7. stoljeću označio je početak višestoljetnih procesa miješanja, međusobnih utjecaja, asimilacije i akulturacije između romanskog i slavenskog etnikuma. Ti su se procesi odvijali tijekom čitavoga ranoga srednjeg vijeka, pa i u kasnijim razdobljima. Oskudni podaci ponekada osvijetle neko područje u određenom trenutku, a potom zadugo nema

sebe prehraniti. O tome s mnogo argumenata raspravlja Gavazzi, *Vrela i sudbine,* 220 i d. Način ubijanja bio je čini se različit: pošto navrši 60 godina, starac biva nahranjen kukuruznom kašom, a zatim ubijen nakon što mu je na čelo stavljen debeo komad pusta; ubijani su lopatom ili loparom (Lika); bacanjem u jamu (Hercegovina). Kasnije je došlo do napuštanja tradicijskog ubijanja staraca, najčešće pošto se narod uvjerio u vrijednost staraca i njihova iskustva - Gavazzi, n. dj., 222-3.

[153] Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 105, 203.

nikakvih podataka. Danas je ipak jasno da su Romani i njihov jezik u dugom razdoblju jednostavno nestali pred slavenskim elementom, to jest Hrvatima koji su vjerojatno bili kudikamo brojniji, ali da u tom događanju ima i vrlo specifičnih epizoda, ovisno o prostoru, kao i o vremenu.

Jadranska obala i posebice otoci, kao zatvorene sredine, svijet su za sebe. Na svakom od njih vidljivo je da su se romansko-bizantski i slavensko-hrvatski svijet isprepletali na vrlo različit način.

Na Cresu prevladava slavenska toponomastika - od šesnaest toponima za naselja dva su predrimska (Cres i Osor), tri romanska (Merag, Valun i Lubenice), a sva ostala (njih jedanaest) hrvatska[154]. Činjenica da se čuvaju predrimska i rimska imena dvaju najvećih naselja i tri vrlo značajna još je jedan dokaz da su Hrvati postupno naseljavali otok, postajali većina i preuzimali od autohtonog stanovništva samo najvažnija imena. U takvu se sliku uklapa i stanje toponomastike na susjednom Lošinju: svi su toponimi slavenski, a romanski su vezani samo uz susjedne otočiće[155].

Toponomastička istraživanja pokazuju da romanskih toponima ima po čitavom otoku Krku, što znači da su se Romani opirali hrvatskoj jezičnoj penetraciji i da su se romanske jezične enklave mjestimično očuvale prilično dugo. Međutim, hrvatskih toponima na čitavom otoku ima neusporedivo više, osim uokolo samog grada Krka[156]. Stanje na susjednom Rabu bitno je drugačije - ni jedno naselje nije dobilo slavensko-hrvatsko ime, a i drugi su nazivi uglavnom romanski. U gradu je čak dolazilo do asimilacije hrvatskog življa u romanski kulturni ambijent, a na selu je postojao romansko-hrvatski bilingvitet. Čak i krajem 12. stoljeća od 27 imena u gradu Rabu samo ih je 5 hrvatskih[157]. Na susjednom Pagu, pak, stanje je drugačije - Pag jest "hrvatskiji" otok od Raba, a toponimija svjedoči o ranom slavensko-hrvatskom naseljavanju oko paške Privlake, te postupnoj penetraciji Hrvata prema sjeverozapadu, gdje su se najdulje održali arhaični čakavski govori[158]. I na otocima zadarskog i šibenskog arhipelaga uz relativno brojno romansko stanovništvo, s vremenom počinje penetrirati i hrvatsko-slavenski element[159].

U južnijim su se krajevima, čini se, barem u nekim slučajevima, etnički procesi poklapali s političkom stvarnošću, naime, na srednjodalmatin-

154 Skok, *Slavenstvo* I, 39.

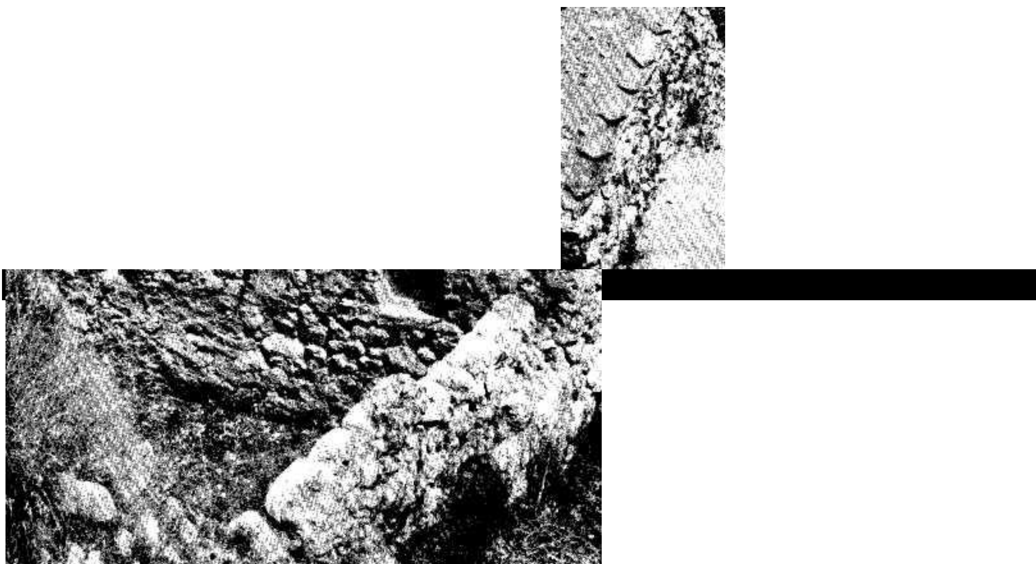
155 Skok, *Slavenstvo* I, 47-9.

156 Šimunović, *Toponimija,* 66-77. Šimunović nadalje argumentirano pobija vrlo često spominjanu crtu koja po Skoku, *Slavenstvo* I, 22, također, Klaić, *Povijest,* 118, ide od Punle Pelove pa do Bašćanske Drage od koje sjevernije prevladavaju slavenski, a južnije romanski toponimi. Vidi i P. Šimunović, *Toponimijska svjedočanstva o ranoj hrvatskoj prisutnosti na Krku, RabuiPagu,* Izdanja HAD 14, Zagreb 1990. 135-144.

157 Šimunović, *Toponimija,* 77-81.

158 Šimunović, *Toponimija,* 81-6; Neka Skokova istraživanja nadopunjuje, ali u bitnim zaključcima ništa ne mijenja i M. Suić, *Glase uz "Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima" Petra Skoka iz toponomastike otoka Paga,* Radovi JAZU u Zadru 31, 1989, 5-14.

159 A. R. Filipi, *Kretanje broja stanovništva na zadarskim otocima,* Radovi Instituta JAZU u Zadru, 4-5/1958-9, 279-318; 6-7/1960, 137-77. B. Finka, *Prilozi studiji o Dugom otoku.* SHP, III. serija 10/1968, 165-79; Ž. Muljačić, *Iz otočne toponomastike.* Čakavska rič II, Split 1971, 19-28, te konačno, V. Skračić, *ToponimijaKornatskog otočja,* Onomastica Jugoslavica, 12, Zagreb 1987. dokazuju da su i Romani i Hrvati bili prisutni na ovim otocima.

Slika 30. Crfcua su. *Nikole naLopudu*

skim je otocima vrlo rano, možda već od 7. stoljeća, došlo do imigracije Slavena - Neretvana. Čini se da je tada, pa i u sljedećim stoljećima, na istočnom dijelu otoka prevladavalo slavensko - neretvansko - hrvatsko stanovništvo, a na zapadnom se dijelu jače osjeća antički kontinuitet, i vjerojatno te krajeve nastanjuje pretežno autohtono stanovništvo. Takva se situacija na neki način očuvala sve do početka 13. stoljeća, jer iz dokumenata iz 1205. i 1206. godine[160] jasno proizlazi da na središnjem dijelu otoka (u Pitvama) postoji slavenska županska vlast, a na zapadnom rabu otoka forama se komuna.

[160] CD III, 53, 59.

Za otok Hvar u cjelini u ranom srednjovjekovlju sve se češće rabi naziv Lijesno - Lešina, ali postoje i vijesti o "Hoari" (ra Xcoapa) što nije samo naziv za otok, nego se zasigurno odnosi i na današnji grad Hvar.[161] Naime, 1888. godine pronađen je pečat s natpisom *S(igillium) Abbaiis S(an)c(la)e Mar(a)e de Lešina de Choaro.*[162] Radi se o pečatu opata benediktinskog samostana sv. Marije koji se nalazio na mjestu današnje katedrale.[163] U kasnijim stoljećima, zahvaljujući i mletačkoj dominaciji, opet će prevladati autohtono ime Hvara.[164]

Dubrovački otoci, od Lastova i Mljeta do Elafita, naročito su obilježeni grčkim toponomastičkim ostacima[165], ali je utjecaj Hrvata očigledno vrlo jak, a očituje se najkasnije barem od 10. stoljeća[166]. Tako je na Šipanu u 13. stoljeću broj Romana neznatan -jer romanskih imena ima samo 7, nasuprot 124 slavenska (hrvatska)[167].

Toponomastički dokazi dragocjeni su u dokazivanju postojanja određenog stanovništva na nekom području, ali dokumenti druge vrste potrebni su da bi se preciznije odredilo kako su se odnosi mijenjali u kraćim razdobljima.

Kako je u 10. stoljeću hrvatsko stanovništvo sve intenzivnije stizalo u Zadar i druge gradove, logično je da se dva svijeta, hrvatsko-slavenski i romanski zbog toga sve više miješaju. Najraniji dokument koji o tome svjedoči je oporuka priora Andrije iz 918. godine - radi se uistinu o simbiozi hrvatsko-slavenskog i bizantsko-romanskog društva. Broj hrvatskih imena u tom dokumentu iznosi 6,6% (2 od 30)[168]. Čini se da su Hrvati polako kroatizirali (slavizirali) zadarsku okolicu - otoke i zaleđe, ali da su sporije i teže ulazili u sam grad i još teže u društvene vrhove. Bilo je, naravno, i iznimaka - u oporuci priora Andrije stoji da je tribun izvjesni Dabro, a da se kći priora Andrije zove Dobroša[169]. Za dobivanje tako važnih funkcija valjalo je, nema uopće razloga dvojiti, provesti u gradu duže vrijeme i steći određen ugled, ime, novac[170]. Zbog toga je logično pretpostaviti daje naseljavanje Hrvata i u sam grad *Zadar* moralo početi i

161 Opširno, Goldstein, *Bizant*, 40-1.

162 Bulić F. *Sigillo dell' abbate di S. Marta de Hvare a Cittavechia;* Bullet. di archaol. e stor. dalra.. 1906, 307.

163 Ostojić, *Benedilctinci* II, 323.

164 Skok, *Slavenstvo* I, 183.

165 Skok, *Slavenstvo* I, 251-2.

166 Šimunović, *Toponimija,* 91-120.

167 J. Lučić, *Prošlost elafitskog otoka Sipana (do 1300. godine),* SUP 10, III. scr., Zagreb 1968, 156 i d.

168 V. Jakić-Cestarić, *Antroponomastička analiza zadarskog priora Andrije s početka 10. stoljeća,* Onomastica Jugoslavica 6, Zagreb 1976, 195-215.

169 Rački, *Documenta,* 17-9. Inače, to je samo prvi slučaj pojavljivanja slavenskog imena Dabro -prema kraju 11. stoljeća sve ih je više -vidi, Rački, *Documenta,* 502-3. Istraživanje V. Jakić-Cestarić pokazalo je da je Andrijina oporuka u osnovi vjerodostojan dokument, u što je posumnjala N. Klaić, *Tribuni i consules zadarskih isprava 10. i 11. stoljeća,* ZRV1 11. 1968, 67- 91. Također, V. Jakić-Cestarić, *Ženska osobna imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja 12. stoljeća.* Radovi Zadar 21, 1974, 291-336.

170 Jakić, *Etnički odnosi* 99-166.

nekoliko generacija ranije. Po nekim podacima čini se da su već i 10., a pogotovo u kasnijim stoljećima Hrvati u Zadru i u drugim jadranskim gradovima morali predstavljati značajan dio stanovništva, ako nisu bili i u većini.

Naime, iz cjelokupnog pregleda antroponimijskih, deminutivnih, augmentativnih i hipokorističkih nastavaka u osobnim imenima od 10-13. stoljeća u višim slojevima zadarskog stanovništva može se napraviti sljedeća tablica:

stoljeće	romanska	hrvatska	% romanskih
10	3	10	23.1
11	11	44	20
12	23	103	18.3
13	36	247	12.7

Iako se smanjivanje postotka romanskih imena ne čini tako dramatičnim (sa 23,1 na 12,7%), ipak je, kada se te brojke malo drugačije prikažu, pad velik: naime, radi se o tome daje u 10. stoljeću odnos 3:1, u 11. 4:1, u 12. 5:1, a u 13. stoljeću 7:1 u korist hrvatskih nastavaka[171]. Tako je proces postupne kroatizacije zadarskog društva u kasnijim stoljećima nedvojben[172].

Slični su se procesi odvijali i u drugim dalmatinskim gradovima. Podaci postoje, primjerice za Dubrovnik, iako za kasnija vremena[173].

O tome kako se mijenjala etnička slika jadranskog zaleđa, podataka praktički nema, pa bi i eventualna istraživanja polučila skromne rezultate. Sve je manje informacija što se dublje ide u unutrašnjost, u masiv Dinarida, a ni u Panoniji situacija ne bi bila bolja. Naime, vrlo je malen broj predslavenskih toponima, a u većini slučajeva radi se o značajnijim zemljopisnim nazivima - Savi, Dravi, Dunavu, Uni, Kupi, Neretvi, Bosni, itd., ili o velikim antičkim gradovima koji su očuvali kakav-takav kontinuitet, ako ničeg drugog, onda barem imena -Siscija, Sirmij, Poetovio. Čak kada u nekom kraju i ima toponima takve vrste, sve je to nedostatno da bi se napravila detaljna analiza koja bi pokazala kako se na tom teritoriju mijenjala etnička situacija.

---

171 Znatno manji broj romanskih nastavaka mogao bi se tumačiti time daje pisar ime od hipokorističkog romanskog oblika svodio na njegov osnovni latinski oblik, ali se ne može osporiti daje većina imena ipak bila slavenskog, odnosno hrvatskog podrijetla -vidi. popis svih imena, Jakić, *Etnički odnosi,* 125- 36.

172 Međutim, u nekim se slučajevima, pogotovo u kasnijim stoljećima, događalo i obrnuto: stizali su u ta već kroatizirana društva pojedinci i skupine stranaca, najčešće određenih zanimanja -majstori klesari, notari, liječnici (od 12-13. stoljeća) koji su govorili talijanski ili specifične romanske jezike, pisali latinski, ali oni ipak nisu mogli korjenito promijeniti etničku sliku tih društava.

173 A. Marinović, *O etničkom sastavu starog dubrovačkog društva.* Dubrovačka revija 1 -2, Dubrovnik 1962, 82-90.

XI.

Kraj 10. i prva polovina 11. stoljeća - prema novim dosezima

1. Držislav i početak oporavka

Opisanom procesu kroatizacije pridonosi i rodbinsko povezivanje dalmatinskog patricijata i hrvatske vladarske kuće. Kraljica Jelena je, naime, sudeći po vjerojatno falsificiranoj darovnici hrvatskih vladara za Tukljaču[1], bila rodom iz zadarske patricijske porodice Madijevaca[2]. Madije je 986. godine bio zadarski prior, a nosio je i naslov prokonzula Dalmacije[3].

Jelenin i Krešimirov sin bio je Držislav. Kako iz njegova vremena nema mnogo kronoloških podataka, vrlo je teško odrediti točne godine njegove vladavine - smatra se da vlada od kraja šezdesetih godina 10. stoljeća, pa gotovo do kraja tisućljeća, ali da godinu 1000. nije doživio. Čini se daje u tom razdoblju Hrvatska doživjela uspon i prevladala, barem za kraće vrijeme, krizu u kojoj se našla još od vremena neposrednih Tomislavovih nasljednika.

Razloge stabilizacije stanja valja tražiti, između ostalog, i u uspostavljanju prisnih odnosa sa susjednom bizantskom Dalmacijom, a jedan od važnih dokaza prevladavanja krize mogao bi biti već analizirani Jelenin natpis te Držislavov natpis pronađen na Kapitulu kod Knina. Od vremena Branimira i Muncimira, dakle još od prije sto godina, ovo su prvi datirani kameni natpisi na hrvatskom prostoru. Na Držislavovu natpisu, na prvoj ploči stoji:

CLV DUX HROATOR(um) IN TE(m)PUS D... a

na drugoj slijedi nastavak:

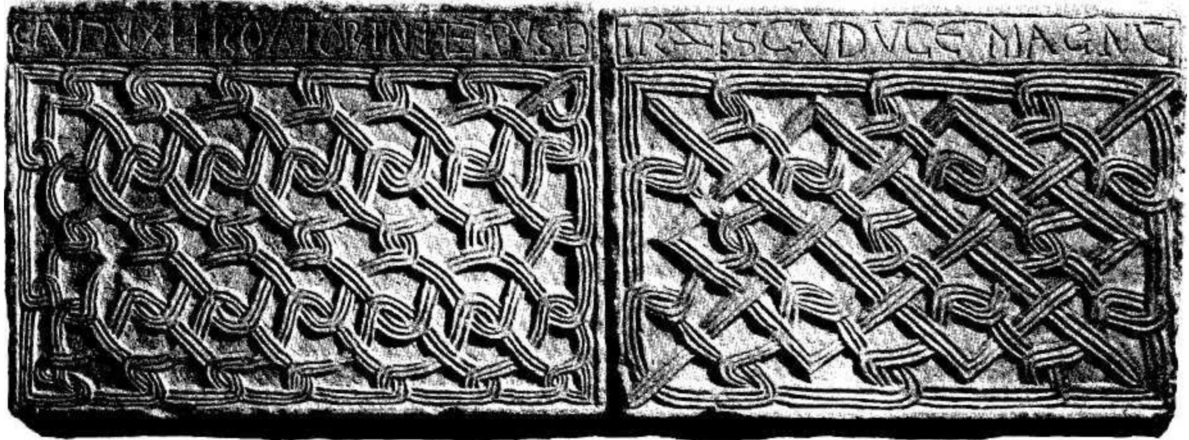
IRZISCLV DUCE (m) MAGNU(m).

---

[1] Rački, *Documenta,* 67.

[2] Šlšić, *Genealoški prilozi,* 85; Klalć, *Povijest,* 316-7. Iako ima razloga sumnjati u vjerodostojnost nekih drugih informacija, podatak o Jeleni morao bi biti vjerodostojan. Činjenica da se hrvatska vladarska kuća orodila sa zadarskim patricijatom bila je suvremenicima s obje strane bizantsko-hrvatske granice od iznimne važnosti. Tako se nešto pamti, ne zaboravlja se i teško je izmisliti, pa onda umetnuti u ispravu.

[3] Rački. *Documenta,* 21.

Slika 31. *Držislavov natpis s Kapitala kod Knina*

Po svemu sudeći, Stjepan Držislav je *dux magnus,* a nepoznata osoba, najvjerojatnije njegov sin, suvladar i nasljednik Svetoslav *dvod.* Ovakva podjela titula i razdioba vlasti vrlo je bliska bizantskim običajima i vjerojatno su pod bizantskim utjecajem ti običaji na hrvatskom dvoru i prihvaćeni[5]. Međutim, nameće se još jedna nedoumica: kako to da se Jelena 976. godine nazivala *regina* - dakle "kraljica", a njezin sin *dux magnus* - dakle "veliki knez". Kako podaci iz 9. stoljeća svjedoče da su titule hrvatskih vladara bile prilično nedosljedno upotrebljavane u izvorima, tako je, čini se, učinjeno i u slučaju kamenih natpisa iz 9. i 10. stoljeća. Stoga nema razloga ovom slučaju pripisivati posebnu važnost i težinu. Doduše, općenito se smatralo daje Jelenin nadgrobni natpis stariji od Držislavova, iz čega bi proizlazilo da je Držislavov natpis mogao biti isklesan i prije smrti njegove majke Jelene, pa bi se tako promjena vladarskog naziva *magnus dux* u rex mogla vrlo precizno datirati između Držislavova stupanja na prijestolje godine 970. i smrti njegove majke.

O Držislavovim titulama postoji i podatak Tome Arhiđakona, po kojem su "od tog Držislava ostali njegovi nasljednici nazivani kraljevima Dalmacije i Hrvatske. Primahu naime znakove kraljevske časti od konstantinopolskih careva i nazivani su njihovim eparsima ili patricijima..."[6]

---

[4] Tekst u: Šišić, *Priručnik,* 126; Objašnjenje vidi, *HNJl,* 197; Klaić, *Povijest,* 325; Goldstein. *Titule,* 156 i d.

[5] To je bila stalna praksa carigradskog dvora, ali je, primjerice, u 10. stoljeću Konstantin VII. Porlirogenet nosio carsku krunu i bio suvladar punih 33 godine, a primjera u 10. stoljeću ima još -vidi, Ostrogorski, *Istorija,* 268.

[6] Toma, *Kronika,* 43; Klaić, *Izvori,* 46-7. Postojala su u historiografiji neka mišljenja da bi

Prva Tomina tvrdnja da su "vladari nazivani kraljevima" uistinu nije sporna. No, ono što se nadovezuje ne izgleda baš posve logično - kako to da, nakon što su primili znakove kraljevske časti, budu nazivani eparsima i patricijima. Čini se da je Toma pobrkao dva odvojena događaja i u tekst unio neke dodatke koji su pridonijeli nesuvislosti. Da li se, dakle, "znakovi časti" odnose na tvrdnju u prvoj ili na tvrdnju u drugoj rečenici? Očito je Toma u izvorima pronašao dva podatka i neuspješno ih pokušao spojiti u jedan. Uočio je da se od Držislava hrvatski vladari dosljedno nazivaju *rex*, a znao je da su u vrijeme Držislava dobili i titulu eparha i patricija, ali i "znakove te časti". Da bi mu stvar izgledala jasnija, u drugu je rečenicu ubacio *enim regie*, stoje povezalo rečenice i unijelo zabunu. Bez toga bi one smislom bile odvojene svaka za sebe. Zapravo, riječ je o tome da se znakovi časti *[dignitatis insignia)* odnose na čast eparha i patricija, jer su i za te titule postojali vanjski znakovi dostojanstva, u skladu s bizantskim običajima[7]. Čini se da se radi o "dijademi" (da li o "kruni"?), jer Ivan Đakon tvrdi da je jedan od Držislavovih sinova lišio drugog (Suronju) "dijademe"[8]. Da su u pitanju bili znakovi kraljevskog dostojanstva, ne bi imalo nikakvog smisla da ih hrvatski vladar Zvonimir 1074/5. ponovno dobije od pape. Koji su točno znakovi eparha i patricija bili, nije poznato[9], ali o njihovu postojanju svjedoči i Držislavovo drugo, kršćansko ime - Stjepan, što znači ovjenčan. Iako je točno zapisao Držislavove titule dobivene iz Bizanta, Tomi je kao čovjeku 13. stoljeća bilo nepojmljivo da bi se vladar Hrvatske i Dalmacije mogao drugačije zvati negoli *rex*, pa je zato i mijenjao smisao izvještaja. Naime, titula *rex* u bizantskoj titulaturi uopće ne postoji[10], iako se u grčkom jeziku bizantskog razdoblja spominje, ali prenesena iz latinskog[11]. Tako ni bizantski carevi nisu mogli podijeliti nekome znakove za titule koje za njih nisu ni postojale. Ostale titule, kojih s protokom stoljeća ima sve više i sve su kompliciranije[12], bitno su drugačije. Među njima su i eparh i patricij. Patricij je oduvijek bila počasna titula i postati "patricij" nije značilo i dobivanje neke stvarne vlasti. Pogotovo je to tako u 10. i 11. stoljeću. S druge strane, titula eparha označavala je u 10. stoljeću prefekta grada, odnosno, bio je to carski

ovu vijest valjalo tumačiti kao da su od Držislava Hrvati dobili kralja, drugi su je pak, koji su smatrali da je još Tomislav bio prvi hrvatski kralj, pokušali različitim argumentima obesnažiti. Vidi, primjerice, Dabinović, *Povijest,* 77-8; Šišic, *Pregled povijesti,* 121; Klaić, *Povijest,* 323; Goldstein, *Titule,* 141 i d.

[7] Detaljno opisuje ceremoniju Dabinović, *Povijest,* 77-8, kao uvođenje u čast patricija. Kao patricij bi Držislav, po Dabinoviču, preuzeo vlast nad dalmatinskim gradovima.

[8] *Frategno dolo deceptus, regnis amiserat diadema* - Rački, *Documenta,* 427.

[9] Dabinovićev opis ceremonije ne poziva se ni na jedan izvor ili literaturu, pa ga je nemoguće provjeriti.

[10] Manuel Komnen, doduše, uvodi u kraljevsku čast ugarsko-hrvatskog vladara Belu III. (1172-96), ali tu su titulu nosili i Belini prethodnici -vidi, *Viz. izu.* IV, 102.

[11] Vidi, str. 241-2.

[12] Vidi, Ostrogorski, *Urum-despot, počeci despotskog dostojanstva u Vizantiji,* Dela 3, 205-19.

činovnik vrlo visokog ranga[13], ali u slučaju Držislava nije mogla nikako značiti više od počasne titule[14]. Tako su hrvatski vladari dobili dvije titule koje im nisu donijele nikakvu stvarnu vlast nad dalmatinskim gradovima[15]. Bazilije II. mogao je imenovati Držislava za namjesnika ("eparha") Dalmacije, misleći pri tome na teritorije izvan bizantske teme, pridodajući počasnu titulu patricija[16]. Stoga je logično i zaključiti da Držislav nije bio okrunjen. Čini se daje Toma pojam "Hrvatska i Dalmacija" koji je postojao u njegovo vrijeme - u 13. stoljeću (kada su Arpadoviči vladali čitavim teritorijem priobalja i zaleđa) -prenio i na kraj 10. stoljeća, kada je stanje bilo bitno drugačije[17].

2. Hrvatska nasuprot Samuilovoj vojsci

Nekoliko desetljeća postoje bugarska vojska za vladavine cara Simeona napala Hrvatsku, opet joj je zaprijetila jedna sila s istoka. Ovaj je put to bila Samuilova država makedonskih Slavena koja je od bugarskih careva zahvalno preuzela državnu i carsku tradiciju[18]. Na samom kraju tisućljeća, čini se 997. ili 998. godine[19], Samuilo je napao Ulcinj, a potom, ne mogavši ga osvojiti, "odande se diže gnjevan, i poče rušiti, paliti i pljačkati cijelu Dalmaciju, gradove pak Dekatar (Kotor) i Lauzij (Dubrovnik) spali, pa i sela i cijelu oblast opustoši tako, te se činilo da je zemlja bez stanovnika. Ovako pustošeći, pređe car primorske, kao i zagorske oblasti sve do Jadra (Zadra)"[20]. Očigledno se Samuilovoj vojsci nitko u Hrvatskoj nije suprotstavio, vjerojatno i zbog dezorganizacije uzrokovane ratom između braće Svetoslava s jedne i Krešimira i Gojslava s druge strane. Samuilo se s vojskom potom vratio u domovinu preko Bosne i Raške. Baš kao ni Simeonovoj, čini se da ni Samuilovoj vojsci nije bio prvenstveni cilj napasti Hrvatsku. On je napao bizantsku temu Dalmaciju, jer mu je u to vrijeme Bizantsko Carstvo bilo prvenstveni neprijatelj[21]. Budući da je očigledno bio isuviše slab da bi napao Carigrad, svoje je snage usmjeravao

[13] L. Brehier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Pariš 1970. 247-9; Ostrogorskl, *Istorija*, 305-6. Istaknuti historičar 11. stoljeća Mihajlo Psel tvrdi da je "da je to carska funkcija, kojoj nedostaje samo porfira", Michel Psellos, *Chronographie* I, ed. E. Renauld, Pariš 1926, 30.

[14] Funkcije su tada dodjeljivane poveljom o postavljenju, a titule predajom počasnih znakova -vidi, Ostrogorski, *Istorija*, 242-3.

[15] Šišić, *Povijest*, 469; Opširan komentar, Ferluga, *Uprava*, 88 i d.

[16] Ostrogorskl, *Srpsko poslanstvo VasUijuIl DelalV*, 153.

[17] Ferluga, *Uprava*, 89; Klaić, *Povijest* 323.

[18] Pitanje postanka i karaktera Samuilova carstva izaziva mnogo diskusija i neslaganja. O tom problemu iscrpno je pisao S. Antoljak, *Samuilovata država*, Skopje 1969. Vidi i Ostrogorski, *Istorija*, 287-8.

[19] Šišić, *Povijest*, 468, i većina starije historiografije smatra da je do napada došlo ubrzo nakon 986. godine -vidi, Ferluga, *Uprava*, 87-8. koji argumentirano dokazuje da se radi o posljednjim godinama prvog tisućljeća.

[20] Mošin, *LJPD*, 80; Šišić, *LJPD*, 333.

[21] Stoga je teško složiti se s Klaić, *Povijest*, 326, daje na najdaljem pohodu što ga je uopće

na osvajanje drugih područja. Tako je i zemljopisnom nužnošću, da bi došao do bizantskih posjeda u Dalmaciji, morao prijeći dijelom Hrvatske i sukobiti se s Hrvatima. Hrvatski je vladar u toj borbi bio, htio on to ili ne, bizantski saveznik. No, to savezništvo Hrvatska i neće moći iskoristiti. Carstvo je u doba Bazilija II. (975-1025) bilo na vrhuncu moći i teritorijalnog opsega. Tako snažna država nema nikakve potrebe davati teritorijalne ustupke, jer je vojnički bila tako jaka daje pobjeđivala sve svoje mnogobrojne protivnike[22]. Stoga Baziliju uopće nije bilo potrebno da preda hrvatskom vladaru Držislavu dijelove bizantske Dalmacije. Nema previše osnove ni povezivati dobivanje tih titula s eventualnom Držislavovom pomoći bizantskim gradovima[23], kada ih je Samuilova vojska napala, jer je Držislav umro oko 995-997, a Samuilo je do Zadra stigao oko 997/8. godine.

3. Novi polet nakon godine 1000.

Otprilike od tog vremena, pa u dužem razdoblju, tijekom 11. stoljeća, krenulo je hrvatsko društvo u novo razdoblje napretka. Možda je te pojave teško uočiti u kraćem razdoblju, možda bi analiza pojedinih događaja i procesa na određenom užem području i u budućem razdoblju govorila i suprotno, ali je napredak nedvojben za cjelinu 11. stoljeća. Naime, povezujući relativno malobrojne podatke o zbivanjima u Hrvatskoj s onime što se događa u Evropi (hrvatska je povijest dio evropske i ne može se promatrati izdvojeno iz nje) u svakom se slučaju može stvoriti realnija slika o procesima na hrvatskom tlu.

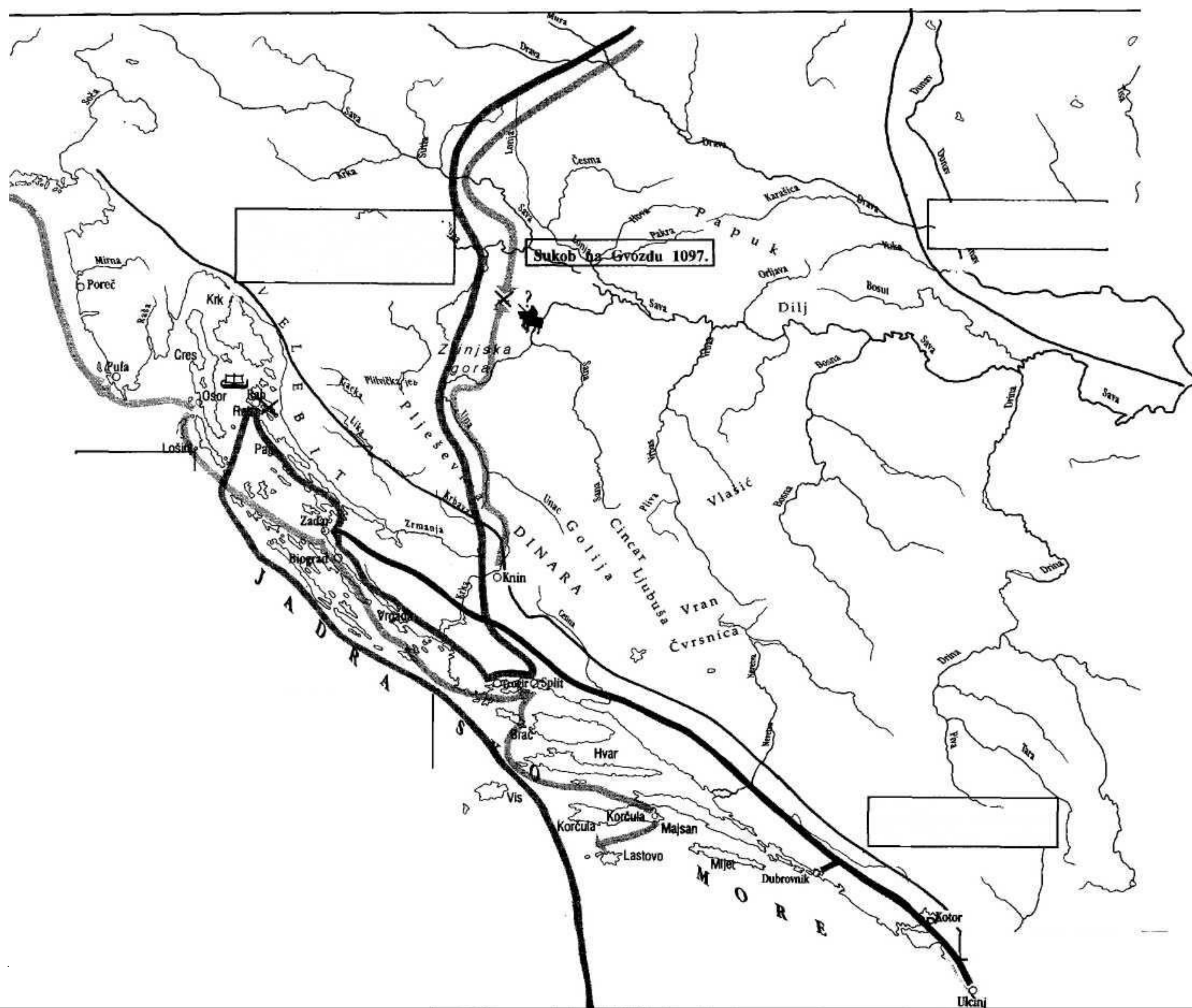
Suvremenici su opisali godinu 1000. u zapadnoj Evropi kao vrijeme intelektualnog mraka i posvemašnje letargije, doba kada se živjelo u nesigurnosti[24]. Pristizala je tisućita godišnjica Isusova rođenja i potom njegove smrti i žrtvovanja za čovječanstvo, stoje za kršćane značilo mnogo više - spasenje, pobjedu života nad smrću. Stoga se kao neizbježan očekivao Sudnji dan. U svim svetim knjigama Apokalipsi je pridavana najveća pozornost. "Tisuću je godina prošlo, i Satana, pušten iz svojeg zatvora, krenut će u pridobivanje naroda na sve četiri strane svijeta", tvrdi suvremenik Raoul Glaber. Primicanjem godine 1000. propovjednici su plašili puk. Međutim, kada su vidjeli da se te godine nije ništa dogodilo, i da je bez ikakvih katastrofa prošla i 1033. godina - tisućita godina i tisućita godišnjica Kristove smrti, moglo se s više optimizma gledati u budućnost. I, uistinu, godina 1000. nije bila kraj svijeta, već, dugoročno

poduzeo, želio osigurati prijestolje Krešimiru i Gojslavu i osvojiti mletački Zadar. Moguće je da je tada Samuilo ratovao s Ugarskom, kao što pretpostavlja S. Antoljak, *Samuilovata država,* Skopje 1969, 65-6, čime se njegov pohod još bolje objašnjava u okvirima evropske politike. Vidi i R. Iljovski, *Vizantisko-ungarski sojuz vo početokot na 11. vek protiv Samuil i njegovi naslednici,* ZRVI 29-30, 1991, 75-99.

22 Ostrogorski, *Istonja,* 283-300.

23 Šišlć, *Povijest,* 468-9.

24 O tome iscrpno, G. Duby, *UAn MU,* Pariš 1972.

Mura
Drava
Sava
Soča
Krka
Sutla
Lonja
Česma
Karašica
Dunav
Ilova
Pakra
Papuk
Sukob na Gvozdu 1097.
Orljava
Vuka
Bosut
Dilj
Mirna
Poreč
Raša
Krk
Cres
Pula
Osor
Rab
Lošinj
Pag
VELEBIT
Zrinjska gora
Plješevica
Lika
Una
Zrmanja
Zadar
Biograd
Knin
DINARA
Golija
Cincar
Ljubuša
Vran
Čvrsnica
Vlašić
Pliva
Vrbas
Bosna
Drina
Tara
Piva
Neretva
Cetina
Split
Brač
Hvar
Vis
Korčula
Majsan
Lastovo
Mljet
Dubrovnik
Kotor
Ulcinj
JADRANSKO MORE

Karta 8.

gledano, blistava zora rađanja novog. U nekim područjima nešto ranije, u nekima nešto kasnije, ali tada općenito evropsko gospodarstvo i društvo doživljavaju novi procvat koji se neće prekinuti sve do početka 14. stoljeća. Do tada je Evropa bila izmučena provalama i napadima Normana, Mađara i Saracena i oko 900. godine imala je vjerojatno najmanje stanovnika od propasti Rimskog Carstva. Oko 1000. godine već je dosegla približno 30 milijuna stanovnika. Činjenica jest da su svi pozitivni trendovi razvoja pokrenuti još u 10. stoljeću, ali su se jasno iskazali tek nakon 1000., pa zato ona, osim stoje bila psihološka prekretnica, predstavlja i značajan trenutak u kronologiji oporavka evropskog Zapada[25]. Jedan od prvih, ali i najznačajnijih pokretača oporavka još u 10. stoljeću bilo je privođenje obradi novih površina. Ponegdje su se, kao primjerice u Flandriji, dolini Poa, krajevima oko zaljeva Wash u Engleskoj, isušivale močvare i zemlja se otimala moru. No, najviše je zemlje osvojeno mučnim krčenjem golemih i neprohodnih šuma. Tako su se osnivala i nova naselja (u to vrijeme učestala su spominjanja karakterističnih imena - Newport, Neuville, Neustadt, Bourgneuf, Nieuvvpoort). Kao posljedica tog poleta javljaju se poljoprivredni viškovi koji su zatim poticali osnivanje i rast sajmova, trgovišta i gradova. Gladne su se godine logično prorijedile, počeli su cirkulirati ljudi i dobra, dolazi do renesanse života u gradovima koji opet postaju središta trgovine i obrtništva, a slijedom toga u sljedećim će se stoljećima osnivati gradske komune. Prve osobitosti novog općeevropskog stila - romanike u arhitekturi i skulpturi - pojavljuju se u drugoj polovini 10. stoljeću u Francuskoj[26]. Istodobno je počeo veliki preobražaj duhovnog života. Do sredine 11. stoljeća on se ponajviše odvija u samostanima, izolirano od vanjskog života. Razvojem gradova već od 12. stoljeća javlja se i srednjovjekovni intelektualac koji u Parizu, Oxfordu i više talijanskih gradova osniva škole. One će ubrzo prerasti u prva sveučilišta. Knjiga za one malobrojne koji uopće znaju za nju, prestaje biti ukrasni predmet i postaje sredstvo za učenje i širenje znanja[27]. Svi ovi ključni kulturni i civilizacijski procesi nalaze svoje ishodište u "oporavku Evrope" oko godine 1000. Koliko su zbivanja u Evropi bila slična ili identična onima u Hrvatskoj, odnosno koliko je od tog evropskog oporavka doteklo do Hrvatske?

Neće biti lako odgovoriti na to pitanje, jer ga nitko od historičara do sada nije postavio, niti je iz tog aspekta proučavao izvore. Međutim, čini se da odgovor mora biti potvrdan - Hrvatska je u 11. stoljeću doživjela ubrzan razvoj koji djelomično mora zahvaliti i općeevropskim procesima.

Smatram da će se nizanjem argumenata u prilog ovoj tezi, stvoriti slika o napretku hrvatskog društva u li. stoljeću. Primjerice, vrlo je vjerojatno daje do kraja 11. stoljeća značajno porastao broj stanovnika u Hrvatskoj, a posebice na priobalnom prostoru, te daje predio između Splita, Mosora

[25] Usp., M. Jurković, *Crkvena reforma i ranoromanička arhitelctura na istočnom Jadranu,* SHP 20/1990, 195 i tamo lit.

[26] B. Rupreht, *Romanička skulptura u Francuskoj,* Beograd 1979, na raznim mj.

[27] O tome, Jacques Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku,* Zagreb 1983, 13-16.

i donje Cetine bio napučeniji tada negoli u 19. stoljeću[28]. Društvo doživljava i gospodarski polet, javljaju se prvi znaci feudalizacije, u gradovima je pokrenuta nova faza gospodarskog razvoja, te se oni od tog vremena postupno pretvaraju u komune. Od otprilike 1030. godine intenzivno rade umjetničke radionice u Zadru i Splitu. U to doba nastaje ciborij prokonzula Grgura u Zadru, namještaj crkve sv. Nediljice u Zadru, bareljef iz splitske krstionice s prikazom kralja, neki dijelovi namještaja u crkvi sv. Petra i Mojsija u Solinu, zatim još jedan ciborij iz Zadra. Potom postoji još jedna, tzv. "zadarsko-kninska" skupina spomenika, nastala otprilike u isto vrijeme, u koju spadaju namještaj crkve sv. Lovre u Zadru i tranzena iz "Crkvine" u Biskupiji[29]. Svi ti spomenici čine prvu polovinu 11. stoljeća razdobljem intenzivne gradnje, čak usporedivim s drugom polovinom 9. stoljeća, a sve bi to istovremeno trebao biti i pokazatelj razvoja hrvatskog društva.

Stoga se može utvrditi da je razdoblje oko godine 1000. ipak bilo vrijeme u kojem su se tek pripremali preduvjeti novog poleta. O njemu će mnogo bolje svjedočiti svakovrsni razvoj hrvatskog društva i domašaji u drugoj polovini 11. stoljeća.

Jedan od temeljnih preduvjeta za napredak bilo je organizacijsko jačanje crkve. I dok je samostana u 9. i 10. stoljeću na hrvatskom prostoru bilo vrlo malo, sada se oni ubrzano osnivaju. Već 975. godine postoji Sv. Stjepan i Sv. Marija u Solinu (kojima te godine kraljica Jelena predaje crkve "da se mole za hrvatske vladare pokopane u atriju crkve sv, Stjepana"), zatim je 986. osnovan Sv. Krševan u Zadru, 990. Sv. Mihovil nedaleko od Pule, 997/8. godine Sv. Maksim na Korčuli. Oko godine 1000. osnovani su Sv. Mihovil u Limskoj Dragi i Sv. Petronila u Primorju, što se pripisuje sv. Romualdu (973-1027)[30]. Početkom 11. stoljeća izgrađeni su samostani na Pašmanu i Susku, 1023. godine na Lokrumu pokraj Dubrovnika, 1030. samostan sv. Kasijana u Poreču, 1044. sv. Petra u Osoru, 1050. sv. Silvestra na Biševu kod Visa, a benediktinke stižu 1044. godine u Kopar[31].

No, valja se vratiti kronološkom slijedu događaja iz kojih se tek posredno može dokučiti daje 11. stoljeće bilo doba oporavka.

4. *Ekspanzivnost Venecije i Držislavovi nasljednici*

Sve značajniji čimbenik zbivanja u Hrvatskoj od druge polovine 10. stoljeća postaje Venecija, a to se nije događalo ni slučajno ni neočekivano. Dok su u 8. stoljeću mletački trgovci poslovali uglavnom po sjevernoj Italiji, u 9. kreću preko Furlanije i Istre prema jugu i izlaze na Sredozemlje, da bi se od druge polovine 10. i u 11. stoljeću Venecija afirmirala kao

28 Račkl, *Nutarnje stanje*. Rad 105, 203.
29 Petricioli, *Datiranje*, 117-8.
30 *Leksikon ikonografije*, 276, 514.
31 Šanjek, *Crlcva*, 70-71.

glavni (uz velikog konkurenta Genovu) posrednik u trgovini između evropskog Istoka i Zapada[32], što dijelom zahvaljuje i prvim trgovačkim ugovorom s Bizantom 992. godine. Stoga će biti logično da Mlečani nastoje proširiti i učvrstiti vlast na istočnoj obali Jadrana[33].

O sve većoj mletačkoj ekspanzivnosti u prvoj polovini 1(X stoljeća svjedoči i podatak o njihovu pridobivanju Kopra (Justinopola). Koparski su se građani 932. godine obvezali da će Mlečanima godišnje prodavati 100 amfora vina[34]. Taj potez nije ostao bez odjeka, jer je istarski markgrof Vinterij smatrao da se Mlečani s nepravom upleću u istarske prilike. Stoga je zajedno s podanicima počeo napadati mletačke posjede u Istri i sprečavati da se sakupljeni porez odnese u Veneciju, hvatati mletačke lađe i ubijati Mlečane. Nato je dužd Petar II. Kandijan (932-939) zabranio svaku trgovinu između Venecije i Istre. Došlo je do blokade trgovine koja je na prvi pogled završila kompromisom, stoje, uostalom, navijestio već i sam dužd u istom dokumentu tražeći "da se ne vraća zlo za zlo". Mlečani su prešutno prihvatili *status quo ante,* što je značilo da nema novih pokušaja pokoravanja, kao što se dogodilo s Koprom. Druga se strana obvezala da će štititi mletačke interese i Mlečane osobno, te su zajedno zaključili kako će "Mlečani s Istranima trgovati kao što su prije običavali činiti". Međutim, dugoročno gledano, sporazum je odgovarao Mlečanima - oni su mogli slobodno trgovati, što im je bilo najpreče, a u trenutku kada bi ojačali, mogli su i politički djelovati. Za Mlečane je iznimno povoljna okolnost bila da Istrani nisu poklekli zbog mletačke vojno-političke nadmoći, već zbog trgovačkih koristi. Već sljedeće, 933. godine, Mlečani sporazumom s istarskim markgrofom Vinterijem osiguravaju svoje trgovačke brodove koji plove duž istarskih obala, svoje posjede u Istri ("vlasništvo treba da uvijek ostane u vašoj vlasti.."), a dobivaju čak i pravo da interveniraju na područjima koja su u markgrofovoj vlasti ("neka vaše gospodstvo s vašim vjernima pođe protiv samih kmetova...")[35].

Ovi događaji tridesetih i četrdesetih godina 10. stoljeća najava su nove i znatno uspješnije faze mletačkog angažmana na istočnoj obali Jadrana. Naime, 972. godine njemački car Oton II. poklanja Veneciji istarski grad Izolu, a već 976/7. godine Venecija sklapa novi ugovor s Koprom koji predstavlja početak sustavne ekspanzije.[36] Dobrovoljno i vremenski ograničeno davanje iz prethodnih isprava pretvoreno je u neograničenu obvezu i služenje *(servitium),* a dužd je stekao pravo da u Kopru postavi svojeg predstavnika, Mlečanina, koji je trebao nadzirati provođenje ugovora.

Već opisani mletački napadi na Neretvansku kneževinu polovinom 10. stoljeća i sklapanje mira s Neretvanima nisu bili slučajni - bili su samo

---

32 J. Ferluga, *Veneziani fuori Venezia,* u: *Stona di Venezia I,* cap. V, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1992, 693.

33 O Veneciji općenito: *CMH* III, 170.

34 P. Kandler, *Codice diplomatico istriano* ad a. 932; Klaić. *Izvori,* 38-9.

35 P. Kandler. *Codice diplomatico istriano a.* 933; Klaić. *Izvoru* 39-41.

36 G. Ortalli, *Petrus I Orseolo und seine Zeit, Aninerkungen zur GeschicMe der Beziehungen ziuischen Venedig und dem Ottonischen Reich,* Venezia 1990, 40-7.

najava prvih trajnijih zaposjedanja dijelova istočne jadranske obale što će uslijediti pedesetak godina kasnije. Venecija je svoj položaj učvršćivala i dinastičkim brakovima, kada se dužd Petar IV. Kandijan (959-976) oženio nećakinjom Otona I., prvog cara obnovljenog Svetog Rimskog Carstva, a Petar II. Orseolo (991 -1002) vrlo vješto taj krug širi na istok do Bizantskog Carstva i na sjeveroistok sve do Ugarske. Tako se Hrvatska našla u središtu mletačkih interesa i presezanja, jer se Petrov sin Ivan oženio nećakinjom Bazilija II., a drugi sin Oto, inače kumče cara Otona III., stupa u brak sa sestrom ugarskoga kralja Stjepana I. Marijom. Marija je bila i rođakinja novog njemačkog cara Henrika II. (1002-1024)[37]. Naposljetku, duždeva kći Hicela udat će se za Stjepana, sina svrgnutoga hrvatskog kralja Svetoslava. Osim toga, mletački patricijat zauzima povremeno i istaknute položaje u crkvi, pa tako sin Petra IV. Kandijana postaje patrijarh, jedan od sinova Petra II. Orseola postaje i patrijarh Grada, a drugi biskup Torcella[38].

U takvoj općoj situaciji Držislava je u Hrvatskoj naslijedio njegov najstariji sin i suvladar za života - Svetoslav koji je dobio i nadimak Suronja (ili Surinja). Ubrzo je planuo sukob koji je prerastao u građanski rat između Svetoslava i njegove braće Krešimira i Gojslava. Njegov povod mogla su biti i nejasna načela nasljeđivanja, pri čemu su se Krešimir i Gojslav mogli pozivati na franačke običaje po kojima očevinu sinovi razdjeljuju na jednake dijelove. Uz Svetoslava je bio njegov ban Barda, potom su im prišli i Neretvani, a uz njihove protivnike pristali su dalmatinski gradovi[39]. Kako su ovi drugi bili očito slabiji, obratili su se za pomoć duždu Petru Orseolu.

Konačno je u ratu pobijedila stranka Svetoslavove braće Krešimira i Gojslava, pa su oni preuzeli vlast. U isto su vrijeme krizu pokušali iskoristiti Mlečani. U do tada najsveobuhvatnijoj akciji u pokušajima da ovladaju čitavom istočnojadranskom obalom[40], ili barem njezinim ključnim dijelovima, mletačka je vojska 998. ili 1000. godine pod vodstvom dužda Petra II. Orseola nakanila bizantske gradove na dalmatinskoj obali, na čiju je naklonost i podložništvo računala, "osloboditi" pritiska "Hrvata Slavena", pa im je, stoga, dužd "prvi zabranio da im daju uobičajeni danak"[41]. Čini se da se tu ne može raditi o novcu koji su gradovi bizantske Dalmacije plaćali vladarima u zaleđu još od vremena Bazilija I. (867-886)[42], jer dužd u principu nema pravo ukinuti carsku uredbu[43]. Pretpostavlja se daje dužd prekinuo plaćanje danka uvedenog možda još za Domagoja ili

[37] O evropskim razmjerima te politike: *CMH* III, 215 i d.

[38] G. Novak, *Slaveni i Venecija,* Separatni otisak Iz Programa Velike Realke u Spljctu 1912-3. godine.

[39] Šišić, *Povijest,* 472-3.

[40] *CMH* III, 177.

[41] Rački, *Documenta,* 424-9.

[42] DAJ 30/132-42; *Viz. izv.* II 36; Klaić, *Izvori,* 27.

[43] Klaić, *Povijest,* 327.

Branimira[44]. Kako bilo da bilo, neplaćanje danka moglo se u tom trenutku odnositi, čini se, samo na jedan grad -Zadar -za kojeg suvremenik Ivan Đakon tvrdi da je jedini bio pod vlašću Mlečana.

Mlečani su se u pohodu na osvajanje vlasti u istočnojadranskim gradovima služili silom i diplomatskom vještinom, posebnim se ugovorima nastojalo privući pojedine gradove, izazvati razdor između njih (ako je postojala neka suradnja], udaljiti ih i od hrvatskih vladara u zaleđu. U tome su ponešto bili iznimka istarski gradovi, gdje se iz očiglednih diplomatskih obzira nije diralo u suverena prava njemačkih vladara, ali se ipak na druge načine pokušavalo uspostaviti prevlast i na tom odsječku obale.

Stoga se Petar Orseolo na putu zadržao i u Poreču i u Puli, gdje su mu tamošnji biskupi, svećenstvo i građani "iskazali mnoge (znakove) poštovanja". Iako taj posjet nije bio od većeg političko-gospodarskog značenja, jasno je iskazao mletačke interese i za zapadnoistarsku obalu. Potom je Petar Orseolo stigao u Osor, gdje mu se pokorilo lokalno pučanstvo zajedno sa stanovnicima susjednih romanskih i slavenskih kaštela, a nakon toga je isti posao obavio na Krku i na Rabu, naposljetku i u Zadru. Dok je boravio u Zadru, osobito mu je smetao hrvatski grad, nedaleki i strateški izvrsno položen Biograd. Iako se pripremao da ga zauzme, Biograđani su se na kraju sami predali i položili zakletvu. Nakon toga je vrlo lako prisilio na pokornost stanovnike Vrgade, Trogira i Splita, potom i Korčulu, a naposljetku je razorio Lastovo.

Ovako je pisao Ivan Đakon, a Andrija Dandolo, mletački dužd (1343-1354), koji piše između 1344. i 1352. godine, pridodao je Ivanovim podacima i informaciju daje Petar II. krenuo na Dalmaciju uz dopuštenje i po nalogu bizantskog cara[45]. To pitanje i dalje ostaje otvoreno, jer ni Ivan Đakon, a niti bilo koji drugi suvremeni izvor to ne spominje. Moguće je da su Bizantinci, svjesni da Slaveni u zaleđu postaju sve jači i prijete njihovim gradovima, pozvali Veneciju, grad-državu koja je i dalje formalno bila pod njihovim vrhovništvom, da zaštiti interese Carstva, ali sve to ostaje na razini pretpostavke. Osim toga, dužd je, ako je i dobio carsko dopuštenje, napravio i više, jer je osvojio na primjer i Biograd, grad koji nije bio pod bizantskom vlašću, niti je Bizantu ili Veneciji plaćao danak.

Mletačka je vlast bila relativno kratkotrajna - potrajala je samo koje desetljeće. Bila je zasnovana na trenutnom autoritetu dužda i snazi njegova oružja, a kada se on maknuo s istočne obale Jadrana, kao što je to bivalo mnogo puta u raznim prilikama i na mnogim stranama u srednjemu vijeku, podložnici su vrlo brzo ili čak odmah zaboravili svoje prisege. Dogodilo se to već 1018. godine i "dužd je bio prisiljen ponovno potvrditi u

---

[44] J. Lučić, *Dubrovčani na jadranskom prostoru od 7. stoljeća do godine 1205,* Dub rovačke teme 27-28, 13; Šišić, *Povijest,* 470.

[45] Te vijesti analizira N. Klaić, *Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka 15. stoljeća.* Zbornik "Zadar", Zagreb 1964, 148; L. Margetić, *Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u 11. stoljeću,* ZRVI 19, 1980, 118-22. Vidi i Ferluga, *Uprava* 90-1.

njima (dalmatinskim gradovima -op. I. G.) vlast", piše Andrija Dandolo[46]. Uistinu, sačuvani su dokumenti iz kojih se vidi da su se te godine duždu Otu Orseolu (1008-1026) ponovno zakleli biskupi i drugi viđeniji ljudi Raba, Krka, Osora na redovno godišnje podavanje[47], a možda i neki drugi istočnoj adranski gradovi. Kako Mlečani nisu imali nikakvu pravnu osnovu da podvlaste dijelove istočnojadranske obale, a ni realne vojno-političke snage, tako je to njihovo prvo osvajanje brzo propalo, pogotovo pošto su 1026. godine Orseoli izgnani iz Venecije.

Međutim, mletački uspjesi u Dalmaciji oko godine 1000. ipak su ostavili traga i na druge načine, pa ih zato treba smatrati vrlo značajnima: utjecali su na odnose Venecije s drugim susjedima, posebno sa Carstvom. Godine 1001. sastali su se dužd Petar II. i car Oton III. u Veneciji te sklopili sporazum koji je označio zadugo podjelu interesnih sfera[48]. Nije slučajno da je sljedeće godine Oton III. potvrdio mletačkom duždu sve posjede koje su Orseolo i njegovi prethodnici dobili od careva i kraljeva u italskom kraljevstvu, osobito darovnice Otona I. i Otona II. u Istri (i Veronskoj marki).

Naposljetku, od tog se vremena stvara mletačka samosvijest o vlasništvu nad Jadranskim morem i njegovim obalama, posebno nad Dalmacijom (dužd se "vjenčavao" s Jadranom, kao simbolom mletačke vlasti), i počinje nova faza stoljetnih hrvatsko-mletačkih borbi za istočnojadransku obalu[49].

U tijeku svih tih događaja, 1018. godine, tadašnji hrvatski vladari, braća Krešimir i Gojslav, "uznemiravali su Zadar i ostale dalmatinske gradove u dnevnim navalama..."[50] Za razliku od nedavne vladavine Držislava, kada su bizantsko-hrvatski odnosi bili vrlo skladni, ovo je prvi pokazatelj da se u tome nešto mijenja. Hrvatska iskazuje agresivnost prema susjednim bizantskim teritorijima, što je i posljedica njezine narasle snage, te se može tvrditi da će tako biti praktički neprekidno tijekom 11. stoljeća, sve dok bizantska Dalmacija ne bude inkorporirana u Hrvatsku.

5. Hrvatski prostori izvan hrvatske države - primjer Istre

Ako je stanje u Istri bilo u prvim stoljećima po doseobi u bitnim značajkama vrlo slično onome u južnijim i istočnijim dijelovima Hrvatske, od početka 9., a pogotovo u kasnijim stoljećima, razvojni se putovi razilaze: Hrvatska se osamostaljuje, a pripaja postupno i teritorije u posjedu Bizantskog Carstva. S druge strane, Istra je postala rubno područje Franačkog Carstva - već *Rižanski platit* iz 804. godine svjedoči kako

46 Rački, *Documenta*, 431.
47 Rački, *Documenta*, 32-6.
48 *CMH* IV/1, 267-70.
49 Usp., Šišić. *Povijest*, 475-7.
50 Rački. *Documenta*, 431.

vojvoda Ivan uživa sve javne prihode, što u centraliziranom Bizantskom Carstvu ne bi bilo moguće. Na taj je način u Istri pokrenut proces feudalizacije koji je rezultat kako stvaranja vlastelinstva, tako i prijelaza javnih ili kraljevskih prava na državne činovnike. Time su Istru dopale nevolje koje su bile neminovna posljedica dezintegracije Franačkog Carstva u 9. stoljeću.

Od 30-ih godina 10. stoljeća u Istri će sve neposredniji utjecaj ostvarivati Mlečani (pogotovo se to odnosi na ugovor s Koprom iz 932. i 933. godine), odnosno gradeški patrijarh koji je bio pod izravnim mletačkim patronatom, a istovremeno će se početi uplitati i faktori sa sjeverozapada. Bile su to vojne i političke snage kojima je Istra bila pogodan teritorij za izlazak s austrijsko-njemačkih područja na Jadran. Tako je nakon dinastičkih borbi nasljednika Lotara II. (umro 950. godine u Torinu), koje su završile izborom Berengara II. za talijanskoga kralja, Istra izmijenila formalno-pravni status. Na saboru u Augsburgu 952. godine od talijanskog je kralja otrgnuta furlanska markgrofovija, što znači da su grofovija (vojvodstvo) Istra zajedno s Veronom i Akvilejom bile prepuštene bavarskom nadvojvodi Henriku[51]. Tako su te pokrajine sjedinjene s bavarskim vojvodstvom u personalnoj uniji, a kasnije s koruškim vojvodinama. Međutim, Istra nije bila inkorporirana u Njemačko Carstvo, već se i nadalje, barem formalno, smatrala italskom pokrajinom. Usprkos tome, ona postaje kotač u politici sve jače njemačke države koja će desetak godina kasnije prerasti u Carstvo, pa je zajedno sa slovenskim pokrajinama pretvarana u obrambeno područje protiv Mađara, da bi se spriječili njihovi upadi u sjevernu Italiju. Doduše, takvi su se upadi znatno prorijedili nakon 955. godine i mađarskog poraza na Leškom polju, da bi s vremenom potpuno izostali, ali se zahvaljujući tim zbivanjima njemački etnički element uselio u Istru. No, za taj prostor multietnicitet nije bio ništa novo: već dva-tri stoljeća bila je Istra naviknuta na slavensko-romansku simbiozu.

Car Oton III. je 996. godine podvrgao akvilejskom patrijarhu biskupije u Novigradu, Rovinju i Pićnu i time jasno iskazao neposredan interes za istarski prostor. Međutim, ovaj događaj samo je kraj procesa koji teče tijekom čitavog 10. stoljeća, kada crkvene institucije dobivaju u Istri vladarske povlastice, te one stječu stvarnu crkvenu i svjetovnu vlast na čitavom području. Tako je kralj Berengar još 911. godine podijelio tršćanskoj crkvi Veliki i Mali Beram u Pazinštini i dao joj pravo sudovanja, nametanja i ubiranja poreza i globa. Njegov nasljednik Hugon daruje 929. godine tršćanskoj biskupiji nekadašnju biskupiju Sipar-Umag. Puljska biskupija dobila je Rijeku, Kastav, Veprinac i Mošćenice, a porečka biskupija je do kraja 10. stoljeća priskrbila Žminj, Tinjan, Trviž, Kašćergu, Bačvu, Višnjan, Vižinadu, Sutlovreć, Savičentu, Vrsar, potom Motovun, Rožar (pokraj Vižinade), Nigrinjan (kod Kaštelira), Tar na Mirni, Pazin i Medelin (Sv. Vital). Posebno je važno da sve više na istarskom području jača akvilejski patrijarh kojem Hugon daruje posjed Milje[52].

---

[51] CiMHIII, 159.

[52] Opširno o tome: M. Bertoša, *Pregled povijesti Istre od 6. stoljeća do godine 1102,* rukopis.

Tada je Istra bila posebna kneževina *(comitatus)* kojoj se na čelu nalazio knez *(comes)* podređen markgrofu[53]. Kada je Koruška konačno 995. godine odijeljena od Bavarske, predana je s Istrom i ostalim provincijama porodici Eppenstein[54]. Redoslijed istarskih knezova u prvoj polovini 11. stoljeća jedva je moguće uspostaviti, jer su poznata samo njihova imena - uglavnom su to bili Nijemci: knezovi Popo i Sizo i njihov nasljednik Heribent (Varient, Hveribent). Oko 1030. godine vlada Vecelin čija je žena Vilpurga, inače udova njegova predšasnika Varienta, po majci potjecala iz porodice Eppenstein, a po očevoj iz loze Sempt-Ebersberga. U braku njihove kćeri Acike s Poponom iz Weimara, do kojeg je vjerojatno došlo na poticaj samog cara Henrika II., rodio se Ulrik. Tako je u Istru stigao ogranak snažne i ugledne tirinške dinastije Weimar-Orlamunde. Ulrik je naslijedio djeda Vecelina i odmah uzeo naslov markgrofa. Markgrofovska je čast značajnija od kneževske i označava viši stupanj samostalnosti u odnosu na koruškog vojvodu, jer markgrofa potvrđuje sam kralj. Ulrik je dobio, kao i njegovi prethodnici, znakove kneževske vlasti, ali mu je povjerena i obrana granica, što će reći vojna vlast. S Ulrikom I. postaje Istra pogranična marka *(Mark-Grafschaft, Marchio Histriae),* ovisna izravno o kruni, te doživljava svoj najveći uspon. Ulrik je tijekom borbe za investituru pristao uz cara Henrika IV., te je, u međuvremenu postavši i markgrof Kranjske, pripojio svom posjedu još i tzv. Meraniju (područje od Rijeke do Labina) i sjeverne jadranske otoke. Tako je Hrvatska izgubila dio svog teritorija na Kvarneru i dobila jakog susjeda koji će ju sprečavati da se proširi na sjeverozapad[55].

Ulrik je sudjelovao u previranjima i ratovima u drugim dijelovima Carstva, pa je dugo izbivao iz Istre i Kranjske. Posljedica toga bila je feudalna anarhija, pritisak na zavisne slojeve i opća nesigurnost. Ulrik je to nastojao spriječiti imenovanjem posebnog namjesnika *{nuntius marchianis)* i proglašavanjem "Božjeg mira", stoje bila u to vrijeme uobičajena pojava u Carstvu[56]. U dokumentu koji nije datiran mnogo je obavijesti o stanju u Istri oko polovine 11. stoljeća: međusobno su se zakleli Ulrik, njegov knez-namjesnik, biskupi i "istarski magnati" *[Hystriae magnates),* slobodnjaci iz gradova i sela, da će jedni drugima osiguravati mir, javnu sigurnost i zaštitu. Za ubojstva i osvete bila je propisana smrtna kazna i konfiskacija imovine[57].

Akvilejski su patrijarsi od 10. te u 11. i 12. stoljeću bili štićenici njemačkoga cara i promicali su njegove interese u Istri. Akvileja se za utjecaj na istarskom području čak nekoliko stoljeća žestoko borila s gradeškim patrijarhom koji je kao crkveni poglavar mletačkih pokrajina

---

53 Klalć, *Povijest* 175-91; 457 i d.

54 Opširno, B. Benussi, *Nel medio evo (pagine di storia istriana),* Parenzo, 1897, 328-30; Klaić, *Povijest,* 457.

55 M. Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja,* Ljubljana 1955, 178; Klaić, *Povijest,* 376-7.

56 Vidi, općenito, Brandt, *Srednjovjekovno doba,* 510-2.

57 M. Bertoša, *Pregled povijesti Istre od VI. stoljeća do godine 1102,* rukopis.

uživao otvorenu podršku Venecije. Postupno je akvilejski patrijarh preuzimao nominalnu vlast nad istarskim biskupima. Gradeški patrijarh je posljednji put tu vlast imao 1053. godine. Sa širenjem crkvene vlasti Akvilejci su širili i svoje vlastelinstvo, jer su ih bogato darivali njemački i italski vladari, pa je akvilejski patrijarh bio u tom razdoblju nedvojbena svjetovna snaga u Istri[58]. Štoviše, godine 1077., u jeku borbe za investituru između pape Grgura VII. i cara Henrika IV., akvilejski patrijarh Sieghard postaje istarski i kranjski knez, a glavni mu je zadatak da svojim

j

četama brani putove koji preko istočnih Alpa vode iz Italije u Njemačku,

[

kako bi spriječio dolazak carske vojske. Kako je patrijarh koji mjesec kasnije umro, kneževska je titula nepovratno prešla na laičke gospodare.

U sljedećim su se stoljećima kao feudalni vladari u Istri smjenjivali predstavnici raznih germanskih porodica - Popon i Ulrik od Weimar-Orlamiindea (1090-1102), Spanheimi (1112-1173), Andechs-Merani (1173-1208). U odnosu na njih, i na akvilejskog patrijarha, istarski su gradovi nastojali očuvati svoju samostalnost, te su se, ocijenivši da im je mletačka vlast manje opasna, između 1267. i 1283. godine redom predavali Veneciji -Poreč, Umag, Novigrad, Sutlovreč, Motovun, Kopar, Piran i Rovinj.

Od ovih izmjena političke vlasti iz naše je perspektive još važnije etničko stanje. Dolazak germanskih feudalnih obitelji u Istru nije mogao potaknuti neku značajniju germanizaciju, a njemački doseljenici, uglavnom obrtnici, ponajprije naseljavaju gradska središta, gdje su, u romanskoj kulturnoj sredini, na duži rok bili neizbježno izloženi asimilaciji. S druge strane, selo je bilo i ostalo slavensko. Nemogućnosti da se ono asimilira u romansku kulturnu sredinu pridonosit će i nove seobe iz zaleđa prema Istri tijekom budućih stoljeća. Kako se s vremenom sve više iskazivala različitost između hrvatske kulture u Istri i slovenske, to se hrvatski identitet uspio na tom prostoru očuvati usprkos tome što stoljećima nije bio u istoj državi kao i drugi, istočniji hrvatski prostori.

6. Proces 11. stoljeća - Hrvatska istiskuje Bizant iz Dalmacije

Privremeno stišavanje mletačkih ambicija da zavladaju istočnojadranskom obalom i faktičan nestanak njihova utjecaja na istočnojadranska zbivanja uvjetuju stvaranje potpuno nove situacije. U drugom dijelu svoje vladavine moćni bizantski car Bazilije II. djelotvorno je ostvarivao planove o širenju bizantske domene prema zapadu. Uspio je pobijediti Samuila u bici na Belasici 1014. godine, a nekoliko godina kasnije u potpunosti je podvlastio državu makedonskih Slavena koja se dičila bugarskom carskom krunom. Naposljetku je car zauzeo "čitavu Bugarsku (dakle, bivši teritorij Samuilove države -op. I. G.), Rašku i Bosnu, i čitavu Dalmaciju i sve primorske krajeve sve do granica Donje Dalmacije"[59]. Nije krenuo

58 P. Kandler, *Codice diplomatico istriano,* a. 921, 1077, 1102; Klaić, *Izvori,* 63-4.

59 Šišič, *LJPD,* 344.

dalje, na Hrvatsku, jer se s Hrvatima i njihovim vladarem vjerojatno nagodio, i to na osnovi starih sporazuma - mir za plaćanje danka, a Baziliju su se pokorili Krešimir i Gojslav[60]. No, očigledno na tim osnovama stvari više nisu mogle funkcionirati - hrvatskom vladaru takve odredbe nisu odgovarale, i on ih je kršio, jer mu se činilo da je bizantski car bio daleko i da mu ne može nauditi. No, to baš i nije bilo tako, jer ne može biti slučajno da je podanik bizantinskog cara katepan Langobardije Bazilije Bojoan (1018-1028) godine 1024. "s Baranima preplovio preko u Hrvatsku i ondje patricijsku ženu Krešimira zarobio, dovukao u Bari i potom otpremio pod paskom svoga sina u Carigrad"[61]. O daljnjoj sudbini ove žene ne zna se ništa.

Dakle, prvi put nakon gotovo stoljeće i pol Hrvatska je vrlo ozbiljno zaprijetila bizantskoj Dalmaciji, ali nije ju uspjela osvojiti. No, ni Bizant nije uspio razbiti hrvatske težnje, i novi će hrvatski pokušaji da se to učini uslijediti uskoro i naposljetku biti uspješni.

Historiografija je na različite načine rješavala ovo pitanje. Mnogi su mu pristupali, što se tiče odnosa Hrvatske i bizantske Dalmacije u 10. i 11. stoljeću, prilično shematski. Pitali su se doslovno -tko je vladao Dalmacijom? - pa su i odgovarali, na temelju više ili manje skladno poredanih dokaza, s "Hrvatska" ili "Bizant"[62]. Čini se da se pri tome isuviše inzistiralo na nečemu što je dio današnjih, suvremenih odnosa i stanja u kojima je najvažniji formalno-pravni čimbenik -je li neka država potpisala ili izdala povelju, izjavu, neki drugi dokument, čime prisvaja određeno područje ili ga se odriče[63]. Vrlo se malo i očito nedovoljno uzimala u obzir konkretna situacija, a ta je bila sljedeća: bizantska je vlast, dakle vlast uprave i vojske iz Carigrada, bila tijekom šesto godina (6.-12. stoljeće) bizantske nazočnosti na istočnojadranskoj obali ponajviše teoretska. Dolasci bizantske mornarice bili su rijetki[64], kopnenih odreda još rjeđi, a bizantski službenici iz dalmatinskih gradova samo su povremeno odlazili u Carigrad, kao što su činili i carski službenici u Istri -konzuli *[hipati)* -da bi bili

---

[60] Rački, *Documenta,* 432; Šlšić, *Povijest,* 482.

[61] Račkl, *Documenta,* 434 -vidi, Šišić, *Povijest,* 483 -u originalu stoji *Cosmizi - Cismigi,* što se s pravom čita Krešimir i svakako odnosi na hrvatskog kralja. Kod Klaić, *Povijest,* 330, došlo je do greške u prijevodu, pa izgleda daje zajedno s kraljicom uhvaćen i njezin sin.

[62] Usp., o tome opširno, Šišić, *Povijest,* 520 i d.; Dabinović, *Pravna povijest,* 81-2; Ferluga, *Uprava,* 120 i d.; Klaić, *Povijest,* 334-47; L. Margetić, *Uzmalt Bizanta na Krku sredinom 11. stoljeća.* Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, 4/1983, 79-95. Međutim, u budućnosti bi ga trebalo promatrati manje kao politički, jer je taj aspekt problema vrlo često istraživan, a više kao etnički, kulturni i psihološki proces stapanja dvaju politikuma, o čemu se prilično malo vodilo računa.

[63] Takvo shematizirano presuđivanje o ovom pitanju odbacuje i T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje između tradicionalne i društvene povijesti,* HZ 40, 1987, 328.

[64] Prvi je bio onaj za bizantsko-ostrogotskog rata polovinom 6. stoljeća, potom drugi, početkom 9. stoljeća, za bizantsko-franačkog rata, da bi treći uslijedio tek 1165. godine, kada je u Dalmaciju stigla bizantska vojska pod zapovjedništvom Ivana Duke - vidi, *loannis Cinnami Epitomae,* ed. A. Meinecke, Bonnae 1836, 263; *Viz. izv.* IV, 87-8; Ferluga, *Uprava,* 132-4; Goldstein, *Bizant,* 19 i d., 150 i d.; Isti, *O naravi bizantske prisutnosti na istočnoja dranskoj obali,* Radovi ZHP 24, 1991, 5 i d.

potvrđeni u Carigradu[65]. Dobar je primjer i arhont i toparh Dalmacije Dobronja koji u prvoj polovini 11. stoljeća dvaput odlazi u Carigrad[66]. Oni iz Carigrada još su rjeđe stizali do Dalmacije -između ostalih, to su morali biti i informatori cara Konstantina VII. Porfirogeneta koji su u prijestolnicu slali izvještaje s dalmatinskih strana. To je bilo do polovine 10. stoljeća, a l i. stoljeće, pogotovo njegova druga polovina, kada je hrvatski pritisak na bizantsku Dalmaciju kulminirao, bilo je vrijeme vojnog slabljenja Bizanta - čini se da su carevi za vladavine "civilnog plemstva" (1025-1081) malo pozornosti posvećivali vojsci[67].

Iako je, dakle, komunikacija između Dalmacije i njezina vrhovnog gospodara u Carigradu bila relativno slaba, ipak je Dalmacija u teoretskom smislu bila zemlja bizantskog cara - stanovništvo je održalo osjećaj "pokornosti" (douAeia) caru i "zajedništvu" (oiKeiooaic;) unutar bizantske ekumene duboko u drugu polovinu 11. stoljeća[68]. Kada je hrvatski vladar uznastojao podvrći Dalmaciju ili barem neke njezine dijelove, uspjeh nije mogao biti brz, a još manje potpun. Ako se iz hrvatske perspektive radilo o osvajanju, iz bizantske je to bio proces raspadanja teme, odnosno katepanata. Međutim, razgrađivanju bizantske vlasti pridonosile su i zemljopisne karakteristike bizantske Dalmacije u kojoj su, bez obzira na bizantsku "talasokraciju", gradovi i otoci uglavnom bili prepušteni sami sebi, međusobno slabo povezani. Zbližavala ih je kulturna tradicija i more[69]. Međutim, kako se od 9. stoljeća nadalje Hrvati sve intenzivnije spuštaju u bizantsku Dalmaciju, tako se i bizantska Dalmacija i hrvatsko zaleđe sve više stapaju u jedinstveno etničko i kulturno područje. Na taj će način i otpor političkom vrhovništvu Hrvatske postajati manji.

Razgradnji bizantske teme Dalmacije pridonosili su i društveno-ekonomski procesi u samim gradovima, u kojima je sve više jačao patricijat

---

[65] *Placito del Risano,* 57; Margetić, *RižansU platit,* 432-3; Klaić, *Izvori,* 11.

[66] *Viz. izv.* III, 203-5; *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus,* ed. B. Wassilcwsky -V. Jernstedt, Petropoli 1896, 78. Tog su Dobronju neki istraživači (vidi. Ferluga, *Uprava,* 44, 62-4; Isti, *L'amministrazione,* 206-8. 218-20; Klaić, *Povijest,* 120; N. Klaić, *Povijest grada Trogirall/l,* Trogir 1985, 16-9) poistovjećivali s Grgurom, zadarskim priorom i strategom (vidi, *CD* I, 45, 69-71, 107-8), a suprotno dokazivao S. Antoljak. *Zadar za vrijeme hrvatskih narodnih vladara.* Radovi FF Zadar 14-5, 1975-6, 28-9, i Antoljak, *Hrvati,* 267-84. T. Burić, *Tko je bio prokonzul trogirskoga natpisa,* SHP 20, Split 1990, 239-49, dokazuje da bi nepoznati prokonzul (EGO PROCON(sul) -vidi, sliku, 241) s trogir skih ulomaka mogao biti zadarski prior Madije (Majo), otac ili djed Grgurov.

[67] Ostrogorski, *Istorija,* 304 i d. Nasuprot tome, J.- C. Chevnet, *ha politiaue militaire byzantine de Basile II a Alexis Comnene,* ZRV1 29-30, 1991, 61-74, tvrdi da je nestajanje tematske vojske počelo još u 10. stoljeću, te da ju je već tada zamjenjivala najamnička, a kritični trenutak nastupio je osamdesetih godina 11. stoljeća, kada su Carstvo istovremeno ugrozili Normani, Seldžuci i Pečenezi.

[68] A. Guillou, *Vltalia bizantina,* douleia e oikeiosis, Bulletin dcU'Istituto storieo italiano per il medio evo, 78, 1967, 1-20; Idem, *Regionalisme et independance dans Vempire buzantin au Vile siecle. L'exemple de Vexarchat et de la Pentapole d'Italie,* Roma 1969, 101. O svemu lome, vidi, detaljno, I. Goldstein, *O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali 6-12. stoljeća.* Radovi IHP 24, 5-12; Goldstein, *Bizant,* na raznim mj.

[69] Ferluga, *Uprava,* 40; Isti, *Vizantija iZadar,* Zadarska revija 2-3, Zadar 1967, 129-145.

kojem je bilo u interesu da se tema što više decentralizira, a potom i potpuno razbije, kako bi oni u gradovima priskrbili što više vlasti[70].

Lokacija Biograda bila je za Hrvate prirodan izlaz na more iz zaleđa koje su nastanili još tijekom doseobe. Čini se da prepuštanje Biograda Hrvatima za Bizant nije predstavljalo preveliku opasnost, jer su u bizantskim rukama i dalje ostali svi zadarski otoci i sam Zadar. U Biogradu se, unatoč promjeni imena, očuvao kasnoantički kontinuitet[71], ali je naselje tek s njegovim uključivanjem u hrvatsku državu dobilo na važnosti. U drugim gradovima stanje je bilo mnogo kompliciranije. Moglo se dogoditi da neki od njih u jednom trenutku prizna vlast hrvatskog vladara, ali to uopće nije značilo da se takav postupak ne bi mogao obesnažiti ili nepoštivanjem preuzetih obveza ili priznavanjem vlasti nekog drugog subjekta. Naravno, takvo ponašanje jednog od gradova nije ni po čemu obvezivalo susjedne gradove, pa se stvara vrlo raznolika situacija koju je vrlo često nemoguće uopćiti, osim onog glavnog: da je, uza sve zastoje i vraćanja na staro, proces odbacivanja bizantskog vrhovništva bio iznimno spor, daje trajao desetljećima, ali daje Bizant konačno izgubio Dalmaciju. Sporost procesa svjedoči da se dalmatinski gradovi i nisu baš dragovoljno odricali bizantskog vrhovništva. Prilagođivali su se realnim odnosima - priznavali bi onu vlast koja bi ih u najvećoj mjeri štitila, a u najmanjoj im mjeri oduzimala političku autonomiju. Stoga im je jamačno bilo bolje biti pod vrhovništvom udaljenog cara negoli hrvatskog vladara iz zaleđa čiji su gospodarski, politički i drugi interesi često znali biti i dijametralno suprotni njihovima. Osim toga, valja uzeti u obzir da, uz mnogobrojne veze i zajedničke interese stanovnika priobalnih gradova i zaleđa, između njih oduvijek postoji antagonizam i suparništvo, poticani stoljetnim sporovima i razlikama, a što se vrlo dobro očituje u kronici Tome Arhiđakona[72].

Ovo su dijelom razlozi zbog kojih se u izvorima javljaju nesuglasja o tome tko posjeduje vlast nad dalmatinskom obalom - ona su samo odraz vrlo kompliciranog i difuznog procesa koji je nemoguće preciznije rekonstruirati na temelju malog broja poznatih činjenica. Vrlo rani dokaz o tome da hrvatski vladar ima neke ovlasti u primorskim bizantskim gradovima jest onaj iz godine 1000., kada se Svetoslav Suronja susreće s mletačkim duždom Petrom u Trogiru[73]. Osim toga, mnogo je ovisilo o trenutnom odnosu snaga, pa su od 1069. godine određena suverena prava nad Dalmacijom imali hrvatski kraljevi, iako se i dalje virtuelno smatralo da taj teritorij pripada Carstvu[74]. Ipak, već se u ispravama nastalima u doba Zvonimira, bez obzira na to jesu li neke čak i krivotvorine, a neke nisu poznate u autentičnom obliku, bizantski car spominje

---

[70] Klaić, *Povijest,* 337 1 d.

[71] B. Juraga, *Srednjovjekovni kameni spomenici na području Biograda,* Diadora 9, Zadar 1980, 445-92.

[72] Toma, *Kronika,* 64. "Splićani su mrzili ... okušati vlast čovjeka Slavena ... on je bio čovjek izopačena uma i nadut od prevelike oholosti..."

[73] Rački, *Documenta,* 427; Šišić, *Povijest* 475; Barada, *Dinastičko pitanje,* 160 i d.

[74] Šišić, *Povijest,* 523; Dabinović, *Povijest,* 81-2; Ferluga, *Uprava* 120-1.

samo iznimno[75]. U osorskom se *ExultetiL,* koji je nastao ili 1071. ili 1080. godine u tamošnjem samostanu sv. Nikole, slavi osim bizantskog cara i "naš kralj", što se, dakle, odnosi ili na Petra Krešimira IV. ili na Zvonimira[76]. Stoga se čini da su stanovnici Dalmacije osjećali neko vrijeme i dvojno vrhovništvo, pogotovo zbog činjenice da se bizantska vlast vratila na cijelu istočnojadransku obalu ili barem na neke njezine dijelove, na primjer 1091. godine[77], jer tada Zadrani opet datiraju isprave po bizantskim carevima[78].

Međutim, u zbivanja se uključuje i treći faktor - Venecija. Naime, predstavnici Splita, Trogira, Zadra i Biograda obećavaju 1075. godine mletačkom duždu Dominiku Silviju, "duždu Venecije i Dalmacije, carskom protoproedru i našem gospodaru *[seniori nostro)* da od ovoga dana unaprijed nijedan naš građanin ne smije dovoditi u Dalmaciju Normane ili strance..."[79] Dužd je nazvan "duždom Venecije i Dalmacije" čime je istaknuto nepriznavanje jedinstvenog pojma *regnum Croatiae et Dalmatiae.* Autor takve formule jest Mlečanin, što znači da se smatra kako Dalmacija ne pripada zajedničkom hrvatsko-dalmatinskom tijelu, nego bizantskom, i zato se naglašava da je dužd ujedno i carski protoproedar. Time se sugerira da između Mlečana i Bizanta postoji posebna veza i da je dužd neka vrsta opunomoćenika Bizanta[80].

Hrvatski vladari druge polovine 11. stoljeća darivali su zemlju samostanima u dalmatinskim gradovima ili su samostani, ako su isprave falsificirane i darivanja nije bilo, pripisivali hrvatskim vladarima darivanje. Tumačili ga na jedan ili drugi način, ovaj je proces iznimno važan. Naime, jasno je da su hrvatski vladari postali važan čimbenik u životu dalmatinskih gradova i da njihovu vlast, teoretsku ili praktičnu, na teritoriju gradskih agera ili odmah do njih, neke društvene snage (u ovom slučaju crkvene) nisu mogle, a ni htjele zaobilaziti.

U diskusiji o tome kako su hrvatski vladari podvlastili bizantsku Dalmaciju jedan od krunskih argumenata pri zauzimanju konačnog stava bila je darovnica za otok Maun[81]. Nju je 1069. godine izdao Petar Kreši-

---

75 Radi se o dvije isprave u prijepisu Polikoriona samostana sv. Ivana Rogovskog (CD I. 146, 147), datirane 1076-7. godinom.

76 A. Badurina, *Osorski evanđelistar.* Izdanja HAD 7, *Zagreb* 1982, 201-5. Margelič, *Ugarski napad.* 99. Klaić, *Povijest,* 377-8, datira podatak 1081. godinom. Vidi, V. Novak, *Neiskorišćavana kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VII-XII stoljeća,* Radovi Zadar 3. 1957,47-48.

77 Vidi. Šišić, *Priručnilc,* 303; Šišić, *Povyest* 612 i d.; Opširno, Ferluga, *Vamministrazione,* 244 i d.

78 *CD* I, 200.

79 CD I, 137-9.

80 L. Margetić, *Pozadina prvog ugarskog napada na Rab,* HZ 40, 1987, 84. Inače, zbivanja oko prevlasti nad Dalmacijom i konačan uspjeh Hrvatske u tome može se, barem u načelu, usporediti s onim u 13. stoljeću, kada, kao i mnogi vladari hrvatskog zaleđa, velikaška obitelj Šubića zauzima vlast u pojedinim priobalnim gradovima. Vidi, N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku,* Zagreb 1976; Također, Vj. Klaić, *Bribirski knezovi od plemena Šubićdogod. 1347, Zagreb* 1897.

81 Rački, *Documenta,* 72-4.

mir IV., ali ima mišljenja da ona u danas poznatom obliku ne može biti autentična[82].

Budući da se carski katepan spominje kao jedan od svjedoka na kraljevu dvoru, smatralo se daje upravo tada dalmatinski katepanat podvrgnut vlasti hrvatskog kralja. Štoviše, išlo se još dalje -tvrdilo se daje do takve promjene u vrhovništvu došlo pristankom Bizanta[83]. Uzimajući u obzir razvoj situacije u l i. stoljeću, očigledno jest da između hrvatskog vladara i bizantskih teritorija na istočnoj obali Jadrana doticaji i koegzistencija s vremenom postaju sve intenzivniji, pa da ni suradnja hrvatskog kralja i bizantskog katepana nije nemoguća. Sve to ne mora značiti daje hrvatski kralj definitivno zagospodario Dalmacijom, jer je pitanje, s obzirom na do sada navedeno, koliku je vlast imao bizantski katepan na čitavom području teme Dalmacije. U mnogim su ispravama Petar Krešimir i Dimitrije Zvonimir nazivani kraljevima Hrvatske i Dalmacije, ali to ne znači da su uistinu držali vlast u svakom dijelu Dalmacije. Lokalni moćnici i regionalni interesi razgradili su bizantsku, ali zasigurno nisu dopuštali ni hrvatskoj vlasti da se odmah konsolidira. No, ipak pisac *Hrvatske redakcije LJPD* nije pogriješio kada je kao područje Zvonimirove vlasti naveo "Zagorje" i "Primorje"[84].

Stoga se čini kako je Hrvatska, otprilike po smrti Bazilija 1025. godine i odlaska Orseola iz Venecije, počela, u dugom procesu, sakupljati snage da u sljedećih pedeset do stotinu godina definitivno proširi svoj teritorij, kako na čitavu istočnojadransku obalu tako i na južne dijelove Panonske nizine, na prostore gdje su se Hrvati naselili još početkom 7. stoljeća.[85]

7. Počeci snažnijeg mađarskog angažmana - Hrvatska i srednjoevropski prostor

Mađari su od otprilike dvadesetih-tridesetih godina 10. stoljeća pa u slijedećih sto godina bili potpuno odsutni iz zbivanja u blizini jadranske obale.[86]

Razlozi takve neaktivnosti su sljedeći: krajem 10. i u 11. stoljeću stanje u Evropi, a pogotovo u užem okružju Hrvatske, umnogome se promijenilo, jer su se Mađari, nakon razdoblja provala po čitavoj Evropi, pa tako i u

82 Klaić, *Povijest* 345. Također, Ista, *Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka 15. stoljeća,* Zbornik "Zadar", Zadar 1964. Iscrpno je analizirao ovu darovnicu. V. Novak, *Mare nostrum dalmaticum,* Radovi JAZU Zadar 16-17, Zadar 1969, 405 i d„ te J. Stipišić, *Diplomatička analiza Krešimirove darovnice o Maunu iz 1069,* Pomorski zbornik 7, Zadar 1969.

83 Usp., Šišić. *Povijest,* 522-4; Ferluga, *Uprava,* 103-4. tvrdi da je "posle 1069. godine Dalmacija prešla pod Hrvatsku, ali s pristankom Vizantlje ... o neposrednoj vlasti Vizantijc u Dalmaciji nema ni govora... međutim, Vizantija je i dalje smatrala ovu oblast svojom i mešala se u pitanja neposredne pripadnosti Dalmacije ..."

84 Šišić, *LJPD,* 412-4, Klaić, *Izvori,* 71.

85 DA/30/75-7; *Viz. izv.* II, 31; Klaić, *Izvori,* 4.

86 Vidi, str. 281-7.

Hrvatsku, u prvoj polovini 10. stoljeća primirili, pošto su 955. godine poraženi u bici na Leškom polju (Lechfeld kod Augsburga) protiv budućeg njemačkog cara Otona I. To je bio i kraj mađarske agresivnosti i gotovo su posve prestala njihova pustošenja i pljačke. Istovremeno bio je to trenutak kada su se doskorašnji nomadi sve više privikavali na sjedilački način života. Ta je prilagodba tekla relativno brzo - s prihvaćanjem krune sv. Stjepana godine 1000. Ugarska je ušla u evropski civilizacijski krug, a do kraja 11. stoljeća, stvaranjem jake središnje vlasti i osvajanjima po uzoru na evropske feudalne države, postaje i evropska sila, iako je i u njoj, baš kao i u Hrvatskoj, bilo trenutaka zastoja - 1054. godine izbio je ustanak protiv pokrštavanja, a za povratak staroj vjeri.

Nova faza mađarskog angažmana na hrvatskim prostorima nastupa početkom 11. stoljeća, kada se na ugarski dvor sklonio svrgnuti kralj Svetoslav, vjerojatno zajedno sa svojim sinom Stjepanom, pa je, po svjedočenju Andrije Dandola, ugarski kralj "Andrija" napao "Dalmatince" i neke od njih prisilio da mu se pokore[87]. Kako je Dalmacija nedvojbeno još pod formalnim vrhovništvom Bizantskog Carstva, vjerojatno je Andrija napao Hrvate u jadranskom zaleđu. Svojom intervencijom u Hrvatskoj Ugri su, čini se, ponajviše pomogli Hrvatima, jer je prolazak glasnika, pa zatim vojske, potom prijeko potrebnih trgovaca između Panonske nizine (odnosno Slavonije) i prijadranske Hrvatske, nužno morao između njih ojačati veze. O tome svjedoče i nalazi mađarskog novca na području između Save, Drave i Dunava od kojih najraniji datiraju u vrijeme Andrije I. (1046-1061)[88].

Interes Mađara za prostore južno od središta njihove države, odnosno za hrvatske prostore u širem smislu, bio je trajan. Naime, kada su zahvaljujući slabosti Bizanta u drugoj polovini 11. stoljeća na teritorij Carstva oko 1070. godine provalili Pečenezi, opljačkali su Trakiju, Makedoniju, a na povratku u Vlašku i kraj oko Vuke. Zbog toga su 1071. prodrli kralj Salamon i herceg Geza u Srijem, osvojili Sirmij, prešli Savu i nakon tromjesečne opsade zauzeli su i Beograd. Nakon što su doprli do Niša, vraćaju se, napuštaju Beograd, ali trajno zadržavaju Srijem i proširuju svoju granicu do ušća Save u Dunav[89].

Mađarska se vlast ustalila na najistočnijem dijelu današnjeg hrvatskog teritorija u Slavoniji. No, čini se da se od tridesetih godina 11. stoljeća, barem koliko na to upućuje opća situacija, učvršćuje hrvatska politička jedinica na panonskim prostorima, koja se protezala od Gvozda na jugozapadu do Drave na sjeveru. Dogodilo se to uz pomoć Mađara, odnosno Arpadovića koji su na tom prostoru osiguravali vlast Svetoslava Suronje ili njegova sina Stjepana.[90] Ta će se jedinica nazvati banat ili dukat slavonski i konačno će se u drugoj polovini 11. stoljeća sjediniti s prijadranskom Hrvatskom.

[87] *Andreae Danduli Chronica*, 239; Vidi i Klaić, *Povijest*, 333.

[88] Ž. Tomičić, *Neuere Erforschung der Bijelo Brdo - Kultur in Kroatien*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 9, Zagreb 1992, T. 7, 129.

[89] Šišić, *Povijest*, 531-2.

[90] Usp., Barada, *Dinastičko pitanje*, 166-70.

Tridesetih je godina Krešimira III. naslijedio sin Stjepan I. Iako o Stjepanovoj vladavini postoji vrlo malo podataka, čini se da su se glavne značajke prethodnog razdoblja zadržale i u ovo vrijeme: pritisak na Dalmaciju se i dalje povećavao, a Hrvatska se i dalje povezuje s državama srednje Evrope, odnosno, čak se javlja i kao vojnički faktor. Naime, jedna od najglasovitijih koruških velikaških obitelji Eppenstein buni se nakon 1040. godine protiv njemačkog cara Henrika III. (1039-1056). Pri tome je vojvoda Adalbert nastojao u borbe uključiti Hrvate *(Cruvvati)* i "Mirmidonce"[91]. Adalbertov ustanak završio je neuspjehom, a ne zna se jesu li se Hrvati i "Mirmidonci" - Mađari aktivno angažirali. Međutim, činjenica da se Adalbert nastoji povezati s Hrvatima svjedoči da su Hrvati na panonskom području bili realna snaga.

8. Modernizacija Hrvatske

I dok se Hrvatska tijekom 11. stoljeća sve više afirmirala kao značajan čimbenik, kako na Jadranu i njegovu priobalju, tako i prema panonskom prostoru, u njoj će se zbivati mnoge i značajne promjene kojima se postupno izgrađuje moderno srednjovjekovno društvo.

Prvi znakovi feudalizacije

Umjesto rodovskih veza, koje su do tada vjerojatno bile prilično važne, uspostavljaju se nove. Umjesto jake kraljevske vlasti, moć postupno, u dužem procesu, prelazi u ruke pojedinih županskih porodica. Zbog toga i nije čudno da su u presudnom trenutku župani pomogli Petru Krešimiru IV., kada je bio optužen daje ubio brata Gojslava, posvjedočivši da on to nije učinio[92]. Sjedne strane, bili su dovoljno snažni da to učine, a s druge, time su stekli zasluge koje Krešimir jednostavno nije ni smio, a ni mogao zaboraviti. Feudalizacija društva na evropskom Zapadu zamjenjivala je rodbinske odnose feudalnima - vazalitetom i seniorstvom, pa se tako i hrvatsko društvo počelo feudalizirati. U 11. stoljeću taj je proces još u početku, pa gaje i zbog relativno malog broja izvora teško pratiti, ali u 12. i 13. stoljeću on je nedvojben - pojavljuju se brojne i moćne feudalne porodice koje su između sebe podijelile čitav teritorij Hrvatske. Pogotovo će to važiti za priobalne krajeve, praktički nedostupne novim vladarima Arpadovićima.

[91] Šišić, *Priručnik,* I, 227 (radi se o pismu nekog svećenika wormskom biskupu Azeku), pri čemu pod "Mirmidoneima" vjerojatno valja razumijevati Mađare -vidi, Barada, *Dinastičko pitanje,* 168-9; Klaić, *Povijest,* 375-6; S. Antoljak, *Još nešto o "Cruvvatis et Mirmidonibus",* Godišen zbornik 19, Skopje 1967, 141-51.

[92] Vidi, M. Barada. *Prilozi kronologiji hrvatske povijesti* Rad JAZU 311, 1957, 199; Klaić, *Povijest,* 352.

Međutim, već od 9. stoljeća u izvorima se pojavljuju vijesti o sudjelovanju "prvaka", "plemića" i drugih osoba slična imena i funkcija u odlučivanju o bitnim pitanjima države. Tako Muncimir 892. godine tvrdi da je razriješio spor između splitske i ninske crkve "zajedničkim savjetom s narodnim prvacima" *{primatibus popuk)*[93], a Tomislav se na splitskim saborima 925. i 928. godine pojavljuje zajedno "sa svojim prvacima" *{proceribus)*[9i]. I dok su ovi podaci vjerojatno ostaci plemenske demokracije, u 11. stoljeću pojavljuju se *nobiles* - "plemići". Zvonimir tvrdi da podjeljuje zemlju Pusticu samostanu sv. Benedikta u Splitu "posavjetovavši se ... sa svojim plemićima" *(nobilium nostrorum)*[95], a potom zajedno sa svojim "plemićima" *{suisque nobilibus)* dodjeljuje opatu Petru zemlju u Miranjima[96]. Petar Krešimir IV., pak, izdaje rapskoj crkvi dokument o njezinim posjedima "pošto su to potvrdili ... prvaci čitavog našeg kraljevstva" *[principibus)*[97], a boraveći u Ninu zajedno "sa svojim županima, komesima i banovima, te kapelanima našeg kraljevskog dvora" raspravlja o državnim poslovima (ovaj put daruje otok Maun)[98].

Čini se da su već u l i. stoljeću župani imali značajne posjede. Moguće je da su ih povećavali zemljom koju su dobivali od hrvatskog kralja, pa su tako svoje podložništvo dobro naplaćivali - za vazalitet su dobivali beneficij koji je brzo, možda još za života vazala ili njegova sina, prelazio u trajno dobro. Posjede su mogli priskrbljivati i neposrednom kupovinom, ali se to može samo pretpostavljati, jer podaci nedostaju. Po ovim značajkama hrvatsko se društvo približava općeevropskom razvoju, iako se to, doduše, događa s kojim stoljećem zaostatka -otprilike, sto do dvjesto godina[99]. Na jačanje pojedinih plemićkih, odnosno županskih obitelji upućuje i činjenica da je jedna obitelj držala i po više časti u županiji. Tako oko 1070. godine kaštelanstvo i županiju u Ninu dijele braća Zaron i Adamac[100].

Feudalni se sloj stvarao kao sloj posjednika velikih gospodarstava; njihovo središte bio je *curlis* -dvorac na dobru, središte cijelog gospodarstva. Osim kuće za stanovanje *(časa, casata),* postojale su i gospodarske zgrade, staje i sušare, zatim vrtovi, voćnjaci, vinogradi, napokon i oranice,

93 Rački, *Documenta,* 15.

94 Rački, *Documenta,* 188, 192, 195; *CD I,* 32, 36.

93 Rački, *Documenta,* 113.

96 Rački, *Documenta,* 164.

97 Rački, *Documenta,* 87.

98 Rački, *Documenta,* 72-3. Vidi o feudalizaciji i Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 70, 184-90.

99 Feudalni se sustav u Evropi počinje stvarati još u vrijeme Karla Velikog, dakle, u drugo] polovini 8. stoljeća. Kriza središnje vlasti (ako je ona, u modernom smislu riječi, uopće postojala) očituje se još i krajem Karlova života (do 814. godine), da bi se, njezinim ubrzava njem, država Karolinga do kraja 9. stoljeća potpuno raspala. Vidi, Brandt, *Srednjovjekovno doba,* 221-91; I. Goldstein, *Život i doba Karia Velikog,* u: Einhard, *Karlo,* 7id. Takva razvojna shema vrijedi u principu za sve evropske države, pa tako i za Hrvatsku, s time da će, kada u 12. stoljeću jačaju pojedine velikaške obitelji, hrvatski vladar iz kuće Arpadovića stolovati duboko u Panonskoj nizini. No, čak i da mu je boravište bilo mnogo bliže sjedištima ojačalih feudalnih obitelji, dvojbeno je koliko bi stvarne vlasti posjedovao.

100 Rački, *Documenta,* 96; *CD* I, 129; Klaić, *Povijest,* 349-50; Budak, *Elementi razvoja,* 373 i d.

livade, pašnjaci, itd. Tako je na *Curtis Vttula* bana Stjepana sa crkvom sv. Petra radilo šest *servai* četiri *anale,* na drugoj imenom "Batina ves" bilo je osam obitelji, a na trećoj -"Nova sela" -čak dvanaest obitelji. Od stoke je na *curtisu* bilo dva konja, trideset krava, trideset i dvije svinje i četiristo ovaca[101]. *Villaje* bilo selo, a u načelu na gospodarstvu mogao je biti jedan zaselak, ili selo ili čak više sela[102].

O obvezama i davanjima koje su *servi* imali, zna se vrlo malo. Više o tome svjedoči isprava o jamstvu *(securitas)* koje stanovnici jednog istarskog sela 1017. godine daju porečkom biskupu. Godišnje je svaka kuća davala dva pilića, posjednici para volova modij žita i ječma, te određenu količinu sijena i vina, potom posjednici ovčjeg stada na svakih četrdeset ovaca jedno janje. Seljaci nisu išli na tlaku, ali pod prijetnjom visoke kazne od 400 "maraka dobrog srebra" nisu smjeli napuštati selo. Tako se nekadašnja sloboda koju je uživao istarski kolon postupno smanjivala da bi se na kraju u potpunosti afirmirali feudalni odnosi.

Temelj socijalne strukture hrvatske države bile su u ranomu srednjem vijeku seljačke zadruge, odnosno velike porodice, organizirane po patrijarhalnom tipu. U njoj su bile više obitelji (od više braće) i više generacija. Zadruge su same po sebi bile rodovi ili je nekoliko zadruga činilo rod. Imena Vukići, Trejčići, Kokici[103] zabilježena sedamdesetih godina 11. stoljeća na posjedima samostana sv. Ivana Rogovskog u Biogradu najvjerojatnije predstavljaju upravo rod, a takav je društveni ustroj postojao dugo ne samo u Dalmaciji i Dalmatinskoj zagori, nego i na drugim područjima[104]. Iako neposrednih podataka o tome kako su funkcionirale zadruge u ranosrednjovjekovnom razdoblju nema, najbolji dokaz njihova postojanja jest činjenica da je u određenom postotku vlasnik zemlje bio pojedinac, a drugi dokumenti pokazuju da je ona pretežno zajednička imovina o kojoj se zajednički odlučuje. Tako Pleso tek nakon "dogovora i odluke" *(colloquium et consulturri)* sa svojom ženom, sinovima i kćerkom daruje zemlju crkvi sv. Mihovila[105]. Iz suvlasništva zajedničke imovine proizlazi i mogućnost da zadruga obešteti treću osobu, ukoliko je toj osobi naškodio član zadruge[106]. Razlog zbog kojeg izvan dalmatinskih gradova nema sačuvanih oporuka iz ranosrednjovjekovnog razdoblja mogao bi biti zadružni posjed koji je prevladavao u zaleđu i činio oporuku nepotrebnom[107].

Međutim, očigledno je da se od 11. stoljeća taj tip društvenih odnosa počinje miješati i ponegdje zamjenjivati malom obitelji, ponajprije u dalmatinskim gradovima. U njima je urbana tradicija logično nametala takvu organizaciju. Na selu se mala obitelj lakše mogla prilagođavati burnim

---

101 Račkl, *Documenta,* 46; Račkl, *Nutarnje stanje.* Rad 105. 232.

102 Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 105, 231-2.

103 CD I, 149, 157.

104 V. Stein-Ehrlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji, Zagreb* 1972.

105 Rački, *Documenta,* 31.

106 Rački, *Documenta,* 152-3.

107 Takvu pretpostavku iznosi Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 105, 222.

promjenama u razdobljima gospodarskog rasta, a sposoban je pojedinac mogao bolje poslovati; nije morao raditi za manje radišne ili manje sposobne članove zadruge. Ipak je pojedinaca -posjednika zemlje bilo mnogo manje negoli zadružnih[108]. Čini se da će u sljedećim stoljećima impulsi održanju zadruge dolaziti prvenstveno iz središnjih planinskih, pretežno stočarskih krajeva, do kojih su razvojne tendencije 11. i kasnijih stoljeća s istočnojadranske obale stizale vrlo sporo. No, za najveći dio hrvatskog prostora 11. stoljeće i sam početak 12. označuju početak stvaranja novog društva čija će se obilježja čuvati sve do 1848. godine.

Nova uloga gradova

Ono po čemu hrvatsko društvo još neposrednije slijedi evropske tijekove jest stvaranje sve značajnijih i jačih gradskih središta. Može se reći da je nakon godine 1000. rođen evropski grad, ali grad kao središte gospodarstva i posebice trgovine. Hrvatsko je društvo već toliko sazrelo da mu je takav organizam - grad, kao središte trgovine i obrtništva, bio prijeko potreban. Nije stoga slučajno da se upravo u drugoj polovini 11. stoljeća intenzivno razvijaju hrvatski gradovi, kada oni postaju jedan od bitnih kotača u funkcioniranju hrvatske države. Čini se da u to vrijeme neke utvrde koje su postojale u kasnoj antici dobivaju na značenju (njihovo kontinuirano postojanje tijekom prvih ranosrednjovjekovnih stoljeća je dvojbeno): radi se o Šibeniku, Biogradu, Kninu i Ninu.

Razumljivo je da će se u 11. stoljeću većina benediktinskih samostana, tih neospornih središta moći i kulture, osnivati u gradovima ili u njihovoj neposrednoj blizini (Zadar, Split, Trogir). A ti će gradovi, inače još pod bizantskim vrhovništvom i susjedi hrvatskih teritorija, te budući podanici hrvatskog kralja, postajati sve više središta trgovine i gospodarstva. Do tada su gradovi na istočnoj obali Jadrana ponajprije bili utvrde, smještene na strateški važnim mjestima, uz putove, na vrhovima s kojih se nadgledala okolina[109]. Utvrda je branila i naselja i plodna polja u svojoj blizini, ali od godine 1000. to joj postaje ipak drugorazredna funkcija. Osobe poput Petra Crnog iz Splita, poznate iz *Supetarskog kartulara* (nastalog oko 1080. godine), i niza ličnosti iz zadarske patricijske obitelji Madijevaca isticale su se bogatstvom i označile taj drugi val srednjovjekovne konjunkture koji je u l i. stoljeću zahvatio istočnojadransku obalu i Hrvatsku u njezinu zaleđu (ukoliko se ona iz 9. stoljeća smatra prvim valom).

Bogaćenje nekih građana donosilo je, dugoročno gledajući, napredak čitavog grada koji se na mnoge načine očituje u umjetničkoj produkciji 11. stoljeća. Osim toga, grad se širi - čini se da je već u ranomu srednjem vijeku počela izgradnja zapadnog predgrađa Splita u kojem je bila i crkvi-

---

108 Vidi, primjerice, Rački. *Documenta,* 28-9, 96, 100, 120-1, 127 i d; Također, Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 105, 212.

109 Goldstein, *Bizant,* 99 i d.

ca sv. Mihovila[110], a o širenju Dubrovnika do polovine 10. stoljeća svjedoči car Konstantin: "Ragužani ga sagrade najprije kao mali grad, a poslije toga opet kao veći, a poslije toga prošire mu bedem, dobivši tako grad koji im omogućuje da se postupno šire i množe"[111].

Gradovi koji su pripadali bizantskim posjedima na istočnojadranskoj obali, potom se inkorporirali u hrvatsko, a u 12. stoljeću u hrvatsko-ugarsko kraljevstvo, u svom su društvenom i gospodarskom razvoju umnogome ovisili o političkom okviru u kojem su djelovali. Da bi izbjegli nepovoljne okolnosti koje im je takav širi okvir donosio, gradovi će se od 11. stoljeća nastojati organizirati kao komune.[112]

U sličnim su se neprilikama u 11. i kasnijim stoljećima našli i istarski gradovi. Iako su oni od svih gradova na hrvatskom prostoru imali u načelu najviše šanse da ostvare gospodarski napredak koji je zahvatio zapadnu, srednju i sredozemnu Evropu, ipak im to nije u potpunosti uspjelo. U to doba vlast njemačkih careva na istarskom je prostoru bila sve slabija (iz 11. stoljeća sačuvan je samo jedan privilegij -isprava Konrada II. u korist Kopra), a pritisak feudalaca iz zaleđa jača, pa svoju težnju za gospodarskim jačanjem nastoje ostvariti djelomičnim pristajanjem uz sve agresivniju Veneciju. Iako su se prvi impulsi napretka osjetili već do trenutka kada križari 1096. godine prolaze hrvatskim prostorima, pa i Istrom, da bi, po iskazu arapskog putopisca Edrisija iz 1153. godine[113], doživjeli procvat pomorstva i obrta (posebice Poreč, Pula i Lovran), oslanjanje na Veneciju konačno će onemogućiti taj napredak. U nastojanju da cijeli Jadran, a pogotovo njegove sjeverne dijelove, pretvori u "Mletački zaljev", Venecija je do kraja 13. stoljeća u potpunosti pokorila zapadnoistarske gradove, te ih dugoročno onemogućila da budu konkurencija mletačkoj trgovini i proizvodnji, da bi sličan posao u Dalmaciji obavila do 1420. godine.

I na onim mjestima gdje na prvi pogled nema neposrednog kontinuiteta naseljenosti iz antike (odnosno nema neposrednih dokaza o tome), on se ipak očituje. Ne samo da se županije i druge administrativne jedinice, ceste, itd. na širem prostoru ustrojavaju po uzoru na antičko razdoblje, nego se i središta života, gospodarstva, uprave postavljaju na ista ili približno ista mjesta kao i gotovo prije tisuću godina. Nije stoga slučajno da se, upravo u vrijeme kada Hrvatska teži zauzimanju čitave istočnojadranske obale s namjerom da se uključi u sveevropsku trgovinu, na vrlo važnom mjestu jadranskog priobalja stvara gradsko središte Šibenik[114]. "Gradsko središte" samo je nova kvaliteta već postojećeg naselja, jer

---

110 T. Marasovlć - M. Zekan, *Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Mihovila "na obali" u Splitu,* SHP 12/1982, 122.

111 *DAI*29/227-30; *Viz. izv.* II, 20; Klaić, *Izvori,* 42.

112 Vidi, str. 362-3.

113 Margetić, *Rijeka, Vinodol, Istra,* 48.

114 Klaić, *Povijest,* 355-60. Također, Z. Gunjaca, *O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice,* Šibenik - spomen-zbornik o 900. obljetnici, Šibenik 1976, 46.

utvrde na mjestu Šibenika, baš kao i na mjestu Biograda, postoje u kasnoj antici - na šibenskom je području to i danas postojeća utvrda sv. Ana, naravno bitno nadograđena i izmijenjena u kasnijim stoljećima. Šibenik je izvrsno smješten na vrlo važnoj točki istočnojadranske obale, jer ispunjava veliku prazninu između Trogira i Zadra, između kojih nije bilo urbanih cjelina. Osim toga, i u odnosu prema užem prostoru položaj Šibenika je vrlo brižno odabran. Od kasne antike pa do 11. stoljeća Skradin je bio središte toga kraja, ali je Šibenik bliže otvorenom moru i mnogo neposrednije može kontrolirati okolni akvatorij. Tako je čitavo područje koje gravitira Krki od njezina ušća pa gotovo sve do izvora (dakle, praktički do Knina i Kosova polja), a ono je, barem po brojnosti arheoloških nalaza, jedno od najnaseljenijih u Hrvatskoj, vjerojatno tek od 11. stoljeća našlo svoje prirodno središte i izlaz na more i u Šibeniku[115]. Stoga je logično da se Petar Krešimir 1066. godine našao u Šibeniku i da je to jedan od prvih zapisa o boravku hrvatskog kralja u nekom od njegovih gradova[116]. Osim toga, to je dokaz o postojanju pismenih ljudi u toj sredini.

Razlozi za sve značajniju ulogu Biograda i njegovu transformaciju od utvrde-naselja u grad vjerojatno su ležali i u nemogućnosti hrvatske vlasti da svojoj kontroli podvrgne u kratkom vremenu i nedaleki Zadar. Petar Krešimir IV. pokazat će koliko mu je stalo do Biograda time što će šezdesetih godina 11. stoljeća biti prvi darovatelj samostana sv. Ivana (kasnije sv. Kuzme i Damjana; taj se samostan *naziva* i rogovska ili tkonska opatija)[117], a potom i ženskog samostana sv. Tome, tako da ovaj prvi postaje jedan od najjačih i najvažnijih na hrvatskom prostoru. Nije stoga slučajno da se prvi poznati biogradski biskup Teodozije spominje 1059. godine[118]. Jačanjem, s jedne strane Biograda, a s druge strane Nina, hrvatska država nadomješta važan izlaz na more koji predstavlja Zadar. U Ninu je Petar Krešimir IV. boravio nekoliko puta,[119] tamo je imao i "dvorac" *[cenaculiuvi).*[120] U Ninu je u Zvonimirovo vrijeme održan i crkveni sabor.[121]

Očito je hrvatski vladar posvećivao mnogo pozornosti tim trima gradovima, ali se čini da je po važnosti između njih iskakao Knin, koji se tijekom 11. stoljeća afirmira kao prijestolnica Hrvatske[122]. Iako jedini nije na moru, Knin je imao mnogostruke prednosti: utvrdu na brdu, strateški položaj na komunikacijama s kojeg se najlakše kontrolira čitav hrvatski prostor prema obali - dolinama Zrmanje, Krke i Cetine i prema unutraš-

115 O važnosti izlaza na more na području Šibenika: Goldstein, *Bizant,* 46 i d.

116 Rački, *Documenta,* 66-7.

117 Budak, *Elementi razvoja,* 373 i d.

118 Rački, *Documenta,* 51, 52. 54.

119 Rački, *Documenta,* 62, 72-4

120 Rački. *Documenta,* 72

121 Toma, *Kronika,* 54

122 Razvoj bi se mogao usporediti s mnogim evropskim slučajevima, ali je Hrvatska otišla korak dalje od Franačke Karla Velikog u kojoj se car seli s imanja na imanje (villa u ARF), a nedostignuta mu je ambicija da sagradi stalnu prijestolnicu, vjerojatno u Aachenu (Aix-la-Chapelle).

Slika 32. *Pogled na kninsku tvrđavu sjuga*

njosti. Knin postaje i crkveno središte[123]. Naime, "hrvatski su kraljevi htjeli imati praktički posebnog biskupa što su zatražili od splitskog nadbiskupa te uspostavili biskupa koji se nazivao hrvatski, a njegovo sjedište smjestiše u polju u crkvi sv. Marije blizu kninskog kaštela"[124]. Funkcioniranje crkvenog života, odnosno stvaranje ili obnova biskupija bio je jedan od bitnih elemenata gradskog identiteta. Stoga je i oko 1040. godine osnovana biskupija u Kninu -oko 1050. godine poznat je biskup Marko, a zatim se biskup Rajnerij spominje 1060. godine[125], potom oko 1087. godine i Petar[126]. Budući da se Rajnerij šezdesetih godina titulira kao "hrvatski biskup"[127], logično je zaključiti da kninski (ili hrvatski) biskup postaje dvorski ili kraljevski[128]. Kako se vrlo često spominje u dokumentima, očigledno je bio u kraljevoj pratnji i time naglašavao važnost kako crkve u teokratskom ustrojstvu hrvatske države tako i kninskog biskupa samog.

Tako se sjedište biskupije našlo prvi put u srednjovjekovnom razdoblju u gradu podalje od jadranske obale, koji, štoviše, i nije pod bizantskim vrhovništvom. Nije slučajno da se biskupija osniva upravo u hrvatskoj prijestolnici, a da se i ninski biskup u 10. stoljeću, kao i kninski u l i., nazivaju "hrvatskim". Godine 1078. boraveći u Kninu Zvonimir potvrđuje darovnicu samostanu sv. Marije[129]. Moguće je da je Zvonimir u gradu boravio i duže, ako ne i stalno, jer ne može biti baš posve slučajno daje po legendi ubijen na Kosovu polju u blizini Knina[130]. Naime, u darovnici splitskom samostanu sv. Benedikta iz 1076-1078. godine Zvonimir tvrdi daje isprava sačinjena *in villa regali* - "u kraljevskom dvoru"[131], u blizini crkve sv. Marije, što će reći u Kninu, a i Toma Arhiđakon govori o "kninskoj utvrdi".[132] Napokon, Šimun de Keza izričito tvrdi da je i Petar Svačić dvadesetak godina kasnije stolovao u Kninu[133]. Vjerojatno je polet Knina počeo još za Držislavove vladavine, kada prerasta u najjaču hrvatsku urbanističku srednjovjekovnu aglomeraciju[134], vjerojatno dijelom i

---

123 O Kninu u to vrijeme, vidi, S. Antoljak, *Knin u doba hrvatskih narodnih vladara,* Kninski zbornik, *Zagreb* 1993, 51-67; P. Živković, *Oblikovanje kninske tvrđave i grada do godine 1918,* na 1. mj., 96-122.

124 *Thomas,* 45; Toma, *Kronika,* 46.

125 Rački, *Documenta,* 59.

126 Rački, *Documenta,* 47; vidi, J. Barbarić, *Kninski biskupi i njihova biskupija (o. 1050 - 1490) u svjetlu novijih arhivskih istraživanja.* Kninski zbornik, Zagreb 199, 68- 9. O Kninu općenito, S. Gunjaca, *TiniensiaArchaeologica-Historica-Topografica,* SHP 7, 1959, 14-26; F. Smiljanić, *Nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina,* Radovi FF-a u Zadru 24 (11), 1984-5, 119-132.

127 Rački, *Documenta,* 65, 66.

128 Rački, *Documenta,* 200; također, Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 79, 143.

129 CD I, 167.

130 Vidi, str. 430-4.

131 Rački, *Documenta,* 112-3; *CD I* 168- 9.

132 *CastrumTiniense* -Rački, *Documenta,* 200; Toma, *Kronika,* 46.

133 Šišić, *Priručnik,* 394; Klaić, *Izvori,* 85- 6.

134 F. Smiljanić, *Nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina,* Radovi FF-a u Zadru 24 (11), 1984-5, 119id.; V. Delonga, *Ranoromanički natpisi u latinskoj epigrafici kraljevske Hrvatske,* Izdanja HAD 15, Zagreb 1992, 77.

zbog ponešto izmijenjenih putnih pravaca u odnosu na antiku[135]. Knin doživljava i vrlo značajan kulturni napredak: epigrafski spomenici druge polovine 11. stoljeća iz okolice Knina kvalitetno su izrađeni, usklađeni sa suvremenim crkvenim zbivanjima - clunvjevskim pokretom i grgurovskom reformom i nimalo ne zaostaju za sličnima iz Splita i Trogira[136].

Posljedica razvoja gradova bio je i intenzivniji crkveni život u njima. Stoga nije slučajno daje na saboru u Splitu 1075. godine odlučeno da se obnovi ninska biskupija, a potom je u Ninu svećenstvo i građanstvo izabralo za biskupa izvjesnog Formina (Firmina) kojeg je nadbiskup Lovro potvrdio 1075. ili 1076. godine[137]. Formin se potom više puta spominje u nazočnosti Zvonimirovoj[138]. Početkom 11. stoljeća osnovana je biskupija u Pečuhu u današnjoj južnoj Mađarskoj (prvi biskup Bonipertus 1009-1036. godine) koja je obuhvaćala i velik dio Slavonije, kao i u Zagrebu 1093. ili 1094. godine (prvi biskup Čeh Duh). I u priobalnim gradovima duge tradicije u l i. stoljeću događaju se određene promjene, što se očituje u ustanovljavanju čvrste kronologije biskupa koje do tada nije bilo: primjerice, u Trogiru od Ivana Orsina (1062-1111), u Rabu od Drage (1062-1071) i u Krku od Grgura (1059-1069). Takav trend nastavio se u 12. stoljeću, kada prve biskupe dobivaju gradovi na stoljetnom hrvatskom teritoriju: Skradin nakon 1125., a Hvar oko 1150. To označava novi trenutak u životu gradova. Dok je rani srednji vijek bio karakteriziran uskom povezanošću svjetovne i duhovne vlasti, u dalmatinskim gradovima pod bizantskim vrhovništvom već u drugoj polovini 11. stoljeća dolazi do razdvajanja svjetovnih i crkvenih ingerencija. Svaka strana ima drukčije interese i trudi se da ih svojski brani. Takav razvoj posredno pokazuje da se i na hrvatskom prostoru stvara tipično srednjovjekovno društvo trofunkcionalne podjele; ono se dijeli na one koji se mole, one koji se bore i one koji rade -*oratores, bellatores, laboratores.* Taje shema karakteristična za sva predindustrijska indoevropska društva, a u Evropi se takva društvena podjela afirmira u krugovima učenih ljudi oko 1000. godine.[139]

Međutim, ni unutar ta dva središta moći koja se formiraju nije uvijek bilo mira: među svjetovnjacima se može pratiti formiranje stranaka koje traže saveznike unutar i izvan grada. I crkva će rijetko nastupati jedinstveno - biskup, kaptol i samostani međusobno se bore za utjecaj i prihode. Gradovi će se već u 12. stoljeću sukobljavati da bi civilne vlasti izborile određene probitke, ali se ti sukobi prenose i dobici ostvaruju i na polju crkvenih odnosa. Ta crkvena emancipacija, koja se intenzivira od 11. stoljeća, bitno pridonosi formiranju istočnojadranske komune.

---

133 N. Jakšić, *Prilozi urbanizmu srednjovjekovnog Knina,* Izdanja HAD 15, Zagreb 1992, 123 i d.

136 V. Delonga, *Ranoromanički natpisi u latinskoj epigrafici kraljevske Hrvatske,* Izdanja HAD 15, Zagreb 1992, 75- 96.

137 Račkl, *Documenta,* 210-1; vidi, Šišić, *Povijest,* 553.

138 Rački, Documenta, 102, 106. 145.

139 G. Duby, *Les trois ordres ou Vimaginaire dufeodalisme,* Pariš 1978; J. Le Goff, *Pour un autre MoyenAge,* Pariš 1977, 80 i d.

Pretkomuncd.no doba istočnojadranskih gradova

Razvoj 11. stoljeća umnogome je pridonio da se istoćnojadranski gradovi u sljedećih dvjestotinjak godina formiraju kao komune - kao savez pojedinaca osnovan na zajedničkoj zakletvi, koji obuhvaća slobodno stanovništvo gradskog teritorija, sa ciljem da svojim građanima osigurava mir i pravni poredak[140].

Razgradnja bizantske teme, uz istovremeni pritisak vlasti iz unutrašnjosti (prvo Trpimirovića, potom Arpadovića) i s mora (Venecije), stvorili su kod stanovništva istočnojadranskih gradova osjećaj da se mora djelotvorno organizirati. To im je bilo utoliko lakše što su neki od njih, pa onda i zajednica u cjelini, stvorili respektabilne imovine - na krilima gospodarskog blagostanja i sigurnosti prirodno se izgrađuje i politička i pravna samostalnost. Stvaranje komuna na istočnom Jadranu nije predstavljalo takvu cezuru kao u drugim evropskim regijama, jer su te komune sačuvale svoj teritorij kao bitan element antičke baštine. Zato se 9. i 10. stoljeće može nazvati razdobljem gradske općine, a druga polovina 10. stoljeća i 11. stoljeće "dokomunalna etapa u razvoju gradske samouprave"[141]. Stoga će se u ranom srednjem vijeku, pa čak i u 12. stoljeću, komuna definirati samo u kategoriji "gradski teritorij". Do tada je *civis* - "građanin" bio bilo koji stanovnik grada, ali od 12. stoljeća razlikuje se član komune *{civis)* od stanovnika grada *(habitator)*, te od stranca koji privremeno boravi u gradu *(forensis)*[142].

Kao što se gradsko stanovništvo stvaranjem komunalnog uređenja nastojalo zaštititi od bilo kakvih opasnosti izvana, tako je i unutar budućih komuna u vrlo ranom razdoblju došlo do odgovarajućeg procesa formalizacije društvenih odnosa[143]. Vodeća grupa u nekim gradovima (Rab, Zadar, Split, Trogir) već se od druge polovine 11. stoljeća zove *nobiles*[144]. Takav proces označava jačanje patricijskih porodica kojima je zapravo u interesu da se bizantska tema Dalmacija razgradi i da se umjesto nje stvara samostalna vlast u gradovima. Tako, na primjer, kada splitski nadbiskup Lovro 1069. godine osniva samostan sv. Benedikta u Splitu, onda čini to u nazočnosti priora Valice, ali i "njegovih plemića" - *nobiles*[145]. Valica je držao priorsku čast dvadesetak godina, a onda je ona bila prenesena na njegova sina Dujma[146], unatoč tome što priorska čast u

140 L. Steindorff, *Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana,* SHP 16/1986, 141-52.

141 M. M. Frejdenberg, *Gorodskaja obščina v srednevekovnoj Dalmacii i drevnegrečeskij polis,* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II), Split 1980, 68-85.

142 T. Raukar, *Cives, habitatores, Jorenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima,* HZ 29-30, 1976-7, 139-50.

143 Vidi, o tome, L. Steindorff, *Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana*, SHP 16/1986, 147 i d. Također, M. M. Frejdenberg, *Gorodskaja obščina XXI v. v Dalmacii i ee antični analog,* Etudes balkaniques 13, 1977, 114-25; Isti, *Gorodskaja obščina v srednevekovnoj Dalmacii i drevnegrečeskij polis,* Fiskovićev zbornik II, 68.

144 Rački, *Documenta*, na raznim mj. - 57, 63, 69, 70, 72, 76-7, 101.

145 Rački, *Documenta*, 75- 7.

146 Rački, *Documenta*, 102. 141, 144. Klaić, *Povijest*, 337.

načelu nije bila nasljedna, već izborna. Suparnička porodica priora Prestancija držala je priorsku čast i čast opata sustjepanskog samostana sve do šezdesetih godina 11. stoljeća[147]. Pojavljuju se, doduše, i druga imena, ali čini se da njihovi nositelji nisu dugo obnašali te časti, kao što je bio slučaj 1040. godine s vrlo bogatim Niciforom.[148] Istovremeno su u Zadru priorat obavljali članovi obitelji Madijevaca, koji su bili u rodbinskim vezama s hrvatskim kraljevskim domom[149], a potkraj 11. stoljeća priorsku dužnost obavlja Drago koji je bio izabran najmanje tri puta[150]. Prior-ska čast bila je jedna od onih koja je presudno utjecala na stvaranje komunalnog ustrojstva u kasnijim stoljećima[151].

U 11. se stoljeću afirmira i funkcija suca *{iudex, iudicator, giudicator)*[152], a posebno je bila služba tribuna koja se prvi put spominje još početkom 10. stoljeća[153]. Postojalo je i gradsko vijeće, pa, barem u formalnom pogledu, stanje u l i . stoljeću počinje umnogome nalikovati razvoju kasnijih stoljeća[154], iako je i dalje stanovništvo otvorena skupina bez pravnih ograničenja prema vani i raslojavanja prema unutra. Nije bilo ni formalnih ograničenja oko toga tko smije sudjelovati u odlučivanju. Premda je u izvorima lako prepoznatljiva skupina vodećih ljudi (1075. godine predstavnici gradova, bogatiji i siromašniji (!), po 13 iz Splita i Zadra, 10 iz Trogira, 7 iz Biograda zaklinju se mletačkom duždu)[155], ona nije bila određena pravnim niti bilo kakvim formalnim kriterijima.

9. *Pokret za reformu crkve i Hrvatska*

Još je jedno događanje svjetskog značenja druge polovine 11. stoljeća imalo neposrednog odjeka i vrlo veliko značenje za Hrvatsku. Bilo je to jačanje pokreta za reformu crkve[156] čije početke valja tražiti u nastojanjima redovnika opatije Cluny u Francuskoj, sjeverno od Lyona, još od

147 Rački, *Documenta,* 39, 40, 61.

148 Rački, *Documenta,* 44-5.

149 Vidi, iscrpno, F. Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 99, 121. Šišić, *Povijest,* 467, 485-6.

150 Rački, *Documenta,* 128, 134; CD I, 200, 205.

151 Vidi, o prioru detaljno, Lučić, *Komunalno uređenje,* 222 i d. Ferluga, *Uprava,* 104 i d. razlikuje tri etape (986-1033, 1033-1060, nakon 1060) u kojima zadarski priori kao carski namjesnici nose različite nazive *-proconsul, straticus* - ("strateg"), *capetanus* -vidi, Rački, *Documenta,* 43, 44.

152 Lučić, *Komunalno uređenje,* 224-5.

153 N. Klaić, *Tribuni i consules zadarskih isprava 10. i l i . stoljeća,* ZRVI 11, 1968, 67-92; L. Margetić, *Tribuni* u *srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama,* ZRVI 16, 1975, 25-53.

154 Lučić, *Komunalno uređenje,* 209-35, na temelju iscrpne analize grade pokazuje kako se nazivi za pojedine komunalne funkcije kasnijih stoljeća upotrebljavaju već u l i . stoljeću, pa zaključuje kako je to tek prva faza u razvoju tipične srednjovjekovne komune. Međutim, L. Steindorff, *Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana,* SHP 16/1986, 145, dobro uočava, nadovezujući se na Lučićevo istraživanje, da valja posebno uzeti u obzir semantički razvitak riječi (npr. *consihum, civis, nobilis).*

155 CD I 137-8.

156 Valja upotrebljavati termine "reformni pokret" *{reformatio in capite et in membris),* od-

početka 10. stoljeća. U to je vrijeme crkva u čitavoj Evropi bila samo jedna od institucija feudalnog društva, puna poroka. Clunvjevci su se okomili na te poroke tvrdeći daje svećenička ženidba zapravo konkubinat, jer da se svećenici ne mogu zakonski oženiti, a kupnju crkvenih časti proglasiše "simonijom".

S dolaskom godine 1000., zbog navodne mističnosti tog broja i najave Sudnjega dana, proširili su se evropskim Zapadom mnogi religiozni pokreti, ali je samo clunvjevsko učenje značajnije ojačalo. Clunvjevska opatija živjela je po strogim odredbama regule sv. Benedikta. Izvorne redovničke odredbe često su izvrtane silom nekoga lokalnog moćnika ili dekadencijom života u samostanima ili opatijama, ali je Cluny postao glasovit po moralnoj čistoći, propovjedničkom žaru i političkoj agitaciji. Stoga su mnogi stari samostani pristali uz reformu, povezujući se s Clunvjem time što su iz njega bili imenovani opati. Taje "kongregacija Cluny" obuhvatila više od tristo samostana diljem zapadne Evrope[157].

Međutim, značenje i vrijednost ideja nisu bili od presudne važnosti. Čitav se pokret mogao i izjaloviti da ga u jednom trenutku nije podržala svjetovna vlast. Prvi važniji pristaša clunvjevaca bio je njemački car Henrik III. (1039-1056). Odmah po ustoličenju uklonio je sa svog dvora sve manifestacije simonije i odredio da svećenički sin ne može pod njegovom krunom zadobiti nikakvu čast. Ali on nije slutio u što će se pokret pretvoriti - da će caru i svjetovnoj vlasti uopće odricati svako pravo da sudjeluju u crkvenim poslovima. Kao i Karlo Veliki, i Henrik je crkvene poslove smatrao samo dijelom dužnosti i ovlasti carske uprave.

Godine 1046. Henrik je krenuo na Italiju, zbacio svu trojicu papa koji su se tada borili za vrhovništvo i počeo ih sam imenovati. Tako je postavio i Leona IX. (1049-1054) koji je krenuo u žestoku kampanju protiv simonije i svećeničkog braka i u tu svrhu održavao koncile po Evropi. Leonova nakana bila je da papinstvo proširi utjecaj i na svjetovno plemstvo na Zapadu i da mu postane neka vrsta moralnog rukovodstva (što se oživotvorilo djelomično za pontifikata Grgura VII., a još više početkom križarskih ratova pola stoljeća kasnije). U međuvremenu su Normani osvajali bizantske posjede u južnoj Italiji, pobjeđivali bizantske i papinske snage, pa se činilo da će Bizant i papa naći mogućnost prevladavanja sporova u zajedničkom interesu. No, Mihajlo Kerularije, snažna ličnost na mjestu carigradskog patrijarha, izazvao je novu krizu u odnosima s papom, namećući u diskusijama stoljećima sporna pitanja: o proizlaženju Duha Svetoga od Oca i Sina, o rimskom postu subotom, o celibatu, o

nosno "reformno papinstvo" kao njegov glavni nositelj, a ne, kako se to u našoj historiografiji ponegdje uobičajilo - "reformirano papinstvo", itd. - što bi značilo da je samo papinstvo reformirano, a ono to nije, nego traži da se reformira cijela crkva, pa i društvo.

[157] Opširno, Brandt, *Srednjovjekovno doba,* 475-83. Također, detaljnije, *Histoire generale de VEglise,* Pariš 1938 i d. E. Amman -A. Dumas, *L'Eglise aupouvoirdes laics (888-1057), t.* VII, Pariš 1940; A. Fliche, *ha Reforme gregorienne et la reconauete chretienne (1057-1123),* Pariš 1940.

upotrebi kvasnog (u istočnoj) i beskvasnog (u zapadnoj crkvi) kruha. Na kraju je papa, isto tako jak i borben političar, nakon nekoliko izmijenjenih poruka i poslanstava, ekskomunicirao patrijarha. Ovaj mu je uzvratio istom mjerom, pa je tako 1054. godine došlo do raskola crkava. U onom trenutku nije se uopće činilo da će ti događaji biti tako dalekosežni.

Papinstvo je iz raskola izvuklo koristi: lišilo se potrebe da se dogovara o stvarima o kojima se već stoljećima nije bilo moguće dogovoriti, pa se moglo posvetiti sređivanju prilika na svom dominiju -evropskom Zapadu. A Hrvatska će u ovo doba i ubuduće, baš kao i bizantska Dalmacija, koja će sve više izmicati bizantskom vrhovništvu, kidati mnoge veze s Istokom i sve intenzivnije surađivati i kontaktirati s evropskim Zapadom, s Ugarskom, s njemačkim zemljama, s različitim faktorima u Italiji. Stoga je logično da su se pedesetih godina odjeci pojačane aktivnosti rimske crkve osjetili i u Hrvatskoj i Dalmaciji.

Naime, prvi put poslije više od stotinu godina papinski poslanici ne dolaze samo radi toga da srede neko crkveno pitanje, nego sa zadaćom da radikalno preustroje dalmatinsko (i hrvatsko) svećenstvo. Štoviše, Hrvatska se najednom našla u samom središtu tada ključnog društvenog pokreta u Evropi. Toma Arhiđakon, pisac 13. stoljeća, tvrdi da je povod dolasku izaslanika imenom Ivan oko 1050. godine bilo ponašanje splitskog nadbiskupa Dabrala (ili Dobralja)[158]. On je potjecao iz neke ugledne splitske obitelji i "štogod mu se dopadalo, smatrao je, daje dopušteno ... Imao je, naime, ženu i djecu kao laik, koje je držao uza se u nadbiskupskoj palači, a čitav episkopij nije bio ničim ispunjen, osim cviljenjem djece i svađama služavki. Umiješan također u svjetovne poslove, malo je vodio brigu o duhovnim stvarima..."[159] Iako se Dabral branio da po običajima istočne crkve ženu može slobodno uza se držati, takav mu argument nije pomogao. Toma, iz perspektive zapadnjačkog svećenika 13. stoljeća, s prezirom odbacuje takvu obranu. Stoga je poslanik "u ime papinske vlasti zauvijek presudom Dabrala uklonio s uprave splitske crkve"[160]. Ova je epizoda važna i izvan političko-religioznih događanja: njezine će se posljedice osjetiti i u svakodnevnom životu. Biskup je bio jedna od najznačajnijih osoba u ranosrednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, a neki put i najmoćnija. Ako je papa imao snage da svoju odluku o micanju takvog čovjeka ostvari samo time što šalje poslanika u taj grad, znači da papinska djelatnost utječe na život svake crkvene osobe, pa i cjelokupnog društva, što je u odnosu na 10. stoljeće bila bitna novost. Kolika je to razlika prema praksi sudionika splitskih sabora 925. i 928. godine, koji o papinim zahtjevima vrlo dugo diskutiraju, a potom ih, pronašavši žrtveno janje u liku ninskog biskupa Grgura, vješto i zaobilaze. U ovo je doba papa, pokušavajući nametnuti svoju volju i utjecaj, u mnogo čemu i uspijevao, ali se neke dalmatinsko-hrvatske osobitosti baštinjene iz proš-

---

158 Šišić, *Povijest*, 496-7.

159 Toma, *Kronika*, 46.

160 Toma, *Kronika*, 47.

lih vremena, usprkos snazi i religijskom žaru nasljednika u rimskoj kuriji, nisu mogle ukloniti.

Papinska akcija nije se na tome zaustavila. Savjetnik pape Nikole II. (1058-1061) bio je Talijan njemačkog imena Hildebrand, kasnije znameniti papa Grgur VII. (1073-1085). U takvoj situaciji održanje 1059. godine Lateranski koncil čija se važnost za hrvatsku povijest pokazala ubrzo - naime, po njegovu završetku papa je poslao izaslanika Majnarda u Dalmaciju, u Split, sa zadatkom da provede u djelo zaključke koncila[161]. Na putu do Splita Majnard je neko vrijeme boravio u Biogradu.[162]

U međuvremenu situacija se već promijenila u korist reformista, jer je u Splitu nadbiskup postao Lovro, a u Trogiru biskup Ivan. To je svakako Majnardu olakšalo djelovanje, pa je ubrzo po dolasku sazvao u Splitu koncil i, da ništa ne bude prepušteno slučaju, osobno mu predsjedao.

Zaključci nisu sačuvani u originalnom dokumentu, već je samo neke od njih potvrdio papa Aleksandar II. Na početku se spominju opće odredbe o disciplini u crkvi, a potom se prelazi na odredbe o izboru nadbiskupa, biskupa i drugih crkvenih dostojanstvenika. Odredbe uglavnom polaze od načela javnog izbora i općeg suglasja u odabiru crkvenih osoba i mogle bi se tumačiti željom papinstva da pri tome ne bude nikakvih malverzacija. Teško je iz ove odredbe zaključiti daje većina naroda i klera pristaša nove, reformatorske politike koju bi onda protureformatorska manjina željela izmanipulirati, već bi vjerojatnije bilo daje papinstvo smatralo kako će se malo tko moći javno suprotstaviti onome što nameće njegov narasli autoritet. Pape su željele provesti u Dalmaciji i Hrvatskoj ono što se već ostvarivalo u Italiji i u drugim zapadnoevropskim zemljama, jer se gotovo istovremeno (1059/60) organiziraju koncili u Melfiju, Beneventu, Milanu, francuskom Vienneu i Toursu, itd. Očito je u Dalmaciji i Hrvatskoj postojao tihi otpor reformnim nastojanjima crkve, te se pošto-poto ustrajavalo u starim običajima. Stoga odredbe splitskih koncila zabranjuju "biskupu, svećeniku ili đakonu da primi ženu ili da već uzetu zadrži", i to pod prijetnjom "gubitka crkvene časti". Međutim, zaključci iz Splita razlikuju se od drugih po sljedećim odredbama: "Ako bi koji od pripadnika klera njegovao bradu ili dugu kosu, neka mu se uskrati pristup u crkvu, i neka svaki takav bude podvrgnut kanonskoj kazni prema svom stepenu..." Odredbe su bile uperene zapravo protiv glagoljaša, odnosno "Slavena" *(Sclavi)* pa im je zapriječeno, "pod prijetnjom izopćenja, da se ne promiču na svete redove, ako nisu naučili latinski..."[163] Sankcije za nošenje brade isto su toliko teške, pa čak i teže od sankcija za brak svećenika ili glagoljanje, što može izgledati čudno, jer se teže kažnjava prekršaj o kojem se dokazni materijal može vrlo lako ukloniti. Možda se objašnjenje nalazi u tome što je nošenje brade bio čin crkvene neposlušnosti, tvrdoglavosti i prkosa te samo pojavna strana mnogo dubljih razmimoilaženja koje je baš

161 Usp. Šišić, *Povijest,* 501-8; Klaić, *Povijest* 367; Šanjek, *Crkva,* 132 i d.

162 Rački, *Docurmnta,* 52.

163 Rački, *Documenta,* 205; Klaić, *Izvori,* 59.

zbog toga trebalo progoniti. S druge strane, čini se da su ostali spomenuti prekršaji bili isuviše duboko ukorijenjeni u dalmatinskom i hrvatskom društvu (ženidba svećenika, glagoljanje) da bi poziv na svekoliku eliminaciju uopće uspio.

Napokon, u zaključcima se nastoji nametnuti ovim krajevima nešto od općenitih ciljeva crkvene reforme. Zabranjuje se da se "svećenik odsada podvrgava svjetovnom podložništvu ili svjetovnim daćama", što znači da smije samo na crkveni sud, te se naređuje da se više ne sklapaju brakovi između rođaka, barem do četvrtog koljena[164]. Dakle, nastoji se i u Hrvatskoj crkvu učiniti što neovisnijom o laičkom dijelu društva, što je bila i općenita intencija clunvjevske reforme. S druge strane, ona će nastojati laike učiniti što ovisnijim o crkvenim osobama - od 10. ili. stoljeća sve se više inzistira na poštivanju sakramenta braka, na poštivanju relativne ravnopravnosti žene u braku, zabranjivalo se da se žena istjera iz kuće. Takve su ideje konačno u Evropi pobijedile tek u drugoj polovini 12. stoljeća, a nastojanje da se one nametnu zorno su se odrazile i u dokumentima koncila održanog u Splitu[165].

O ovim zbivanjima svjedoči i Toma Arhiđakon. On inzistira na tome da je jedna od glavnih tema splitskih koncila bilo glagoljaštvo, te je u svojoj *Kronici* citirao samo jedan od tobožnjih zaključaka po kojem je bila zabranjena glagoljaška misa, te zatvorene sve glagoljaške crkve[166]. Ako su takvi zaključci uistinu i izglasani, očigledno nisu bili provedeni, jer je i dva stoljeća kasnije Toma, kao latinski svećenik, bio žestoki protivnik glagoljaštva i narodnog jezika u liturgiji, a čini se da i papinski izvori iz sedamdesetih godina 11. stoljeća priznaju poraz, barem privremeno, jer tvrde da u nekoj velikoj i bogatoj zemlji uz more koja se nalazi "ne daleko od njih" (misli se pape - op. I. G.) sada imaju vlast "lijeni i gadni heretici"[167]. Stoga je vjerojatnije da Tomini navodi očigledno ne odgovaraju onome što je uistinu zaključeno, ali im ne bi valjalo odreći svaku povijesnu osnovu. Može se pretpostaviti, dapače vrlo je vjerojatno, daje među sudionicima koncila bilo oštrih nesuglasja u svezi s ovim pitanjem, ali se o njemu nije uopće glasovalo. Stoga nije bilo ni zaključaka. Tako su dalmatinski i hrvatski krajevi još jednom, nakon splitskih sabora 925. i 928. godine, uspjeli sačuvati vrlo specifičan položaj unutar rimske crkve, iako će ubuduće i te kako morati voditi računa o tome što misli i što želi papa.

Priča Tome Arhiđakona o predstavnicima glagoljaša, svećeniku Vulfu i biskupu Cededi, i njihovu djelovanju u Hrvatskoj od oko 1062. godine, o odlasku u Rim, potom svrgnuću i konačnoj smrti Cedede, ima i svoju

---

164 Račkl, *Documenta,* 205; Klalč, *Izvori,* 59.

165 G. Duby, *Vitez, žena, svećenik,* Split 1987, 133 1 d.

166 *Thomas,* 49-53; Toma, *Kronika,* 47-54; Klaić. *Izvori,* 60-2.

167 Šlšić, *Priručnik,* 257-60; 261-3, čini se da prilično opravdano pretpostavlja da se radi o Hrvatskoj i otporima reformnom pokretu na hrvatskom prostoru koji papinstvo logično naziva "herezom".

povijesnu logiku, pa onda, naravno, i mora biti barem dijelom vjerodostojna. Dakako, nemoguće je prihvatiti sve navode kao posve istinite. Tomina tvrdnja da su "zbog Cedede nastali mnogi razlozi za razdor u čitavom kraljevstvu"[168] mogla bi donekle odgovarati onome što se otprilike i dogodilo, iako valja uzeti u obzir daje Toma mogao preuveličavati posljedice po njemu "pogubne" djelatnosti glagoljaša. Stoga mi se čini da je presmiono tvrditi da se hrvatski narod podijelio na dvije stranke, "jednu brojniju uz koju je pristalo niže plemstvo i svećenstvo, a s frontom protiv protuslovenskih sinodalnih zaključaka, i u drugu reformističku, koju sačinjavahu dvor, visoko plemstvo i viši kler"[169]. Naime, nema nikakvih podataka daje na koncilu na bilo koji način bio nazočan i hrvatski kralj, a ako i jest, pitanje je da li se baš priklonio papinoj stranci, kao što će to petnaestak godina kasnije učiniti Dimitrije Zvonimir. No, Zvonimir će za takav potez imati i te kakve razloge - dobit će kraljevske znakove koje njegov prethodnik 1059. godine nije mogao ni očekivati. Jedno je ipak nedvojbeno - u hrvatskoj su se crkvi upotrebljavala dva jezika u liturgiji i društvo nije takve činjenice moglo ignorirati. Je li to potaklo stvaranje stranaka ili izrazitiju unutrašnju podjelu, nije jasno. Nije moguće utvrditi koje bi slojeve ili eventualno krajeve te stranke predstavljale. Ipak, sve kazuje da nije bilo dramatičnih lomova, jer Dimitrije Zvonimir, koji se dobivanjem krune od pape priklonio reformističkom pokretu, poklanja zemlju glagoljašima na Krku (o tome govori Bašćanska ploča!). Možda bi tek nešto o tome mogla reći djelatnost Vulfa - Toma piše da je bio došljak, a ime mu je vjerojatno langobardskog podrijetla[170]. Budući da se Cededa, zajedno s Vulfom, vratio iz Rima kao biskup, logično je da je tamo bio u vrijeme protupape Honorija II. (1061-1073), jer je Honorije morao pobjeći iz Rima 1064. godine i nastaniti se u sjevernoj Italiji[171]. Otuda je vjerojatno imao i nekog utjecaja na zbivanja u Dalmaciji i Hrvatskoj, pa nije čudno da su se i njegovi štićenici Vulfo i Cededa održali još koju godinu.

10. Društveni položaj, zanimanja i njihov ugled

U sudbini nadbiskupa Dabrala općenito se prelama i pitanje kakav je društveni položaj pojedinih slojeva u hrvatskom društvu, kakav nekih zanimanja, a kako na takve ocjene utječu osobne kvalitete pojedinaca[172]. Barem po rijetkim sačuvanim podacima, najcjenjeniji je položaj bio redovnika ili svećenika, dakle crkvenih osoba u najširem smislu riječi. Tako je

[168] Toma, *Kronika*, 50.

[169] Šišić. *Povijest*, 510; Klaič, *Povijest* 371 i d. takvu podjelu hrvatskog društva *a limine* odbacuje, što se ipak čini pretjeranim.

[170] R Skok, *Uslovi života glagoljice*. Slovo 3, Zagreb 1953, 50-64.

[171] Klaić, *Povijest*. 373.

[172] O "dopuštenim i nedopuštenim zanimanjima", općenito: J. Le Goff, *Pour un autre MogenAge*, Pariš 1977, 91 i d.

za svaku osobu bila čast da postane svećenik - "svećenička čast"[173] je nešto što, u principu, može dostići svaki kršćanin, samo ako ima sreće, sposobnosti i znanja, ali ponajviše duhovnih i moralnih vrednota. Naravno da iz ovog nabrajanja zanimanja valja izuzeti kralja i cara, posvećene osobe, "obdarene Božjim darom" i "vladare milošću Božjom", kao što se to više puta kaže za hrvatskog vladara, jer su one to postale rođenjem.

Tendencija da se ugled u društvu stječe materijalnim položajem, dakle bogaćenjem, zapaža se u podacima o novonastalim bogatašima u dalmatinskim gradovima. Oni svoj ugled traže u prisnim odnosima, prijateljstvu i ustanovljavanju rodbinskih veza s vladarskim obiteljima - primjer za to su zadarski Madijevci. S vremenom postaju i patriciji, stoje očigledno bio još jedan, vrlo važan čimbenik takve društvene promocije. Sudeći barem po malobrojnim podacima iz tih vremena ili mnogo obilatijih iz kasnijih stoljeća, vjerojatno je vrlo ugledna osoba bio liječnik ili, u ranom srednjem vijeku, osoba koja je posjedovala sposobnosti (ili moći) da drugu osobu izliječi. Općenito se može reći da je liječnik bio smatran magom koji je imao, za običnog čovjeka, neke nedokučive sposobnosti - ali u ranom srednjem vijeku liječenje se svodi na vrlo jednostavno terapeutsko iskustvo.[174] Tako se i u jedinom zapisanom slučaju u Hrvatskoj neki Porcarus (Porkar) čak predao u posjed crkve sv. Petra, kako bi ga tamo opat Desina "s mnogo truda izliječio od čira, koji je imao na glavi"[175]. Vrlo je karakteristično da je i ovaj vidar zapravo svećenik, baš kao što su svećenici ili, općenito, crkvene osobe bili i prvi kancelari.

Čini se da je Desina izliječio bolesnika bez operativnog zahvata -naime, to bi bilo u suprotnosti s ondašnjim shvaćanjima da je prolijevanje krvi zlo[176]. Takvo shvaćanje postoji praktički u svih primitivnih naroda, a posebno se razvija u *Bibliji,* i u starozavjetnim i novozavjetnim knjigama, koje dopuštaju prolijevanje krvi samo u religiozne svrhe, za žrtvovanja, a žrtvovanje Isusovo i prolijevanje njegove krvi ima bitno simboličko značenje za čitavu kršćansku vjeru. U skladu s time, hrvatski ranosrednjovjekovni izvori zabranjuju krvoproliće i time posredno difamiraju vojničku profesiju; spisi splitskih sabora određuju kazne za ubojice vladara zemlje, vlastitog gospodara ili svećenika[177]. Općenito govoreći, ni u jednom hrvatskom ranosrednjovjekovnom izvoru (osim donekle u Gottschalkovu opisu bitke između Hrvata i Grka)[178] nema slavljenja i veličanja ratnika, a

[173] *Ad presbiteri honore* - Novak-Skok, *Supetarski kartular,* 220; Klaić, *Izvori,* 78; *Cartulary,* 63.

[174] L. C. Mac Kinnev, *Ecuiy Medievcd Medicine,* Baltimore 1937. O povezanosti "onostranog" svijeta s prirodoznanstvenim i medicinskim znanjima svjedoči na više mjesta i Grillot de Givry, *Le Musee des sorciers, mages et alchimistes,* I. izd., Pariš 1929; II. izd. Pariš 1966.

[175] Novak-Skok, *Supetarski kartular,* 222; Klaić, *Izvori,* 78; *Cartulary,* 67. Novak i Skok, 106, 242, misle da se radi jednostavno o svinjaru, dočim N. Klaić i *Cartulary,* 108, smatraju da se radi o osobnom imenu.

[176] J. Le Goff, *Pour un autre Moyen Age,* Pariš 1977, 93 i d.

[177] Rački, *Documenta,* 191-2; Klaić, *Izvori,* 33-4.

[178] Katić, *Gottschalk,* 10; Katić, *Rasprave i članci* 108; Klaić, *Izvori,* 22.

odgovor, čini se, treba tražiti dijelom i u tome što se pismenost širi u vrijeme kada se u Hrvatskoj potpuno afirmira kršćanstvo i kršćanski način mišljenja koje osuđuje nasilje[179]. Vjerojatno je još važnija činjenica da u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj nije ni bilo velikih vojnih srazova, pa ni velikih junaka, koji bi mogli prerasti u legendu, poput Arthura, Rolanda ili Cida.

Nedvojbeno je i graditelj, pogotovo crkava, bio vrlo važna osoba. U *Annales regni Francorum* spominju se "majstori" *(artijices)* i "zidari" *[murarii)* koji stižu Ljudevitu Posavskom u Panoniju[180], a u *Supetarskom* je *kartularu.* i financijer izgradnje crkve, Splićanin Petar Crni, s ponosom istakao kako je crkvu završio "marom majstora"[181]. Napokon, mnogi su graditelji crkava poimence upisani na oltarnim pregradama ili u drugim dijelovima crkava koje su podigli[182]. Graditeljev je posao toliko važan zato što gradi objekte od ključne važnosti u teokratskom društvu. Dobro, čvrsto i lijepo sazidati crkvu značilo je posjedovati "božanski dar", biti u nekoj čudnoj, za obične smrtnike neshvatljivoj svezi sa Svevišnjim. U ranosrednjovjekovnom društvu sve to donosilo je majstoru ne samo uvažavanje njegove vještine, nego i potvrdu spiritualne uzvišenosti.

Iako nema direktne potvrde, vrlo su vjerojatno u hrvatskom društvu, baš kao i u čitavoj Evropi, poseban ugled uživali i kovači[183] (Hefest i Vulkan, grčki odnosno rimski bogovi vatre i kovači, značajne su osobe poganskog panteona], zbog sposobnosti da, poput maga, preoblikuju tvrde materijale. Međutim, ugled obrtnika, ma kako oni bili cijenjeni, ipak se nije mogao mjeriti s ugledom svećenstva i plemstva.

No, najveće poštovanje nisu zadobivala zanimanja sama po sebi, nego autoritet koji je čovjek stvarao svojim djelovanjem na dobrobit drugih, a to je najlakše bilo postići asketskim životom. Već je spomenuto na koji su način Hrvati dočekali, prenosili i štovali pobožnog čovjeka Martina[184]. I splitski je nadbiskup Lovro koji službuje u drugoj polovini 11. stoljeća "za ljubav nebeske domovine, prezirući sve tjelesne slasti, vodio vrlo opor život... u njemu su zablistala neka znamenja svetosti... za života i poslije smrti njegovi su ga građani držali u velikom štovanju"[185].

Okolina je bila svjesna koliko su se ovi ljudi žrtvovali za neki viši cilj, pa su se samo u iznimnim slučajevima odlučivali obući redovničku halju.

---

179 U Evropi se najčešće spominjala Isusova izreka: "Vrati mač svoj u korice, jer svi koji se mača hvataju od mača ginu" - *Matej,* 26, 52. Vidi i Le Goff, *Pour un autre Moyen Age,* 94.

180 *AJZF* ^ god 82i; Rački, *Documenta,* 325; Klaić, *Izvori,* 18.

181 *Studio artificum*-vidi, Novak-Skok, *Supetarski kartular,* 213; Klaić, *Izvori,* 76; *Cartulary,* 41.

182 Ž. Rapanić, *Donare et dicare (O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku),* SHP, III. ser., 14/1984, 159-79.

183 Tome je svakako argument neusporedivo veći broj nositelja karakterističnog prezime na s korijenom "kovač" (Kovač, Kovačić, Kovačević, itd.) negoli drugih tradicionalnih zanima nja (Kolar, Torbar, itd.). Vidi. *Leksikon prezimena SR Hrvatske,* Zagreb 1978.

184 DA/31/45; *Viz. izv.* II, 42-3; Klaić, *Izvori,* 44-5.

185 Toma, *Kronika,* 49.

Tako se Splićanin Petar Crni, postoje već posvetio crkvu sv. Petra koju je izgradio vlastitim novcem, teško razbolio te izgubio nadu da će preživjeti. Ipak, uzdajući se u pomoć Božju, zavjetovao se da će se, bude li ozdravio, zarediti, da će se dati "ošišati i obući odijelo sv. Benedikta", dakako u zadužbini pokraj svoje crkve sv. Petra. I doista, kada je Petar ozdravio, ostao je vjeran zavjetu zadanom u vrijeme teške bolesti[186].

[186] Novak -Skok, *Supetarski kartuLar,* 215; Klalć, *Izvoru* 77; *Cartulanj,* 46-7.

XII.

Vladavina Petra Krešimira IV. i Dimitrija Zvonimira -vrhunac hrvatskog ranosrednjovjekovlja

1. *Vjerodostojnost i autentičnost ranosrednjovjekovnih hrvatskih isprava*

Za vladavine Petra Krešimira IV. i Dimitrija Zvonimira oni sami, kao i druge osobe, obdaruju crkvu s vrlo mnogo zemlje[1]. Jedno od pitanja koje nekoliko desetljeća zaokuplja hrvatsku historiografiju jest mogu li se ti dokumenti smatrati vjerodostojnima i autentičnima ili su falsifikati. Tim je pitanjima N. Klaić posvetila velik broj opsežnih rasprava[2], a za našu temu nije bitna puka diplomatička analiza i njezin neposredan rezultat, nego odgovor na pitanje: u kolikoj su mjeri ovi dokumenti i upotrebljivi. Čini se, naime, da čak ako neki dokumenti ne bi bili vjerodostojni, odnosno, ako sam čin darivanja i ne bi bio istinit, opet su ti dokumenti od iznimnog značenja za ranosrednjovjekovnu hrvatsku povijest, jer moraju sadržavati velik dio istinitih podataka da bi ih suvremenici uopće uzeli za ozbiljno i povjerovali u onaj jedini podatak koji bi falsifikator želio podmetnuti.

Čini se pomalo neumjesno pripisivati kroničarima ili piscima isprava da su dokumente i podatke u njima prekrajali "po svojoj volji" ili iz puke želje za određenim probitkom, jer su morali imati obzira prema znanjima ljudi onoga doba, dakle prema iskustvu i prema onom stoje već eventualno bilo zapisano. Nisu mogli znati hoće li neki od zapisa, koji bi eventualno tvrdio suprotno, biti sačuvan ili će propasti. Iako je to "prekrajanje" ili

[1] Račkl, *Documenta,* 59-97; *CD* I, 87-196.

[2] Usp. radove N. Klaić, *Rapski falsifikati,* Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru 2, 1955, 37-58; *O autentičnosti privilegija trogirskog tipa,* Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru 2, 1957, 77-88; *Paški falsifikati,* Radovi Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta 2, Zagreb 1959, 15-64; *Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara,* I. dio, HZ 18, 1965, 141-88; II. dio, HZ 19-20, 1966-7, 225-63; *O Trpimirovoj darovnici kao diplomatičkom i historijskom dokumentu,* VAHD 62, Split 1967, 105-55; *Mljet ski falsifikati* Arhivski vjesnik 10, Zagreb 1967, 185-232; *O falsifikatima splitskih benedik tinki,* VAHD 63-4, Split 1969, 199-219; *Još jednom o privilegijama trogirskog tipa,* Istorijski časopis 20, Beograd 1973, 15-87.

zataškavanje moglo biti velikih razmjera (falsificiranje je cvalo u 12. stoljeću, pa postoji i enciklika pape Inocenta III. /1198-1216/ protiv toga), nemoguće je da su baš sve isprave falsificirane (tako su od 262 isprave Karla Velikog njih točno stotinu falsifikati), jer bi sigurno neke od njih drugi dokumenti i podaci (danas možda i izgubljeni) lako dezavuirali. Međutim, već se u ranosrednjovjekovnim hrvatskim dokumentima nastojalo što točnije ustanoviti zatečeno stanje, pa se vrlo često posjedima jasno određuju međe.[3] Međe su smatrane čuvaricama posjeda i štovane kao neoskvrnjive. Bile su obilažene kod svake promjene u vlasništvu, a takav se čin zvao *deambulaticA.*

No, N. Klaić ni u jednom od mnogih radova u kojima se bavila "falsifikatima" nije pokušala odgovoriti na to pitanje - nije utvrdila radi li se prvenstveno o diplomatičkom ili povijesnom falsifikatu[5]. Prepustila je to drugima: "Zato je zadaća historijske kritike da utvrdi kad se diplomatički falsifikat udružio s povijesnim, tj. takvim u kojem su i historijske činjenice izmišljene"[6], ali se do sada nitko nije zaputio tragom njezinih zaključaka. Međutim, praktički svi historičari, pa i sama N. Klaić, upotrebljavali su i upotrebljavaju nebrojeno mnogo činjenica iz isprava koje je sama N. Klaić u jednom trenutku proglasila falsifikatima. Usporednom analizom tih isprava koje potječu iz različitih stoljeća (recimo, 9. i 11.) ili različite provenijencije (recimo, splitski i zadarski krug) pokazuje se daje unutrašnji sadržaj velikog broja isprava (koji govori o društvenom ustrojstvu, na primjer) i te kako upotrebljiv. Nemoguće je da je postojao tako vješt falsifikator koji bi sve te podatke uspio dosljedno rekonstruirati, a da se danas ne bi uočile nelogičnosti. Neosporno jest da su neke isprave falsifikati, odnosno da se u tim slučajevima može govoriti o "povijesnom falsifikatu"[7], ali se za dobar broj prijepisa nastalih u kasnijim stoljećima može tvrditi da su očigledno rađeni po autentičnim predlošcima iz vremena kada je isprava i datirana. Takav zaključak neizravno potvrđuje i sama N. Klaić, kada za Muncimirovu darovnicu iz 892. godine, u kojoj on presuđu-

[3] Rački, *Documenta* -4, 20, 29, 70, 71, 75, 92, 176; Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 105, 207-8.

[4] Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 105, 208.

[5] N. Klaić upotrebljava termin "materijalni" falsifikat; meni se čini primjerenijim to nazivati "povijesnim" falsifikatom.

[6] N. Klaić, *Diplomatička analiza izvora iz doba hrvatskih narodnih vladara,* II. dio, HZ, 19-20, 1966-7, 260.

[7] O tome je, čini se, još i danas uglavnom važeće odgovore dao F. Rački, *Podmetnute, sumnjive i prerađene listine hrvatske do 12. vijeka.* Rad JAZU 45, 1878, 128-150; Isti, *Ispravalc k mojoj raspravi "Podmetnute, sumnjive...".* Rad JAZU 48, 1879, 222-3; podijelivši isprave na; a) lažne, patvorene, podmetnute (octa *spuria)* b) isprave neistinite u cijelosti, ali nisu i lažne *[octa suspecta, dubiaejideil* c) prerađene, ali bez bitne izmjene sadržaja *(acta retractata)* d) vjerodostojne. Šišić, *Priručnik,* 631-49, se "ne slaže s mnogim rezultatima Račkoga", a općenito klasificira falsifikate na 4 vrste: na interpolirane isprave, na one koje održavaju samo neke forme originala, a drugo je izmišljeno, potom na one koje uzimlju za uzorak neku ispravu iz bilo kojeg kasnijeg vremena, te na "nespretne i glupe falsifikate", uočljive "nakon prvog čitanja". Šišićeva je klasifikacija ipak neodređenija od one Račkoga. Usp., također, J. Lučić, *Povijesna dokumentacija svetokrševanskog samostana i vladavina Petra Krešimira* IV, Zadarska revija 2-3/1990, 171-91.

je u sporu oko crkvice sv. Jurja na Putalju između ninskog biskupa Aldefrede i splitskog biskupa Petra, tvrdi da je "forma koju je splitska crkva mnogo kasnije dala Muncimirovoj presudi neispravna i lažna, ali se spor oko crkvice u svakom slučaju vodio..."[8] Zapravo, čini se daje Trpimirova darovnica dobrim dijelom prerađena isprava o sudskoj presudi[9], kao što su i druge koje su za njom slijedile. Čini se da pri ocjeni vjerodostojnosti dokumenata hrvatskog ranosrednjovjekovlja valja uvažavati svu specifičnost prilika u kojima su oni pisani. Naime, diplomatika i druge pomoćne povijesne znanosti ustrojile su određena pravila na temelju poznavanja rada mnogih evropskih kancelarija, koja su se donekle poštovala i pri sastavljanju isprava na hrvatskom prostoru[10]. Naime, pitanje je da li se ta pravila mogu baš najstrože primjenjivati i na Hrvatsku, jer je u to vrijeme bilo malo pismenih ljudi, kancelarije su bile u nastajanju, a kulturna atmosfera bez većih tradicija[11].

2. Nova bogatstva - trgovina zemljom, izgradnja, novac, zlato

Pristalice reformnog pokreta u velikoj su većini preuzeli biskupske položaje u Dalmaciji i Hrvatskoj. Ta činjenica nije neposredno potakla napredak hrvatskog društva u1i. stoljeću, ali je posredno svakako imala utjecaja. Nametanje kršćanskog morala, povezivanje sa susjednim zemljama i krajevima, stoje crkva činila, sve se to na duži rok moralo povoljno odraziti i na hrvatsko društvo.

No, karakteristični su za to razdoblje, to jest za drugu polovinu 11. stoljeća, brojni zapisi o prodajama i darivanju zemlje. Moguće su i neke vrlo egzaktne usporedbe s drugim razdobljima: jedan od najobilnije darivanih i, logičnim slijedom, najbogatijih samostana -zadarski Sv. Krševan - u svom arhivu iz 10. stoljeća ima četiri povelje, iz 11. stoljeća čak 25, a iz 12. stoljeća (do 1183.) opet samo četiri[12]. Uostalom, posredna potvrda da je do darivanja dolazilo jesu i podaci iz *Kronike* Tome Arhiđakona. Splitska je crkva za vrijeme nadbiskupa Lovre (četrdeset godina - 1060-1099. godine) bila vrlo bogata, a bogatstvo je u to vrijeme mogla steći ponajprije na zemlji - kuju se veliki kandelabri od srebra i drugi ručni kandelabri. Naime, tada su, jer su Lovru "poštovali kraljevi i knezovi Slavonije, darivali crkvi sv. Dujma mnoge zaseoke i imanja ,.."[13] Osim toga, jedna od darovnica svakako jest autentična: na Bašćanskoj je ploči

---

[8] Klaić, *Povijest,* 259; Ista, *Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatsldh narodnih vladara,* I. dio, HZ 18, 1965. 247.

[9] L. Margetić, *Nacrt povijesti države i prava naroda SFRJ,* Rijeka 1988, 30.

[10] Račkl. *Nutarnje stanje,* Rad 99, 54-5.

[11] U tom smislu, o autentičnosti 1 vjerodostojnosti, pomoću analize arenge, raspravlja M. Brkovlć, *Arenga u ispravama hrvatskih narodnih vladara,* Croatlca Christiana Perlodica 29, god. 16, Zagreb 1992, 23-32.

[12] S. Antoljak, O *arhivu samostana sv. Krševana kroz stoljeća.* Zadarska revija 2-3/1990, 121-31.

[13] Usp., Toma, *Kronika,* 48, 54; Također, Rački, *Documenta,* 55.

ostalo uklesano daje "kral Zvonimir dao ledinu opatu Držihi..."[14]. Većina darovnica odnosi se na zemlje koje se nalaze izvan teritorija agera dalmatinskih gradova, a daruju se, naravno, crkvama koje se nalaze u gradovima. Dakle, ako isprava i nije vjerodostojna, ona potvrđuje ono što je za ovu analizu najvažnije: daje obradiva površina postala predmet trgovine i da će se netko poslužiti svim sredstvima da bi dokazao vlasništvo nad njom. To što su u velikoj većini te darovnice iz vremena Petra Krešimira IV. i Zvonimira, ne može biti slučajno. U tom su se razdoblju novoobogaćeni pojedinci i novostvoreni samostani utrkivali da priskrbe što više zemljišnih posjeda. Nije slučajno da to koincidira s vremenom koje se smatra "zlatnim dobom hrvatskog redovništva"[15], a to je čitavo 11. stoljeće. Tada, naime, hrvatski vladari, slično situaciji u zapadnoj Evropi, grade samostane ili ih obasiplju kraljevskim povlasticama i zemljama. Primjer vladara slijede u kasnijim vremenima banovi, župani i druge istaknute osobe, kao i bogati građani.

U tom su procesu neki od primjera specifični: posjedi rapske crkve se određuju i potvrđuju, jer su se do tada očigledno širili[16]. Neka su se darivanja dogodila i na području kod Stinice nedaleko od Jablanca, zatim i u Rovanjskoj blizu Starigrada - Paklenice, pa na posjedima na Pagu, te na području Like. I zadarska je crkva osiguravala pismenom potvrdom svoje posjede na teritoriju oko Zadra, a splitska je to činila za svoju zemlju u neposrednoj okolici grada, na Mosoru, Cetini, Livanjskom polju, na granici s Trogirom[17]. Samostani skupljaju svoje darovnice, povlastice i ugovore te ih objedinjuju u jednu cjelinu. Na taj način nastaje, primjerice, *libellas policorion* ili *ttpicus* rogovske opatije sv. Ivana u koji su uneseni svi dokumenti od 1059. godine do 14. stoljeća.

I privatnici uvećavaju svoju imovinu. Tako Splićanin Petar Crni oko 1080. godine daje sagraditi samostan sv. Petra u Selu, pa ga obdaruje knjigama i bogoslužnim priborom te nekretninama i pokretninama: radi se o preko 50 čestica vinograda, polja, šuma, okućnica, dva mlina, dva čitava gospodarstva ili sela *(curtes).* Kupuje i pedesetak robova i robinja s djecom. Za sve to daje 126 solida, šest argenteja, 81 modij ječma i 27 modija i 4 stara drugog žita u zrnu *[granurn),* 7 modija i 4 stara soli, 47 i pol galeta vina, 7 sireva, 7 kruhova, 300 glavica luka, 28 lakata platna, 374 ovčja runa, 3 para sandala, jednog konja, četiri koze, jednu ovcu, dvije svinje i još jedan ručak[18]. Iako to za novopečenog bogataša 11. stoljeća i nisu veliki izdaci, od Petrova osobnog bogatstva možda je još važniji asortiman roba kojima on barata (i zapravo trguje), jer to otkriva relativno razvijeno tržište i sposobnog trgovca koji na tom tržištu može ostvarivati dobit.

[14] Usp., tekst Bašćanske ploče u: Šišić, *Priručnik,* 135-8; Klaić, *Povijest,* 404-5. O darivanju zemlje općenito, Goldstein, *Periodizacija,* 268-79.
[15] Šanjek, *Crkva,* 68-71.
[16] Račkl, *Documenta,* 87-8; CD I, 123- 4.
[17] Račkl, *Documenta,* 59-97; 114-6; *CD* I, 99 i d.
[18] Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 213-32; *Cartulary,* 41-2 1 d.

Mnogi su seljaci sami molili Petra Crnog da ih primi na svoj posjed, dakle, da postanu njegovi *servi* - "robovi". Ovo je prvi podatak takve vrste u hrvatskoj povijesti, pa se postavlja pitanje - zašto su seljaci to činili? Očigledno su bili siromašni, vjerojatno im je prijetila i glad te su mislili da će joj na ovaj način lakše izmaknuti (dokumenti iz kasnijih stoljeća jasno pokazuju da to ne bi bio presedan - primjerice, dubrovačka vlada u godinama oskudice određuje da Slaveni ne smiju ulaziti u gradj. Najbolji je primjer upravo Petar Crni koji nekome Zulu za nekoliko zemalja *(terrae)* plaća samo četiri sira i četiri kruha. A taj Zulo bio je već ranije prodao neke druge dvije zemlje, i opet samo da se nahrani on i njegova obitelj, dobivši za jednu zemlju tri stara žita, a za drugu sedam galeta vina. Uz to je Petar Crni (velikodušno?) tom bijedniku pripremio jedan ručak.

Može se, međutim, pretpostaviti da su se zbog porasta stanovništva (budući daje takav porast u Evropi očigledan, ne bi trebalo biti pretjerane dvojbe oko toga da li se to zbivalo i u Hrvatskoj) u zaleđu, oni koji se na škrtoj zemlji nisu mogli prehraniti, te su predstavljali višak, kretali prema obali i na njoj se nastanjivali.[19] Očigledno je život pod zaštitom novoobogaćenih zemljoposjednika iz dalmatinskih gradova bio lakši negoli na hrvatskom selu. Stoga je najvažniji domašaj u hrvatskom društvu 11. stoljeća taj da postoje pojedinci u većim priobalnim gradovima koji posjeduju dovoljno novaca da investiraju i pokreću novu proizvodnju ili da mnogo zemlje i drugog bogatstva poklanjaju samostanima i crkvama. Sve to logično rezultira valom imigracije prema gradovima i njihovim agerima. Prirodno jest daje konjunkturni val u l i. stoljeću i opet prvo zahvatio (kao i u 9. stoljeću) dalmatinske gradove i priobalje, a tek će se kasnije odraziti i u hrvatskom zaleđu.

I splitski prior Petar potkraj 11. stoljeća oporučno ostavlja dvije kuće, vinograde, zemlje i nasade, oslobađa robove[20]. S mnogo zemlje raspolaže i Vekenega, predstojnica samostana sv. Marije[21].

Ktitorka samostana sv. Marije u Zadru, Cika, inače sestra Petra Krešimira IV.[22], od zadarskih sugrađana kupuje vrt ispred crkvenih vrata i na njemu gradi kuću koja je služila redovnicima i drugim strancima, putnicima -namjernicima. Bio je to prvi hospicij, zgrada kakve su inače gradili benediktinci i na drugim stranama Evrope[23]. Vrijeme podizanja ovog hospicija koincidira sa sve intenzivnijom trgovinom na hrvatskom prostoru i u Evropi općenito, pa se čini da je takvo svratiste u Zadru postalo nužno. Da bi se sagradilo, trebalo je imati novaca, baš kao i za

---

19 Vidi, str. 320-7.

20 *CD* I, 210.

21 Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 213-32; Rački, *Documenta,* 95.

22 Da lije uistinu sestra, ili se tek radi o prisnom tituliranju (Rački, *Documenta,* 66), vidi, Šišić, *Povijest* 499; Novak, *Zadarski kartular,* 30-39; Budak, *Elementi razvoja,* 377. Druga je dvojba postojala uz ime: Cika ili Čika? Nakon svih argumenata valja se prikloniti Šišiću (vidi, Šišić, *Povijest* 499, bilj. 1) i N. Klaić, a ne Novaku, te ostati pri Cika, jer je to skraćeni oblik od Lucija, odnosno hipokoristika Lucika.

23 Novak, *Zadarski kartular,* 243, 45-6.

proširenje stare crkvice koja je 1091. godine dovršena i pretvorena u krasnu baziliku[24]. Napokon, Cika kupuje i obnavlja polusrušenu kuću i ona postaje dio samostana, što također nije moglo biti jeftino.

Bogataši 11. stoljeća podizali su i crkve, iako takva investicija nije bila od ključne važnosti u njihovim aktivnostima. Tako je Petar Crni izgradio najprije crkvicu, potom i samostan u Selu pokraj Splita, poklonio predmete koji su potrebni za služenje mise, kao i mnogo zemlje[25]. Ugledni i moćni bizantski službenik, zadarski prokonzul Grgur, također daje na ciboriju uklesati zavjetni natpis sv. Petru kojeg je obdario "malim darom" *[munusculum)*[26].

Bogatstvo se u ranosrednjovjekovnim stoljećima ponajviše stvaralo na zemlji tako da su eksploatacija, prodaja i darivanje obradivih površina nebvojbeno bitan događaj unutar jednog gospodarstva. Međutim, najbolji pokazatelj razvoja ranosrednjovjekovnog evropskog, ali i hrvatskog gospodarstva jest spominjanje i upotreba zlata i zlatnog novca. Naime, u Evropi ranoga srednjeg vijeka zlata je u optjecaju bilo vrlo malo, jer ga, između ostalog, osiromašeno evropsko društvo nije ni trebalo za male transakcije koje su se tada obavljale. A kada zlato konačno stigne u Evropu, između 11. i 13. stoljeća, bit će to najbolji pokazatelj snage evropskog gospodarstva[27]. Hrvatska je u ranom srednjem vijeku stoljećima intenzivno komunicirala s bizantskim svijetom, gdje zlatni novac nije bio zaboravljen. Štoviše, bizantska je nomizma bila pravi "dolar srednjega vijeka", što svjedoči o snazi bizantskog gospodarstva i države općenito[28], ali i o tome da hrvatsko gospodarstvo i nije moralo trpjeti dramatične prilagodbe u navikavanju na zlatni novac. Osim naziva novca, koje su Hrvati, baš kao i drugi Evropljani, baštinili još od Rimskog Carstva *[aurei, solidi, denarii, Ubra auri), izrazi byzantii i romanati* jasno ukazuju da se radi o bizantskom novcu[29].

Postoje podaci o zlatu i zlatnicima i u dokumentima 9. i 10. stoljeća, iako su prilična rijetkost - najpoznatija i svakako najvažnija su dva primjera. Prvi je podatak iz *Rižanskog placita* o tome kako su istarski gradovi Pula, Rovinj, Poreč, Trst, Labin, Pićan, Motovun, Buzet i Novigrad plaćali krajem 8. stoljeća u bizantsku carsku blagajnu ukupno 344 zlatnika[30]. Drugi je primjer onaj o bizantskim gradovima u Dalmaciji, koji u 9. stoljeću imaju obvezu plaćati tribut arhontima u zaleđu, od čega hrvatskom arhontu pripada nerazmjerno više u odnosu na druge arhonte

---

[24] Novak, *Zadarski kartular,* 51, 168-78.

[25] Novak -Skok, *Supetarskt kartular,* 213 i d.; Klaić, *Izvori,* 76 i d.

[26] Rapanić, *Doba,* 148.

[27] P. Vllar, *Zlato i novac u povijesti,* Beograd 1990, 38-48; E. Fournlal, *Histoire monetaire de VOcddent medieval,* Pariš 1970, 55- 96.

[28] R. S. Lopez, *The Dollar ofthe Middle Ages,* Journal of Economic Historv XI, New York 1951, 209-34, također u: *VariorumReprints,* London 1982, *Byzantiurn and the WorldAround It.* VII.

[29] Račkl, *Nutarnje stanje,* Rad 99, 92.

[30] Margetić, *Rižanski placit,* 428- 9; Klaić, *Izvori,* 11.

- ukupno 710 nomizmi, dok su zahumski i trabunijski arhont dobivali svaki po 36 nomizmi[31]. Radi se o vijestima s bizantskog političkog teritorija na kojem optjecaj zlata nije tijekom ranoga srednjeg vijeka nikada zapravo zamro, za razliku od zapadne Evrope. To potvrđuju i podaci iz *Rižanskog placita* - bivši bizantski podanici tvrde da su bizantskom caru davali samo novčane poreze (iako potom priznaju da su davali i desetinu od ovaca), a novi vladari, Franci, ukinuli su novčanu rentu i uveli naturalna davanja i tlaku[32]. Na teritoriju hrvatske države u 9. stoljeću zlatni se novac pojavljuje u relativno malim količinama - ima ga svakako manje nego na bizantskom političkom teritoriju. U tom pogledu radi se uistinu o prostoru na razmeđi naprednijeg bizantskog i nerazvijenijeg zapadnog svijeta: mjesta nalaza zlatnog novca i način njihove pohrane ukazuje i na njihovu upotrebu i vrijednost. Primjerice, zlatnici pronađeni kraj pokojnika u Biskupiji nedaleko od Knina (grobovi su datirani krajem 8. i početkom 9. stoljeća)[33] stigli su do Hrvata najvjerojatnije za robu, ali oni više s njim nisu kupovali drugu robu, nego im je vjerojatno neko vrijeme služio kao rezerva vrijednosti -bio bi pohranjen na sigurnom -tezauriran, kako bi eventualno bio upotrijebljen u teškim vremenima. Međutim, u šaci desne ruke muškarca na nekropoli uz crkvu sv. Križa u Ninu ostavljen je zlatnik bizantskog cara Konstantina V. Kopronima (741-775), a u ustima jedne pokojnice na nekropoli Ždrijac kod Nina pronađen je srebrni novac franačkog cara Lotara (840-855). Taj je novac u funkciji obola (tj. ritualno stavljen u pokojnikov grob), što znači daje on Hrvatima vrijedio još i više: postao je zapravo novac-predmet, dakle, prvenstveno dragocjenost sama po sebi, a manje objekt razmjene.[34]

Zlato se u izvorima s hrvatskog prostora spominje i u 10. stoljeću, ali je to prije iznimka negoli pravilo. U Berengarovoj darovnici iz 921. godine za Pozuolo u Istri prijeti se eventualnim prijestupnicima da će morati platiti "100 libra najboljeg zlata"[35].

Do bitne promjene odnosa prema zlatu i zlatnicima očito dolazi u Hrvatskoj u li. stoljeću, kada se u njoj počinje pokretati novi val gospodarske konjunkture[36]. U to vrijeme zlatni novac i zlato osjetno su prisutniji negoli u prethodnim stoljećima. Naime, oni se u tadašnjim izvorima sve češće spominju, dapače, sve se eventualne kazne za nepoštivanje ugovora izriču u zlatnom novcu (a ne u robi, kako bi bilo normalnije u prethodnim stoljećima) - u dokumentu samostana sv. Krševana u Zadru

---

31 *DAI*30/132-142; *Viz. izv.* II, 36: Klaić, *Izvori*, 27.

32 Margetić, *Rižanski platit* 432-3; Klaić, *Izvori*, 12.

33 Lj. Karaman, *Razgovori o nekim problemima domaće historije, arheologije i historije umjetnosti*. Anali Dubrovnik 6- 7, 1957, 41-73.

34 Belošević, *Kultura*, 26, 130-1. O ovim terminima, usp.: P. Vilar, *Zlato inovac upovijesti*, Beograd 1990, 20-28.

35 P. Kandler, *Codice diplomatico istriano*, a. 921; Klaić, *Izvori*, 63.

36 O tom fenomenu raspravlja i I. Mirnik, *O nekim nalazima novca XI. stoljeća u Hrvatskoj*, Zbornik "Zvonimir, kralj hrvatski", u tisku.

1033. godine[37], pa zatim 1036. te 1056. godine[38]. Pulski biskup Megingaudus obvezuje se 1061. godine da će u ime kazne za kršenje sporazuma platiti 10 libara zlata[39]. Opet se spominje zlato u zapisu o osnutku samostana sv. Petra u Supetarskoj Dragi na Rabu, potom i kada Petar Krešimir podjeljuje samostanu sv. Ivana u Biogradu neke povlastice, a oba se događaja zbivaju 1060. godine[40]. Spominju se i predmeti od zlata kada ban i carski protospatar poklanja oko 1042/4. godine samostanu sv. Krševana crkveni pribor[41]. Napokon, i kralj Dimitrije Zvonimir obvezuje se 1074/5. godine da će papi plaćati godišnji danak od 200 bizantskih zlatnika[42]. Ni u jednom od ovih zapisa ne spominje se izričito promet zlatom ili zlatnicima, nego se radi samo o aluzijama; prijeti se, primjerice, globom u zlatu, ako se stranke ne budu pridržavale ugovora. Međutim, značenje ovih odredbi je veliko: one svjedoče da je vrijednost razmjene dosegla razinu na kojoj postoji potreba pozivati se na zlato ili na vrijedne međunarodne valute, odnosno da obračunski novac postaje zlato. Poticaji tome dolazili su, kako iz Bizanta, tako vrlo vjerojatno i iz bogatih trgovačkih sredina u Italiji.

Ne postoje potvrde da su ta plaćanja konačno i obavljena u zlatnom novcu, pa čak ni da li su Zvonimir i njegovi nasljednici uistinu plaćali papi, ali je očigledno da se u Hrvatskoj otprilike tijekom druge polovine 11. stoljeća razvila svijest o prometu zlatnim novcem i da su ga određeni krugovi uistinu i posjedovali. Čini se daje to zapravo najvažniji i najbolji pokazatelj napretka.

Međutim, prema kraju 11. stoljeća podaci o kolanju zlatnika kao sredstva plaćanja su nedvojbeni: Zvonimir je svojim ugarskim saveznicima, kralju Salamonu i hercegu Gejzi otprilike između 1064. i 1067. godine poslao "kraljevske darove i skupocjenu odjeću i mnogo zlata i srebra"[43]. Podatak o bogatim darovima donekle se može. shvatiti kao pretjerivanje, kao da je ostavljen u tekstu da bi impresionirao čitatelja i uvjerio ga u obostranu nesebičnost i požrtvovnost rođaka. Međutim, nedvojbeno je da je Zvonimir morao nešto darovati i da to nisu mogli biti bezvrijedni darovi, s obzirom na to što je dobio ("vojvodinu Dalmatinsku" - *Marku Dalmatinsku)*[4]*.

Nadalje, za kupovinu zemlje ili za robove koje je Petar Crni nabavljao za samostan sv. Petra u Selu naknada se često isplaćivala u robi ili stoci, ali su se plaćanja većih iznosa obavljala u zlatnom novcu - ukupno je potrošio 126 zlatnika[45]. Za većinu ljudi, koje je kupio kao *serve*, Petar

[37] *CD* I, 68.
[38] *CD* I, 71,84.
[39] Margetić, *Rijeka, Vinodol Istra,* 147, 148.
[40] *CD* I, 86, 88,91.
[41] *CD* I, 76.
[42] Raćkl, *Documenta,* 103-4; Klalć, *Izvori,* 68-9.
[43] Klalć, *Izvori,* 65. O tome, vidi, Šlšić, *Povijest* 527.
[44] Vidi. str. 403-6.
[45] Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 213-32; *Cartulanj,* 40-1 i d. Klaić, *Izvoru* 76-9.

Crni je dao novac[46]. Tako je, kupivši stanovitog Semjana od njegovih neprijatelja (to jest, od razbojnika ili gusara) platio za njega četrdeset romanata (dakle, zlatnika)[47].

Čini se daje do kupovina navedenih u kartularu sv. Ivana Biogradskog došlo nešto kasnije, do kraja 11. stoljeća, i u tom je razmaku protok novca još ojačao. Naime, biogradski su opati većinu kupljenih zemalja platili novcem (20 od 28 kupovina)[48]. O intenzivnijem kolanju zlatnika na hrvatskom prostoru upravo krajem 11. stoljeća svjedoči poseban naziv *romanar*[19], jer je on izveden iz imena cara Romana IV. Diogena (1068-1071)[50].

O narastanju bogatstva od početka 11. stoljeća svjedoče i obveze koje stanovnici Kvarnera 1018. godine obećavaju mletačkom duždu. Dok će stanovnici Krka davati lisičje kože, stanovnici Belog na Cresu i Osora kože od kune, što se sve može uloviti na tim otocima ili u bližoj okolici, stanovnici Raba obvezuju se na podavanje 10 libara svile (svila se piše *sericum,* ali i *siricurri)*[51]. Doduše, svilu je još početkom 10. stoljeća posjedovao zadarski prior Andrija[52], a oko 999. godine i Agape, kći tribuna Dobronje[53], ali se u to vrijeme radi o izuzetno bogatim pojedincima u primorskim gradovima, jer na hrvatskom političkom teritoriju svile tada još nema[54]. Podaci o posjedovanju svile učestaju krajem 11. stoljeća[55], ali nije poznato da li se proizvodila na hrvatskom prostoru u ranom srednjem vijeku[56]. Bilo kako bilo, svila je luksuzni predmet *par excellence* i tko god ju kupuje, mora biti bogat, odnosno, ukoliko se ona proizvodi u nekoj sredini, to je jasan pokazatelj naraslih privrednih mogućnosti.

U kartularu samostana sv. Marije krajem 11. stoljeća spominju se *aurei nastali* i "dragocjeno zlatno pokućstvo"[57]. Cika kupuje i dva zasigurno skupa himnarija i matutinal, a zatim i dragocjene svijećnjake i kandelabre[58]. Svi se oni smještavaju u samostansku riznicu u kojoj se s vremenom sabiru vjerojatno mnoge dragocjenosti kojima je to vrijeme čini se obilovalo. U prvo vrijeme Vekenegina starješinstva (u 90-e godine 11. stoljeća) pada i izrada iznimno lijepog evanđelistara[59]. Možda se već tada započelo s umjetničkim svilenim i zlatnim vezom crkvene odjeće i oltar-

---

[46] Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 70, 158- 9.

[47] Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 214; *Cartularu,* 42-3; Klaič, *Izvoru* 77.

[48] Budak, *Elementi razvoja,* 379.

[49] Rački, *Documenta,* 531.

[50] Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 99, 92.

[51] *CD* I, 54-7.

[52] Rački, *Documenta,* 18.

[53] Rački, *Documenta,* 26.

[54] M. Dragičević, *Nekoliko fragmenata tekstila iz grobova nekropole sv. Spas u selu Cetini kod Vrlike,* SHP 12/1982, 161-71.

[55] Rački, *Documenta,* 181, 182.

[56] Rački, *Nutarnje stanje* 105, 207.

[57] Novak, *Zadarski kartular,* 245.

[58] Novak, *Zadarski kartular,* 242.

[59] Novak, *Zadarski kartular,* 247.

skih antipendija. Razvoj umjetničkog obrta bio je istovremeno i rezultat i poticaj konjunkturi 11. stoljeća. Tako splitski nadbiskup Lovro (1060-1099) daje izraditi srebrne "velike i druge manje ručne svijećnjake, veliki i mali vrč i posudu za pranje ruku kod službe Božje, kalež i relikvijar, biskupski štap i križ i drugo štošta, sve izrađeno skupocjenim ručnim radom..."[60]. Iako je bilo i laika koji su imali velike imovine i svojim donacijama poticali povećanu proizvodnju umjetnina, nedvojbeno se najviše bogatila crkva, jer se za nju i najviše umjetnina proizvodilo. Već spomenuti ženski samostan sv. Marije osnovan je 1066. godine[61], a samo do kraja stoljeća uspio je priskrbiti navedene bogate darove. Ni drugi samostani nisu u tome zaostajali, pa je logično da su 1162. godine Splićani zabranili ostavljati ili davati Crkvi nekretnine, jer je to ugrožavalo prihode grada.

Iako se čini da je broj zapisanih kupoprodaja prilično velik i da je, sukladno tome, moguće doznati mnogo o tadašnjem gospodarstvu i društvu, zapravo nije tako. Na primjer, nije moguće ustanoviti zašto se cijene od slučaja do slučaja toliko razlikuju i koliko što vrijedi u odnosu na neki drugi proizvod ili posjed: cijena konja u svim zabilježenim transakcijama varira između 6 i 40 zlatnika[62], a cijena roba između jednog i 40 zlatnika. Najčešće rob stoji između 3 i 15[63]. Stoga se može zaključiti da u prosjeku konj stoji isto toliko koliko i rob, ali uopće nije jasno kako su bile moguće tolike razlike u cijeni.

S druge pak strane, ni o cijeni zemlje nije moguće ništa određenije reći. I tu ima velikih razlika koje se ne mogu objasniti ni razdobljem ni mjestom na kojem je određena kupoprodaja obavljena (iz raspoloživih podataka ne može se zaključiti jesu li rasle cijene ili je zemlja u nekom području - primjerice u blizini gradova ili zbog toga što je kvalitetnija - bila možda skuplja, a drugdje jeftinija). Problem je i činjenica što se samo u nekoliko slučajeva navodi točna površina zemlje: Pleso tvrdi daje za splitsku crkvu kupio jedan teren veličine jednog vretena za deset denara, a odmah potom da je drugi teren veličine tri vretena kupio također za deset denara[64]. Međutim, čak i kada se poznaju svi ti elementi, ostaje nejasno zašto je jedna čestica tri puta skuplja od druge.

Načini naknada za kupovinu zemlje različiti su. Manji dijelovi zemlje ponekad se čak kupuju za sir, sol, ovčju vunu, svinje, žito, vino, itd., a veći se posjedi prodaju za novac. Međutim, ostaje neprijeporna činjenica da ni jedna zabilježena transakcija ne prelazi 40 zlatnika; taje cijena postignuta u doba Petra Krešimira IV. za jedan seoski alodij, stoje uključivalo dva dvora *(curtis),* tri zgrade *{časa)* i dva komada zemlje[65]. Čini se da je cijena

[60] Račkl, *Documenta,* 446; Toma, *Kronika,* 48.
[61] Šišić, *Povijest* 499; Novak, *Zadarski kartular,* 17-29.
[62] Račkl, *Documenta,* 174, 126.
[63] Rački, *Documenta,* 128, 134-5.
[64] Rački, *Documenta,* 28, 29.
[65] Rački, *Documenta,* 169.

zemlje niska u usporedbi sa cijenama, primjerice roba ili konja, jer se za najskupljeg roba ili konja moglo dobiti čitavo gospodarstvo. No, to ne znači da zemlja malo vrijedi. Ne bi bilo logično da najbogatiji pojedinci, kada bi bilo tako, upravo investiraju u zemlju, odnosno daju uvijek dragocjen zlatni novac za nju. Čini se da zemlja u vrijeme osjetnijeg gospodarskog razvoja, kada mnogi siromašni postaju još siromašniji, a jedan uzak sloj se obogaćuje, biva predmetom špekulacije. Neki osiromašeni prodaju je i po nižim cijenama od realnih, predaju se u ropstvo, samo da prežive, a bogatuni kupuju znajući da će iz tog posjeda kasnije izvući veću materijalnu dobit ili zadobiti društveni prestiž, ako je predaju u vlasništvo crkve.

Svi podaci u to vrijeme potječu iz primorskog dijela Hrvatske, a bilo bi zanimljivo znati što se događa u unutrašnjosti, posebice u plodnoj Panonskoj nizini. Naime, u to vrijeme bogatstvo leži u zemlji, i što je ona plodnija, to je bogatstvo veće, pa se i na području sjeverne Hrvatske morala osjetiti "konjunktura". Daje tako i bilo, potvrđuju podaci iz otprilike 1185/6. godine, kada su godišnji prihodi splitskog nadbiskupa bili 400 srebrnih maraka, zadarskog biskupa 500, a zagrebačkog biskupa čak 1 500. Slavonski je herceg davao vladaru godišnje 10 000 maraka[66].

Čini se da su plodove konjunkture 11. stoljeća ubrali ponajprije neki samostani i biskupije, odnosno da su oni mogli priskrbiti određena materijalna dobra, kao i novac. Slijedili su ih i pojedini trgovci i drugi građani. Vjerojatno se jedan, možda i veći dio njihove novčane akumulacije nepovratno odlio u inozemstvo, u kupovinu luksuzne robe. Međutim, rezultate tako povoljnih gospodarskih trendova osjetit će i drugi stanovnici grada, pa čak i sela. S novopridošlim će se novcem graditi kuće, crkve, izravno ga raspodjeljuju sudionici u gradnji (graditelji, zidari, tesari, itd.), a neizravno i veći broj ljudi kroz povećanu potrošnju onih koji su počeli priskrbljivati više. Stoga se stvaranje manjeg broja pojedinačnih bogatstava moralo barem malo osjetiti i u društvu, odnosno u širim slojevima, iako to zasigurno nisu bile nikakve dramatične promjene nabolje.

No, u suvremenom ekonomističkom promišljanju taj novac nije najbolje upotrijebljen. On se uglavnom ne koristi za stvaranje novih vrijednosti, nego se investira u izgradnju, i to posebno crkava, u izradu nakita i drugih dragocjenosti koje mogu imati i ulogu rezerve vrijednosti, bude li to u nekim teškim vremenima potrebno. To ipak svjedoči da će Hrvatskoj trebati još mnogo vremena da dosegne razinu razvijenije srednjovjekovne privrede.

[66] Vidi, spis *O granicama kraljevstva Ugarskog i prostranstvu kraljeva vladanja,* sastavljen kako bi ga tadašnji kralj Bela III. poslao na francuski dvor prigodom svoje druge ženidbe - Klaić, *Izvori.* 97.

3. *Uloga crkve u društvenom poletu i pojava rane romanike*

Kao u svim kršćanskim zemljama, još od vremena Konstantina I. Velikog, tako se i u Hrvatskoj priznavalo crkvi pravo stjecanja nekretnina, štoviše, podjeljivale su joj se i posebne povlastice. S obzirom na to, kao i na ugled crkve u svim slojevima naroda, crkvena su se imanja još od 9. stoljeća na hrvatskom prostoru množila i širila. Tako se u Istri još od franačke vlasti stvaraju mnogi samostani, osobito u Puljštini i Poreštini, koji s vremenom ulaze u posjed velikih imanja - ponajprije to vrijedi za velike biskupije, kao što su porečka i pulska čiji se posjedi protežu sve do Raše, a kasnije i do Rijeke, pa po nekim naznakama crkva posjeduje gotovo tri četvrtine istarske markgrofovije. Tako Oton II. krajem 10. stoljeća potvrđuje porečkom biskupu već ranije dobivene posjede - Motovun, Rožar, Nigrinjan, Tar, Pazin, Rovinj, Dvigrad i Bale. U Istri dobivaju posjede i inozemne biskupije - prije svih tu su akvilejski i gradeški patrijarh (koji su od 10. stoljeća, pa u nekoliko sljedećih, tako neposredno vezani uz istarske prilike da ih se samo uvjetno može smatrati strancima), pa onda freisinški biskup kojem car Henrik IV. 1067. podjeljuje sela u Koparštini, dočim je ravenski nadbiskup posjedovao u Puli prostrani feud "sv. Apollinara".

Širenje crkvenih posjeda na hrvatskom se prostoru posebice očituje u 11. stoljeću. Tada se stvaraju veliki zemljoposjedi, kao oni samostana sv. Petra u Selu, ili sv. Ivana Biogradskog, ili posjedi splitske crkve. Splitska je crkva posjedovala čitav niz sela u okolici grada, pa sve do livanjske županije[67]. Sv. Ivan u Biogradu posjedovao je zemlje od mora i Vranskog jezera sve do Nadina, a po posjedu Rogovo dobiva i ime. Potom stječe zemlju i na susjednom otoku Pašmanu[68]. Stoga crkva općenito, odnosno pojedine biskupije i samostani postaju, u trenutku kada krajem 11. stoljeća nestaje u Hrvatskoj jake središnje vlasti, prava središta moći i bogatstva[69]. Oni se afirmiraju i kao izvor nove faze graditeljskog poleta.

Po tim značajkama društvenog razvoja Hrvatska slijedi, s relativno malim zaostatkom, razvoj zapadne Evrope, u kojoj je clunvjevski pokret, na vrhuncu u 11. stoljeću, neslućeno ojačao pozicije samostana. Taj kvalitetan pomak u funkciji samostana u hrvatskom društvu dijelom je odraz njihove brojnosti, jer do kraja 11. stoljeća čak ih je četrdesetak benediktinskih, što ženskih, što muških, pretežno uz jadransku obalu. U drugoj polovini 11. stoljeća osnovani su, osim spomenutih, i samostan sv. Petra u Supetarskoj Dragi na Rabu (1059)[70], sv. Petra u Selu kod Splita (1069), sv. Apolinara kod Kopra (1070), sv. Petra od Klobučca (kraj 11. stoljeća) i sv. Petra na Pagu (1102). Tada su se počeli osnivati i ženski

[67] Račkl, *Documenta,* 1-3, 15, 106, 117, 139. U *CD* II, 8, kralj Koloman listinom iz 1103. godine potvrđuje sve te posjede splitskoj crkvi. Vidi i Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 105, 209-10.

[68] Rački, *Documenta,* 51, 161-74.

[69] Budak, *Elementi razvoja,* 373-9.

[70] *CD* I, 85, 114.

samostani, kao primjerice samostan sv. Tome u Biogradu na moru (1060), sv. Benedikta u Splitu (1060/1), sv. Duje (kasnije sv. Nikole) u Trogiru (1064), sv. Marije (1066) i sv. Platona u Zadru (1070)[71]. Tako za vladavine Petra Krešimira IV. postoji u Hrvatskoj najmanje 17 značajnih samostana uz određen broj onih koje izvori jedva spominju. Od značajnih jedan je u Solinu (Trpimirov ili sv. Mojsija), dva u Ninu (sv. Ambrozija i sv. Marije), jedan u Zadru (sv. Krševana), dva u Osoru (sv. Petra i sv. Benedikta), samostan sv. Mihovila (sv. Nikole) na Susku, sv. Stjepana u Splitu, sv. Ivana Evanđelista u Biogradu, sv. Bartolomeja (po svoj prilici u Kninu), sv. Jurja Koprivskoga i sv. Ivana Krstitelja u Trogiru[72]. Najintenzivnije osnivanje samostana karakteristično je upravo za šezdesete godine, kao odraz snažnog gibanja protiv svjetovne investiture u crkvi i protiv simonije, a za poboljšanje discipline klera. Čini se da su ugarske crkvene i državne vlasti 1057. ili 1065. godine osnovale i samostan sv. Dimitrija na Savi, u današnjem Srijemu[73]. Sve će to biti najbolja osnovica za još intenzivnije širenje samostanskog života, posebice benediktinaca, u 12. i 13. stoljeću, po čitavoj Hrvatskoj, od Jadrana do Dunava.

Osim u osnivanju samostana, novi polet unutar crkve očitovao se i u održavanju sabora. Po zaključcima Prvog nikejskog koncila iz 325. godine pokrajinski su se sabori morali održavati dvaput godišnje, ali je Drugi nikejski koncil takvu obvezu smanjio najednom godišnje. Iako je očigledno da se o mnogim saborima koji su održani za područje splitske metropolije nije sačuvao nikakav spomen u izvorima (jer se na njima birao nadbiskup, posvećivali se biskupi, itd.), učestalost zapisa o saborima 11. stoljeća ukazuje da su se oni tada redovitije održavali nego u prijašnjim stoljećima. Naime, u Splitu su sabori održani 925. i 928. godine, potom oko godina 1045., 1050., 1059/60., 1063., 1075. i 1088/9.; u Zadru godine 1095., u Ninu između 1077. i 1087. godine[74].

Širenje samostanskog života - u to vrijeme isključivo benediktinaca - izravno je utjecalo na širenje pismene kulture i, posebice, beneventane, pisma kojim se piše isključivo u južnoj Italiji i Dalmaciji. Iako je moguće da je beneventana došla u Dalmaciju još u 9. stoljeću i da najstariji beneventanski rukopisi potječu iz tog razdoblja, tek za 11. stoljeće postoje nedvojbeni dokazi o njezinoj upotrebi. Čini se daje beneventana stigla u Dalmaciju i izravno iz montecassinske opatije (u kojoj je nastala), pošto su se redovnici nakon 986. godine razišli, kao i intenzivnim pomorskim vezama koje su se održavale između dviju jadranskih obala tijekom stoljeća[75]. Podrijetlo beneventane, kao rijetko koji društveni pokazatelj, obavještava o područjima s kojima hrvatski prostor tada kontaktira i s kojima će kontaktirati u narednim stoljećima. Usporedo s beneventanom

[71] Šanjek, *Crkva,* 68-71.

[72] I. Ostojić, *Kadje osnovan samostan sv. Petra u Selu,* SHP 7, III. ser., 1960, 143-157. Isti, *Benediktinci.* II, 158-65.

[73] Ostojić, *Benediktinci,* III, 30.

[74] Raćki, *Nutarnje stanje.* Rad 79, 153.

[75] J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi,* Zagreb 1972, 60-1. Vidi i V. Novak, *Latinska paleografija*, Beograd 1952, 145 i tamo lit.

na hrvatskom se prostoru od 9. stoljeća širi i upotreba drugog pisma - karoline, čiji je nastanak potaknut krajem 8. stoljeća iz kulturnog kruga Karla Velikog, a oformljena je paralelno u više središta u Francuskoj, Njemačkoj, Švicarskoj i Italiji[76]. I uporaba karoline iznimno mnogo govori 0 intenzivnom širenju zapadnoevropskih utjecaja na hrvatskom prostoru.

U to je vrijeme crkva na hrvatskom prostoru doživjela još dvije značajne administrativne promjene. Prvo, stvorene su nove biskupije (o čemu je već bilo riječi), što će biti dogotovljeno osnivanjem zagrebačke biskupije 1093. ili 1094. godine, te drugo, daje vlast metropolita ograničena na područje hrvatske države. Naime, odcijepila se Gornja Dalmacija (zemlja jugoistočno od Neretve). Povod tome bila je nesreća koja je zadesila njihove biskupe kod Hvara na putu prema Splitu, pa je žiteljstvo tih biskupija zatražilo i dobilo posebnu metropoliju sa sjedištem u Baru[77]. No, dublji je razlog tome bio tadašnji uspon Duklje koja je pod vodstvom Stefana Vojislava i njegova sina Mihajla ojačala i okupila Trabuniju, Hum i Rašku.

Crkvena reforma izravno je utjecala na stvaranje novog i prvog općeevropskog umjetničkog stila u Evropi, ali je pojava romanike neraskidivo vezana s crkvenom reformom i s hrvatskim prostorima, a gospodarski polet čitavoj istočnojadranskoj obali bio je pretpostavka da se intenzivnom izgradnjom mogu iskazati nove umjetničke tendencije[78]. Prirodni ambijent u kojem je nastajala evropska romanika bili su samostani i crkve, a tek kasnije se romanička arhitektura pojavila i u drugim sredinama, prvenstveno gradovima. Sličan je razvoj uslijedio i u Hrvatskoj, iako vjerojatno potaknut i malo drukčijim razlozima: na hrvatskom prostoru nije bilo, izvan samostana, ni dovoljno jakih sredina da bi omogućile takvu izgradnju. Komune ili veći broj pojedinaca u njima financijski će osnažiti i osposobiti se za financiranje takvih gradnji tek u kasnijim stoljećima, neke već u 12., kada se obnavljaju ili grade nove katedrale u Senju, Krku, Rabu, Zadru, Trogiru, Dubrovniku, kao i u Zagrebu, što ukazuje na širenje gospodarske konjunkture i u panonske prostore. To, tada već zrelo romaničko graditeljstvo i umjetnost u Zadru, Trogiru i Splitu (a to su samo najvažnije sredine) bitno su značajniji i po kvantiteti 1 kvaliteti, po moći i bogatstvu koje iskazuju, i teško je 11.1 ranija stoljeća uspoređivati s kasnijim razdobljima. Međutim, druga polovina 11. stoljeća jest razdoblje kada su se sve te tendencije rađale[79].

Naime, s otvaranjem novih gospodarskih tokova i s dolaskom redovnika u drugoj polovini 11. stoljeća, a pogotovo s naraslom snagom reformirane crkve, do tada dominantna predromanička umjetnost sve se više nadograđuje elementima u tendenciji rane romanike. Nemali broj privatnih donacija zavjetnih crkava hrvatskih bogataša u 9. i 10. stoljeću ispunio je društvenu funkciju[80]. U l i. stoljeću prestaje potreba za takvim

[76] Stipišlć, n. dj., 84 i d.

[77] Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 79, 141-2.

[78] M. Jurkovič, *Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu,* SHP 20/1992, 191-213. posebno 197.

[79] Goldstein, *Periodizacija,* 267-71.

[80] Rapanić, *Donare et dicare,* SHP 14/1984, 159-79.

Slika 33. *Plutej iz crkve sv. Nediljice*

aktivnostima, pa se može investirati u druge stvari. Počinju se graditi opatije, što je već vrlo karakteristična situacija i za Evropu u razdoblju romanike, otprilike od godine 980. i kasnije[81], kao što su dvije biogradske opatije (sv. Ivana i sv. Tome), zatim ona sv. Bartolomeja na kninskom Kapitulu, te solinska sv. Petra i Mojsija[82]. Solinska crkva sv. Petra i Mojsija najbolji je primjer nastanka rane romanike u arhitekturi, iako je sačuvana samo u temeljima. Međutim, u Hrvatskoj je iz tog vremena sačuvano nekoliko izvanredno značajnih djela kojima je zabilježen trenutak prerastanja predromaničkog shvaćanja plohe i ornamentalne metode oblikovanja u novu, romaničku kvalitetu označenu pojavom skulpture na fasadi, ponovnim uvođenjem ljudskog lika i figuralne kompozicije u likovnu umjetnost[83]. Tome su primjer dvije ploče oltarne pregrade iz srušene crkve sv. Nediljice u Zadru. Na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće, te na samom početku 12. stoljeća, graditeljsku aktivnost karakteriziraju jasni ranoromanički elementi, i crkva sv. Nediljice zapravo po svemu izlazi iz ranosrednjovjekovnog razdoblja. To je tip benediktinske bazilike, trobrodne sa stupovima i s tri polukružne apside, koji se u sljedećim desetljećima raširio po gradovima i otocima od sjevera do krajnjeg juga istočne obale

---

81 G. Duby, *Les temps des cathedrales,* Pariš 1981, 11 i d. Postoji i meni nedostupan srpski prijevod: G. Duby, *Vreme katedrala.* Novi Sad 1990.

82 V. Delonga, *Ranoromaničici natpisi u latinskoj epigrafici kraljevske Hrvatske,* Izdanja HAD 15, Zagreb 1992, 80.

83 Svi ti likovi navedeni su u K. Prijatelj, *Skulpture s Ijudsltim lilcom iz starohrvatskog doba,* SHP 3, III. *set..* 1954, 65-92; Također, općenitije, I. Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji,* Zagreb 1960; N. Jakšić, *Romanička klesarska radionica iz Knina,* Peristil 24, Zagreb 1981, 27; Isti, *Ulomci skulpture 11. stoljeća iz Osora,* Izdanja HAD 7, Zagreb 1982, 187; Isti, *Tipologija kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji,* SHP 13/1983, 204. Također, M. Jurković, *Pojava romaničke arhitekture u Hrvatskoj,* referat na simpoziju "Rađa nje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža", Zagreb 1992.

i!

Slika 34. *Rekonstrukcija crkve sv. Nediljice*

Jadrana. Na svaki se način ističu Sv. Martin u Lovreču Pazenatičkom u središnjoj Istri i Sv. Petar u Supetarskoj Dragi na Rabu kao dvije bolje očuvane crkve, a Sv. Benedikt (Eufemija) u Splitu i Sv. Marija u Zadru važne su po kasnijim pregradnjama i prigradnjama. A u monumentalnom zadarskom zvoniku crkve sv. Marije uklesana je i godina izgradnje - 1105., jer je izgrađen u povodu dolaska novog suverena Kolomana. Tako se izgradnja jednog od najvažnijih spomenika novog umjetničkog razdoblja u najvećoj mogućoj mjeri poklopila s krajem jedne političke i društvene ere nazvane ranim srednjim vijekom.

4. *Petar Krešimir IV. - širenje na moru i na kopnu, Zvonimir i Arpadovići*

Svi se ovi procesi počinju intenzivno odvijati za vrijeme vladavine Petra Krešimira IV. koji je postao kralj oko 1058. godine[84]. Usprkos tome stoje ta modernizacija - bogaćenje, prodaja, darivanja, općenito približavanje evropskim obrascima razvoja -bila rezultat evropskog razvoja i sposobnosti i radišnosti mnogih pojedinaca u Hrvatskoj, Krešimir je oličavao taj razvoj, ako ništa drugo, onda po svom podrijetlu: bio je unuk Krešimira III. i mletačkog dužda Petra II. Orseola, jer se duždeva kći Hicela udala za hrvatskog kralja Stjepana I. U tom se braku rodio i Petar Krešimir. Kada je stupio na prijestolje, papinski ga je poslanik optužio da je u borbi za prijestolje ubio brata Gojslava. Dvanaestorica župana pomogla su mu da odbaci optužbe i mirno zavlada[85]. Tako je Krešimir stupio na prijestolje bez većih poteškoća i vladao stabilno, a stabilna vlast bila je jedan od preduvjeta za sva pregnuća, kako gospodarska, tako i vojno-politička. Naime, s gospodarskim jačanjem Hrvatske narasle su i ambicije za političkom i vojnom ekspanzijom.

Tako se u utemeljiteljnoj ispravi za benediktinski samostan sv. Petra u Supetarskoj Dragi na Rabu iz 1059. godine prvi put spominje *Croatiae Datmatieque regnum*[86], što znači da se prostor Hrvatske i Dalmacije prvi put smatra cjelinom. Osim toga, Petar Krešimir samosvjesno i ponosno 1062. godine tvrdi da se "proširilo naše kraljevstvo na kopnu i na moru"[87]; to je prvi put da se u nekom izvoru izričito govori o širenju hrvatskog teritorija. U istom se dokumentu govori o *nostro dalmatico mari* - "našem dalmatinskom moru", što je vjerojatno i izraz novosazrele vladalačke ideologije po kojoj je on vladar svega, i na kopnu i na moru[88]. Radi se, izgleda, o utjecaju bizantskog sustava mišljenja.

---

[84] Usp.. Šišić, *Povijest,* 499-500.

[85] Klaić, *Povijest,* 352.

[86] Vidi, V. Klaić, *Regnum Croatiae et Dalmatiae,* Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930, 79-89.

[87] *Terra mariaue nostrum prolongavit regnum* - Rački, *Documenta,* 72-4.

[88] Izraz analizira V. Novak, *Mare nostrum dalmaticum,* Radovi JAZU Zadar 16-17, Zadar 1969, 417 i d., 430 i d. Vidi i Gunjaca, *Obnavljanje života u Dalmaciji poslije pada Salone, Ispravci i dopune* 2, 415 i d.

Bizantsko je Carstvo bilo rimsko, univerzalno carstvo. Idealno, ono je obuhvaćalo sve ljude na zemlji koji su morali biti članovi jedine prave, kršćanske crkve. Na moru je bizantska ideologija evoluirala od rimskog načela - *imperiuma* i *dominiuma* rimskog naroda nad morem, sa slobodom upotrebe samo za sebe, do isključive vlasti države nad svojim morem. To je pravno shvaćanje proizlazilo iz mnogo dubljih sveobuhvatnih ideja o Sredozemlju kao *Mare Nostrum* ili *r* KCC# f|n.cc<; ddXaooa"[89]. I Venecija je razvijala sličnu ideologiju o *dominium mariš Adriaticl* I nije teško zamisliti osviještenog i obogaćenog Petra Krešimira u državi koja se bogati, u kojoj pomorci suvereno vladaju priobalnim prostorom, kako zahvalno preuzima bilo od Bizanta, bilo od Venecije isključive nazore i smatra Jadransko more svojim vlasništvom, kada, uostalom, on uistinu i jest vlasnik nad tim prostorom. Takvi ideološki stavovi o vladavini nad morem bitan su pomak od, recimo, vremena Domagoja, kada suvremenici, odnosno Domagojevi podanici, smatraju more vrlo dobrim prostorom za prepade na brodove stranaca.

Samosvijest Petra Krešimira iskazuje se i u devocionoj formuli jedne od njegovih isprava: "*divina gratia largiente ... atque aui mei... patrisaue mei ... habenas regni reiinens",*[90] dakle, uz božanski se izvor vlasti navodi i ljudski -njegova djeda i njegova oca, stoje u ispravama hrvatskih vladara iznimka. To je s jedne strane izraz kraljevske moći, koja proizlazi iz božanskog prava, a s druge oznaka kraljevske neovisnosti o papinskoj vlasti[91].

Petar Krešimir se hvali da se njegova država proširila i "na kopnu". O tome neposrednih potvrda nema, ali se čini da bi se to moralo odnositi na bizantsku Dalmaciju, o čemu je već bilo riječi, kao i na neke dijelove Panonije i na dijelove Bosne.[91] Do saznanja o širenju Hrvatske valja stoga doći posrednim putem.

Budući hrvatski kralj Zvonimir spominje se 1070. godine kao "ban"[92], u čemu je bio nasljednik mnogih istaknutih ličnosti 10. ili. stoljeća. Ivan Gorički (oko 1280. do poslije 1353.) tvrdi da su šezdesetih godina Ugri "odlučili da će mu ustupiti dio Slavonije"[93], pa su historičari to smatrali potvrdom pripojenja današnje Slavonije Hrvatskoj. Međutim, osim stoje vjerodostojnost čitavog Ivanova teksta upitna[94], termin "Slavonija" u to

[89] N. Katičić, *More i vlast obalne države,* Zagreb 1953, 19-64.

[90] *CD* I, 113. J. Nagy, *Diplomatičko-paleograjske studije.* Vjesnik Kraljevskog državnog arkiva u Zagrebu 11/1926, 150. Vidi i M. Brković, *Intitulacija i devocga u ispravama hrvatsldh narodnih vladara.* Radovi JAZU Zadar 34, 1992, 92-3.

[91] Da se radilo o Bosni pretpostavlja Šišić, *Povyest* 529-30.

[92] Rački, *Documenta,* 80, 85, 95-6.

[93] *Sclavoniae partem* - Rački, *Documenta,* 473.

[94] Vjekoslav Klaić je izričito tvrdio da ljetopis uopće nije postojao, iako je poznat po fragmentima iz djela B. A. Krčelića iz druge polovine 18. stoljeća (vidi, V. Klaić, *Ocjena odlomlca iz "Kronologije Hi ljetopisa" Ivana Arhidakona,* Program realne gimnazije zagrebačke, 1873-4). Šišić je bio još eksplicitniji -ocijenio gaje kao falsifikat P. Vitezovića. Ako bi autor uistinu bio Ivan Gorički, koji živi u Zagrebu, onda bi logično "ovaj dio Slavonije" bila neposredna okolica Zagreba, što bi značilo da nije dodijeljen veći dio Slavonije - a to bi bio veći dio teritorija u savsko-dravskom međurječju.

vrijeme uopće ne mora označavati područje današnje Slavonije, nego samo "slavensku zemlju"[95]. Tako su Zvonimiru njegovi mađarski rođaci prepustili "dio Slavonije", pri čemu se vjerojatno ne radi o današnjoj Slavoniji, nego bi ponajprije to mogla biti sjeverozapadna Hrvatska, to jest kraj oko Varaždina, Zagreba, te porječje Kupe. Nagađa se da se njegova vlast mogla protegnuti sve do Srijema[96]. Zatim je Zvonimir vladao prostorom o kojem već postoji podatak o prepuštanju -to je Marka Dalmatinska - područje Kvarnera, Hrvatskog primorja i istočnog dijela Istre. Kako Konstantin Porlirogenet još u 10. stoljeću tvrdi da ban "drži pod vlašću Krbavu, Liku i Gacku"[97], nije nelogično pretpostaviti daje ovim prostorom vladao i Zvonimir, a da je uz pomoć ugarskih rođaka proširio svoju domenu do obližnjeg mora.

Hrvatska se sve više ravnopravno uključuje u tokove evropske politike što se očituje u rodbinskim i srdačnim odnosima s Venecijom i dalmatinskim patricijatom, ali od šezdesetih godina sve više i s ugarskom dinastijom Arpadovića. Međutim, nije poznato kako i zašto se budući hrvatski kralj Zvonimir - ili se to dogodilo zato što je Zvonimir bio Trpimirović[98] - odlučio povezati s ugarskom dinastijom Arpadovića ženidbom s Jelenom (odnosno, kako je hrvatski izvori nazivaju, Lepom)[99], kćerju Bele I. (1061-1063) i sestrom Gejze i Ladislava. Bez obzira na to što neposredni povodi nisu jasni, očito su pri sklapanju ovakvog braka interesi i pretenzije uzajamni: možda je Zvonimir imao ambicije da jednom zavlada i Ugarskom. No, čak akcdh je i imao, to mu baš i nije bila realna nada, jer bi prije njega morali umrijeti i Gejza i Ladislav, a da ne ostave muškog nasljednika, stoje bilo malo vjerojatno. Uostalom, i nije se ostvarilo. Bilo kako bilo, Zvonimir je ipak imao koristi od rođaka - zamolio je kralja Salamona i vojvodu Gejzu da mu pomognu istjerati istarsko-kranjskog vojvodu Ulrika II. s područja "vojvodine Dalmacije" -Marke Dalmatinske -dakle, Kvarnera, Hrvatskog primorja i dijela Istre od Rijeke do Labina. To su oni i učinili, a zauzvrat su od Zvonimira dobili darove. Dugoročno gledajući, Zvonimir će navodno od rođaka desetak godina kasnije imati još većih koristi. Naime, Ivan arhiđakon Gorički tvrdi da se on, "osiljen ovim rodbinstvom,

95 Vremenom bliski svjedok Rajmund od Agilesa koji je opisao put križara kroz Hrvatsku za Prvog križarskog rata 1096. godine, pri spominjanju *Sclavonia* misli na sve slavenske zemlje kojima su putovali od Istre do Skadra (vidi, Rački, *Documenta,* 461-3; Klaić, *Izvori,* 84-5). I drugi primjeri uporabe imena *Sclavoniaiz* tog vremena, pa i iz mnogo kasnijih stoljeća, ako se uopće može ustanoviti o kojem se točno području radi, svjedoče da se taj naziv vrlo teško može poistovjećivati s onim teritorijem koji se danas tako naziva (vidi, primjerice, Rački, *Documenta,* 159, 202, 319).

96 Dabinović, *Povijest,* 83, duhovito povezuje činjenicu da je Zvonimir uzeo ime Dimitrije sa time kako je vladao i krajevima oko Srijemske Mitrovice, jer takvo ime "naslućuje neke veze s tim krajevima".

97 *DM* 30/93-4; *Viz. izv.* II, 33; Klaić. *Izvori,* 41.

98 O toj pretpostavci argumentirano piše Barada, *Dinastičko pitanje,* 171-4.

99 Rački, *Documenta,* 119, 139-40. O Zvonimirovu dolasku, usp. Barada. *Dinastičko pitanje,* 172-3.

dokopao kraljevstva Hrvatske..."[100] Ivanova tvrdnja ne može se prihvatiti bez rezervi: činjenica da ban Zvonimir postaje kralj govori o tradicionalno jakom položaju bana u Hrvatskoj. Naime, čini se daje Krešimir šezdesetih godina odlučio za nasljednika postaviti svoga nećaka Stjepana koji se 1066. godine spominje uz njega kao *dux* (herceg?)[101], a već 1070. godine dosljedno se isprave datiraju po kralju Krešimiru i banu Zvonimiru[102]. Je li Zvonimirov izbor pospješilo i to stoje on vjerojatno bio čovjek po ukusu ugarskog dvora ili su ga Arpadovići u tom izboru neposredno pomagali, ostaje nerazjašnjeno. S druge strane, Arpadovići će od svojeg rodbinstva i angažmana imati nedvojbeno još veće koristi, jer će koje desetljeće kasnije zadobiti hrvatsku krunu.

5. Stvaranje svijesti o vlastitoj prošlosti

U dokumentu kojim 1062. godine Petar Krešimir IV. daruje posjed Diklo samostanu sv. Krševana[103] spominje se Krešimirov pradjed Krešimir stariji kao onaj koji je zemlju predao u trajni posjed samostanu sv. Krševana, pa zatim njegov sin Držislav, pa Svetoslav i braća njegova Krešimir i Gojslav, te njegov sin Stjepan koji je bio otac Petra Krešimira. I sam Zvonimir spominje "svoje praoce" - *progenitores mei,*[104] a Zvonimirov nasljednik Stjepan II. poziva se 1089. godine na "kraljevsko prijestolje svojih otaca, djedova i pradjedova"[105]. Tako dugo povijesno sjećanje ne postoji u dokumentima 9. stoljeća. U Trpimirovoj se darovnici spominje njegov prethodnik Mislav, a u Muncimirovoj iz 895. godine spominje se Trpimir, od čije je vladavine proteklo otprilike 50 godina. U darovnici za Diklo navode se redom svi hrvatski vladari u posljednjih stotinu i nešto godina, a što je bitna promjena u razmišljanju u Hrvatskoj. Stoga se navođenje genealogije ne može pripisati samo nekom nepoznatom benediktincu koji "po svoj prilici u drugoj polovici 12. stoljeća unosi u darovnicu podatke o hrvatskim vladarima i banovima služeći se nekom, danas izgubljenom vladarskom genealogijom ili katalogom..."[106] Naime, takvo pozivanje na tradiciju dinastije logično je ponašanje u vrijeme kada kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije traži afirmaciju na evropskoj razini (i dobiva je od pape 1074/5. godine). Petar Krešimir IV. je samosvjestan vladar koji "proširuje svoje kraljevstvo"; uostalom, on u darovnicama

100 Račkl, *Documenta,* 473.

101 Rački, *Documenta,* 66.

102 Rački, *Documenta,* 80, 85, 95. Vidi i Šišić, *Povijest* 530-1.

103 Rački, *Documenta,* 62-3. Vjerodostojnost ovog dokumenta dovodi u pitanje N. Klaić, ali ne i podatke o vladarima. Vidi, Klaić, *Povijest,* na raznim mj.

104 Rački, *Documenta,* 144-6; Šišić. Priručni/c 185, 579; usp., Barada, *Dinastičko pitanje,* 174.

105 Rački. *Documenta,* 148; CD I, 188; Klaić, *Izvori,* 81.

106 Klaić, *Izvori,* 56.

spominje "oca Stjepana"[107], kao i "djeda Krešimira"[108], a navodno neku zemlju u "Brdima" daje samostanu sv. Marije za "spokoj moje duše i duše mojih roditelja" *(parentes)*[109].

Međutim, to pozivanje na prošlost i dobro poznavanje prošlih događaja u doba Petra Krešimira nije nastalo odjednom; sazrijevalo je u prethodnim stoljećima, baš kao i hrvatsko društvo. U 9. stoljeću Hrvatska je ušla u evropski civilizacijski krug pokrštavanjem većeg dijela stanovništva, sve intenzivnijom razmjenom dobara s okolnim svijetom[110]. No, tada hrvatska država ulazi u fazu kada treba podršku tradicije. Tako se do polovine 10. stoljeća stvaraju uski krugovi pismenih ljudi koji počinju zapisivati priče iz hrvatske narodne predaje. Do 950. godine zabilježena je priča o podrijetlu Hrvata - o Bijeloj Hrvatskoj otkuda su stigli, zatim podatak o petero braće i dvije sestre koji ih vode tijekom seobe u novu domovinu[111]. Sve je te podatke prenio bizantski informator iz hrvatskih krajeva do carigradskog dvora i do ljudi koji su prikupljali i razvrstavali podatke za djelo *De administrando imperio.* Radi se o svojevrsnom, iako opsegom skromnom, djelu vrste *origines* ili *origo genttsu* - "podrijetlu naroda" koji ima uzor u drugim evropskim barbarskim narodima. Tako je Grgur iz Toursa napisao *Povijest Franaka,* a Pavao Đakon (720-799) *Povijest Langobarda,* ali pisali su i drugi (Beda Venerabilis Angla, Jordanes Gota)[112], i to upravo u vrijeme kada njihovi narodi u novim domovinama dosižu dovoljnu civilizacijsku razinu da se može javiti pojedinac sposoban da napiše takav tekst. Naime, jedan od bitnih preduvjeta za napisati *origo gentis* jest prvenstveno saživljenost s novom sredinom u kojoj pismenost ima tradiciju još od antičkih vremena, a potom i posjedovanje podataka o prošlosti naroda koja se, ionako, prenosi generacijama narodnom predajom. Suprotno priči o braći i sestrama, u 31. poglavlju *DAI* tvrdi se da su Hrvati iz Bijele Hrvatske stigli u novu domovinu u doba Heraklija, da su se zaratili s Avarima i pobijedili ih, te da su u to vrijeme imali za arhonta Porgina oca[113]. Čini se daje ta tradicija kasnijeg postanka, te da se rađa usporedo s razvojem jače središnje vlasti u Hrvatskoj, kako bi se legitimiralo novonastalo stanje[114].

Hrvati, baš kao i drugi barbarski narodi, nastoje prisvojiti koliko god mogu od onog superiornog stoje Rimsko Carstvo ostavilo[115]. Barbari u načelu ne dolaze uništavati, već sebi priuštiti nešto od ljepota i udobnosti

---

107 Račkl, *Documenta,* 66, 72.

108 Račkl, *Documenta,* 72.

109 Račkl, *Documenta,* 90. Izraz *parentes* može se prevesti 1 "roditelji", ali bi u ovom kontekstu bilo bolje "praocl" ili "preci".

110 Usp. str. 139 i d.

111 *DAI* 30/61-66; *Viz. izv.* II, 30; Klalć, *Izvori* 3.

112 O ovoj historiografskoj vrsti, vidi, M. Gross, *Historijska znanost,* II. izd., Zagreb 1980, 48-9; B. Smallev, *Historians in the Middle Ages,* London 1974, 50 i d.

113 *DAI* 31/17-21; *Viz. izv.* II, 39-40.

114 Usp., Katičić, *Od Konstantina Porfirogeneta, u: Uz početke,* 58-9.

115 Vidi, općenito, J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope,* Beograd 1974. 60 Id.

nekadašnjeg rimskog svijeta, ali njihova niska civilizacijska razina ne dopušta im da taj svijet održe na zatečenoj razini.

Stoga Hrvatska na splitskim saborima 925. i 928. godine gorljivo traži afirmaciju na taj način da biskup Hrvata dobije metropoliju. Argument je Grguru nekoliko puta veći teritorij njegove biskupije u odnosu na sve ostale pretendente za titulu (splitski, zadarski, trogirski i drugi biskupi), ali on ne dobiva ništa, jer nadjačava splitski argument o starosti crkve[116].

Splitska crkva postaje metropolitska unatoč tome što administrativna vlast bizantske teme nije u Splitu, nego u Zadru. Svakako je takvom raspletu pridonijela i činjenica daje Split predočio najdužu tradiciju koju simbolizira mučeništvo sv. Dujma - "budući da je nekoć blaženi Dujam bio poslan od apostola Petra u Salonu da propovijeda, određuje se da ona crkva i grad, gdje počivaju njegove svete kosti, ima prvenstvo nad svim crkvama ove pokrajine..."[117] U ovom dokumentu starost i ugled Salone čak su i prenaglašeni; naime, tvrdi se daje Dujma poslao apostol Petar, a danas je izvan svake sumnje daje Dujam bio mučenik u doba Dioklecijana (284-305). Doima se neobičnim da su se oko te činjenice složili svi nazočni biskupi, jer je po Splitu u to doba očigledno kolala već spomenuta lokalna predaja (koju prenosi car Konstantin) da je Salona podignuta u vrijeme Dioklecijana, pa je svakom moralo biti čudno daje Dujam mučen u gradu koji je nastao otprilike četvrt tisućljeća kasnije. No, vjerojatno se tražio bilo kakav argument, pa makar i neistinit, kojim bi splitska crkva zadobila metropoliju.

"Biskup Hrvata" Grgur koji stoluje u Ninu ne može se pozvati na tradiciju -njemu je u zaključcima splitskih sabora naloženo da se pokori splitskoj crkvi, jer "zna se da ninska crkva u starini nije imala biskupa, nego arhiprezbitera pod vlašću biskupa"[118]. Potom je ninska biskupija i ukinuta[119].

Otprilike u drugoj polovini 10. stoljeća gradi se crkva sv. Stjepana na Otoku u Solinu. Dugo se smatralo da su zapravo izgrađene i postojale dvije crkve, od kojih je jedna navodno bila kongregacijska, a druga memorijalna, ali su novija istraživanja pokazala da se radi o jednoj crkvi[120]. Iako neposrednih dokaza nema, vjerojatan razlog zbog kojeg se takav objekt gradi u neposrednoj blizini antičke Salone jest i tradicija koja se na taj način održava - hrvatski vladar ima svoj mauzolej i crkvu u kojoj će biti pokopan i u kojoj će se kruniti u blizini slavnog i drevnog grada. Ta činjenica daje hrvatskoj vlasti legitimitet i ojačava samosvijest (s tim se može usporediti Teodorikov mauzolej u Raveni, bivšoj prijestolnici rimskih careva). Osim toga, solinska se crkva *nalazi* na samoj granici hrvatske države - ona je izgrađena u blizini puta koji od Splita vodi prema Klisu

116 Opširnije, Goldstein, *Tomislav,* 36 i d.; vidi, str. 278-81.

117 Rački, *Documenta,* 190-1; Klaič, *Izvori* 33.

118 Rački, *Documenta,* 195; Klalć, *Izvori,* 36.

119 Rački, *Documenta,* 196-7; Klaić, *Izvori,* 36-7.

120 Ž. Rapanić - D. Jelovina, *Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu,* VAHD 70-71, Split 1977, 107-35.

i dalje prema unutrašnjosti Hrvatske, sve do u Panoniju. Kao jasno uočljiva građevina bila je na neki način legitimacija hrvatskih vladara i njihove države. Čini se da je odabiru lokacije pogodovalo i to da u neposrednoj blizini postoji neograničena količina kamena[121]. Niti ova crkva, a niti bila koja starohrvatska građevina nije izgrađena unutar salonitanskih zidina -činjenica jest da Hrvati među njima nisu ništa sagradili, a niti se u Saloni nastanjivali. Razlozi tome nisu jasni, jer to nije slučaj ni u Ninu, ni u Zadru, ni u Splitu. Ako bi se za Zadar i Split moglo reći da imaju određeni kontinuitet naseljavanja i političke vlasti te daje normalno da se ranosrednjovjekovna gradnja podiže na onom što je izgrađeno u kasnoj antici ili čak ranije, u Ninu se stanovništvo izmijenilo i zasigurno ima dosta Hrvata i Slavena, pa se gradi čitavo naselje na antičkoj baštini, a crkva sv. Križa namjerno se izgrađuje na temeljima prethodne antičke izgradnje. Zastoje u Saloni drugačije, može se samo nagađati -mogućeje da su Hrvati imali respekt prema ostacima starog grada -međutim, neke priče o Saloni koje bi izazivale takve reakcije (zazor, strah) nisu sačuvane. Moguće je da nisu na tako velikom, napuštenom prostoru mogli organizirati život iole sličan onom koji su imali u malim selima na padinama okolnih brda. Takav je primjer i nekropola na Maklinovu brdu u selu Kašić kod Zadra, gdje su grobovi građeni od donesenog kamena, iako je na samom lokalitetu postojao rimski građevinski objekt - možda je Hrvate sprečavalo neko vjerovanje vezano uz pogrebne običaje i zagrobni život[122]. Inače, i sama crkva sv. Stjepana podignuta je na ostacima antičke arhitekture[123].

Podizanjem crkve sv. Stjepana, odnosno kongregacijsko-memorijalnog kompleksa, solinsko područje postaje jedinstveno na hrvatskom prostoru. Čini se da se zbog toga, kao i zbog starosti koju ima Salona na solinskom području, u "salonitanskoj crkvi sv. Petra"[124] godine 1074/5. kruni Dimitrije Zvonimir, i to se mjesto čak pretpostavlja Kninu, u kojem se u njegovo vrijeme stvara središte hrvatske države. Čini se da je svijest o snazi tradicije u Zvonimirovo vrijeme bila u Hrvatskoj definitivno izgrađena[125].

6. *Opet jaka Neretvanska kneževina*

Od kraja 10. stoljeća Neretvanska je kneževina opet u središtu zbivanja na Jadranu. Napori Mlečana na prijelazu tisućljeća da ih pokore nisu urodili plodom, štoviše, bili su prisiljeni plaćati im danak. Naime, mletački kroničar Ivan Đakon spominje da je, u za sebe nepovoljnom trenutku, neretljanski vladar nepoznata imena obećao da taj danak više neće

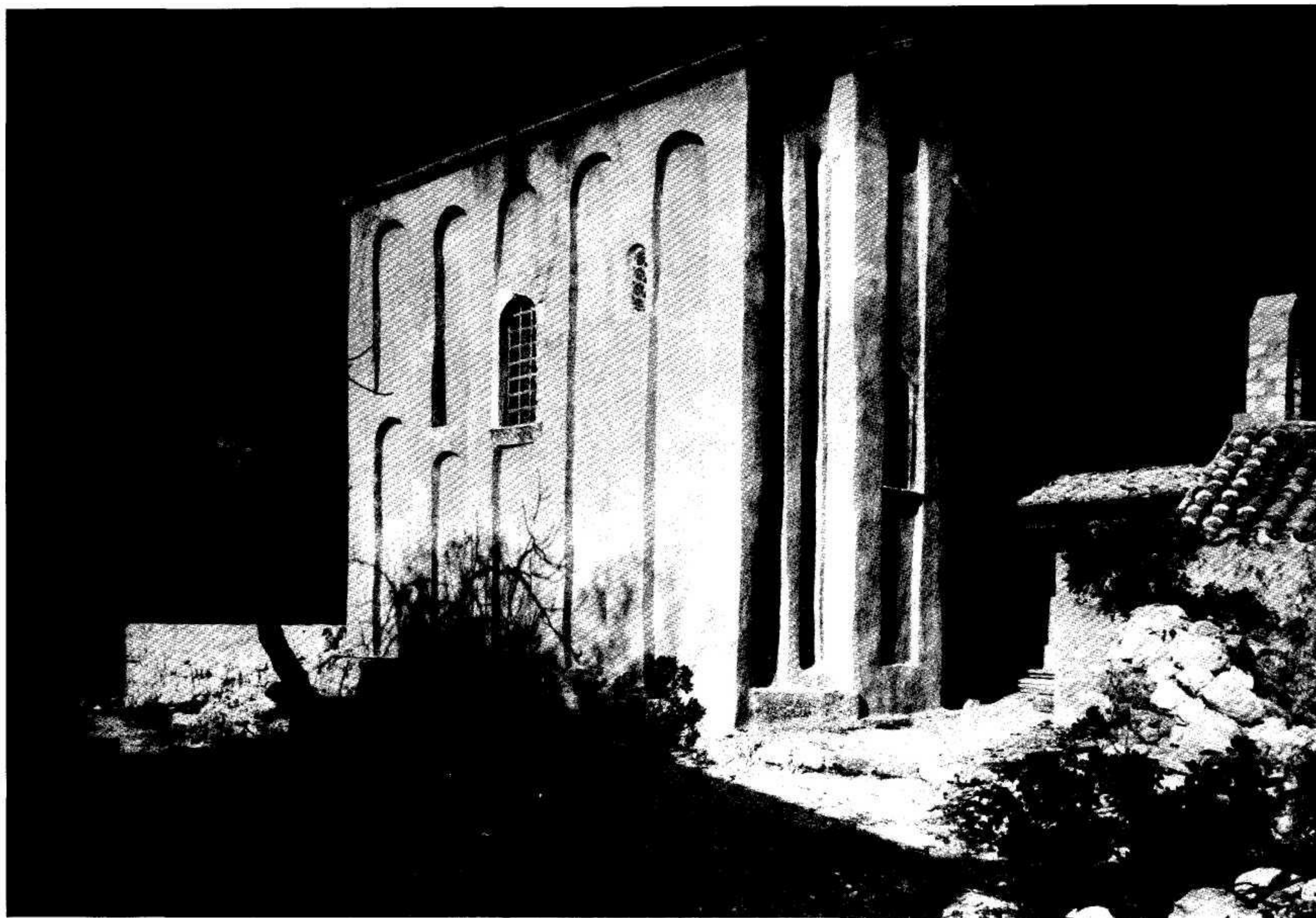
121 C. Fisković, *Rušenje i raznošenje solinslđh spomenUca,* VAHD 53, Split 1952, 197-206.

122 Belošević, *Kultura,* 45.

123 Ž. Rapanić - D. Jelovina, *Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu,* VAHD 70-71, Split 1977, 128.

124 Rački, *Documenta,* 103-4; Klaić, *Izvori,* 68-9.

125 Vidi. opširnije, I. Goldstein, *Uloga užeg i šireg solinskog područja u ranosrednjoujekovnoj hrvatskoj povijesti,* VAHD 85, Split 1994,117-29.

Slika 35. *Crkva sv. Mihajla kod Stona*

tražiti[126]. Neretvani su od kraja 10. stoljeća, kao i u manjoj mjeri Hrvati, napadali građane Zadra koji su u to vrijeme bili mletački podložnici. Oko 997/8. godine čak su četrdesetoricu zarobili[127].

Kako se o neretvanskim vladarima prve polovine 11. stoljeća ne zna ništa, smatralo se da je Neretvanska kneževina tada već bila dio Hrvatske[128]. Međutim, u novijoj literaturi prevladalo je mišljenje po kojem neretvanska samostalnost u to doba nije dvojbena[129]. Prvi neretvanski vladar 11. stoljeća o kojem je sačuvan spomen jest Berigoj. On se 1050. godine pojavljuje kao svjedok, kada svećenik Ivan predaje sebe i biševsku crkvu sv. Silvestra opatu samostana naTremitima[130], o čemu je sastavljena i isprava. Berigoja sastavljač isprave naziva *rex,* iako nema nikakvog dokaza da se on okrunio i da ga se po bilo kojem formalno-pravnom kriteriju može tako nazivati - dakle, "kralj". Očito se radi o jakom i uglednom vladaru koji je sastavljaču isprave ulijevao strahopoštovanje[131]. Osim toga, isprava dokazuje da je Neretvanska kneževina u to vrijeme obuhvaćala vrlo velik prostor - protezala se dolinom Neretve i Podbiokovskim primorjem sve do otoka Visa i otočića Biševa.

I drugi podaci iz darovnice potvrda su očiglednog sazrijevanja neretvanske političke jedinice. Za razliku od "Pagana" 9. i prve polovine 10. stoljeća, kod Neretvana 11. stoljeća potpuno je prevladalo kršćanstvo. Na tom se prostoru u l i. stoljeću podižu mnoge predromaničke crkve[132] i logično je da neretvanski vladar bude svjedok pri jednom darivanju crkve. Osim toga, on je nazočan s pratnjom - došla su i trojica župana, satnik, zatim i "svi Morjani", što govori o vrlo dobro ustrojenoj vlasti.

U *Supetarskom kartularu.* zabilježeno je ime neretvanskog vladara Jakova koji je otprilike u posljednja dva desetljeća 11. stoljeća zajedno "sa svojim vojnicima" nazočan jednom prenju i svjedoči pri sporazumu oko zemljišta za gradnju crkve sv. Petra u Selu u Poljicima[133]. Osim vojnika--vitezova *(milttes),* uz Jakova se pojavljuje i rizar, a na dvoru među dostojanstvenicima postoji i tepčica[134].

---

126 *Johannis chronicon venetumVll,* 32; Račkl, *Documenta,* 427.

127 *Johannis chronicon venetum,* VII, 31; Rački, *Documenta,* 425; Opširno, Klaić, *Povijest,* 474 i d.

128 Iz obilne literature valja izdvojiti Šišič, *Povijest,* 483: "jamačno je oko 1000. Neretljan ska oblast došla u državnu vlast hrvatskoga kralja i ostade otada dalje kao sastavni dio Hrvatske..."

129 Barada. *Dinastičko pitanje,* 174 i d.; Klaić, *Povijest,* 474 i d.; Katičić, *Od Konstantina Porfirogeneta,* u: *Uz početke,* 53 i d. Usp., za suprotno mišljenje, A. Laušić, *Pripadnost i uloga srednjovjekovnih Polica u vrijeme hrvatskih narodnih vladara.* Radovi ZHP 22, 1988, 23-48.

130 Tekst vidi u: *CD* I, 78-9; Klaić, *Izvori,* 53-4.

131 Klaić, *Povijest,* 474 i d.; Goldstein, *Titule,* 150 i d.; Katičić, *Od Konstantina Porfirogeneta,* u: *Uz početke,* 53 i d.

132 Usp., Ž. Rapanić, *Arheološka topografijaPaganije,* Izdanja HAD 5, Split 1980, 267-70.

133 CD I, 173; Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 214.

134 Jakov, *dux Marianorum* pojavljuje se i u listini iz 1076-8. godine kao izaslanik i opunomoćenik kralja Zvonimira {*CD* I, 170.), iz čega bi se moglo zaključiti daje neretvansko područje podređeno hrvatskom vladaru, ali je vjerodostojnost ove isprave dvojbena i nije jasno iz kojeg je predloška eventualni falsiflkator crpio podatke o Jakovu i njegovoj tituli (vidi, komentar - CD I, 170; Katičić, *Od Konstantina Porfirogeneta,* u: *Uz početke,* 55).

-as*ž=*-v

Slika 36. *Crkva sv. Nikole nad Selcima na Braču*

Slika 37. *Crkva sv. Mihovila na Biokovu kod Igrana*

Činjenica da su prihvatili kršćanstvo imala je za Neretvane slične posljedice kao i za Hrvate u Hrvatskoj: očigledno se otvaraju prema evropskoj kršćanskoj ekumeni, prema Jadranu, te se sve više naslanjaju na Hrvatsku. Takvi će procesi u kasnijim stoljećima biti logično dokončani inkorporiranjem neretvanskog prostora u hrvatski politički (a još više kulturni) krug. Međutim, krajem 11. stoljeća oni su svoju političku vlast proširili na prostor Poljica, sjeverozapadno od Cetine, čime su prešli na barem dvostoljetni hrvatski teritorij. O tome svjedoči i *Supetarski kartular,* a središnja ličnost tog dokumenta jest neretvanski vladar Slavac.

7. Normani i kralj Slavac

Dok je Zvonimir sve više jačao i pripremao se za zadobivanje kraljevske časti, na Jadranu se pojavljuje nova sila. Bili su to Normani[135]. Oni će se na čudnovat i danas još uvijek neobjašnjen način uplesti u zbivanja u Hrvatskoj. Normani su se na Jadranu, kao i na drugim morima, bavili gusarstvom. Iako su u isto vrijeme gorljivo nasrtali na bizantski Drač i agresivno pokušavali prodrijeti dublje u unutrašnjost Bizantskog Carstva - da su mogli išli bi sve do Carigrada - očigledno nisu imali nikakvih ambicija osvajati dijelove istočnojadranske obale. U Hrvatskoj i na moru oko nje, barem koliko se može dokučiti iz izvora, željeli su pljačkati i zarobljavati ljude kako bi potom zaradili novac na njihovu otkupu. Svakako im je u prilog išla činjenica da su i Hrvatska i okolni prostori doživljavali gospodarski napredak. Nameće se pitanje na koje je u ovom trenutku teško odgovoriti: koliko je uplitanje Normana u zbivanja na istočnom Jadranu slučajno (naime, baš i u doba prve konjunkture u 9. stoljeću na istočni Jadran stižu Arapi)? Jesu li se napadači slučajno našli na istočnojadranskoj obali i na otocima? Smije Ih se pretpostaviti da su bili privučeni pričama o novostvorenom bogatstvu i o vrlo zanimljivim mjestima koja vrijedi pljačkati?

Tako je 1074. godine normanski vojvoda Amiko, inače sa sjedištem u apulskom gradu Giovinazzu, u blizini Barija "zarobio kralja Hrvatske"[136]. Čini se da se ne radi o neretvanskom vladaru Slavcu, kako su neki historičari smatrali, već je vjerojatnije daje riječ o Petru Krešimiru IV.[137].

[135] O Normanima iscrpno raspravlja G. Praga, *La traslazione di S. Nicolo e i primordi delle guerre normanne in Adriatico,* Archivio storico per la Dalmazia 6, Roma 1931, 2-23; 95-104; 126-39; 232-46. Također, *Gunjaca, Ispravci i dopune 2,* 1-12.

[136] Račkl, *Documenta,* 99; CD I, 107; Klaić, *Izvori,* 66.

[137] O problemu Slavčeva identiteta - da lije bio neretvanski ili hrvatski vladar, te o tome koga je Amiko uhvatio, razvila se u historiografiji duga diskusija i literatura je narasla praktički do nepreglednosti. Vidi, Barada, *Dinastičko pitanje,* 175 i d. Barada je prvi razvio tezu da je Slavac (ili - kako ga nazivaju neki - Slavić, vidi, argumentaciju S. Gunjače) bio neretvanski vladar, a to je tvrdila i Klaić, *Povijest,* 69 i d., 382 i d. Ovim problemima bavio i Gunjaca. *Ispravci i dopune* 3, 1-69, ali u njegovu opsežnom razmatranju nema uvjerljivih argumenata koji bi dokazali identifikaciju "hrvatskog kralja" iz izvora sa Slavcem. Kako se u

Doduše, u hrvatskim izvorima nema ni aluzije o tome da su Petra Krešimira IV. uhvatili Normani, a to ipak nije događaj koji bi se tek tako smio prepustiti zaboravu. Moguće je da se radi o nekom drugom članu kraljevske obitelji, iako izraz *rexiz* izvora ne ostavlja baš previše mjesta kalkulacijama.

Amiko je normanski vojvoda koga je Robert Guiscard porazio 1073. godine i zauzeo Giovinazzo, pa je nezadovoljni i vjerojatno bitno osiromašeni Amiko morao sreću i bogatstvo potražiti na drugoj obali Jadrana. Za tako nešto nije tražio Robertovu dozvolu, niti mu je ona bila potrebna. Neuvjerljiva je tvrdnja Vilima Apulskog u pjesmi posvećenoj slavi Robertova oružja da je uzrok Robertovu podsjedanju Giovinazza bio i taj što je Amiko pokušao "bez njegova znanja prijeći u dalmatinski kraj"[138]. Uostalom, Robert se i nije mogao osvećivati 1073. godine za nešto što će se dogoditi tek sljedeće godine. Bio je to samo dobar izgovor za pjesnika, a u stvarnosti je Robert baš poticao svakovrsne pljačkaške i osvajačke pohode svojih podložnika koji su već generacijama bili naviknuti na avanturu i borbu - Normani su u Evropi 11. stoljeća bili najpokretljiviji, najratoborniji i najbolji ratnici. Nije jasno što se dogodilo s Amikovim zarobljenikom. Vjerojatno Amiko nije dobio nikakav otkup, jer se o zarobljeniku više ništa nije čulo (primjerice, da se vratio kući), a ni Normani više ne zarobljuju Hrvate.

Normani se ponovno spominju u zbivanjima na istočnom Jadranu prilikom pokušaja osvajanja Raba 1074. godine. Moguće je da se radi o istim ljudima (dakle, možda i o Amiku osobno) koji su nedugo prije "zarobili hrvatskog kralja". No, jedno je sigurno -narav oba ta napadaje slična, gotovo identična. Munjevito su s Apeninskog poluotoka prelazili na istočnojadransku obalu i nastojali u kratko vrijeme postići cilj. Tako su sa "silnim mnoštvom" stigli pod Rab i opsjedali ga, kako kažu *Čuda sv. Kristofora,* punih 25 dana, a potom je rapski svetac i zaštitnik na čudesan način obranio svoj grad i otjerao napadače[139].

međuvremenu nisu pojavili niti novi podaci koji bi bacili drugačije svjetlo na ovaj problem, a nema ni novih, originalnih mišljenja, valja ostati pri zaključku daje Slavac bio neretvanski vladar - uostalom, tvrdilo se bilo jedno, bilo drugo, u cjelini hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti to je nebitna razlika.

138 Prema D. Preradovlć, *Tko je bio zasužntielj hrvatskog kralja Slavića,* SHP II, 1896, 238. Vidi, o Slavcu detaljno, Klaić, *Povijest,* 381-3.

139 Rački, *Documenta,* 455-7; L. Margetlć, *O napadačima iz prvog čuda legende o sv. Krištoforu,* Jadranski zbornik 10, 1976-8, 105-18; Isti, *Ugarski napad,* 75 i d. uložio je velik trud da bi dokazao kako su napadači na Rab bili zapravo Ugri; polazio je od teškoća u čitanju imena napadača - *Unragi, Uaragi, Vagi* i tvrdio da je nemoguće da se pod tim imenom skrivaju Normani iz južne Italije. Koliko god razložni bili Margetlćevl lingvistički i drugi argumenti, opća situacija na istočnom Jadranu ne ide u prilog njegovoj tezi: neprijeporno jest da su tada Normani nazočni na tom prostoru, a da će se Ugri sa značajnijim snagama pojaviti tek u kasnijim desetljećima. Tako je praktički nemoguće pretpostaviti da su sredi nom sedamdesetih godina Ugri organizirali pomorske snage koje bi sa "silnim mnoštvom" opsjele Rab. Drugačijim je argumentima Margetlćeve tvrdnje osporila N. Klaić, *Još o prvom "čudu" iz djela Historia sancti Christophori marturis.* Jadranski zbornik 12,1982-5, 525- 38, citirajući i neke tvrdnje G. Praga, *La traslazione di S. Nicolo e iprimordi delle guerre normane inAdriatico,* Archivio storico per la Dalmazia 6, Roma 1931, 2 i d.

Međutim, tko god daje bio onaj hrvatski kralj kojeg su uhvatili Normani, njegova otmica više neće ni na koji način utjecati na daljnja zbivanja. Normani su se ionako okrenuli drugim prostorima, prvenstveno Istoku, jer su nakanili osvajati zapadne dijelove Bizanta. Svakako im nije odgovaralo da su se i na Jadranu pokušavale ujediniti snage njihovih protivnika, jer 1075/6. godine predstavnici Splita, Trogira, Zadra i Biograda obvezuju se mletačkom duždu da "nitko od naših građana neće pozivati Normane ni druge strance u Dalmaciju"[140].

Normani, dakle, za povijest istočnojadranskih obala i hrvatskog prostora u cjelini postaju sve manje važni, a ovim se dokumentom najavljuje još jedan pokušaj Venecije da zadobije veći utjecaj, pa i vlast na istočnom Jadranu, koji će kulminirati zbivanjima potkraj stoljeća. Međutim, za hrvatski je prostor u cjelini mnogo važnije da je gotovo istovremeno s nastankom ugovora između Venecije i nekih hrvatskih primorskih gradova na hrvatsko prijestolje došao Dimitrije Zvonimir. Čini se da je time zaobiđen zakonit baštinik Petra Krešimira, herceg Stjepan. Ne zna seje li Zvonimir bio rođak Petra Krešimira IV., ali je morao biti plemenita, ako ne i kraljevskog roda, da bi uopće mogao dobiti ugarsku princezu za ženu. Nije isključeno da mu je pri zadobivanju prijestolja pomogao i brat njegove žene Jelene[141].

8. Hrvatska postaje dijelom visoke politike - Zvonimir dobiva krunu od pape

Hrvatskog vladara Zvonimira okrunio je u crkvi sv. Petra u Solinu (tako stoji u ispravi, a po svemu sudeći radi se o crkvi sv. Petra i Mojsija)[142] u mjesecu listopadu 1074. ili 1075. godine papa Grgur VII. za kralja, i to je prvo, ali i najvažnije Zvonimirovo međunarodno postignuće[143]. Uvid u tadašnju situaciju u Evropi pokazuje koliko je taj čin bio istinski značajan. U to je doba, naime, spor oko laičke ili crkvene investiture (postavljanje biskupa i drugih crkvenih osoba) bio na vrhuncu[144]. Na papinsku je stolicu bio uzdignut Grgur VII. (1073-1085), podrijetlom Talijan s njemačkim imenom Hildebrand. Iako nikada nije vodio vojske da bi promijenio kartu Evrope, posjedovao je osobine rođenog vođe i državnika, pa je i stoga bio jedan od najvećih i najutjecajnijih papa svih vremena. Činjenica

140 Šišić, *Priručnik,* 264-5. CD I, 137-8.

141 Šišić, *Povijest,* 556-7; Opširno o tome raspravlja Barada, *Dinastičko pitanje,* 170-4.

142 O točnoj lokaciji - L. Katić, *Gdje se nalazi krunidbena bazilika kralja Zvonimira,* Hrvatsko kolo 23, 1943, 183-92 (Katić, *Rasprave i članci,* 151-63); također, Rapanić, *Lovre Katić,* 33 i d.

143 U prijepisu Rački, *Documenta,* 103, stoji godina 1076., ali zapravo je dvojbeno da li se radi o 1074. ili 1075. godini. Vidi, J. Stipišić, *Pitanje godine krunidbe kralja Zvonimira,* Zbornik "Zvonimir, kralj hrvatski", u tisku.

144 Vidi, opširno, Brandt, *Srednjovjekovno doba,* 513-29 i tamo lit.

jest da je život posvetio uzvišenim idealima. Njegov sukob s njemačkim carem Henrikom IV. (1056-1106) jedna je od velikih epizoda srednjovjekovne povijesti evropske u kojoj su se prelamala bitna pitanja odnosa crkve i države, ali se on ipak svodio na vrlo životan problem -na borbu za vlast i moć[145].

Na početku pontifikata Grgur je ustrajavao u borbi protiv simonije i ženidbe svećenika, baš kao i njegovi prethodnici. Tvrdoglavo su mu se opirali mnogi biskupi u Lombardiji i Njemačkoj koje je imenovao car ili je to učinjeno s njegovom preporukom. Naime, osjetili su da je ugrožena njihova pozicija, jer se sukob s vremenom usredotočio na ključno pitanje - tko postavlja biskupe? Da li to čini car ili papa? Politička je igra trajala duže vremena, pa iako se u jednom trenutku učinilo da Henrik pobjeđuje, papino prokletstvo preokrenulo je situaciju: Henriku su otkazali poslušnost svi u Carstvu, i klerici i laici. Stoga je zimi 1077. godine morao doći u Italiju, te pred samostanom Canossom tri dana i tri noći s pokajničkim konopcem oko vrata čekati da ga papa primi. Koliko je to god za Henrika bilo ponižavajuće, a za papu znak pobjede, u sljedećem se trenutku stanje korjeniti mijenja. Henrikovo traženje oprosta papa je morao uvažiti, prokletstvo je skinuto i Henrik je mogao nesmetano dalje realizirati svoje planove. Naposljetku je osvojio Rim i postavio protupapu, a Grgur je umro u progonstvu na normanskom teritoriju u južnoj Italiji. No, kasniji su događaji, krajem 11., pa sve do početka 14. stoljeća, kada je papinstvo bilo jako i utjecajno, označili pobjedu Grgurovih ideja.

Tijekom borbe protiv Henrika Grgur je da bi pobijedio nastavio politiku svojih neposrednih prethodnika, te se povezivao sa svjetovnim vladarima Evrope. Tako je papa do početka osamdesetih godina uživao podršku Poljske (1076. godine Boleslav podržava papu, a protiv Henrika IV., pa ga papinski poslanici krune za kralja), Duklje (izgleda da knez Mihajlo dobiva 1077. godine potvrdu kraljevske vlasti), Aragona, Navarre i Kastilje, Engleske, Lorraine, Saske, Danske, Švapske, Bavarske, Provencea, Normanskog kraljevstva južne Italije, te kraljevstva Hrvatske i Dalmacije[146].

Takav odnos s papom uspostavio je i Zvonimir. No, papa je u slučaju Zvonimira i Hrvatske učinio još jedan korak - podijelio mu je znakove kraljevske časti, baš kao stoje takvu čast ukazao i vladarima još nekih od spomenutih evropskih država. Papin izaslanik Gebizon predao je novom

---

145 A. Tovnbee, *A Study qfHistory* IV, London 1939, 528, tvrdi da "sudeći po uzvlšenostl cilja i po opsegu podviga, Grgur VII. bio je najveći čovjek od akcije u povijesti zapadnog društva do tada".

146 N. Klalć, *Pobjeda reformnog Rima na Jadranu za pape Grgura VII* (1073-85), Vjesnik Historijskog arhiva Rijeke i Pazina 28/1985, 147-202. Također, L. Margetić, *Međunarodni položaj Hrvatske u Zvonimirovo doba.* Zbornik "Zvonimir, kralj hrvatski", u tisku. Vidi i pregledni članak, B. Zelić-Bučan, *Osvrt na neke historiografske zablude o kralju Zvonimiru,* Marulić, god. 22, 1989, 727-31, bez nekih novih elemenata relevantnih za diskusiju; T. Drezga, *Papa Grgur VII i kralj Dmitar Zvonimir,* Hrvatska revija 1951-75, 529-51, daje bogat pregled crkvenih nastojanja za Grgura VTI.

kralju znak njegova vazalnog odnosa prema papi - papinsku zastavu, a potom i znakove kraljevske časti - mač, žezlo i krunu. Sve se to događalo u nazočnosti hrvatskog plemstva i svećenstva. U tipično feudalnoj maniri Zvonimir se obvezuje da će stalno "ispunjavati sve što mu njegova časna svetost (papa - op. I. G.) naloži". A to znači da će "u svemu i po svemu čuvati vjernost *[fidelitas)* apostolskoj stolici". Štoviše, "što god su u ovom kraljevstvu kako apostolska stolica tako i njezini poslanici odredili ili će odrediti, to ću nepromjenjivo čuvati". Sve su te obveze bile ili već određene zaključcima crkvenih sinoda toga vremena[147] ili su općenito odgovarale tada uspostavljanim ugovornim odnosima. Jedanaesto je stoljeće vrhunac procvata feudalizma, društvenih odnosa kojima je bit feudalni ugovor, sporazum o uzajamnim pravima i obvezama između vazala i seniora, a Zvonimir je po svemu bio papin vazal - *jvdelis.* Svi su tadašnji ugovori nužno morali biti ustrojeni po općim načelima feudalnog prava, ali papa nije bio senior u svjetovnom smislu riječi. On nije tražio ono što su svjetovni seniori obično tražili - ne zahtijeva vojni odred koji bi pod njegovom zastavom kretao u ratove, ne traži pravo neprijepornih sudskih ovlasti na Zvonimirovu teritoriju. Uz to što je načelno morao podržavati papinsku politiku može se zapravo reći da je Zvonimir zadobio papino seniorstvo prilično jeftino - za samostan sv. Grgura u Vrani, te za 200 bizantskih zlatnika godišnje. Osim toga, nema potvrde daje papa uistinu s tih posjeda i dobivao prihode. Sve te obveze nisu prelazile ono što su i drugi evropski vladari obećavali papama.

No, ubrzo se pokazalo da Hrvatska od pape kao seniora može imati koristi. U listopadu 1079. godine papa u buli naređuje istarskom grofu Vecelinu da se okani oružja i pokušaja da napadne i zauzme sjeverozapadne dijelove Zvonimirove države. Budući da osorski *Exultet* potvrđuje vlast jednog hrvatskog kralja na Cresu (bilo Krešimira, bilo Zvonimira)[148], a Bašćanska ploča vlast Zvonimira na Krku, očigledno je papina zaštita bila djelotvorna[149]. Neprijeporno jest da je Zvonimir prvi i jedini hrvatski vladar ranoga srednjeg vijeka čija je vlast zajamčena i na tim kvarnerskim otocima, koji su barem do šezdesetih ili sedamdesetih godina 11. stoljeća bili pod bizantskom vlašću. Bilo kako bilo, Zvonimirovom zavjernicom papi kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije steklo je bitno drugačiji međunarodni položaj[150]. Ono je međunarodno priznato, jer je ušlo u svjetsku hijerarhiju kršćanskih država koju je, barem na Zapadu, formulirao i održavao papa krunidbom Karla Velikog za cara 800. godine i kasnijim podjeljivanjem carskih i kraljevskih znakova drugim zapadnoevropskim vladarima.

---

147 Usp., Šišić, *Povijest,* 558- 66.

148 A. Badurina, *Osorski evanđelistar.* Izdanja HAD 7, Zagreb 1982, 201-5.

149 prijedlozi čitanja teksta s ploče objavljeni su na raznim mjestima (primjerice, Šišić, *Priručnik,* 135-8), najnovije vidi: Klaić, *Povijest,* 378; Šanjek, *Crkva,* 139-40; J. Bratulić, O *telastu Bašćanske ploče,* Kačić 25, Split 1993, 421 -6.

150 L. Margetič, *Međunarodni položaj Hrvatske oko 1075. godine,* Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, 6/1985, 97-110.

Zvonimiru su, dakle, kraljevski znakovi stigli od autoriteta čija je snaga u tadašnjoj Evropi bila neporeciva, jer je pontiflkat Grgura VII. bio jedan od vrhunaca papinske moći i vlasti uopće. Čini se da su takvi potezi imali odjeka i u širim slojevima; naime, na oltarnoj pregradi u crkvi sv. Martina u Zlatnini vratima u Splitu spominje se papa Grgur - očito je da se radi o Grguru VII. To je jedini papa ranoga srednjeg vijeka kojem se na hrvatskim kamenim spomenicima na taj način izražava poštovanje.

Crkva je posvećena sv. Martinu, Bogorodici i papi Grguru:

HOC IN TEMPLO PATROCINIAIN HONORE BEATI MARTINI AC GENITRICIS D/E/I MARIE S/ANCTI/Q/UE G(REGORII) P(A)P(AE)

U sljedećih trinaestak godina Zvonimirove vladavine, do njegove smrti, ne zbivaju se neki važniji događaji, odnosno o tome što se zbiva u hrvatskom kraljevstvu relativno se malo zna. Budući da su vijesti iz Hrvatske od 9. do 11. stoljeća dobrim dijelom bili podaci o sukobima i ratovima, manje informacija iz razdoblja Zvonimirove vladavine može se tumačiti i vještom hrvatskom politikom koja je uspjela izbjeći sve ratne opasnosti. Takvu konstataciju potvrđuje i činjenica da se ništa lošeg nije dogodilo ni početkom osamdesetih godina kada su u pomoć Normanima (vojvodi Robertu) u ratu protiv Bizanta, odnosno u bici oko Krfa, pristigli Dubrovčani i "čestim bacanjem strijela prekrili more", a "vojvoda je lađe iz Dalmacije postavio zbijeno"[151]. No, sve to nije ni na koji način destabiliziralo stanje u Hrvatskoj.

Čini se da su gradovi Gornje Dalmacije [južnih dijelova obale) bili pod stalnim pritiskom Normana i općenito ugroženi bizantsko-normanskim borbama, ali su sjeverniji dijelovi istočnog Jadrana živjeli u miru. Bez nasilnih i naglih promjena tim područjem ovladava hrvatski kralj, jer su hrvatsku vlast prihvatili neki priobalni gradovi, kao Osor i Krk.

Općem smirivanju prilika pridonosi vjerojatno i smirivanje crkvenih sporova, jer je nakon rimske sinode 1074. godine papa u Hrvatsku uputio izaslanika Girarda iz Ostije. On predsjeda sinodom na kojem se, čini se, okončava opreka između pristaša reforme i protureformnog pokreta. Crkvenoslavenska liturgija i popovi glagoljaši rehabilitirani su, a uspostavljena je i u 10. stoljeću ukinuta ninska biskupija. Splitski nadbiskup Lovro potom je svečano posvetio Formina, novoizabranog ninskog biskupa. Lovro je bio smatran "sivom eminencijom" svih crkvenopolitićkih zbivanja u Hrvatskoj i oko nje, te neposrednim Zvonimirovim pomagačem. Nastojanjima te dvojice, a po općim načelima politike Grgura VII., stvarani su u drugoj polovini 11. stoljeća temelji novih religioznih i društvenih odnosa u Hrvatskoj.

Iz kartulara samostana sv. Stjepana *sub pinis* (pod borovima) poznato je da je Zvonimir imao sina Radovana[152], ali taj je, sudeći po riječima

---

151 Rački, *Documenta*, 458.

152 Rački, *Documenta,* 119, 140.

Slika 38. *Crkva sv. Martina* u *Zlatnim vratima Dioklecijanove palače*

Tome Arhidakona, umro prije svoga oca ("umro je kralj Zvonimir i nije ostavio nijednog nasljednika od svoga potomstva")[153]. Daje bio živ, svakako bi borba oko nasljedstva poprimila bitno drugačiji tok, ako bi do nje uopće i došlo.

9. Zrelo kršćansko društvo

U *HR LJPD* opisuje se Zvonimirovo doba na sljedeći način: "I osta kraljem Zvonimir, koji počteni kralj, sin dobroga spomenutja (kralja Krišimira), poče crikve veoma čtovati i ljubiti. I poče dobre pomagati, a progoniti žale. I bi od svih dobrih poljubljen, a od zalih nenavijen, jere ne mogaše zla viditi ... i za dobroga kralja Zvonimira biše vesela sva zemlja, jere biše puna i urešena svakoga dobra, i gradovi puni srebra i zlata. I ne bojaše se ubogi da ga iziji jaki, ni sluga da mu učini nepravo gospodin, jere kralj svih branjaše, zašto ni sam prezpravedno ne posidovaše, tako ni inim ne dadiše. I tako veliko bogacvo biše, tako u Zagorje, kako u Primorje, za pravednoga kralja Zvonimira. I biše puna zemlja svakoga blaga i biše veće vridna ureha na ženah i mladih ljudih, i na konjih, ner i nada sve imanje. I zemlja Zvonimirova biše obilna svakom raskošom, ni se nikogar bojaše, ni jim nitko mogaše nauditi..."[154].

Budući da je pisac *HR* živio otprilike 400 godina nakon Zvonimira, on zasigurno nije znao što se za Zvonimirove vladavine uistinu događalo, nego se u opisu rukovodio općom predodžbom o tome kako bi moralo izgledati "zlatno" doba. I pri tome očigledno nije pogriješio. "Zrelo kršćansko društvo", obilježeno kontrolom crkve na svim područjima društvene aktivnosti, upravo je sazrijevalo i dozrelo za vladavine Petra Krešimira IV. i još više Dimitrija Zvonimira, koji još obilatije daruje crkve i povezuje se s papom. Radi se uistinu o dobu bogaćenja crkava i relativnog obilja zlata i srebra, a kršćanstvo je ušlo u svaki kutak Hrvatske, postalo dio svakodnevice svih Hrvata. Primjerice, nema ni jednog većeg starohrvatskog naselja na moru ili u neposrednom zaleđu u kojem između 9. i početka 12. stoljeća nije sagrađena ili obnovljena barem jedna crkva[155]. Društvo "pravednosti", drugim riječima vladavina po općim kršćanskim načelima, koju s toliko mašte i neposredne jednostavnosti opisuje HR ("...i poče dobre pomagati, a progoniti žale ... i ne bojaše se ubogi... kralj svih branjaše..."), u nekoj se mjeri uistinu i ostvarivalo u doba Zvonimira[156]. Zvonimir je

153 Toma, *Kronika*, 55.

154 Šišić, *LJPD*, 412-4; Klaič, *Izvori* 71. Ovakav opis zapravo je opće mjesto mnogih priča i pjesama, još od Hesioda (8. stoljeće pr. Kr.), pa sve do rimskih pjesnika Vergilija, Tibula i Ovidija. Ovaj posljednji je u pjesmi "Doba svijeta" naveo zlatno, srebrno, mjedeno i željezno doba koja zapravo znače postepeno moralno propadanje čovjeka od potpune nevinosti pa do najveće pokvarenosti -vidi, D. Sabadoš -Z. Zmajlović, *Anthologia Latina* I, Zagreb 1975, 121-4.

155 Jelovina, *Glavne značajke,* 31.

156 pja £Om posebno inzistira J. Ricov, *Zvonimir - dobri kralj Hrvata,* Obnovljeni život 1 -*1*, 45, Zagreb 1990, 78-89, ali bez novih činjenica ili pogleda.

kraljevao "pravilno i dobro", stoje bilo sukladno ciljevima svake kršćanske države koja se morala ravnati po Augustinovim riječima: "Bez istinske pravde nema države"[157].

Postoje određeni podaci o tome kako su suvremenici opisivali tadašnje društvo. U tekstu Zvonimirove zavjernice tvrdi se daje došlo do Zvonimirova "zajedničkog i složnog izbora od strane čitavog svećenstva i naroda"[158], pri čemu te dvije društvene grupe predstavljaju cjelokupno stanovništvo. Ili, *HR LJPD* opisuje društvo Zvonimirova doba isto tako u suočavanjima dviju grupa: "Ne bojaše se ubogi da ga izji jaki, ni sluga da mu učini nepravo gospodin..." Ovakvi su nazori sukladni ranosrednjovjekovnom nazoru o funkcioniranju društva po dualističkoj shemi po kojoj se društvo dijeli, već prema izboru pisca, na svjetovnjake i klerike, na moćne i slabe, bogate i siromašne, a zapravo im je svima zajedničko shvaćanje da manjina u društvu monopolizira svu moć[159].

Zahvaljujući tada nastalom *Supetarskom kartularu.* vrlo je dobro poznat kraljev dvor, njegovi župani i dvorski suci. Županije, odnosno župani kao predstavnici kraljevske vlasti bili su tada osnovica upravljanja. Na Baš-ćanskoj se ploči spominju Desimir župan Krbave i Martinac župan Luke, a poimence su poznati i župani Nina, Sidrage, Bribira[160]. Međutim, bilo je to već doba promjena, kada se ranosrednjovjekovni sustav županija, opisan u *DAI* Konstantina Porfirogeneta, nezaustavljivo razgrađivao. S jedne strane, pojavljuju se vijesti o novim županijama -Ličkoj, Krbavskoj i Kliskoj[161], a s druge, tada vlast počinje postupno, od župana i vladara narodne dinastije, stvaranjem i jačanjem feudalnih odnosa, prelaziti u ruke sve moćnijih feudalaca (koji su istovremeno mogli biti i župani). Čini se da je, primjerice, oko 1080. godine Zvonimir udao kćer Klaudiju za Vinihu iz roda Lapčana, te mu pri tome podaruje Karinsku županiju, što je bjelodan dokaz stvaranja feudalnih odnosa[162]. Osim toga, južni i jugoistočni dio županije Sidraga izdvojen je osnivanjem zajednice nobila Lučkog ili Ostrovičkog kneštva, a vranski je distrikt postajao sve samostalniji, kao posjed samostana sv. Ivana u Biogradu (kasnije nazvan Rogovski)[163]. U 14. i 15. stoljeću rastrojeno je bilo i nekadašnje jedinstveno područje Kninske županije, jer je bilo podijeljeno na četiri distrikta: Campus Perti, Oprominje, Unašice i distrikt grada Knina[164]. Ranosrednjovjekovna županijska podjela hrvatskih zemalja uglavnom nije nadživjela vremenski okvir ranoga srednjeg vijeka, pa je i po tome kraj 11. stoljeća prijelazno razdoblje. Međutim, takva županijska podjela ipak je umnogome utjecala

157 *De Civitate Dei*, XIX, 21.
158 Klalć, *Izvori*, 68.
159 J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Beograd 1974, 303- 4.
160 Novak -Skok, *Supetarski kartidar*, 294.
161 Novak -Skok, *Supetarski kartular*, 224.
162 Račkl, *Documenta*, 146, a cijeli dokument u: *CD*XIII, 69; Usp. i Klaić, *Povijest* 392-4.
163 F. Smlljanić, *Teritorij i granice sidraške županije u srednjem vijeku*, Biogradski zbornik 1, Zadar 1990, 332.
164 F. Smlljanić, *Teritorij i granice kninske županije u srednjem vijeku.* Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 27, Zadar 1987/8, 135-49.

na kasnije tijekove hrvatske povijesti. Zahvaljujući i njoj, ojačali su lokalni centri moći, stvorene su veze između pojedinih dijelova hrvatskog teritorija te se oblikuje "prvi hrvatski kulturni pejzaž"[165].

O dobrom funkcioniranju države svjedoči i ishod spora između osnivača samostana sv. Petra u Selu, Splićanina Petra Crnog i kliskog župana Streze. Sudom je predsjedao kralj Zvonimir koji je, unatoč činjenici da mu je Streza bio ujak, presudio u korist Petrovu[166].

U dokumentima koje uli. stoljeću izdaje hrvatski vladar vrlo se često spominju biskupi kao njegovi savjetnici ili kao svjedoci pri vladarevim darivanjima[167], čega u 9. i 10. stoljeću nema. Iako je nesporno da u

[

hrvatskom društvu 11. stoljeća država i njezina crkva tijesno surađuju, !
direktno sudjelovanje biskupa u vlasti ipak nije posve dokazano, jer se u j
ovim dokumentima uglavnom govori o darivanjima svjetovnih vlasti ili j
osoba crkvi, pa je logično da crkvena osoba bude tom činu i nazočna[168]. \

Teokratsko se društvo u Hrvatskoj stvaralo postupno. Kada je taj proces počinjao, u 9. stoljeću, već je odnos između crkve i države u glavnim crtama u zapadnom kršćanstvu bio riješen.[169] Reformni pokret u crkvi uli. stoljeću nije bitno izmijenio ingerencije bilo jedne, bilo druge strane; čini se da svjetovna vlast u Hrvatskoj nije kod popunjavanja biskupskih stolica stekla onu moć koju je zadobila na romanskom i germanskom zapadu tijekom borbe za investituru - razlozi tome su u još relativno nerazvijenim feudalnim odnosima[170]. Katolička je hijerarhija na hrvatskom prostoru bila uspostavljena najkasnije do splitskih sabora 925. i 928. godine. Papa je još Branimiru, a potom i Tomislavu, priznao vlast u hrvatskoj državi, ali država je, sa svoje strane, obvezana da ne pravi smetnje apostolskom djelovanju crkvene hijerarhije. Hijerarhija od lučuje o bogoslužnom jeziku, ima vlastito sudstvo, samostalno raspolaže vlastitom imovinom. Čini se daje u to vrijeme stvorena ona poznata sloga između crkve i države - *concordia inter sacerdotlum et imperium*[171].

|

Hrvatski su vladari priznavali rimski primat: kako Branimir, tako i Tomislav, Petar Krešimir IV. i Dimitrije Zvonimir[172]. S druge strane, kada su papinski poslanici dolazili u Hrvatsku, oni su svjedočili pri vladarevu obnašanju njegovih dužnosti[173]. Tako je crkvena hijerarhija u Hrvatskoj upravljala crkvom samostalno, pa se, štoviše, događalo da i svjetovnjaci

---

[165] Ovdje je parafraziran naslov znanstvenog skupa o hrvatskom ranosrednjovjekovlju koji je u listopadu 1992. godine održan u Zagrebu.

[166] Novak - Skok, *Supetarski kartular,* 224; *Cartidanj,* 74-5.

[167] Primjerice, Rački, *Documenta,* 66, 68, 72.

[168] Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 91, 144-5.

[169] Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 91, 159 i d.

[170] Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 91, 161-2.

[171] J. Lučić, *Quelques traits caracteristiques dans les rapports entre Veglise et Vetat dans la Croatie auXe siecle,* estratto da: *Vita religiosa morale e sociale ed i concili di Split dei secc. X-XI,* Padova 1982, 216-7.

[172] Vidi, primjerice, Rački, *Documenta,* 187 i d., 206 i d.

[173] Rački. *Documenta,* 52, 119, 121, 132; Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 91, 160 i d.

potpadnu pod crkveni sud. Bez obzira na to stoje problematično je li se ta odredba uopće provodila i mogla provoditi, činjenica jest da crkveni sabor u Splitu 1061/2. godine određuje kaznu izopćenja i kanoničke pokore za svjetovnjake koji bi počinili nasilje nad biskupom, svećenikom ili klerikom[174]. Na crkvenom se, pak, saboru održanom u Splitu 925. godine određuje kazna za umorstvo "prvaka provincije" i vlastitog gospodara[175]. Crkva zasigurno ne bi to ni spominjala da počinitelji zločina uistinu nisu potpadali pod njezinu sudbenost. Prvi prijestup kršio je *privilegium canonis* koji je svećenik uživao, a umorstvo se smatralo kršenjem zakona ćudorednosti čiji je glavni branitelj bila, po vlastitu uvjerenju, sama crkva[176].

Na poznatim osnovama ustrojen odnos između crkve i države omogućavao je i da vladar uspije organizirati vlast na relativno skladan način, umnogome nalik na napredne države zapadnijih dijelova Evrope.

10. Organizacija kraljevske vlasti

Dobro ustrojen sustav vladavine pretpostavljao je i stvarno ili samo fiktivno sudjelovanje u vlasti i općenito u odlučivanju većeg broja ljudi. Još u *Analima franačkog kraljevstva* za 821. godinu stoji da po smrti Borninoj "na molbu naroda *(petente populo)* i uz carev pristanak za njegova nasljednika bi postavljen ... Vladislav"[177], pri čemu izraz "molba (traženje, zahtijevanje? -op. I. G.) naroda" očito kazuje daje, barem formalno, u dalmatinskim dijelovima Hrvatske održan narodni sabor na kojem je zatraženo ustoličavanje novog kneza. Tako Zvonimir tvrdi da je u kraljevsku čast uveden "nakon zajedničkog i složnog izbora čitavog svećenstva i naroda"[178], a njegov nasljednik Stjepan II. u toj je tvrdnji još detaljniji: "Kada me je dakle pravednost Božja svojom blagošću, uz odobravanje svih plemića Hrvatske i Dalmacije, podigla na kraljevsko prijestolje otaca, djedova i pradjedova, počeli su se odasvud skupljati pred nama - kao što je to običaj kod vladara - svi plemići i skupine priprosta naroda i drugi upravitelji crkava i samostana zbog pokrenutih parnica ili potvrdnica ili zbog zajedničke koristi našeg kraljevstva"[179]. Dakle, pošto je jedna uža društvena skupina obavila izbor Stjepana II. za kralja, održana je narodna skupština. Takva skupština nije nikakva osebujnost hrvatskog prostora; one su se održavale i u drugim slavenskim zemljama - Rusiji, Češkoj, Poljskoj, medu polapskim Slavenima[180], a na njima su izabirani kraljevi.

174 Klaić, *Izvori* 59.
175 Račkl, *Documenta,* 191.
176 Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 91. 163 i d.
177 ARFza 821; Račkl, *Documenta,* 325; Klaić, *Izvori,* 18.
178 Račkl, *Documenta,* 103; Klaić, *Izvori,* 68.
179 Račkl, *Documenta,* 148; Šišić, *Priručnik,* 287-8; Klaić, *Izvori,* 81.
180 Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 91, 146-9.

Tekst u kojem se prilično detaljno opisuje, između ostalog, i krunidba nekog vladara jest *Ljetopis Popa Dukljanina.* Kao izvor on je općenito vrlo nepouzdan i najveći broj podataka iz *LJPD* nemoguće je smjestiti u određeno vrijeme, a ponekad čak ni odrediti mjesto na kojem su se ti događaji odvijali.[181] U *LJPD* opisana je istovremeno krunidba kralja Svatopluka - Svetopelega -Budimira, pokrštenje Hrvata i crkveni sabor, pa je jasno da se svi ti događaji nisu mogli odvijati paralelno.

No, ipak je moguće iz teksta iščitati informacije o narodnim skupštinama koje su se održavale i u Hrvatskoj, jer u tekstu o saboru u *LJPD* ima mnogo podataka koji se općenito poklapaju sa svjedočanstvima drugih izvora, već spomenutih u ovom poglavlju. Tako je hrvatski kralj Budimir - Svetopeleg odlučio da zemlju uredi i da joj da dobre zakone, pa, po *HR LJPD,* najprije "skupi sve starce i mudrace gospodstva svoga" (u latinskom tekstu - *omnes sapientes regni* sui)[182], dakle, sazvao je jedno uže vijeće vjerojatno "djedova", "župana" i pripadnika drugih plemićkih porodica (ne govori se o "plemićima" - *nobiles,* što bi moglo ukazivati na to daje predaja nastala prije 11. stoljeća kada se taj pojam tek počeo afirmirati). Pozvani su zamoljeni "da bi (tko) o boljemu redu pomislio i tomu da se najde način k volji i misli kraljevi"[183]. Potom "kralj zapovidi, da se vas puk zemlje njemu podložne skupe na polji hlivanskom" *(tune rex iussit congregari in eadem planitie Dalmae omnes populos terrae et regni sui).* Taj se sastanak u Hrvatskoj redakciji, dakle u tekstu napisanom u 14. stoljeću ili čak kasnije, zove "shod", a u latinskom *synodus.* Trajao je dvanaest dana.

Na njemu "s voljom svega puka posvetiše kralja i potvrdiše u kraljevstvo, i svim zemljam, ke pod njim bihu, zapovidiše posluh i volju kraljevu i ostatka njegova ... učiniše arhibiskupe i biskupe, i posvetiše jih, i razdiliše jih po gradovih" -jednoga nadbiskupa splitskog, drugog dukljanskog. "Crikvene i duhovne stvari naredivši... narediše gradovom i mistom zakone ... i svim zemljam mejaše ... i svakomu mistu postaviše bana ... i oni da učine kneze od svoga kolina; i učiniše satnike i te satnike učiniše svake zemlje ljudi ... i da budu satnici s banom puku suditi". Kada je vijećanje završeno, svi se "voljom kraljevom razajdoše i pojdoše domom".

Dakle, na skupštini na kojoj sudjeluje "vas puk zemlje" predmetom skupštinskog vijećanja bili su svi državni poslovi, odnosno, ona je bila "organ zakonotvorni, upravni i sudstveni ciele zemlje"[184].

U *HR LJPD* opisano je i kako kralj "Zvonimir zapovidi po sve kraljevstvo svoje, da bude skupščina i sa shodom u petih crikvah na Kosovi"[185]. Činjenica jest da se ovdje upotrebljava i izraz "skupščina" i "shod", stoje možda podatak o tome kako su Hrvati nazivali ta saborovanja. Vezivanje "skupščine" uz stvarni lokalitet - Kosovo polje kod Knina koji se u drugoj

[181] Vidi, str. 297-301.
[182] Mošin, *LJPD,* 50-1.
[183] Opširno o ovome raspravlja Račkl, *Nutarnje stanje.* Rad 91, 149-50.
[184] Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 91, 150.
[185] Mošin, *LJPD,* 67-8.

polovini 11. stoljeća afirmira kao istinsko središte hrvatske države -još je jedan dokaz da su se takvi zborovi uistinu održavali. Međutim, kada je, po predaji zapisanoj u HR *LJPD,* Zvonimir pozvao Hrvate u križarski rat za oslobađanje Kristova groba i drugih svetih mjesta, oni su se razljutili i ubili ga. Iako je Zvonimirova nasilna smrt samo legenda nastala tijekom vremena, vjerojatno tek u 14. stoljeću[186], čini se da u ovom tekstu do izražaja dolazi činjenica daje postojala mogućnost da se na tim "skupščinama" ne odluči i ne odvija sve kako su željeli hrvatski vladar i njegova svita. U svakom slučaju, idiličan opis sabora na "hlivanskom polju" kakav nudi *LJPD* treba uzeti s prilično rezerve.

U već spomenutom dokumentu koji je izdao Stjepan II., zatim u *LJPD* ali i u drugim izvorima druge polovine 11. stoljeća, pojavljuje se određena skupina koja se postavlja između kralja i "skupštine". U Stjepanovoj darovnici spominju se plemići koji odobravaju njegov izbor *(nobilibus collaudantibus)*[187]*, u LJPD* govori se o "starcima i mudracima"[188]. Petar Krešimir 1069. godine u darovnici za Maun[189] tvrdi da se u Ninu nalazi zajedno s "našim županima, kneževima *(comitibus)* i banovima te kapelanima našeg kraljevskog dvora". Čini se da ovaj izvor otkriva tko se zapravo nalazio u tom tijelu, koje Rački naziva "vijeće"[190].

Odnos između ove dvije institucije u Hrvatskoj nije jasan: o tome nedostaju podaci. Čini se da se vijeće sastajalo mnogo češće[191] te daje s vremenom posve umanjilo značenje skupštine da bi se konačno one i prestale sazivati. Već je tako bilo u l i. stoljeću, a uznapredovali proces feudalizacije u kojem se društvo jasno dijeli na staleže konačno će skupštinu kao tijelo "čitava naroda" učiniti beskorisnom i suvišnom.

Ipak, bilo je poslova koje je kralj obavljao posve sam; on je osobno i neposredno obnašao vrhovnu državnu vlast. Gdje god se našao, sudovao je, rješavao sporove, izdavao odredbe, podavao milost. Njemu su dolazili, kako kaže Zvonimir, "zbog stvari koje su im bile ugodne i zbog razloga neophodnih"[192]. Vladar je mnogo putovao: Trpimir je boravio u Klisu[193], Petar Krešimir IV. bio je u Biogradu, Šibeniku i Ninu[194], Zvonimir u Solinu[195] i mnogim drugim mjestima. Hrvatski vladar je i osoba koja sklapa mir: tako dužd Petar sklapa mir s Mislavom[196], Domagoj s duždem Ursom I. Badoerom[197], a Držislav nudi mir Petru II. Orseolu[198].

186 Vidi, str. 430 i d.
187 Rački, *Documenta,* 148; Klaić, *Izvori* 81.
188 Mošin, *LJPD,* 50.
189 Rački, *Documenta,* 72; CD I, 113-4.
190 Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 91, 149 i d.
191 Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 91, 151 i d.
192 Rački, *Documenta,* 112.
193 Rački, *Documenta,* 4; Klaić, *Izvori,* 21.
194 Rački, *Documenta,* 51, 66, 74.
195 Rački, *Documenta,* 113.
196 Rački, *Documenta,* 335.
197 Rački, *Documenta,* 364.
198 Rački, *Documenta,* 426.

Sačuvani dokumenti dopuštaju vrlo preciznu rekonstrukciju načina na koji je kralj vladao[199]. Na sam Uskrs 1070. godine, 4. travnja, došao je Petar Krešimir IV. u Suhovare kod Zadra, a s njim su ili stigli ili su ga u Suhovarama dočekali ovi župani: bribirski Črmnik, poljički Dalica, lučki Kuzma, sidraški Mutimir, ninski Desina, zatinjski Vilčina, zastoborski Jakobica. Bili su tu, kao savjetnici, i tepčica Bolan, djed Ivan, posteljnik Budic, psar Tolimir, dvornik Vitomir. Pred njega je stupio izvjesni Radovan te mu razložio svoj prijepor zbog određenog posjeda s lučkim županom Većemirom i tepčicom Boleslavom. Doveo je i svjedoke: gradšćika Pribigoja, Hrvatina, Celodraga, Dragovita, Dobrogoja i Negovana. Radovan je pred svima upitao kralja je li istina daje on poklonio tu zemlju spomenutim ljudima, a kralj mu je odgovorio da nije. Da bi se sve utvrdilo, kralj je poslao na lice mjesta sokolara Aprica. Postoje i to obavljeno, prezbiter i monah Adam sastavio je ispravu kojom je vlasništvo Radovanu i pismeno potvrđeno[200].

11. Bogatstvo i zrelost - mogućnosti raznolikog stvaralaštva i mnogostrukih interesa

Dualizam jezika i pismenost

Mnogi podaci navedeni u posljednjem poglavlju svjedoče o tome kako se za Zvonimirove vladavine hrvatska država izgrađivala i organizacijski jačala. Od polovine 11. stoljeća, a prema kraju stoljeća sve češće, počinju se u izvorima pojavljivati titule dvorjanika na hrvatskom jeziku. Kada se te funkcije uspostavljaju, a to je moglo biti i prije Krešimirova i Zvonimirova vremena, dužnosti ljudi koji ih nose bit će istovjetne s imenom: "posteljnik" se brinuo za kraljevske odaje, "vinotoč" se brinuo oko kraljevskog stola, "dvornik" i "vratar" bili su dvorjanici, "sokolar" i "psar" vodili su brigu o sokolima i psima, "volar" o kraljevskoj stoci, a "scitonosa" je morao nositi kraljevski štit i drugu vojnu opremu[201].

Međutim, posao ljudi koji nose ove titule s vremenom prerasta iz običnog pomoćničkog, dvorjanskog u važne uloge u državnoj hijerarhiji, a to je već i te kako prisutno u izvorima druge polovine 11. stoljeća. U ispravi Petra Krešimira IV. za posjed Diklo iz 1062. godine spominju se "tepčica", "ded", "posteljnik", "volar" i "vinotoč"[202]. Tako su Krešimir i Zvonimir imali mnoge pomoćnike, te relativno jak i velik dvor koji je skladno obavljao sve obimnije državne poslove. To su nedvojbene potvrde kako se vladarski stan ili skromna kuća od suhozida, kakva je vjerojatno bila odmah po doseobi, u dužem razdoblju pretvorio u kompleks od više prostranih kamenica u kojima bi, osim hrvatskog vladara, obitavala i njegova pratnja i ratnička družina, pomoćnici, dvorjani i sluge.

199 Raćkl, *Documenta,* 81-3.

200 Dokument prepričava i Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 99, 82-83.

201 Opširno o titulama: usp. Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 70. 152-3; Šišić, *Povijest,* 671-2.

202 Rački, *Documenta,* 62; Klalć, *Izvori.* 56.

"Tepčica" je bio dvorjanin, nositelj nekog znaka kraljevske vlasti, te je u kraljevo ime sudio. Prvi put se spominje 1059. godine, a potom do kraja stoljeća vrlo često[203]. Spominje se i na natpisu Ljubomira tepčice u crkvi sv. Petra u Klobučcu, datiranom oko godine 1089. Ta titula prisutna je i na bosanskom i na srpskom dvoru u 13. i kasnijim stoljećima.

Dad, ded - "djed" kao titula spominje se samo na hrvatskom dvoru i ni na jednom drugom slavenskom (kasnije postoji "djed" kao funkcionar u crkvi bosanskoj). Nositelj te titule, koja se spominje od 1062. godine, bio je možda organizator svih poslova na dvoru; čini se, dakle, da ta titula odgovara *maior domusu,* majordomu, nadgledniku, nadzorniku. Moguće je da se, s druge strane, radi o nekom narodnom, državnom dostojanstveniku koji bi zbog svoje starosti bio neke vrste savjetnik ili kontrolor. Sudeći po redu po kojem se navodi među hrvatskim dostojanstvenicima "djed" nije bio posebno istaknuta ličnost[204]. Dopušteno je pretpostaviti da je posao "djeda" evoluirao od prvotno nadgledničkog do savjetničkog[205].

"Satnik" *(selnicus, sednicus)* bio je općinski činovnik, vjerojatno zadužen za održavanje reda i mira na manjim prostorima i nad manjim brojem ljudi. Po *Hrvatskoj redakciji LJPD* (konačno napisanoj u 15/16. stoljeću) "satnici biše nad stotinu ljudi, i te satnike učiniše svake zemlje ljudi ... i da budu rečeni satnici s bani puku suditi ..."[206] Etimologija riječi je jasna: "satnik" dolazi od "stotnik". "Tihan satnik" pojavljuje se već 1050. godine na Biševu u pratnji neretvanskog kneza Berigoja koji predaje u vlasništvo crkvicu samostanu sv. Marije na Tremitima[207], a potom se s titulom "satnik" spominje više osoba sedamdesetih i osamdesetih godina 11. stoljeća[208]. Osim svih ovih primjera, postoji ijedan iz 1018. godine[209]. Vjerojatno riječ *Serenico* valja čitati kao *satenico,* što označuje čast izvjesnog Godostra koji predstavlja općinu Beli na Cresu. Prema tome, čini se daje "satnik" mogao biti i osoba na čelu hrvatske općine, kao stoje prior na čelu biskupskog grada[210].

---

[203] Rački, *Documenta,* 52, 53, 62, 81, 82, 98, 106, 113, 117. itd. Klaić, *Izvori* 56, 80, 81. Vidi, Mažuranić, *Pravno-povijesni rječnik,* 1446-8. L. Margetić, *Značenje i porijeklo riječi tepčija i dad,* ZRVI 17, 1976, 55-64, smatra da "tepčica" - "tepčija" dolazi od "topoteretes", titule za visokog bizantskog vojnog funkcionara.

[204] Rački, *Documenta,* 62, 73, 80, 82, 84, 93, 96; Klaić, *Izvori* 56; Mažuranić, *Pravno-po vijesni rječnik,* 244-6; Smičiklas, *Povijest,* 272-4.

[205] L. Margetić, *Značenje i porijeklo riječi tepčija i dad,* ZRVI 17. 1976, 58 i d., smatra da)e "dad" - "djed" zapravo južnoitalskog podrijetla - od tamošnje titule *duddus,* ali izneseni argumenti nisu pretjerano uvjerljivi.

[206] Mošin. *LJPD,* 52.

[207] Vidi, *Codice diplomatico del monastero benedettino di S. Maria di Tremiti (1005-1237),* ed. A. Petrucci, Istituto storico italiano per il Medio Evo, Fonti 98, Roma 1960, No. 42; Klaić, *Izvoru* 53-4.

[208] Rački, *Documenta,* 80, 82, 84, 90, 95, 98, 128, 131, 134, 144; Vidi i Mažuranić, *Pravno-povijesni rječnik,* 1288-9. Satnik imenom Tihan je u pratnji neretvanskog vladara Berigoja 1050. godine -vidi, CD I, 79.

[209] Rački, *Documenta,* 35 - Rački tvrdnju o toj ispravi kao lažnoj mijenja u Rački, *Izpravalc k mojoj raspravi* 222-3, i smatraju vjerodostojnom.

[210] Usp. Klaić, *Povijest,* 330, bilj. 174.

Dvaput spomenut "gradštak" (gradštik, gradšćik) u ranom je srednjem vijeku zasigurno bio zapovjednik grada[211], a kasnije je ovaj termin označavao nižeg gradskog službenika, bojnika i stražara.

U falsifleiranoj Krešimirovoj ispravi iz 950. godine[212], zatim u Krešimirovoj ispravi iz otprilike 1066/7. godine[213], pa Zvonimirovoj prije 1080. godine[214] pojavljuje se titula *ricear,* koju su neki istraživači preveli kao "ubrusar", neki označili kao borca koji za svojega gospodara dvobojem odlučuje o ishodu parnice[215], a neki pak kao čuvara odjeće (od *riza* - "odjeća")[216]. Vjerojatnije je, međutim, da se radi o "rizaru" ili "rizničaru", osobi koja bi bila nadležna za vladarsku riznicu[217].

Titula "posteljnik" u drugoj polovini 11. stoljeća istisnula je latinski naziv *iuppanus camerarius,* a ovaj je pak istisnuo *cubicidariusa.* Osim što je uređivao kraljevu postelju i druge odaje, posteljnik se posebno morao brinuti za *cameru,* tj. za *Jiscus, aerarium*[218]. Nije slučajno da se "posteljnik" u izvorima pojavljuje upravo u vrijeme kada se hrvatsko društvo ubrzano razvija. Posteljnik je u pravilu uz vladara, a činjenica daje Budic obnašao tu dužnost najmanje 8-9 godina (prvi se put spominje 1062., a posljednji 1070. godine) potvrđuje da se radi o važnoj i povjerljivoj osobi[219].

Sokolar je bila osoba (zajedno sa psarom) koja se brinula za organizaciju kraljeva lova i za rekvizite - posebice, naravno, za sokolove. Međutim, jedini sokolar koji se spominje, imenom Apric, drži tu službu barem od 1070., pa tijekom sedamdesetih godina[220], a bavi se i drugim poslovima. Petar Krešimir IV. šalje Aprica da izvidi stanje u sporu oko posjeda u Suhovarama kod Zadra, on posjeduje i zemlju u Jelčanima i, napokon, priprema za kralja večeru, na kojoj kralju daruje najboljeg konja s najboljim dečkom, kraljici najbolju služavku, kraljevom štitonoši koplje i štit, "a drugima je dao različite darove". Tko poklanja konja i služavku, mora biti vrlo bogat.

Više se puta u li. stoljeću spominje i "podžupan"[221]. Čini se daje župa bila razdijeljena u manje jedinice, "podžupe", u kojima je vlast obnašao podžupan; naime, u *policorionu* Rogovske opatije spominje se "podžupan Blata", a to se Blato nalazilo kraj Rogova u Sidraškoj županiji[222].

---

211 Račkl, *Documenta,* 82, 96; Mažuranić, *Pravno-povijesni rječnik,* I, 353. Također, Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 99, 108.

212 *CD* I, 41.

213 CD I, 105.

214 CD I, 170.

215 Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 291.

216 Katičlć, *Od Konstantina Porfirogeneta,* u: *Uz početke,* 55.

217 J. Stlpišić, *Hrvatski dvorski dignitar "risarius",* Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU 12, Zagreb 1982, 1-7.

218 U tom se smislu *camera* spominje u Račkl, *Documenta,* 102 - *medietatem in camera ducis* - "polovicu u duždevu blagajnu".

219 Rački, *Documenta,* 62, 73, 82, 93, 139, 140, 151.

220 Račkl, *Documenta,* 82, 86, 87, 162; Mažuranić, *Pravno-povijesni rječnik,* II, 1346.

221 Račkl, *Documenta,* 54, 79, 132, 162-4, 166, 172-3.

222 Objašnjenje vidi u Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 99, 109-10.

I brojne druge, već navedene titule (psar, volar, vlnotoč, štitonoša, dvornik, ubrusar, vratar) učestalo se pojavljuju u izvorima s kraja 11. stoljeća[223]. U izvoru iz 1071. godine pojavljuje se i "pristav" koji je, čini se, bio sudski izvršni organ[224].

U toj kohabitaciji latinskog i hrvatskog dolazilo je do njihova isprepletanja i međusobnog utjecanja, pa se tako u priličnom broju dokumenata spominju i latinske i hrvatske titule - izvjesni Boleslav se između 1059. i 1070. spominje kao tepčica[225], ali u dokumentu iz 1069. i kao *curialis comes*[226]. Osim toga, u mnogim dokumentima tipične latinske titule miješaju se s hrvatskima, pa tako, primjerice, u darovnici za Diklo iz 1062. godine, svjedoci su titulirani kao tepčica, župan *[iupanus),* župan (drugi put), djed *[dađ),* posteljnik, kapelan *(capellanus),* volar, *scutobaiulus,* vinotoč, dekan[227]. Dakle, radi se o 6 hrvatskih titula i 7 nositelja, te o tri latinske titule od kojih se jedna *(scutobaiulus)* može prevesti kao "štitonoša", a druge dvije - kapelan i dekan - adaptirale su se s vremenom u hrvatski sa svojim posebnim značenjima.

Sve su to očigledni dokazi afirmacije hrvatskog jezika. Te bi se pojave mogle usporediti s nastankom Strasbourških zakletvi 843. godine, u vrijeme karolinške renesanse, prvom dokumentu napisanom na starofrancuskom i staronjemačkom, koji se odonda počinju razvijati kao samostalni jezici. Tada je, naime, počela sazrijevati svijest vladajućih krugova Franačkog Carstva da je njihov govorni jezik isto toliko vrijedan koliko i latinski. Slično se događa i u 11. stoljeću u Hrvatskoj, u vrijeme renesanse hrvatskog društva - hrvatski se probija u latinske tekstove. Međutim, njegova afirmacija neće biti tako brza i intenzivna kao kod drugih evropskih jezika. Jedan je od razloga svakako i taj da kraljevski dvor i krug oko njega (prvenstveno svećenici), do tada zasigurno ključni promicatelji narodnog jezika, od kraja 11. stoljeća u Hrvatskoj više ne postoje, a udaljeni vladar u Panoniji ne govori hrvatski.

Iako je na putu do pune afirmacije hrvatskog jezika bilo mnogo zapreka, u l i. stoljeću, i pogotovo na njegovu kraju, pojavljuju se sve brojniji glagoljaški spomenici -od njih su uklesani u kamenu Grdoselski ulomak, Plominski i Krčki natpis, Senjski ulomak, te Bašćanska ploča. Kločev glagoljaš nastao je vjerojatno još početkom stoljeća, a radi se o 14 sačuvanih listova velikog kodeksa staroslavenskih homilija prevedenih s grčkog, najvjerojatnije na hrvatskom prostoru. U 12. stoljeću nastat će čitav niz tekstova na hrvatskom jeziku (Budimpeštanski ostrišci ili Legenda sv. Makarija, GrškovLćev apostol, Bečki listići) koji svjedoče o intenzivnim vezama hrvatskih obrazovanih krugova s makedonskim i srednjoevropskim (moravskim) kulturnim prostorom. Sav taj polet prerasta okvire

223 Račkl, *Documenta,* na raznim mj.; *CD* I, na raznim mj.; Šišić, *Povijest,* 671-2.

224 Račkl, *Documenta,* 89; Objašnjenje u Račkl, *Nutarnje stanje.* Rad 99, 110- 1.

225 Rački, *Documenta,* 52, 54, 62, 81.

226 Račkl, *Documenta,* 73.

227 Rački, *Documenta,* 62-3.

pukog širenja pismenosti i zapravo označava početke hrvatske književnosti[228]. Međutim, hrvatski je jezik, odnosno starohrvatski, bio na mnogim spomenicima, kao, primjerice, na Bašćanskoj ploči, "protkan elementima crkvenoslavenskog"[229].

Bašćanska ploča, ako i nije najstariji sačuvani, svakako je najvažniji i najduži hrvatski glagoljaški spomenik. Tekst je danas do u detalje rekonstruiran i pročitan, ali je i nakon mnogih napora, čijaje kvantiteta narasla do nepreglednosti[230], ostalo još pitanja koja je i dalje moguće istraživati. Međutim, nije sporno da Držiha daje uklesati natpis o Zvonimirovu darivanju pošto je hrvatski kralj umro, jer je dao zemlju "v dni svoe", da na Krku postoje glagoljaši i njihov posjed i mnogo toga drugog. Osim toga, Bašćanska ploča na mnoge je načine karakterističan proizvod hrvatskog prostora, jer se na njoj utjecaji isprepleću: u jeziku na ploči očigledan je utjecaj Rimske kurije i kulturnih središta sjevernijih (germanskih) dijelova Evrope, ali i ćirilometodski utjecaj.[231] Bašćanska ploča transliterirana latiničnim slovima glasi ovako:

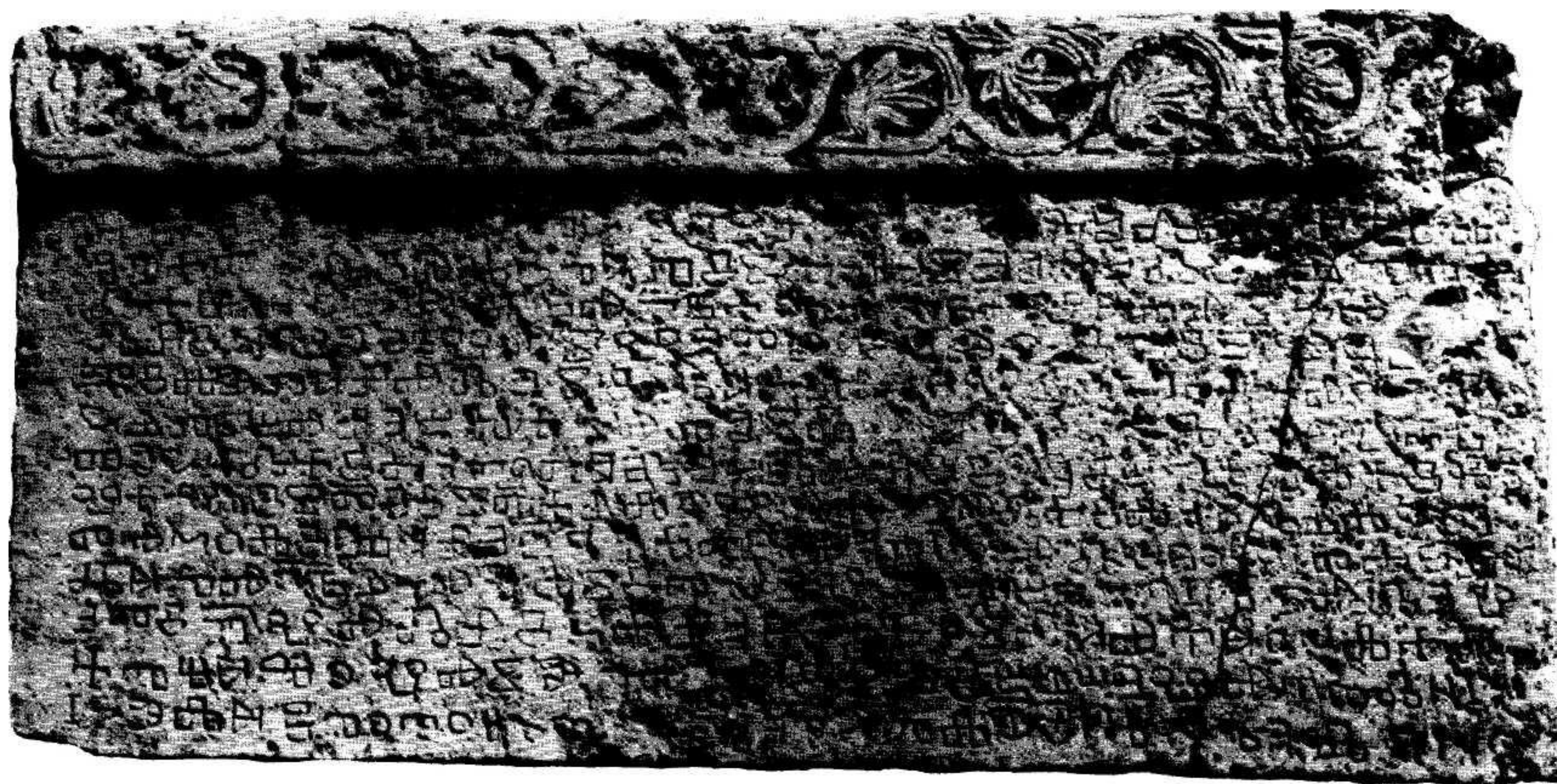
Az V ime Otca i S(i)na i S(ve)tago Duha Az
opat Držiha pisah se o Ledine juže
da Zvonim(i)r kral hrvatski v
dni svoje v Svetuju Luciju i svedo
mi župan Desimra Krbave Mratin v L(i)
ce Pribinebža posl Vinod(o)le Ek(o)v v O
toče. Da iže to por(e)če, kini j Bo(g) i dvanadeste ap(osto)la i četiri e
va(n)j(e)listi i s(ve)tae Lucie. Amen. Da iće sde žive
t, moli za ne Boga. Az opat Dobrovit z
dah crekav siju i svojeju bratju s dev
etiju v dni kneza Kosmata oblad
ajućago vsu Krajinu. I bese v t dni M
ikula v Otočci a Svetuju Luciju v jedino

[228] *Povijest hrvatske književnosti* 2, Zagreb, Razvoj pismenosti i književnosti od 9., pa pogotovo u l i . stoljeću ipak je u znanosti *izazivao* određene dvojbe: neki su istraživači nastojali u prošlim desetljećima dokazati istinitost tvrdnje zapisane u najstarijim spisima da je glagoljica nastala u Dalmaciji još u vrijeme sv. Jeronima. U posljednje vrijeme, kao prilog tezi o autohtonosti Hrvata vidi i I. Mužić, *O slavenskoj pismenosti na današnjem teritoriju Hrvata* u *antičko i ranosrednjovjekovno doba,* Kačić 25, Split 1993, 385-403, gdje su pridodane krajnje dvojbene pretpostavke o postojanju slavenske pismenosti u to doba.

[229] J. Bratulić, *O teksta Bašćanske ploče,* Kačić 25, 1993, 421 -6.

[230] Usp., naprimjer, zbornik *Bašćanska ploča,* ur. A. Mohorovičić i P. Strčić, Zagreb-Rijeka-Krk 1988; A. Bratulić, *O jeziku Bašćanske ploče,* Kačić 25, Split 1993, 421.

[231] A. Bratulić, *Ojeztlai Bašćanske ploče,* Kačić 25, Split 1993, 421-5.

Slika 39. *Bašćanska ploča*

Valunska ploča, datirana 11. stoljećem, jest dvojezični nadgrobni natpis - na latinskom i na hrvatskom, ispisan latinicom i glagoljicom, koji svjedoči o skladnom suživotu dviju narastajućih pismenosti, jer je za hrvatski kulturni prostor dugoročno isto toliko bilo važno istovremeno širenje latinske pismenosti. U tome svakako prednjače benediktinski samostani u kojima se potiče prepisivačka djelatnost, tako da se od 11. stoljeća počinje stvarati sve veći broj samostanskih skriptorija. Skriptorij sv. Krševana u Zadru dao je evropskoj kulturi velik broj kaligrafski izvedenih i umjetnički dotjeranih kodeksa pisanih karolinom i beneventanom. U drugoj polovini 11. stoljeća izrađivani su i liturgijski kodeksi - *Osorski evanđelistar* ispisan je u samostanu sv. Nikole u Osoru 1081/2. godine. U skriptoriju zadarskog samostana sv. Krševana napisan je 1070. godine *Liber diurnius,* a 1095. godine *Vekenegin evanđelistar*[232], kao i evanđelistar koji se čuva u Nacionalnoj knjižnici u Berlinu. Nije slučajno da otprilike u isto vrijeme nastaje *Dubrovačka Biblija,* iluminirana knjiga ukrašena inicijalima s pleterom, te da prvi zagrebački biskup, Čeh Duh, dovodi u Zagreb benediktince koji sa sobom donose francuske crkvene knjige[233]. Za hrvatsku je povijest u užem smislu još važnije pisanje kartu - lara kao što je *Supetarski kartular* nastao u samostanu sv. Petra u Selu (Donja Poljica) krajem 11. stoljeća, kao i vjerojatno nešto mladi *Libellus policorion* iz samostana sv. Ivana u Biogradu.

Razvojem samostanskih škola i logičnim napretkom latinštine na hrvatskom prostoru osjećala se u 11. stoljeću potreba da se ranije napisani latinski tekstovi jezično dotjeraju. Stoga je splitski nadbiskup Lovro oko 1060. godine povjerio izvjesnom Adamu iz Pariza, velikom znalcu grčkog i latinskog, da "muke mučenika Dujma i Stasa ... odličnim sastavom blistaju. Složio je i himne ... i sastavio ih metričkim govorom"[234]. Unatoč velikom napretku pismenosti u l i. stoljeću, činjenica jest da su i dalje poslove koji su značili velik pomak naprijed obavljale osobe pridošle iz inozemstva.

Izvan crkvenih krugova poznavanje vještine čitanja, a pogotovo pisanja, bila je rijetka iznimka. Istarski markgrof Ulrik čak i 1061. godine na ispravi čini znak rukom, jer "ne zna pisati". I drugi laici - svjedoci pri istom darivanju - ne pišu, čak petorica od njih, a potpisuje se samo stanoviti Urso, sin ondje nazočnog nepismenog svjedoka Bertalda[235]. Crkvene su osobe imale monopol na pismenost, jer na primjer od 16 pisara koji su u hrvatskoj državi djelovali između polovine 9. i kraja 11. stoljeća, njih 11 neprijeporno su crkvene osobe, a za drugu petoricu nije navedena nika-

232 Šanjek, *Crkva,* 75.

233 O općoj razini obrazovanosti mogla bi svjedočiti i *HR LJPD* u kojoj se kao pouka navodi tekst iz *Biblije* - "kako pismo govori: Oci zobaše kiselo grozdje, a sinovom zubi utrnuše" - Klaić. *Izvori,* 71, stoje točan prijevod proroka Ezekiela *{Biblija, Ezekiel,* 18, 2.) koji prenosi riječ Jahvinu o osobnoj odgovornosti, odnosno, protivi se kažnjavanju sinova za grijehe otaca. Poznavati Ezekiela mogao je samo vrlo obrazovan pojedinac.

234 Toma, *Kronika,* 48-9. Vidi detaljnije uz primjere, Rački, *Nutarnje stanje.* Rad 115, 57-9.

235 Margetić, *Rijeka, Vinodol, Istra,* 147, 148.

kva titula[236]. Ako su sve crkvene osobe i znale pisati, rijetke su se i tek povremeno u ranijem razdoblju služile tom vještinom. Kako stoljeća prolaze broj svećeničkih i redovničkih zapisa i latinicom i glagoljicom raste, a prodor pismenosti u laičke strukture društva postaje na hrvatskom prostoru (u dalmatinskim gradovima ponajprije) očigledan tek krajem 13. stoljeća kada se javljaju prvi notari.

Međutim, pomak prema intenzivnijem zapisivanju napravljen je ipak od druge polovine 11. stoljeća, jer se upravo uspostavlja točna kronologija splitskih nadbiskupa, što za ranija vremena nije bio slučaj. Slično se, u 11. i 12. stoljeću, dogodilo i s biskupima Zadra, Trogira i Raba, a tek kasnije u drugim gradovima Dalmacije i drugim dijelovima Hrvatske.

Glazba

Krajem 11. i početkom 12. stoljeća događale su se značajne promjene i u glazbenom životu. Tek od tog vremena izvori registriraju postojanje brojnih kodeksa, misala, antifonara, sakramentara. Najstariji od njih nastao je u 10. stoljeću, a nije isključeno da je ispisan u švicarskom samostanu St. Gallen koji su još početkom 7. stoljeća osnovali irski redovnici Kolumban i Gal. Opatica Cika tvrdi da je za svoj samostan sv. Marije u Zadru kupila dva himnarija ijedan matutinal, pa je očigledno da su i njezine opatice pjevale[237]. Umnaža se broj evanđelistara koji stižu u hrvatske samostane i biskupije, a svi su u pravilu bogati notnim zapisima - *Liber seauentarum* iz 10. ili 11. stoljeća, *Osorski evanđelistar* iz 11. stoljeća, zatim neume i neumatska notacija iz 11. stoljeća koja se danas *nalazi* u muzejskoj zbirci Male braće u Dubrovniku[238]. I na panonskom prostoru dolazi do sličnih promjena. Osnivanjem Zagrebačke biskupije 1094. godine stižu važne crkvene knjige prepisane vjerojatno u Ugarskoj, ali pod snažnim utjecajem Rouenske nadbiskupije. No, Zagrebačka biskupija vrlo brzo stupa u kontakt s dalmatinskim skriptorijima u Dubrovniku, Splitu i Zadru, čime se integrira čitav hrvatski prostor. U notaciji se očituju različiti utjecaji, a iskazuju se i neke autohtone varijante[239].

Gregorijansko je pjevanje dostiglo upravo do 11. stoljeća u sadržajnom, izražajnom i formalnom pogledu vrhunac, te tvorilo temeljnu vrstu zapadne glazbe. Sve to ne bi bilo vrijedno spomena, da iz istog vremena u hrvatskim izvorima ne postoje prvi podaci o zbornom pjevanju. Tako se u *Exultetu* iz Osora tvrdi da su tamošnji stanovnici pjevali laude u počast svojem bizantskom caru i hrvatskom kralju, a početkom 12. stoljeća u Zadru se pjevaju laude hrvatsko-ugarskom kralju Kolomanu i njegovu sinu Stjepanu i banu Kledinu[240]. Napjevi u počast kralju, izvođeni pred

236 Rački, *Documentcu* 512.

237 Novak, *Zadarski kartular,* 242.

238 Usp. slike u: J. Lučić, *Povijest Dubrovnika* II, Zagreb 1973, 80-1.

239 E. Stipčević, *Glazbena notacija ranog srednjega vijeka u Hrvatskoj (10 - 12. stoljeća),* Zadarska revija 37, Zadar 1988, 435-41.

240 Klaić. *Povijest,* 530.

njim osobno, predstavljaju još jedan korak u jačanju samosvijesti države i potpunom izgrađivanju teokratske vladavine. I Toma Arhiđakon navodi vrijedan podatak: u vrijeme splitskog nadbiskupa Lovre (1060-1099) na proputovanju za Atenu u Splitu se zadržava neki Adam Parižanin, te na Lovrinu molbu prerađuje "Muke" svetih mučenika Dujma i Anastazija, a potom "sastavlja himne i sve što se (u crkvi) pjeva uz glazbu o sv. Domniju, napisao je u stihovima"[241]. Napokon, na posljednjoj stranici kartulara sv. Marije u Zadru postoji zapis dvoglasnog tropiranog *sanctusa* što je nastao najkasnije sredinom 11. stoljeća, a predstavlja muzikološku rijetkost[242].

U hrvatskim se crkvama od 11. stoljeća sve češće slušao gregorijanski napjev stoje moralo imati snažan utjecaj na podizanje morala kršćanskih duša. Budući da su redovnici, koji su znanje gregorijanskog pjevanja donijeli u to vrijeme u Hrvatsku, mogli takvo znanje steći samo u nekom od evropskih središta njegova učenja -primjerice, u Metzu, Chartresu, St. Gallenu, a do tamo se moralo putovati, pa je i to bio znak sve intenzivnijeg povezivanja s evropskim razvojem.

Poznavanje svijeta

Hrvati su za boravka u prapostojbini, iza Karpata, spoznavali okolni svijet na vrlo ograničen način, lišen bilo kakvog svjesnog znanja o prirodnim zakonima i društvenom razvoju. Shvaćanja su im za naše današnje pojmove bila, kao i kod svih drugih Slavena i ostalih barbarskih naroda, vrlo naivna, ali je sve bilo u skladu s tadašnjim religioznim nazorima. Poganski politeizam bio je zasnovan na gledanju i tumačenju svakodnevnih i svakogodišnjih događanja na Zemlji i u svemiru - kretanju nebeskih tijela i izmjenama godišnjih doba. Njima su pridodavana različita tumačenja, često mistična -tako se vjerovalo da oblake tjeraju vukodlaci ili daje pomrčina Sunca ili Mjeseca zapravo posljedica grabeža natprirodno jakih vukodlaka.

Kako se čini, relativno je malo znanja koja su judeokršćanska civilizacija te grčka i rimska kultura prenijele Hrvatima i Slavenima u prapostojbini. U razrješavanju svakodnevnih problema morali su se pretežno oslanjati na vlastita iskustva. Služeći se oružjem i oruđem, nisu znali da pri tome ti predmeti djeluju na osnovi fizikalnih zakona[243].

Međutim, dolaskom na teritorij nekadašnjih rimskih provincija Dalmacije i Panonije stvari se bitno mijenjaju.

Znanja i tradicije iz antike, usuglašena s kršćanskim učenjem, postaju pokrštavanjem Hrvata i njihovim ulaskom u evropski kršćanski krug dominantnom i praktički jedinom osnovicom bilo kakve spoznaje. Nije to karakteristično samo za Hrvate i Hrvatsku u srednjemu vijeku. Obrazova-

241 Toma, *Kronika*, 48-9.

242 Novak, *Zadarski kartular*, 235-7.

243 Vidi, opširno, Dadlć, *Egzaktne znanosti*, 16-22.

ni pojedinci u srednjem vijeku - znanstvenici, filozofi, klerici i laici - prihvaćaju bespogovorno tumačenje svijeta i prirode što se razvilo krajem antičkog razdoblja i na početku srednjega vijeka. Dakle, priroda, različita od današnje samo toliko koliko drugačije utječe na suvremenog čovjeka, nije bila ni shvaćana ni proučavana sustavno. Ljudi su tražili samo odgovore na svoje konkretne nevolje i probleme. Primjerice, seljak se pitao koji su uzroci lošije žetve, a astronom promatrao pokrete nekih zvijezda ne shvaćajući posvemašnju uvjetovanost svekolikog kretanja. Čovjek je bio inkorporiran u globalnu i totalnu viziju univerzuma u kojem je Bog bio stvoritelj i naredbodavac, te se nužno sam smještao u njegovo središte.

Sve je bilo podređeno tom središnjem objašnjenju, sve je nalazilo svoje mjesto i svoj smisao - sva tumačenja prirode do najsitnijeg detalja u svakodnevnom životu bila su zasnovana na vjeri u kršćansko objašnjenje svijeta, vjeru ujedan život vječni, od začeća pa zanavijek, u kojem smrt ne dijeli život od nekog drugog, nego je samo granica vremena koje je dano do konačnog izbora. Propovjednici, ispovjednici, katehete prenosili su vjernicima u čitavom zapadnom kršćanstvu osnovne obavijesti koje su bile krajnje pojednostavljene, kako bi ih neuki ljudi mogli shvatiti, a slikovni prikazi u crkvama i katedralama omogućavali su nepismenima da znanja steknu i na taj način. Pri tome je ovakva praksa bila u razvijenom srednjem vijeku zasigurno češća negoli u ranijim stoljećima, jer je bilo više crkava, a crkvena hijerarhija mnogobrojnija i bolje organizirana.

Ove su konstatacije općenitog karaktera, vrijede ponajprije za zapadnoevropsko srednjovjekovlje, ali i za Hrvatsku, jer ona u zapadnoevropskom okružju nije u tim stvarima predstavljala iznimku niti je to mogla. Naime, iako je utjecaj Bizanta na stvaranje kulture u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj bio nedvojbeno vrlo jak (putem bizantskih teritorija na istočnojadranskoj obali, pokrštavanja i prijenosa glagoljaštva i pismenosti na narodnom jeziku), ipak se u Hrvatskoj nije mogla stvoriti tipična situacija bizantskog kruga, što bi značilo postojanje škole u laičkim strukturama društva, kontinuitet jedne, o crkvi neovisne, pismene kulture[244]. Ni u bizantskoj Dalmaciji ni u Hrvatskoj nije za to u ranomu srednjem vijeku, u 7. stoljeću i kasnije, bilo intelektualnog potencijala. Koliko se iz poznatih, pisanih ili nepisanih izvora može zaključiti, najviši domet tih krugova bilo je slanje izvještaja iz dalmatinskih gradova o povijesti Hrvata i suvremenoj situaciji, kako bi car Konstantin Porfirogenet sa suradnicima mogao napisati određena poglavlja u djelu *De administrando imperio.* Iako su glagoljica i narodni jezik u liturgiji prihvaćeni na dobrom dijelu hrvatskog prostora, oni su, dugoročno gledajući, označili nestajanje bizantskog utjecaja i afirmaciju autohtonih vrijednosti - prvenstveno hrvatskog jezika u pismenosti i književnosti.

[244] Uostalom, takvih škola nije bilo ni na drugim bizantskim teritorijima na Zapadu - u prvim stoljećima srednjega vijeka postojale su retorske i gramatičke škole u Ravenl i Rimu, ali su i one kasnije nestale, a i znanstvena te nastavna aktivnost u Carigradu, Ateni i drugim bizantskim gradovima preživljava krizu od polovine 6. do duboko u 9. stoljeće, a bitniji napredak doživljava tek u drugoj polovini 11. stoljeća -vidi, *CMHTV/2,* 265 i d.

S druge strane, kontakti Hrvatske sa Zapadom bili su mnogostruko korisni, jer su od 9. stoljeća i kasnije prvenstveno iz tog kulturnog kruga stizala na hrvatski prostor znanja o znanostima u najširem smislu riječi, tehnikama, religiji, itd.

Za Hrvatsku je stoga važno bilo osnivanje učilišta za Veneciju i Ilirik 825. godine u Čedadu (Cividaleu)[245], u Furlaniji. Neki članovi hrvatske vladarske obitelji posjetili su nedaleku Akvileju, gdje se u to doba čuvao *Cedadski evandelistar,* pa je očigledno da su imali neposredan kontakt s tamošnjim kulturnim krugom, ako se već netko od njih nije u Čedadu i obrazovao[246]. I papa Ivan X. (914-928] upozorava sudionike splitskih sabora 925. godine da "svoju nježnu djecu od malih nogu predaju Bogu na nauke da bi vas od Boga poučeni mogli svojim opomenama od grešnih zabluda pridići u nebeski kraj..."[247] S osnivanjem prvih benediktinskih samostana u 9. stoljeću, a pogotovo s njihovim kvalitativnim i kvantitativnim jačanjem u l i. stoljeću, Hrvatska dobiva žarišta intelektualnog rada i obrazovanja.

Od svakodnevno potrebnih znanja, koja je trebalo usvojiti dolaskom u rimske provincije Panoniju i Dalmaciju, za Hrvate je od presudne važnosti bilo da se priviknu na krševito i kamenito tlo, na sve specifičnosti koje zemljoradnja, stočarstvo i graditeljstvo na takvom tlu donose, te na život uz obalu i da, što je više moguće, iskoriste prednosti boravka uz more i na moru - vinogradarstvo, maslinarstvo, ribolov, trgovinu uz obalu. Prva i druga konjunktura na hrvatskom prostoru (u 9., odnosno u l i. stoljeću), iako su se iskazivale u drugim aspektima (pokrštavanje, izgradnja), temeljni su poticaj ipak morali naći u koliko-toliko dobro organiziranoj proizvodnji, što je i dragocjena potvrda prilagođavanja Hrvata prirodnim uvjetima nove postojbine.

Nalaz na kosturu jednoga mlađeg pokojnika (30-35 godina) iz nekropole u Privlači (kraj Vinkovaca), koji je zadobio prijelom bedrene kosti i iščašenje kuka, što mu je moralo gotovo onemogućiti kretanje, dopušta zanimljivu hipotezu: činjenica jest da su na laktovima i ramenima vidljive teške osteoartritične promjene, što upućuje na mogućnost da se nakon ozljeđivanja kretao uz pomoć štaka. Međutim, s druge strane, odsutnost bilo kakvih posttraumatskih upalnih procesa i sama činjenica daje preživio ovako tešku ozljedu dopuštaju pretpostavku da je i na panonskom prostoru u 9. stoljeću postojala neka vrsta organizirane pomoći i terapije.[248] Moglo bi se raditi o liječnicima-vračevima koji su upotrebljavali znanja tradicionalne medicine. Ako je tako bilo na panonskim prostorima, još je vjerojatnije da je medicinska skrb u dalmatinskim gradovima i u neposrednom zaleđu bila relativno dobro organizirana.

---

245 K. Krstić, *Počeci filozofije u Hrvatskoj,* Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske bašti ne, god. I, 1-2, Zagreb 1975, 12.

246 Rački. *Documenta,* 382-4; Šišić, *Priručnik,* 125; Klaić, *Izvori,* 22-3.

247 Rački, *Documenta,* 190; *CD* I, 32-4; Klaić, *Izvori,* 32. Vidi i F. Šanjek, *Teološki studij u povijesti Hrvata,* Kačić 25, Split 1993, 293-304.

248 Šlaus, *Kraniometrijska i paleopatološka analiza,* 80.

Međutim, vjerovanje u čudotvorstvo bilo je općeprihvaćeno. Tako su, prema priči, relikvije sv. Anastazije uspjele slijepima vratiti vid, gluhima sluh, izliječiti gubavce, opsjednute osloboditi demona, paraliziranima omogućiti da potrče[249].

Shvaćanje i poznavanje prostora

Prostor se u ranom srednjem vijeku općenito, pa i u Hrvatskoj, poznavao, gledao, shvaćao ili mjerio bitno drugačije negoli danas. Primjerice, srednjovjekovna je metrologija bila istovremeno i vrlo složena, jer su svaka zemlja, svaka regija, svako selo, imali vlastiti sustav mjera, a s druge je strane bila samo približna, pa je uspoređivanje i preračunavanje, čak i između dva susjedna grada, bilo vrlo komplicirano. Različitosti su uočljive unutar Hrvatske, dok su Dalmacija i Istra posebna područja u kojima se mjere razvijaju potpuno neovisno[250]. Mogućnosti da se mjere koliko-toliko sustavno proučavaju postoje tek za 13. stoljeće i kasnije, jer za ranija stoljeća jednostavno nema dovoljno podataka.

U Hrvatskoj se do kraja 11. stoljeća kao mjere za površinu spominju "vreteno" *[ivrelena)*[251] i "konopac" *(funiculus)*[252]. U biti se radi o istoj mjeri, jer je odmotani "konopac" oko "vretena" služio da bi se izmjerila dužina i širina zemlje[253]. Te su mjere služile i u kasnijim stoljećima[254]. Kao mjere za dužinu navode se "lakat" *{cubitus* i *ulna)* te "korak" (passus)[255], ali se "lakat" koristio uglavnom u mjerenju tkanina ("5 smotaka sukna od 20 lakata svaki"). Iako su u načelu mjere za dužinu imale za temelj dijelove ljudskoga tijela, nije moguće utvrditi koliko su točno iznosile i za pretpostaviti je daje bilo razlika, ovisno o mjestu i vremenu uporabe.

U *Supetarskom* se *kartula.ru* spominje kao mjera za količinu *modij* i to za ječam, žito (općenito) te sol[256]. Radi se o starorimskoj mjeri, pri čemu je modij iznosio 16 *sexstariusa,* ili u današnjim mjerama 8,72 litre[257]. Rjeđe se spominje mjera *star,* riječ koja je izvedena od riječi *sexstarius,* a po svemu sudeći u srednjem je vijeku u Hrvatskoj ipak bila nešto veća od oko 0,5 litre[258]. Spominje se i jedinica za tekućine - "galete vina". Radi se o posudi u koju stanu 32 "bocioline" *(bucioline)* -boce[259].

No, bilo je i drugačijih načina mjerenja, što ipak govori o određenoj indiferentnosti ili nemogućnosti da se bude potpuno precizan. Zemlja se

249 Rački, *Documenta,* 307.

250 Usp., Herkov, Naše *stare mjere i utezi,* Zagreb 1973, 85-102.

251 Rački, *Documenta,* 28, 29.

252 Rački, *Documenta,* 19.

253 Rački, *Nutarnje stanje,* Rad 105, 233.

254 Na primjer, u 12. stoljeću - *CD* II, 37, 180. Po Kukuljeviću je vreteno imalo 12 hvati.

255 Rački, *Documenta,* 69, 131, 135, 153, 155.

256 Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 213-32, na raznim mj.

257 Objašnjenje u Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 113.

258 Mažuranić, *Pravno-povijesni rječnik,* II, 1367.

259 Mažuranić, *Pravno-povijesni rječnik.* I, 106, 314.

mjerila i po količini sjemena, jer je, primjerice, oranica Ivana Đakona u Obrovcu bila toliko velika da se na nju moglo posijati 24 modija sjemena[260].

Brojeve su Hrvati poznavali još u prapostojbini, jer su njihovi nazivi zajednički svim Slavenima, ali su se ipak njima služili na vrlo osebujan način, u tipično srednjovjekovnoj maniri. To se, prije svega, odnosi na činjenicu da broj nije imao uvijek isto značenje - kroničar je znao vrlo olako ustvrditi kako "krštena Hrvatska postavlja do 60 000 konjaništva, a do 100 000 pješaštva..."[261] ili, kako je, primjerice, Borna Ljudevitu Posavskom "ubio 3 000 vojnika njegove vojske i oteo mu 300 ili više konja"[262]. S druge strane, taj isti pisac *Anala franačkog kraljevstva* opisuje kako je te iste godine (819) u boju protiv Ljudevita poginuo jedan jedini čovjek - Ljudevitov tast Dragomuž. I mletački kroničar Ivan Đakon daje na znanje da je na hrvatskom prostoru zapravo svaki život bio dragocjen i svaki vojnik važan. Mnogo pozornosti posvećuje bici koja se uz zapadnoistarsku obalu odigrala 865. godine, kada je na mletačkoj strani poginulo 14 ljudi[263]. Ili, s još većom dozom tragičnosti pripovijeda kako je 887. godine kod Makarske u sukobu s Neretvanima poginuo dužd Petar Kandijan, a posebno napominje daje stradala i sedmorica njegovih vojnika[264]. Koje su brojke točne? Da li se u prva dva primjera radi jednostavno o nepreciznosti? Ne. U tim pričama, za razliku od sljedeće tri, brojke se ne upotrebljavaju u istom smislu. Samo tri posljednje procjene o gubicima sukladne su suvremenim kriterijima: uistinu je gubitak nekolicine bio težak, gotovo nenadoknadiv. U prva dva slučaja brojke ne opisuju realnost -one su isključivo retorička figura u službi impresioniran]a čitatelja.

O upotrebi brojki govori vrlo mnogo i Branimirov natpis iz Muca iz godine 888. Taj je natpis, zajedno s Muncimirovom ispravom iz 892. godine[265], označio trenutak otkada Hrvati upotrebljavaju kršćansku eru kao jedinu za dataciju svojih isprava. Općenito se može reći da su Hrvati prije nego drugi evropski narodi prihvatili dataciju po kršćanskoj eri. Dogodilo se to zahvaljujući činjenici da nije prevladala nijedna od era koje su bile prisutne u drugim dijelovima Evrope, te da nije bilo jakih vladara (primjerice, bizantski ili franački car ili papa) koji bi toliko utjecali na zbivanja u Hrvatskoj da bi se isključivo po njima datirali dokumenti.

Međutim, često su se u ovakvim poslovima pravile svakovrsne greške, pa čak i u vremenima koja su bliža suvremenosti negoli srednjemu vijeku. Tako je seoski župnik u Kolanu na Pagu htio uklesati godinu gradnje kuće kao 1703., ali je klesar, čini se, pogriješio, pa upisao 17003. To odaje razinu pismenosti i nesnalaženje u dekadskom sustavu arapskih brojki[266].

260 Rački, *Documenta,* 100.

261 *DAI31/71-3; Viz. izv.* II, 45; Klaić, *Izvori,* 45.

262 *ARFz&* gi9; Rački, *Documenta,* 323; Klaić, *Izvori,* 17.

263 Rački, *Documenta,* 365; Klaić, *Izvori,* 25.

264 Rački. *Documenta,* 374-5; Klaić, *Izvori,* 28-9.

265 Rački_ *Documenta,* 14-6.

266 B. Fučić, *Glagoljski natpisi* Zagreb 1982, 215.

Na posudama za sol od jelenjeg roga pronađenima u starohrvatskim grobovima u Ninu i u Ivoševcima - Šupljaja kod Knina[267] postoje šare iz čije se izrade jasno očituju ideje ritma koji se iskazuje pravilnim ustrojstvom ornamenta, te ideje mjere i mjerenja koje pokazuju jednaki razmaci među crticama; zatim ideja kuta i priklona koji je jednak među crticama, ideja simetrije, kružnice, pravokutnika i drugih likova[268]. Postoje i posude s geometrijskom ornamentikom - pravilno iscrtanim kružnicama, što predstavlja neposredan dokaz da su Hrvatima, vjerojatno još u prapostojbini, bili poznati osnovni elementi geometrijske konstrukcije. To je omogućilo da, preuzevši graditeljska znanja od autohtonih panonsko-dalmatinskih majstora, relativno brzo unaprijede graditeljske tehnike od primitivnog podizanja nastambi u suhozidu do izgradnje prilično složenih objekata kao stoje, na primjer, crkva sv. Spasa na vrelu Cetine čiji je zvonik morao biti viši od 20 metara (visina današnje prosječne peterokatnice, zajedno s prizemljem).

O tome koliko su Hrvati poznavali okolni svijet ostali su samo fragmentarni podaci. Svakako pri tome valja lučiti znanje obrazovanog svijeta, dakle, ponajviše klera, od onoga što su znali "obični" ljudi, uglavnom zbog toga što su svećenici u načelu trebali znati čitati, a "običan puk" to u načelu nije znao. Pismeni su se tako mogli informirati u literaturi. Nepismeni su poznavali ono što su vidjeli, ali to znači da je među njima bilo velikih razlika. Oni poslom i egzistencijom vezani za uže područje, vjerojatno nisu poznavali ništa više[269], ali su zato vojnici morali poznavati putove kojima su kretali u pohode. Tako je, primjerice, Ljudevit prodro u Borninu zemlju, a franačke vojske koordinirano napadaju Ljudevita u kraju oko Siska[270] - opis iz *Franačkih anala* djeluje kao da su oni vrlo dobro poznavali područje na koje su stigli. Trgovci su poznavali kopnene i morske putove kojima su otpremali robu - pa su tako istarski trgovci putovali sve do Mletaka, Ravene i Dalmacije[271]. Konstantin Porfirogenet tvrdi da Hrvati, iako su imali 80 sagena i 100 kondura, "tim brodovima nisu polazili u rat ni protiv koga, ukoliko netko baš protiv njih ne zarati. Ovim brodovima od Hrvata odlaze jedino oni koji se bave trgovinom, obilazeći od grada do grada Paganiju i zaljev Dalmacije sve do Venecije"[272]. No, plovilo se i dalje: iz Carigrada je u Zadar stigao brod s relikvijama sv. Anastazije[273], a dvaput je do Carigrada stigao i arhont i toparh Dalmacije,

267 Beloševlč, *Materijalna kultura*, 68; Također, P. Vojvoda, *Prilog čitanju starohrvatsldh simbola*. Izdanja HAD 15, Zagreb 1992, 121-4.

268 Dadlč, *Egzaktne znanosti* 23-4.

269 Vrlo je dobar zapis o puku koji je za Prvog križarskog rata krenuo prema Jeruzalemu, a u tome ga je vodila guska, ili su u svakom sljedećem selu (a bili su duboko u francuskoj unutrašnjosti) pitali je li to Jeruzalem - vidi, J. Prawer, *The Latin Kingdom ofjerusalem*, London 1972, 11.

270 Račkt, *Documentn*, 321-7; Klaić, *Izvori*, 16.

271 *Placitodel Risano*, 57; Margetić, *Rižanskiplacit*, 432-3; Klaić, *Izvori*, 12.

272 DAJ 31/52-7, 29/71-4; *Viz. izv.* II, 43-5; Klaić, *Izvori*, 41, 45.

273 RačM, *Documenta*, 306-9.

odnosno zadarski prior i strateg Grgur -Dobronja[274]. Čini se daje i netko od Dubrovčana morao doći do Carigrada kada su oko 867. godine od bizantskog cara tražili pomoć u borbi protiv Arapa[275]. Napokon, "signor Francese" iz Dubrovnika plovi na Cipar[276]. Iako signor Francese, a možda ni posada broda koji nosi sv. Anastaziju nisu bili Hrvati, ipak su znanje o udaljenim krajevima donosili u Hrvatsku. Toma Arhiđakon tvrdi da je splitski nadbiskup Lovro (1060-1099) poslao u Antiohiju jednog svog službenika da ondje izuči zlatarstvo i srebrnarstvo[277].

Prenositelji hrvatske narodne predaje (koja je ostala zabilježena u djelu Konstantina Porfirogeneta *DAI)* imali su vrlo neodređene spoznaje o tome gdje se nalazi Bijela Hrvatska iz koje su stigli njihovi preci. Ona je bila "s onu stranu Bavarske", ali se zapravo nalazila u magli narodne predaje. Informatori bizantskog cara zatim su pridodali podatke o drugim "Hrvatima koji su ostali blizu Franačke ... podložni su Otonu, velikomu kralju Franačke i Saske"[278]. No, moguće je daje sve ove udaljenije regije spomenuo tek pisac u Carigradu, nadopunjujući informatore s hrvatskog prostora, jer drugi izvori svjedoče da je interes pisaca u Hrvatskoj bio sužen na mnogo uže područje. Ponajviše se tu radi o Italiji, o njezinim različitim pokrajinama i gradovima - Rimu, Raveni, Akvileji, Veneciji. "Langobardi" (jer više se ne radi o germanskom plemenu Langobarda, već o stanovnicima Lombardije) u *Supetarskom* se *kartularu* spominju kao narod koji odvodi robove iz okoline Splita, a Petar Crni je otkupio jednog roba od

Splitski kroničar prve polovine 13. stoljeća Toma Arhiđakon mogao bi biti primjer poznavanja i nepoznavanja zemljopisa zemalja koje su se pružale na sjeveru. Toma je, naravno, vrlo dobro poznavao Dalmaciju, nešto slabije Panoniju, a područje između njih, dakle dinaridski prostor, mnogo slabije. Tako spominje "Panonce, omeđene Dravom i Savom"[280] i zna daje "Panonija s obje strane Dunava"[281]. Kada opisuje unutrašnjost i tamošnju crkvenu organizaciju, zna za "župu Cetinsku, Livanjsku, Klisku, Mosor, Omiš i Krbavu, te preko Gvozda sve do granica Zagreba i čitavu Maroniju"[282]. Poznata su mu mjesta u zaleđu dalmatinskih gradova, otprilike u onim granicama kojima je još u 10. stoljeću Hrvatsku omeđio Konstantin Porfirogenet.

274 *Viz. izv.* III, 203-5.
275 *DAI* 29/93-6; *Viz. izv.* II, 17; Klaić, *Izvori,* 23-4.
276 *Annali di Ragusa di Nicolo di Ragnina,* ed. Sp. Nodilo, Zagreb 1883, 187-i
277 Toma. *Kronika,* 48.
278 *DAI* 30/71-5; *Viz. izv.* II, 31; Klale, *Izvori,* 4.
279 Novak -Skok, *Supetarski kartidar,* 226.
280 Toma, *Kronika,* 20.
281 Toma. *Kronika,* 43.
282 Toma, *Kronika,* 46.

Shvaćanje i osjećaj vremena

Protok vremena, budućnost, baš kao i shvaćanje prostora i poznavanje svijeta, sve su to osnovni problemi s kojima su se suočavali srednjovjekovni teolozi i filozofi[283]. Vrijeme čovjekove egzistencije tek je trenutak vječnosti. Vječnost pripada samo Bogu. Odjeci takvog razmišljanja uočavaju se i na hrvatskom prostoru, vrlo brzo po pokrštavanju; u Trpimirovoj darovnici stoji da "...pomoću vjere spoznajemo kako sve ono što je od početka svijeta tijekom vremena nastalo jedno za drugim postaje i nestaje..."[284].

Nema izravnih podataka o tome kako su Hrvati u ranom srednjem vijeku osjećali protok vremena. Jedan je primjer možda karakterističan. Zvonimirov nasljednik Stjepan II. u darovnici splitskim benediktinkama, otprilike 1089/91. godine, govori o svom prethodniku kao "nedavno preminulom"[285], koji se posljednji put u izvorima spominje u listopadu 1087. godine. Dakle, "nedavno preminuli" označava osobu umrlu prije otprilike jedne do četiri godine. Petar Crni, osnivač samostana sv. Petra u Selu, tvrdi da se poslije mnogo godina[286] razbolio, ali nije jasno računa li od izgradnje crkve, ili poslije neke tamo spomenute nagodbe, ili čak od vlastita rođenja[287]. Stoga Petrova izjava ponajviše svjedoči o indiferentnosti prema apsolutnoj dataciji vremena, onako kako se danas mjeri i shvaća. Radi se o za srednji vijek tipičnom odnosu prema sadašnjosti kao bezvremenskoj kategoriji. Na sličan način razmišlja i splitski nadbiskup Pavao kada u oporuci, datiranoj 1030. godinom, tvrdi daje "bolestan u tijelu, zdrav pak umom i duhom, za postelju prikovan, te opterećen godinama..." ili "pod teretom godina" *[annis aggravatus)*[288]. Pavao ne kaže koliko ima godina, a mnogo ne govori ni podatak daje bio nadbiskup već oko 1020. godine[289].

Načini mjerenja vremena u svakodnevnom životu u Hrvatskoj, posebice kod seljaka, nisu se razlikovali od evropskih - nije bilo bitne razlike u tome od antičkih vremena, pa praktički do 20. stoljeća. Sunce je označavalo protok vremena - kratko vrijeme je bilo izmjena dana i noći, dugo vrijeme izmjena godišnjih doba. I ova neprekidna promjena smatrala se dijelom vječnosti i djelom Božjim. Vrijeme (a time i sva povijest) ima svoj početak i kraj, a nakon toga nastupa bezvremenost (koja se danas naziva

---

[283] O tome, općenito, vidi, J. Le Goff, *Srednjovekovna civ&izacija zapadne Evrope,* Beo grad 1974, 202-25; Još detaljnije, Isti, *Pour un autre MoyenAge,* Pariš 1977, 46-80; G. J. Whltrow, *Time in Histonj (Vieivs ofTimejrom Prehistonj to the Present Day),* Oxford - New York 1989, 71-7.

[284] Račkl, *Documenta,* 3; Klalć, *Izvori* 20.

[285] *Nuper dejunctus* - Rački, *Documenta,* 148; Klaić, *Izvori,* 80-1.

[286] Novak -Skok, *Supetarski kartular,* 215 - *nam post multorum annorum curricula.*

[287] Novak - Skok, *Supetarski kartular,* 195-6; I. Ostojič, *Kad je osnovan samostan sv. Petra uSelu,* SHP 7, III. ser., 1960, 155-6.

[288] Rački, *Documenta,* 39.

[289] Rački, *Documenta,* 37.

vječnost, ali što ona zapravo i nije, jer taj pojam podrazumijeva neprestanost vremena). Crkveni blagdani poklapali su se sa značajnim astronomskim datumima u godini i s ritmom poljoprivrednih radova; ljudi su se molili u ritmu izmjene dana i noći, a rijetka zvona na crkvama dojavljivala su vjernicima trenutke kada se izmjenjuju osnovni dijelovi dana. No, čak i najosnovnija znanja o metrologiji nisu bila potrebna nikome osim crkvenim osobama. Svi ostali su mogli, odnosno bili su sposobni da vrlo približno odrede koje je doba dana i da se sukladno tome ponašaju. U srednjem se vijeku nastavilo mjeriti vrijeme po rimskom običaju: 12 sati je trajao dan, a 12 sati noć. Iako se sunčani satovi iz ranoga srednjeg vijeka nisu sačuvali, u Hrvatskoj ih je zasigurno bilo, jer su ih poznavali još stari Egipćani. Sunčani satovi nisu zahtijevali nikakvu brigu ni održavanje, a nije bilo potrebno ni neko znanje mehanike. Moguće je daje u uporabi bilo i klepsidri, dakle vodenih i pješčanih satova, pri čemu se vrijeme mjerilo približno jednolikim protjecanjem vode ili pijeska kroz tijesan otvor jedne posude u drugu. No, o tome ne postoje nikakvi zapisi ili neki drugi dokazi.

Za razliku od seljaka, vojnici su svoje vrijeme organizirali u ritmu ratnih pohoda - na njih su kretali u proljeće, a vraćali se u kasnu jesen, odnosno, njihovi su ih protivnici u to vrijeme napadali[290]. Proteći će još nekoliko stoljeća da bi se počelo apsolutno mjeriti vrijeme: mehanički su se satovi pojavili u Hrvatskoj krajem 14. stoljeća[291]. To je već bilo vrijeme bitno naprednije tehnike, ali, što je još važnije, stvaraju se društvene skupine (prvenstveno trgovci - stoga nije slučajno da se takvi satovi pojavljuju najprije u Dubrovniku) kojima je zbog intenziteta poslovanja "vrijeme bilo novac" i koje traže što precizniju informaciju.

Slaveni su, a s njima i Hrvati, još u prapostojbini preuzeli od razvijenijih antičkih naroda znanja o kalendaru - o tome svjedoči nalaz jednog kalendara iz 4-5. stoljeća, pronađenog u Romaški u području Kijeva. Taj je kalendar nanesen u obliku ornamenta na stijeni velikog vrča. Na njemu je označen vremenski razmak od 1. travnja do 6. kolovoza[292]. Čak kada tog nalaza i ne bi bilo, jasno je da su Hrvati poznavanje kalendara donijeli iz prapostojbine, jer su hrvatski nazivi za mjesece vrlo slični onima u drugim slavenskim jezicima, u kojima nije prevladalo međunarodno nazivlje. Srpanj i kolovoz označavaju vrijeme izvođenja poljskih radova, travanj doba rasta, listopad padanja lišća, itd. što ukazuje daje kalendar morao bio solaran (po Sunčevoj godini), a ne lunaran (po Mjesečevim mijenama). Kako, na primjer, u slovačkom ime mjeseca srpnja *(serpen)* označava na hrvatskom mjesec kolovoz (jer zbog hladnije klime žetva u Slovačkoj počinje kasnije), očigledno su Hrvati dolaskom u novu domovinu uskladili i kalendar s novim klimatskim prilikama. Primanje kršćan-

290 Upravo se tako, u ritmu od proljeća do jeseni ("čim je po izmaku zime trava mogla pružiti krmu stoci"), nekoliko godina uzastopce od franačkih vojski mora braniti Ljudevit Posavski - *ARF* za 820-2; Rački, *Documenta,* 324-7; Klalč, *Izvori,* 15-6.

291 Dadić, *Egzaktne znanosti,* 150-1.

292 Dadlć, *Egzaktne znanosti,* 18 i tamo lit.

stva nije poremetilo takav ritam, jer su se svakogodišnje kršćanske svetkovine idealno uklopile u radni ritam - 24. lipnja u slavenskoj poganskoj religiji bio je blagdan krijesova (ruski Kupala)[293], kada kreću veliki poljski radovi, a u kršćanskoj je to blagdan sv. Ivana Krstitelja - sveca koji je bio u Hrvatskoj vrlo cijenjen[294]. Sv. Ivan Krstitelj bio je i zaštitnik stočara općenito - dakle, izvora, vunara, krznara, itd. Stočarski krajevi puni su crkava u čast Ivana Krstitelja, što govori o stočarstvu kao gospodarskoj podlozi hrvatskog društva, ali i o činjenici da se novoštovani sveci vrlo skladno uklapaju u taj svakodnevni život hrvatskog stanovništva. Ciklus poljskih radova završavao se blagdanom sv. Mihovila 29. rujna, a i Mihovil je bio čest hagionim - kao ime samostana[295].

Još u prapostojbini, Hrvati su organizirali život u tjednom, sedmodnevnom ritmu, jer su imena dana vrlo slična u svim slavenskim jezicima i očigledno potječu iz prapostojbine. Pri mjerenju vremena važan je bio i Mjesec, jer se njegov ciklus dijelio na četiri mijene, od kojih svaka traje sedam dana[296].

U srednjovjekovnoj Evropi godina je počinjala u različita vremena - 25. prosinca ili 1. siječnja ili za Uskrs ili 25. ožujka ili 1. kolovoza (bizantska godina)[297], a čini se da i na hrvatskom prostoru, iako se radi o relativno malom teritoriju, postoje vrlo različite varijante računanja datuma koje se nisu sustavno upotrebljavale. Osim toga, u mnogim slučajevima u istom se gradu istovremeno upotrebljavaju različiti načini, a primjerice notari vrlo često mijenjaju godinu 25. prosinca, upotrebljavajući, dakle, *stilus natiuitatis.* Isto tako, u Evropi su se upotrebljavale različite ere, ali je čini se u Hrvatskoj jedina bila ona od Kristova rođenja, jer su se prvi pisani dokumenti počeli pojavljivati kada je kršćanska era već u zapadnoj Evropi uglavnom prevladala.

---

293 L. Niederle, *Život stanjch Slovanu,* dio II, sv. I, Prag 1924, 252; N. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Split 1981.

294 Ime sv. Ivana nosio je glasoviti samostan u Biogradu, zatim u Trogiru i Medulinu, kao i mnogi drugi -Ostojić, *Benediktinci* I-III, Split 1961-5, na raznim mj.

295 Nedaleko od Pule, u Kotoru, nad Pazinom, na Susku, itd. U Istri je za mjesec listopad arhaično ime Miholjšćak, dakle: poslije Miholja.

296 P. Šimunović, *OnomastOca kao vrelo za povijest znanosti hrvatskog srednjovjekovlja,* Zbornik radova Četvrtog simpozija iz povijesti znanosti, Prirodne znanosti i njihove primjene kod Hrvata u srednjem vijeku, Zagreb 1983.

297 J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi* Zagreb 1972, 178 i d.

XIII.

Smiraj - Zvonimirova smrt, bezvlašće, dolazak nove dinastije

1. Zvonimirova smrt - nasilna ili prirodna?

Kraj Zvonimirove vladavine došao je i prošao, po svemu sudeći, barem za suvremenike, mirno i bez većih potresa. Nije se dogodilo ništa katastrofično. Zvonimir je umro između 1087. i 1089. godine, jer je 8. listopada 1087. godine još potvrđivao povlastice samostanu sv. Marije u Zadru[1], a već 8. rujna 1089. njegov nasljednik Stjepan II. govori o njemu kao o "nedavno preminulom"[2] *(nuper defunctus)*. Međutim, u hrvatskoj se historiografiji dugo i s mnogo emocija raspravljalo o tome je li Zvonimir umro prirodnom smrću ili je ubijen, kao što tvrde neki izvori kasnijeg postanka. Cak se u 19. i početkom 20. stoljeća moglo po autorovu stavu o ovom pitanju naslućivati i njegovo političko opredjeljenje: oni konzervativniji su smatrali da Hrvati nisu mogli ubiti svoga kralja jer se oslonio na papu, što je bilo pozitivno; liberalniji, pak, objašnjavali su daje hrvatski narod ubio kralja koji je služio tuđim političkim ciljevima[3]. No, pitanje je li kralj ubijen ili je umro prirodnom smrću nije činjenica kojoj bi suvremeno koncipirana historijska znanost trebala posvećivati previše pozornosti. Utvrđivanje, pa čak i konačno, neke ovako efemerne činjenice u čitavom kompleksu hrvatske povijesti 11. stoljeća gotovo je beznačajno.

Međutim, na temelju specifičnih tumačenja triju tadašnjih događaja, od kojih je prvi navodno ubojstvo Zvonimira, stvarala se slika o katastrofičnom kraju hrvatskog ranosrednjovjekovlja[4]. Drugi takav presudan događaj navodno je pogibija kralja Petra Svačića, kojeg se smatralo bor-

[1] Rački, *Documenta,* 145.

[2] Rački, *Documenta,* 148; Šišić, *Priručnik,* 287-8; Klaić, *Izvori,* 80-1.

[3] S. Gunjaca, *Ispravci i dopune,* 3, 169-283; Vidi, opširno, o veličini Zvonimira ili njegovu sluganstvu: T. Macan, *Publicističke varijacije zvonimirske teme do drugoga svjetskog rata,* Republika 3-4, 1990, 46, 189-202; D. Zečević, *Književne popularizacije značenja i sudbine kralja Zvonimira,* Zbornik "Zvonimir, kralj hrvatski", u tisku.

[4] U novijim prilozima J. Ređep, *Ubistvo vladara kao problem žrtve,* Zbornik Matice srpske za slavistiku 31, Novi Sad 1986, 159-62; Ista, *Legenda o kralju Zvonimiru,* Novi Sad 1987; (također; Zbornik Matice srpske za književnost i jezik 34/3, Novi Sad 1986), pokušava se usporediti legendu o ubojstvima kralja Zvonimira i srpskog cara Uroša, kao i priče koje su nastojale protumačiti događaje poslije njihove smrti - to pokazuje da ovakva, legendarna tumačenja događaja iz hrvatske povijesti s kraja 11. i početka 12. stoljeća imaju svoje dubo-

cem za slobodu Hrvatske protiv Mađara, u bici na Gvozdu, a Mađare se pak smatralo osvajačima. Napokon, treći presudan događaj zbio se 1102. godine, kada je ugarska dinastija Arpadovića preuzela hrvatsku krunu, što se smatralo propašću hrvatske samostalnosti. O drugom i trećem događaju više će riječi biti kasnije. Upravo zbog toga što se na temelju shvaćanja daje Zvonimir ubijen stvara posve novo objašnjenje prijelaza iz 11. u 12. stoljeće hrvatske povijesti, pa i prijelaza iz hrvatskog ranog u razvijeni srednji vijek, valja ovoj inače efemernoj činjenici posvetiti više pozornosti nego što bi inače trebalo.

Teorija o ubojstvu zasniva se na priči iz *HR LJPD*u kojoj se tvrdi daje Zvonimira ubio razljućeni narod na Kosovu polju kod Knina - "nevirni Hrvati", u vrijeme saborovanja, kada je potaknut pismom rimskog cara i pape pozvao hrvatski narod u križarski rat za oslobađanje Kristova groba i drugih svetih mjesta. Umirući, kralj je prokleo Hrvate da "nikada ne bi imali gospodara od svog jezika, nego da bi uvijek tuđu jeziku podložni bili..."[5] Teorija o nasilnoj smrti ima teško branjivlh manjkavosti. Praktički je nemoguće objasniti kako to da stariji izvori - gotovo suvremena i već spomenuta isprava Stjepana II. i splitski arhiđakon Toma[6] ni na koji način ne daju naslutiti daje Zvonimir ubijen. S druge strane, tek mnogo mlađi izvori - *Ugarsko-poljska kronika,* vjerojatno iz 14. stoljeća[7], dodatak *Hrvatskoj redakciji Ljetopisa Popa Dukljanina*[8], vjerojatno iz 15. stoljeća, te *Historia Saloniianorum pontificum*[9] i *Chronicon breve regni Croatiae* Ivana Tomašića[10] (? - 1561/8), napisana u 16. stoljeću, govore o nasilnoj smrti. U tim, kasnije nastalim pričama događaji su pobrkani, a godine netočne.

Nije moguće smisleno objasniti da je Zvonimir već bio mrtav godine 1088/9., a da je opći poziv na oslobađanje svetih mjesta uslijedio tek nakon sabora u Clermontu 1095. Uostalom, znakovito je da svi izvori o

---

ke razloge i određenu pravilnost, pa ih se u ponečemu može uspoređivati s onima u srpskoj, kao i drugim nacionalnim povijestima.

5 Mošin, *LJPD,* 67-8.

6 Toma, *Kronika,* 55.

7 N. Radojčić, *Legenda o smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira,* SKA, Glas 171. Beograd 1936,49-51.

8 Radojčić, n. dj., datira HR 15. stoljećem. Mošin. *LJPD,* 17, navodi mišljenje Jagića i Crnčića (I. Crnčić, *Popa Dukljanina Ljetopis po latinski i toga nekoliko i još nešto po hrvatsku,* Kraljevica 1874) koji jezičnom analizom sačuvanog rukopisa, prema obliku pojedinih riječi i novim izrazima, datiraju ga 15., ili čak prvom polovicom 16. stoljeća. Šišić, *LPD,* 115, pak, smatra da je pripis 14. stoljeća u rukopisu samostana sv. Petra u Selu u Poljicima, koji govori o hrvatskim banovima a *tempore regis Suetopelegi usque ad tempus Suinimiri regis Croatorum* svjedoči, da je njegov pisac imao u rukama hrvatsku redakciju *Dukljaninova ljetopisa.* Neologizmi su, po Šišiću, uneseni u tekst naknadno, radi lakšeg razumijevanja. Takva argumentacija ne čini se uvjerljivom, jer je pripis mogao nastati i kasnije. Uostalom, ne može se dokazati da je "Svetopeleg" u pripisu prepisan iz HR. Neki Svetopeleg je mogao živjeti u narodnoj svijesti, i pisac gaje mogao preuzeti iz predaje ili iz nekog drugog izvora, a da HR nije ni vidio.

9 N. Klaić, *HSM.*

10 Prema S. Gunjaca, *Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir s dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitulu kod Knina,* Rad JAZU 288, Zagreb 1952, 257.

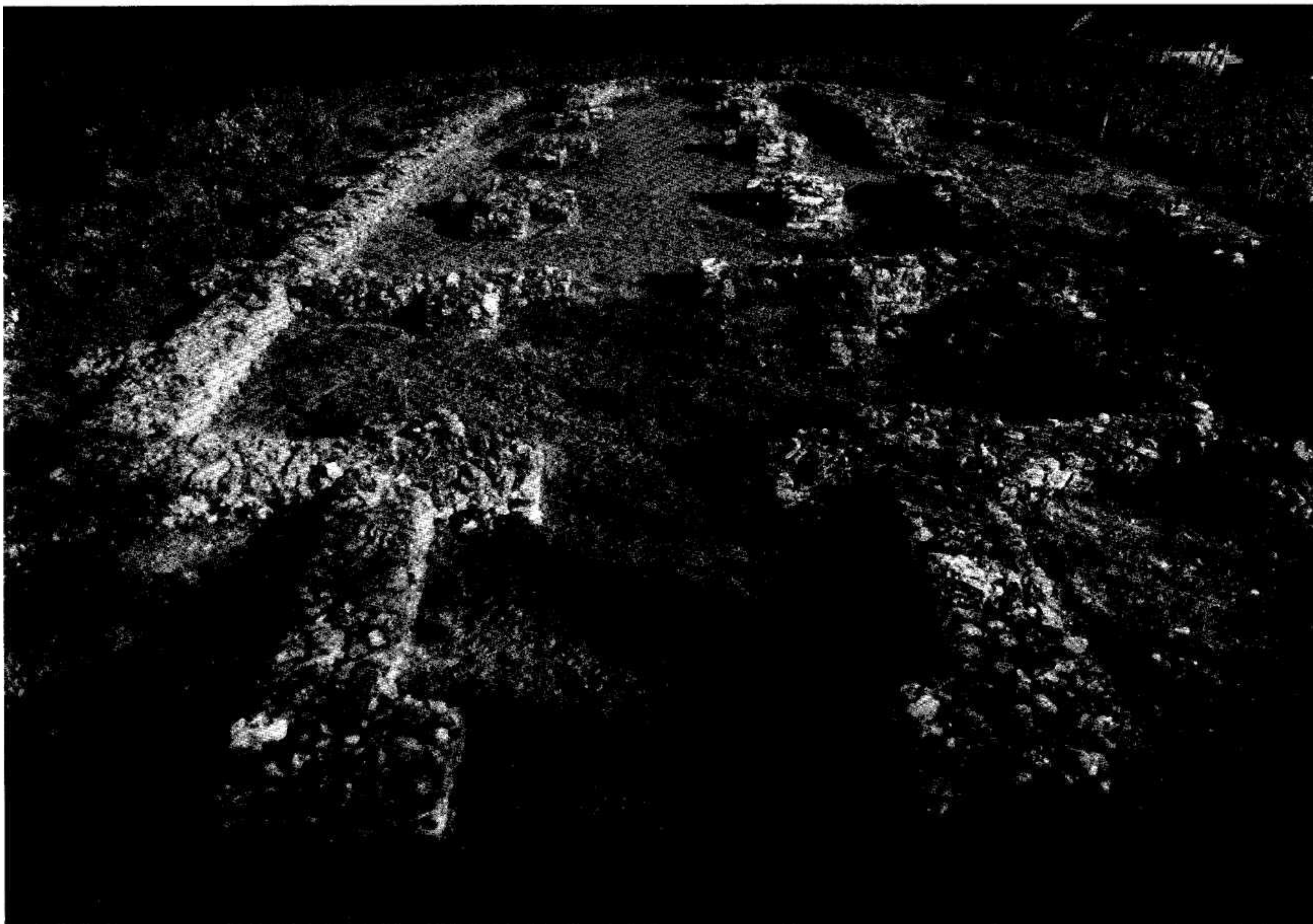
nasilnoj smrti navode različite datume ubojstva. U Tomašićevoj *Kronici* zabilježena je godina 1057., u *HR LJPD* 1080., u *Historia Salonitanoram pontificum* čak 1100. godina, a u *Ugarsko-poljskoj kronici* uopće se ne spominje vrijeme zbivanja.

Otkriće i istraživanje pet starohrvatskih crkvica na Kosovu polju u selu Biskupija kod Knina - "pet crikvah na Kosovi" iz legende - neće dobiti na vrijednosti ili značenju dokaže li se da je Zvonimir ubijen u njihovoj blizini, kao što se kazuje u legendi, odnosno, neće izgubiti ništa od svoje iznimnosti ako se utvrdi daje umro prirodnom smrću. Zato je trud, koji su neki historičari, a posljednji od značajnijih S. Gunjaca, uložili u dokazivanje Zvonimirove nasilne smrti, bio zapravo suvišan - nema ni priče ni legende koja se ne bi na ovaj ili onaj način vezivala uz istinita zbivanja, ljude ili lokalitete. Spomen "pet crikvah na Kosovi" u priči o ubojstvu, sagrađenih uistinu otprilike u doba Zvonimira, samo dokazuje da su one postojale i nekoliko stoljeća kasnije, do vremena kada je legenda i nastala, ili se do tada svijest o njihovu postojanju održala u stanovništvu.

Razloga zbog kojih je legenda nastala baš o Zvonimiru i njegovoj nasilnoj smrti ima više. Zvonimir je uistinu bio posljednji snažan hrvatski vladar, a njegovi skori nasljednici iz kuće Arpadovića stoluju daleko od Hrvatske, duboko u Panonskoj nizini. Lako se moglo u svijesti kasnijih generacija iskristalizirati mišljenje da se svakovrsni procvat države za njegove vladavine mogao prekinuti samo nasilno -ubojstvom. Pogotovo je do zbrke moglo doći zbog činjenice daje posljednji hrvatski kralj "narodne krvi", ili u najmanju ruku pretendent na hrvatsko prijestolje, Petar poginuo u sukobu s osvajačima. Već nekoliko desetljeća nakon Zvonimirove smrti i Petrove pogibije mogla su se pomiješati i spojiti ova dva događaja, iako ih dijeli otprilike desetljeće. To i ne bi bila velika zabuna, u vrijeme kada je dokumenata vrlo malo, i kada se većina vijesti prenosi usmeno. Uostalom, motiv ubojstva kralja postoji u mitologijama mnogih starih naroda[11], pa se, primjerice, u aktima splitskih sabora iz 925. godine spominje ubojstvo vladara, a ne vezuje se uz neku ličnost[12]. Tako je na podlozi narodnih vjerovanja o ubojstvu kralja nastala cijela legenda o Zvonimirovoj smrti, sa svim elementima koji su joj tijekom vremena pridodavani. Kako je u potpunosti odgovarala onovremenim shvaćanjima o sudbini istaknutih ličnosti, a i naoko se logično uklopila u konkretnu povijesnu situaciju, snažno je odjeknula u određenim društvenim krugovima, bila više puta zapisana, pa su i mnogi historičari povjerovali u njezinu vjerodostojnost. Osnovna poruka legende - Zvonimirovo prokletstvo Hrvata o podložništvu vladaru tuđeg jezika, nastala je najvjerojatnije tek otprilike u 15. stoljeću. U trenutku kada su neki od Hrvata (prvenstveno intelektualci) osjetili važnost narodnog jezika i narodnog identiteta, a to se dogodilo u doba humanizma i renesanse. Nositelji takvih ideja bili

[11] Goldstein, *Zvonimir,* 50-1.

[12] Rački, *Documenta,* 191; Klaić, *Izvori,* 24.

Slika 40. *Ostaci crkve sv. Cectiije na Stupovima* u *Biskupiji kod Knina*

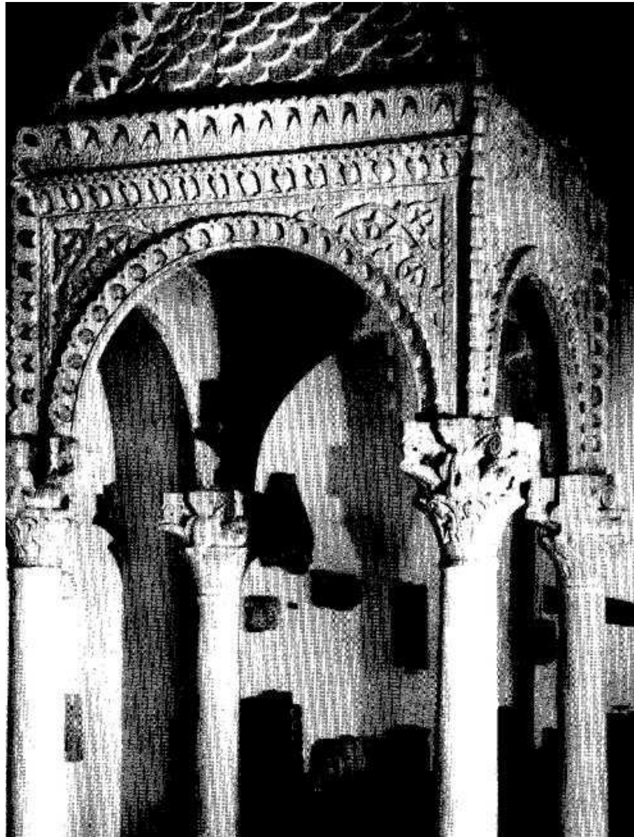
su, između ostalih, Marko Marulić (u *Juditi),* Stjepan Posedarski, Šimun Kožičić Benja, Tomo Niger, Trankvil Andreis, Bernardin, Krsto i Vuk Frankopan i drugi, koji se boje strane prevlasti[13], a svima im je zajednička borba protiv turske i u nešto manjoj mjeri, mletačke opasnosti.

2. Stjepan II. i pitanje nasljednika. Arpadovići - "osvajači' ili "legalisti"?

Zvonimira je naslijedio Stjepan II. Čini se da je on bio nećak Petra Krešimira IV. i da se za vrijeme Zvonimirove vladavine morao skloniti u samostan[14]. Vladao je vrlo kratko -stupio je na prijestolje 1088. ili 1089. godine i za njegove se vladavine nije događalo ništa od presudne važnosti po sudbinu države[15]. Iz tog vremena ostalo je sačuvano nekoliko darovnica. Jedna je od njih ona kojom se splitskim benediktinkama potvrđuje posjed Pusticu u Lažanima kod Splita. Iako je moguće da se radi o falsifikatu[16], neki podaci ne bi trebali biti dvojbeni: darovnicu su potpisali i prelati i župani, te kraljeva dvorska pratnja[17]. Budući da su župani bili iz Sidrage, Bribira, Cetine, da je tu bio i "knez Primoraca" *[dux Marianorurri)* Petar, čini se da Stjepan II. faktično više i ne vlada širokim prostorima kako je to vladao Zvonimir, jer su sve ove županije ili uz obalu ili u neposrednom zaleđu srednje Dalmacije. No, s druge strane, činjenica da ima brojnu pratnju u kojoj su od časnika i tepčica, ubrusar te posteljnik[18], govori da je njegov dvor i dalje održavao sjaj zatečen još iz vremena Krešimira i Zvonimira.

Postoje Stjepan II. umro otprilike 1090/1. godine, nije bilo jasno tko će ga i tko bi ga trebao naslijediti. Toma Arhiđakon je zapisao[19]: "Zvonimir nije ostavio nijednog nasljednika od svoga potomstva. Tako, dakle, pošto je nestao sav rod kraljevske krvi, nije bilo više nikoga tko bi mogao u hrvatskom kraljevstvu po pravilu prihvatiti naslijeđe". Problem je uistinu bio nov: jedna je dinastija vladala Hrvatskom gotovo tri stoljeća, a sada, barem po kazivanju Tome Arhiđakona, više nema nasljednika. Očigledno je u tom trenutku jedno od legalnih i legitimnih rješenja bilo da krunu preuzmu braća ili rođaci Jelene - Lepe, dakle, ugarska dinastija Arpadovića, i to je rješenje na kraju prevagnulo. Takav ishod ne znači i slabost Hrvatske -naprotiv, ono označava hrvatsku snagu, činjenicu da se Hrvatska u potpunosti afirmirala u evropskom civilizacijskom krugu i da je

[13] *Govori protiv Turaka,* prir. N. Gligo, Split 1983, 331, 337.
[14] Šišić, *Povijest,* 591-2; Klaić, *Povijest* 489-90.
[15] Vidi, opširnije, Šišić. *Povijest,* 592-8; Klaić, *Povijest,* 489-91.
[16] V. Novak, *Dva splitska falsifikata 12. stoljeća,* Strena Buliciana, Zagreb - Split 1924, 547-69; Klaić, *Povijest,* 5; 489-90.
[17] Tekst darovnice, u: Šišić, *Priručnik,* 287-8; Klaić, *Izvori,* 80-1.
[18] Raćkl, *Documenta,* 149-51.
[19] Toma, *Kronika,* 55.

Slika 41. *Ciborij, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splita*

jedna strana dinastija svim silama nastojala preuzeti vlast u njoj. To je u svakom slučaju novost u odnosu na 9. ili 10. stoljeće, jer su u tom razdoblju svi koji su prijetili hrvatskom području i hrvatskoj državi - Bizant, Franci, Bugari, Mađari, Mlečani - nastojali zemlju osvojiti na klasičan način, uklanjanjem vladara i odbacivanjem bilo kakvog kontinuiteta s prethodnim stanjem.

Međutim, kako se oni očigledno nisu pojavili ni po Zvonimirovoj, a još dugo ni po Stjepanovoj smrti, vrlo uvjerljivo zvuče riječi Tome Arhiđakona: "... počne se među svim velikašima kraljevstva zametati velika nesloga. I kad je posebno sad ovaj, sad onaj, iz težnje za kraljevanjem, tražio za sebe gospodstvo nad zemljom, izbiju bezbrojni grabeži, pljačke, klanja i sjemenja svih zločina..."[20] I drugi izvori daju naslutiti da su u to doba velikaši uistinu ojačali, pa su im i ambicije mogle porasti. Prirodno je da su, u trenutku kada kralja nije bilo, mogli zaželjeti da zauzmu što više posjeda i da postanu što moćniji. Vjerojatno su preuzeli sve javno-pravne funkcije, što znači da su zapravo vladali samostalno. Mogli su čak smatrati zakonitim nasljednikom i kuću Arpadovića, ali kako se njezini predstavnici ili nisu pojavljivali, ili je njihova vlast bila nedjelotvorna, valjalo je vladati samostalno.

No, očigledno je bilo ljudi koji su smatrali da Arpadovićima pripada prijestolje -i Toma Arhiđakon i splitski Anonim iz 14. stoljeća tvrde da su iz Hrvatske krenula za Ugarsku poslanstva s molbom da Arpadovići preuzmu vlast, pa takve vijesti zasigurno imaju povijesnu osnovu. Vrlo je karakteristično da Toma govori o nekom "slavonskom velikašu" koji "pristupivši kralju Ladislavu, počne ga nagovarati da pristupi osvajanju Hrvatskog kraljevstva..."[21], dočim Anonim priča "o Splićaninu Petru Kakauntu" kojeg su izabrali sugrađani Splićani da pođe u Ugarsku kako bi "uz određene uvjete, predao grad pod vlast kraljevskog veličanstva..."[22]. Očigledno je da svaki izvor interpretira i dodaje priči pojedine elemente, baš one koji mu najviše odgovaraju. To isto čini i *Chronicon pictum Vindobonense,* ugarski izvor 14. stoljeća, u kojem stoji da "sestra kralja Ladislava, gonjena mnogim nepravdama ... zamoli za pomoć svoga brata..."[23]. Pri tome ne moraju podaci o osobama koje su eventualno pozvale Arpadoviće nužno biti proturječni - mogla je i Jelena potaknuti baš te velikaše da krenu na put i pozovu njezina brata, ali izvori nastali u Hrvatskoj o tome šute. Uopće, vrlo je zanimljivo da se u izvorima nastalima u Hrvatskoj stalno naglašava kako se radi o "osvajanju", a u onom ugarskom, *Chronicon* -da su Arpadovići legalno preuzeli krunu[24].

[20] Toma, *Kronika,* 55.

[21] Toma, *Kronika,* 55.

[22] Šišič, *Priručnik,* 321; Klaić, *Izvori* 83.

[23] Klaić. *Izvori.* 82-3.

[24] Karakteristično je da su, umnogome pritiješnjeni političkim motivima, hrvatski i mađarski historičari u 19. stoljeću razmišljali upravo na suprotan način - vidi, detaljno, Šišić, *Povijest,* 637-41.

Prema splitskom Anonimu, s već spomenutim Petrom Kakauntom u Ugarsku odlazi i neki Petar iz roda Gusića s Krbave[25] - taj bi podatak mogao ukazivati na stvarne nezadovoljnike stanjem u Hrvatskoj. Ti su se nezadovoljnici vjerojatno javili još za vladavine Stjepana II., jer on očigledno upravlja bitno manjim teritorijem. U ovom se tekstu djelomično inzistira na osvajanju koje je uslijedilo po pozivu iz Hrvatske, a potpuno se zanemaruje činjenica da su Arpadovići, po određenoj logici, mogli i sasvim legitimno naslijediti prijestolje. Naime, uopće se ne spominje Zvonimirov dinastički brak, a ne spominje se ni njegova supruga, kraljica Jelena - Lepa. Međutim, vjerojatno se Arpadovići pozivaju i kao dinastija koja polaže neko pravo na prijestolje, a ne samo kao vladari nedaleke, susjedne države.

3. Dolazak Ladislava i osnivanje Zagrebačke biskupije

Ovi su glasnici stigli do Ugarske možda još za života kralja Stjepana, a najkasnije odmah po njegovoj smrti. Kada je Ladislav shvatio kakva mu se prilika ukazuje (možda je već i bio pripravan na tako nešto), po pričanju Tome Arhiđakona, nije previše oklijevao - "sakupio je bez zadržavanja veliku vojsku, dođe i zauzme čitavu zemlju od rijeke Drave do planina koje se nazivaju Željezne"[26]. Kako god prevodili izraz *alpes ferreae* - da li kao "Željezne planine" ili kao "Gvozd", svi se interpretatori izvora slažu da se radi o nekoj planini u Dinaridima, ali nisu suglasni o tome koja bi to planina bila. Iz Tomine bi priče proizlazilo da je krenuo i dalje na jug: "...potom je prešao planine i počeo osvajati utvrde i kastra, zametnuvši mnoge bitke s plemenima Hrvatske. Ali kako jedan drugoga nije pomagao, nego su bili međusobno podijeljeni, kralj je lako mogao iznijeti pobjedu..."[27] *Chronicon pictum Vindobonense* tvrdi daje Ladislav podložio "čitavu Hrvatsku i Dalmaciju"[28], stoje očigledno tendenciozno pretjerivanje.

Da ni sam Ladislav nije tako mislio, svjedoči i činjenica da je u Hrvatskoj odredio za kralja svoga nećaka "gospodina Almoša"[29], što znači daje ove zemlje smatrao nasljednima u rukama svoje obitelji. Nadalje, to bi značilo da je Hrvatsku i dalje smatrao samosvojnom kraljevinom, sada pod vlašću iste dinastije kao i matične ugarske zemlje[30]. Osim toga, čini se da Ladislav baš u vrijeme vojne na Hrvatsku piše montekasinskom opatu Oderiziju (1087-1105), javljajući da mu "može odgovoriti kako zaželi, kao

---

25 Šišić, *Priručnik,* 321; Klale, *Izvori,* 83.

26 *Venit et oceupavit totam terram a Dravo jluvio usque ad alpes, quae dicuntur ferreae* - Račkl, *Docurnenta,* 476-7; Klaić, *Izvori,* 82. U: Toma, *Kronika,* 55, prevedeno je kao "Gvozd", što samo može biti mišljenje prevodioca V. Rismonda da bi izraz *alpes ferreae* mogao značiti, a nikako i doslovan prijevod.

27 Toma, *Kronika,* 55.

28 Šišić, *Priručnik,* 318; Klaić, *Izvori,* 82.

29 Šišić, *Priručnik,* 313-5; Klaić, *Izvori,* 82.

30 Šišić, *Povijest,* 610.

susjedu, jer sam već stekao gotovo čitavu Slavoniju"[31]. Upada u oči da Ladislav govori "stekao sam" ("pribavio", "priskrbio") - *acquisivi,* što "isključuje svako osvajalačko, neprijateljsko raspoloženje kraljevo i potpuno potvrđuje ... da je Ladislav ušao u Hrvatsku pozvan od jedne hrvatske stranke"[32]. Da se uistinu radilo o osvajanju, prikladniji bi bili glagoli *capere, evertere,* itd.

Ladislavovu je pohodu uskoro došao kraj. Nije stigao ni do primorskih krajeva, jer se morao vratiti, čuvši daje pleme Kumana provalilo u Ugarsku[33]. Na taj način Arpadovići u prvom pokušaju nisu uspjeli osigurati vlast u Hrvatskoj, i o novom vladaru Almošu ne čuje se više ništa. Zasigurno se morao povući ubrzo po odlasku stričeve vojske. Tada je anarhija vjerojatno dosegla vrhunac, i priča o međusobnim sukobima u Hrvatskoj Tome Arhiđakona i drugih pisaca mogla bi se odnositi ponajprije na vrijeme nakon 1091. godine[34].

Takvo je stanje moglo iznjedriti i novog kralja koji je na prijestolje došao na nerazjašnjiv način i po nepoznatom pravu, a ime mu je bilo Petar. Nije poznato ni kojeg je bio roda, a postoji mišljenje da su ban Petar Svačić u vrijeme Zvonimira i Petar koji je poginuo na Gvozdu ista osoba[35]. Mađarski kroničar Šimun de Keza tvrdi da je taj Petar stolovao u Kninu[36]. Odabir Knina za prijestolnicu mogao bi ići u prilog tezi da je Petar ipak imao podršku u Hrvatskoj - daje nije bilo, zasigurno bi se sklonio u neko mjesto koje nije tako lako dostupno sa svih strana. Budući da se čini kako nije bio u srodstvu sa svojim prethodnikom, vjerojatno ga je za kralja izabrala narodna skupština.

Anarhiju u Hrvatskoj, a pogotovo u njezinim prijadranskim krajevima, iskoristio je Bizant. Polovinom 1091. godine bizantski je car Aleksije Komnen u Dalmaciju poslao kao svojeg opunomoćenika normanskog viteza, grofa i carskog sebasta Gotfrida Melfijskog, sina onog grofa Amika koji je 1075. zarobio "hrvatskog kralja". Nije sporno da su do kraja godine dalmatinski gradovi i otoci priznali bizantsku vlast. Gotfrid je u Dalmaciji

---

31 *Quia Sclaiumiam iamfere totam acquisivi* - Šišić, *Priručnik,* 392; *CD* I, 198.

32 Šišić, *Povijest* 606-8.

33 O tome javljaju i Toma i Splitski anonim - usp.. Toma, *Kronika,* 55; Šišić, *Priručnik,* 321;Klaić, *Izvori,* 82-3.

34 Šišić, *Povijest,* 599-600, Klaić, *Povijest,* 34^5; Šišić, *Priručnik,* 321, koji donosi jedan rukopis iz *BritishMuseumau* Londonu, zapravo pismo Zadranina Simona Ljubavca iz 1653. godine. Na temelju starijih izvora Ljubavac tvrdi da se "Hrvati uzeše među sobom boriti pljačkajući jedan drugog ... te protiv primorskih gradova ... hvatali su im žene i kćeri..." Ovaj citat uistinu govori o posvemašnjoj anarhiji, ali i o tome da je svaki izvor naglašavao teškoće i patnje samo onih o čijim je interesima pisac vodio računa, ne uspijevajući proniknuti u bit cjelokupne situacije.

35 Šišić, *Priručnik,* 380; Klaić, *Izvoru* 86. O dvojbi Snačić ili Svačić - Šišić, *Priručni,* 379-83; Šišić, *Povijest,* 613-4, koji tvrdi daje "Petar Svačić" samo literarna kombinacija ... u rukopisima nema "Svačić" već "Snaćić" ili "Značić" *(Snacig).* "Ja dakle ne tvrdim izrijekom da je posljednji hrvatski kralj Petar bio iz plemena Kačića (stoje isto bila teza -op. I. G.), već to samo naslućujem, ali odlučno poričem, da je bio - Petar Svačić". Također, Klaić, *Povijest,* 512, bilj. 63.

36 Klaić, *Izvori,* 86.

boravio do 1093. godine, a čini se da je njegovim odlaskom nestala i bizantska vlast.[37]

Međutim, Arpadovići više očigledno nisu željeli ništa prepustiti slučaju nego odlučiše u sljedećem pokušaju definitivno zadobiti hrvatsku krunu. Pri tome je valjalo pričekati da im prilike budu povoljne i u vlastitoj kući, i u Hrvatskoj, i na međunarodnom planu. U Hrvatskoj su se morale stjecati pozicije i pristaše, pa je jedan od takvih dobrodošlih poteza bilo i osnivanje Zagrebačke biskupije 1094. godine. Naime, stvaranje i jačanje crkvene organizacije imalo je u srednjemu vijeku, kada je vlast teokratski ustrojena, kao direktnu posljedicu i jačanje utjecaja kršćanske države. Nova je biskupija pripojena Ostrogonu i nešto kasnije kaločko-bačkoj nadbiskupiji, a ne Splitu, kao što bi bilo logično. Podređivanjem jedne slavonske biskupije ugarskome primasu trebalo je i to područje orijentirati prema Ugarskoj[38], iako je Ladislav razgraničio Zagrebačku biskupiju s pečujskom tako da joj je pripojio Požešku kotlinu[39]. Time je na isteku razdoblja, u kojem je Hrvatska uživala potpunu državnu samostalnost, crkvena razdioba hrvatskog prostora navješćivala u budućnosti i drugačiji odnos hrvatsko-ugarskih kraljeva prema Slavoniji s jedne i priobalnim hrvatskim krajevima s druge strane. Takvim Ladislavovim postupcima samo je pogodovao višestoljetni zemljopisni i administrativni dualizam, razlika između dvaju toliko različitih hrvatskih krajeva.

Stoga nije nimalo neobično daje Ladislav, "nadahnut milošću Božjom i posavjetovavši se", osobno osnovao Zagrebačku biskupiju. Otišao je i korak dalje - postavio je za zagrebačkog biskupa i "nekog Čeha, časna života, imenom Duh, koga pošalje ... za pastira toj crkvi"[40], čime su na neki način prekršene odredbe Lateranskog koncila iz 1059. godine i osnovne intencije crkve u borbi za investituru, a to su da biskupa, umjesto svjetovnog gospodara, izaberu "kler i narod". Nipošto ne bi valjalo zanemariti ni materijalnu korist. Naime, 1185/6. godine godišnji prihodi zagrebačkog biskupa bili su 1 500 srebrnih maraka, i po tome je ona tada bila jedna od najbogatijih biskupija u inače bogatom kraljevstvu[41].

Iako bi takav postupak u normalnim prilikama izazvao negodovanje pape, to se nije dogodilo iz više razloga. Prvenstveno zbog toga što je ugarski kralj uvjeravao da osniva biskupiju "da one koje je bludnja idolopoklonstva otuđila od štovanja Boga biskupova briga natrag privede na put istine". Može se pretpostaviti da je većina stanovnika tadašnje Slavonije i bliže zagrebačke okolice bila kršćanska, ali je slabost organizacija iz perspektive crkve u Ugarskoj ili pape u Rimu mogla biti zabrinjavajuća.

[37] Usp., Šišić, *Povijest* 611-2.

[38] Rački, *Nutarnje stanje*. Rad 79, 143-4; M. Barada, *Važnost osnutka zagrebačke biskupije*, Kulturno-povlestni zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka, Zagreb 1944, I, 3 i d.

[39] Bosendorfer, *Istočna granica,* 169.

[40] Šišić, *Priručnik,* 368-9; Klaić, *Izvori,* 83.

[41] Klaić. *Izvori* 97.

Zagreb je tim činom dobio mnogo - malo naselje na Kaptolu postaje biskupsko središte, ali istovremeno postoji i nedaleka utvrda i potom civilno središte na brežuljku Gradecu. Ta je utvrda postojala vjerojatno već duže vrijeme, možda čak i koje stoljeće, a na temelju najnovijih istraživanja čini se vrlo razložnim pretpostaviti daje kontinuirano nastanjena još od kasne antike. No, intenzifikacijom zbivanja na panonsko-dalmatinskom (posebice panonskom) prostoru od polovine 11. stoljeća, i dvama zagrebačkim naseljima rast će značenje, pa će dobivanje biskupije biti logična posljedica takvog procesa.

Godine 1095. umro je Ladislav, a budući da nije imao direktnog muškog nasljednika, naslijedio gaje nećak Koloman (1095-1116), brat nesuđenog hrvatskog kralja Almoša. Bio je vrlo obrazovan u crkvenoj literaturi i kanonskom pravu, pa je, vjerojatno slijedeći osnovne naputke te učenosti, odmah po stupanju na prijestolje želio uspostaviti dobre odnose s papom Urbanom II. Ostalo je sačuvano pismo pape iz srpnja 1096. u kojem sa zadovoljstvom prima na znanje povratak Mađarske u krilo katoličke crkve[42]. Ta prisnost potvrđena je i zarukama Kolomana s normanskom princezom Buzilom. Ona je bila kći i unuka normanskih vojvoda Rogerija, odnosno Roberta Guiscarda, koji su bili tradicionalni papini saveznici. Takvom je politikom Koloman osigurao praktički neporecivu papinu podršku, pa je slobodno mogao planirati i konačno zauzimanje Hrvatske. Međutim, krenuti 1096. godine nije više bilo moguće. Kada je stiglo papino pismo, vrijeme odlaska na pohode (proljeće) je već prošlo, a kroz Ugarsku su, osim toga, u to vrijeme prolazili križari.

Naime, papa Urban II. je na saboru u Clermontu 1095. pozvao kršćane u sveti rat za oslobođenje Kristova groba u Jeruzalemu.

4. Križari u. Hrvatskoj

Avanturizam, pobožnost i pohlepa - sve se to slilo ujedno kada su već početkom sljedeće godine krenule mase naroda preko Ugarske i Beograda na istok[43]. Vodio ih je Petar Pustinjak te su tijekom svibnja i početkom lipnja prošli kroz Mađarsku, pa sve do Zemuna i dalje na istok.

No, i kroz južne je dijelove Hrvatske prošla jedna skupina križara, i to od Akvileje, preko Istre, pa sve do Skadra[44]. Iako su jezgru činili ratnici-vitezovi pod vodstvom grof Rajmunda IV. Tuluskog, bilo je i "slabih starica i nemoćnih siromaha"[45]. U priči se ne spominje nikakav doticaj s vlastima na hrvatskom prostoru, premda su križari nastojali u svakoj prilici surađivati s lokalnim vlastima. Tako je Rajmund došavši u Skadar s tadašnjim

42 Šišić, *Priručnik,* 398-9.

43 J. Prawer, *The Latin Kingdom oj Jerusalem,* London 1972, 4 1 d.; S. Runciman, *A History ofthe Crusades*, I, I. izd. Cambridge 1951. VII. izd. London 1986. 121 i d.

44 O odnosu Hrvata prema križarskom pokretu -vidi, Šanjek, *Kršćanstvo,* 107-16.

45 Klaič, *Izvori,* 84-5.

dukljanskim kraljem Bodinom "više puta utvrdio bratstvo i dao mu mnogo darova, da vojska može mirno kupovati i tražiti, što joj je potrebno"[46]. Stoga se može zaključiti kako su križari prolazili Hrvatskom kada središnje vlasti u njoj nije bilo i kada je anarhija bila na vrhuncu. Vjerojatno pod dojmom zime (prosinac 1096 -siječanj 1097) i zbog neprijateljstva koje je u domaćih ljudi bilo potaknuto strahom, prolaznici krajem 11. stoljeća stekli su o Hrvatskoj vrlo loše dojmove: "Narod je vrlo divlji, naviknut na grabež i umorstva. Zemlja je nenastanjena ... ima vrlo malo obrađenih polja ... gotovo je čitava močvarna ... zrak je osim toga bio maglovit i neprestane su magle bile gotovo opipljive..."[47]

5. Pogibija kralja Petra i lokacija "Gvozda"

Već iste godine, u proljeće, kralj Koloman je, po riječima Šimuna de Keze koji piše *Ugarsku kroniku* oko 1285. godine, "poslao vojsku u kraljevstvo Dalmaciju i dao ubiti kralja Petra koji je, došavši pred Ugre u planinama koje se nazivaju Gozd, u spomenutim planinama pobijeđen i ubijen. Stoga se iste planine sve do danas u mađarskom zovu *Patur Gozdia*[48]. Ovako štur zapis o bici gotovo da i ne omogućava bilo kakvu dublju analizu, ali uz jednu iznimku, samu po sebi nimalo nezanimljivu: stoje to *Patur Gozdia,* odnosno gdje se bitka odigrala?

Mnogi su historičari tvrdili, a i danas tvrde, da se radi o današnjoj Petrovoj gori na Kordunu. Pri tome se čini da su oni isuviše vodili računa o situaciji iz prošlih nekoliko stoljeća. Tada su se, naime, od 16. stoljeća pa gotovo sve do danas, veze Panonije i Dalmacije ostvarivale uglavnom putovima od Zagreba, preko Karlovca na Senj ili Rijeku. Tek u 20. stoljeću, i posebice u zadnjim desetljećima, sve se više putovalo (do 1990/91. godine) preko Korduna i Plitvica, ili preko Siska i dolinom Une. Pogotovo se ovaj posljednji prolaz dugo zanemarivao, jer je dugo bio i granično područje prema Turskoj. Međutim, baš je u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj bio glavna komunikacija od sjevera na jug, zajedno vjerojatno s putem kroz dolinu Vrbasa. Iz Panonije se, naime, vrlo brzo moglo Vrbasom stići do starohrvatske županije Plive koja se nalazila u porječju Plive i u gornjem toku Vrbasa[49]. Svi su se doticaji između Panonije i Dalmacije odvijali tim koridorima, ponajprije onim dolinom Une. Stoga je logično da svatko tko želi, a pogotovo napadač koji ništa ne smije prepustiti slučaju, iz Panonije stići u Dalmaciju krene najprikladnijim putem, pa je tako to zasigurno činio i Koloman.

Istom se logikom rukovodio i hrvatski kralj Petar Svačić, te se i on pokušao obraniti 1097. godine tako da je na tom kontaktnom prostoru

[46] Klalć, *Izvori,* 84.

[47] Klaić, *Izvori,* 84-5.

[48] Rački, *Documenta.* 481; Šišić, *Priručnik,* 394; Klalć, *Izvori,* 86.

[49] Šišlć. *Povijest* 447; *Viz. izv.* II, 33, bllj. 97; Klaić, *Povijest,* 286.

dočekao Kolomana. Iako se u hrvatskoj historiografiji mnogo raspravljalo o mjestu odigravanja bitke, a literatura o tome narasla do nepreglednosti[50], do konačnog se rješenja nije stiglo. S. Gunjaca je razložnim argumentima doveo u pitanje lociranje bitke na Petrovoj gori[51]. Smatrao je da valja razlikovati "Željezne gore" -"Gvozd" iz priče o vojni kralja Ladislava i Petrov Gvozd iz priče o bici protiv kralja Petra 1097. godine, ali da ih ipak valja smjestiti na isti položaj - na Kapelu, koju je ugarski kralj Ladislav prešao 1091. godine i na kojoj je, poslije šest godina, Petar pokušao zaustaviti Ugre.

Anonimni notar kralja Bele III., koji piše u drugoj polovini 12. stoljeća, opisuje provalu Mađara na Balkan koja se tobože zbila oko godine 900. i tvrdi da su "zauzevši grad Split pridobili cijelu Hrvatsku ... prešavši zatim Petrovu goru *[Peturgoz)* utaboriše se kod Kupe, te prebacivši se preko ove rijeke dopriješe do Save i zauzeše tvrđu Zagreb..."[52] Već citirani Šimun de Keza tvrdi da se radi o planinama"... koje se nazivaju Gozd ... stoga se iste planine sve do danas u mađarskom zovu *Potur Gozdia* (tj. Petrov gozd)..."[53]. Toma Arhiđakon spominje samo neke planine u središnjoj Hrvatskoj, isključivo u svezi s ranijim pohodom Ladislava: "Ladislav ... sakupivši brojnu vojsku dođe i zauzme svu zemlju od rijeke Drave do planina, koje se nazivaju Željezne"![54].

S. Gunjači je ključni argument u dokazivanju da je mjesto bitke na Kapeli tekst Antonija Bonfinija s kraja 14. stoljeća[55]. Tumačeći vijesti starijih autora, Bonfini poistovjećuje *Petar-gazdia* s *Petri mons* koji se nalaze *in montem Modnissiae.* Dakle, ispalo bi da se "Petrova gora" uistinu nalazi u Modrušu, kada to ne bi tvrdio čovjek koji piše gotovo tristo godina nakon odigravanja bitke i stotinjak godina nakon Šimuna de Keze. Bonfini ne spominje nijedan drugi izvor o bici koji danas ne bi bio poznat, pa se čini da ga i ne posjeduje. Stoga tu identifikaciju valja shvatiti kao Bonfinijevo domišljanje o tome gdje se mogla odigrati bitka.

Samo najednom dijelu hrvatskog i bosansko-hercegovačkog teritorija, koji bi otprilike pokrivao šire područje bitke, od Zagreba do Mostara, S. Gunjaca je izbrojio više od deset toponima "Gvozd", zatim još više od 16 toponima "Gvozd" s nekim atributom, i napokon više od 14 toponima u kojima je "gvozd" etimološka osnova[56]. Što se tiče Petrove gore i toponima

---

50 Najpotpunije je Izvore 1 literaturu koja se pojavila do otprilike sredine šezdesetih godina prikupio Gunjaca, *Ispravci i dopune,* 4.

51 Gunjaca, *Isprcaxi i dopune,* 4, 106 i d., 157 i d.

52 V. Kialć, *Slavonija od X do XIII stoljeća,* Zagreb 1882, 14-5.

53 Rački, *Documenta,* 481; Šišić, *Priručnik,* 394; Klaić, *Izvori,* 86. O tom je problemu, zalažući se za drugo rješenje, opširno pisao S. Antoljak, *"Peturgoz" ili "Patur Gozdia", Jedna povijesna topografsko-toponomastička zagonetka ili ne?.* Predavanja knj. 1. Zadar 1971.

54 Toma, *Kronika,* 55. Rečenica *...usque ad alpes, quae dicuntur Jerreae* (Račkl, *Docu menta,* 476) prevedena je: "do planine, koja se zove Gvozd", pri čemu se zanemaruje, Između ostalog, da autor govori o "planinama", a ne samo o jednoj.

55 Vidi, izdanje, Antonii Bonflnli, *Rerum Ungaricarum decades qu.attu.or cum dimidia,* Ilanoviae 1606.

56 Gunjaca, *Ispravci i dopune,* 4, 99-101.

koji u osnovi imaju ime "Petar", postoji ih blizu pedeset[57]. Zbog tolike množine "Gvozdova" i "Petrova" lako je moguće daje došlo do zabune. Još i više zbog toga stoje u to vrijeme, dakle u 12. i 13. stoljeću, svaka šuma (a njih je barem bilo napretek) bila "gozd", pa je informator iz Hrvatske mogao izvijestiti o "Gvozdu" misleći pri tome na bilo koju šumu, a Mađarima bi to izgledalo kao osobno ime. Pri tome valja znati da je anonimni notar kralja Bele III. pisao stotinjak godina nakon bitke, a Toma Arhiđakon i Šimun de Keza gotovo dvije stotine godina kasnije. Koliko su oni uopće mogli točno ustanoviti gdje se bitka odigrala? Prvo, koliko je točno, uslijed protoka vremena, mogao precizan biti informator u Hrvatskoj? Otprilike se zna kako je u to vrijeme funkcionirala narodna predaja (jer se jedino putem nje mogao očuvati glas o bici, barem u prvo vrijeme)[58], i nije dvojbeno daje ona mogla u stotinu ili dvije stotine godina bitno iskriviti i osnovne vijesti o događaju[59]. Ako su srednjovjekovni pisci mogli tako griješiti u dataciji i kronologiji, određivati slijed nekih događaja i odoka, može se pretpostaviti da su bili vrlo neprecizni i u tretiranju zemljopisnih činjenica. Za dvojicu ugarskih kroničara može se reći da su bolje poznavali zemljopis Panonije nego Dalmacije, za razliku od Tome koji doduše spominje Panonce, Panoniju, Dravu, Savu i Dunav, ali to je sve što zna o tim prostorima.[60] Kada govori o unutrašnjosti i tamošnjoj crkvenoj organizaciji, zna za "župu Cetinjsku, Livanjsku, Klisku, Mosor, Omiš i Krbavu, te preko Gvozda sve do granice Zagreba i čitavu Maroniju"[61]. Poznata su mu mjesta u zaleđu dalmatinskih gradova, otprilike u onim granicama kojima je još u 10. stoljeću Hrvatsku omeđio Konstantin Porfirogenet u djelu *De administrando imperio.* Dakle, Tomino poznavanje područja sjevernije od dalmatinskih rijeka (Zrmanje, Krke i Cetine) prema Panoniji, odnosno Sisku i Zagrebu, prilično je površno. Pitanje je, zna li on, a i bilo koji drugi suvremeni kroničar, uopće za neku pojedinačnu planinu "Gozd" ili govori o "Gozdovima (Gvozdovima)" misleći isključivo na čitav planinski niz. Ovu pretpostavku potvrđuje i iskaz Šimuna de Keze koji govori o "planinama koje se nazivaju Gozd" ili "planine koje se do danas na mađarskom nazivaju Patur-Gozdia"[62]. Daje pisac stvarno znao na koju se točno

---

[57] Gunjaca, *Ispravci i dopune,* 4, 102 - još jedna Petrova gora, potom Petrovo brdo, Petrašica, Petrušica, Petrova Ploča, Peterkovo brdo (kao imena brda). Nadalje, još tri Petrova vrha. šest Petrovih polja, Petrova Poljana, četiri Petrova Sela, Petrovo vrelo, Petrička, dva Petroveca, sedam Petrovaca, Petrovsko, Petrovski Vidovec, Petrinci, Petrinjci, Petrinjski Lug, Petrinovica, Petrina, Petrinja, Petrčani, Petrovljani, dva Petrovinca, Petrov dol, Petrov gaj, i konačno, Petrim.

[58] Vidi, općenito, *Povijest hrvatske književnosti* 1 (Usmena i pučka književnost), Zagreb 1978.

[59] Mošin, *LJPD,* 18, je uspio precizno ustanoviti da pisac *LJPD* koji živi u 12. stoljeću, griješi u vremenskom određivanju događaja prve polovine 12. stoljeća 2 godine, 11. stoljeća za nekih dvadesetak godina, a 10 stoljeća do stotinu godina.

[60] Toma, *Kronika,* 20, 43.

[61] Toma, *Kronika,* 46.

[62] *Montibus qui Gozd dicuntur, montes usque hodie in hungarico Patur-Gozdia nominanturs* -Rački, *Documenta,* 481; Klaić, *Izvori* 86.

planinu misli i ako je uopće mislio na ijednu, a ne na niz, napisao bi *mons* - "planina" u jednini, a ne bi stavljao množinu. Bitno je uočiti da su te "planine" ili samo "planina Gozd" za sve te autore razdjelnica između Panonije i Dalmacije. Sjedne je strane poznata Dalmacija, s druge strane poznata Panonija. Nepoznato, a to su "planine" ili "planina" - "Gozd" relativno je široko područje koje u svakom slučaju nije manje od četverokuta omeđenog Plješivicom, Velikom i Malom Kapelom, današnjom Petrovom i Zrinjskom gorom, a možda još i područjem nešto istočnije.

Čini se stoga da se minucioznom analizom pisanih izvora ne može stići do konačne istine o poziciji "Gvozda". Mjesto bitke valja tražiti na najboljem, najkraćem i najlogičnijem putu od Panonske nizine prema Dalmaciji.

Rimske su ceste krajem 11. stoljeća najvjerojatnije bile u krajnje lošem stanju, ako već nisu bile i posve zapuštene i zaboravljene. Da su ceste postojale, vjerojatno bi Hrvati prevozili svetog čovjeka Martina na kolima, a ne bi ga prenosili na rukama, kako svjedoči Konstantin Porfirogenet u 10. stoljeću[63], niti bi taj isti Konstantin posebno naglašavao kako se Konavljani služe kolima[64]. No, Rimljani su gradili ceste tako da su one savršeno svladavale sve zapreke, i njihova se trasa može smatrati idealnom. Stoga je logično da i u vrijeme kada tih cesta više nema, odnosno kad se samo malo ostataka ili baš ništa od njih može razaznati na terenu, srednjovjekovni putnici slijede njihov opći pravac pružanja. Ako se smije vjerovati anonimnom notaru kralja Bele III., vojske su dolazile od "Petrove gore" do Kupe, potom bi prešle preko rijeke, produžile prema Savi i dalje na sjever. Daleko najpogodniji prijelaz preko donjeg toka Kupe krajem 16. stoljeća nalazio se u neposrednoj blizini Siska[65], pa se može pretpostaviti da je slično bilo i petsto godine ranije. Potom bi put slijedio desnu obalu Save, jer se tim prostorom pružala i rimska cesta od Siska do Andautonije (današnje Šćitarjevo kod Velike Gorice), gdje se prelazila Sava.

Područje u donjem toku Kupe i uže područje Siska, dakle, bili bi polazište za svaku vojsku, koja bi željela prijeći Dinaride i stići u Dalmaciju, prije negoli područje današnjeg Karlovca i nedaleka Petrova gora. Moguće je od Siska bilo putovati uz Kupu i Mrežnicu do BMuma na Mrežnici, pa do Avenda (u Lici), Arupiuma i Epidotiuma, i potom dalje prema Asseriji (kod Benkovca) i Burnumu (kod Ivoševaca). Bio bi to put koji se pružao čak i zapadnije od stalno pretpostavljenog bojišta na Petrovoj gori. On je u svakom slučaju zaobilazan, jedan dio godine teško

---

63 DA731/45; *Viz. izv.* II, 43; Klaić, *Izvori* 44-5.

64 *DAI*34/17-8; *Viz. izv.* II, 62.

65 Moguće je da se radi o gazu na desnom zavoju oko 1-1,5 km uzvodno od današnjeg sisačkog kaštela, gdje je Kupu 1593. godine prešao s vojskom Hasan-paša Predojević. Usp., M. Kruhek, *Rat za opstojnost hrvatskog l<raljevstva na kupskoj granici, u: Sisačka bitka 1593,* Zagreb-Sisak 1994, 33 i d. Šišić, *Povijest,* 622, na karti iscrtava kao da se kod Zagreba prelazila Sava, a Kupa kod današnjeg Pokupskog, što je teško održivo. Potom put koji Šišić iscrtava ima još više nelogičnosti - ide do Topuskog, pa zatim pravi oštar zaokret prema zapadu, u Petrovu goru, potom oštro skreće na jug, prema Cetinu (ili Cetingradu), Drcžniku te Bihaću. Do Bihaća postojali su i postoje mnogo bolji, brži i sigurniji putovi negoli ovaj.

prohodan i zbog svega toga malo vjerojatan. Međutim, valja se oslanjati na suvremene izvore, a jedini podatak iz ranoga srednjeg vijeka o putovanjima na ovom području jest onaj o Ljudevitu Posavskom koji je bježao iz Siska prema Dalmaciji, a, po svemu sudeći, usputna mu je stanica bio Srb na vrelu Une[66]. Potom je uistinu stigao u Dalmaciju, ali je tamo ubijen[67]. To bi, uostalom, bio i mnogo logičniji put - prvo od Siska na jugoistok, sve do ušća Une, jer se tako slijedila rimska cesta, a potom dolinom Une do Raetiniuma. Moglo se iz Siska krenuti i preko Zrinjske gore, jer je njezin vrh na 616 m, a prijevoj, ublažen dolinom Petrinjčice, sa svojih 476 m ne predstavlja ozbiljniju zapreku. Na ovom su prostoru, upravo da bi kontrolirale taj put, podignute i utvrde Hrastovica, Petrinja i Zrinj. Njihovo postojanje zabilježeno je u 13. stoljeću i kasnije, ali već tada Petrinja dobiva povlastice slobodne varoši, pa se može pretpostaviti da su Petrinja, a i druge varoši postojale i u ranijim stoljećima. 1382. spominje se put koji ide od Blinje prema Petrinji i dalje prema jugu[68]. Osim toga, na tom je prostoru vjerojatno bio i grad Ljudevita Posavskog - "na strmom brdu", a možda je to bio neki od upravo spomenutih[69], kao alternacija Sisku koji su Franci sve više ugrožavali i već tada zasigurno i osvojili. Za razliku od ovih prostora, oko Petrove gore utvrda gotovo i nema. Bilo kako bilo, kretale se vojske kroz relativno prohodno i nisko brdsko područje ili dolinom Save i Une, nužno su se putovi susretali oko Raetiniuma (u okolici današnjeg Bihaća), a potom do današnjeg Bosanskog Petrovca otkuda bi zaokrenuli na jug sve do Knina. Srednjovjekovni putnici imali su više varijanti: slijediti Unu sve do njezina izvora, do Srba (dokle je stigao i Ljudevit Posavski), a potom ili se spustiti do Ličke Kaldrme i slijediti tok Butižnice sve do Knina, ili se popeti na 793 m visoki Srbski klanac i odande doći do Otrića, otkuda je niz Zrmanju otvoren put u Dalmaciju, odnosno prema Kninu, gdje je stolovao i otkuda je vjerojatno krenuo kralj Petar[70]. Negdje na ovom putu došlo je vjerojatno do sraza između vojske kralja Petra i Mađara. Stoga se čini logičnim pretpostaviti kako je mađarska vojska krenula preko Kupe i Siska na jug i daju je tu negdje, otprilike u Zrinjskoj gori ili oko Une, dočekao Petar.

Ovakvu je situaciju na hrvatskom prostoru vješto znala iskoristiti Venecija, koja je u drugoj polovini 11. stoljeća stvarala temelje svoje gospodarske i trgovačke moći kao ključni posrednik u trgovini s Istokom. Takav je razvoj Zlatnom bulom 1082. godine snažno potaknuo car Manuel Komnen, dajući Mlečanima velike povlastice.[71] Ključna uloga Venecije u križarskim osvajanjima i trgovini Evrope s križarskim državama na istoku od 12. stoljeća nadalje[72] rezultat je osvajanja pozicija na pomorskim

---

66 ARFza god. 822; Račkl, *Documenta,* 327; Klaić, *Izvori,* 18.

67 ARFza god. 823; Rački, *Documenta,* 328; Klaić, *Izvori,* 18.

68 CDXVI, 286-7.

69 *In arduo monte* - Šišić, *Povijest,* 315, tvrdi da se taj grad nalazi "zacijelo negdje Sisku na jugu" -ARFza god. 820; Rački, *Documenta,* 324; Klaić, *Izvori,* 17.

70 Šišić, *Priručnik,* 394; Rački, *Documenta,* 481; Klaić, *Izvori* 86.

71 Ostrogorski, *Istorija,* 338, i tamo lit.

72 J. Prawer, *The Latin Kingdom oj Jerusalem,* London 1972, 85-93; 393-5.

putovima i u trgovini općenito, još od 10. stoljeća. Stoga je logičan interes Venecije za istočnojadransku obalu, posebno *izražen* krajem 11. stoljeća. 1088. godine, na primjer, Mlečanin Dedo Colbani plovi s lađom iz Carigrada prema "Slavoniji", odnosno Dalmaciji[73]. Gotovo istovremeno, tijekom svibnja 1097. godine, neki su dalmatinski gradovi i otoci prešli pod okrilje Mletačke Republike, potaknuti zasigurno strahom od novih osvajača, kao i nesigurnošću stvorenom razmiricama u državi. "Uvjereni smo da je za nas najzgodnije i najsigurnije živjeti pod upravom tolike gospode i ostati pod njihovom budnom skrbi i moćnom zaštitom"[74], kažu Trogirani u ispravi kojom obećavaju podložnost mletačkom duždu. S druge strane, i Arpadovići su imali spreman odgovor na ovakve aranžmane dvaju jadranskih faktora koji su im bili potencijalni suparnici i neprijatelji. Župan Gvulafehervara Merkurije, vjerojatno vojskovođa u tom ratu, stigao je s vojskom u Biograd i tamo dočekao normansku princezu Buzilu, te je uz njegovu pratnju ona otišla u Mađarsku i tamo se udala za Kolomana[75].

6. Prema novoj državnoj zajednici - "Quoliter" ili "Pacta conventa" kao odraz novih odnosa

Činilo se tada daje hrvatski prostor razbijen na dvije cjeline od kojih se svaka od njih orijentira prema Bizantu, odnosno prema Veneciji ili prema Ugarskoj, a u samoj Hrvatskoj nije bilo autohtone snage koja bi imala vlastitu opciju. No, u dužem razdoblju postat će očigledno kako se ni Venecija ni Ugarska, a ponajmanje Bizant, nisu mogli smatrati pobjednicima. Venecijansko presezanje na dijelove hrvatske obale sve do početka 15. stoljeća bilo je više neuspješno negoli uspješno, a ugarsko-hrvatska vlast, pošto je bila uspostavljena početkom 12. stoljeća, sve do 14. stoljeća nije u potpunosti kontrolirala ni prostor između Save i Drave, a južno od Dinarida njezina je vlast bila uglavnom samo teoretska.

Već sljedeće godine utanačen je ugovor o prijateljstvu između mletačkog dužda Vitala Michielija i Kolomana, prema kojem se zapravo dijele interesne sfere -Veneciji Dalmacija, a Kolomanu Hrvatska, što objašnjava kako je ugarska vojska neometano došla do Jadrana i ušla u Biograd[76].

Od tog vremena, pa sve do Kolomanove krunidbe u Biogradu 1102. godine, nema nikakvih neposrednih podataka o događajima u Hrvatskoj. Značajna suvremena zbivanja - pobjedonosni završetak Prvog križarskog rata 1099., velika pobjeda Kumana i ruskih knezova nad ugarskom vojskom pod vodstvom Kolomana kod Przemvsla u Galiciji iste godine[77] - prošli su u Hrvatskoj, sudeći po muku izvora, bez odjeka.

[73] *Documenti del commercio veneziano nei secoliX!XIII,* a cura di Raimondo Morozzo della Rocca -Antonino Lombardo, I, Roma 1940, nrr. 12, 13, 17, 18.

[74] Račkl, *Documenta,* 179.

[75] *Gaujredus Malaierra,* cap. 1; Šišić, *Povijest,* 622-3.

[76] Usp., opširnije, Šišić. *Povijest,* 626-30.

[77] Šišić, *Priručnik,* 428-58; Šišić, *Povijest,* 632.

Koloman je 1102. godine krenuo na Hrvatsku. O tome kako je tekao njegov pohod govori priča zapisana u dokumentu nazvanom *Qualiter* ili *Pacta conventa* koji se sačuvao u jednom zapisu iz prve polovine 14. stoljeća, i to kao dodatak djelu Tome Arhiđakona[78]: "Kada je kralj čuo da su se Hrvati spremili za boj, pošalje k njima glasnike s porukom da je voljan da prema njima bude milostiv i da utanači ugovor, kako budu sami htjeli. Hrvati pak saslušavši kraljevu poruku sastaše se da vijećaju i jednoglasno pristanu na kraljev prijedlog i pošalju mu dvanaest razboritih plemića od dvanaest hrvatskih plemena ... Kada su oni prišli kralju, dadoše mu dužno poštovanje. Kralj pak primivši ih na poljubac mira i časno ih susrevši dođe s njima do toga sporazuma: da će oni zemljišne posjede i sva svoja dobra uživati sa svim svojim ljudima mirno i spokojno, da neće nijedno od spomenutih plemena ni njihovi ljudi plaćati kralju poreza ili daće, već su jedino obvezana vršiti kralju vojnu službu..."

Ovaj dokument poznat je od vremena Ivana Lučića - Luciusa u 17. stoljeću, pa su ga od tog vremena spominjali i citirali mnogi historičari, ali su se u 19., pa dijelom i u 20. stoljeću o njegovoj vjerodostojnosti vodile žestoke diskusije. Kada je tridesetih godina 19. stoljeća došlo do sporova između Ugarske i Hrvatske, Mađari su počeli dokazivati kako se radi o falsifikatu, te daje Ugarska krajem 11. i početkom 12. stoljeća Hrvatsku zapravo podjarmila[79]. U drugoj polovini 20. stoljeća žestina je u raspravama postala prošlost, a i broj priloga o tom problemu se smanjio. Danas uglavnom prevladava mišljenje da se događaji nisu mogli odigravati onako kako su opisani u *Qualiteru*[80].

Međutim, da bi nam bio jasniji smisao zbivanja godine 1102., valja se upoznati sa širim kompleksom zbivanja, kako u vremenu, tako i u prostoru, jer je 1102. godina u hrvatskoj povijesti i u hrvatskoj historijskoj znanosti, a i u politici, postala prijelomna godina čija se važnost ističe sve do naših dana.

Odnose Hrvatske i Ugarske, odnosno Hrvatske i Arpadovića u užem smislu i posebice njihov dolazak na hrvatsko prijestolje, hrvatska je historiografija često razmatrala s mnogo emocionalnog naboja, u kategorijama koje su neprimjerene trijeznom i hladnom historičarskom prosuđivanju o davno proteklim događajima. Stvorena je općenita slika o katastrofičnom kraju ranosrednjovjekovne Hrvatske na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće, a to uopće ne odgovara stvarnim zbivanjima.

Dobar dio hrvatskih historičara, kao i javnosti, smatrao je, a i danas mnogi smatraju da su događaji oko 1102. godine svojim nekakvim logič-

[78] Šišić, *Priručnilc,* 462-4; Šlšić, *Povijest,* 636-7; Antoljak, *Pacta ili Concordia,* 107.

[79] Iscrpnu je kronologiju o tome iznio Šišić, *Priručnik,* 409-423. 459-526; Isti, *Povijest,* 635-9.

[80] N. Klaić, *Postanak plemstva "dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske"* HZ 11-12, 1958-9; Ista, *Tzv. pacta conventa ili tobožnji ugovor između kralja Kolomana i Hrvata 1102. godine.* Historijski pregled 6, Zagreb 1960, 107-20. i Zadarska revija 6, 1983, 671-6. Ista, *Diskusija: O. Mandić, "Pacta conventa" ili "dvanaest' hrvatskih bratstava,* HZ 11-12, 1958-9 - HZ 13, 1960, 303-18; Najopširnije, Antoljak, *Pacta ili Concordia.*

nim slijedom označili gubitak hrvatske samostalnosti, pa čak i nestanak Hrvatske[81]. Time stoje neka strana dinastija zadobila hrvatsku krunu ne znači daje Hrvatska izgubila išta od svog državnog legitimiteta. Ona samo dobiva jednog vladara koji je stranac i koji, u teoriji, zasebno vlada Ugarskom, zasebno Hrvatskom, zasebno Slavonijom, itd. Drugo je pitanje koliko su ta prava i obveze u daljnjoj praksi bili i ostvarivani. Iako je o tome u historiografiji bilo mnogo govora, relativno su rijetka bila cjelovita sagledavanja odnosa Ugarske i Hrvatske, odnosno utjecaja Ugarske na Hrvatsku[82]. Arpadovići nisu ni mogli, a ni htjeli bitno mijenjati zatečeni poredak. Uostalom, za eventualnu kolonizaciju ili smještavanje vojničkih posada nisu imali ni snage, jer je Ugarska u drugoj polovini 11. stoljeća poprilično uvećala teritorij pod kraljevom vlašću, a da ni mađarsko etničko područje nije bilo još u potpunosti državno izgrađeno i dobro naseljeno. Mađarski su ratnici dospijevali u Hrvatsku samo za vrijeme kraljevskih pohoda. Arpadovići su se stoga morali oslanjati na lokalne snage, tako da je ostajalo dovoljno prostora za samostalan društveni razvoj.

7. *Dolazak Arpadovića iz perspektive opće povijesti -identitet Hrvatske u Evropi i u okvirima nove zajednice*

Napokon, u svakoj ovakvoj analizi od presudne je važnosti da se nazori (ili predrasude) čovjeka s kraja 20. stoljeća o tim događajima jasno odvoje od onoga što se uistinu zbivalo u 12. i 13. stoljeću u Hrvatskoj, odnosno od toga kako su te događaje ljudi tadašnjeg vremena i doživljavali.

Hiperkritičko shvaćanje daje 1102. godine Hrvatska izgubila samostalnost, pa i državnost, čini se kao da se približava notornim spoznajama o Srbiji, Bugarskoj, Grčkoj, Rumunjskoj koje su bile pregažene u pobjedonosnim pohodima Turaka, a turske administrativne jedinice osnivale se neovisno o nekadašnjim granicama, dok se stanovništvo masovno iseljavalo ili islamiziralo. Međutim, Hrvatska je nakon dolaska Arpadovića sačuvala mnogo od svoga političkog i civilizacijskog identiteta. Kada bi se o drugim evropskim zemljama sudilo na način na koji se prosuđuje stanje u Hrvatskoj poslije 1102. godine, onda bi nestao važan aspekt mnogih evropskih nacionalnih povijesti. Primjerice, 1066. godine, dakle u vrijeme blisko dolasku Arpadovića, normandijski je vojvoda Vilim priskrbio englesku krunu. Bio je Norman koji je živio i vladao u Normandiji (u sjevernoj Francuskoj) i u odlučnoj bici kod Hastingsa savladao je Anglosasa Harolda. No, on je bio legitimni nasljednik engleskog vladara, a Harold je bio uzurpator, ali to nipošto nije značilo da će netko odricati Vilimu pravo na krunu ili tvrditi kako je Engleska izgubila samostalnost. Moglo bi se

---

[81] Usp., Barada, *Dinastičko pitanje,* 190; N. Klaić, *Povijest Hrvata* u *srednjem vijeku,* Zagreb 1990, 158-60.

[82] Ova je pitanja detaljno obradio Šišić, *Povijest,* 637 i d.; te Klaić. *Povijest,* 486-539.

prigovoriti da ovo i nije istovjetni primjer: u slučaju Hrvatske i Ugarske radilo se o "ujedinjavanju" dvaju susjednih kraljevstava, a u Engleskoj o dolasku jednog stranca u drugu državu u kojoj on postaje kralj. No, u evropskoj povijesti mnogo je primjera "ujedinjavanja", a da "osvojena" država nije ništa izgubila od svog političkog identiteta. Tako, primjerice, dolazak hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika na poljsko prijestolje (1370-1382) nije značio i "nestanak" Poljske, nego samo ujedinjavanje pod istom krunom. Tako valja tumačiti i dolazak Pedra III. Aragonskog na prijestolje Sicilije 1282. godine. Ni dolazak Henrika Plantageneta na englesko prijestolje 1154. godine nije značio i katastrofu za Englesku, iako se, između ostalog, dogodilo i to da je visoko plemstvo počelo pretežno govoriti francuski. Činjenica da neki Hrvati pozivaju Ladislava, što naposljetku završava desetak godina kasnije krunidbom Kolomana za kralja, može se usporediti s pojavama, ne rijetkima u Italiji toga vremena, kao i zbivanjima koja su se između 1034. i 1036. godine odvijala u Burgundiji[83]. Napokon, Španjolska je 1516. godine dobila za vladara Habsburgovca Karla I. koji je istodobno vladao i Austrijom, Ugarskom i Hrvatskom i drugim evropskim državama i zemljama, ali to nije spriječilo Španjolsku da bude tijekom 16. stoljeća najmoćnija evropska država. Stoga će za Hrvatsku i hrvatsku povijest u cjelini biti zapravo važno samo to, koliko je Hrvatska, a bez Ugarske, bila važan čimbenik u međunarodnim odnosima. Iako se nije afirmirala kao država, ipak je bila poznata kao politički i zemljopisni entitet, odnosno, pojedinci rođeni ili potekli iz Hrvatske afirmirali su se na političkom, gospodarskom, kulturnom ili nekom drugom polju. Takvih je osoba bilo mnogo, pogotovo u razdoblju humanizma, i ovdje je moguće spomenuti samo neke.

Karakterističan je slučaj Hermana, filozofskog pisca, astronoma-astrologa i prevoditelja s arapskog na latinski iz 12. stoljeća. Još od mladosti živi u južnoj Francuskoj i Španjolskoj. Iako je rodom bio iz središnje Istre, uzeo je ime *Dalmata Slavus* ili, jednostavno, "Dalmatinac", zasigurno zbog afirmiranosti dalmatinskog (a onda i hrvatskog) imena u tadašnjoj Evropi[84].

Na političkom je planu, recimo, od neprijeporne važnosti činjenica da novu dinastiju Anžuvinaca 1301. godine na hrvatsko-ugarsko prijestolje dovode hrvatski velikaši, Bribirci Juraj i Pavao[85].

Iako se možda čini da su ovi primjeri nasumce odabrani, oni ipak mogu biti dobar pokazatelj kako hrvatsko ime, iako je Hrvatska u zajednici s Ugarskom, i te kako živi u međunarodnim odnosima. Naravno da bi pri

---

83 Šišić, *Povijest,* 604-5.

84 M. Brever, *Prilozi hrvatskoj kulturnoj povijesti* Zagreb 1904; A. Clerval, *Hermann le Dalmate et les premieres traductions latines des traites arabes d'astronomie en mouen age,* Comptes rendus du Congres International des Catholiques, Pariš 1891; H. Bosmans, *Hermann le Dalmate, traducteur des traites arabes,* Revue desquestions scientiflques, 56, Pariš 1904; Ž. Dadič, *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata, Zagreb* 1982, I, 19-22; Šanjek, *Crkva,* 151-61; Šanjek, *Kršćanstvo,* 98-106; Dadić, *Egzaktne znanosti,* 35-65.

85 F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda,* Zagreb 1962, 198-9.

tome morali navesti još stotine primjera, ali i sljedeći je vrlo rječit: *Dictionarium quinque nobU.issimarwn Europae linguarum* - "Rječnik pet najglasovitijih (najuglednijih) jezika Evrope" Fausta Vrančića izdan 1595. godine uključuje i "dalmatinski", te izričito naglašava kako pri tome misli zapravo na "hrvatski"[86]. Moglo bi se možda prigovoriti Vrančiću zbog pretjeranog rodoljublja, ali daje u tome pretjerao, njegov bi rječnik umnogome izgubio u očima potencijalnih kupaca i čitatelja. Stoga je znanje o hrvatskoj kulturi i o Hrvatskoj općenito i po ovom primjeru nedvojbeno - uostalom, i Dante Alighieri početkom 14. stoljeća u "Raju" spominje Hrvatsku[87].

Stupanje ugarske dinastije Arpadovića na hrvatsko prijestolje može se objasniti samo poznavanjem dužih procesa. A očigledno je da je dugo vremena postojao interes, kako Ugarske za Hrvatsku, tako i Hrvatske za Ugarsku. Mađari iskazuju ambicije da stignu na Jadran ili da barem budu prisutni na njemu praktički od doseobe u Panonsku nizinu krajem 9. stoljeća. Takve se nakane mogu kontinuirano pratiti od otprilike dvadesetih godina 11. stoljeća, kada se na ugarski dvor sklonio svrgnuti hrvatski kralj Svetoslav, vjerojatno zajedno sa sinom Stjepanom. Potom je ugarski kralj "Andrija" napao "Dalmatince" i neke od njih prisilio da mu se pokore. Ime "Dalmacija" vjerojatno označava Hrvatsku, pa je Andrija zapravo htio svojeg štićenika vratiti na prijestolje i, naravno, proširiti utjecaj na Hrvatsku[88].

Činjenica da se Svetoslav sklanja u Ugarsku znači da je Panonska nizina u krugu zemalja koje su Hrvati poznavali (do tada su to bile Italija, Franačka, Bizant) i u njima imali određene interese. U slučaju Ugarske, vjerojatno su željeli prevladati zatvorenost u Dinaridima, orijentaciju samo prema Jadranu, kako bi utjecaj i vlast protegli i prema srednjoj Evropi.

Mogućnost da se takav angažman i ostvari stigla je četrdesetih godina 11. stoljeća. Vojvoda Adalbert iz karantanske velikaške obitelji Eppenstein pozvao je Hrvate i vjerojatno Mađare da mu pomognu u buni protiv njemačkog cara Henrika III[89]. Jesu li Hrvati prihvatili poziv -ne zna se, ali su im se zemljopisni i politički horizonti tada već zasigurno proširili. 11. stoljeće bilo je razdoblje općeg napretka Hrvatske - doba druge konjunkture (ako je do prve došlo u 9. stoljeću)[90], što je moralo utjecati i na pokušaje političke i vojne ekspanzije. Zbog toga je i budući kralj Zvonimir

---

[86] Faust Vrančić, *Dictionarium quinque nobttissimarum Europae linguarum - Latinae, Italicae. Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae,* Venecija 1595; pretisak Zagreb 1971. i 1992. i tamo prilozi. Vidi i na Vrančićevu *Dikcionaru* nadopunjen sedmojezični rječnik (s poljskim i češkim) - *Dictionarium septem diversum linguarum.* Prag 1605.

[87] *Raj* 31, 103-111, u: Dante Alighieri, *Djelali,* Zagreb 1976, 543, komentar 764 i d.

[88] Vidi, Šišić, *Povijest,* 484; Barada, *Dinastičko pitanje,* 163-7; Klaić, *Povijest,* 333. Postoje razlike u tumačenju događaja između ova tri autora i njihova djela, ali za naše razmatranje one nisu od veće važnosti.

[89] Šišić, *Priručnik,* 227.

[90] Goldstein, *Periodizacija,* 253-79; Vidi, str. 353 i d.

stupio u kontakt s Arpadovićima, te se šezdesetih godina oženio Jelenom (odnosno, kako je hrvatski izvori nazivaju - Lepom), kćerju Bele I. i sestrom Gejze i Ladislava. Ovakav dinastički brak obično skriva uzajamne interese i pretenzije. Da li je Zvonimir imao ambicije da jednom zavlada i Ugarskom, nemoguće je ustanoviti. Čak ako ih je i imao, to baš i nije bila neka realna nada, jer bi prije njega morali umrijeti i Gejza i Ladislav, a da ne ostave muškog nasljednika. Bespredmetno je o tome raspravljati -jer se, uostalom, i nije ostvarilo. Bilo kako bilo, Zvonimir je ipak imao koristi od svojte - zamolio je kralja Salamona i vojvodu Gejzu da mu pomognu istjerati istarskog markgrofa Ulrika II. iz Marke Dalmatinske, što su oni i učinili[91]. Dugoročno gledajući, Zvonimir će od rođaka navodno imati još većih koristi, jer Ivan arhiđakon Gorički tvrdi da se on, "osiljen ovim rodbinstvom, dokopao kraljevstva Hrvatske..."[92] No, Ivanova se tvrdnja ne može prihvatiti bez rezervi. Činjenica da ban Zvonimir postaje kralj govori o tradicionalno jakom položaju bana u Hrvatskoj[93]. Ostaje otvoreno da li je Zvonimirov izbor pospješilo i to stoje on bio "čovjek Arpadovića" ili jesu li ga oni u tom izboru neposredno pomagali. S druge strane, i Ugarska je ovim potezima nedvosmisleno povećavala utjecaj u Hrvatskoj, pa je i, recimo, osnivanje Zagrebačke biskupije 1094. godine logičan korak - širenje evanđelja ide usporedo sa širenjem državnog utjecaja[94].

Iako, dakle, dolazak Arpadovića u Hrvatsku ima svoju prilično dugu pretpovijest, te ga u skladu s kategorijama srednjovjekovlja valja promatrati kao nešto normalno, uobičajeno i nipošto katastrofalno, ipak takvu pretpostavku treba potkrijepiti tekstom suvremenih izvora. Uz njihovu pomoć valja proniknuti u zbivanja i u suvremene ideje u Hrvatskoj krajem 11. stoljeća i, što je još važnije, kako su one tijekom vremena utjecale na stvaranje mišljenja kroničara i historičara o tim zbivanjima.

Svi suvremeni i nešto kasniji izvori u ponečem se razlikuju, ali se sve priče mogu svesti na dva osnovna stava. Neki su izvori opisali ovo razdoblje kao katastrofalno za Hrvatsku, drugi, pak, sugeriraju da je dolazak Arpadovića bio uglavljen i osiguran sporazumima. Izvori prve vrste pretežno su datirani 14. i kasnijim stoljećima: oni prvo govore o nasilnoj smrti Zvonimira[95], a potom, pri čemu posebno valja istaknuti tekst *Hrvatske redakcije Ljetopisa Popa DuMjanina* (iz 15/16. stoljeća), povezuje se Zvonimirova smrt i za Hrvatsku tobože koban "nestanak vladara svoga jezika", te slijedom toga, i "vječna podložnost vladaru tuđega jezika"[96]. Takvi su tekstovi vjerojatno puko prepričavanje legende koja se izgrađivala stoljećima i oni za nas nisu toliko zanimljivi, iako su nastali na realnim

[91] E. Szentpetery, *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumqiie stirpis ar padianae gestarum, vol. I*, Budapestini 1937, 364.

[92] Rački, *Documenta*, 473. O tome raspravlja i Šišić, *Povijest*, 527 i d.

[93] Hrvatski ban spominje se u *DAI*30/93; *Viz. izv.* II, 33. Također, Klaič, *Povijest*, 313.

[94] *CD* II. 42-3; Šišić, *Priručnik*, 322.

[95] Vidi, str. 430 i d.

[96] Mošin, *LJPD*, 17 i d.

osnovama - na pričama o bitkama, porazu i anarhiji. Mnogo su za ovu temu zanimljivije priče proizašle iz drugog stava o dolasku Arpadovića, onog o sporazumu. One se nalaze u već spomenutim pričama, u *Kronici* Tome Arhiđakona i u *Kronici* splitskog Anonima iz 14. stoljeća i, napokon, u dokumentu *Qucditer* ili *Pacta conventa.*

Ove su priče o sporazumu nastajale i bile zapisivane u dužem razdoblju - najranija je verzija, barem po sadašnjim znanjima, zapisana u 13. stoljeću, a sve te verzije potječu čini se iz iste jezgre. U njima se očuvalo sjećanje da je početkom 12. stoljeća došlo do neke vrste sporazuma između novog hrvatskog vladara i njegovih podanika. Nove su elemente takvim konstrukcijama pridodavali oni koji su u nekom trenutku tražili korist od kralja ili mogućnost da preko tobožnjeg sporazuma s kraljem u prošlosti steknu legitimitet u prijeporima s drugim faktorima u Hrvatskoj. Ideja o sporazumu Hrvata i Kolomana naravno da nije potpuno izmišljena: ona stoji u osnovi Kolomanova dolaska u Hrvatsku i Dalmaciju. Naime, dokumenti nepobitno pokazuju kako je ključan pravni čin čitava Kolomanova boravka u Hrvatskoj bila krunidbena ceremonija 1102. godine u Biogradu na moru, kada je vjerojatno preuzeo Zvonimirovu krunu. Koloman se tada obvezao i da će štititi podanike hrvatskog kraljevstva[97]. Ova, u osnovi prava feudalna zakletva, izricala se usmeno i u načelu se nigdje nije zapisivala. No, na temelju te seniorske zakletve Koloman je mogao podjeljivati privilegije, što je i u samom dokumentu učinio davši "vječiti mir i kraljevsku slobodu samostanu redovnica Blažene Djevice Marije". Barem dio tih dokumenata je sačuvan, iako u njima nedostaje bitan dio koji je kralju bio važan, a njegovi *vazali* su nastojali izbjeći i njegovo spominjanje -bila je to vazalska prisega ili neka konkretna obveza koja je proizlazila iz vazalskog odnosa. Jasno je stoga da je dalmatinski dokumenti, od kojih je jednom dijelu vjerodostojnost vrlo dvojbena, ne spominju.

Sukladno tim činjenicama o sporazumu ili čak sporazumima kasnija se predaja, a onda i pisani izvori, prilagođavaju potrebama onoga koji je želio upotrijebiti priču. U *Pacta conventa* sporazum se odnosio samo na dvanaest hrvatskih plemena[98], u splitskog Anonima 14. stoljeća sporazum se, sklopljen po pozivu, odnosi na čitavu Hrvatsku". Kod Tome, Splićanina krajnje nesnošljivog prema stanovnicima gradskog zaleđa, stoji da je Koloman, iako pozvan, beskrupulozno pokorio Hrvatsku, ali potom sklopio vrlo povoljan sporazum s Tominim gradom Splitom[100]. U životopisu trogirskog biskupa Ivana Orsina, koji je početkom 13. stoljeća napisao njegov nasljednik Treguan, ideja o čuvanju samo vlastitih interesa dovedena je do krajnosti. Tvrdi se, naime, da je Ivan spasio svoj grad od

[97] O tom činu iscrpno raspravlja Šišlć, *Priručnik,* 528-61. Tekst vidi u: Šišlć, *Priručnik,* 561-2; Klalć, *Izvori,* 86-7.

[98] Antoljak, *Pacta Hi Concordia,* 101-7, [99] Klalć, *Izvori,* 83. [100] Toma, *Kronika,* 55.

ugarskog kralja, razbivši navodno njegovu spravu za bacanje kamena, a kasnije je nagovorio kralja da ne prolijeva kršćansku krv[101].

Osim toga, svim ovim tekstovima zajedničko jest da ne spominju Zvonimirovu suprugu Jelenu i činjenicu da su Arpadovići mogli na Hrvatsku polagati pravo upravo zahvaljujući njoj i njezinu braku. Neobično je to, jer se ta činjenica nije mogla tek tako zaboraviti. Jelena se spominje vrlo često u suvremenim izvorima, kao nijedna druga žena hrvatskog ranosrednjovjekovlja, izuzev kraljice Jelene s kraja 10. stoljeća. Utoliko više čudi ovaj muk izvora, pa na pitanje - zašto je to tako? - vrlo je teško pronaći zadovoljavajući odgovor.

Sve te priče ne spominju ni Zvonimirova nasljednika Stjepana II., pa je očigledno da su svedene na najosnovniji kostur ili shemu - stari vladar je umro i nije ostavio potomstvo, dolazi nova dinastija koja se sporazumijeva ili osvaja (svejedno). U takvu se shemu ne uklapa postojanje još jednog legitimnog Zvonimirova nasljednika (Stjepana), pa je čak suvišno spominjati i eventualnog uzurpatora (Petra Svačića). A činjenica da Arpadovići zahvaljujući bračnoj vezi zadobivaju kraljevsku čast u Hrvatskoj u kasnijim stoljećima više uopće nije bila bitna, neovisno o tome jesu li suvremenici smatrali da se radilo o osvajanju ili o sporazumu.

Priča o "katastrofi" u biti odriče Arpadovićima bilo kakvo "pravo" - ona ih nužno predstavlja kao "osvajače". Naime, samo takvoj katastrofi može prethoditi Zvonimirovo "prokletstvo" u *HR LJPD,* spominjanje "vladara tuđega jezika" u *LJPD,* kao i najava "teških vremena" koja će zadesiti Hrvatsku. A što se tiče priča o sporazumu, u njima se ionako inzistira na tome da je neki sporazum sklopljen početkom 12. stoljeća, pa je, po logičnom slijedu događaja, nepotrebno spominjati dinastički brak i sporazum o nasljeđivanju koji je Zvonimir sklopio s Arpadovićima.

To što su Hrvati dijelom odbijali ugarsku dinastiju može se tumačiti različitim razlozima: valja lučiti ono što ih je moglo plašiti ili odbijati od Arpadovića krajem 11. stoljeća od onoga što su legenda i tradicija nakalemile na ta zbivanja. Svakako se nije radilo o nekom nacionalnom osjećaju koji bi bio brana stranom elementu. Uostalom, Hrvati su se već više od dva stoljeća služili latinskim, a njime su se služili i Arpadovići. Dugo su živjeli u društvu ili barem u neposrednoj blizini sredina koje su i govorile različito od njih - na istočnojadranskoj obali počeli su se razvijati i romanski jezici, a osjećao se i utjecaj grčkoga. Jezik je, kao razlog nesuglasja između Arpadovića i Hrvata, bio potpuno nebitan, i Zvonimirovo prokletstvo "da bi vazda tuđem jeziku podložni bili" očigledan je proizvod kasnijeg vremena. Velikaši su bili solidarni sa svojim staležom, i to im je bilo važnije od bilo čega. Pa ipak, jasno je da su se Hrvati htjeli suprotstaviti svom novom vladaru. Moguće je da su to činili zbog toga što je prirodan strah od novoga, pa su tako i Hrvati, baš kao i dalmatinski gradovi u mnogim situacijama kada su im se nametali vladari izvana,

[101] Šišić, *Priručnilc* I, 565 i d.; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku,* Zagreb 1975, 207.

zazirali od dolaska nove vlasti ili onih koji dolaze pod stranom zaštitom. Nije posrijedi bila nikakva ksenofobija u današnjem smislu riječi, nego neizvjesnost -nisu znali što novi čovjek donosi sa sobom i kako će vladati, pogotovo ako nije poznavao stanje u njihovoj zemlji. Slučaj Zdeslava, iz druge polovine 9. stoljeća, vrlo se dobro uklapa u ovu situaciju - ubrzo postoje stigao iz Carigrada i zauzeo vladarski položaj, bio je ubijen[102]. Nije mu pomoglo ni to što je očigledno bio hrvatskog podrijetla.

Budući da nije bilo jasnih i nedvojbenih načela o tome kome prepustiti vlast, Hrvatima je jedino preostalo da budu nepovjerljivi prema svakom novom vladaru, ali se to nepovjerenje dugoročno u ovom slučaju pokazalo neopravdano. Dolazak Arpadovića u Hrvatsku i preuzimanje hrvatske krune donijelo je sa sobom i pozitivne i negativne elemente. Slobodno se može tvrditi daje za vladavine Arpadovića, dakle barem do 1301. godine, država funkcionirala prije kao neka vrsta personalne unije negoli kao jedinstvena država. Arpadovići su imali tek nešto neposrednog utjecaja u kraju između Gvozda i Drave, a na južnijim prostorima osjetno manje. No, u dužem razdoblju, u stoljećima koja će tek doći, ova će promjena umnogome odrediti tijekove hrvatske povijesti.

[102] Rački, *Documenta,* 373; Klaić, *Izvori,* 26.

XIV.

Zaključak

Što je ranosrednjovjekovno razdoblje dalo hrvatskoj povijesti u cjelini? Što je to zapravo hrvatski rani srednji vijek? U Hrvatskoj se tijekom ranoga srednjeg vijeka, baš kao i u većini evropskih država, izgradilo etničko stanje koje je bilo osnovica za stvaranje moderne hrvatske nacije. Pleme Hrvata, čije se ime spominje prvi put u izvorima tek u 9. stoljeću, seli se, čini se, još od prvih stoljeća naše ere otprilike s područja sjeverno od Kavkaza, rijeke Dona i grada Tanaisa prema zapadu. Duže se vrijeme naseljavaju u Zakarpaću, vjerojatno oko današnjeg Krakova, te je u kasnijim stoljećima zabilježeno da se to područje naziva "Bijela Hrvatska". Tijekom 6. stoljeća Slaveni se počinju seliti prema jugu, a do početka 7. stoljeća naseljavaju velike dijelove bivših rimskih provincija Panonije i Dalmacije. Potom su barem dva stoljeća postojala mala "segmentirana" društva koja često vjerojatno i nisu premašivala veličinu jednog krškog polja ili budućih hrvatskih županija. U 9. stoljeću, s aktivizacijom Bizanta i Franaka u područjima oko Hrvatske, sve se mijenja: stiže kršćanstvo, obnavljaju se ili grade brojne crkve, dolazi do određenog gospodarskog razvoja koji ponajprije omogućuje da se stvori društvena elita, a manje da se poboljša životni standard širih slojeva. Počinje se organizirati država, doduše, na manjem prostoru od onog koji su Hrvati naselili u 7. stoljeću. S vremenom će se stvarati i sazrijevati unutrašnja organizacija države - vladalačka hijerarhija na čelu s knezom i kasnije kraljem, te s njemu podređenim županima na čelu županija. Županije će činiti smislenu i logičnu cjelinu, a i unutar sebe bit će logično organizirane - s plodnim poljem i eventualno izlaskom na more, s gradom u sredini, itd. Stvara se "prvi hrvatski kulturni pejzaž" u kojem se jasno očituje doprinos zatečenog pejzaža, klime, flore i faune, baštine antičke civilizacije i autohtonog stanovništva, kao i onog što su Hrvati sa sobom donijeli iz prapostojbine i onog što su napravili od trenutka doseobe. U to vrijeme intenzivno teče i proces etnogeneze - stvara se hrvatski narod. Sve to kulminira i konačno sazrijeva u vrijeme "druge konjunkture", u drugoj polovini 11. stoljeća, kada hrvatsko društvo po mnogim vanjskim i unutrašnjim obilježjima počinje nalikovati suvremenim evropskim društvima.

Moglo bi se također zaključiti daje hrvatski etnički prostor stvoren u 7. stoljeću i da je u osnovnim crtama ostao takav sve do danas, a da su se tijekom ranoga srednjeg vijeka kulturom različite oblasti unutar hrvat-

skog etničkog prostora polako stapale u područje jedinstvene kršćanske civilizacije s nekim regionalnim osobitostima koje su takve i ostale još dugo, neke od njih praktički sve do danas.

Kada su 1102. godine u Hrvatsku stigli Arpadovići i zavladali njome, hrvatsko se društvo već bitno izmijenilo u odnosu na stanje od sto godina ranije. No, to nije bilo samo, pa ni ponajviše, zaslugom izmjene dinastija. Druga polovina 11. stoljeća, odnosno ponajviše za vladavine Petra Krešimira IV. i Dimitrija Zvonimira, obilovala je prevratnim i bitnim događajima, a vrlo su se intenzivno odvijali procesi koji će umnogome odrediti budućnost Hrvatske za dugo vremena unaprijed: dovršetak pokrštavanja i potpuna inkorporacija kršćanske ideologije i morala u život u Hrvatskoj, obogaćivanje pojedinaca u gradovima i izvan njih. Sve je to bila osnova jačanja i sazrijevanja hrvatskog društva. Najvidljivija posljedica svega toga, pa i vrhunac takvih razvojnih tendencija, bilo je postupno pripajanje bizantske Dalmacije i integriranje Hrvatske, Dalmacije i Panonije u jednu relativno čvrstu cjelinu.

Hrvatsko je društvo doseglo te rezultate do kraja 11. stoljeća i zaokruživanje tih procesa zasigurno je mnogo važnije od dolaska Arpadovića na hrvatsko prijestolje. Ta politička promjena stavila je samo ove duboke i dalekosežne društvene promjene u Hrvatskoj u nov politički okvir; pomaknula su se središta političke moći čime je, primjerice, omogućen samostalan razvoj već otprije ojačalog plemstva, kao što je bio moguć i daljnji samostalan razvoj nekadašnjih bizantskih gradova (u ovom razdoblju kao komune) koji će za mnoga nadolazeća stoljeća biti u vrlo specifičnim odnosima sa svojim hrvatskim zaleđem. Dakle, taj politički okvir samo je intenzivirao neke već prisutne značajke društvenog razvoja, a mnoge stare karakteristike nisu se izgubile. Na primjer, Hrvatska je u neposredne dodire s panonskim prostorom i Ugarskom dolazila već u prvoj polovini 11. stoljeća, potom su se ujedinile Hrvatska i Panonija, a budući kralj Zvonimir oženio se ugarskom princezom Jelenom, što su sve bjelodani dokazi hrvatskog otvaranja prema panonskom prostoru koji je kulminirao dolaskom Arpadovića. S druge strane, vezanost i saživljenost s Jadranom trajno je, štoviše, višestoljetno obilježje zbivanja na hrvatskom prostoru, što će postati očigledno u 14. stoljeću, kada su ugarsko-hrvatski vladari imali dovoljno snage da se neposrednije angažiraju na Jadranu, a to su spremno i učinili.

Vladavine Petra Krešimira IV. i Dimitrija Zvonimira bile su toliko bogate svakovrsnim promjenama i napretkom da bi tim razdobljem mogao završiti i rani srednji vijek. Naime, sva obilježja hrvatskog društva od kraja 11. stoljeća odgovaraju onome što nosi razvijeni srednji vijek. Međutim, tradicionalno mišljenje o završetku i početku hrvatskoga ranoga, odnosno razvijenoga srednjeg vijeka u godini 1102. djeluje vrlo uvjerljivo, jer je zasnovano na očiglednoj i vrlo snažnoj političkog činjenici - na promjeni dinastija. Osim toga, nov politički okvir donio je i nove vidove djelovanja koji u l i. stoljeću (i ranije) teško da su bili mogući. Na primjer, i u 11. se stoljeću već počinju manifestirati snaga kraljevih župana i njihove težnje

za što većom samostalnošću. Ali tek pošto se hrvatski i ugarski kralj odmakao iz Hrvatske i stolovao u dalekim, sjevernim dijelovima Panonske nizine, bilo je moguće da se na hrvatskom tlu pojave velikaške obitelji koje su od 12., pa sve do polovine 14. stoljeća praktički samostalno vladale velikim dijelovima hrvatskog teritorija.

Još je jedno događanje od najvećeg značenja obilježilo hrvatsku povijest oko godine 1100. -nastali su prvi spomenici na hrvatskom jeziku, *Valunska ploča, Baščanska ploča* i drugi, a već i koje desetljeće prije javlja se u latinskim dokumentima i sve više hrvatskih riječi - satnik i peharnik, tepčica i posteljnik i druge. Za ovim pojavama i dokumentima slijedili su mnogi, dapače sve više njih, u kasnijim stoljećima. Hrvatsko društvo intenzivno razvija autohtonu pismenost. Činjenica da se pismenost začela izvan tradicionalnih središta latinske kulture (samostana) odražava snagu i samosvojnost tadašnjeg narodnog života u Hrvatskoj. Taje samosvojnost vrlo značajna: Hrvatska u tom smislu ne zaostaje mnogo ni za velikim evropskim narodima. Tako su 842. godine nastale *Strasbourške zakletve,* prvi tekstovi za koje se može reći da su napisani na starofrancuskom i staronjemačkom jeziku, a do 12. stoljeća razvija se književnost i na talijanskom, engleskom i španjolskom jeziku. Drugi zapadnoevropski narodi velik dio pismenosti i književnosti razvijaju na latinskom, a u slavenskim pravoslavnim zemljama razvija se crkvenoslavenski koji se s vremenom sve više udaljava od govornog jezika.

Dakle, ranomu srednjem vijeku dugujemo mnogo, ali se mnoga suvremena shvaćanja (da ne kažemo -predrasude) stvaraju na temelju neprovjerenih dojmova, a ne objektivnih pokazatelja.

U svijesti većine ljudi današnjice uvriježilo se mišljenje da je srednji vijek u Hrvatskoj, pa i u čitavoj Evropi, taman, zao i pokvaren. Tu su tezu razvili još humanisti, smatrajući da je s njihovim vremenom stigao novi vijek, tobože bitno različit od prošloga srednjeg vijeka. Međutim, govoriti o "mraku" srednjega vijeka nije pravedno iz najmanje dva razloga. Prvi, zato što dojam o "mraku" više proizlazi iz prosječnog znanja (odnosno neznanja) o tom vremenu negoli zbog njegovih istinskih obilježja. I drugi, što se po tami, zloći, strahotama nijedno razdoblje ne može usporediti s našim vremenom. Ratna iskustva Hrvatske i Bosne i Hercegovine 1991.-1994. godine najpotresnija su potvrda opravdanosti ove tvrdnje, ali dolaze tek na kraju niza koji je počeo s Gulagom, rasnim zakonodavstvom i nacističkim koncentracionim logorima.

No, s druge strane, nacionalni osjećaj pomiješan s romantizmom često naginje nekritičkom prikazivanju nacionalne povijesti, i to čini to intenzivnije što se dalje ide u prošlost. U takvim projekcijama srednjovjekovne povijesti često se čini da u to doba, osim realizacije uzvišenih ideala, ponajviše nacionalnih, nema ništa drugo, da se ljudi ni sa čim drugim ne bave i da nitko ne živi neki stvaran život. I kako, dakle, pomiriti ove krajnosti?

Najvažnije bi bilo da se kategorije suvremenosti ne smatraju zauvijek datima i da se ne misli kako su vrijednosti suvremenog čovjeka i društva

vrijedile i u srednjemu vijeku. Trebalo bi, dakle, srednjovjekovnu realnost i tadašnje probleme gledati "srednjovjekovno", iako je to, naravno, vrlo teško za modernog čovjeka koji živi u svijetu bitno različitom od srednjovjekovnog. Tada bi se i hrvatska povijest srednjega vijeka mogla realnije sagledati u cjelini hrvatske povijesti i kao dio evropske povijesti. U cijeloj Evropi nakon velike seobe naroda (do kraja 6. stoljeća), a to važi i za Hrvate i Hrvatsku, nastaju narodi i države koji umnogome sliče današnjoj situaciji. Proučavanje i poznavanje srednjega vijeka u Evropi, pa tako i u Hrvatskoj, stvara svijest o kulturnoj tradiciji i kontinuitetu. Iako je hrvatski rani srednji vijek nastao i rastao čvrsto oslonjen na antičke tradicije, od presudne je važnosti bilo to stoje glavnu ulogu u tome imao slavenski - hrvatski etnikum. Dakle, u to su vrijeme starije kulture na ovom području prerasle u hrvatsku kulturu i postale njezin sastavni dio, drugim riječima, hrvatska je kultura duboko naslonjena na civilizaciju koja se tu zatekla. Stoga u odnosu supstrata i superstrata, u njihovu prožimanju i nadopunjavanju, zajedno s nabujalom snagom kršćanstva, valja tražiti odgovore na pitanje stoje to zapravo hrvatski rani srednji vijek.

Tako su Hrvati u ranomu srednjem vijeku postavili etničke, političke, teritorijalne i kulturne zasade bez kojih se hrvatska današnjica ne bi mogla ni razumjeti, ni razjasniti, a još manje zamisliti.

Kako se Hrvatska u posljednjim desetljećima približavala suvremenom industrijaliziranom svijetu, tako nestaju način života, običaji i sve drugo što svoje korijene nalazi u srednjemu vijeku. Kako je, dakle, mnogo štošta stoje činilo hrvatski rani srednji vijek na najboljem putu da nestane, ili je već nestalo, utoliko bi teže i bolnije bilo da ga zaboravimo, onakva kakav je uistinu i bio.

Summary

What did the Early Middle Ages contribute to Croatian history as a whole? What, in fact, do we mean by the Croatian Early Middle Ages? As in most European states, it was in the Early Middle Ages that the ethnic conditions developed upon which the modern Croatian nation was to be created. It seems that the tribe of Croats, whose name is not mentioned in sources until the ninth century, migrated westward from the region approximately north of the Caucasus in the first centuries AD, crossing the river Don and passing the town of Tanais. For a considerable time they inhabited the area north of the Carpathian Mountains, probably around today's Cracovv, which was in later centuries called White Croatia. During the sixth century the Slavs began to migrate southward, and by the beginning of the seventh century they had settled large expanses of the former Roman provinces of Pannonia and Dalmatia. At the beginning of the seventh century they were followed by the Croats, who were at that time certainly Slavs. The pre-Slav phase (of ali the theories that are more or less impossible to prove, the least inconceivable is that the proto-Croats were in touch with the Iranian-Caucasian region) is expressed to a modest degree in folk tradition. After that čame at least two centuries of small "segmented" communities that in many cases were probably no bigger than one karst plateau or future Croatian county. In the ninth century, with Byzantine and Frankish influence in the regions around Croatia, everything changed: Christianity čame, many churches were renevved or built, there was a degree of economic development that enabled the formation of a social elite, if not a higher standard of living among the population. State organization began, true on a smaller area than the one the Croats had settled in the seventh century. In time internal state organization was instituted and matured - the ruling hierarchy was headed by a prince, later a king, and county prefects subjected to him headed counties. The counties formed a coherent whole, and were logically organized internally - a fertile plateau with possibly an exit to the sea, with a town in the centre, and so on. The "first Croatian cultural landscape" was formed that clearly reflected the contributions made by the natural landscape, the climate, plant and animal life, the heritage of the civilizations of antiquity and of the native population, and also of that the Croats brought from their ancestral homeland and fashioned from the moment of their arrival. This was a time of very intense ethnogenesis, of

the formation of the Croatian nation. The process culminated and finallv matured during the "second period of prosperity" in the second half of the eleventh century, when Croatian society began to resemble in many external and internal features contemporary European societies.

We may conclude that the Croatian ethnic region was established in the seventh century and has remained basically the same until the present, and that during the Early Middle Ages culturally diverse areas within the Croatian ethnic region gradually fused into a region of an integral Chrisfian civilization, retaining some special sectional features that remained for a long time, some of them until the present.

When kings of the Arpad dynasty ascended the Croatian throne in 1102, Croatian society had already undergone great changes in comparison with a century earlier. The second half of the eleventh century, especially the reigns of Petar Krešimir IV and Dimitrije Zvonimir, was rife with insurrection and important events, and momentous processes took place that would greatly determine Croatia's future for many years to come: conversion had been concluded and the Christian ideology and morale were completely incorporated into life in Croatia, while individuals in towns and outside them were growing more prosperous. Ali this enhanced the strength and maturity of Croatian society. The most noticeable result and crown of these developmental tendencies was the gradual incorporation of Byzantine Dalmatia and the integration of Croatia, Dalmatia and Pannonia into a relatively strong state.

By the end of the eleventh century Croatia had already attained these results, and the finalization of those processes was certainly more important than the ascension of the Arpads to the Croatian throne. Political change merely placed the deep and far reaching social changes in Croatia into a new political context: the centres of political power were relocated and this enabled the independent development of an already strong nobility, and also the continued independent development of formerly Byzantine towns (in this period as communes) that were to enjoy very specific relations with their Croatian hinterland for many centuries to come. This new political framework, therefore, simply intensified some features of social development that were already present, without the loss of many old characteristics. For example, Croatia had already come into direct contact with the Pannonian region and Hungary in the first half of the eleventh century, then Croatia and Pannonia united, and the future King Zvonimir married the Hungarian Princess Jelena. Ali this is clear proof of Croatian opening to the Pannonian region, culminating with the coming of the Arpads. On the other hand, close bonds with the Adriatic were a permanent characteristic of Croatian life that had lasted for many centuries: this would become obvious in the fourteenth century when Hungaro-Croatian kings gained enough power to become directly involved in the Adriatic region, which they readily did.

The reigns of Petar Krešimir IV and Dimitrije Zvonimir were so rich in ali kinds of change and progress that this period may be considered the

end of the Early Middle Ages. At the end of the eleventh century life in Croatia corresponded in ali aspects with developed medieval life. However, the traditionally accepted view about 1102 as the end of the Croatian Early Middle Ages and the beginning of the developed Middle Ages is very convincing because it is based on an obvious and very forceful political fact - on a change of dynasty. The new political context brought some new developments that would hardly have been possible in the eleventh century (or earlier). For example, the might of the king's county prefects and their desire for greater independence had already become apparent in the eleventh century. However, it was not until the Croatian and Hungarian king moved out of Croatia to rule from the distant northern parts of the Pannonian plane that great families could develop in Croatia who, from the twelfth to the middle of the fourteenth century, in fact ruled large expanses of Croatian territory independently.

Another milestone of the greatest importance in Croatian history occurred in about 1100: the first inscriptions in the Croatian language were made, the *Vcdun Tablet, the Baška Tablet* and others. About a decade earlier increasing numbers of Croatian words had begun to appear in Latin documents - *satnik* and *peharnik, tepčica* and *posteljnih,* and others. These occurrences and documents were followed by many others in later centuries. The Croats were intensely developing their vernacular literacy. The fact that this literacy had dawned outside the traditional centres of Latin culture (monasteries) reflects the strength and self-reliance of folk life in Croatia at that time. This self-reliance was very important: in that sense Croatia was not far behind the large nations of Europe.

We, therefore, owe a lot to the Early Middle Ages, but many modern ideas (not to say - prejudices) are based on unverified impressions, not on objective indicators.

Most people today consider that the Middle Ages in Croatia, and in the whole of Europe, were dark, wicked and evil. This thesis was developed by the humanists, who considered that with them had come the New Age, an age they thought different from the preceding medieval one. However, to talk about the "dark" Middle Ages is unjustified for two reasons, at least. First, because the impression of "darkness" largely stems from superficial knowledge (not to say, ignorance), not any understanding of their true characteristics. And second, because in darkness, crime and terrible deeds no period can be compared with ours.

But, on the other hand, national feelings mixed with romanticism often lead to uncritical views about national history. And the further back into time they go, the more clearly this comes to expression. In such projections it often seems that nothing existed in the Middle Ages but the fulfillment of exalted ideals, primarily national ones, and that people did nothing else, that no one lived a real life. How can these two extremes be reconciled?

It is of primary importance not to think in fixed modern categories and not to think the Middle Ages can be measured according to modern

human and social values. What we need is medieval realitv, we must view problems of that time in the "medieval" way, although this is naturallv very difflcult for modern man who is lMng in a world so different from the medieval one.

In this way Croatian medieval history can be seen more realisticallv in the totalitv of Croatian history, and as part of European historv. In the whole of Europe, and this is also true of the Croats and Croatia, nations and states were created after the great migrations (until the end of the sixth centurv) that are in many ways similar to those existing today. Studying and understanding the Middle Ages in Europe, and in Croatia, creates a consciousness about cultural traditions and continuity. Early medieval Croatia developed and grew upon the classical traditions that it found on its arrival, but it is of crucial importance that it was the Slav, Croatian, ethnicity that plaved the main role. It was, therefore, a time when the older cultures in this area merged with the Croatian culture and became a composite part of it. Therefore, answers about the substance of the Croatian Early Middle Ages must be sought in the relationship between the substratum and superstratum, in their fusion and supplementation, and in the surging force of Christianity.

It was thus in the Early Middle Ages that the Croats laid the ethnic, political, territorial and cultural foundations without which the Croatian present can neither be understood, nor explained, even less imagined.

In recent decades, as Croatia approaches the modern industrial world, aspects of life, customs and evervthing else rooted in the Middle Ages, are fading. Since a lot that formed the Croatian Early Middle Ages is disappearing or has already disappeared, it will be even more of a pity if we forgot the way they really were.

Popis kratica

Anali Dubrovnik	Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, Dubrovnik
Andreae Danduli Chronica	*Andreae Dandidi Chronica*, Rerum Italicarum scriptores, Raccolta degll storici Italianl, 1.12, Bologna 1919.
Antoljak, *Qualiter*	S. Antoljak, *Qualiter iliPactaconventa,* Zagreb 1980.
Antoljak, *Hrvati*	S. Antoljak, *Hrvati u prošlosti (Izabrani radovi),* Split 1992.
Antoljak, *Historiografija*	S. Antoljak, *Hrvatska historiografija*, Zagreb 1992, MI.
ARF	*Annales regniFrancorum inde aba. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi,* ed. Pertz - Kurze, Hannoverae 1895.
Babić, Prostor	I. Babić, .Prostor *između Trogira i Splita,* Trogir 1984.
Barada, *Feudalizam*	M. Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam,* Zagreb 1952.
Barada, *Dinastičko pitanje*	M. Barada, *Dinastičko pitanje uHrvatskoj 11. stoljeća,* VAHD 50, 1928-9, 157-99.
Belošević, *Kultura*	J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7-9. stoljeća* Zagreb 1980.
Beuc, *Povijest institucija*	I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije,* Zagreb 1985.
Bosendorfer, *Istočna granica*	J. Bosendorfer, *Istočna granica Tomislavove, Krešimirove i Zvonimirove Hrvatske u savsko-dravskom interamniju,* Rad 286, Zagreb 1952, 143-70.
Brandt, *Srednjovjekovno doba*	M. Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka,* Zagreb 1980.
Branimirova Hrvatska	*Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII.,* prevela M. Matijević-Sokol, Split 1990.
Budak, *Elementi razvoja*	N. Budak, *Neki elementi društvenog razvoja ranosrednjovjekovne Hrvatske na primjerima iz kartulara* su. *Ivana Biogradskog,* Biogradski zbornik 1, 1990, 373-9.
Budak, *Servi*	N. Budak, *Servi ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji,* SHP 15/1985, 255-68.
Bulić-Bervaldi, *Kronotaksa*	F.Bulić - J.Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa* Uz dodatak: Kronotaksa spljetsklh nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.), Bogoslovska smotra 1912,1 -IV, 1913,1-II.
Cartulanj	*The Cartulanj oftheBenedictineAbbeu ofSt. Peterof Gumay (Croatia) 1080-1187,* ed. E. Pivčević, Bristol 1984.
CD	*CodexdiplomaticusregniCroatiae,DalmatiaeetSlavoniae,* Zagreb 1904. i d.
CMH	*CambridgeMedievalHistoru,* t. III, Germanyandthe Western Empire; t. IV/1, Bvzantium and Its Neighbours; t. IV/2, Bvzantine Empire - Government, Church, CivOisatlon, Cambridge 1967.

Čolak, *Proizvodnja*	N. Čolak, *Proizvodnja i pomorska trgovina paškom solju do pada Paga pod mletačku vlast.* Pomorski zbornik 1, Zadar 1963, 477-515.
ČSP	Časopis za suvremenu povijest, Zagreb
Dabinović, *Povijest*	A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest,* I. izd. Zagreb 1940; II. izd. Zagreb 1991.
Dadie, *Egzaktne znanosti*	Ž. Dadić, *Egzaktne znanosti hrvatskoga srednjovje kovlja,* Zagreb 1991.
DAI	*Constantine Porphurogenitus De administrando imperio,* ed. Gy. Moravcsik -R. J. H. Jenkins, DumbartonOaks 1967.
*DS*I i *DS*II	*Disputationes Salonitanae* I (VAHD 70/1977) i II (VAHD 77/1984)
Dvggve, *Histonj*	E. Dvggve, *Historu oj Salonitan Christianitu,* Oslo 1951.
Ecclesia Ravennatis	*Geographia Ecclesiae Ravennatis,* IV, ed. Pinders et Parthev, Berlin 1860.
Einhard, *Karlo*	Einhard, *Život Karla Velikog,* ur. I. Goldstein, Zagreb 1992.
Ferluga, *L'amministrazione*	J. Ferluga,*L'amministrazionebizantinainDalmazia,* Venezia 1978.
Ferluga, *Uprava*	J. Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji,* Beograd 1957.
Gavazzi, *Vrelaisudbine*	M. Gavazzi, *Vrela i sudbine narodnih tradicija,* Za greb 1978.
Goldstein, *Bizant*	I. Goldstein, *Bizant na Jadranu od Justinijana I do Bazilijal,* Zagreb 1992.
Goldsteln, *Kriteriji*	I. Goldstein, *Historiografski kriteriji Prokopija iz Cezareje,* ZRVI24-5, 1986, 25-101.
Goldstein, *Titule*	I. Goldstein, *O latinskim i hrvatskim titulama hrvat skih vladara do početka 12. stoljeća,* HZ 36, 1983, 141-63.
Goldstein, *Tomislav*	I. Goldstein, *O Tomislavu i njegovu dobu,* Radovi IHP 18, 1985, 23-54.
Goldstein, *Srbi*	I. Goldstein, *Ponovno o Srbima u Hrvatskoj u 9. sto ljeću,* HZ 37, 1984, 235-46.
Goldstein, *Zvonimir*	I. Goldstein, *Kada, kako izaštoje nastala legenda o ubojstvu kraljaZvonimira (Prinos proučavanju mehanizma nastajanja legendi u hrvatskom srednjovjekovnomdruštvu).* Radovi IHP 17, 1984,35- 54.
Goldstein, *Periodizacija*	I. Goldstein, *Operiodizaciji hrvatske povijesti i o eta pama u razvoju hrvatskog društva do 13. stoljeća.* HZ 41, 1988, 253-79.
Grmek, *Razvoj medicine*	M. D. Grmek, *Pregled razvoja medicine u Hrvatskoj od pretpovijesnih vremena do 12. stoljeća,* Spomenknjiga Zbora liječnika Hrvatske, Zagreb 1954.
Gunjaca, *Ispravci i dopune* I-IV	S. Gunjaca, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj histo riji,* I-IV, Zagreb 1973-5.
GZ	Gunjačin zbornik, Zagreb 1980.
HAD	Hrvatsko arheološko društvo
HNJI	*Historija naroda Jugoslavije I,* Zagreb 1953.
HRLJPD	*Hrvatska redakcija ljetopisa Popa Dukljanina*
HZ	Historijski zbornik, *Zagreb*
IPU	Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Jakić, *Etnički odnosi*............................ V. Jakić-Cestarić, *Etnički odnosi u srednjovjekov nom Zadru prema analizi osobnih imena,* Radovi Za dar 19, 1972,99-166.

Jakšić, *Constantine*............................ N. Jakšlć, *Constantinus Porphyrogenitus as the Sourcefor Destruction ojSalona, DS*II, 315-26.

Jelovina, *Glavne značajke* .... D. Jelovina, *Glavne značajke starohrvatske materi jalne kulture od7.dol2. stoljeća na području između rgekaZrmanje iCetine,* SHP 16/1986, 25-50.

Jelovina, *Nekropole* .... D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole napodručju iz među rijeka Zrmanje i Cetine,* Split 1976.

Johannis chronicon venetum................ *Johannis chronicon venetum,* u: Monticolo, *Chronache Veneziane antichissime.* Vol. I. Rim 1890.

Jurković, *Arhitektura*.......................... M. Jurković, *O arhitelcturi hrvatske države 9. stolje ća.* Izdanja HAD 15, Zagreb 1992, 65-71.

Karaman, *Živa starina*........................ Lj. Karaman, *Živa starina. Pedeset slika iz vremena hrvatskih narodnih vladara,* Zagreb 1943.

Katičić, *Filološka razmatranja* .... R. Katičić, *Filološka razmatranja uz izvore o začecimahrvatskedržave,* SHP 16, 1986. 77-92 (također, Katičić, *Uz početke,* 37-50).

Katičić, *Memoriae*............................... R. Katičić, *Vetustiores ecclesiae spalatensis memoriae,* SHP 17, 1987, 17-51 (također, Katičić, *Uz početke.* 99-130).

Katičić, *Pretorijanci*............................ R. Katičić, *Pretorijanci kneza Borne,* SHP 20, 1990, 65-83 (također, Katičić, *Uz početke,* 171-90).

Katičić, *OdKonstantmaPorflrogeneta*.... R. Katičić, *Od Konstantina Porfirogeneta do Povaljske listine,* Obljetnica Povaljske listine i praga 1184-1984, Brački zbornik 15, Supetar 1987, 29-36 (također, Katičić, *Uzpočetke,* 51-65).

Katičić, *Uzpočetke* .... R. Katičić, *Uz početke hrvatskih početaka,* Split 1993.

Katić, *Vjerodostojnost*......................... L. Katić, *Vjerodostojnost Tome Arhiđalcona iposljednjidani Solina,* VAHD 53-4, 1950-1 (također, Katić, *Rasprave i članci,* 240-65).

Katić, *Gottschalk*................................. L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpi mira,* Separatni otisak "Bihaća", Zagreb 1932 (ta kođer, Katić, *Rasprave i članci,* 98-138).

Katić, *Rasprave i članci*....................... L. Katić, *Rasprave i članci iz hrvatske povijesti,* Split 1993.

Klaić, *Povijest*..................................... N. Kaić, *Povijest Hrvata* u *ranom srednjem vijeku,* Zagreb 1970.

Klaić, *Izvori*... N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine,* Zagreb 1972.

Klaić, *HSM*.. N. Klaić, *HistoriaSalonitanaMaior,* Beograd 1967.

Klaić, *Zagreb*....................................... N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku,* Zagreb 1982.

Leksikon ikonografije.......................... *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva,* Zagreb 1979.

Lučić, *Komunalno uređenje* .... J. Lučić, *Komunalno uređenje dalmatmskihgradova uli. stoljeću.* Zbornik zavoda za povijesne znanosti JAZU 10, Zagreb 1980, 209-35.

Lučić, *Dubrovačke teme*...................... J. Lučić, *Dubrovačke teme,* Zagreb 1991.

LJPD.. *Ljetopis Popa Dukljanina*

Margetić, *Konstantin*........................... L. Margetić, *Konstantin Porfirogenet i vrijeme dola ska Hrvata,* Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8, Zagreb 1977.

Margetić, *Odnosi Liburnije i Istre*......... L. Margetić, *Odnosi Liburnije i Istre u antici i ranom srednjem vijeku.* Radovi Zadar 35, 1993, 37-61.

Margetić, *Rijeka, Vinodol, Istra*........... L. Margetić, *Rijeka, Vinodol, Istra,* Rijeka 1990.

Margetlć, *Rižanski placit*...................... L. Margetić, *O nekim pitanjima Rižanskog placita.* Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu 43 (4), Zagreb 1993, 407-38 (tekst *Rižanskog placita* 426-37).

Mažuranlć, *Pravno-povijesni rječnik*..... V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik,* Zagreb 1908-22 (II. izd. 1975).

MGH... Monumenta Germaniae hlstorica

Mlletić, *Nekropola*............................... N. Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Kori tima kod Duvna,* Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, 33, Sarajevo 1979, 141-204.

Mošin, *LJPD*.. V. Mošln, *ljetopis PopaDukljanina,* Zagreb 1951.

MSHSM .... Monumenta spectanuahlstoriamSlavorummeridi-onalium, Zagreb

Namentragende Steininschriften........... Glossar zur fruhmlttelalterlichen Geschlchte im ostlichen Europa-Beiheft Nr. 2 - *Namentragende Steininschriften inJugoslaivien vomEnde des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts,* Bearbeitung Rade Mihaljčić, Redaktlon Ludvrig Steindorff. Wiesbaden 1982.

Novak, *Zadarski kartular*..................... V. Novak, *Zadarskikartular samostana svete Marije,* Zagreb 1959.

Novak-Skok, *Supetarslđkartular*........ V.Novak-P.Skok,*Supetarskikartular,*Zagreb 1962.

Ostrogorskl, *Istorija*............................ G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije,* Beograd 1969.

PL .... *Patrologiae cursus completus.* Series latina, ed. Mi-gne.vol. 221, 1844-64.

Pavao Đakon, *Langobardi* .... *PauliDiaconi historiaLangobardorum,* Scriptores re-rum germanicarum ex MGH, Hannoverae 1878.

Petricioli, *Datiranje* .... I. Petricioli, *Oko datiranja umjetničlcih spomenika ra noga srednjeg vijeka,* GZ, 113-8.

Placito delRisano .... A. Petranovič -A. Margetlč, *RPlacitodelRisano,* Atti diCentrodellericerchestoriche 14, Rovigno 1983-4, 55-69.

PPUD .... Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split

Prokopije, *Anekdota*............................ *Procopius oj Caesarea* VI, Loeb Classical Librarv, London 1971.

Prokopije, *Bellum Gothicum*................ *Procopius ofCaesarea* III-V, Loeb Classical Library, London 1971.

Prokopije, *Bellum Persicum* .... *Procopius ofCaesareal,* Loeb Classical Library, Lon don 1971.

Prokopije, *Bellum Vandalicum*............... *Procopius ofCaesareall,* Loeb Classical Llbrary, Lon don 1971.

Prokopije, *Građevine*........................... *Procopius of Caesarea* VII, Loeb Classical Llbrary, London 1971.

Rački, *Documenta* .... F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia,* Zagrabiae 1877.

Rački, *Nutarnje stanje* .... F. Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća.* Rad JAZU 70, 1884, 153-90; Rad 79, 1886, 135-84; Rad 91, 1888, 125-80; Rad 99, 1890, 73-128; Rad 105, 1891, 203-38; Rad 115, 1893, 37-67; Rad 116, 1893, 173-213.

Radovi IHP (ZHP) .... Radovi Instituta (Zavoda) za hrvatsku povijest, Zagreb

Radovi Zadar .... Radovi Instituta JAZU (HAZU) uZadru.Zagreb-Zadar

Rapanlć, *Doba*..................................... Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji* Split 1987.

Rapanič, *Bilješka* .... Ž. Rapanić, *Bilješka uz četiri Branimirova natpisa,* SHP 11/1981, 179-190.

Rapanić, *Istočna obala*........................ Ž. Rapanlč, *Istočnaobala Jadrana u ranomsrednjeni vijeku,* SHP 15/1985, 7-29.
Rapanić, *Lovre Katić*........................... Ž. Rapanić, *Lovre Katić - život i djelo,* u: Katlć, Ra *sprave i članci,* 9-53.
Rapanić, *Hrvatska za Branimira*.......... Ž. Rapanić, *Hrvatska u doba kneza Branimira,* Izda nja HAD 16. Zagreb 1993, 13-28.
Sekelj, *Srednjovjekovna nalazišta*........ T. Sekelj, *Srednjovjekovna nalazišta sjeverne Hrvat ske (Stanje istraživanja i statistika srednjovjekovnih lokaliteta kontinentalnog dijela Hrvatske do 1991.* go dine), magistarski rad, neobjavljeno.I-II.Zagreb 1992.
SHP.. Starohrvatska prosvjeta, Zagreb-Split
Skok, *Etimologijski rječnik*.................... J. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ilisrpskoga jezika,* I-IV, Zagreb 1972.
Skok, *Slavenstvo*................................. J. Skok, *Slavenstvo i romanstvo najadranskim oto- cirna* I, Zagreb 1934.
Smičiklas, *Poviest*................................ T. Smičiklas, *Poviest hrvatska,* Zagreb 1882.
Suić, *Grad*... M. Suić, *Antički grad na istočnoj obali Jadrana,* Za greb 1980.
Šanjek, *Crkva* .... F. Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata,* 1, *Srednji vijek, Zagreb* 1988.
Šanjek, *Kršćanstvo* .... F. Šanjek, *Kršćanstvonahrvatskomprostoru,* Zagreb 1991.
Šegota, *Klimatologija*........................... T. Šegota, *Klimatologija za geografe,* 2. izd., Zagreb 1988.
Šlšić, *Povijest* .... F. Šlšić, *Povijest Hrvata* u *vrijeme narodnih vladara,* I. izd. Zagreb 1925; II. izd. Zagreb 1990.
Šišić, *Priručnilc* .... F. Šlšić, *Priručnikizvorahrvatskehistorije.* DioI. Čest 1 (do god. 1107), Zagreb 1914.
Šišlć, *Genealoški prilozi* .... F.Šišić, *Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dina stiji,* VAD n.s. XIII, 1913-4, 1-93.
Šišić, *Pregled povijesti 5* .... F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda,* Zagreb 1962.
Šlaus, *Kraniometrijska ipaleopatološka analiza* .... M. Šlaus, *Kraniometrijska i paleopatološka analiza muških populacija iz 2 avaro-slavenska lokaliteta: Privlake i Starih Jankovaca,* magistarski rad, neo- bjavljeno, Zagreb 1992.
Toma, *Kronika* .... Toma Arhiđakon, *Kronika,* ur. 1 prev. V. Rismondo, Split 1978.
Umjetnost na istočnoj obali.................. *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu evropske tradicije,* Rijeka 1993.
VAHD .... Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAM.. Vjesnik Arheološkog muzeja, Zagreb
Viz. izv. I-IV .... *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije,* I-IV, Beograd 1955-1971.
Welt der Slaiven.................................. *Welt der Slaiven,* herausg. Joachim Herman, Leip- zig-Jena-Berlin 1986.
ZČ.. Zgodovinski časopis, Ljubljana
ZHP .... Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb
ZKT .... Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925.
ZRVI .... Zbornik radova Vizantološkog instituta, Beograd

Popis izvora

1. *Annali di Ragusa di Nicolo di Ragnina,* ed. Sp. Nodilo, Zagreb 1883.
2. Antonli Bonfinil, *Rerum Ungaricarum decades quattuor cum dimidia,* Hanovlae 1606.
3. *Arriani tactica et Mauricii ars militaris libri duodecim,* ed. J.Scheffer, Upsallae 1864.
4. *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus,* ed. B. Wassilewsky — V. Jernstedt, Petropoli 1896.
5. Chabot, I. B. *La chronique de Michel le Surien,* 3 vol.. Pariš 1899-1904.
6. *Codice diplomatico del monastero benedettino di S. Maria di Tremiti (1005-1237),* ed. A. Petrucci, Istituto storico Itallano per 11 Medio Evo, Fontl 98, Roma 1960.
7. *Constantini Porphgrogeniti De caeremoniis aulae buzantinae* I, ed. I. Relsklus, Bonnae 1829.
8. Crnčić, I. Popa *Dukljanina Ljetopis po latinski i toga nekoliko i još nešto po hrvatsku,* Kraljevica 1874.
9. *Documenti del commerdo veneziano nei secoliXI-XlII,* a cura di Raimondo Morozzo della Rocca -Antonino Lombardo, I, Roma 1940.
10. *Geographia Ecclessiae Ravennatis,* ed. Pinders etParthev, Berlin 1860.
11. *Govori protiv Turaka,* ur. N. Gligo. Split 1983.
12. *Ioannis Sculicae Sunopsis Historiarum,* ed. I. Thurn, Berolini - Novi Eboraci 1973.
13. *Ioannis Cinnami Epitomae,* ed. A. Meinecke, Bonnae 1836.
14. Ivanišević, M. *Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine,* Mogućnosti 10/11, Split 1980, 964-92.
15. Kandler, P. *Codice diplomatico istriano (s.d.).*
16. *Knjiga odredaba dubrovačke carinarnice 1277,* prepisao, priredio i preveo dr. J. Lučić, Dubrovnik 1989.
17. *Kralj Zvonimir, dokumenti i spomenici,* Zagreb 1990.
18. *Legende i kronike,* ur. V. Gligo i H. Morović, Split 1977.
19. Marković, I. *Izabrane poslanice sv. Jeronima,* I-II, Zagreb 1908.
20. *Michel Psellos, Chronographie* I, ed. E.Renauld, Parts 1926.
21. Mljušković, S. *Ljetopis Popa Dukljanina,* Titograd 1967.
22. *Nicetae Choniatae Historia,* rec. I. Bekker, Bonnae 1835.
23. *Povjestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagrebal,* izdao Ivan K. Tkalčić, Zagreb 1889.
24. *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumaue stirpis arpadianae,* I, Budapest 1937.
25. Skok, P. *Tri starojrancuske hronike o Zadru 1202. godine,* Zagreb 1951.
26. Šišić, F. *Letopis popa Dukljanina,* Beograd-Zagreb 1928.
27. Tacltus, P. B. *Germama,* hrsg. J. Borst, Tusculum 1959.
28. *Theophanes Continuatus,* ed. I. Bekkerus, Bonnae 1838.
29. *Three Buzannne Militanj Treatises,* Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Vol. 25, Text, translation and notes G. T. Dennis, Washington 1985.
30. Tomašić, N., *Život i djela cara Konstantina VII Porjijrogenita,* Vjesnik zemaljskog arkiva 20 (1918), 1-91 (pretisak s uvodnim tekstom: Zagreb 1994).

Popis literature

1. Abramić, M. *L'arte bizantina in Dalmazia,* Corsi d'arte ravennate e bizantlna, Ravena 1955, 5-8.
2. *A Histortj ofthe Jeivish People,* ed. H. H. Ben-Sasson, Harvard 1976.
3. Ahnveiler, A. *Byzance et* te *mer. La marine de querre. Lapolitique et les institutions maritimes de Byzan.ce aux VIIe-XVe siecles.* Pariš 1966.
4. Antoljak, S. *Hrvati u Karantaniji Prilog seobi Hrvata iz Dalmacije* u *prekosavske krajeve u VII. stoljeću,* Godišen zbornik FF u Skopju. Istorisko-filološki oddel 9, 1956, 15-38 (također, Antoljak, *Hrvati* 75-96).
5. Antoljak, S. *Problematika najranijeg doseljavanja i nastanjenja Slavena - Hrvati u Istri* Starine JAZU 48, 1958 (također, Antoljak, *Hrvati,* 37-74).
6. Antoljak, S. *Samuilovata država,* Skopje 1969.
7. Antoljak, S. *Zadar unter ostgotOscher Herrschafi,* Diadora 6, Zadar 1973, 207-220 (u prijevodu: *Zadar pod vlašću Istočnih Gota,* u: Antoljak, *Hrvati* 255- 66).
8. Antoljak, S. *Da lije Istra upravo 539. potpala pod Bizant,* ZRVI4, 1956, 31-45 (Antoljak, *Hrvati* 23-36).
9. Antoljak, S. *Da li bi se još nešto moglo reći o hrvatskim knezovima Borni i Ljudevitu Posavskom,* Godišen zbornik 19, Skopje 1967, 129-39.
10. Antoljak, S. *Samuilovata država,* Skopje 1969.
11. Antoljak, S. *O arhivu samostana sv. Krševana kroz stoljeća,* Zadarska revija 2-3/1990, 121-31.
12. Antoljak, S. *Još nešto o "Cruvvatis et Mirmidonibus",* Godišen zbornik 19, Skopje 1967, 141-51.
13. Antoljak, S. *Četiri povijesne zagonetke iz prošlosti Zadra,* Radovi ZHP21, 1988, 5-22.
14. Antoljak, *Q. Zadarzavrijemehrvatskihnarodnihvladara,* RadoviFFZadar 14-15, 1975-6, 17-36 (također, Antoljak, *Hrvati* 267-84).
15. Antoljak, S. *Knin u doba hrvatskih narodnih vladara.* Kninski zbornik, Zagreb 1993, 51-67.
16. Antoljak, S. *Značaj i važnost isprave kralja Krešimira I za hrvatsku povijest X. stoljeća.* Radovi FF-a Zadar 10,1971-2,41-116 (također, Antoljak, *Hrvati* 111 -176).
17. Antoljak, S. *"Peturgoz" ili "Petar Gozdia", Jedna povijesna topografsko-toponomastička zagonetka ili ne?,* Predavanja knj. 1, Zadar 1971.
18. Aries, PH. *L'enfant et la viefamiliale sous l'Ancien regime,* Pariš 1973.
19. Babić, A. Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1972.
20. Bačić, B. *Starohrvatsko groblje užminjuulstri* SHP 6, III. ser., 1958, 77-92.
21. Barada, M. *Seobe Hrvata i Srba,* Nastavni vjesnik 42, 1933-4, 172-9:250-7.
22. Barada, M. *HrvatskadijasporaiAvari,* SHP, III. serija, 2, 1952, 7-77.
23. Barada, M. *Nadvratnik VII. stoljeća iz Kaštel-Sućurca,* VHAD, XVIII-XXI (Serta Hofflllleriana), Zagreb 1940, 401-13.
24. Barada, M. *Topografija Porftrogenetove Poganije,* SHP, N. ser. II, 1928, 37-54.
25. Barada, M. *Prilozi kronologiji hrvatske povijesti (1062-1075),* Rad JAZU 311, Zagreb 1957, 185-217.
26. Barada, M. *Lapčani,* Rad JAZU 300, Zagreb 1954, 479-96.
27. Barada, M. *Dvije naše vladarske isprave,* Croatia sacra 13-14, Zagreb 1937, 1-96.
28. Barbarić, J. *Kninski biskupi i njihova biskupija (o. 1050-1490) u svjetlu novijih arhivsldh istraživanja.* Kninski zbornik, Zagreb 1993, 68-95.

29. Barišić, F. *CarFoka (602-610) i podunavski Avaro-Sloveni* ZRVI4, 1956, 73-86.
30. Basioli, J. *Trgovina i raspodjela ribe u Dalmaciji u prošlosti,* Adriatica maritlma I, Zadar 1974,219-39.
31. Basioli, J. *Povlastice i daće od ribolova u Hrvatskom primorju i na Kvarnerskim otocima (11-18.* stoljeće), Jadranski zbornik 13, Pula-Rijeka 1989, 89-110.
32. Basler, Đ. *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1972.
33. *Bašćanska ploča,* ur. A. Mohorovičić i P. Strčlč, Zagreb-Rijeka-Krk 1988.
34. Beck, H. G. *Das buzantinische Jahrtausend,* Munchen 1978.
35. Belošević. J. *Bizantske naušnicegrozdolika tipa iz starohrvatskih nekropola ranog horizon ta na području Dalmacije,* Radovi FF Zadar 10/1983-4, 41-52.
36. Belošević, J. *Zaštitna istraživanja starohrvatskih nekropola u Smilčiću i BOjanima Donjim kod Zadra,* Radovi FF u Zadru 25, Razdio povijesnih znanosti 12, Zadar 1986, 125-48.
37. Belošević, J. *Starohrvatska nekropola u Stankovcima kod Benkovca,* Radovi FF-a u Zadru 24/11, 1984-5,73-97.
38. Belošević, J. *Galovac-Crkvina - kompleks starokršćanske i srednjovjekovne arhitekture s nekropolom.* Obavijesti HAD 3/1991, 63-8.
39. Belošević, J. *Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kodZadra,* Radovi FF u Zadru 31 (18), Zadar 1993, 121-42.
40. Benussi, B. *Nel Medio Evo (pogine distoriaistriana),* Parenzo 1897.
41. Bertoša, M. *Pregled povijesti Istre od VI. stoljeća do godine 1102,* rukopis, 43 str., u Zavodu za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, kao dio 2. knjige u neobjavljeno) seriji "Sinteza hrvatske povijesti".
42. *Biblija,* Zagreb, 1990.
43. Biraben, J. N. - Le Goff, J. *ha Pešte dans le Haut Moyen Age,* Annales ESC 24, 1969, 1492-1507.
44. Bjelovučić, N. Z. *Crvena Hrvatska,* Dubrovnik 1929.
45. Blagojević, M. *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji* Beograd 1973.
46. Boak, A. E. R. *Man-power Shortage and the Fali ofthe Roman Empire in the West,* London 1955.
47. Bojanovski, I. *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji s posebnim osvrtom na područje BiH.* Godišnjak ANUB1H, knj. XV, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 13, Sarajevo 1970.
48. Bojanovski, I. *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora.* Arheološki radovi i rasprave 8-9, 1982, 89-120.
49. Bojanovski, I. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji* Djela ANUB1H, sv. 47, Sarajevo 1974.
50. Bojanovski, I. *Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani* Glasnik Zemaljskog muzeja 34. Sarajevo 1979, 105-25.
51. Bosmans, H. *Hermann le Dalmate, traducteur des traites arabes,* Revue des questions scientiflques 56, Pariš 1904, 57-68.
52. Božanić-Bezlć, N. *Majstori 9-19. stoljećauDalmaciji* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalma ciji -I. dio, 15, 1963, 224-324; II. dio, 16, 1966, 306-44; III. dio, 17, 1968, 351-77.
53. Bragadin, M. A. *Le navi lom strutture e attrezzature nelValto medioevo,* Settimane Spoleto 25, 1978,291-310.
54. Brandt, M. *Povijest Rusije u sredrtjem vijeku, Zagreb* 1981.
55. Brandt, M. *Dualističke dileme na rusko-Juiskom dodirnom području u l i. stoljeću.* Radovi IHP14, 1982, 1-41.
56. Brandt, M. *Izvorizla,* Zagreb 1989.
57. Bratož, R. *Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja,* ZČ 40/1986,4, 363-96.
58. Bratulić, J. *O tekstu Bašćanske ploče,* Kačić 25, Split 1993, 421-6.
59. Braudel, F. *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od 15. do 18. stoljeća,* I-III, Zagreb 1992.

60. Braunstein, Ph. -Delort, R. *Venise, portrait historique d'une cite,* Pariš 1971.
61. Brehier, L. *Vizantijska civilizacija,* Beograd 1976.
62. Brehier, L. *Les institutions de l'Empire btjzantin, 1* e<±. Pariš 1970.
63. Breyer, M. *Prilozi hrvatskoj kulturnoj povijesti,* Zagreb 1904.
64. Brkovlć, M. *Intitulacija i devocija u ispravama hrvatskih narodnih vladara.* Radovi HAZU Zadar 34, 1992,75-97.
65. Brkovič, M. *Arenga u ispravama hrvatskih narodnih vladara,* Croatica Christlana Periodica, 29, god. 16, Zagreb 1992, 23-32.
66. Brmbolić, M. *Momčilnv Grad, Potočac, Paraćin, ranovizantijsko naselje,* Arheološki pregled 25, Beograd -Ljubljana 1986, 66-8.
67. Brunšmid, J. *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja* u Zagrebu, VHAD 12(1912), 123-142.
68. Brušić, Z. *Podmorska arheološka istraživanja starohrvatskih brodova na ulazu u ninsku luku.* Radovi Zadar 16-7, Zadar 1969, 443-8.
69. Budak, N. *Prva stoljeća Hrvatske,* Zagreb 1994.
70. Budak, N. *Prilog valorizaciji humsko-dukljanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. st),* SHP 16/1986, 125-40.
71. Budak, N. *Fruhes Christentum in Kroatien,* u: *Karantanien und derAlpen - Adria - Raum im Fruhmittelater,* Wien -Koln -Weimar 1993, 223-34.
72. Budak, N. *Struktura i uloga obitelji serva ijamula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu,* SHP 14/1984, 347-59.
73. Budimir, M. *Hrvat,* u: *Šišićev zbornik,* Zagreb 1929.
74. Bulat, *M.Neki nalazi ranog srednjeg vijeka iz Osijeka,* SHP 10, III. serija, 1968, 11-21.
75. Bulić, F. *Sull'anno della distruzione di Salona,* Bulletino di archeologia e storia dalmata, XXIX, 1906 -prijevod: *Ogodini razorenja Solina,* u: *Sabrana djela,* Split 1986, 291-332.
76. Bulić, F. *DolazakHroataipohnxKivanjeDalmac^e,* Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930,1-5.
77. Bulić, F. - Bervvaldi, J. *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatalc Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI v.),* Zagreb 1912-3.
78. Bulić, F. -Karaman, LJ. *Palača cara Dioklecijana u Splitu,* Zagreb 1927.
79. Burić, T. *"Villa soneti GeorgiidePutalio",* SHP 14/1984, 305-24.
80. Burić, T. *Srednjovjekovni spomenicivillaedeBlisau,* SHP 17/1987, 75-86.
81. Burić, T. *Predromaničkaskulptura uTrogiru,* SHP 12/1982, 127-60.
82. Burić, T. *Kameni namještaj bazilike uŽažviću,* SHP 15/1985, 165-81.
83. Burić, T. *Ranosrednjovjekovna skulptura s Bribira,* SHP 16/1986, 107-24.
84. Burić, T. *Tko je bio prokonzul trogirskoga natpisa,* SHP 20/1990, 239-49.
85. Burić, T. *Srednjovjekovno selo Sućurac i njegovi spomenici.* Zbornik Kaštel Sućurac od prapovijesti do 20. stoljeća, Split 1992, 101-33.
86. Butorac, P. *Teritorijalni razvitak Kotora,* Anali Dubrovnik 10-11, Dubrovnik 1962-3, 43-101.
87. Butorac, J. - Ivandija, A. *Povijest katoličke crkve međuHrvatima,* Zagreb 1973.
88. Cagiano De Azevedo, M. *Le navi nelle documentazione archaeologica,* Settimane Spoleto 25, 1978,413-27.
89. Cambi, N. *Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici.* Radovi FF-a u Zadru 24/11,1984-5,33-59.
90. Carile, A. -Fedalto, G. *Le originidi Venezia,* Bologna 1978.
91. Chevnet, J. -C. *Lapolitique militaire buzantine deBasUeIIaAlexis Comnene,* ZRVI29-30, 1991,61-74.
92. Ciglenečki, S. *HdhenbefestigungenausderZeitvom3. bis6.Jh imOstalpenraum,* Ljublja na 1987.
93. CipoIIa, C. M. *Economic Histonj ofthe World Population,* Hamondsworth 1962.
94. Clerval, A. *Herman le Doimate et les premieres traduetions latines des traites arabes d'astronomie en Mouen age,* Comptes rendus du Congres International des Catholiques, Pariš 1891,87-98.

95. Coleman, E. R. *L'infanticide dans le Haut Moyen Age,* Annales ESC, III-IV, Pariš 1974, 315-35.
96. Csallanv, D. *Vizantiiskie monet'i v avarskih nahodkah.* Resume: *L'importance de la circu-laiionmonetairebyzoMtinepourlelegsarcheologiquedesAvares,AAHung,* 2/1952, 235-50.
97. Cuntz, O. *ItinerariaRomanal,* Lelpzig 1929.
98. Ćaće, S. *Nekropola u prostoru zajednice.* Materijali 20/1985, 65-73.
99. Čoralić, *L. Izvori i literatura o povijesti cesta i puteva u srednjovjekovnim hrvatskim zem ljama i Bosni* Radovi IHP 24, 1991, 23-40.
100. Ćirković, S. *Četvrtina,* Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, VII-1. 1963, 273-6.
101. Ćirković, S. *Istorijasrednjovekovne bosanske države,* Beograd 1964.
102. Ćurić, N. M. *Staroiransko podrijetlo Hrvata,* Zagreb 1991.
103. Dabinović, A. *Kadaje Dalmacija pala podjurisdikcgu carigradske patrijaršije,* Rad JAZU 239, 1930, 151-244.
104. Dabinović, A. *Državnopravni odnos Hrvata prema istočnom carstvu.* Rad JAZU 270, Za greb 1941,49-148.
105. Dabo-Peranić, M. *Teza istovjetnosti Harvata-Sarmata,* pos. otisak NSB, IT-681, sv. 2, Pariš 1962.
106. Dadtć, Ž. *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata, Zagreb* 1982.
107. Dante, A. *Raj,* Djela 2, Zagreb 1976.
108. Darrouzes, J. Les *listes episcopales du concile du Nicee (787),* Revue des etudes byzantines 33 (1975), 5-76.
109. De Givry, G. Le *musee des sorciers, mages et alchimistes,* I. izd. Pariš 1929; II. izd. Pariš 1966.
110. Delonga, V. *Nekoliko srednjovjekovnih latinskih natpisa s Crkvine u Biskupiji u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu,* GZ, 149-62.
111. Delonga, V. *Ranoromanički natpisi u latinskoj epigrafici kraljevske Hrvatske,* Izdanja HAD 15, Zagreb 1992, 75-96.
112. Delonga, V. *Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu,* SHP 11/1981. 201-28.
113. Delonga, V. *Kameni spomenici s"Begovače" u Biljanima Donjim kodZadra,* SHP 20/1990, 85-109.
114. Deroko, A. *Starohrvatski pleter i srpski moravski preplet,* VAHD 56-59, Split 1954-7, 252-60.
115. Deroko, A. *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji,* Beograd 1962.
116. Diehl, Ch. *Etudes sur l'administration btjzantine dans l'exarchat de Ravenne 568-751,* Pariš 1888.
117. Dimitrijević, S. *Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla,* Izda nja HAD 4, Vinkovci 1979, 190-200.
118. Domijan, M. *Ostaci utvrde sv. Damjana u Barbatu na otoku Rabu,* Diadora 14, 1992, 325-44.
119. Dragičević, M. *Četirijragmenta tekstila iz starohrvatskih grobova,* SHP 11/1981, 191-99.
120. Dragičević, M. *Nekoliko Jragmenata tekstila iz grobova nekropole Sv. Spas u selu Cetini kodVrlike,* SHP 12/1982, 161-71.
121. Drezga.T. *Papa Grgur VII i kralj DmitarZvonimir,* Hrvatska revija 1951, 75, 529-51.
122. Drljača, D. *Naselja, kuće i ostale zgrade.* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnolo gija, t. 15-16, 1960-1, 141-150.
123. Duby, G. *Vitez, žena, svećenik,* Split 1987.
124. Duby, G. *L'AnMO,* Parts 1967.
125. Duby, G. *Les temps des cathedrales.* Pariš 1981. (u srpskom prijevodu: *Vreme katedrala.* Novi Sad 1990).
126. Duby, G. *Les trois ordres ou V imaginaire dufeodalisme.* Pariš 1978.
127. *Dvadeset stoljeća upotrebe novca na zadarskom području,* Zadar 1987.
128. Dvornik, F. *Les Slaves, Buzance etRome,* Pariš 1926.

165. Goldstein, I. *Petrinja od prvog pisanog spomena do 1592. godine*, 20. str., u tisku.
166. Goldstein, I. *Kroatien und Dalmatien zivischen Ost und West -6-12. Jahrhunderts,* Wurzburg, u tisku.
167. Goldstein, I. *Procesmarginalizacgežidovaod5. do7.st.* RadoviZHP23,Zagreb 1990, 5-40.
168. Goldstein, I. *Upotreba povijesti,* Erasmus 1, Zagreb 1993, 52-62.
169. Goldstein, I. *Uloga užeg i šireg solinskog područja u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj povi jesti*, VAHD 85, Split 1992, 117-29.
170. Goldstein, I. *O Trpimiru i njegovu dobu,* u: *Zbornik Kaštel Sućurac od prapovijesti do 20. stoljeća,* Split 1992, 221-38.
171. Goldstein, I. *Hrvatska povijest između Istoka i Zapada,* Radovi 27, 1994,303-16.
172. Goubert, P. *Buzance avant V Islam, t. II, Byzance et Occident, t H, Rome, Buzance et Carthage,* Pariš 1965.
173. Grafenauer, B. *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porftrogeneta o doseljenju Hrvata,* HZ V, Zagreb 1952, 1-56.
174. Grafenauer, B. *Pitanje odnosagrada i sela u istonji naroda Jugoslavije,* JIČ, 1-2, 1973, 5-22.
175. Grafenauer, B. *Hrvati u Karantaniji,* HZXI-XII, Zagreb 1958-9, 207-31.
176. Grafenauer, B. *Nekaj vprašanja iz dobe nasetjevanja južnih Slovanov,* ZČ, IV, 1950, 23-126.
177. Grafenauer, B. *Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovinijugoslovanskih narodov,* ZČ, XVIII, 1964,190-218.
178. Grafenauer, B. *Razvoj i struktura države karantanskih Slavena od VII do IX stoljeća,* HZ XVI, 1964, 213-25.
179. Grafenauer, B. *Slavonski naselitveni valovi na Balkanski poluotok,* ZČ XVIII, 1964, 219-227.
180. Grafenauer, B. *Zgodovina slovenskega naroda I. Od naselitve do uveljavtjanjajrankovskegafevdalnegareda,* 2. izd., Ljubljana 1964.
181. Grafenauer, B. *Zgodovina slovenskega narodall,* Ljubljana 1965.
182. Gregl, Z. *Rimljani uZagrebu,* Zagreb 1991.
183. Gregoire, H. Ctudes *surneuvieme siecle,* Bvzantlon 8, 1933, 515-50.
184. Gregoire, *H.Uorigineet* te riom đes Croateset Seribes, Bvzantion 17, 1944-5,88-118.
185. Grekov, B. D. *Krestjane na Rusi Sdrevnejšihvremendo 17. veka,* 2. izd., Moskva 1952.
186. Grgin, B. *Zadarsko otočje 1350-1450,* magistarska radnja, neobjavljeno, Zagreb 1993.
187. Gross, M. *Historijska znanost - razvoj, oblik, smjerovi,* II. izd. Zagreb 1980.
188. Gross, M. *Počeci moderne Hrvatske.* Zagreb 1985.
189. Gross, M. *Traženje novih putova na njemački način.* Časopis za suvremenu povijest 3, Zagreb, 1992, 197-225.
190. Gross, M. -Szabo, A. Prema *hrvatskom građanskom društvu,* Zagreb 1992.
191. Gruber, D. *Iz vremenakraljaTomislava,* ZKT, 318-41.
192. Grumel, V. *Lachronologie,* Pariš 1958.
193. Guillou, A. *Lacivilisation buzanttne.* Pariš 1974.
194. Guillou, A. *Migration et presence des Slaves enltalie duVIe auXIe siecle,* ZRVI 14-15, 1973, 11-6.
195. Guillou, A. *U Italia bizantina, douleia e oikeoisis,* Bulletin dell' Istituto storico italiano per ilmedloevo, 78, 1967, 1-20.
196. Guillou, A. *Regionalisme et independance dans V Empire buzantin au Vile siecle, V exemplede V exarchatet de laPentapole d'Italie,* Rome 1969.
197. Gumplowicz, H. *AUgemeines Staatsrecht,* Innsbruck 1907,
198. Gunjaca, S. *Starohrvatska crkva i groblje uLopuškoj glaviciuBiskupijikodKnina,* SHP3, ser. III, 1954, 7-30.
199. Gunjaca, S. *Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir s dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitulu kod Knina,* Rad JAZU 288, Zagreb 1952, 205-324.
200. Gunjaca, *S.TiniensiaArchaeologica-Historica-Topograjica,SHV7,* 1959, 10-27.
201. Gunjaca, S. -Jelovina, D. *Starohrvatska baština,* Split 1976.
202. Gunjaca, Z. *Grob jedne hrvatske plemenske odličnice iz 9. stoljeća,* GZ, 121-31.
203. Gunjaca, Z. *Dubravice kod Skradina. Ranosrednjovjekovno groblje.* Arheološki pregled 27/1986, Ljubljana 1987, 127-8.

204. Gunjaca, Z. *Dubravice kod Skradina. Ranosrednjovjekovno groblje.* Arheološki pregled 28/1987, Ljubljana 1989, 148-150.
205. Gunjaca, Z. *Opojavielemenatakasnoantičkegraditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima.* Izdanja HAD 8, Split 1984, 253-63.
206. Gunjaca, Z. *O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice,* Šibenik - spomen-zbornlk o 900. obljetnici, Šibenik 1976, 9-25.
207. Gunjaca, Z. *Kompleks starokršćanske arhitekture na Srimi kod Šibenika,* Arheološki Vestnik29, Ljubljana 1978, 626-40.
208. Hadžijahić, M. *Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju,* ANUBiH, vol. 8, Centar za balkanološka istraživanja, t. 6, Sarajevo 1970, 201-61.
209. Hadžijahić, M. *Das Regnum Sclavorum als historische Quelle und als territoriales Substrat,* Siid-Ost Forschungen, BandXLII, Munchen 1983, 11-60.
210. Hauptmann, Lj. *Dolazak Hrvata,* ZKT, 86-127.
211. Hauptmann, *Lj. Seoba Hrvata i Srba,* JIČIII. 1-4, 1937,51-61.
212. Hauptmann, Lj. *Karantanska Hrvatska,* ZKT, 297-317.
213. Hauptmann, Lj. *Konstantin Porjirogenet o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa,* Rešetarov zbornik, Zagreb 1931, 17-24.
214. Hauptmann, Lj. *Kroaten, Goten und Sarmaien,* Germanoslavica, III, 1-4, 1935.
215. Herak, M. *Geologija,* Zagreb 1990.
216. Heres, T. *Hrvatska povijest od 6. stoljeća pr. Kr. do 10. stoljeća poslije Krista,* Poljica 15, Poljica 1990,67-91.
217. Herkov, Z. Naše *stare mjere i utezi,* Zagreb 1973.
218. Herodot, *Istorija,* Novi Sad 1959.
219. *HistoiredelaFrance,* sous la direction de G. Duby, Pariš 1970.
220. *Histoire de laFrance urbaine, t. 2, La ville medievale,* dirige par J. Le Goff, Pariš 1980.
221. *Histoiregćnćrale de V Eglise:* L. Brehier -R. Aigrain, *Gregoire le Grand, les Etats barbares etlaconauete arabe (590-757),* Pariš 1938; E. Amman, *L'Epoque carolingienne (757-888),* Pariš 1937; E. Amman -A. Dumas, *U Eglise aupouvoirdes laics (888-1057),* Pariš 1940; A. Fliche, *La Reforme gregorienne et la reconauete chretienne (1057-1123),* Pariš 1940.
222. *Historija naroda Jugoslavije* I, Zagreb 1953.
223. Horvat, A. *O Sisku u starohrvatsko doba na temelju pisanih izvora i arheoloških nalaza,* SHP3, III. ser., 1954, 93-104.
224. Iljovskl, R. *Vizantisko-ungarski sojuz vo početokot na 11. vek protiv Samuil i njegovite naslednici,* ZRVI29-30, 1991, 75-100.
225. *IstorfjaCrne Gore* I, Tltograd 1967.
226. *Istorija srednjega veka* I, u redakciji A. Udaljcova, J. Kosminskog i O. Vajnštajna, Beo grad 1950.
227. *Istorija srpskog narodal,* Beograd 1981.
228. Ivić, N. *Domišljanje prošlosti (Povjesnicakao žanr srednjovjekovne književnosti).* Književ na smotra 84, Zagreb 1991, 11 -26.
229. Ivić, N. *Domišljanje prošlosti (Kakoje trinaestostoljemi splitski arhidakon Toma napravio svoju Salonitanslai historiju),* Zagreb 1992.
230. Jadrijević, A. *Latinski stihovi u natpisima starohrvatskog doba,* VAHD 60, Split 1963, 77-92.
231. Jakić-Cestarić, V. *Antroponomastička analiza oporuke zadarskog priora Andrije s počet ka 10. stoljeća,* Onomastica Jugoslavica 6, Zagreb 1976, 195-215.
232. Jakić-Cestarić, V. *Ženska osobna imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja 12. stoljeća.* Radovi Zadar 21, 1974, 291-336.
233. Jakšić,N. *Topogrqjyapravca"viaMagnacestavocatatendensperLucam",* SHP 14/1984, 325-46.
234. Jakšić, N. *Prilozi urbanizmu srednjovjekovnog Knina,* Izdanja HAD 15, Zagreb 1992, 123-30.
235. Jakšić, N. *Majstor koljanskog pluteja,* Izdanja HAD 8, Split 1984, 243-52.
236. Jakšić, N. *Predromanički reljef sa spomenom blaženog Teodora na Bolu na Braču,* PPUD 25, 1985, 49-62.

237. Jakšić, N. *Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola,* Diadora 11, *Zadar* 1989,407-40.
238. Jakšić, N. *Romanička klesarska radionica iz Knina,* Peristil 24, Zagreb 1981, 27-33.
239. Jakšić, N. *Tipologija kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji,* SHP 13/1983, 203-15.
240. Jakšić, N. *Ulomci skulpture 11. stoljeća iz Osora,* Izdanja HAD 7, Zagreb 1982, 187-99.
241. Jakšić, N. *Zabatt oltarnepregrade iz Crkvine uBiskupijikodKnina,* PPUD 21, Split 1980, 97-100.
242. Janekovlć-Romer, Z. *Pristup problemu obitelji i roda u stranoj i domaćoj medievistici, HZ* 42, 1989, 171-82.
243. Janeković-Romer, Z. *Obiteljski odnosi u hrvatskom društvu u l i . stoljeću.* Zbornik "Zvo nimir, kralj hrvatski", u tisku.
244. Janković, D. *Istorijadržave ipravanarodaFNRJ,* Beograd 1948.
245. Jedin, H. *Velika povijest crkve* I, Zagreb 1972.
246. Jedin. H. *Velika povijest crkve* III/1, Zagreb 1971.
247. Jelić, L. *Duvanjski sabor,* VHAD, n. ser., X, 1908-9, 135-45.
248. Jelovina, D. *Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina,* SHP 19/1989, 121-241.
249. Jelovina, D. *Starohrvatsko groblje na "Mastirinama" u selu Kašicu kod Zadra,* SHP 12/1982,35-66.
250. Jelovina, D. *Pokusno istraživanje srednjovjekovnog grobljanalokalitetu"Pišćina-Lepin" u Bijaćima kod Trogira,* SHP 15/1985, 217-25.
251. Jelovina, D. *Osnivanje i rad Kninskog starinarskog društva,* Izdanja HAD 15, Zagreb 1990, 11-22.
252. Jelovina, D. *Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spome nika (katalog),* sv. I, Split 1986.
253. Jelovina, D. *Starohrvatsko groblje pred glavnim vratima u staru Varvariju,* SHP 20/1992, 190-213.
254. Jelovina, D. - Vrsalović, D. *Srednjovjekovno groblje na "Begovači" u selu BUjanima kod Zadra,* SHP 11/1981, 55-136.
255. Jireček, C. J. *DieHandelsstrassen undBergwerke vonSerbien undBosnienwahrenddes Mittelalters,* Historisch-geographishe Studie, VI. Folge, 10. Band, Nr. 2, Prag 1879.
256. Jireček, K. -Radonić, J. *IstorijaSrbal,* 2. izd., Beograd 1952.
257. Jiroušek, Ž. *O bareljefu iz splitske krstionice,* referat na simpoziju "Rađanje prvog hrvat skog kulturnog pejzaža", Zagreb 1992.
258. Jones, A. H. M. *LaterRomanEmpire,* MI, Cambridge 1964.
259. Jurčević, J. *Problem periodizacije hrvatske povijesti,* HZ 36, 1983, 239-53.
260. Jurić, R. *Srednjovjekovni novac na zadarskom području,* u: *20 stoljeća upotrebe novca na zadarskom području,* Zadar 1987, 65-90.
261. Jurić, R. *Nin -prva hrvatska prijestolnica.* Hrvatski iseljenički zbornik 1992, 65-71.
262. Jurić, R. Srednjovjekovni nakit u Kaštelima, Zbornik Kaštel Sućurac od prapovijesti do 20. stoljeća, Split 1992, 136-47.
263. Jurić, R. *Nakit u srednjem vijeku,* u: *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas,* Zadar 1981, 53-61.
264. Jurić, R. *Srednjovjekovni nakit na našem primorju između Istre i Cetine,* u: *Umjetnost na istočnoj obali* 115-30.
265. Jurkovlć, M. *Pojava romaničke arhitekture u Hrvatskoj,* referat na simpoziju "Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža", Zagreb 1992.
266. Jurkovlć, M. *Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadra na,* Radovi IPU 12-3, 1988-9, 41-8.
267. Jurković, M. *O bizantskom utjecaju i autohtonosti nekih likovnih rješenja napredromanič-kojplastici Bosne i Hercegovine.* Radovi IPU 11, 1987, 107-13.
268. Jurković, M. *O nekim jiguralnim prikazima i posljednjoj fazi pleterne skulpture u dubro vačkoj regiju* Izdanja HAD 12, Zagreb 1988, 209-16.
269. Jurković, M. *Prilog istraživanju predromanike na otocima gornjeg Jadrana,* Izdanja HAD 13, Zagreb 1989, 121-8.
270. Jurković, M. *Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu,* SHP 20/1992, 191-213.

271. Kalić, J. -Mrkobrad, D. *Gradina, Nosoljin kodRaške, ranovizantijsko utvrđenje,* Arheo loški pregled 25, Beograd -Ljubljana 1986, 68-71.
272. Kampuš, I. *Prilog pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba,* HZ 18, 1965. 129-40.
273. Kampuš, I. -Karaman, I. *Tisućljetni Zagreb, Zagreb* 1975.
274. Karaman, Lj. *O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XIII st,* HZ 15, 1952, 257-69.
275. Karaman, Lj. *Opočecima srednjevjekovnog Splita do godine 800,* VAHD 18-21, 1937-40.
276. Karaman, Lj. *O spomenicima VII i VIIIstoljeća ipokrštenju Hrvata,* VAHD 22-23, 1941-2.
277. Karaman, Lj. *Iskopine društva "Bihaća" uMravincima i starohrvatska groblja.* Rad JAZU 268, Zagreb 1940, 14-39.
278. Karaman, Lj. *Sarkofag IvanaRavenjanina u Splitu i ranosredovječnapleterna ornamenti-kauDalmaciji* Starinar 3, III. ser., Beograd 1925,43-4.
279. Karaman, Lj. *Nova knjiga o ranokršćanskoj Saloni,* Peristil 1, Split 1954, 154-67.
280. Karaman,Lj. *OsvrtnanekepublikacijeitvrdnjeizpodručjahistorijeumjetnostiDalmacije,* Peristil 1, Zagreb 1954, 15-46.
281. Karaman, Lj. Žim *starina. Pedeset slika iz vremena hrixiiskihnaTtxkiihvladara, Zagreb* 1943.
282. Karaman, Lj. *O vremenu krstionice kneza Višeslava,* Peristil 3, Split 1960, 107-9.
283. Karaman, Lj. *Razgovori o nekim problemima domaće historije, arheologije i historije umjet nosti,* Anali Dubrovnik 6-7, 1957, 41 -73.
284. Katičić, N. *More i vlastobalne države,* Zagreb 1953.
285. Katičić, R. *Ivan Mužić o podrijetlu Hrvata,* SHP 19/1989, 243-70 (također, Katičić, *Uz početke,* 203-34).
286. Katičić, *Jošjednomo Mužiću,* SHP 19/1989. 285-7.
287. Katičić, R. *Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga konci la u Nikeji godine 787,* Filologija, časopis Razreda za filologiju JAZU 11, Zagreb 1982-3, 75-92 (također, Katičić, *Uz početke,* 25-35).
288. Katičić, *R.AedificaveruntRagusiumethabitaveruntineo, Tragomnajstargihdubrovačkih zapisa, u: Uz početke,* 131-60.
289. Katičić, *R. Praslavenski pravni termini i formule uVinodolskom zakonu, u: Uzpočetke,* 161-70.
290. Katić, L. *Žena u srednjem vijeku.* Hrvatsko kolo 3, 1942, 234-45.
291. Katić, L. *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu,* Rad JAZU 306, Zagreb 1955, 187-219 (također, Katić, *Raspraveičlanci* 164-212).
292. Katić, L. *Nase^enje starohrvatske Podmorske župe,* SHP, ser. III, 7, 1960, 159-84 (tako đer, Katić, *Rasprave i članci* 401-36).
293. Katić, L. *Borba Grgura Ninskog sa splitskim nadbiskupom Ivanom,* Split 1929. (također, Katić, *Rasprave i članci* 71-97).
294. Katić, L. *Gdje se nalazi krunidbena bazilika kralja Zvonimira?,* Hrvatsko kolo 23, 1943, 151-64 (također, Katić, *Rasprave i članci* 151-63).
295. Katić, L. *Starohrvatska župa Smina,* VAHD 50/1928/9, Split 1932,74-84 (također, Katić, *Rasprave i članci* 389-400).
296. Kečkemet, D. *Židovi u povijesti Splita,* Split 1971.
297. Kevnes, J. M. *A treatise on moneu,* I-II, London 1930.
298. Klaić, N. *Diplomatička analiza izvora iz doba hrvatskih narodnih vladara,* I. dio, HZ 18, 1965, 141-88; II. dio, HZ 19-20, 1966-7, 225-63.
299. Klaić, N. *Rapslđfalsifikati* Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru 2, 1955,37-58.
300. Klaić, N. *Paški falsifikati.* Radovi Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta 2, Zagreb 1959, 15-64.
301. Klaić, N. *O Trpimirovoj darovnici kao diplomatičkom i historijskom dokumentu,* VAHD 62, Split 1967, 105-55.
302. Klaić, N. *Mljetskifalsifikati* Arhivski vjesnik 10, Zagreb 1967, 185-232.
303. Klaić, *N. O falsifikatima splitskih benediktinki* VAHD 63-4, Split 1969, 199-219.
304. Klaić, N. *Još jednom o privilegijama trogirskog tipa,* Istorijski časopis 20, Beograd 1973, 15-67.
305. Klaić, N. *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku,* Zagreb 1975.
306. Klaić, N. *Pobjeda reformnog Rima na Jadranu za pape Grgura VII (1073-1085),* Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu 27, 1986, 147-202.
307. Klaić, N. *Tzv. Pacta conventa ili tobožnji ugovor između kralja Kolomana i Hrvata 1102. godine,* Historijski pregled 6, Zagreb 1960, 107-20. i Zadarska revija 6, 1983, 671-6.

308. Klaić, N. *Postanak plemstva "dvanaestoro plemena kraljevine Hrvatske",* HZ 11-12, 1958-9, 121-63.
309. Klaić, N. *Još jednom o Baščanskoj ploči kao izvoru za vladanje kralja Zvonimira,* Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu 24, 1981, 287-97.
310. Klaić, N. *Povijest Hrvata u srednjem vijeku, Zagreb* 1990.
311. Klalć, N. *Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju u djelu De administrando imperio cara KonstantinaPorfirogeneta,* SHP 15/1985,31-60.
312. Klalć, N. *O Pokuplju kao vjekovnoj krajini između Jadrana i Panonije,* Izdanja HAD 10, Zagreb 1986, 189-97.
313. Klaić, N. *Pogled za razvitak srednjovjekovne Slavonije (od Ijudevita Posavskog do bune 1573. god,).* Izdanja HAD 2, Zagreb 1978, 223-9.
314. Klaić, *N. Uka u srednjem vijeku.* Izdanja HAD 1, Zagreb 1974, 119-25.
315. Klaić, N. M. *Prvanović, Koje bio hrvatskiknezBorna,* HZ 10, 1957, 258-9 (bilješka).
316. Klalć, N. *Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka 15. stoljeća,* Zbornik "Zadar", Zagreb 1964, 141-67.
317. Klaić, N. *Problem Slavca i Neretvanske kneževine, ZČ* 14, 1960,96-136.
318. Klaić, N. *Historijska uloga Neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran,* Makarski zbornik 1, 1971, 121-68.
319. Klaić, N. *Odnos grada i sela na istočnoj jadranskoj obali u ranom srednjem vijeku,* JIČ 3-4, 1975,65-71.
320. Klaić, N. *Srednjovjekovna Bosna (politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunid be 1377),* Zagreb 1989.
321. Klaić, *N. Još o prvom "čudu" iz djela Historia soneti Christophori marturis.* Jadranski zbornik 12, 1982-1985, 525-38.
322. Klaić.N. *Sjeverijug uHrvata i Srba,* I dio, OKO, 15-29. 1.1987,8-9; II dio, OKO, 29. 1-12. 2. 1987, 8-9.
323. Klaić, N. *Hrvatska povijest Od mita do stvarnosti,* I-II, Start 498-499, veljača - ožujak 1988.
324. Klalć, N. *Eine erfolgreiche neue Theorie uber die Friihgeschichte der Slaven,* Ars philologica Slavica, Festschrift fiir Heinrich Kunstmann, Miinchen 1988, 231-8.
325. Klalć, N. -Petricioli, I. *Zadar u srednjem vijeku do 1409,* Prošlost Zadra II, Zadar 1976.
326. Klaić, V. *Slavonija odX do Xni stoljeća,* Zagreb 1882.
327. Klaić, V. *Hrvati i Hrvatska,* I. izd. Zagreb 1899, III. izd. Split 1991.
328. Klalć, V. *Hrvatska plemena od 12. do 16. stoljeća.* Rad JAZU 130, Zagreb 1897, 1-85.
329. Klalć, V. *Ocjena odlomka iz "Kronologije ili ljetopisa" Ivana Arhidakona,* Program realne gimnazije zagrebačke, 1873-4, 7-12.
330. Klaić, V. *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća,* I. izd. Zagreb 1899-1900; 2. izd. Zagreb 1975.
331. Klaić, V. *Zagreb (od 1091-1913),* 2. izd., Zagreb 1934.
332. Klaić, V. *Bribirski knezovi od plemenaŠubić do god. 1347,Zagreb* 1897.
333. Klalć, V. *Poviest Bosne od propasti kraljevstva,* Zagreb 1882.
334. Klalć, V. *RegnumCroatiae etDalmatiae (1059-1359),* Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930, 79-89.
335. Korenčić, M. *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske,* Zagreb 1979.
336. Korošec, J. *OstavabrončanihmatricazaotiskivanjeuBiskupijikodKnina,* SHP, III. serija, sv. 6, 1958, 29-44.
337. Kos, M. *ZgodovinaSlovencevodnaselitvedopetnajstegastoletja,* Ljubljana 1955.
338. Košćak, V. *Dolazak Hrvata,* HZ 40, 1987,339-83.
339. Košćak, V. *Jadranska orijentacija feudalne Hrvatske,* Forum 17, god. 8, Zagreb 1969, 597-629.
340. Košćak, *V. Epidaurum-Ragusium-Laus-Dubrovnik,* Anali Dubrovnik 27, 1989, 7-39.
341. Košćak, V. *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925-928,* HZ 33-34, 1980-1,291-355.
342. Košćak, V. *O nekim pitanjima hrvatske povijesti u ranom srednjem vijeku,* HZ 37, 1984, 211-34.

343. Kovačevlć, J. *Osnovni problemi srednjovekovne arheologije Crne Gore,* Materijali 4, Beo grad 1967, 39-48.
344. Kovačević, J. *Marginalije uzprobleme arheologije i umetnosti ranoga srednjeg veka, ulcinj-ski i kotorski preromanski ciboriji* Zbornik Filozofskog fakulteta VII-1, Beograd 1963, 141-57.
345. Kozličić, M. *Pomorska orijentacija antičke Salone. Raskršće antičkih puteva,* Karaka 1-2/1988, 15-7.
346. Krekić, B. *Dubrovnik (Raguse) et le Levant auMouenAge,* Pariš 1961.
347. Kronsteiner, O. *Gab es unter der Alpenslaiven eine kroatische Gruppe?,* Osterreichische Namenforschung 6, 1978, 79-99.
348. Krstić, K. *Počeci jilozofije u Hrvatskoj,* Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine I, 1-2, Zagreb 1975, 1-16.
349. Kruhek, M. *Rat za opstojnost hrvatskog kraljevstva na kupskoj granici,* u: *Sisačka bitka 1593,* Zagreb - Sisak 1994, 33-66.
350. Kukuljevič -Sakcinski, I. *Tomislav, prvi kralj hrvatski* Rad JAZU 58, Zagreb 1879, 1 -52.
351. Kunstmann.N. *UberdenNamenderKroaten,*WeltderSlawen27, 1982, 131-6.
352. Kuntić-Makvić, B. *Kako je Ivan Lučić prikazao dolazak Slavena u cijelu De Regno Dalma-tiaeetCroatiae,* HZ 38, 1985, 131-66.
353. Kurelec, M. *Ivan Lučić Lucius,* Zagreb 1994.
354. Lamma, P. *Oriente e Occidente nell' alto Medioevo,* Padova 1968.
355. Lane, F. C. *Venice. AMaritimeRepublic,* Baltimore -London 1973.
356. *LaNouvelleHistoire,* sous la dlrection de J. Le Goff, R. Chartier, J. Revel, Pariš 1978.
357. Laušić, A. *Pripadnost i uloga srednjovjekovnih Poljica u vrijeme hrvatskih narodnih vlada ra,* Radovi ZHP 22, 1988, 23-48.
358. Le Goff, J. *Intelektualci u srednjem vijeku, Zagreb* 1983.
359. Le Goff. J. *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope,* Beograd 1974.
360. Le Goff, J. *L'Italiajuori d'Italia. L'ltalia nello specchio del Medioevo,* u: *Storia d'Italia, II: Dallacadutadell'Imperoromanoalsecolo XVIII,* Torino 1974, 1935-2088.
361. Le Goff, J. *Pour un autre MouenAge,* Pariš 1977.
362. Le Goff, J. - Biraben, J. N. *La Pešte dans le haut Mouen Age,* Annales, Economies, Societes, Civillsations 24, 1969, 1492-1507.
363. *Likovna enciklopedija Jugoslavije,* 1-2, A-J, K-Ren, Zagreb 1984-1987.
364. Lončar, M. *Porfirogenetovi Avari: pripovijest i povijest,* referat na simpoziju "Rađanje pr vog hrvatskog kulturnog pejzaža", Zagreb 1992.
365. Lončar, M. *O Porfirogenetovoj Dalmaciji,* Diadora 12, Zadar 1990, 391-400.
366. Lončar, M. *Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije literature,* Diadora 14, Zadar 1992, 375-448,
367. Lopez, R. S. *The Dollar ojthe Middle Ages,* Journal of Economic Historv XI, New York 1951, 209-34 (objavljeno 1 u: Variorum Reprints, London 1982, *Byzantium and the Woiid ArounditVU).*
368. Lot, F. *Les invasions germaniques.* Pariš 1939.
369. Lovrenčević, Z. *Srednjovjekovne gradine u Bilogori,* Izdanja HAD 14, Zagreb 1990, 139-66.
370. Lowmianski, H. *La genese des etats slaves et ses bases sociales et economiques,* La Pologne au Congres international des sciences historiques a Rome, Warszawa 1955, , 29-34.
371. Lucius, Johannes. *De regno Chroatiae etDalmatiae libri sex,* Amsterdam 1666.
372. Lučić, I. *O kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije,* Zagreb 1986.
373. Lučić, J. *Povijesna dokumentacija svetokrševanskog samostana Petra Krešimira IV,* Za darska revija 2-3/1990, 171-91.
374. Lučić, J. *HrvatskanajadranskomipodunavskomprostoruuIXiXstoljeću,* Starine JAZU 58, Zagreb 1980, 9-23.
375. Lučić, J. *Nin u IXstoljeću.* Radovi Instituta JAZU u Zadru 16-17, Zadar 1969. 371-96.
376. Lučić, J. *Povijest Dubrovnikall (od VII. stoljeća do godine 1205),* Zagreb 1973.
377. Lučić, J. *Crkvene prilike u Hrvatskoj za kneza Branimira (879-892),* Croatica Christiana Periodica 17, god. X, Zagreb 1986, 1-16.

378. Lučić, J. *Komunalno uređenje dalmatinskih gradova u l i. stoljeću,* Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU 10, Zagreb 1980, 209-35.
379. Lučić, J. *ProšlostelafitskogotokaŠipana(do 1300.godine),* SHP10, III. ser., Zagreb 1968, 93-161.
380. Lučić, J. *Prožimanje selaigrada u dalmatinskom pojasu u srednjem vijeku.* Radovi Zadar 21, 1974, 201-10 (također, u: *Dubrovačke teme,* 87-103).
381. Lučić, J. *O vezama Ravnih kotara s prekovelebitskim područjem u srednjem vijeku, u: Benkovački kraj kroz vjekove.* Zbornik I, Benkovac 1987, 101-12.
382. Lučić, J. *Quelques traits caracteristkjues dans les rapports entre Veglise et l'etat dans la Croatie auXe siecle,* estratto da Vita religiosa morale e sociale ed i concili di Split dei secc. X-XI. Padova 1982, 205-17.
383. Lučić, J. *Dubrovčani na jadranskom prostoru od 7. stoljeća do godine 1205,* Rad JAZU 369, 1975, 3-38 (također, u: *Dubrovačke teme* 27-28, 5-49).
384. Lučić, J. *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka 14. stoljeća,* Zagreb 1979.
385. Lučić, J. *Prilog pitanju historijske geografije,rYL* 29-30, 1976-7, 61-76.
386. Lučić, J. *Kralj Tomislav i njegovo doba.* Nastava povijesti 2, Zagreb 1978, 32-43.
387. Ljubić, Š. *O Posavskoj Hrvatskoj i o zlatnih novcih njezina zadnjega kneza Serma (1018),* Rad JAZU 43, 1878, 107-48.
388. Macan, T. *Publicističke varijacije zvonimirske teze do drugog svjetskog rata.* Republika 3-4, 1990,46, 189-202.
389. Mac Kinnev, L. C. *Early Medicine,* Baltimore 1937.
390. Maček, D. *Islandske sage i priče,* Zagreb 1988.
391. Majnarić-Pandžić, N. *Prapovijesna naselja na Gradecu,* u: *ZagrebačJci Gradec* 1242-1850, Zagreb 1994, 1-12.
392. Maksimović, J. *Model u slonovači zadarskog kamenog reljefa i neka pitanja preromanske skulpture,* ZRVI 7, 1961, 85-96.
393. Maksimović, J. *Justinijanski modeli u skulpturi od 9. do 11. veka,* Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 163-72.
394. Mandić, D. *Crvena Hrvatska u sigetlu povijesnih izvora,* Chicago 1957.
395. Mandić, D. *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti,* Rim 1963.
396. Mandić, D. Srbi i *Hrvati dva stara različita naroda, Zagreb* 1989.
397. Mandić, D. *Papa Ivan IV Solinjanin i pokrštavanje Hrvata,* Croatica Christiana Periodica 29, god. 16, Zagreb 1992, 10-22.
398. Mandić, O. *"Pacta conventa" ili "dvanaest' hrvatskih bratstava,* HZ 11-12, 1958-9, 165-206; HZ 13, 1960,303-18.
399. Mango, C. *Laciviltdbizanttna,* Roma -Bari 1991.
400. Manojlović, G. *Jadransko pomorje 9. stoljeća u svjetlu istočno-rimske (bizantinske) povije sti,* I dio, Rad JAZU 150, Zagreb 1902, 1-102.
401. Marasović, T. *Evidence ofBuzantine art in preromanesaue architecture inDalmatia,* XIIe Congres international des etudes bvzantines, Resummes des Communications, Ochride 1961 (Beograd 1964), 65.
402. Marasović, T. -Zekan, M. *Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Mihovila "na obali" uSplitu,* SHP 12/1982, 111-26.
403. Marasović-Alujević, M. *Hagionimi srednjovjekovnog Splita,* SHP 15, 1985, 269-304.
404. Marčinko, M. *Podrijetlo i značenje imenaHrvat,* Kačić 25, Split 1993, 369-84.
405. Margetić, L. *Bizantsko bračno imovinsko pravo u sigetlu novele 20 Lava Mudroga (s poseb nim osvrtom na razvoj bračnog imovinskog prava u srednjovjekovnim dalmatinskimgrad-sldm općinama),* ZRVI 18, 1978, 19-49.
406. Margetić, L. *Ugovor Mletaka i italskih gradova contra generationes Sclavorum,* HZ 41, 1988,217-35.
407. Margetić, L. *O nekim vrelima hrvatske povijesti XI. stoljeća (s osobitim obzirom na Osor),* HZ 42, 1989, 111-35.
408. Margetić, L. *Creske općine u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina.* Radovi IHP 7, 1975, 69-72.
409. Margetić, L. *Kekaumenos Dobronja - ein kroatischer Herrscher des 11. Jahrhunderts,* ZRVI 21, 1982,39-46.

410. Margetlć, L. *Pravni i povijesni aspekti pohoda mletačkog dužda Petra II Orseola u Dalma ciji u 1000. godini,* Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci 5, 1984, 145-56.
411. Margetlć, L. *Le cause della spedizione veneziana in Dalmazia nel 1000,* Hlstrica et Adriatlca, Trieste 1983, 217-54.
412. Margetlć, L. *Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u l i . stoljeću,* ZRVI 19, 1980, 117-46.
413. Margetlć, *L.Marginalye uz radV.Košćaka Pripadnost istočne obale...* ",HZ36,1983,255-86.
414. Margetlć, L. *Još o pitanju vremena dolaska Hrvata,* ZČ 42, 1988, 2, 234-40.
415. Margetić, L. *Još o dolasku Hrvata, HZ* 38, 1985, 227-40.
416. Margetić, L. *Bizantsko pravo prvootkupa i njegov utjecaj na hrvatsko pravo,* Starine JAZU 59/1984, 1-44.
417. Margetlć, L. *Pozadina prvog ugarskog napada na Rab (1071),* HZ 40, 1987,75-119.
418. Margetlć, L. *Nacrt povijesti države i prava naroda SFRJ,* Rijeka 1988.
419. Margetlć, L. *Uzmak Bizanta na Krku sredinom 11. stoljeća.* Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci 4, 1983,79-95.
420. Margetlć, L. *Međunarodni položaj Hrvatske u Zvonimirovo doba.* Zbornik Zvonimir, kralj hrvatski -u tisku.
421. Margetlć, L. *Značenje i porijeklo nječitepčija i dad,* ZRVI 17, 1976,55-64.
422. Margetić, L. *O napadačima iz prvog čudalegendeosv. Krištoforu,* Jadranski zbornik 10, Pula-Rijeka 1976-8, 105-18.
423. Margetić, L. *"Provincijalni arhonti" Taktikona Uspenskog (s osobitim obzirom na arhonta Dalmacije),* ZRVI 29-30, 45-59.
424. Margetlć, L. *Bilješke uz Trpimirovu ispravu (CD I, 3-8),* Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 30/1, 1993, 47-51.
425. Marin, E. *KontinuitetidiskontinuitetuNaroni,* Referat na simpoziju "Rađanje prvog hrvat skog kulturnog pejzaža", Zagreb 1992.
426. Marin, E. *Krstionica u Namni od V. stoljeća do vremena Domagoja?,* Račić 25, Split 1993, 361-8.
427. Marinović, A. *O etničkom sastavu starog dubrovačkog društva.* Dubrovačka revija 1-2, Dubrovnik 1962, 82-90.
428. Markotić, V. *Ho tonHrobatonTheos,* Porphvrogenitus' God of the Croats, Mandićevzbor nik, 1965, Radovi Hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu I-II, Rim 1965, 21-5.
429. Markotić, V. *The Croats inAlbania,* sep. ot. NSB - IT1.106, 25-31.
430. Marović, I. *Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika,* Anali Dubrovnik IV-V, 1955-6, 9-31.
431. Marović, I. *Rejlexions aboutYearoftheDestructionofSalona,* DSII, Split 1984, 293-314.
432. Marun, L. *Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdolju kod Knina sa pisanom uspomenom hrvat skoga kneza Mutimira,* SHP I. Zagreb -Knin 1927. 1-14; 272-315.
433. Marušić, B. *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća,* u: *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju.* Izdanja HAD 11, Pula 1987, 81-107.
434. Marušić, B. *Materijalna kulturalstre od 10. do 12. stoljeća,* u: *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju.* Izdanja HAD 11, Pula 1987, 108-38.
435. Marušić, B. Istra u *ranomsrednjem vijeku,* Pula 1960.
436. Marušić, B. *Starohrvatska nekropola u Žminju,* Histria Archaeologica 17-18/1986-7, 5-125.
437. Marušić, B. *Langobardski i staroslavenski grobovi na Brešcu i kod Malih vrata ispod Buzeta,* Arheološki radovi i rasprave 2, Zagreb 1962,453-69.
438. Marušić, B. *Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno groblje kaštela Dvigrad,* Histria Archeologica, god. I, sv. I, Pula 1970, 7-64.
439. Maštrović, V. *Grad Nini naše pomorstvo,* Zadar 1969.
440. Matijevlć-Sokol, M. *TomaArhidakon i crkvena organizacija u Saloni* Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU 15, Zagreb 1988, 11-26.
441. Mažuranić, V. *Opaske k članku: Melek "Jaša Dubrovčanin",* ZKT, 656-72.
442. Me Neill, W. H. *Les temps de lapeste,* Pariš 1980.
443. Medini, J. *ProvinciaLiburnia,* Diadora 9, Zadar 1980, 363-435.

444. Medini, J. *O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji* u *djelu Cosmographia anonimnog pisca iz Ravene,* Materijali 17, Peć 1978, 69-83.
445. Mikić, Ž. *Antropološki profil srednjovekovne nekropole u Mravincima kod Splita,* VAHD 83/1990,225-32.
446. Miletić, N. *Reflets de V influence byzantine dans les trouvailles paleoslaves enBosnie-Herzegovine,* Rapports du lile Congres international d'archeologie Slave, Bratislava 1980, 287-306.
447. Milošević, A. *Srednjovjekovna nekropola u "Barama"* u *Lučanima kod Sinja,* SHP 14/1984,285-304.
448. Milošević, A. *Mjesto nalaza iporijeklo ranosrednjovjekovne brončane matrice iz Arheološ kog muzeja uZagrebu,* VAHD 83, 1990, 117-24.
449. Mirnik, I. *Skupni nalazi novca iz Hrvatske, DL Skupni nalaz Heraklijevih zlatnika iz Zrmanje,* VAM, 3. serija, 23, 1990, 163-71.
450. Mirnik, I. *Skupni nalaz bizantskog brončanog novca 6. stoljeća iz Kaštel Starog,* VAM, 3. serija, 9, 1975, 161-6.
451. Mirnik, I. *Ostava bizantskog novca s Majsana,* Numizmatičar 5, Beograd 1982, 141-6.
452. Mirnik, I. *Tiniensianumismatica,* Kninski zbornik, Zagreb 1993, 208-15.
453. Mirnik, I. *O nekim nalazima novcaXI. stoljeća.* Zbornik "Zvonimir, kralj hrvatski", u tisku.
454. Modestin, J. *Imena 5 braće i* 2 *sestara napočetku hrvatske povijesti,* Nastavni vjesnik 36, 1928, 288-96.
455. Mohorovičić, A. *Osnovne determinante starohrvatske kulture i umjetnosti,* u: *Prilozi is traživanju starohrvatske arhitekture,* Split 1978, 57-81.
456. Mohorovičić, A. *Sjeverozapadnagranicateritorijalne rasprostranjenosti starohrvatske ar hitekture.* Peristil 2, 1957, 91-108.
457. Mohorovičić, A. *Analiza razvoja pučkih nastamba na otočkoj skupini Lošinj - Cres,* Ljeto pis JAZU 60, Zagreb 1955, 387-99.
458. Moser, A. S. *A Bibliographu ofBuzantine Coin Hoards,* Numismatic Notes and Monography67, American Numismatic Societv, NewYork 1935, 283-316.
459. Muljačić, Ž. *Iz otočne toponomastike,* Čakavska rič II. Split 1971, 19-28.
460. Mumford, L. *Grad u historiji,* Zagreb 1968.
461. Mužić, I. *Podrijetlo Hrvata, Zagreb* 1989.
462. Mužić, I. *U povodu Katičićeve recenzije,* SHP 19/1989, 271-84.
463. Mužić, I. *Oslavenskojpismenostinadanašnjemteritorijuhrvatau antičkoiranosrednjovjekovno doba,* Kačić 25, Split 1993, 385-404.
464. Nagy, J. *Diplomatičko-paleografske studije* II, Vjesnik Kraljevskog državnog arkiva u Za grebu 2, 1926, 145-56.
465. Nelson, L. J. *Sumbols in Context: Rulers' InaugurationRituals inBuzantium and The West in Early Middle Ages, The Orthodox Churches and The West,* Studies in Church Historv, vol. 13, Oxford 1976, 91-113.
466. Niederle, L. *Slavonske starožitnosti.* Praha 1925.
467. Niederle, L. *Manuel de V antiauite slave,* I-II, Pariš 1923-6.
468. Niederle, *L. Rukovet slavonske archeologie.* Praha 1931.
469. Niederle, L. *Život stargch Slavenu,* II. sv. I, Praha 1924.
470. Niero, A. *Questioni agiograftche su San Marco,* StudiveneziianiXII, 1970, 3-27.
471. Nikolajevlć, J. O *poreklu orijentalnih uticaja* u *ranokršćanskoj umetnosti u Dalmaciji,* Zbornik radova Filozofskog fakulteta 12, Beograd 1974, 125-40.
472. Nikolajević, I. *Salona cristiana aux Vle et Vile siecle,* DS I, Split 1975, 91-5.
473. Nikolajević-Stojković, I. *Solinski pečat egzarhaPavla (723-726},* ZRVI 7, 1961, 61-6.
474. Nikolanci, M. *Šume Dalmacije u antici,* VAHD 82/1989, 157-68.
475. Nikolanci, M. *O dalmatinskoj dinastiji.* Radovi IHP 18, 1985, 5-27.
476. Nodilo, N. *Stara vjera Srba i Hrvata,* Split 1981.
477. Novak, G. *Nekojapitanja iz* istori/e *srednjevjekovnog Splita,* SHP, N. ser. II, 1928, 1 -36.
478. Novak, G. *Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII. stoljeća (do propasti Epidauruma),* Anali Dubrovnik 10-11, Dubrovnik 1962-3, 3-84.

479. Novak, G. *Slaveni i Venecija,* Separatni otisak Iz Programa Velike Realke u Spljetu 1912-3. godine, 71-96.
480. Novak, V. *Najstariji dalmatinski rukopis Evangeliarium Spaletense. Paleogrqfyska studija o nepoznatoj školipoluuncijale VIII. st,* Split 1923.
481. Novak, V. *Neiskorišćena kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VII-XVII stoljeća,* Radovi Zadar 3, 1957, 35-64.
482. Novak, V. *Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije,* VHAD 1924, 57-77.
483. Novak, V. *Marenostrumdalmaticum,* Radovi Zadar 16-17, 1969, 397-439.
484. Novakovič, R. *Još jednom: Serborum Hi Urborum,* Kulturni radnik 3. Zagreb 1974, 185-93.
485. Novaković, R. *Gde se nalazila Srbija od 7. do 12. veka,* Beograd 1981.
486. Novaković, R. *Teze za raspravu o knezu Borni,* Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 37, sv. 3-4, 1971, 170-88.
487. Obolenskv, D. *Buzantine Commonuiealth,* London 1971.
488. Oreč, P. *Prilog proučavanju starohrvatske županije Imota,* Imotski zbornik 2, Imotski 1994, 71-88.
489. Ortalli, G. *Petrus I Orseolo und seine Zeit Anmerkungen zur Geschichte der Beziehungen zivischen Venedig und dem Ottonischen Reich,* Venezia 1990.
490. Ostojić, I. *Kad je osnovan samostan sv. PetrauSelu,* SHP7, III. ser., 1960, 143-57.
491. Ostrogorski, G. *Periodizacga vizantijske istorge,* Dela 3, 7-29.
492. Ostrogorski, G. *Odnos crkve i države u Vizantiji,* Dela 5, 224-38.
493. Ostrogorski, G. *Urum-despot, počeci despotskog dostojanstva* u *Vizantiji,* Dela 3, 205-19.
494. Ostrogorski, G. *Srpsko poslanstvo VasUijuII,* Dela 4, 144-61.
495. Pantelić, S. *Najstarija povijest Hrvata,* Mainz 1993.
496. Pastoureau, M. *La vie quotidienne en France et en Angleterre au temps des chevaliers de laTableRonde,* Pariš 1976.
497. Pašalić, E. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1960.
498. Pašalić, E. *Romische Strassen in Bosnien und derHerzegowina,* Archaelogica Iugoslavica 3, Beograd 1959, 61-73.
499. Paškvalin, V. *Gradina, Karaula, Kakanj, kasnoantičko utvrđenje.* Arheološki pregled 25, Beograd -Ljubljana 1986, 50-1.
500. Paškvalin, V. *Gromile, Karaula, Kakanj, kasnoantičke građevine tipa kastron.* Arheološki pregled 25, Beograd -Ljubljana 1986, 52-3.
501. Pavličević, D. *O metodološkim nazorima VjekoslavaKlaiča, HZ 41,* 1988, 281-97.
502. Peričić,E.*Ninudobahrvatskihnarodnihvladarainjegovastatutarnaautonomga,*Radovi Zadar 16-17, 1969, 105-57.
503. Peričić, E. *Sclavorumregnum Grgura Barskog, Ljetopis popa Dukljanina,* Zagreb 1991.
504. Perić, O. *Jezični slojevi Trpimirove isprave.* Živa antika 34, 1-2, Skopje 1984, 165-70 (također, u: *Zbornik Kaštel-Sućurac od prapovijesti do 20. stoljeća,* Split 1992, 93-100).
505. Pernoud, R. *Lafemme au temps des cathedrales.* Pariš 1980.
506. *Povijest hrvatske književnosti 1,* Zagreb 1978.
507. Petricioli, I. *Contribution a la recherche de laplus ancienne phase de la construction de la cathedralede Zadar,* DSII, Split 1984, 243-53.
508. Petricioli, I. *Lik Zadra u srednjem vijeku.* Radovi Zadar 11-12, 1965, 143-86.
509. Petricioli, I. *Fragmenti skulpture od VI do VID stoljeća iz Zadra,* Diadora 1, Zadar 1960, 175-95.
510. Petricioli, I. *Predromanički ambon zadarske katedrale i srodna skulptura,* referat na simpoziju "Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža", Zagreb 1992.
511. Petricioli, I. *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb* 1960.
512. Petricioli, I. *Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima.* Izdanja HAD 8, 1984,221-9.
513. Petricioli, I. *Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka.* Radovi Zadar 16-17, 1969, 299-356.
514. Petricioli, I. *Od Donata do Radovana,* Split 1990.
515. Pilarić, G. *Fenotipske značajke bjelobrdskih lubanja iz ranog srednjeg vijeka.* Arheološki radovi i rasprave 6, Zagreb 1968, 263-91.

516. Pirenne, H. *Les villes duMouenAge,* Bruxelles 1927.
517. Pirenne, H. *Mahomet et Charlemagne,* Bruxelles 1937; 2. ed. 1970.
518. Pleterski, A. *Etnogeneza Slovanov (Obris trenutnega stanja arheoloških raziskav),* Lju bljana 1990.
519. Pohl, W. *DieAuiaren. EinSteppenvolkinMitteleuropa567822n. Chr.*, Miinchen 1988.
520. Pohl, W. *Das Aivarenreich und die "Kroatischen" Ethnogenesen, u: Die Bayern und ihre Nachbarn,* T. 1, hrsg. von H. Wolfram und A. Schwarz, Wien 1985, 294-8.
521. Praga, G. *La traslazione diS. Nicolo e i primordi delle guerre normane in Adriatico,* Archivio stolico per la Dalmazia 6, Roma 1931, Fasc. 61, 2-23; Fasc. 62, 95-104; Fasc. 63, 126-39; Fasc. 65, 232-46.
522. Prawer, J. *The Latin KingdomofJerusalem,* London 1972.
523. Prelog, M. *Izmeduantike i romanike.* Peristil 1, Zagreb 1954, 5-24.
524. Prelog, M. *Urbanistički razvoj Dubrovnika,* Peristil 21, Zagreb 1978, 127-30.
525. Preradović, D. *Tkoje bio zasužnitelj hrvatskog kralja Slavića,* SHPII, 1896, 235-41.
526. Pribaković, D. *Prilog hronologiji naoružanja Slavena u VI i VII veku,* Vesnik Vojnog muzeja 11-2, Beograd 1966-7, 24-57.
527. Prijatelj, K. *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba,* SHP 3, III. ser., 1954, 65-92.
528. *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture,* Split 1978.
529. Prvanović, S. M. *Koje bio hrvatski knez Borna (Da lije poreklom iz istočne Srbije),* Rad JAZU 311, Zagreb 1955,301-11.
530. Rački, F. *Hrvatska prije XII. vieka glede na zemljišni opseg i narod,* Rad JAZU 56-57, Zagreb 1881, 63-140; 102-49.
531. Rački, F. *Podmetnute, sumnjive i prerađene listine hrvatske do 12. vijeka.* Rad JAZU 45, Zagreb 1878, 128-50.
532. Rački, F. *Ispravak s mojoj raspravi'Podmetnute, sumnjive...".* Rad JAZU 48,1879, 222-3.
533. Rački, F. *Kada i kako se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu.* Rad 17, Zagreb 1871, 70-89 (također, ZKT, 1-18).
534. Radman, M. *Novootkriveni starohrvatski grobovi uBiogradu n/m i njegovoj okolici,* VAHD 54, 1952, 202-3.
535. Radojčić, N. *Legenda o smrti hrvatskog kraljaDimttrijaZvontmira,* Glas SKA 171, Beograd 1936,42-56.
536. Radovčič, J. -Škoberne, Ž. *Zagreb prije početaka,* Zagreb 1989.
537. *Ranisrednji vek,* ur. D. T. Riče, Beograd 1976.
538. Rapanić, Ž. *Mater (pater)pupUlorum tutoraue viduarum,* u: *Novija i neobjavljena istraživa nja u Dalmaciji,* Izdanja HAD 3, Zagreb 1980, 83-90.
539. Rapanić, Ž. *ArheološkatopograjijaPaganije,* Izdanja HAD 5, Split 1980, 267-70.
540. Rapanić, Ž. *Donare et dicare (O darivanju i zavjetovanju* u *ranom srednjem vijeku),* SHP 14/1984, 159-79.
541. Rapanić, *Ž. Marginalije o "postanku" Dubrovnika,* Izdanja HAD 12, Zagreb 1988,39-50.
542. Rapanić, Ž. -Jelovina, D. *Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu,* VAHD 70-71, Split 1977, 107-35.
543. Raukar, T. *"Kontinuiteta v konceptu" ili napredak u koncepciji?,* ZČ 41, 1987, 717-25.
544. Raukar, T. *Cives, habitatores,Jorenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima,* HZ 29-30, 1976-7, 139-50.
545. Raukar, T. *Hrvatsko srednjovjekovlje između tradicionalne i društvene povijesti,* HZ 40, 1987, 309-337.
546. Raukar, T. *Zadar u 15. stoljeću, Zagreb* 1977.
547.Ređep, J. *Ubistvo vladara kao problem žrtve.* Zbornik Matice srpske za slavistiku 31, Novi Sad 1986, 159-62.
548.Ređep, J. *Legenda o kralju Zvonimiru,* Novi Sad 1987. (također, u: Zbornik Matice srpske za književnost i jezik 34/3, Novi Sad 1986).
549. Rendić-Miočević, D. *Mri i antički svijet,* Split 1989.
550. Rendić-Miočević, D. *Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene,* Arhe ološki radovi i rasprave 8-9, Zagreb 1982, 219.

551. Rlcov, J. *Zvonimir-dobri kraljHrvata,* Obnovljeni život 1-2, 45, Zagreb 1990, 78-89.
552. Roglć, V. *Regionalna geografija Jugoslavije,* knjiga 1 *[Prirodna osnova i historijska geogra fija),* Zagreb 1982.
553. Rogošić, R. *Veliki Ilirik (284-395) i njegova konačna dioba,* Zagreb 1962.
554. Runciman, S. *Byzanttne Theocracy,* Cambridge 1977.
555. Runciman, S. *AHistonjoftrieCrusades,* I-III, 1. izd, Cambridge 1951, 7. izd., London 1986.
556. Rupreht, B. *Romanička skulptura u Francuskoj,* Beograd 1979.
557. Sabados, D. -Zmajlovlć, Z. *AnthologiaLatinal,* Zagreb 1975.
558. Sakač, S. *Pravo značenje naziva "bijela" i "crvena" Hrvatska,* Život XIX, 1928.
559. Sakač, S. *O kavkasko-iranskom podrijetlu Hrvata,* Život VIII, Zagreb 1937.
560. Sakač, S. *Historijski razvoj imena "Hrvat" od Darga I. do Konstantina Porfirogeneta (522. pr. Kr. do 959. posl. Kr.),* Život XXIII, 1, 1942.
561. Sakač, S. *Apostol Hrvata Ivan Ravenjanin,* Život XIX, 7, 1938.
562. Sakač, S. *Ugovor pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu (oko g. 679),* Croatiasacra 1, Zagreb 1931, 1-84.
563. Santifaller, L. *tiber die Titel in den Adressen der Papsturkunden von den Anfangen bis zumEnde des 11. Jahrhunderts,* ZČ 6-7, 1952-3, 246-58.
564. Schafarik, P. J. *Slavische AlterthCimer*I-II, Leipzig 1847.
565. Schaffran, D. *Die Kunst derLangobarden,* Munchen 1940.
566. Sekelj, T. *Prilog definiranju naušnica s prostora Vinodola (Strance) u kontekstu njihova šireg kulturnog i zemljopisnog prostiranja,* u: Umjetnost na istočnoj obali, 97-114.
567. Simoni, K. *Knin - Greblje - Kataloški opis grobova i nalaza,* SHP 19/1989, 75-119.
568. Simonlti, V. *Pomen bitke pri Sisku v luči historiografije in zgodovinskega spomina,* u: *Sisačkabitka 1593, Zagreb* -Sisak 1994, 197-210.
569. Simonvi, D. *Die Kontinuitatsjrageiind das Erscheinen der Slawen in Pannonien,* Studia SlavicaAced. scienc. Hungarlcae 1/4, Budapest 1955, 53-64.
570. Skok, P. *Dolazak Slavena na Mediteran,* Split 1934.
571. Skračić, V. *ToponimijaKornatskog otočja,* Onomastica Jugoslavica 12, Zagreb 1987.
572. Smićiklas, T. *Poviest hrvatska.* I, Zagreb 1882.
573. Smiljanić, F. *Beitrag zur Erforschung der Županien - Ordnung in Sklavinien Kroatien,* Diadora 12, Zadar 1990, 371- 89.
574. Smiljanić, F. *Teritorij igranice sidraške županije u srednjem vijeku.* Biogradski zbornik 1, Zadar 1990, 319-33.
575. Smiljanić, F. *Teritorij i granice kninske županije u srednjem vijeku.* Radovi FF u Zadru 27, 1987/8, 135-49.
576. Smiljanić, F. *Građa za povijesnu topografiju kninsko-drniškog kraja u srednjem vijeku.* Izdanja HAD 15, Zagreb 1992, 55-63.
577. Smiljanić, F. *Nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina.* Radovi FF u Zadru 24/11, 1984-5, 119-32.
578. Sokol, V. *Panonija i Hrvati u 9. stoljeću.* Izdanja HAD 14, Zagreb 1990, 193-5.
579. Sokol, V. *Razdoblje između antike i ranog srednjeg vijeka napodručjuZagreba,* referat na simpoziju "Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža", Zagreb 1992.
580. Spahiu, H. *Monnaie byzantines des Ve - XIIIe sišcles decouvertes sur le territoire de l'Albanie.* Iliria 9-10, Tirana 1979-80,353-422.
581. Spinka, M. *A Histonj qfChristianity in the Balkans -AStudu in the Spread ofBuzantine Cultvre among theSlavs,* Chicago 1933.
582. Srdoč, D., Slijepčević, A-, Obelić, B. *Mjerenje starosti drvene građe iz crkve sv. Donata u Zadru metodom radioaktivnog ugljika.* Peristil 16-7, 17-20.
583. Srebrnić, J. *Odnošaji pape Ivana X. prema Bizantu i Slavenima,* ZKT, 128-64.
584. *Starohrvatski Solin,* ur. E. Marin, Split 1992.
585. Stein, E. *Histoire duBas-Ernpire,* Parts 1949.
586. Stein-Ehrlich, V. *Jugoslavenska porodica u transformaciji* Zagreb 1972.
587. Steindorff, *L. Stari svijet i novo doba. Oformiranju komune na istočnoj oboli Jadrana,* SHP 16/1986, 141-52.
588. Stevović, I. *"Prospeto delta citta di Ragusa". Novi izvor za najraniju istoriju vizantgskog Dubrovnika,* ZRVI29-30, 1991, 137-53.

589. Stipišić, J. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi, Zagreb* 1972.
590. Stipišić, J. *Diplomatička analiza Krešimirove darovnice o Maunu iz 1069,* Pomorski zbornik 7, Zadar 1969.
591. Stipišić, J. *Hrvatski dvorski dignitar "risarius",* Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU 12, Zagreb 1982, 1-7.
592. Stipišić, J. *Pitanje godine krunidbe kralja Zvonimira,* Zbornik "Zvonimir, kralj hrvatski", u tisku.
593. *Storia d' Italia,* diretta da Giuseppe Galasso, vol I: *Longobardi e Bizantini* Torino 1980.
594. *Storia d' Italia,* diretta da Gluseppe Galasso, vol. II: *Dalla caduta delV Impero romano al secoloXVni,* Torino 1974.
595. Stošić, J. *Sažeti prikaz istraživanja, analiza i problema prezentacije pod Katedralom i Bunićevom poljanom* u *Dubrovniku,* Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 12, 1986,241-8.
596. Stošić, J. *Prilcaz nalaza ispod katedrale iBunićeve poljane uDubrovniku,* Arheološka istraživa - nja u Dubrovniku 1 dubrovačkom području. Izdanja HAD 12, Zagreb 1968, 145-38.
597. Stošić, J. *Slijed oblikovanja sakralnog središta u Dubrovniku,* Dubrovački horizonti 29, Zagreb 1989, 56-9.
598. Strecha, M. *O pitanju metodoloških obrazaca hrvatske historiografije u 19. stoljeću,* ČSP II, 1977, 67-76.
599. Strohal, I. *Pravna povijest dalmatinskih gradova* I, *Osnovka razvitku pravne povijesti dalmatinskih gradova, Zagreb* 1913.
600. Suić, M. *Pizuch na Dugom otoku,* SHP, ser. III, 4, 1955, 15-40.
601. Suić, M. *Granice Liburnije kroz stoljeća.* Radovi Zadar 2, 1955, 273-96.
602. Suić, M. *Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene,* SHP 14/1984, 15-39.
603. Suić, M. *HijeronimStriđonjanin -građaninTarsatike,* Rad JAZU 426, Zagreb 1986, 213-78.
604. Suić, M. *Ocjena radnje L. Margetića: Konstantin Porfirogenet..,* Zbornik Historijskog za voda JAZU 8, Zagreb 1977, 89-100.
605. Suić, M. Gtose *uz "Slavenstvo i romanstvo najadranskim otocima" Petra Skolta iz topono mastike otoka Paga,* Radovi JAZU Zadar 31,1969, 7-14.
606. Suić, M. *Marajbr-maricus -župan.* Izdanja HAD 15/1990, 51-3.
607. Suić, *M.Zadar u DAIKonstantinaPorfirogeneta,* Radovi Zadar 27-28, 1981, 1-14.
608. Sagi Bunlć, T. *Povijest kršćanske literature* 1, Zagreb 1976.
609. Šanjek, F. *Teološki study u povijest Hrvata,* Kačić 25, Split 1993, 293-304.
610. Šanjek, F. *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-duolistički pokret u sred njem vijeku,* Zagreb 1975.
611. Šeper, M. *Der Taufstein des kroatischen Fursten Višeslav aus demjruhen Mittelalter,* Erlangen 1957-8.
612. Šidak, J. *Studije o "crkvi bosanskoj" i bogumilstvu,* Zagreb 1975.
613. Šimundža, D. *Religiozna polazišta hrvatske pismenosti i književnosti,* Kačić 25, Split 1993,461-72.
614. Šimunović, P. *Istočnojadranskatoponunija,* Split 1986.
615. Šimunović, P. *Toponimijska svjedočanstva o ranoj hrvatskoj prisutnosti na Krku, Rabu i Pagu,* Izdanja HAD 14, Zagreb 1990, 135-44.
616. Šimunović, P. *Onomastika kao vrelo za povijest znanosti hrvatskog srednjovjekovlja.* Zbornik radova Četvrtog simpozija iz povijesti znanosti, Prirodne znanosti i njihove pri mjene kod Hrvata u srednjem vijeku, Zagreb 1983.
617. Šimunović, P. *Toponimija otoka Brača,* Supetar 1972.
618. Šimunović, P. *Uvod u kaštelansku toponimiju,* u: *Zbornik Kaštel-Sućurac od prapovijesti do 20. stoljeća,* Split 1992, 79-92.
619. Škiljan, D. *ha langue grecaue des monuments salonitains de la basse antiquite,* VAHD 77/1984, 265-72.
620. Šmalcelj.M.*Privlaka-"GoleNjive" {općinaVinkovci) -NekmpolaVII-DCstoljeća-sistemat-ska istraživanja.* Arheološki pregled 15, Beograd 1973, 117-9.
621. Šonje, A. *O ubikaciji crkvice sv. Martina u kojoj je sklopljen mir između Hrvata i Mlečana,* GZ, 163-72.
622. Šribar, V. *SlaweninOstftiaul(Italienj,* Balcanoslavica 2, 1958, 109-24.

623. Štedimlija, S. M. *Crvena Hrvatska,* I. izd., Zagreb 1937; II. izd. 1991.
624. Štefanlć, V. *Tisuću i sto godina od moravske misije Ćirila i Metodija,* Slovo 13, Zagreb 1963. 17-38.
625. Štih, R *Karantanija = stara domovina Hrvatov?,* ZČ 41, 3, 1987, 537-50.
626. Šufflay, M. *Ocjena "Povijesti Hrvata u doba narodnih vladara" F. Šišića,* SHP I, 1927, 118-23.
627. Šufllav, M. *Srbi i Arbanasi Njihova simbioza u srednjem vijeku,* Beograd 1925.
628. *Times, Biblijski atlas,* Zagreb 1990.
629. Tomičić, Ž. *Prilog istraživanju karolinškog oružja u Međimurju i varaždinskoj regiji,* SHP 14/1984,209-30.
630. Tomičić, Ž. *Neuere Erforschung der Bijelo Brdo - Kultur in Kroatien,* Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 9, Zagreb 1992, 113-30.
631. Tomičić, Ž. *Prilog istraživanju kronologije srednjovjekovnog groblja na položaju Bara u Vukovaru,* SHP 20/1990, 111 -89.
632. Tomičić, Ž. *Tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva na sjevernom hrvatskom primor ju,* u: *Umjetnost na istočnoj obali,* 91-6.
633. Tovnbee, A. *A Study ofHistonj,* I-XII, London 1934-61.
634. Uglešić, A. *Neobjelodanjeni nalazi preromaničke kamene plastike s područja sjeverne Dalmacije,* Radovi FF u Zadru 31 (18), Zadar 1993, 143-54.
635. Valčić, V. *Granice ninske županije.* Rad JAZU 288, Zagreb 1952. 95-112.
636. Van Andel, T. H. -Runnels, C. *Beuondthe Acropolis (ARural GreekPast),* Stanford 1987.
637. Vasmer, M. *Untersuchungen uber die altesten Wohnsitz der Slawen,* T. I, *Die Iranier in Sudrussland,* Leipzig 1923.
638. Vasmer, M. *Die Slawen in Griechenland,* Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. No. 12, Berlin 1941, 123-75.
639. Veljanovska, F. *Srednjovjekovni skeleti sa Zapadne nekropole Salone,* VAHD 83/1990, 233-55.
640. Verbruggen, J. F. *Le probleme des effectifs et la tactique de Bouvines en 1214,* Revue de Nord31, 1949, 181-93.
641. Verlinden, CH. *L'esclavage dans VEurope medievale,* Brugge 1955.
642. Vežić, P. *Crkva sv. Trojstva (sv. Donata) u Zadru,* Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Prilog uz br. 8-9/1983, Zagreb 1985,
643. Vežić, P. *Sklop župne crkve sv. Asela, bivše katedrale u Ninu,* SHP 15/1985, 201-15.
644. Vicelja, M. *Ranosrednjovjekovnaplastikaulstri- spona između antike ikasnog srednjega vijeka,* magistarski rad, neobjavljeno, Zagreb 1990.
645. Vicelja, M. *Utjecaj bizantskog faktora ujormiranju kompozicijskih shema na spomenicima ranosrednjovjekovne plastike u Istri,* ZRVI29-30, 1991, 23-7.
646. Vidović, M. *Hrvatski iranski korijenil,* Zagreb 1991.
647. Vikić, M. - Gorenc, M. *Prilog istraživanju antičkih naselja i putova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj,* Zagreb 1968.
648. Vilar, P. *Zlato i novac u povijesti,* Beograd 1990.
649. Vinski, Z. *O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji,* SHP 11/1981, 9-54.
650. Vinski, Z. *Ranisrednji vijek u Jugoslaviji od 400-800.* godine, VAM, 3. ser., 5,1971,47-72.
651. Vinski, Z. *Oružje na području starohrvatske države dogodine 1000,* I. Miedzynarodowy kongres archeologii slowianskej, Warszawa 1970, vol. III, 135-58.
652. Vinski, Z. *Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Grebtje,* SHP 19,1989, 5-73.
653. Vinski, Z. *Marginalia uz izbor karolinškog oružja ujugoistočnoj Evropi,* SHP 15,1985, 61-118.
654. Vinski, Z. *Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviju* VAM, 3. serija, sv. 10-11, 1977-8, 143-208.
655. Vinski, Z. *Naušnice zvjezdolikog tipa* u *Arheološkom muzeju* u *Zagrebu s posebnim obzi rom na nosioce srebrnog nakita Čađavica,* SHP 2, III. ser., Zagreb 1952, 29-56.
656. Vinski, Z. *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata,* VAHD 69 (1967), Split 1974, 5-51.
657. Vinski-Gasparini, K. -Ercegović, S. *Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu,* VAM, 3. serija, 1, 1958, 129-61.

658. Vojvoda, P. *Prilog čitanju starohrvatskih simbola.* Izdanja HAD 15, Zagreb 1992, 121-4.
659. Vrančić, F. *Dictionariumquinque nobilissimarumEuropae linguarum,* Venecija 1595, pre tisak Zagreb 1971.11992.
660. Vrsalović, D. *Starohrvatska nekropolapred ulazom u staru Varvariju i njena konzervacija,* SHP 10, III. ser., 1968, 247-50.
661. Vrsalović, D. *Srednjovjekovno groblje na "Gredama" u selu Kašicu kod Zadra,* SHP 10, III. ser., 1968, 69-92.
662. Wasilewski, T. *Geneza* 7Y/tuIu"RexChroatorum", PamietnikSlovvianski 17, 1967, 149-60.
663. *Welt der Slaiven,* hrsg. Joachlm Herman, Berlin 1986.
664. Whitrow, G; J. *Time inHistonj, Vietus o/TimeJromPrehistory to thePresentDay,* Oxford -NewYorkl988.
665. Wilkes, J. J. *Dalmatia*, London 1969.
666. Yannopoulos, P. A. *Histotre et legende chez Constantin VH,* Bvzantion 57 (1987), 158-66.
667. Yannopoulos, P. A. *Verite et diplomatie chez C. Porphyrogenete. A propos d' un passage du DAI,* Bvzantion 57 (1987), 167-80.
668. Zaninović, M. *Neki prometni kontinuiteti u srednjoj Dalmaciji,* Materijali 17, Peć 1978, 39-53.
669. Zaninović, M. iliri i *vinova loza.* Godišnjak 13, Centar za balkanološka ispitivanja. Akade mija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1976, 261-72.
670. Zečević, D. *Književne popularizacije značenja i sudbine kraljaZvonimira,* Zbornik "Zvoni mir, kralj hrvatski", u tisku.
671. Zeiller, J. *Les origines chretiennes dans la province romaine de Dalmatie,* Pariš 1906.
672. Zeiller, J. *Les origines chretiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain,* Pariš 1918.
673. Zelić-Bučan, B. *Osvrt na neke historiografske zablude o lcralju Zvonimiru,* Marulić, god. 22, 1989, 727-31.
674. Zelić-Bučan, B. *Papa Ivan Vm. i hrvatski vladar Branimir,* Marulić 6, god. 12, 1979, 495-9.
675. Zlatarski, V. N. *Bljgarsko-hrvatski otnošenija prez prvata polovina na 10. vek.* Svesla venski zbornik. Zagreb 1930, 45-55,400-1.
676. Živkovlć, P. *Oblikovanjekninsketvrđavei grada do godine 1918,* Kninski zbornik, Zagreb 1993, 96-122.
677. Županić, N. *Prvobitni Hrvatu ZKT,* 291-6.
678. Županovlć, Š. *Ribarstvo Dalmacije u 18. stoljeću,* Zagreb 1993.

Kazalo osobnih imena i zemljopisnih pojmova

A

B

D

Đ

E

G

H

I

J

K

LJ

M

N

NJ

O

R

U

V

W

Bilješka o piscu

Ivo Goldstein rođenje 1958. godine u Zagrebu, gdje je pohađao osnovnu školu i Klasičnu gimnaziju te završio jednopredmetni studij povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Godine 1980. zaposlio se kao asistent-pripravnik na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta, a 1984. magistrirao s temom "Historiografski kriteriji Prokopija iz Cezareje" te postao znanstveni asistent. Godine 1988. doktorirao je s disertacijom "Bizant na Jadranu od Justinijana do Bazilija I." (koja je 1992. godine objavljena kao knjiga), a iste je godine izabran za docenta na Odsjeku za povijest. Predaje Opću povijest srednjega vijeka i Metodologiju historije, povremeno i povijest Hrvata u ranom srednjemu vijeku.

Ivo Goldstein je boravio na dva duža studijska boravka (stipendije) u inozemstvu - 1981/2. u Parizu, na Ecole des Hautes Etudes en sciences sociales te 1987/8. u Ateni. Bavi se bizantologijom i hrvatskom poviješću srednjega vijeka, posebice ranoga srednjeg vijeka, ali i novijim razdobljima. Sudjelovao je s referatima na više znanstvenih skupova u Hrvatskoj i inozemstvu; suradnik je "Lexikon des Mitelalters" iz Munchena. Prevodi s engleskog i francuskog.

Šef je Katedre za opću povijest srednjega vijeka na Odsjeku za povijest, a od 1991. i predstojnik Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.